
Temps, treball i benestar:
una aproximació des de la vida quotidiana

Sara Moreno Colom

Directora: Teresa Torns Martín

Tesi doctoral

Departament de Sociologia
Facultat de Ciències Polítiques i Sociologia
Universitat Autònoma de Barcelona

– Juliol 2007–

Agraïments

La tesi doctoral que es presenta en aquestes pàgines recull bona part del temps i el treball que durant els darrers anys he dedicat a la investigació. Aquesta dedicació ha estat possible gràcies al suport d'una sèrie d'institucions i persones. Totes elles han contribuït, d'una manera o altra, a la seva elaboració.

En primer lloc, cal dir que la tesi ha estat possible gràcies a la beca de *formació de personal investigador* que he tingut l'oportunitat de gaudir durant quatre anys i que, entre d'altres coses, m'ha permès disposar de temps per a l'elaboració d'aquesta recerca.

En segon lloc, vull fer esment als companys i a les companyes del Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball del Departament de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona. Sens dubte, el bagatge, l'experiència i el coneixement acumulat per tots els membres d'aquest grup de recerca és present en aquest estudi. Un record especial el dedico a la Teresa Torns, directora d'aquesta tesi doctoral. Ella ha sabut orientar-me en situacions d'incertesa, qüestionar-me quan ha estat convenient i respectar-me en tot moment. Espero que l'encert i l'oportunitat de les seves correccions i aportacions hagin quedat reflectits en el resultat final. A més, les hores de reflexió i discussió que he compartit amb ella, juntament amb en Vicent Borràs, han estat molt importants per al meu aprenentatge com a investigadora i, per tant, per al desenvolupament d'aquesta investigació.

En tercer lloc, cal donar les gràcies al Gabinet de Llengua Catalana de la Universitat Autònoma de Barcelona que m'ha concedit una ajuda per a la correcció del text de la tesi. També cal agrair l'Institut Català de les Dones per la concessió d'una subvenció que m'ha permès la realització del treball de camp, així com agrair la Fundació Jaume Bofill l'accés que m'ha facilitat a les dades del *Panel de Desigualtats Socials de Catalunya*.

Finalment, aquests agraïments serien incomplets sinó dediquessin unes línies a totes les persones que durant aquests anys han estat, o han passat, pel meu costat. Serien molts noms però no em puc estar de citar-ne alguns: Rosa i Joan, Marta i Javier, Albert, Mar, Aina, Mati, Carol, Rosalina, David, Isabel, Gustavo i Ester, Noema i Albert. I, com no podia ser de cap altra manera, en Carles que sempre hi és. Ell m'ha ajudat a reflexionar, madurar i donar forma a aquesta tesi doctoral.

Abreviatures utilitzades en el text

Al llarg del text s'utilitzen una sèrie d'abreviatures a fi de fer més lleugera la lectura. Tot i que aquestes abreviatures s'especifiquen la primera vegada que apareixen, a continuació s'adjunta el detall de les mateixes.

TTR: Temps de Treball Remunerat

RTT: Reducció del Temps de Treball Remunerat

2RT: Reducció i Reorganització del Temps de Treball Remunerat

NEF: Nova Economia de la Família

TDF: Treball Domèstic-Familiar

Nota sobre les citacions

En el text de les citacions, tant les bibliogràfiques com les que es corresponen a fragments de les entrevistes, s'indiquen les supressions del text original amb tres punts entre claudàtors [...].

Tal com s'indica en els capítols d'anàlisi, els fragments d'entrevistes s'acompanyen d'un codi que permet identificar el perfil sociològic de la persona entrevistada. La lectura d'aquests codis s'explica al Quadre 16 del capítol setè. Amb la finalitat de facilitar la lectura d'aquests capítols, s'adjunta una fitxa que inclou la llegenda dels codis.

Índex

Introducció	13
Part I. Temps, treball i benestar.....	29
1. El temps dins la sociologia: un oblit acadèmic?	31
1.1. La complexitat i la pluridimensionalitat del concepte temps	32
1.2. El “pas del temps” per la sociologia.....	35
1.2.1. L’aportació dels clàssics.....	35
1.2.2. L’etapa de l’oblit teòric del temps.....	38
1.2.3. L’esclat dels estudis sociològics sobre el temps.....	41
1.3. El temps com a problemàtica sociològica.....	43
1.4. El temps i la sociologia contemporània	46
1.4.1. Els usos semàntics atribuïts al temps	47
1.4.2. El debat sobre l’estatus epistemològic del temps	50
1.5. El temps: mirada privilegiada i factor de benestar	54
1.6. Sobre la relació temps i treball.....	57
2. El temps de treball remunerat	61
2.1. El TTR: una història d’anada i tornada.....	62
2.1.1. De la irregularitat a la regularitat	63
2.1.2. De la regularitat a la irregularitat.....	67
2.1.3. El context d’emergència dels debats teòrics sobre TTR	70
2.2. El debat sobre la reducció del TTR	71
2.2.1. El debat sobre la RTT	73
2.2.2. El debat sobre la 2RT	76
2.3. El debat sobre la flexibilitat del TTR	78
2.3.1. Les formes temporals de la flexibilitat	80
2.3.2. Els discursos sobre la flexibilitat.....	81
2.4. Temps, condicions de treball i vida.....	82
2.4.1. L’interès de la Unió Europea pel TTR	86
2.5. El límit teòric dels debats sobre TTR	90
2.6. Consideracions finals	93
3. Temps, treball i gènere	95
3.1. El context d’emergència del debat	96

3.2. El debat teòric sobre el treball domèstic	98
3.2.1. Els orígens del debat	98
3.2.2. El feminisme marxista	99
3.2.3. Les feministes radicals	100
3.2.4. La Nova Economia de la Família	101
3.3. El procés de ruptura conceptual	102
3.3.1. La perspectiva producció/reproducció.....	103
3.3.2. L'anàlisi del TTR des de la perspectiva producció/reproducció	105
3.3.3. L'ampliació del concepte treball domèstic	111
3.3.4. La doble presència	113
3.4. El temps com a mesura del TDF	115
3.4.1. La quantificació del TDF a través del temps.....	116
3.4.1.1. Les comptes satèl·lit	116
3.4.1.2. Els estudis sobre usos del temps.....	119
3.4.2. L'aproximació qualitativa al temps de TDF	124
3.4.2.1. Una nova concepció del temps	125
3.4.2.2. El temps com a mesura de les relacions socials inherents al TDF	127
3.5. Consideracions finals	131
4. Sobre el benestar: ocupació, cura i temps.....	133
4.1. Els pactes fundadors de l' <i>estat del benestar</i>	134
4.1.1. El pacte social keynesià	134
4.1.2. El contracte sexual de l' <i>estat del benestar</i>	137
4.2. Repensar l' <i>estat del benestar</i>	139
4.2.1. Repensar l' <i>estat del benestar</i> a través de les polítiques d'ocupació .	140
4.2.2. Repensar l' <i>estat del benestar</i> a través del gènere	143
4.2.2.1. Límits i contradiccions de les polítiques del <i>women-friendly</i> <i>welfare state</i>	144
4.2.2.2. De l' <i>estat del benestar</i> al benestar quotidià.....	147
4.3. El debat sobre els règims de benestar.....	150
4.3.1. Els tres mons del benestar capitalista	150
4.3.2. El model familiar <i>male breadwinner/housewife household</i>	152
4.3.3. La presència europea del model familiar MBW	157
4.4. Dels règims de benestar als règims de cura	162
4.4.1. La cura: entre l'afectivitat i el treball	163

4.4.2. Un nou repte per a l' <i>estat del benestar</i> : el <i>social care</i>	166
4.4.3. Dels règims de benestar als règims de cura.....	168
4.5. Temps i benestar.....	171
5. L'escenari de la vida quotidiana.....	173
5.1. De la relació estat/mercat a la vida quotidiana.....	173
5.1.1. Estat, mercat i família: un escenari plausible?.....	174
5.1.2. Les contradiccions de l' <i>estat del benestar</i> i la vida quotidiana.....	177
5.2. De la família a la vida quotidiana.....	179
5.3. Cap a una definició de vida quotidiana.....	181
5.3.1. La revisió conceptual: més a prop d'una definició?.....	182
5.3.1.1. La crisi de la sociologia i la vida quotidiana.....	184
5.3.1.2. Algunes idees compartides.....	187
5.3.2. El reconeixement sociològic de la vida quotidiana.....	188
5.3.3. Assaig de definició de la vida quotidiana.....	189
5.4. El temps com a factor de benestar quotidià.....	190
Part II. El temps, el treball i el benestar en l'escenari de la vida quotidiana.....	197
6. La trajectòria de la vida quotidiana.....	199
6.1. El caràcter social del temps.....	199
6.1.1. El temps i l'eix quantitatiu/qualitatiu.....	200
6.1.2. El temps i l'eix dominació/exploitació.....	202
6.1.3. El temps i l'eix ordenador/orientador.....	205
6.2. L'aproximació biogràfica.....	209
6.2.1. La perspectiva del curs de vida.....	209
6.2.1.1. El curs de vida des de la perspectiva de gènere.....	214
6.2.1.2. La influència del curs de vida sobre el temps, el treball i el benestar quotidià.....	215
6.2.2. La generació.....	217
6.2.2.1. La generació des de la perspectiva sociològica.....	217
6.2.2.2. La influència de la generació sobre el temps, el treball i el benestar quotidià.....	220
6.3. La trajectòria de la vida quotidiana: justificació i definició.....	221
6.3.1. De l'estratègia a la trajectòria de la vida quotidiana.....	221
6.3.2. El temps de treball i el benestar quotidià.....	224
6.3.2.1. El temps de treball remunerat.....	225

6.3.2.2. El temps de treball domèstic-familiar	226
6.3.2.3. El temps de cura	228
6.3.2.4. El benestar quotidià	229
6.4. Les hipòtesis de la tesi doctoral.....	231
7. Temps, treball i benestar: un repte metodològic	233
7.1. La mesura del temps i el temps com a mesura	233
7.1.1. Els límits dels estudis sobre usos del temps.....	234
7.1.1.1. Els límits teòrics de les enquestes sobre usos del temps	235
7.1.1.2. Els límits tècnics de les enquestes sobre usos del temps.....	237
7.1.2. Del pressupost de temps a l'entrevista biogràfica	238
7.2. Sobre el treball de camp	242
7.2.1. Decisions mostrals.....	243
7.2.1.1. Mostra tipològica.....	250
7.2.2. Obtenció i anàlisi de les dades	251
Part III. Anàlisi dels resultats	253
8. El temps de treball remunerat: de la gàbia daurada a la llibertat atzarosa?... 255	
8.1. La centralitat de la jornada laboral en l'organització de la vida quotidiana	256
8.1.1. La disciplina industrial i l'imaginari fordista-taylorista	257
8.1.2. Del control rígid al control flexible.....	263
8.1.3. Canvis de torn, horaris atípics i contractes temporals	268
8.1.4. De la centralitat rígida a la centralitat flexible	279
8.2. Vells i nous projectes de vida: una qüestió de canvi generacional?	280
8.2.1. La gàbia daurada de la generació gran	281
8.2.2. La llibertat atzarosa de la generació jove.....	288
8.2.3. Disponibilitats i accessibilitats vers el TTR.....	298
8.2.4. L'horitzó de futur: quan les raons estructurals s'imposen a les raons biogràfiques	305
8.3. Les entrades i sortides del mercat laboral: una qüestió de gènere	308
8.3.1. El servei militar com a sortida masculina	309
8.3.2. El temps de cura com a sortida femenina.....	311
8.3.3. La conciliació: velles solucions quotidianes per a un problema emergent.....	317
8.3.4. L'atur: un mirall de les desigualtats de gènere vers el TTR.....	323

9. El temps de treball domèstic-familiar: l'ombra femenina del temps de treball remunerat	329
9.1. El TDF i la trajectòria de la vida quotidiana	330
9.2. L'escletxa que separa el discurs formal de la pràctica quotidiana	333
9.3. Fer: tasques femenines <i>versus</i> tasques masculines	340
9.4. Pensar-hi: el nucli de la desigualtat, l'arrel del conflicte	351
9.5. El risc de la generació jove: la falsa inexistència del TDF	364
10. El temps de cura: un factor de benestar quotidià?	369
10.1. El temps de cura dels infants: escollit i finit	369
10.1.1. Planificació, costos i renúncies del temps de cura dels infants	370
10.1.2. La maternitat: instint, desig o treball?	376
10.1.3. Temps de la mare <i>versus</i> temps del pare	381
10.1.4. Quan la cura té un horitzó finit i recompensa	385
10.1.5. El suport al temps de cura dels infants: entre l'obligació moral de la cura i els recursos materials	390
10.1.6. El temps de cura dels infants: nou conflicte quotidià?	395
10.2. El temps de cura dels adults dependents: sobrevingut i incert.....	397
10.2.1. Entre l'obligació moral de la cura i la responsabilitat familiar.....	398
10.2.2. La resignació de la cura sobrevinguda.....	406
10.2.3. Quan el temps de cura es converteix en una condemna	408
10.2.4. Un temps amb costos i sense recompensa: el malestar de la persona cuidadora	418
10.2.5. El temps de cura d'adults dependents més enllà de la família.....	421
Conclusions	431
1. L'anàlisi dels resultats.....	433
2. De l'anàlisi empírica als debats teòrics.....	456
3. Balanç de la proposta metodològica	464
4. Reflexions finals	467
Bibliografia	473
Annexos	495
Annex I. Justificació estadística de la mostra tipològica	497
Annex II. Guió de les entrevistes biogràfiques.....	507
Annex III. Les fitxes de les entrevistes biogràfiques	515

Introducció

L'objectiu d'aquesta tesi doctoral és estudiar la importància del temps com a factor de benestar quotidià en el context de la societat contemporània. Més concretament, es proposa aprofundir en el coneixement de com la relació entre el temps i el treball condiciona la trajectòria de la vida quotidiana¹ de les persones i, de retruc, com afecta el seu benestar. Les raons que motiven aquesta investigació són de caràcter sociològic, social i personal.

Sobre les raons sociològiques

D'entrada, cal fer notar que la preocupació sociològica pel temps no és nova ni banal. La biografia intel·lectual dels principals autors clàssics de la disciplina posa de manifest com, en un moment o altre, el seu pensament al·ludeix, directament o indirectament, al temps. Malgrat que ho fan des de perspectives ben diverses, tots ells entenen que es tracta d'un aspecte de la realitat social que no es pot donar per descomptat; un aspecte que l'anàlisi sociològica no pot obviar. Tot i aquest interès dels clàssics, encara avui pot semblar arriscat desenvolupar una investigació sobre el temps, atès el poc reconeixement teòric de què gaudeix i l'escàs recorregut de la seva legitimació acadèmica com a objecte d'estudi.

Però aquesta tesi doctoral no tracta només del temps, sinó que s'interessa, sobretot, pel paper que juga dins les relacions socials. És així que no planteja ni una relació causal ni una relació lineal entre els tres conceptes que configuren l'objecte d'estudi –temps, treball i benestar. Contràriament, subratlla com a línia forta la creixent vinculació del temps amb el benestar, si bé és cert que proposa recórrer al treball per fer visible aquesta vinculació. És prou sabut que el treball és un dels principals eixos estructuradors de les relacions socials en la societat moderna. Bàsicament, perquè representa una de les activitats socials més importants per mitjà de la qual s'obtenen els productes i serveis necessaris per a la reproducció de la vida humana. És en aquest sentit que es considera un element idoni a través del qual es pot fer visible el contingut simbòlic i material del temps. Encara més si, com és el cas

¹ Per trajectòria de la vida quotidiana s'entén la línia al llarg de la qual té lloc la pluralitat i la interrelació de dominis i transicions de la vida d'una persona. Específicament, aquesta tesi doctoral s'interessa per estudiar la trajectòria en l'escenari de la vida quotidiana, o el que és el mateix, les transicions entre el domini del mercat de treball i el domini de l'esfera domèstica i familiar. Els conceptes i les perspectives que inclou el terme trajectòria de la vida quotidiana estan degudament explicats en el capítol sisè.

d'aquesta tesi doctoral, es parteix de la constatació que el temps per si sol no és observable; si es pensa que la mesura horària no permet analitzar la importància del temps com a factor de benestar.

En definitiva, doncs, cal entendre que les relacions del temps amb el treball i del treball amb el benestar representen el bastiment sobre el qual es recolza la línia forta que relaciona temps i benestar. A partir d'aquest bastiment, la present investigació formula el plantejament teòric i desenvolupa l'anàlisi empírica.

La construcció de l'objecte d'estudi es nodreix de diferents debats teòrics on és possible llegir, implícitament o explícitament, la preocupació per un o més d'un dels conceptes esmentats. Per aquesta raó es podria dir que l'objecte d'estudi proposat esdevé cruïlla d'un conjunt de discussions teòriques que s'han desenvolupat en paral·lel al llarg dels darrers anys dins la sociologia.

Probablement, el debat sobre la reducció de la jornada laboral i el debat sobre el treball domèstic són les cares més visibles d'aquest conjunt de discussions. En efecte, el que es coneix com la crisi de l'ocupació i la doble presència femenina esdevenen el centre d'atenció de les dues línies d'investigació més reconegudes a l'hora d'estudiar la relació entre el temps i el treball. Ambdues estudien els problemes que les transformacions socials del final del segle XX comporten per a l'organització social del temps, si bé ho fan des de perspectives ben diferents.

Des de la perspectiva laboral, s'aborda la relació entre el temps i el treball, entesa com a sinònim de jornada laboral i ocupació, a fi d'idear solucions a les altes taxes d'atur que pateixen la majoria dels països de la Unió Europea durant els anys 80 del segle passat i recuperar la fita de la plena ocupació. En aquesta línia, les discussions sobre la fi de la societat salarial i sobre la reducció del temps de treball ocupen el nucli central del debat teòric.

En contrast amb això, des de la perspectiva de gènere es fa notar que el temps és un bon instrument per fer visible el valor social i econòmic del treball domèstic i les relacions de poder que s'emascaren amb el seu menysteniment. Unes relacions que expliquen per què l'augment de l'activitat laboral femenina durant la segona meitat del segle XX condueix a la majoria de dones adultes de la societat occidental a viure

sota un règim de doble presència, acumulant temps de treball remunerat i temps de treball domèstic-familiar².

Però a més d'aquestes dues perspectives, aquesta tesi doctoral defensa que per afrontar l'estudi de la relació temps, treball i benestar també és obligat fer-se ressò d'un debat històric –la qüestió de les desigualtats socials– i un altre que, contràriament, s'han tendit a oblidar històricament –la qüestió del benestar quotidià. El primer es troba entre els interessos dels autors clàssics de la disciplina, mentre que el segon sorgeix i, alhora, s'oblida en el context de la sociologia contemporània. En qualsevol cas, ambdós permeten justificar la preocupació de fons d'aquesta investigació, una preocupació que es fixa en les desigualtats socials i el benestar quotidià.

Efectivament, la descripció i l'explicació de l'estructura social és un dels camps de coneixement més consolidat dins la sociologia. Diverses veus especialitzades han mostrat el potencial heurístic que acompanya la introducció de la perspectiva temporal en aquest debat. Principalment, perquè els usos i els significats del temps donen una nova visió de les desigualtats socials –tant en termes d'oportunitat d'accés als recursos com en termes de benestar– alhora que permeten aprofundir en els mecanismes que les generen. Tenir present aquesta perspectiva suposa entendre que les actituds i els comportaments vers el temps de treball no són independents de la posició que s'ocupa dins l'estructura social, sinó que estan condicionades pels eixos de desigualtat que la travessen –classe, gènere, edat, ètnia.

Ben diferent és el ressò de les veus que reclamen un concepte de benestar més vinculat als temps i als treballs de la vida quotidiana. Es tracta d'una qüestió que ocupa l'atenció d'algunes sociòlogues italianes també durant els anys 80 del segle XX, però que no gaudeix del reconeixement necessari per esdevenir un lloc comú dins la sociologia contemporània en general i el debat sobre la necessitat de repensar l'*estat del benestar* en particular. Així s'evidencia, per exemple, amb la incorporació recent en aquest debat de les necessitats de cura de les persones dependents; una incorporació que toca directament aspectes analitzats per aquelles sociòlogues italianes però que no es fa ressò de les seves reivindicacions sobre el temps de cura. Recuperar aquesta reivindicació teòrica oblidada permet introduir l'escenari de la vida quotidiana a l'hora d'analitzar la relació entre el temps, el treball i el benestar.

² Per al cas espanyol, aquesta tendència arriba amb una mica de retard en comparació amb altres països europeus de capitalisme avançat, en concret, irromp a la dècada dels anys 80 del mateix segle XX.

Així doncs, les qüestions que tracta aquesta tesi doctoral no són noves dins la sociologia. Tanmateix, el fet de recopilar-les sota un mateix objecte d'estudi sí que es podria considerar una novetat. Sobretot, si es té en compte que, d'una banda, s'inclouen debats i parcel·les de coneixement desateses durant els darrers anys i, d'altra banda, es fa dialogar discussions teòriques que, fins ara, s'han mantingut alienes entre elles. Tot plegat, amb la finalitat de construir un marc teòric que permeti relacionar empíricament el temps, el treball i el benestar.

Cal afegir que l'interès sociològic per aquest objecte d'estudi relativament innovador dins l'àmbit acadèmic també sorgeix com a rebuig de les aproximacions exclusivament quantitatives emprades per analitzar la relació entre el temps i el treball. Si bé és cert que aquest enfocament és imprescindible per desenvolupar una aproximació de caràcter qualitatiu –permet construir tipologies segons la significació de les variables estructurals–, no és menys cert que comporta el risc de simplificar la realitat que es vol conèixer. Certament, es tracta d'una línia d'investigació interessada a analitzar la influència de les variables estructurals sobre l'ús del temps, però l'aplicació d'aquesta perspectiva inclou un concepte de temps entès, únicament, com un recurs racionalment administrat. Aleshores, des d'aquest enfocament, s'acostuma a limitar les anàlisis als aspectes quantificables tot obviant les valoracions subjectives.

En canvi, aquesta tesi doctoral defensa que no n'hi ha prou de conèixer com les persones usen i distribueixen el temps del treball per analitzar la seva importància sobre el benestar quotidià. Per aquesta raó, es manté que cal aprofundir en les percepcions subjectives que acompanyen aquestes pràctiques per tal d'abordar, en tota la seva complexitat, aquesta qüestió. Implícita queda, doncs, la necessitat de combinar l'aproximació quantitativa amb l'aproximació qualitativa.

Sobre les raons socials

A més de la justificació teòrica, cal apuntar la pertinència social de la problemàtica que tracta les pàgines que segueixen. En aquest sentit, sembla almenys oportú preguntar-se què ha canviat en la societat perquè la preocupació pel temps, el treball i el benestar inclogui també una dimensió social. El cas és que aquesta investigació no només sorgeix per donar resposta a les qüestions de caràcter academicoteòric, sinó que també sorgeix per donar resposta a qüestions de caràcter sociopolític. Quines són aquestes qüestions?

És prou sabut que en ciències socials només és possible analitzar les parcel·les de realitat que, a priori, s'han construït teòricament. És així que s'explica per què els orígens històrics d'una problemàtica social no sempre coincideixen amb els orígens epistemològics. El cas de la importància del temps com a factor de benestar no n'és una excepció. En efecte, el control del temps ha estat símbol de poder al llarg de la història de la humanitat i, consegüentment, ha ocupat el centre de molts conflictes socials. Només cal pensar en episodis com els que protagonitzen la proposta d'un calendari republicà durant la Revolució Francesa o les lluites obreres per la reducció de la jornada laboral sota la vindicació del 8*3³ al final del segle XIX.

La mirada històrica fa palès que el temps és un vell problema històric que emergeix a la societat contemporània. Les raons d'aquesta nova emergència cal cercar-les en les transformacions socials que ha experimentat la societat occidental al llarg de les darreres dècades del segle XX. Certament, el malestar difús que es viu socialment entorn del temps està relacionat amb: els canvis econòmics que succeeixen a la crisi de l'ocupació i que comporten modificacions del sistema de producció i l'organització de la mà d'obra, així com amb els canvis sociodemogràfics que es desprenen del progressiu augment de la presència femenina en el mercat de treball i l'envelliment de la població⁴. Aquests dos aspectes darrers contribueixen a la modificació de l'estructura familiar tradicional i la tipologia de les llars, per bé que ho fan segons la influència de les tradicions culturals i el pes dels imaginaris socials vigents dins de cada context nacional.

Al marge d'aquestes diferències estructurals i culturals, s'observa que el conjunt d'aquests canvis econòmics i sociodemogràfics posa en qüestió l'organització social del temps. Dit en altres paraules, a fi de donar resposta a les necessitats socials emergents en el nou context es fa necessari revisar i reordenar un model temporal vigent des de l'inici de la industrialització. Tot i que la societat occidental ha tendit a naturalitzar la manera en què s'usa, es distribueix i es dona significat al temps, el caràcter social d'aquesta organització no ha de fer oblidar que el rellotge i el calendari són convencions humanes. En efecte, al llarg del procés d'industrialització es construeixen i s'estableixen les característiques que han convertit el temps en una

³ Sota aquestes sigles numèriques es coneix la reivindicació històrica que el moviment obrer formula, al final del segle XIX en l'àmbit internacional, per aconseguir jornades laborals de vuit hores que permetin dedicar, entre les hores restants, vuit a la vida personal i vuit al descans.

⁴ Concretament, per al cas català, s'observa que la taxa de temporalitat ha augmentat del 16 % l'any 1987 al 23 % l'any 2007; la taxa d'activitat femenina s'ha incrementat del 31,5 % l'any 1985 al 53 % l'any 2007; i l'índex d'envelliment ha crescut del 64 % l'any 1987 al 114 % l'any 2006. Dades consultades a: <<http://www.idescat.net>> i <<http://www.ine.es/inebase>> [consulta: 10-5-07].

institució central d'aquesta societat, per bé que naturalitzada. En aquest sentit, són diverses les veus que situen aquesta naturalització en el moment en què es vincula el temps al treball remunerat. Totes elles assenyalen la jornada laboral perquè esdevé el punt de referència de tots els altres temps socials, l'eix central entorn del qual pivota l'organització de la societat en general i la vida quotidiana de les persones en particular.

La necessitat de reordenar i revisar aquesta organització social s'afegeix a la necessitat més genèrica de repensar l'*estat del benestar* davant dels símptomes que evidencien l'esgotament del vell model keynesià. I més recentment, s'hi afegeix la necessitat d'afrontar el treball de cura com un nou repte per als règims de benestar. És sabut que, tradicionalment, aquest treball de cura ha estat atribuït a les dones dins l'àmbit domèstic, però els canvis socials de les darreres dècades obliguen a revisar una sèrie de qüestions com ara: la distribució de les responsabilitats, la manera com s'organitza i els costos que genera per al benestar.

En qualsevol cas, les manifestacions que fan més visible l'augment de les problemàtiques relacionades amb el model temporal industrial són la desincronització dels temps socials i la percepció generalitzada del caràcter escàs del temps. La lògica del temps industrial que apostava per l'homogeneïtat i la sincronització de la pauta temporal topa amb una societat cada vegada més complexa i heterogènia; una societat que percep el temps com un bé escàs, com quelcom que s'escapa del control de les persones en un marc que, paradoxalment, garanteix més llibertat d'elecció. Malgrat que des de la sociologia se sap que les característiques del temps com a recurs escàs no coincideixen amb les d'altres recursos com ara els diners o l'ocupació, a ningú no se li escapa que en aquest context l'escassetat de temps és vista i viscuda com un problema social.

Seguint aquest plantejament, s'observa que la vinculació del temps amb el benestar és doble. D'una banda, emergeix com una necessitat que cerca donar resposta a diverses situacions i col·lectius socials que veuen com l'organització social del temps vigent no s'ajusta a la seva quotidianitat –els canvis en la jornada laboral que afecten l'organització de la vida quotidiana, la manca de temps per a sí mateix entre les persones que viuen en règim de doble presència en són dos exemples. Aquesta necessitat, a més, no es pot desvincular dels eixos principals de desigualtat que travessen l'estructura social –classe, gènere, edat i ètnia.

D'altra banda, però, s'observa que el temps dedicat a les tasques domèstiques i de cura genera malestar a les persones que n'assumeixen la responsabilitat, unes tasques que, al seu torn, proporcionen benestar a les persones que gaudeixen de les activitats resultants. El que, d'entrada, pot semblar una paradoxa s'esvaeix quan es té en compte la importància del benestar quotidià més enllà del benestar material. Bàsicament, perquè suposa tenir present el temps de vida de les persones i, per tant, el cost temporal i quotidià de les tasques domèstiques en general i del treball de cura en particular.

Segurament, la complexitat i la pluridimensionalitat que li són pròpies al concepte temps permeten explicar per què el seu caràcter problemàtic es presenta sota múltiples cares –inestabilitat laboral, flexibilitat del temps de treball, horaris atípics, doble presència, incertesa sobre el projecte de vida, estrès, manca de temps lliure, acceleració del ritme de vida, entre d'altres. Tanmateix, el component subjectiu que incorporen aquestes cares dóna compte del sentit individual que acompanya la seva vivència, així com de la dificultat d'articular-les en forma de demandes col·lectives.

Però al costat dels límits de la manifestació social, cal parlar de les ressonàncies polítiques. Certament, les polítiques laborals sobre el temps de treball, les polítiques de conciliació o les polítiques de temps vistes des de la perspectiva de la ciutat esdevenen peces clau del debat polític en l'àmbit europeu amb clares conseqüències sobre la política nacional dels països membres⁵. Més enllà dels pensaments i les pràctiques que acompanyen aquestes polítiques nacionals i que s'expressen en termes de *flexisecurity*, conciliació o temps i ciutat, com a mínim sembla necessari millorar el coneixement de les qüestions que els són inherents. Per aquest raó, la present tesi doctoral defensa que, malgrat els interessos que inevitablement amaga la discussió política, el temps, el treball i el benestar són elements imprescindibles d'un debat que sovint no té en compte ni el gènere ni la vida quotidiana.

⁵ Alguns exemples són: dins l'escenari de la Unió Europea, la directiva 2003/88/CE aprovada l'any 2003 durant el Consell Europeu de Brussel·les i principal referent en matèria d'organització del temps de treball assalariat en tant que limita la seva durada màxima a 48 hores setmanals incloses les hores extres; per al context espanyol, la recent aprovació durant el març del 2007 de la *Ley orgánica 3/2007 para la igualdad efectiva de mujeres y hombres* que introdueix per primera vegada el permís de paternitat de tretze dies de duració com un dret individual i exclusiu del pare; i, dins l'àmbit català, algunes de les mesures impulsades per la regidoria dels *Nous Usos Socials del Temps* de l'Ajuntament de Barcelona durant el quadrienni 2003-2007.

Sobre les raons personals

Finalment, cal esmentar les motivacions personals que expliquen l'interès de qui escriu aquestes pàgines per l'objecte d'estudi proposat. Com no podia ser de cap altra manera, aquest interès està estretament vinculat a la trajectòria acadèmica seguida per l'autora d'aquesta tesi doctoral. Una trajectòria que s'inicia i es desenvolupa dins del *Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball* (QUIT) del Departament de Sociologia de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), en primer lloc, com a becària en règim de formació de personal investigador i, posteriorment, com a professora ajudant. Aquesta tesi doctoral és el resultat d'aquests cinc anys d'experiència investigadora vinculats al QUIT, la riquesa dels quals es constata quan es recorda el conjunt de recerques en què s'ha tingut l'oportunitat de participar: *El tiempo de trabajo en la negociación colectiva y sus efectos sociales* (DGICYT 2002-2005); *La vida cotidiana: exploració d'un marc conceptual i d'una proposta d'indicadors* (2003-2004); *La elaboración de la encuesta de población activa no androcéntrica (EPA-NA) en municipios de la provincia de Granada* (2004-2005); *De l'estat del benestar al benestar quotidià* (2005); *Noves organitzacions del temps de treball* (2005-2006); *Les polítiques de temps: un estat de la qüestió* (2006).

El coneixement teòric i el bagatge empíric que acumula el QUIT sobre les qüestions plantejades en aquesta tesi, així com la participació activa en la discussió teòrica i l'anàlisi empírica de les recerques citades han permès millorar el nivell de maduració i reflexió a l'hora d'abordar una investigació en solitari. En concret, aquesta investigació neix amb el treball de recerca de doctorat presentat el juliol del 2004 al Departament de Sociologia de la UAB i es conclou en aquestes pàgines, per bé que ho fa tot apuntant noves línies de recerca. L'experiència investigadora acumulada al llarg d'aquests anys també s'ha vist enriquida per l'explotació, en dues ocasions distintes, de les dades sobre usos del temps del *Panel de Desigualtats Socials de Catalunya* elaborat per la Fundació Jaume Bofill.

Sobre els objectius

La suma de les motivacions sociològiques, socials i personals exposades en els paràgrafs anteriors justifica l'objectiu de la present tesi doctoral: estudiar la importància del temps com a factor de benestar quotidià en el context de la societat contemporània, un objectiu general que, al seu torn, inclou tres objectius específics.

En primer lloc, integrar i recuperar sota un mateix objecte d'estudi diferents debats teòrics –alguns dels quals s'han tendit a oblidar amb els anys– existents en la literatura especialitzada. La finalitat d'aquesta revisió és confeccionar un corpus teòric a partir del qual sigui possible donar resposta als interrogants plantejats tot ampliant el significat sociològic del benestar. En segon lloc, desenvolupar una proposta d'anàlisi empírica que permeti abordar l'objecte d'estudi proposat des d'un enfocament qualitatiu a fi d'evitar la simplificació de la realitat social que es vol conèixer. I, en tercer lloc, aportar evidència empírica al fet que el temps, el treball i el benestar estan relacionats per, en última instància, obtenir elements útils per al disseny i la planificació de polítiques públiques orientades a millorar el benestar quotidià. És a dir, al marge de donar resposta als interrogants teòrics que es planteja aquesta investigació, les evidències empíriques recollides poden permetre mostrar la importància dels temps i els treballs de la vida quotidiana a l'hora de repensar el benestar. I fer-ho, tot ampliant la imatge social que es manté sobre el benestar per tal de sondejar noves perspectiva des d'on es puguin dissenyar mesures polítiques.

Com ja s'ha dit, les preocupacions sociològiques que recull aquesta investigació no són absolutament noves; tampoc no ho són algunes de les qüestions que es formula en la mesura que acumulen més de trenta anys. Si bé és cert que aquestes qüestions han estat reconegudes teòricament, no és menys cert que se'ls ha prestat poca atenció empírica al llarg d'aquests anys. Així ho evidencia el buit que les acompanya a l'hora de plantejar línies d'investigació i prioritats de recerca. Aquesta mancança explica per què l'estudi d'aquestes qüestions es manté, encara avui, com un repte per a l'anàlisi sociològica. Altrament, un repte que cada vegada es fa més necessari assumir si es té present el progressiu augment de la preocupació social sobre aquestes temàtiques en el context de la *societat del benestar*.

És així que aquesta tesi doctoral vol fer més petit el buit de la recerca empírica. I, sobretot, vol recuperar la vindicació que hi ha en el rerefons d'algunes veus crítiques, una vindicació que reclama la necessitat de mirar què passa *De puertas adentro*, tot parafrasejant el títol de la monografia dirigida per Durán (1988). En definitiva, es proposa efectuar un gir epistemològic que pot permetre una millor aproximació al benestar quotidià, un gir que ha de partir de la importància del temps i que s'ha d'ubicar en la vida quotidiana.

Sobre la perspectiva teòrica

Tal com es veurà al llarg del text, l'escenari proposat per donar resposta als objectius ressenyats és la vida quotidiana; un escenari material i simbòlic. Es tracta d'una parcel·la de realitat força desatesa fins al moment, tot i que permet abordar l'estudi de la relació temps, treball i benestar en tota la seva complexitat. La proposta d'aquest escenari es concreta amb una perspectiva teòrica que pivota sobre tres eixos.

El primer d'aquests eixos proposa un canvi d'enfocament en la concepció del benestar: un canvi que suposa el pas del benestar material al benestar quotidià, el pas d'una aproximació *macro* a una aproximació *micro* vers aquest concepte. Aquest canvi es caracteritza per l'ampliació de la perspectiva econòmica i productivista per definir i mesurar el benestar. D'aquesta manera, no només es consideren els temps i els treballs que tenen compensació material –ja sigui en termes de diners o serveis socials– sinó que també inclou els temps i els treballs no reconeguts econòmicament però imprescindibles per a la reproducció i el benestar de les persones. És així que es parteix d'un concepte de benestar que té a veure amb aspectes materials i simbòlics. A més de la connotació econòmica d'aquest terme, es tenen presents els imaginaris socials que l'acompanyen. Només així és possible entendre que no sempre més temps equival a més benestar, sobretot quan aquest temps es relaciona amb el treball. En síntesi, doncs, es parteix de la constatació que l'abús i la vaguetat amb què sovint s'ha tractat el terme benestar no es pot solucionar en termes d'un subjecte universal racional, sinó que cal incloure les percepcions subjectives, sobretot, si es vol analitzar el paper que hi juga el temps.

L'adopció d'aquest enfocament ens apropa al segon eix de la perspectiva teòrica proposada. En aquest sentit, es posa de manifest l'interès per mesurar les necessitats –individuals i socials– no només en termes de risc vinculats a l'ocupació, sinó també en termes de promoció del benestar quotidià vinculats a la reproducció en general i a la cura en particular. Per això, es parteix de la perspectiva de gènere a l'hora de definir el concepte treball i la seva relació amb el temps, la qual cosa suposa tenir present que el treball no és sinònim d'ocupació i que el temps no equival a la jornada laboral. La concreció empírica d'aquests concepte requereix d'una perspectiva que relacioni l'esfera de la producció i l'esfera de la reproducció. Aquest enfocament obliga a abandonar l'esfera productiva com a focus central, per tal de

començar a enfocar, també, l'esfera reproductiva. El rerefons d'aquest gir es constata que tan important és per al benestar quotidià de les persones el que passa dins del mercat de treball com el que passa dins les llars.

Sobre aquesta base, emergeix el tercer eix de la perspectiva teòrica, el que entén el terme temps amb tota la seva amplitud, és a dir, no cenyit a les agulles del rellotge, la qual cosa suposa subratllar-ne el caràcter multidimensional i, més específicament, el doble vessant que el caracteritza: l'objectiu i el subjectiu. En aquest sentit, es parteix de la idea que el contingut i la mesura del temps depenen dels contextos socioculturals on es defineixen. Aquesta reflexió no es pot obviar ni per estudiar la importància creixent del temps dins la societat actual, ni per respondre com i per què el temps s'ha situat al centre de les demandes i necessitats socials existents en la *societat del benestar*.

Sobre l'estratègia metodològica

Pel que fa la perspectiva metodològica, cal dir que es desenvolupa una aproximació qualitativa a l'objecte d'estudi que es fa efectiva a través de la realització d'un conjunt d'entrevistes biogràfiques. En concret, es defineixen setze perfils sociològics segons les variables que s'han mostrat més significatives en els estudis de caràcter quantitatiu amb l'objectiu d'aprofundir en les representacions que es fan de l'ús i la distribució del temps⁶. La classe, el gènere, l'edat i les càrregues de cura són aquests eixos estructuradors.

En aquest punt, cal precisar que una de les aportacions d'aquesta tesi doctoral és el fet de concretar el factor edat des d'una doble dimensió: el curs de vida i la generació. S'entén que ambdues variables influeixen en l'organització i la significació del temps com a factor de benestar, per bé que ho fan de manera diferent. D'una banda, considera necessari tenir en compte el curs de vida perquè els continguts, les significacions i les responsabilitats articulades entorn del temps i el benestar són elements que no es poden desvincular de les normes, les expectatives i els estatus atribuïts a les diferents etapes del curs de vida –infantesa, adolescència, joventut, vida adulta i vellesa. D'altra banda, sosté que la generació permet explorar i explicar fins a quin punt canvien les pràctiques i les percepcions subjectives sobre el temps

⁶ Tal com s'explica en el capítol setè, el disseny de la mostra tipològica ha partit dels resultats obtinguts per l'autora d'aquesta tesi doctoral en altres estudis de caràcter quantitatiu sobre aquesta temàtica —entre els quals cal citar el treball de recerca de doctorat (Moreno, 2005). Uns resultats que també avalen les fonts de dades secundàries existents per al cas espanyol i català.

entre els membres de diferents cohorts; fins a quin punt canvia la determinació de cada fase del curs de vida generació rere generació; fins a quin punt el sedàs del context històric i social permet matisar la influència que les variables estructurals tenen sobre les qüestions anteriors.

A fi d'integrar totes les consideracions metodològiques en un únic terme, es defineix la trajectòria de la vida quotidiana. Amb aquest concepte es vol recollir la importància de la pràctica quotidiana, les percepcions subjectives, els imaginaris socials, el caràcter biogràfic i les condicions materials d'existència a l'hora d'estudiar el temps com a factor de benestar quotidià.

Amb tot, l'ús de l'entrevista biogràfica respon a la doble voluntat de recollir les percepcions subjectives relacionades amb el temps, el treball i el benestar segons les condicions materials d'existència, així com discriminar la influència de les variables curs de vida i generació. Es considera que el material empíric recollit a través d'aquesta tècnica d'investigació permet aprofundir en les raons estructurals i biogràfiques que expliquen la importància del temps com a factor de benestar. I fer-ho, tot centrant l'atenció en determinats moments del curs de vida de les persones entrevistades. En concret, els que suposen transicions del domini del mercat de treball i del domini de l'esfera domèstica, ambdós escenaris del temps de treball.

Per tant, l'anàlisi de les dades no es centra en els usos del temps o el contingut biogràfic de l'entrevista, sinó en conèixer i explicar com s'articulen les lògiques dels temps i els treballs de la vida quotidiana en determinats moments de la vida i segons unes condicions materials d'existència concretes. En última instància, la finalitat és desvelar les contradiccions entre les actituds i els comportaments que configuren la trajectòria de la vida quotidiana de les persones entrevistades; unes contradiccions que permeten explicar com i per què el temps esdevé, paradoxalment, un element de benestar i, alhora, un element de malestar en la societat occidental. Quins són els col·lectius més afectats i més afavorits per aquesta paradoxa és la pregunta que es respon al final de l'anàlisi.

Sobre l'estructura de la tesi

La tesi doctoral que es presenta en aquestes pàgines està dividida en tres parts que, a la vegada, estan dividides en diferents capítols.

La part I inclou els primers cinc capítols on es recull la discussió teòrica que ha permès construir i justificar la problemàtica a la qual es vol donar resposta. Aquesta part segueix una estructura interna en forma de cercle que comença parlant de l'interès sociològic pel temps i acaba plantejant la importància del temps com a factor de benestar en la societat contemporània. El periple seguit s'atura en cada un dels conceptes que configuren l'objecte d'estudi i fa notar la paradoxa que acompanya la seva relació: es recorre al temps per fer visibles algunes qüestions relacionades amb el treball i ben aviat es fa palès que les relacions socials entorn del treball són una bona manera d'estudiar el temps.

El capítol primer revisa l'aproximació sociològica a l'estudi del temps des dels clàssics de la disciplina fins a la sociologia contemporània. Aquesta revisió teòrica posa de manifest que el temps per si sol no és observable i que cal fer-lo visible en relació amb altres conceptes. En concret, es proposa analitzar-lo en relació amb el treball. Com es veurà, tot i la preocupació expressada per les veus clàssiques de la sociologia al voltant d'ambdós conceptes –temps i treball– no és fins al final del segle XX que aquesta relació conceptual emergeix amb força com un objecte d'estudi sociològic, la qual cosa no és casual. Sobretot, si es té en compte el que s'ha explicat en paràgrafs anteriors sobre les transformacions socials que durant els anys 80 del segle XX tenen lloc en la societat occidental; unes transformacions que tenen la crisi de l'organització del treball industrial com a teló de fons i les dones adultes com a principals protagonistes d'un malestar difús vinculat a l'organització social del temps.

Per aquesta raó, els capítols segon i tercer es dediquen als dos grans camps de coneixement que en els últims anys han abordat l'estudi de la relació treball i temps. El capítol segon centra l'atenció en les aportacions elaborades des de la sociologia del treball on el principal focus d'interès l'ha ocupat, i l'ocupa, la jornada laboral. Es comença adoptant una mirada històrica que permet posar de manifest el caràcter social de la concepció del temps industrial i els seus efectes sobre la vida quotidiana. A partir d'aquí, es revisen els principals debats teòrics sobre el temps de treball remunerat que al llarg dels darrers trenta anys han mantingut les veus especialitzades. Es tracta d'una revisió crítica en tant que vol posar de manifest els límits de la concepció quantitativa del temps de treball que acompanya la majoria d'aquestes discussions teòriques. Les paraules clau que resumeixen l'anàlisi de la literatura existent són: reducció, reorganització i flexibilitat del temps de treball remunerat.

Al costat d'aquestes aportacions, el capítol tercer s'ocupa de les realitzades des de la perspectiva de gènere. L'objectiu d'aquest capítol és mostrar com un dels grans encerts d'aquest enfocament és el fet de recordar que el temps i el treball són dos conceptes multidimensionals. En aquest cas, la revisió de la literatura especialitzada parteix d'una lectura específica interessada a subratllar les aportacions que relacionen el temps amb el treball domèstic. Més concretament, es posa de manifest com la mesura quantitativa sobre els usos del temps permet fer visible el valor econòmic i social del treball domèstic i com la mesura qualitativa del temps permet fer visibles les relacions socials que hi són inherents. Les ombres i les llums de cada mesura serveixen per justificar l'opció defensada en aquesta tesi doctoral.

Seguint amb el recorregut proposat per aquesta primera part, el capítol quart es deté en el concepte benestar. Aquí, l'objectiu es mostrar com dins la literatura especialitzada es troben poques referències explícites que posin en correspondència el temps, el treball i el benestar. Més encara, la revisió teòrica fa palesa que el temps és el gran absent entre les veus interessades pel benestar; el benestar ho és, principalment, entre els especialistes en ocupació; i el treball domèstic-familiar i el temps necessari per a desenvolupar-lo és menys present entre els especialistes en polítiques socials. No és gens estrany, doncs, que les crítiques més fermes contra aquestes mancances s'elaborin des de la perspectiva de gènere. Per aquesta raó, la segona part del capítol s'ocupa de recuperar les aportacions teòriques que reclamen la importància del temps de treball domèstic i el temps de treball de cura com a proveïdors de benestar.

Finalment, el capítol cinquè tanca aquesta primera part de la tesi. En aquest cas, l'objectiu central passa per justificar la vida quotidiana com l'escenari idoni des d'on estudiar la importància del temps com a factor de benestar a través del treball. Es parteix de la crítica a les propostes que es dedueixen dels capítols anteriors i s'exposa la necessitat teòrica de realitzar un doble salt epistemològic a fi de poder abordar l'objecte d'estudi en tota la seva complexitat: del mercat a la família i de la família a la vida quotidiana. Però igual que el temps, la vida quotidiana emergeix com un concepte senzill i, alhora, complex que cal aclarir per poder desenvolupar amb rigor l'anàlisi empírica. Una vegada tancat el cercle teòric obert en el capítol primer, aquesta primera part clou amb la formulació de les preguntes principals de la recerca.

La part II de la tesi doctoral inclou els capítols sisè i setè. L'objectiu d'aquests capítols coincideix amb el segon objectiu fixat per aquesta recerca i exposat en paràgrafs anteriors. En concret, es tracta de presentar la proposta d'anàlisi empírica dissenyada per donar resposta als interrogants teòrics formulats des d'un enfocament qualitatiu. Es tracta d'una proposta innovadora que vol aprofitar tot el coneixement i l'experiència empírica acumulada per les veus especialistes. En concret, el capítol sisè descriu el detall del model d'anàlisi tot aturant-se en l'exposició de les perspectives que li són implícites, la definició dels conceptes principals que integra i la formulació de les hipòtesis de recerca. El capítol setè s'inicia amb una reflexió metodològica sobre el repte sociològic que recull el joc de paraules: la mesura del temps i el temps com a mesura. A partir d'aquí, s'expliquen els límits i les virtuts de la tècnica d'investigació emprada en comparació a les altres tècniques existents. O el que és el mateix, es fa entrar en discussió l'entrevista biogràfica i les enquestes dels pressupostos de temps. Finalment, s'exposen les decisions i les característiques del treball de camp portat a terme, així com el tipus d'anàlisi que s'ha fet amb el material empíric recollit.

La part III conté els capítols d'anàlisi dels resultats i les conclusions finals. L'anàlisi empírica ocupa els capítols vuitè, novè i desè l'estructura dels quals segueix la lògica del model d'anàlisi dissenyat. L'objectiu d'aquests capítols és explicar les diferències en la importància del temps de treball com a factor de benestar quotidià segons factors estructurals i biogràfics. Per aquesta raó, l'anàlisi de les entrevistes parteix del temps de treball com a eix estructurador de la trajectòria de la vida quotidiana: el primer dels capítols d'anàlisi es dedica al temps de treball remunerat; el segon, al temps de treball domèstic-familiar; i el tercer, al temps de cura. De manera tangencial, l'anàlisi tracta la relació de cada temps de treball amb el benestar quotidià. La redacció d'aquests capítols combina l'interès per explicar sociològicament les dades recollides amb l'interès per exemplificar amb cites literals les qüestions analitzades. L'equilibri no és fàcil, sobretot, si es té en compte la riquesa del material empíric recollit que en més d'una ocasió ha dificultat la selecció de les cites. Malgrat tot, s'ha intentat trobar aquest equilibri per tal d'oferir una lectura amable i no feixuga de la realitat social estudiada.

Les conclusions recuperen els objectius específics de la recerca als quals es dona resposta a partir del recull dels principals resultats del treball de camp, de la síntesi teòrica de les qüestions suscitées al llarg de la investigació i de l'avaluació de la metodologia emprada. Per últim, la tesi vol fer explícites les possibilitats

d'intervenció a través d'una temptativa de sondeig per definir des d'on pensar i dissenyar mesures polítiques que tinguin en compte la importància del temps per al benestar quotidià.

Finalment, s'inclou un apartat d'annexos on es pot consultar informació relativa al treball de camp, en concret, la justificació estadística de la mostra teòrica, el guió d'entrevista i les fitxes elaborades per sistematitzar la informació de les persones entrevistades. A més, també s'adjunta, en format electrònic, la transcripció de les entrevistes fetes.

Part I. Temps, treball i benestar

1. El temps dins la sociologia: un oblit acadèmic?

“Given the wealth of material, the thesis that the category of ‘time’ has been neglected proves in part to be a protective assertion that allows many authors to begin right at the beginning without having to take note of existing studies to any great extent” (Bergmann, 1992:82)

Amb la finalitat d’evitar cometre l’error que Bergmann (1992) denuncia a les línies anteriors, aquesta tesi doctoral comença revisant els orígens d’aquest suposat oblit. Concretament, es pregunta fins a quin punt la història del temps dins la sociologia és la història d’un oblit acadèmic. És a dir, malgrat que es constata que el problema del temps apareix a la literatura sociològica clàssica, és cert que bona part de la producció sociològica posterior l’ignora com a objecte d’estudi? O bé, com diuen algunes veus, es tracta d’un concepte omnipresent dins la disciplina que ha tingut diverses manifestacions explícites al llarg de la seva història? I, si és així, quin ha estat l’estatus epistemològic que se li ha atorgat? I, encara més, com s’ha concretat metodològicament?

Davant l’interès de la present investigació per estudiar la importància del temps com a factor de benestar quotidià, almenys sembla oportú aproximar-se a aquests interrogants amb una doble finalitat: fixar les bases teòriques i definir sociològicament la problemàtica específica que cal estudiar. D’entrada, aclarir aquestes qüestions no s’ha d’entendre com un exercici intel·lectual banal, sinó tot el contrari, com un requisit necessari per abordar l’objecte d’estudi. És prou sabut que en ciències socials només és possible analitzar les parcel·les de la realitat que, amb anterioritat, s’han construït de manera teòrica.

Així doncs, en primer lloc, s’apunten una sèrie de consideracions prèvies sobre la dimensió conceptual del temps fruit de la reflexió teòrica i la recerca empírica acumulada al llarg dels anys. El segon apartat conté una breu revisió de la presència del temps dins del pensament sociològic a partir de la qual, en tercer lloc, es plantegen algunes hipòtesis sobre el seu procés de construcció com a problemàtica sociològica. A continuació, es revisa la diversitat d’usos semàntics que el temps pren en sociologia, així com les discrepàncies teòriques al voltant del seu estatus epistemològic. Finalment, els apartats cinquè i sisè serveixen per definir la perspectiva teòrica adoptada per aquesta tesi doctoral.

1.1. La complexitat i la pluridimensionalitat del concepte temps

En primer lloc, sobre el temps cal dir que es tracta d'un concepte complex i pluridimensional. Ambdues característiques expliquen la dificultat de definir-lo fins al punt que, com apunta Sant Agustí:

“Què és, doncs, el temps? Si ningú no m’ho demana, ho sé; si haig d’explicar-ho a qui m’ho demana, no ho sé: a ulls clucs, tanmateix, afirmo que sé que, si no passava res, no hi hauria pas un temps passat, i que, si res no s’esdevenia, no hi hauria pas un temps futur, i que, si res no existia, no hi hauria pas un temps present.” (1964:17)

Atesa aquesta complexitat i pluridimensionalitat, el temps es manifesta com un concepte desbordant i contradictori dins la sociologia. D’alguna manera, sembla possible afirmar que el caràcter obvi i, alhora, complex d’aquest concepte fa certa la frase de Bergmann: “studying time implies to penetrate into a continuous paradox” (1992:85). Alhora, aquestes dues característiques semblen constatar els dos vicis que Collins (1985) atribueix a l’exercici de la sociologia, l’obvietat i la inintel·ligibilitat.

Les raons d’aquesta naturalesa contradictòria cal cercar-les en la confusió que constantment es genera entre les dimensions social i física del concepte. Certament, es tracta d’una confusió que dificulta la reflexió sociològica sobre el temps perquè implica teoritzar i analitzar un element de la realitat social percebut com a natural:

“Se anche è fondato sulla natura (tempo naturale o tempo astronomico) il tempo non è natura, ma una convenzione costruita dagli uomini per dare ordine ai fenomeni naturale, ai processi sociali e alla stessa differenziazione dei processi psichici che avviene a contatto con il mondo esterno.” (Mongardini, 1989:33)

La dimensió social del temps s’ha construït dins de la seva dimensió física, si bé aquesta segona només té significat i valor en funció de la primera. Una de les veus que més ha reflexionat sobre aquesta qüestió és Norbert Elias, autor de *Sobre el tiempo*, obra de referència dins d’aquest camp de coneixement. Sens dubte, les reflexions d’Elias són cabdals per procedir en l’anàlisi sociològica del temps, ja que és ell qui recorda que la concepció natural i quantitativa del temps només és factible a través del temps social: “el tiempo físico fue una ramificación relativamente tardana del tiempo social” (1989:118). De manera que el temps es construeix socialment, es plasma en la comunicació i es transmet generació rere generació. La lucidesa i claredat d’aquesta afirmació facilita la ruptura epistemològica imprescindible per començar a estudiar sociològicament el temps. Bàsicament,

perquè recorda que el temps físic no és altra cosa que un producte de les relacions socials i, per tant, símbol de les seves jerarquies, normes i conflictes.

Segons Elias (1989), aquesta concepció física del temps és viscuda com a real pels membres de cada cultura, fins al punt que la perceben com quelcom independent i aliè a la seva experiència. Conseqüentment, les característiques atribuïdes històricament al temps esdevenen atributs naturals seus. Un dels aspectes que explica aquesta falsa percepció és l'ús de substantius per referir-se al que ell considera aquest símbol de les relacions socials. Així, no és gens estrany que la imatge més associada al temps en la societat occidental sigui la d'un rellotge, considerat un objecte completament independent de la vida de les persones; un objecte que adquireix vida pròpia i limita la percepció del temps a la seva dimensió quantitativa. En el context d'aquesta societat, s'ha oblidat que el temps és una construcció conceptual que esdevé natural en el moment en què s'assimila a la seva dimensió física i mesurable (Torns, 2001).

Malgrat l'esclatxa que obre el pensament d'Elias, la revisió de la literatura especialitzada posa de manifest una certa dificultat entre la comunitat científica per realitzar aquesta ruptura. D'una banda, es troben aquelles veus que, com apunta Bergmann (1992), tenen la impressió que el temps no és un objecte d'estudi sociològic sinó quelcom esotèric, excèntric i, sobretot, filosòfic. D'altra banda, les veus que defensen la preocupació sociològica pel temps només es fixen en la seva dimensió física precisament per evitar les crítiques anteriors. Una perspectiva que, evidentment, traspua cap al terreny empíric on es tendeix a equiparar el temps a l'horari i, per tant, a mesurar-lo segons la quantitat d'hores que les persones dediquen a cada activitat.

Per damunt d'aquesta aproximació empírica planegen llums i ombres. Les llums s'identifiquen amb les parcel·les de realitat que els anomenats pressupostos de temps⁷ il·luminen, sobretot les que es remeten a desigualtats socials. Contràriament, les ombres fan referència a les parcel·les que es resisteixen a aquesta mesura horària del temps, sobretot les que es remeten a les relacions de poder que hi ha al rerefons de dites desigualtats. L'existència d'aquestes ombres condueix a afirmar que no tot el temps és l'horari. En aquest sentit, Heller (2003) apunta que el temps del rellotge és, des del punt de vista de l'experiència subjectiva, un temps buit, la qual cosa

⁷ Els pressupostos de temps, coneguts com a *time budgets*, són un tipus de qüestionari dissenyat per mesurar l'ús social del temps. Els capítols tercer i setè tracten aquesta qüestió amb detall.

explica per què amb l'objectivació del temps a través de l'horari persisteixen algunes ombres, les que tenen a veure amb les relacions socials que precedeixen l'ús del temps; unes relacions socials que es resisteixen a quantificar-lo.

A fi de superar aquestes resistències, alguns especialistes s'han fet ressò de la necessitat de recórrer a la relació que el temps té amb altres conceptes per tal de fer-lo visible en tota la seva complexitat (Sorokin, 1985; Tabboni, 1985; Ramos, 1992). El cas és que el temps, per si sol, és abstracte i no observable; per tant, la seva concreció empírica forçosament ha d'estar vinculada a altres conceptes més fàcils de copsar empíricament. Una revisió bibliogràfica permet subratllar dues tendències en aquesta mateixa direcció: la primera, estretament vinculada al terreny de la geografia, considera indissociable el temps amb l'espai; mentre que la segona fixa el seu interès en la relació del temps amb el treball.

En aquesta tessitura, no és gens estrany comprovar que la preocupació sociològica pel temps habitualment ha sorgit com una derivació d'altres objectes d'estudi i, rarament, ho ha fet com un focus d'atenció central (Mongardini, 1989). Pocs han estat els intents d'estudiar directament el problema del temps dins la sociologia i el més habitual ha estat trobar-se, accidentalment, davant del temps. Albirar les raons d'aquesta manca d'interès directe pel temps no entra dins els objectius d'aquesta tesi doctoral; per bé que sembla factible remetre's als arguments exposats en els paràgrafs anteriors com una possible explicació. Uns arguments als quals cal afegir la tendència, incòmoda per a molts, de traspasar els límits disciplinaris de la sociologia quan s'estudia el temps.

En definitiva, el conjunt d'aquestes consideracions deixa entreveure la complexitat de la definició conceptual del temps. Una complexitat que s'evidencia amb el ventall de definicions teòriques i usos empírics que hi ha dins la sociologia i que, al seu torn, nodreixen l'amplitud d'aquest camp de coneixement poc unificat i difícil de sintetitzar teòricament (Tabboni, 1989). Els apartats que segueixen intenten avançar una mica més en aquest difícil exercici teòric, si bé ho fan a tall exploratori ja que la manca de teoria unificada no ho permet fer de cap altra manera.

1.2. El “pas del temps” per la sociologia

La revisió de la bibliografia especialitzada posa de relleu que el procés a través del qual es construeix el temps com a problemàtica sociològica s'ha teixit al llarg de tres etapes que abasten el període comprès entre els autors clàssics i la sociologia contemporània; un fet que permet afirmar, en termes històrics, que el temps no és un oblit acadèmic. Altra cosa és que, certament, bona part de la comunitat científica l'ha obviat durant molts anys.

Efectivament, l'interès pel temps sorgeix de la mà dels clàssics de la disciplina. Aquest interès experimenta, durant gairebé cinc dècades, un buit fins que a final del segle XX resorgeix amb força entusiasme. És així que als anys 70 i 80, com una mena d'esclat sociològic, nombroses veus es comencen a fer ressò del valor heurístic de la dimensió temporal; una dimensió fins aleshores omesa, en bona part, perquè es considerava massa òbvia. A partir d'aquest moment, el caràcter omnipresent del temps es deixa de percebre com una obvietat i s'introdueix, cada vegada més, per analitzar la realitat social.

Hi ha consens a l'hora d'ordenar aquesta evolució en tres etapes (Tabboni, 1989; Pronovost, 1989; Bergmann, 1992; Perulli, 1996): una primera etapa on es defineixen les coordenades teòriques que enquadren l'estudi del temps; una segona etapa d'oblit on, a excepció d'algunes aportacions teòriques aïllades, l'atenció es focalitza en la mesura horària del temps a través dels pressupostos de temps; i una tercera etapa on es reprèn la reflexió teòrica i s'incrementa la recerca empírica sobre aquesta qüestió. Quines són les principals preocupacions de cada una d'aquestes etapes és l'interrogant que ocupa els epígrafs següents.

1.2.1. L'aportació dels clàssics

La presència del temps dins la sociologia no té un caràcter excepcional i, com acostuma a passar, l'aportació dels clàssics n'és un referent obligat. En aquest cas, resulta del tot imprescindible citar les aportacions pioneres de Durkheim i Marx, perquè ambdós autors fixen les bases epistemològiques necessàries per fer viable la investigació sociològica sobre el temps. Si bé cal fer notar que la majoria de monografies especialitzades (Tabboni, 1989; Pronovost, 1989) coincideixen a l'hora

de reconèixer les aportacions originàries de Durkheim⁸, però que no passa el mateix amb el llegat de Marx. Aquest és vindicat, quasi exclusivament, pels especialistes en el món del treball (Thompson, 1979; Hassard, 1990; Borghi-Rosa, 1995; Perulli, 1996).

Pel que fa l'aportació de Durkheim, cal reconèixer l'esforç de l'escola durkheimiana⁹ en general, i de l'autor que li dóna nom en particular, per determinar la posició que el temps ocupa dins la sociologia. O el que és el mateix, la reivindicació de la dimensió social del temps. El cas és que l'afany de Durkheim per defensar l'autonomia científica de la sociologia també inclou el temps. Malgrat que la formació teòrica d'aquest autor és bàsicament filosòfica, la seva pròpia evolució intel·lectual el condueix a formular afirmacions com per exemple que "l'estudi dels fenòmens religiosos és un mitjà per renovar els problemes que, fins ara, només han estat debatuts entre filòsofs" (1987:34).

S'observa que els implícits d'aquesta afirmació apunten la necessitat de plantejar un interrogant pròpiament sociològic al voltant del temps capaç de desplaçar l'atenció que desperta la pregunta filosòfica per excel·lència: què és el temps? Durkheim, com a bon coneixedor d'ambdues disciplines, és conscient de la impossibilitat de respondre una pregunta com aquesta des de la sociologia¹⁰. Es tracta d'una disciplina, diu l'autor, que s'ha de preocupar per explicar el paper que el temps juga entre els individus en general i en el manteniment de l'ordre social en particular, la qual cosa suposa reconèixer el temps com un objecte d'estudi sociològic. Fins aleshores, aquest fet es mantenia com una mena de privilegi exclusiu de les ciències físiques i la filosofia¹¹.

A *Les formes elementals de la vida religiosa* és on Durkheim (1987) explica que bo i la impossibilitat de concebre el temps sense recórrer a signes objectius –com ara els anys, les setmanes, els dies o les hores– cal preguntar-se quins són els orígens d'aquesta particular concepció. Ell mateix es respon i afirma que "l'observació estableix que aquestes fites indispensables amb relació a les quals totes les coses es

⁸ Val a dir que algunes veus matisen aquest consens al recordar que l'autoria dels primers textos escrits entorn d'aquesta qüestió cal atribuir-la a Hubert i Mauss (Ramos, 1992).

⁹ Escola que es coneix, també, com el grup de l'*Année Sociologique*. Un excel·lent recull dels articles més importants d'aquesta escola es pot trobar a Ramos (1992).

¹⁰ Es deixa al marge el debat de si la filosofia pot oferir respostes a aquest tipus d'interrogants.

¹¹ Evidentment, ambdues disciplines es segueixen ocupant d'aquest objecte d'estudi tal com es recull a la bibliografia especialitzada. En aquest sentit, cal citar el llibre que al 1990 publiquen conjuntament el físic Ilya Prigogine i la filòsofa Isabelle Stengers la versió espanyola del qual porta per títol *Entre el tiempo y la eternidad*.

classifiquen temporalment són preses de la vida social" (1987:35). Per bé que, segueix l'autor, l'estabilitat i la impersonalitat que han assolit aquestes fites temporals expliquen el perquè es consideren socialment aspectes del tot universal i immutables. Malgrat l'avenç que suposa reconèixer el caràcter social del temps és possible identificar un rerefons filosòfic en la proposta teòrica de Durkheim; bàsicament, perquè considera el temps com una categoria de coneixement, un dels "marcs permanents de la vida mental" (1987:443)¹², per dir-ho en paraules del mateix sociòleg.

Però abans que els membres de *l'Année Sociologique* es pronunciessin sobre el temps, un altre clàssic de la sociologia, Karl Marx, ja s'havia fet ressò del valor que aquest concepte tenia per a l'anàlisi de les relacions socials. A diferència de la proposta durkheimiana centrada en el caràcter abstracte del temps i la seva funció en les formes de coneixement, la perspectiva marxista es fixa en la dimensió material d'aquest concepte a fi d'identificar l'efecte que produeix sobre les condicions materials d'existència. Per això, s'equipara el temps a la jornada laboral de manera que es considera com una mercaderia de compra i venda a través de la qual és possible aprofundir en l'estudi de les relacions socials establertes entorn de la producció.

En aquest sentit, les aportacions de Marx a l'estudi del temps contribueixen, simultàniament, a la seva construcció com a objecte d'estudi i a la reivindicació del seu valor heurístic. D'una banda, és possible deduir del pensament d'aquest autor la necessitat de diferenciar el temps del treball¹³. La qual cosa, d'altra banda, permet posar de manifest la capacitat explicativa del temps quan s'usa per analitzar les relacions socials. En el cas que preocupava Marx, aquesta potencialitat explicativa facilita l'anàlisi de les formes d'explotació poc visibles, així com les lluites de poder entre el capital i el treball.

Efectivament, com recorda Perulli (1996), cal atribuir a Marx el reconeixement de la jornada laboral com la unitat de temps fonamental de la societat capitalista

¹² Posteriorment, i molt lligada a la crisi de la perspectiva funcionalista, des de la sociologia del coneixement, diversos autors recuperaran el fil d'aquesta reflexió abstracta entorn del temps (Giddens, 1981; Luhmann, 1992; Elias, 1989). Però ho faran des de posicions teòriques distintes a les mantingudes per l'escola durkheimiana. Mentre que des del terreny dels estudis empírics, distints enfocaments teòrics, com ara la fenomenologia o el interaccionisme simbòlic, s'interessaran pels aspectes simbòlics de la dimensió temporal, entesa com una coordenada de la vida quotidiana al costat de la dimensió espacial.

¹³ Des de posicions estrictament econòmiques, cal dir que la finesa de les anàlisis que Adam Smith (1996) va realitzar en una fàbrica d'agulles sobre la gestió i organització del temps productiu vinculat a la divisió del treball tenien com a punt de partida aquesta mateixa idea.

industrial. Tal com ell mateix afirma: “el tiempo de reposo concedido al obrero está regulado por el mayor gasto posible por día de su esfuerzo” (Marx, 2001:113). De fet, *El capital* dedica tot un capítol –Llibre I/ Cap.VIII– a aquesta qüestió. Ací, Marx explica que el control de la duració i el ritme d’aquesta jornada és un mer reflex de les relacions de poder que travessen l’estructura social, ja que no hi ha cap raó tècnica que justifiqui una determinada jornada laboral:

“La jornada de trabajo varía entre los límites que imponen, por una parte, la sociedad y, por otro, la Naturaleza [...] el capitalista sostiene su derecho como comprador cuando procura prolongar todo lo posible la jornada de trabajo. El obrero sostiene su derecho como vendedor cuando quiere reducir la jornada de trabajo.” (2001:109-110)

El cas és que l’acord entre ambdós drets pren la forma d’un contracte on suposadament el treballador ven lliurement la seva força de treball. Però la realitat és que l’anàlisi d’aquest contracte a través del temps permet fer visibles les formes d’explotació que encobreix:

“[...] se descubre que él no era libre, que el tiempo en que puede vender su fuerza de trabajo es el tiempo por el cual está obligado a venderla, y que, en realidad, el vampiro que le chupa no le deja mientras quede una gota de sangre que extraer.” (2001:117)

Per aquesta raó Marx apunta que l’oposició entre el dret del venedor i el dret del comprador s’esvaeix per mitjà del monopoli de la força. Aquest fet és el que permet explicar per què, en el context capitalista, la regulació de la jornada laboral emergeix com una lluita entre la classe capitalista i l’obrera. En aquest sentit, una mirada històrica permet evidenciar com el temps de treball remunerat ha estat al centre de les lluites socials des dels inicis de la industrialització¹⁴, per bé que, com s’explica en el proper capítol, ho hagi fet amb diferents rostres segons cada context.

1.2.2. L’etapa de l’oblit teòric del temps

Una vegada que el pensament clàssic situa les coordenades necessàries per estudiar el temps des de la sociologia, s’inicia una etapa de relativa marginalitat i oblit d’aquest concepte dins la reflexió teòrica. Una etapa en la qual, únicament, es troben algunes aportacions aïllades del que es podria considerar la segona generació

¹⁴ Els treballs historiogràfics de Thompson (1979) i Hobsbwan (1979) són un bon exemple de la riquesa analítica d’aquestes reflexions, uns treballs que parteixen de la perspectiva marxista i que mostren com, en la societat industrial, el temps de treball disciplina les persones.

de sociòlegs preocupats pel temps. Aquest oblit teòric que s'accentua amb el protagonisme creixent de la recerca empírica, en concret, dels estudis sobre els usos del temps.

Sorokin, Merton, Halbwachs i Gurvitch¹⁵ són dels pocs autors que assumeixen el relleu dels clàssics, o millor dit, el relleu de l'escola durkheimiana, ja que és més difícil identificar algun autor interessat a seguir la pista marxista sobre el temps. Entre aquests darrers es podrien citar els treballs de Lefebvre (1972), Grossin¹⁶ o Heller (1977), si bé cap d'aquestes veus no s'interessa pel temps amb la mateixa intensitat que els autors anteriors. Què explica el manteniment del llegat de Durkheim entre aquesta segona generació de sociòlegs i l'escassa atenció a les reflexions de Marx?

A tall d'hipòtesi sembla possible apuntar que aquesta tendència està relacionada amb el mateix caràcter de les aportacions teòriques d'ambdós autors clàssics. El cas és que del pensament durkheimià es desprèn una concepció del temps abstracta i fàcil de desvincular de les principals preocupacions intel·lectuals d'aquest autor. Contràriament, la proposta teòrica de Marx entorn del temps apareix estretament lligada a la seva principal preocupació: l'anàlisi de les relacions de producció capitalistes. Aquesta perspectiva marxista podria haver generat certes reticències entre uns sociòlegs interessats per la dimensió social del temps. Sobretot si es té en compte que els toca viure en un moment on el marxisme es veu confrontat a la complexificació creixent de la societat capitalista i a la refutació pràctica d'algunes de les prediccions realitzades pel mateix Marx (Miguélez *et al.* 1997). Fins al punt que les crítiques i reformulacions de les idees marxistes formulades per les mateixes veus defensores d'aquest corrent de pensament haurien pogut desviar l'atenció que Marx va dedicar al problema del temps.

Però més enllà de la reflexió teòrica, la principal característica d'aquesta etapa és l'afany per comptabilitzar el temps que les persones dediquen a distintes activitats. Preocupació sorgida a Europa i que sembla consolidar-se amb la seva arribada als Estats Units¹⁷. El cas és que tot i el poc interès que aleshores despertava l'estudi del temps entre la comunitat de sociòlegs, durant aquesta època dita preocupació es

¹⁵Sorokin, P; Merton, R.K. 1937. "Social Time: A methodological and Functional Analysis". *A American Journal of Sociology*. [Citat a Merton (1992)].

Gurvitch, G.1964. *The Spectrum of Social Time*. Holanda: Reidel. [Citat a Merton (1992)].

Halbwachs, M. 1952. *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris: PUF. [Citat a Merton (1992)].

¹⁶ Grossin, W. 1969. *Le travail et le temps: horaires, durées, rythmes*. Paris:PUF. [Citat a Tabboni (1989)].

¹⁷ Com s'explica a l'apartat 1.4, la ràpida extensió d'aquest afany condiona el procés de construcció teòrica del temps com objecte d'estudi sociològic.

trasllada a l'altra banda de l'Atlàntic. L'exili de Sorokin, el 1923, sociòleg d'origen rus, és el canal de comunicació i l'article que escriu amb Merton al 1937, *Social Time: A methodological and Functional Analysis*, el text de referència¹⁸. En un moment en què la transmissió transoceànica de tradicions sociològiques era lenta i intermitent, l'interès pel temps no es perd pel camí, malgrat les circumstàncies de l'època en què, per dir-ho en paraules de Merton: "existía una fuerte discrepancia entre el rápido crecimiento de ideas sociológicas y el lento crecimiento de la población de sociólogos" (1992: 286).

Malgrat que aquesta transmissió de coneixement europeu inclou les aportacions de l'escola durkheimiana, la sociologia nord-americana no tarda a adaptar la preocupació pel temps als seus interessos i prioritats intel·lectuals. És en aquest sentit que cal fer referència al sorgiment i l'expansió dels anomenats pressupostos de temps a l'Amèrica del Nord. Aquest instrument, dissenyat per mesurar l'ús social del temps, assumeix un protagonisme quasi en solitari al llarg d'aquesta etapa d'oblit teòric on pràcticament ningú no es fa ressò de l'herència durkheimiana, un fet que també es dona en el context europeu i que no sembla ser producte de la casualitat.

Com expliquen diverses veus especialitzades (Tabboni, 1989; Raldúa, 2001; Niemi, 2006), l'interès per conèixer l'ús i la distribució del temps entre la població sorgeix vinculat a determinades voluntats econòmiques i polítiques. D'una banda, a principis del segle xx, els economistes francesos i anglesos s'adonen que l'ús del temps permet aprofundir en l'anàlisi de les economies familiars. D'altra banda, en el context de la Unió Soviètica sorgeix la voluntat política de conèixer com la població treballadora utilitza el seu temps lliure. En aquest sentit, Niemi (2006) explica que a través de la revisió dels orígens històrics dels estudis sobre l'ús del temps es posa de manifest el seu estret lligam amb la ideologia política predominant en cada context. No ha de ser estrany, doncs, observar que quan aquest tipus de mesura arriba als EUA es vincula, directament, als interessos de la naixent societat de consum¹⁹. Però, com es produeix aquesta difusió del coneixement?

La resposta a aquesta qüestió remet, novament, a l'exili de Sorokin qui, sens dubte, exerceix un paper clau per al traspàs de coneixement transoceànic (Tabboni, 1989).

¹⁸ Cal recordar que Sorokin és un dels sociòlegs que contribueix a crear el Departament de Sociologia de la Universitat de Harvard.

¹⁹ Els primers pressupostos de temps als EUA s'utilitzen per conèixer l'ús del temps que fan les persones no treballadores a l'hora de dissenyar productes de consum; posteriorment, s'utilitzarà per conèixer els hàbits de la població a l'hora de programar els anuncis televisius.

El cas és que abans del seu exili, aquest sociòleg va treballar com a ajudant del professor Strumilin, un dels primers investigadors interessants a estudiar l'ús del temps com un indicador per mesurar l'impacte del socialisme sobre els estils de vida dels treballadors soviètics (Raldúa, 2001). Tot i les crítiques de Sorokin als límits d'aquest instrument de mesura, queda palès que el seu ostracisme exerceix de pont per a la difusió dels estudis d'usos del temps a l'altra banda de l'Atlàntic, en concret, al país símbol de la societat de consum.

És així que sembla possible apuntar que el mateix context d'emergència d'aquest tipus d'estudi esdevé un fre per a les propostes teòriques dels clàssics. En un moment de desajust entre el volum d'idees sociològiques i la quantitat de sociòlegs –tal com recorda Merton (1992)–, no sorprèn que les voluntats econòmiques i polítiques, òbviament acompanyades de finançament, afavorissin determinades aproximacions a l'hora d'estudiar el temps²⁰. Aquest fet podria explicar el relatiu oblit teòric del temps durant aquests anys, per bé que el pensament aïllat d'alguns sociòlegs i, sobretot, el predomini dels pressupostos de temps és el que convertiria en relatiu aquest oblit sociològic.

1.2.3. L'esclat dels estudis sociològics sobre el temps

A partir dels anys 70 del segle xx, resorgeix l'interès teòric pel temps més enllà de la preocupació per la seva mesura. Es tracta d'un ressorgiment ple d'expectatives; els més optimistes parlen d'una possible sociologia del temps entesa com un camp de coneixement específic dins la disciplina²¹. Tant és així que les veus especialitzades utilitzen la paraula esclat, o *boom*, per referir-se a aquesta etapa que enllaça amb la sociologia actual i que dóna lloc a una pluralitat d'enfocaments teòrics i a una diversitat de línies d'investigació (Ferraro, 1988; Mongardini, 1989; Tabboni, 1989; Belloni-Rampazi, 1989; Durán, 2002). Però aquest ressorgir tampoc no és casual, sinó la resposta a dues preocupacions sociològiques que sorgeixen en paral·lel: la preocupació per incorporar el temps dins la teoria sociològica i la preocupació per analitzar les transformacions de la *societat del benestar*.

²⁰ Fins i tot una de les recerques més rellevants d'aquest període, *Los parados de Marienthal*, publicada el 1933 per Lazarsfeld-Jahoda-Zeisel, inclou un diari de temps en el conjunt de tècniques d'investigació emprades.

²¹ A l'apartat 1.4.2. s'aborda el debat sobre la viabilitat d'una possible sociologia del temps.

D'una banda, es podria dir que la crisi del corrent funcionalista permet recuperar el fil del pensament teòric entorn del temps. Tal com apunta Kerbo (1998), aquesta crisi s'escenifica amb un desplaçament dins la teoria sociològica del paradigma del consens i l'ordre al paradigma del conflicte i el canvi. Les crítiques al caràcter estàtic i atemporal de la perspectiva funcionalista en són una de les cares visibles; mentre que la necessitat d'introduir el temps dins de l'anàlisi sociològica és un dels reclams principals. Les respostes a aquesta necessitat engloben un ventall d'opcions que van des de la incorporació de la perspectiva històrica dins l'instrumental analític de la realitat social (Martins, 1992), fins al reconeixement del temps com un concepte central per la teoria sociològica (Adam, 1989; Luhmann, 1986; Giddens, 1993).

D'altra banda, la segona preocupació sorgeix, fonamentalment, vinculada al malestar creixent al voltant de l'organització social del temps. La crisi de l'ocupació, l'acceleració del progrés tècnic, l'augment de la doble presència femenina fruit de la major participació de les dones en el mercat de treball i, posteriorment, l'envelliment de la població són alguns dels factors que fan emergir el temps com un factor de benestar²². Com és lògic, la sociologia es fa ressò d'aquest malestar, principalment, les veus especialitzades en el món del treball i la perspectiva de gènere²³.

Aquesta etapa d'esclat introdueix tres fets innovadors respecte la literatura especialitzada anterior. En primer lloc, es reconeix explícitament la necessitat i pertinència teòrica d'introduir el concepte temps dins del pensament i l'anàlisi sociològica. Els escrits de Giddens (1993), Luhmann (1992) i Adam (1992) així ho evidencien.

En segon lloc, tal com fa notar Tabboni (1986), s'observa que al costat de les evidències empíriques sorgeixen reivindicacions socials que també posen de manifest el malestar que l'organització social del temps vigent produeix a determinats col·lectius -bons exemples en són les manifestacions a favor de la jornada laboral de 35 hores o la vindicació de polítiques de temps per part d'algunes dones italianes.

²² Aquesta segona preocupació és la que motiva la present tesi doctoral.

²³ Dins d'aquesta etapa cal situar un tercer corrent que engloba aquelles veus que parlen des de posicions més simbòliques i es manifesten preocupades per les repercussions culturals de tot plegat. Es tracta de reflexions properes al terreny de reflexió teòrica que, en ocasions, superen els límits disciplinaris de la sociologia. Una bona explicació i mostra d'aquesta perspectiva es troba en el recull d'articles coordinat per Paolucci (2003) sota el títol *Cronofagia: la contrazione del tempo e dello spazio nell'era della globalizzazione*.

Aquestes reivindicacions socials condueixen a identificar el tercer element innovador relacionat amb el disseny de polítiques públiques. En aquest sentit, Durán (2001) explica que l'expansió dels estudis sobre el temps s'inclou dins del creixement que la investigació socioeconòmica experimenta a tots els països desenvolupats a finals del segle XX amb un objectiu ben definit: facilitar la presa de decisions polítiques i la gestió de necessitats.

Sens dubte, el progressiu augment de la importància del temps en el context de la societat occidental contemporània contribueix a consolidar els estudis sociològics sobre aquesta qüestió (Torns, 2001)²⁴. Alhora que aquesta consolidació representa un escenari idoni per reprendre la reflexió teòrica iniciada pels clàssics i frenada durant l'etapa de predomini dels estudis sobre els usos del temps. Es tracta d'un escenari on, per dir-ho en paraules de Merton: “[...] la novedad es la atención sobre un fenómeno social (el tiempo) anteriormente notado pero no asumido conscientemente” (1992:289).

1.3. El temps com a problemàtica sociològica

Amb l'esclat dels estudis sociològics sobre el temps també es reprèn el procés de ruptura epistemològica iniciat pels autors clàssics i frenat durant l'etapa de l'oblit teòric. Bàsicament, perquè l'afany per mesurar el temps, característic d'aquesta etapa, contribueix a la seva naturalització. La qual cosa, al seu torn, dificulta la construcció del temps com un objecte d'estudi sociològic. Dit en altres paraules, mentre es dona per descomptat el temps, aquest no es pot considerar una problemàtica sociològica²⁵.

Adam (1999), una de les veus especialitzades més reconeguda darrerament²⁶, apunta que molts sociòlegs es mostren incapaços de fer la ruptura inicial amb el pensament

²⁴ Pel que fa al cas espanyol, Durán (2002) assenyala una sèrie d'aspectes a través dels quals s'evidencia la consolidació dels estudis sociològics sobre el temps. En concret, subratlla l'augment del nombre d'estudis, investigacions i publicacions sobre aquestes qüestions; la fundació de l'associació per l'estudi del temps a escala estatal el 1994; i la creació, des de 1995, del grup de treball *Temps i societat* dins dels congressos organitzats per la Federació Espanyola de Sociologia (FES), si bé cal fer notar que el IX Congrés Espanyol de Sociologia no compte amb aquest grup de treball.

²⁵ Més encara si es té en compte que l'interès per mesurar el temps no és exclusiu de la sociologia, sinó que és compartit amb altres disciplines dins les ciències socials, com ara l'economia, considerades de major prestigi científic.

²⁶ De fet, Barbara Adam és un dels màxims referents teòrics dins la sociologia preocupada, específicament, per la qüestió del temps social. Estatus que avala amb una llarg producció científica de caràcter teòric i empíric; així com el fet de ser la fundadora, l'any 1992, de la revista científica *Time and Society*, publicada per Sage Publications.

comú, de manera que, a imatge de les ciències físiques, perceben el temps com un fenomen físic i, per tant, com a obvi des d'una perspectiva sociològica. En la mateixa direcció, Dupuy (1986) recorda que des de la sociologia s'ha tendit a criticar les contradiccions de les teories econòmiques, per bé que resulta molt més inquietant la manca de sentit que molts sociòlegs atorguen al temps, és a dir, el fet de donar-lo per descomptat. És així que, sovint, el temps es considera una dada constant sense valor heurístic per l'anàlisi sociològica.

Alguns especialistes identifiquen aquesta tendència amb un procés de secularització a través del qual el temps es deslliga dels referents socioculturals i s'objectivita (Novara, 1995). És un procés on, en consonància amb el desenvolupament del pensament sociològic, el temps es quantifica i s'assimila a l'espai (Ferraro, 1988). Per dir-ho ras i curt, la forma s'imposa al contingut quan el temps s'assimila a l'horari.

Però la construcció del temps com una problemàtica sociològica suposa desfer aquest procés d'objectivació del concepte. D'alguna manera, aquest repte és assumit per les veus protagonistes del *boom* dels anys 70 entre les quals no passen gens desapercibudes les paraules d'Elias. De fet, l'obra d'aquest autor acompanya molts sociòlegs i sociòlogues en la difícil ruptura epistemològica. La literatura italiana dels anys 80 i 90, intensament preocupada per l'estudi del temps, n'és una bona evidència, ja que és difícil no veure-hi citat Elias (Paolucci, 1986; Ferraro, 1988; Tabboni, 1989; Mongardini, 1989). En qualsevol cas, totes aquestes veus recorden que a principis del segle XX el temps va despertar l'interès dels sociòlegs perquè tenia una dimensió social que no es podia obviar:

“La scoperta o la riscoperta che il tempo non è una realtà oggettiva che opera sui processi di interazione degli individui, ma una oggettivazione convenzionalmente costruita sulla quale si regge in gran parte la vita delle forme culturali, ha convogliato su questo tema, negli ultimi due decenni, l'attenzione dei sociologi. Il tempo dunque non è una cosa esterna all'uomo che gli si contrappone, come altre espressioni della natura [...] ma è una convenzione costruita dagli uomini.” (Mongardini, 1989:33)

Precisament, és aquest qüestionament de l'aparença objectiva del temps el que permet efectuar el gir epistemològic necessari per reconèixer el temps com una problemàtica sociològica. Segons Belloni (1986), aquest gir comporta passar de considerar el temps com una dada constant a considerar-lo una dada inconstant, inestable i complexa. Per a Elias (1989) representa assumir que el temps és una construcció social i que l'organització temporal vigent en la societat occidental té els

seus orígens en l'època de la industrialització; per bé que des d'aleshores el temps s'ha tendit a naturalitzar fins al punt d'oblidar que el rellotge i el calendari són convencions humanes.

La trajectòria intel·lectual de Merton (1992) il·lustra els aspectes més rellevants d'aquest procés de construcció del temps com una problemàtica sociològica. El cas és que l'interès d'aquest sociòleg nord-americà pel temps sorgeix a l'inici de la seva carrera acadèmica, quan era ajudant d'investigació de Sorokin –amb qui escriu l'article citat en paràgrafs anteriors. Si bé és cert que Sorokin és qui estimula Merton a pensar en el temps social com una problemàtica sociològica, el referent durkhemian de Sorokin no convenç el jove Merton. Tot i reconèixer que les innovadores aportacions del grup de l'*Année Sociologique* permeten distingir el temps social del temps astronòmic, Merton pensa que l'excessiu pes que hi tenen determinats conceptes com la memòria no deixa captar problemes complementaris que ell considera amb més interès sociològic. A més, tal com explica el mateix Merton, en aquell moment en què tot just ell començava a fer-se un lloc dins la sociologia, era poc recomanable dedicar-se a qüestions intensament treballades per autors ja consagrats, com ara Sorokin i Gurvitch.

D'aquesta manera, cal esperar trenta anys perquè Merton reprengui l'estudi del temps. Concretament, la preocupació per identificar nous elements de l'estructura social desperta de nou l'interès sociològic pel temps en aquest autor. I, ara sí, el seu estatus dins la sociologia li permet fixar l'atenció en aquells aspectes que considera rellevants. Bàsicament, trasllada l'atenció del passat al futur i relaciona la importància de l'horitzó temporal amb la posició que s'ocupa dins l'estructura social. Tot plegat el porta a definir, l'any 1957, el concepte de duracions socialment esperades²⁷. L'escàs ressò d'aquest concepte entre la comunitat científica de l'època evidencia el desinterès generalitzat per la reflexió sociològica sobre el temps. El mateix Merton justifica aquest desinterès tot apel·lant a la percepció generalitzada del caràcter obvi i omnipresent d'aquest concepte:

“Esta ubicuidad de las DES fenoménicas puede hacer que éstas se fundan, ignoradas conceptualmente, en el trasfondo social que se da por hecho, en lugar de aparecer diferenciadas dentro de un concepto posiblemente iluminador que nos lleve a las similitudes que subyacen bajo ellas.” (1992:300)

²⁷ Merton (1992) defineix les duracions socialment esperades (DES) com una propietat estructural que permet identificar la posició que els individus ocupen dins de la societat, així com les seves expectatives.

Tant és així que Merton (1992) es pregunta per què no ha estat capaç, fins ara, de veure allò que tenia permanentment davant dels seus ulls. Allò que, una vegada vist, li ha resultat tan evident i imprescindible per a l'anàlisi sociològica. Un interrogant que el sociòleg respon a través del *teorema de Kenneth Burke* –una manera de veure constitueix també una forma de no veure– i afirma: “este tipo de miopía conceptual, con escasa visión periférica fue tan sólo un elemento que contribuyó en aquel entonces a crear discontinuidades en el desarrollo de una sociología del tiempo” (Merton, 1992:286).

1.4. El temps i la sociologia contemporània

Passades pràcticament tres dècades de l'esclat del fervor sociològic per a l'estudi del temps, s'ha acumulat prou reflexió teòrica i anàlisi empírica per fer balanç i dibuixar les línies mestres de l'estat de la qüestió actual. A través d'aquest exercici serà possible analitzar què ha passat amb les veus que aleshores aclamaven amb entusiasme el ressorgiment del temps dins la sociologia. I ho feien tot pronosticant-li un futur prometedor on, entre d'altres fites, es preveia la definició consensuada d'un marc teòric comú a partir del qual seria possible consolidar la sociologia del temps com un camp de coneixement específic.

D'entrada, cal fer notar que hi ha algunes monografies especialitzades dedicades a sistematitzar la literatura existent fins al moment, si bé s'observa que els criteris emprats en cada una són ben diversos: n'hi ha que es fixen en les aportacions teòriques (Tabboni, 1989; Hassard, 1990); d'altres opten per fer revisions cronològiques (Pronovost, 1989); i també hi ha l'opció dels buidatges temàtics (Bergmann, 1992). El cas és que les discontinuïtats pròpies del coneixement sociològic sobre el temps dificulten l'establiment de criteris comuns a fi d'elaborar un estat de la qüestió unificat.

Resoldre aquesta dificultat no forma part dels objectius de la tesi doctoral²⁸. Però davant la necessitat d'aclarir conceptualment el lloc que el temps ocupa dins l'anàlisi sociològica, s'ha considerat oportú, i necessari, albirar una temptativa de revisió. Concretament, s'examina la producció científica tot prenent com a guia un

²⁸ Una dificultat que qui escriu aquestes pàgines ja va intentar afrontar en el treball de recerca de doctorat que precedeix la present tesi doctoral (Moreno, 2005).

doble objectiu: revisar els diversos usos semàntics atribuïts al temps i analitzar les discrepàncies teòriques al voltant del seu estatus epistemològic.

1.4.1. Els usos semàntics atribuïts al temps

Un dels primers aspectes que s'observa quan es revisa la literatura especialitzada és l'existència d'un conjunt de debats oberts entorn de la dimensió conceptual del temps, la qual cosa posa de manifest la manca d'acord a l'hora de definir aquest concepte. Com s'ha dit a l'inici d'aquest capítol, bona part d'aquesta dificultat s'explica pel caràcter complex i multidimensional del temps. D'una banda, pel que fa la complexitat: "cuando comprendemos que el tiempo es relativo, simultáneamente, descubrimos que solo se puede manipular si se sigue pensando que es absoluto" (Aguinaga-Comas, 1997:11). D'altra banda, s'observa que la pluralitat de dimensions del temps sovint dona lloc a una pluralitat de definicions.

En aquesta tessitura, cal revisar els diversos usos semàntics que els especialistes atribueixen al temps sembla una bona manera de començar a dibuixar l'estat de la qüestió²⁹. Més encara si es té en compte que la majoria d'accepcions semàntiques estan condicionades pels objectius i els interessos del corrent teòric que empara les veus interessades, directament o indirectament, per aquesta temàtica. És així que es poden subratllar, com a mínim, cinc usos semàntics diferents.

El primer ús semàntic sorgeix com a resposta a les crítiques que als anys 70 es formulen contra l'atemporalisme del corrent funcionalista. En aquest context, emergeix un concepte de temps associat a la idea de procés (Ramos, 1992-1997). Bona part d'aquestes crítiques posen de relleu la manca de contextualització de les anàlisis funcionalistes centrades, exclusivament, en les qüestions d'ordre i ubicades en escenaris d'estabilitat. La incorporació de la perspectiva temporal a la teoria sociològica s'ha de llegir com una resposta a aquestes crítiques en la mesura que permet introduir, analíticament, la idea de conflicte i moviment. La conseqüència de tot plegat és la identificació del concepte temps amb l'esdevenir històric i, per tant, l'ús de la dimensió temporal com un element de contextualització.

²⁹ Cal apuntar que aquesta revisió semàntica parteix de la voluntat expressa de superar les dicotomies que se solen utilitzar per ordenar les imatges sociològiques sobre el temps; que són el temps social *versus* el temps natural o el temps lineal *versus* el temps circular.

En segon lloc, cal parlar de l'ús semàntic que els corrents teòrics de la sociofenomenologia, l'interaccionisme simbòlic i l'etnometologia atorguen al temps. En aquest cas, el significat del concepte temps s'assimila al de l'espai. Ambdós, temps i espai, es consideren les coordenades bàsiques de la vida quotidiana: "el món de la vida quotidiana està estructurat espacialment i temporalment" (Berger-Luckmann, 1996:47). Des d'aquesta perspectiva el temps esdevé part de la caixa escènica que embolcalla les interaccions entre els individus³⁰. Tot i no tenir-hi cap punt de contacte, la concepció manejada per aquests enfocaments té molt a veure amb la proposta elaborada des de la geografia del temps. Una proposta que reclama la importància d'imbricar en una mateixa perspectiva analítica les dimensions temporal i espacial. Concretament, els geògrafs socials parlen de la convergència espai-temporal per analitzar de quina manera l'entorn físic on es desenvolupen les activitats socials –els barris, els carrers, els espais públics, etc.– influeixen els moviments diaris dels col·lectius i individus. Els treballs pioners d'aquest enfocament s'atribueixen a Hagerstrand (1973) i Carlstein-Thrift (1978)³¹.

Ben diferent és el significat que la teoria de l'acció racional atribueix al temps quan l'incorpora a les seves anàlisis. En aquest cas, es considera el temps com un recurs escàs que es pot comprar i vendre. Des d'una perspectiva econòmica, s'entén que l'acció individual cerca maximitzar l'ús del temps en funció del cost d'oportunitats de cada activitat. És a dir, davant d'un objectiu concret, fixat per les preferències individuals, les persones actuen estratègicament per assolir-lo amb el màxim estalvi temporal possible –mínim cost en quantitat de temps, màxim guany en estalvi de diners. Es tracta d'un enfocament que, per exemple, atribueix l'abandonament de l'activitat laboral femenina a un càlcul racional de les dones pel qual surt més a compte deixar el treball remunerat per atendre les necessitats de la llar-família, que no pas seguir treballant i destinar part del sou a pagar el servei domèstic. Malgrat que aquesta perspectiva té als autors de l'economia neoclàssica com a màxims exponents, també l'adopten alguns sociòlegs com Linder (1986) o Pillet (1986), si bé ho fan amb alguns matisos:

“Quando consideriamo il tempo come ben economico, abbiamo a che fare con due nozioni: quella di acquisizione e quella di spesa. In questo caso, in effetti, gli

³⁰ Algunes veus italianes utilitzen la paraula *contenitore* per referir-se a l'ús semàntic que aquests corrents fan del concepte temps (Perulli, 1996).

³¹ Hagerstrand, T. 1973. "The domain of human geography". A: *Directions in Geography*. Londres: Methuen. [Citat a Giddens (1995)].
Carlstein, T.; Parkes, D.; Thrift, N. (eds.). 1978. *Making sense of time*. Nova York: Wiley. [Citat a Giddens (1995)].

individui non acquistano tempo che per spenderlo in seguito [...]. Bisogna guardare al dil à dell'economia di un campo separato della società economica. Sarebbe allora in questo resto, connotato dalla non-produttività rispetto alla sfera economica e dalla riprovazione rispetto alla sfera sociale, che il tempo potrebbe essere donato. ” (Pillet, 1986: 107-115)

Contràries a aquesta objectivació del temps, emergeix un conjunt de veus difícils d'ubicar dins d'un únic corrent teòric però que comparteixen un mateix punt de partida: el temps no és escàs per naturalesa sinó com a resultat d'un procés de construcció social. És així que la principal crítica que formulen contra l'aproximació de la teoria econòmica és, precisament, l'anul·lació de la dimensió social del temps que es desprèn de la seva proposta. No és estrany, doncs, que reivindiquin el caràcter sociocultural del temps, tant pel que fa a la seva forma com pel que fa al seu contingut; a diferència de la majoria de recursos que es valoren socialment segons l'escassetat material, l'escassetat del temps no és material sinó social. Dupuy (1986) i Luhmann (1992) són dues de les veus que es fan ressò d'aquesta aproximació.

Dupuy (1986) defensa que l'ús del temps no s'explica per un càlcul econòmic sinó per la voluntat de distinció. En aquesta sentit, l'autor critica l'aproximació de la teoria econòmica i reivindica la dimensió històrica del temps:

“Il tempo è la dimensione della storia, delle rotture del determinismo, dove può sorgere il radicalmente nuovo. La riduzione del tempo a bene scarso, quantificabile, accumulabile, suscettibile di essere risparmiato, conservato, scambiato, comprato o venduto è forse l'alienazione più terribile, il marchio più visibile della paralisi dell'autonomia delle comunità e delle persone. Su tale tragica reificazione, mi sembra chiaro che le teorie economiche non hanno niente da dire” (Dupuy, 1986:163)

Luhmann (1986), en canvi, articula la seva proposta des del marc que li brinda la teoria de sistemes. L'autor argumenta que l'augment progressiu de la diferenciació i segmentació social en el context de la societat occidental fa emergir l'exigència de l'escassetat del temps. Segons ell, l'escassetat de temps, construïda sobre una impressió, esdevé una funció social necessària a fi d'afrontar el creixement exponencial de les possibilitats que la societat moderna ofereix a l'individu: “[...] il tempo diviene scarso mediante la differenziazione funzionale in sottosistemi” (Luhmann, 1986: 127). Així doncs, el temps-recurs actua com un criteri de selecció a l'hora d'escollir entre el ventall d'opcions emergents i, simultàniament, permet l'homogeneïtzació dels individus dins de la societat complexa, un ventall d'opcions que no resta aliè al reconeixement social. Aquest aspecte permet explicar a l'autor

perquè, actualment, “no tenir temps” i “estar molt ocupat” són situacions que gaudeixen d’un cert prestigi social.

Finalment, sense abandonar la pista dels plantejaments que subratllen la importància de la dimensió històrica, cal parlar d’un grup d’estudis que en lloc de prioritzar les relacions de poder i el significat social a l’hora d’estudiar el temps - tal com es dedueix de la proposta de Dupuy (1986) i Luhamnn (1986) –prioritzen les relacions que s’estableixen entorn del temps i el treball. Novament, cal dir que es tracta d’un conjunt de veus no identificades com a corrent teòric. Però la preocupació sociològica per la importància creixent del temps com a factor de benestar en la societat contemporània és el que d’alguna manera permet ubicar aquest conjunt d’estudis sota un únic paraigua. Un paraigua que, sota l’estela del materialisme de les aportacions marxistes sobre la jornada laboral i l’herència durkheimiana del caràcter cultural del temps, veu en el manteniment de la divisió social i sexual del treball la causa del malestar vinculat a l’organització industrial del temps, un malestar que té molt a veure amb la posició que, en termes de categories socials, les persones ocupen respecte al treball.

Dins d’aquest paraigua, d’una banda, cal fer referència als estudis sobre temps de treball remunerat entès com una mercaderia de compra i venda que aporta benestar material. De l’altra, cal citar els estudis que relacionen el temps amb el treball domèstic per fer palesa la contribució d’aquest darrer al benestar social. Aquesta tesi doctoral neix motivada per integrar, sota una mateixa problemàtica, aquest doble plantejament teòric. Per aquesta raó, els capítols segon i tercer es dediquen a revisar exhaustivament ambdues propostes teòriques.

1.4.2. El debat sobre l’estatus epistemològic del temps

Les poques monografies dedicades a revisar la producció sociològica entorn del temps coincideixen a dibuixar una línia divisòria que distingeix les aportacions que parteixen de l’omnipresència del temps dins de la sociologia –en tant que dimensió analítica- de la perspectiva que entén el temps com una problemàtica social (Tabboni, 1989; Hassard, 1990). A partir d’aquesta línia es defineixen els dos grans enfocaments que inclou el debat sobre l’estatus epistemològic del temps:

l'enfocament que entén el temps com un instrument per a l'anàlisi sociològica *versus* l'enfocament que el concep com un objecte d'estudi sociològic.

La pregunta que es formula Ramos en la introducció d'una de les principals monografia sobre aquesta qüestió publicada a l'Estat espanyol, *Tiempo y sociedad*, és un bon punt de partida per identificar les postures del debat citat. Certament, les respostes a la pregunta "que sociología del tiempo?" (1992:XIV) es concreten en dues postures oposades que, per utilitzar la terminologia proposada per Martins (1992), es poden anomenar *temporalisme temàtic* i *temporalisme substantiu*.

D'una banda, el temporalisme temàtic es correspon amb aquelles veus que entenen el temps com un objecte d'estudi específic dins la sociologia i que reivindiquen la necessitat de delimitar un camp de coneixement propi. Es considera que en el context de la societat contemporània el temps emergeix com un problema social que cal abordar des de la perspectiva sociològica. El debat sobre la jornada laboral, la reivindicació feminista de més temps de vida o la conciliació de la vida laboral i la vida personal en són alguns exemples.

D'altra banda, el temporalisme substantiu aglutina les veus que parteixen del caràcter omnipresent del temps en tota relació humana i, en funció d'això, justifiquen la necessitat de considerar-lo una dimensió transversal a l'hora d'analitzar la realitat social. És a dir, es considera el temps com un instrument més que permet aprofundir en l'anàlisi de tota preocupació sociològica. Dins d'aquest enfocament, alguns autors identifiquen diferents usos epistemològics del temps. En aquesta línia, Hassard (1990) argumenta que la investigació sociològica pot fer servir el temps de quatre maneres diferents: com un factor que permet explicar l'estructura i els processos de les relacions socials; com un lligam causal entre els elements de la teoria social; com una mesura quantitativa d'aquests elements; o bé com una mesura qualitativa de la seva interacció.

La controvèrsia que mantenen Zerubavel (1985) i Cavalli (1985) durant els anys 80 il·lustra a la perfecció aquest debat, tot esdevenint-ne una bona escenificació. El primer autor defensa la sociologia del temps entesa com un camp de recerca autònom i especialitzat, mentre que el sociòleg italià s'hi manifesta en contra. Per a Zerubavel (1985), l'augment dels estudis sobre aquesta qüestió viscut durant els últims anys és un argument prou sòlid per plantejar la viabilitat d'una sociologia del temps. Contràriament, Cavalli (1985) considera aquesta proposta del tot inviable, bàsicament perquè el temps representa una dimensió que passa transversalment per

totes les especialitats sociològiques. De manera que segons aquest autor el temps no és un objecte d'estudi sociològic al costat d'altres objectes sinó una perspectiva que envaeix totes les formes d'allò social.

Els posicionaments confrontats d'ambdós autors s'evidencien en la presentació que Cavalli escriu a l'edició italiana del llibre de Zerubavel *Ritmi Nascosti*:

“Nel presentare l'edizione italiana del libro di E. Zerubavel mi sono lasciato andare ad un'affermazione assai azzardata. Ho scritto, infatti, che 'lo studio nel tempo offre una prospettiva unificante tra diverse linee teoriche, in particolare tra teorie strutturali e teoria dell'azione'. In effetti non sono affatto sicuro che le cose stiano effettivamente in questi termini e quella affermazione deve piuttosto essere intesa come un auspicio e, in parte, come un'aspirazione.” (Cavalli, 1985: 47)

Al marge de la discussió que mantenen aquests autors, s'observa que la capacitat del concepte temps per fer dialogar diferents corrents teòrics és reconeguda per diverses veus entre les quals destaca la d'Elias (1989-1995). Segons ell, part de la importància que revesteix l'estudi del temps rau en el fet que permet superar les clàssiques dicotomies entre individu/societat i acció/estructura. Sens dubte, aquestes dicotomies han marcat l'evolució del pensament sociològic, el qual tampoc no s'ha mantingut al marge del ressorgir teòric del temps a finals dels anys 70.

En qualsevol cas, de retorn al debat sobre l'estatus epistemològic del temps, és possible identificar una tercera postura teòrica. Es tracta d'un posicionament defensat per Ramos (1992) el qual considera que el debat que mantenen Zerubavel i Cavalli no és més que les dues cares d'una mateixa moneda. Concretament, el sociòleg espanyol posa de manifest l'existència d'una única línia d'investigació des d'on el temps emergeix com un objecte d'estudi concret però sense subestimar el seu valor explicatiu per l'anàlisi sociològica en general. Segons Ramos, la dificultat per identificar aquesta línia d'investigació unificada s'explica per la importància creixent dels estudis sociològics sobre les problemàtiques relacionades amb l'organització social del temps. Bàsicament, perquè aquests suposen una recerca més preocupada per la manera en què s'usa i es distribueix el temps i menys interessada en la capacitat heurística de la dimensió temporal.

Més enllà del debat sobre l'estatus epistemològic del temps, cal reconèixer el caràcter omnipresent d'aquest concepte en la teoria sociològica clàssica. El buidatge d'articles publicats a la revista *Time & Society* n'és una bona evidència. Aquesta publicació sociològica dedicada exclusivament a qüestions relatives al temps inclou en quasi tots els seus números un article teòric orientat a revisar l'obra dels autors

clàssics des de la perspectiva temporal -en són alguns exemples Weber, Durkheim, Marx, Simmel, Mannheim i Mead³². La lectura d'aquests articles no deixa indiferent, sobretot, perquè posa de manifest que en sociologia, qui més qui menys ha dit alguna cosa, explícitament o implícitament, sobre el temps. En aquesta tessitura, l'allau de propostes teòriques deixa entreveure un debat obert, però, alhora, legitima l'aproximació sociològica a l'estudi del temps. Aquesta és una qüestió, que a principis del segle XXI emergeix en un context social cada vegada més sensibilitzat per la importància del temps com a factor de benestar.

Per tot plegat, doncs, es constata la consolidació de l'aproximació sociològica a l'estudi del temps. No obstant això, cal afirmar que les expectatives generades entorn de la institucionalització d'una sociologia del temps entesa com un camp de coneixement propi resten lluny de ser assolides. La raó principal d'aquest fet cal cercar-la en una producció científica excessivament diversificada per aital objectiu. Segons Bergmann (1992), cal atribuir a la capacitat d'adaptació teòrica i temàtica del temps la dificultat d'establir i sistematitzar un marc teòric comú dins la sociologia, així com la dificultat de no cedir davant la temptació de traspasar les seves fronteres disciplinàries:

“For the social scientist, time adopts the somewhat discourteous practice of wearing different hats which are seldom raised to greet the unwary researcher with an unambiguous meaning. However, time appears to be no more eager to reveal its true identity to the physical scientist, so take courage” [Carlstein *et al.* 1977 citat a Bergmann (1992:126)]

En definitiva, s'observa que la sociologia contemporània incorpora l'estudi del temps des del doble posicionament epistemològic, dimensió sociològica i objecte d'estudi. És així que sembla possible afirmar que la pertinença teòrica ve donada per la producció científica dels darrers trenta anys i avalada per les aportacions dels clàssics. Tot plegat, en un context històric on el temps s'ha situat al centre de les demandes i necessitats socials de la *societat del benestar*.

³² Watts Miller, W. 2000. “Durkheimian Time”. *Time & Society* (9):5-20.

Segre, S. 2000. “A Weberian Theory of Time”. *Time & Society* (9):147-170.

Flaherty, M.; Fine, G.A. 2001. “Present, Past, and Future: Conjugating George Herbert Mead's perspective on time”. *Time & Society* (10):147-161.

Heydebrand, W. 2003. “The Time Dimension in Marxian Social Theory”. *Time & Society* (12):147-188.

Kettler, D.; Loador, C. 2004. “Temporizing with Time Wars: Karl Mannheim and Problems of Historical Time”. *Time & Society* (13):155-172.

Scaff, L.A. 2005. “The Mind of the Modernist: Simmel on time”. *Time & Society* (14): 5-23.

1.5. El temps: mirada privilegiada i factor de benestar

Aquesta tesi doctoral entén el temps com un punt d'observació privilegiat per estudiar les relacions socials i, alhora, un aspecte de la realitat social estretament vinculat al benestar de les persones. Per tant, més enllà de l'obvietat que suposa afirmar que tot el que fan els individus comporta temps, el plantejament ací defensat se situa al costat d'aquelles veus que utilitzen el temps per analitzar els canvis de la societat contemporània i, sobretot, les desigualtats socials que aquesta conté.

D'una banda, s'entén que l'interès de la sociologia pel temps no s'ha de cercar en el mateix concepte, sinó en el paper que assumeix a través de les relacions socials ja que són les persones les que l'utilitzen i li atorguen significat. És a dir, no es tracta de dir què és el temps sinó el significat social que se li dona (Mongardini, 1989). Aleshores, des d'aquesta perspectiva, és possible considerar el temps com un punt d'observació privilegiat per analitzar la dinàmica social. En aquesta línia, Perulli (1996) destaca tres característiques de la dimensió social del temps que el converteixen en un excel·lent catalitzador a fi de conèixer la realitat social. En primer lloc, posa de manifest l'estreta vinculació del temps amb el sistema de valors propis d'una societat, la qual cosa permet aprofundir en el seu coneixement. En segon lloc, destaca que la capacitat de coerció social del temps facilita l'apropament a les normes i pautes que regeixen la vida en societat. Com a conseqüència d'aquestes dues característiques, la sociòloga italiana subratlla, en tercer lloc, que el temps només té sentit quan es comparteix entre els membres d'una societat de manera que esdevé una bona via per aproximar-se a les relacions de poder que s'estableixen entre aquests membres³³.

És així que des d'aquest enfocament es considera que, epistemològicament, el temps és una dimensió sociològica a partir de la qual cal excloure determinats usos semàntics atribuïts al concepte, en concret, els usos d'aquelles propostes teòriques que únicament es fixen en la seva dimensió abstracta. Bàsicament, perquè es considera que aquesta dimensió abstracta no emergeix lliure de valors socials, els quals, òbviament, no es poden interpretar com a neutres sinó com el reflex de les formes de producció i reproducció dels temps socials i individuals. Alhora que tampoc es considera pertinent atribuir un significat estrictament material al temps tal com

³³ El capítol sisè aprofundeix sobre aquestes qüestions.

fan les aproximacions teòriques que l'analitzen com un bé escàs. Aquesta és una proposta que contribueix a l'objectivació del temps, tot oblidant que aquest és una construcció social on la divisió del treball i les relacions de poder en són la clau de volta. Finalment, es discrepa de les propostes teòriques que entenen el temps com el context general o quadre de referència on té lloc la interacció social. Sobretot, perquè aquest ús semàntic restringeix la capacitat explicativa del temps a la seva capacitat descriptiva.

En canvi, reconèixer el temps com una dimensió sociològica suposa tenir present que el temps individual sempre és temps social. O el que és el mateix, ser conscient que si una persona dedica molt de temps al treball remunerat, probablement hi ha una tercera persona que li soluciona el treball domèstic o bé, en el pitjor dels casos, malviu quotidianament. Només cal recordar que l'escassetat de temps no és un atribut natural, sinó el resultat d'un procés històric els orígens més recents del qual cal cercar-los, per al cas de la societat occidental, en el procés d'industrialització.

Ara bé, una vegada reconegut el valor heurístic del temps, qui escriu aquestes pàgines també es fa ressò de l'advertiment que encertadament formula Mongardini:

“[...] di fronte ad eccessivi entusiasmi, che la dimensione temporale non è la sociologia ma solo un aspetto, anche se tra i più importanti, della conoscenza sociologica. Il tempo non è una chiave capace di aprire tutte le porte in sociologia, né può essere il centro della teoria sociologica.” (Mongardini, 1989:44)

És a dir, el temps no és tota la teoria sociològica, per molt que ofereixi nous enfocaments d'anàlisi i obri nous camps de recerca. Per aquesta raó, davant la temptació sociològica d'emprar constantment el temps com a clau de lectura, cal tenir present que tot allò social no pot ser reduït a l'esquema interpretatiu que ofereix el temps. Des d'aquesta postura queda palesa, doncs, la crítica als intents de construir teoria sociològica a partir del temps. No perquè sigui una empresa impossible, sinó pel risc de simplificar la realitat social i el perill de caure en terrenys aliens a la sociologia³⁴.

Altrament, l'objecte d'estudi ací construït s'interroga per la importància del temps com a factor de benestar quotidià en la societat occidental contemporània, un

³⁴ Un advertiment, però, que no resta importància a les aportacions teòriques d'algunes veus especialitzades com les de Luhmann (1986-1992), Giddens (1986-1993) o Adam (1992-1995) el treball de les quals ha esdevingut un referent a l'hora de vincular la dimensió temporal als conceptes de la teoria sociològica: Luhmann a través de la teoria de sistemes, Giddens amb la teoria de l'estructuració i Adam a partir de nova elaboració teòrica.

interrogant que converteix el temps en un objecte d'estudi. El cas és que els canvis econòmics i sociodemogràfics de les darreres dècades han fet emergir i, en alguns casos augmentar, necessitats i desigualtats relacionades amb l'organització social del temps. En aquest sentit, hi ha un consens força estès dins la recerca sociològica a l'hora d'assenyalar un conjunt de factors explicatius del progressiu augment d'aquestes problemàtiques socials vinculades a la gestió quotidiana del temps en la *societat del benestar*. En concret, s'apunten la flexibilització del mercat de treball, la progressiva terciarització de l'economia, l'augment de l'activitat laboral femenina, l'envelliment de la població, l'expansió de les llars monoparentals i la creixent importància del sector econòmic dedicat a les activitats d'oci (Moreno, 2005).

Les transformacions socials ocasionades per aquests factors s'inclouen en el context general i, alhora, actuen com a marc de referència del debat existent sobre la necessitat de repensar l'estat de benestar a fi de donar resposta a unes necessitats fins ara inexistents o no visibles. Una d'aquestes necessitats emergents té a veure amb la reorganització dels temps i els treballs davant les problemàtiques que l'actual model temporal genera a determinats col·lectius de la població. Com s'ha evidenciat en diversos estudis, un dels col·lectius més perjudicats en aquest sentit és el de les dones (Izquierdo, 1988; Balbo, 1991; Bimbi, 1999; Torns-Miguélez, 2000; Durán, 2002). És cert, però, que en el present tombant de segle, cada vegada són més els col·lectius afectats per aquest malestar del temps; un malestar que s'explica, principalment, per la sensació d'escassetat del que socialment ha esdevingut un recurs en la *societat del benestar*: el temps.

Tanmateix, com s'ha vist al llarg del capítol, des de la sociologia és possible afirmar que les característiques del temps com a recurs no coincideixen amb les d'altres recursos. Malgrat la igualtat d'oportunitats que d'entrada es dedueix de la dimensió quantitativa del temps –totes les persones disposen de vint-i-quatre hores al dia– cal tenir present el rerefons desigual de la seva dimensió qualitativa. És a dir, el conjunt de pràctiques i significats relacionat amb l'ús del temps situa les persones en posicions desiguals que, en última instància, afecten el seu benestar quotidià. L'aprofundiment en el coneixement d'aquest rerefons desigual constitueix el principal interès d'aquesta tesi doctoral.

En aquest punt, emergeix un nou interrogant: com es pot fer visible el temps? Saraceno (1989) ja adverteix que una vegada assumida la complexitat teòrica del

temps, manca definir la metodologia adequada per captar-lo. L'opció ací triada és ben clara: el temps esdevé un punt d'observació privilegiat i es fa visible com a factor de benestar quan es relaciona amb el treball.

1.6. Sobre la relació temps i treball

Els apartats anteriors han servit per respondre l'interrogant plantejat a l'inici d'aquest capítol tot exposant l'estat de la qüestió dels estudis sociològics sobre el temps; un exercici que també ha permès justificar la pertinença teòrica de l'objecte d'estudi ací proposat.

En primer lloc, la revisió de la bibliografia especialitzada posa de relleu que el temps ha ocupat un lloc important dins la sociologia, malgrat que sembli un concepte eternament perdut, absent o marginat. Altra cosa és, efectivament, que el volum de producció científica ha estat irregular i difícil d'identificar. Fins als anys 70 del segle XX, les aportacions sociològiques sobre el temps tenen un caràcter aïllat que s'alterna entre la tradició americana i l'europea. A partir de la dècada dels 80, creix l'interès sociològic pel temps, tal com evidencia el gran desenvolupament de la recerca teòrica i empírica. Tanmateix, el que es podria considerar l'esclat dels estudis sociològics sobre el temps no ha permès superar, almenys fins ara, el caràcter aïllat de la producció científica. És a dir, no ha anat acompanyat de la preocupació per coordinar, integrar i complementar tot allò que s'anava generant. Amb tot, ens trobem en un camp de coneixement ampli, poc unificat i difícil de sintetitzar teòricament.

És així que l'estat actual de la qüestió inclou un ventall d'enfocaments i perspectives teòriques interessades a estudiar el temps que, sens dubte, produeix estímuls per a la recerca. Però la manca d'un mínim de corpus teòric consensuat explica per què el coneixement acumulat al llarg dels darrers anys ha obert més interrogants que no pas ha tancat qüestions. Per aquesta raó, elaborar una tesi doctoral en aquest terreny es presenta, alhora, com una fita engrescadora sociològicament i arriscada metodològicament. Però, en qualsevol cas, és justificada teòricament.

A fi d'evitar riscos metodològics, es proposa fer visible el temps a través del treball. Com s'explica a l'inici d'aquest capítol, la concepció del temps és un fenomen social de caràcter abstracte difícil d'observar per si sol. A tal efecte, cal recórrer a les

relacions socials que el fan possible per tal de fer-lo visible sociològicament. Així ho prova l'obra dels clàssics: l'escola durkheimiana ho fa a través de les relacions culturals, mentre que les relacions de producció representen el camí marxista.

Tota activitat humana comporta temps, però la manera que cada activitat té de relacionar-se amb el temps està subjecte al desenvolupament històric. Sens dubte, el treball ha estat, i és, un factor de transformació cabdal en aquest sentit. D'una banda, malgrat que no tot el temps és treball, sí que és possible afirmar que tot el treball comporta temps, o bé "hay en el trabajo alguna cosa más evidente que el tiempo?" (Prieto-Ramos, 1999:472). D'altra banda, és prou sabut dins les ciències socials que el treball forma part de la vida de totes les persones:

"[...] la vida activa no es solamente aquello a lo que están consagrados la mayoría de los hombres, sino también aquello de lo que ningún hombre puede escapar totalmente. Porque está en la condición humana que la contemplación permanezca dependiente de todos los tipos de actividades; depende de la labor que produce todo lo necesario para mantener vivo el organismo humano, depende del trabajo que crea todo lo necesario para albergar el cuerpo humano y necesita la acción con el fin de organizar la vida en común de muchos seres humanos de modo que la paz, la condición para la quietud de la contemplación, esté asegurada (Arendt, 1995:89-90)."

Exceptuant-ne les aportacions marxistes, l'interès sociològic per estudiar la relació temps i treball no es consolida fins al final del segle xx, amb el *boom* dels estudis sobre el temps, la qual cosa no és casual si es té present que, des d'aleshores, en el context de la societat occidental emergeixen una sèrie de tensions i conflictes socials que tenen el temps i el treball com a rerefons. En aquest sentit, Adam (1999) explica que els especialistes en treball no han ignorat el temps; contràriament, diu l'autora, cada vegada són més les veus que hi recorren perquè: "Centrarse explícitamente en el tiempo ofrece una nueva perspectiva sobre el trabajo: sobre los procesos de empleo y producción, sobre las relaciones de poder y la desigualdad" (Adam, 1999:6).

No obstant això, aquest interès sorgeix motivat per distintes raons que, d'alguna manera orienten l'estudi de la relació temps i treball cap a un camí bifurcat; un camí on la perspectiva laboral i la perspectiva de gènere representen les dues direccions possibles. Ambdues conflueixen en un mateix punt de partida, la relació temps i treball com a objecte d'estudi. Tanmateix, divergeixen en origen i recorregut: la crisi de l'ocupació suscita l'interès de la perspectiva laboral centrada a analitzar la divisió social del treball; mentre que el creixent malestar de les dones adultes que viuen en règim de doble presència representa la principal preocupació

des de la perspectiva de gènere orientada, en aquest cas, a l'anàlisi de la divisió sexual del treball.

Els propers capítols es dediquen a la revisió d'aquestes dues línies d'investigació que han irromput dins la sociologia contemporània. Des d'aquesta tesi doctoral es considera que ambdues contribueixen al ressorgiment de la reflexió sociològica sobre el temps. I ho fan preocupades pel malestar social que genera l'organització social del temps alhora que subratllen el valor heurístic de la dimensió temporal del treball. El cas és que, paradoxalment, els científics socials recorren al temps per obtenir una altra visió del treball i resulta que el món del treball esdevé un lloc privilegiat per estudiar el temps: "Il mondo del lavoro è luogo privilegiatto per studiare, osservare e comprendere il tempo" (Borghi-La Rosa, 1995:9).

2. El temps de treball remunerat

No obstant les aportacions del pensament marxista, no és fins als anys 70 i 80 del segle XX que emergeix amb força l'interès sociològic per estudiar la relació del temps amb el treball remunerat. En aquest moment, els especialistes en mercat de treball comencen a recórrer al temps per explicar i donar resposta a la crisi de l'ocupació, una crisi que altera l'estabilitat socioeconòmica que imperava als països europeus des de la fi de la II Guerra Mundial.

Efectivament, cada vegada són més les veus interessades a estudiar la relació entre dos conceptes que Marx té l'habilitat intel·lectual de separar a efectes analítics: el temps del treball³⁵. Com s'argumenta en el capítol anterior, les reflexions de Marx sobre el temps de treball preparen el terreny per a un salt epistemològic cabdal en l'estudi d'aquesta temàtica. Això vol dir, fer possible l'anàlisi del temps com a mesura del valor del treball a través del salari i com a mesura de l'activitat laboral mitjançant la jornada (Perulli, 1996), alhora que permeten aprofundir en l'estudi de les relacions de producció. El jove Marx que al 1844 escriu els *Manuscrits d'economia i filosofia* ja es fa ressò d'aquesta reflexió que desenvolupa, posteriorment, al llarg de la seva obra: “[...] la cuantía de salario es sólo un factor en la apreciación del ingreso obrero, pues para medir este último es también esencial tomar en consideración la duración asegurada del trabajo” (1972:60).

Malgrat les crítiques formulades al pensament marxista, no hi ha dubte que l'anàlisi realitzada per Marx sobre el temps de treball remunerat (TTR)³⁶ és encara vigent dins les ciències socials. Així, són molts i moltes els que continuen sostenint que els conflictes al voltant del temps de treball són conflictes de classe centrals en la societat capitalista. Des d'aquesta perspectiva, el poder s'entén en termes de la capacitat de control del temps aliè (Riechmann, 1997). Però, d'on sorgeix la preocupació d'aquestes veus contemporànies?

La preocupació dels científics socials per estudiar la relació entre el temps i el treball remunerat sorgeix en un escenari nou on els canvis econòmics i sociodemogràfics dels països europeus –innovació tecnològica, terciarització de

³⁵ De fet, aquesta separació ja es troba en els treballs d'economistes de l'època com Adam Smith i Ricardo, però cal atribuir a Marx el fet de portar-ne a l'extrem les conseqüències (Perulli, 1994).

³⁶ Cal fer notar que a partir d'ara el text es referirà al temps de treball remunerat amb l'abreviatura TTR a fi d'alleugerir l'escriptura i fer-ne més àgil la lectura.

l'economia, augment de la taxa activitat femenina i immigrada, etc– representen l'escenografia i la globalització econòmica el teló de fons. En aquest context, “Le temps de travail est un filtre, un fil rouge pour lire les mutations qui traversent le salariat, pour décrypter les hiérarchies et les segmentations qui parcourent le monde du travail, pour les frontières entre emplois féminins et masculins” (Maruani, 2005:8).

Els apartats que segueixen revisen, en primer lloc, l'evolució històrica del TTR des dels inicis de la industrialització fins al principi del segle XXI, quan la relació temps i treball emergeix cada vegada més problemàtica tot repercutint negativament sobre el benestar de les persones. Aquest context genera una sèrie de debats teòrics sobre el TTR que es revisen en segon lloc a fi de sistematitzar l'estat de la qüestió entorn d'aquesta temàtica. En tercer lloc, s'explica que malgrat la riquesa d'aquesta discussió molts dels plantejaments defensats per les veus especialitzades topen amb un mateix límit: la concepció cronològica del temps. En aquest sentit, s'exposa la necessitat d'efectuar una ruptura epistemològica que permeti abordar, en tota la seva complexitat, l'estudi del temps com a factor de benestar.

2.1. El TTR: una història d'anada i tornada

La societat industrial comporta un abans i un després en la concepció del temps perquè la producció en sèrie de les empreses manufactureres fa necessària una major sincronització i racionalització del temps de treball (Torns-Miguélez, 2006). De fet, el TTR pren forma segons els requeriments dels sistemes de producció i organització del treball industrial fins al punt que sembla possible dibuixar-ne la història segons tres models que se succeïen cronològicament: irregularitat, regularitat i flexibilitat. En efecte, aquesta és una història d'anada i tornada ja que, com observen encertadament Prieto-Ramos (1999): “[...] se ha partido de la heterogeneidad y, una vez alcanzada una notable homogeneidad o estandarización temporal, parece que, al menos en los últimos tiempos, se está realcanzando el punto de partida” (1999:471).

Les aportacions d'historiadors com Thompson (1979) i Hobsbawn (1979) contenen les claus interpretatives de la transformació històrica del TTR³⁷. És així que a partir de les evidències històriques es posa de manifest com als inicis de la industrialització el TTR es caracteritza per la seva irregularitat³⁸. Amb la generalització de la Revolució Industrial la jornada laboral es regula fins a assolir una pauta del tot homogènia durant l'època daurada del capitalisme. Tanmateix, amb la crisi de l'ocupació dels 70 es desregula novament, si bé a diferència de la irregularitat dels primers dies de la industrialització en aquesta ocasió la desregulació pren una nova forma: la flexibilitat temporal.

El periple seguit pel TTR explica per què alguns han titllat de caòtica la seva trajectòria: “El tiempo de trabajo ha sido siempre, y sigue siendo, un asunto conflictivo –a veces violento– y su historia es realmente caótica: cada avance está acompañado por una fuerte movilización del mundo del trabajo” (Cette-Taddei, 1994:44-45). I és que, certament, l'evolució del TTR no resta aliena a la capacitat mobilitzadora dels agents socials –sindicats i organitzacions empresarials– les posicions dels quals topen des de les primeres fàbriques industrials: al principi són els empresaris que batallen per la regularitat del temps de treball; una vegada assolida, s'inicien les mobilitzacions obreres a favor de la seva reducció i, del final del segle XX, de nou pren força la lògica empresarial que, en aquest cas, reclama la flexibilitat temporal.

2.1.1. De la irregularitat a la regularitat

El pas de la irregularitat a la regularitat del temps de treball suposa, en paraules de Thompson “pasar de un comportamiento orientado en base a la actividad al trabajo orientado según el tiempo” (1979:245). Dit d'una altra manera, la jornada laboral deixa de definir-se en funció del producte i es defineix a partir del treball. Segons l'historiador britànic, aquest canvi s'explica per dos fets: l'aplicació de les màquines al treball de les persones de manera que el treballador perd capacitat de decisió sobre el seu treball; i la permeabilitat del nou temps industrial en totes les esferes

³⁷ Una de les millors revisions d'aquest procés en clau sociològica és la de Perulli (1996) el qual en un brillant exercici des de la sociologia, reconstrueix la representació i la utilització del temps.

³⁸ De fet, segons Thompson (1979), l'origen de la jornada laboral cal cercar-lo entre els agricultors quan comencen a contractar serveis entre els uns i els altres de manera que es genera una relació de poder diferent on la preocupació és controlar que el contractat –subordinat– no perdi temps.

de la vida quotidiana. Altres veus apunten també a la influència d'una moral puritana fortament arrelada que associa el temps de no treball a la pèrdua de temps.

En qualsevol cas, és prou sabut que el desenvolupament de la gran indústria requereix un grau de sincronització no necessari per al bon funcionament de la manufactura i la petita indústria. La instrumentalització, valorització i quantificació del temps esdevé un bon mitjà per garantir no només la sincronització de les activitats, sinó també la regularitat del temps de treball i la disciplina laboral. Aquesta racionalització del temps permet organitzar els processos productius de les fàbriques i, alhora, la vida de les persones –independentment de si són actives laboralment– (Thompson, 1979)³⁹. És a dir, s'interioritzen les noves formes disciplinàries no només en el món laboral sinó en l'organització personal, familiar i social fins al punt que: “ des d'aleshores fins ara, les normes de l'imaginari fordista-taylorista han aconseguit modelar i cohesionar la vida de la majoria de la població de les societats industrials” (Torns-Miguélez, 2006:13). Aquestes normes inclouen la interiorització d'unes pautes horàries amb criteris de naturalitat i immutabilitat.

Certament, dues són les característiques que fan del temps un bon instrument per satisfer les necessitats del capitalisme industrial: la possibilitat de convertir-lo en una mercaderia des del moment en què el temps de treball es compra i es ven; i la naturalització de la seva dimensió horària. Són moltes les veus que atribueixen aquestes característiques al procés de racionalització del temps; un procés que recull el salt d'una concepció social qualitativa a una concepció social quantitativa (Perulli, 1994; Novara, 1995; Adam, 1999). Com explica Perulli (1994), el primer pas per efectuar aquest salt és convertir el temps en objecte, condició necessària per esdevenir mercaderia a través del seu valor monetari. Aleshores, sorgeix l'equació temps-diners la qual, portada a l'extrem, fa emergir la metàfora del temps com a bé escàs.

L'objectivació del temps s'aconsegueix gràcies a la generalització de l'ús del rellotge com un instrument de mesura (Le Goff, 1983). Per aquesta raó, Landes (1983) considera que és el rellotge i no la màquina de vapor la clau tecnològica de la industrialització, mentre que la seva mercantilització suposa que: “El tiempo es el valor de cambio abstracto, descontextualizado y asituacional que permite que el

³⁹ La disciplina industrial no condiciona només la mà d'obra, bàsicament masculina, sinó que també influeix en la vida quotidiana de tots els membres de la llar fins al punt que l'organització del temps depèn de l'horari laboral del cap de família.

trabajo sea traducido en dinero [...]” (Adam, 1999:9). En efecte, la irrupció de la societat industrial generalitza l’equació temps-diner. L’intercanvi monetari a través del temps de treball comporta una nova relació de poder on la màxima preocupació del poderós –el propietari– és controlar que el subordinat –el treballador– no perdi el temps. És així que amb el control temps esdevé el *lei motiv* de les lluites socials (Novara, 1995; Prieto-Ramos, 1999; Miguélez, 2004; Recio, 2004). Tot i la transformació del les formes de producció i l’organització del treball, la idea de controlar el temps ha estat, i és, una característica permanent del sistema de producció capitalista (Borghi-Rosa, 1995; Boulin, 2001).

Més enllà d’aquest consens, distintes veus han fet notar que la societat medieval és l’escenari de les primeres experiències de regulació del temps de treball (Le Goff, 1983). En aquest sentit, Glennie-Thrift (1996) critiquen les anàlisis de Thompson (1979) per un excés de simplificació que el condueix a subestimar els models laborals preindustrials en els quals, segons ells, també era possible trobar-hi rigor i disciplina laborals. Però, tal com recorda Thompson (1979), la diferència d’aquests períodes històrics amb el de la industrialització rau, precisament, en el fet que per primera vegada el treball apareix lligat al temps de treball tot diferenciant-se de la resta de temps socials. Aquest és un aspecte cabdal per assolir amb èxit el procés d’aculturació de les noves formes disciplinàries vinculades a la regulació del temps de treball. A més, cal tenir present que:

“[...] la Rivoluzione industriale sia stata un processo lento e controverso, composto di fenomeni anche contrastanti tra loro, è altresì possibile individuare dei mutamenti di massa che, soprattutto nel lungo periodo, si sono dimostrati dominanti. Questo è a mio avviso il caso del ‘tempo’ [...]. Quello che è cambiato notevolmente è stata la stessa qualità del tempo e, in questo senso, l’analisi di Thompson mi sembra colga gli aspetti fondamentali.” (Perulli, 1996:133)

Una altra de les crítiques formulades contra el treball de Thompson apunta la manca de consideració de la capacitat de resistència dels actors. En aquest sentit, Whipp (1987) considera que l’historiador britànic subestima la pràctica i l’experiència temporal dels individus. Una crítica que també defensen Glennie-Thrift (1996), tot subratllant la necessitat d’afinar l’anàlisi històrica a partir d’altres categories que permetin tenir present la dissidència puntual dels treballadors. Per a ells, la disciplina laboral no es pot analitzar com un tot, sinó que cal diferenciar-ne les dimensions temporals en termes de regularitat, estandarització i coordinació a fi de copsar la resistència d’alguns actors.

Contràriament, Thompson (1979) parteix d'una perspectiva macroestructural a través de la qual li és possible observar com els patrons ensenyen a la primera generació de treballadors/es la importància del temps; la segona generació forma comitès de jornada curta pel moviment a favor de les deu hores; i la tercera generació fa vagues per aconseguir hores extraordinàries⁴⁰. Des d'aquest mateix enfocament teòric, Hobsbawm (1979) interpreta la vindicació obrera per la reducció de la jornada laboral com l'acceptació social –material i simbòlica– de l'organització industrial del temps. És així que aquest historiador defensa que el pas del conflicte per les regles de joc⁴¹, entès en termes de regulació diària del TTR, al conflicte per la duració del TTR, evidencia l'assimilació de la disciplina laboral per part de la classe treballadora. Paradoxalment, doncs, les reivindicacions per la reducció de la jornada laboral del mateix moviment obrer reforcen la normes disciplinàries de la nova societat industrial⁴².

Més enllà de les crítiques, les tesis de Thompson i Hobsbawm queden validades quan s'analitza l'evolució històrica de la legislació laboral. Si bé aquesta evolució de la jornada laboral resta subjecta a les especificats nacionals, la seva reglamentació legal segueix les mateixes etapes a gairebé tots els països⁴³: les primeres limitacions de la jornada estan orientades a regular el treball de les dones i les criatures i, posteriorment, es generalitza la setmana laboral de les 48 hores.

Altrament, cal reconèixer la manca de consens a l'hora d'explicar l'origen d'aquestes primeres limitacions de la jornada. A grans trets, la discussió sorgeix a partir de dues lectures contraposades: la legisladora i la crítica. La primera subratlla les mateixes raons esgrimides en els textos legals. Aquestes es fan ressò de la necessitat que aleshores hi havia de garantir la reproducció humana i els col·lectius que la fan possible: les dones i els infants (Espuny, 1997). La segona lectura, la crítica, insatisfeta amb les raons legals de l'època apel·la a l'existència d'un discurs orientat a problematitzar l'activitat laboral de la dona. L'objectiu d'aquest discurs seria excloure la força de treball femenina del mercat laboral a fi de frenar l'atur masculí i, alhora, relegar-la a l'esfera domèstica. Aquesta tesi és avalada pel treball

⁴⁰ En el context actual s'hi podria afegir que la quarta generació de treballadors/es es caracteritza per acceptar de nou els torns de treball irregular.

⁴¹ En al·lusió a aquest conflicte molts historiadors es fan ressò de la problemàtica social originada al voltant del San Lunes. Vegeu Thompson (1979) i Hobsbawm (1979).

⁴² Des de la sociologia del treball, se subratlla el paral·lelisme que, al llarg del segle xx, s'estableix entre les formes d'organització del treball i el significat social del temps (Borghini-Rosa, 1995; Boulin, 2001, Novara, 1995).

⁴³ En concret, Hobsbawm (1979) aprofundeix en el cas anglès, Boisard (2004) en el francès i Espuny (1997) en el cas espanyol.

historiogràfic de Scott (2000) en el qual s'evidencia, amb material de l'època, l'existència d'un discurs que defensava el caràcter natural de la divisió sexual del treball; un discurs que cercava generar un clima social on es considerés incompatible el paper d'esposa i mare, atribuït a les dones, en relació amb l'àmbit productiu. Des d'un enfocament similar, les sociòlogues Beechey (1994) i Hartmann (1980) fan notar que els principals opositors al treball de les dones són els mateixos obrers masculins i les organitzacions sindicals de les quals formen part⁴⁴.

2.1.2. De la regularitat a la irregularitat

L'onada de canvis socials viscuts durant els darrers trenta anys ha afectat el món del treball en totes les seves dimensions -social, política, econòmica i acadèmica. En aquest sentit, hi ha consens a l'hora d'assenyalar la crisi de l'ocupació⁴⁵ com el desllorigador principal d'un context on es posa en qüestió el pacte social que, des de finals de la II Guerra Mundial, regulava les relacions entre el capital i el treball als països desenvolupats. És prou sabut que aquest pacte garantia la plena ocupació masculina a temps complet⁴⁶, així com les condicions de vida de la població en general, sota el paraigua del sistema de protecció de l'estat del benestar alhora que n'assegurava el seu desenvolupament econòmic. La literatura especialitzada es remet a l'èxit d'aquest pacte amb expressions prou explícites: el britànic Gough (1982) parla *The Golden Age of Welfare Capitalism*. Alhora que els economistes Marglin-Shor (1991) es refereixen a la satisfacció de l'altre part del pacte amb l'expressió *The Golden Age of Capitalism*.

Una de les característiques d'aquesta època daurada del capitalisme industrial es la regularitat TTR uniformement distribuït per tal de garantir la sincronització dels temps socials:

“La fortaleza y la estabilidad de los modelos de relaciones laborales en buena medida se han basado sobre el mantenimiento de un objetivo muy claro: ocho horas diarias de trabajo 5 días a la semana en un horario preestablecido siendo

⁴⁴ L'evolució històrica del cas concret espanyol es pot trobar a Prieto-Ramos (1999).

⁴⁵ La literatura sobre aquesta qüestió inclou una intensa discussió sobre la idoneïtat de referir-s'hi a través del concepte ocupació o treball. Al capítol quart s'exposen les principals claus interpretatives d'aquesta discussió teòrica.

⁴⁶ Són moltes les crítiques que s'han fet, des de la perspectiva de gènere, al concepte de plena ocupació que molt sovint s'ha emprat, i s'empra, per definir el sistema de benestar dels principals països europeus durant la segona meitat del segle xx. Al capítol quart s'explica que aquestes crítiques recorden que la plena ocupació, quan ha existit, només ho ha fet en masculí (Rubery, 1997; Torns, 2001).

horas extras, turnos y variaciones horarias las menos posibles, negociadas y con contrapartidas.” (Miguélez, 2004:27-28)

Però la pujada del preu del petroli de 1973 representa l'inici d'un cicle econòmic de recessió que altera aquest context d'estabilitat social i expansió econòmica; l'atur massiu i el tancament d'empreses de la indústria en són les primeres manifestacions, seguides de l'augment de les formes de treball atípic i l'expansió del sector serveis:

“Cuando se habla hoy de crisis del empleo se está tratando, en primer lugar, de la reaparición del paro masivo y de su persistencia. Pero también se está refiriendo a los fenómenos asociados de ampliación del empleo atípico, de la expansión del sector secundario del empleo y sus secuelas de inseguridad, bajos salarios, baja realización personal, etc. (Recio, 1997:224)”.

Lògicament, l'escenari social que segueix a la crisi del petroli es converteix en un objecte d'estudi prioritari dins les ciències socials. En aquest sentit, els i les especialistes en treball no tarden a comprovar que el TTR emergeix, novament, com un dels principals punts de conflicte de la disputa entre capital i treball (Riechmann-Recio, 1997; Prieto, 1999; Miguélez, 2004). Un fet que ja s'havia donat als inicis de la industrialització, si bé ara s'esdevé en unes altres condicions; en un context de globalització econòmica, perdut o disminuït el control sobre els mercats i amb l'ús de la tecnologia al límit (Miguélez, 2004). En aquesta tessitura, algunes veus subratllen la importància social del TTR en termes d'ocupació, productivitat i benestar:

“[...] en los últimos años se ha producido un cambio bastante radical en los tiempos de trabajo mercantil, en gran medida asociado a la expansión de las actividades mercantiles a los servicios, que ha puesto en evidencia la heterogeneidad del tiempo y la necesidad de organizar, en aras a la rentabilidad, la actividad empresarial atendiendo a específicas pautas temporales.” (Recio, 2004: 65)

En canvi, altres veus insisteixen en la idea que l'atur massiu i la desestabilització de les relacions laborals representen la manera més dràstica i generalitzada de reduir el TTR. En aquest sentit, Riechamnn (1997) fa notar que la manca d'ocupació d'una quarta o cinquena part de la població activa equivaldria a la reducció d'un 20% o 25% del TTR.

La crisi de l'ocupació comporta un procés de deshomogeneïtzació del treball que si bé és difícil d'observar empíricament, resulta fàcil recomptar-ne les seves conseqüències en termes temporals:

“[...] la cantidad de tiempo de trabajo apenas ha sufrido cambios sustanciales desde mediados de los años ochenta; lo que sí ha cambiado, y no ha dejado de hacerlo, es su ordenación, es decir, su colocación a lo largo del día o del año, con posibilidad, además, de hacerlo de un modo variable [...] las transformaciones afectan a todos los aspectos del tiempo de trabajo” (Prieto-Ramos, 1999:474)

Les transformacions sofertes pel TTR des de la dècada dels 70 fins al principi del segle XXI es poden resumir amb un nou canvi de model, a saber, el que assenyala el pas de la reducció a la distribució. Efectivament, el TTR deixa d'estar uniformement distribuït per tal de garantir la sincronització dels temps socials i es comença a distribuir irregularment per atendre les demandes del mercat de manera que la desincronització dels temps socials i l'augment de la disponibilitat laboral caracteritzen el món del treball del segle XXI (Boulin, 1997; Recio, 1997; Prieto-Ramos, 1999; Miguélez, 2004). Les noves modalitats del TTR es donen en un context caracteritzat per la manca d'estabilitat contractual i la precarietat laboral, dos aspectes que no fan més que augmentar la incertesa laboral: “la norma horària ha passat, doncs, de fixar una gàbia daurada a la inestabilitat que produeix una llibertat atzarosa” (Torns-Miguélez, 2006:11)⁴⁷. És a dir, es passa de la certesa laboral i la rigidesa temporal vigent durant l'època daurada del capitalisme a la incertesa laboral i la flexibilitat temporal de la societat occidental contemporània.

Aquests canvis del TTR suposen un cert retorn a la irregularitat temporal, per bé que aquesta adquireix característiques pròpies i diferenciadores de la irregularitat temporal dels inicis de la industrialització. La flexibilitat és l'element que n'explica la diferència. Els especialistes en treball s'han fet ressò d'aquestes similituds i diferències que apopen i, alhora, allunyen el TTR del segle XIX amb el del segle XXI (Piotet, 1985; Adam, 1999; Boulin, 2001; Prieto-Ramos, 1999; Miguélez, 2004). En aquest sentit, Boulin apunta el següent:

“Rather paradoxically, all these features of modern work suggest a return to the 19th century: the difficulty in establishing clear boundaries between work and non-work; the heterogeneous character of working time etc. ” (2001:204)

En efecte, el treball atípic, les jornades laborals multiformes, el treball per objectius, el recompte anual d'hores o els contractes temporals són algunes d'aquestes característiques que, a mesura que prenen cos dins del mercat de treball, suggereixen aquest retorn. Es tracta de característiques que introdueixen, igual que al segle XIX, la dificultat d'establir clares fronteres entre el temps de treball i no treball; les anteriors fronteres que delimitaven aquests dos espais es difuminen amb

⁴⁷ De fet, l'autoria de les expressions “gàbia daurada” i “llibertat atzarosa” es troba a Seifert (2004).

una nova concepció cíclica del TTR. A més, s'altera la relació salarial i, novament, s'estén la mesura del treball segons les tasques que cal fer. En aquesta ocasió, pren la forma d'estímul per a la persona treballadora, és a dir: la modalitat del treball per objectius. Malgrat l'aparença de desordre d'aquest escenari, algunes veus s'afanyen a recordar el següent:

“[...] cabe pensar que la desregulación no ha de significar necesariamente eliminación o disminución de reglas y normas, sino incremento de la libertad de actuación que se había recortado. Por ello precisamente lo que está pasando efectivamente no es que disminuyen las reglas sino que cambian las reglas [...]. Por tanto, la nueva regulación, resultado de una mayor influencia política del capital y de una menor influencia política del trabajo, no sólo amplía el grado de libertad de aquel, sino que convierte a éste en más disponible en todos los aspectos, lo que se traduce en normativas más garantistas” (Miguélez, 2004: 34-35)

Queda palès, doncs, que el món del treball de principis del segle XXI no es pot assimilar, completament, a l'escenari laboral desregulat de la societat preindustrial. Bàsicament, perquè ara la normalització és en clau de diversificació i desregulació temporal (Prieto-Ramos, 1999). L'escenari de la flexibilitat assaja formes de control del temps més subtils que l'escenari fordista-taylorista. Un bon exemple d'aquesta subtilitat és el que recull el concepte *flux tens* encunyat per Durand (2001). Amb aquest concepte, l'especialista francès fa al·lusió a un procés on el treballador/a assumeix el control del seu treball a partir del flux continu de matèria –ja sigui en forma d'informació, productes o persones– que ha de processar durant la seva jornada laboral. En definitiva, doncs:

“La importancia de las políticas de flexibilidad es que quiebran la diferencia entre jornada regular y jornada atípica y eliminan gran parte del garantismo que genera esta diferencia. Con ello no sólo se permite un uso creciente de las jornadas en festivos, nocturnos cómo fórmula laboral normal, sino que se abarata su coste al dejar de constituir piezas excepcionales de la vida social” (Recio, 2004; 75-76)

2.1.3. El context d'emergència dels debats teòrics sobre TTR

L'èxit del procés d'aculturació de les normes disciplinàries de l'imaginari fordista-taylorista explica per què la qüestió del TTR no passa inadvertida en l'agenda política i científica (Torns-Miguélez, 2006). La preocupació acadèmica pel tema no ha fet altra cosa que augmentar en els darrers anys fins situar-se al centre del debat en diversos camps de coneixement, bàsicament perquè per trobar respostes als canvis socioeconòmics de la societat contemporània occidental sembla necessari

revisar l'actual organització social del temps de treball. Tant és l'interès que ha despertat aquesta qüestió entre els especialistes del món del treball que es fa difícil revisar tota la producció científica acumulada. Una bona manera d'aproximar-s'hi és a través dels principals debats entorn dels quals s'ha construït el coneixement i s'ha desenvolupat la recerca empírica.

Aleshores, com a mínim es poden identificar tres nuclis de discussió teòrica sobre la reducció del TTR, la flexibilitat temporal i la relació del TTR amb la resta de temps socials. Certament, tal com diu Recio (2002), es tracta de tres qüestions que tot i aparèixer sovint barrejades cal discutir-les per separat⁴⁸. De fet, les dues primeres qüestions esdevenen quasi successivament, ja que quan al final dels 80 i 90 sorgeix el debat sobre la flexibilització, i ho fa tot desbancant el debat de la reducció del TTR originari dels anys 70 i 80. Contràriament, el tercer debat esdevé en paral·lel als dos anteriors.

2.2. El debat sobre la reducció del TTR

Amb l'adveniment de la crisi de l'ocupació a la dècada dels 70 i la seva perpetuació en forma d'atur als anys 80 es comença a veure la possibilitat d'utilitzar la reducció del TTR com un instrument per crear ocupació. Cal cercar l'embrió d'aquest debat cent cinquanta anys enrere, just amb les primeres mobilitzacions obreres que reclamen la jornada diària de vuit hores sota l'eslògan del 8*3 -vuit hores per treballar, vuit hores per descansar i vuit hores per a la cultura i la instrucció (Espuny, 2004; Torns-Miguélez, 2006). Si bé és cert que l'objectiu principal d'aquesta reivindicació és la millora de les condicions de treball i de vida, no és menys cert que ja aleshores es posa de relleu la relació existent entre el temps de treball i l'ocupació (Muñoz del Bustillo, 1997).

La fi del període d'expansió de les economies capitalistes als països desenvolupats exigeix cercar vies d'actuació alternatives que permetin afrontar la problemàtica socioeconòmica sorgida arran de la crisi de l'ocupació. És així que, al final dels 70 i principis del 80, es recupera la històrica reivindicació obrera del 8*3 en alguns

⁴⁸ Si bé cal fer notar que Recio (2002) utilitza uns altres paràmetres a l'hora de definir aquests debats. En concret, ell es fixa en els debats sobre el repartiment del temps per crear ocupació, la reducció de la jornada per millorar condicions de vida, i la flexibilitat del temps com a mitjà per lluitar contra l'atur i millorar l'eficiència productiva.

cercles acadèmics, intel·lectuals i polítics. Més concretament, la reducció de la jornada laboral emergeix com una alternativa per combatre l'atur massiu a través de la redistribució del treball assalariat i, indirectament, de la renda. De fet, els promotors d'aquest debat són els grans sindicats europeus (Miguélez, 2004), per bé que els científics socials ben aviat se'n fan ressò (Gasparini, 1985; Van Zonneveld, 1996; Boulin, 1997; Jáuregui *et al.* 1998). Alguns autors parlen del triomf d'una lògica sindical llançada als anys 70 per l'*European Trade Union Confederation* que, posteriorment, recuperen les organitzacions sindicals amb el suport del governs d'alguns països com ara França, Holanda, Alemanya i Dinamarca.

En concret, Alemanya i França són pioneres a l'hora d'impulsar experiències en aquesta direcció. Tanmateix, s'acostuma a considerar França l'escenari de referència i el moviment sindical francès –al costat del govern d'esquerres que es forma al 1981– els principals actors que fan possible la reducció de la jornada laboral. És en aquest sentit que cal interpretar les paraules de Gasparini:

“L'abbattimento della soglia delle 40 ore, importante sul piano istituzionale e su quello simbolico nell'ambito della società francese, è indicativo degli orientamenti del governo, che all'epoca dichiara di prefiggersi l'obiettivo di arrivare alle 35 ore settimanali, in linea con le rivendicazioni avanzate dai sindacati” (1985:12)

Aquesta tendència a identificar França com el bressol de les experiències polítiques en matèria de TTR pot ajudar a explicar perquè, sovint, es redueix aquesta qüestió al lema de la jornada de 35 hores. El cas és que al costat d'aquesta proposta, sens cap mena de dubte emblemàtica, hi ha altres debats teòrics i experiències polítiques. Per exemple, durant la dècada dels 80, diversos científics socials francesos especialitzats en treball mantenen un diàleg sobre la viabilitat del que aleshores anomenen *La révolution du temps choisi*. El nucli d'aquesta proposta planteja el dret a l'autogestió de la quantitat de TTR i la seva relació amb la resta de temps socials. És així que permet subratllar la importància de la realització personal de les persones treballadores o el que és el mateix, la seva qualitat de vida (Gasparini, 1985)⁴⁹. Respecte dels exemples en el terreny de la pràctica, cal recordar les experiències de TTR que es posen en pràctica al llarg dels anys 90 a fi de crear ocupació més enllà de la reducció lineal i quantitativa que suposa la jornada laboral de 35 hores. El temps

⁴⁹ Més concretament, cal dir que la idea del *temps choisi* sorgeix de la mà d'una associació cultural fundada a París a l'any 1973, *Echange et Projets*, dedicada a la reflexió sobre qüestions polítiques, econòmiques i socials de la vida contemporània francesa. Una bona explicació d'aquesta proposta es pot trobar a: VV.AA. 1982. “Vers le temps choisi”. *Echange et Projets*, 27.

parcial holandès⁵⁰, els permisos laborals escandinaus⁵¹ o les experiències de *flexisecurity* alemanyes⁵² en són els exemples més destacats.

Considerar l'amplitud del debat sobre la reducció del TTR és cabdal per entendre que aquesta discussió no emergeix en una única direcció: la lluita contra la desocupació com a focus central i la reducció de la jornada laboral com a instrument principal. Contràriament, la literatura especialitzada inclou un ventall de perspectives i propostes que qui escriu aquestes pàgines considera que es poden agrupar segons dos eixos de debat: la reducció del temps de treball remunerat (RTT) i la reducció i la reorganització del temps de treball remunerat (2RT)⁵³.

2.2.1. El debat sobre la RTT

La literatura especialitzada inclou, sota suggerents títols, un intens debat teòric entorn de la RTT. Des dels seus inicis, els referents d'aquesta discussió es poden sintetitzar en dos: RTT a fi de potenciar el desenvolupament individual *versus* RTT com un mitjà per crear ocupació. Novament, les beceroles d'aquesta discussió cal cercar-les en el context francès i alemany dels anys 70, caldo de cultiu de la crisi de l'ocupació.

El primer referent del debat aposta pel temps lliure com l'eix a partir del qual refer l'organització de la societat industrial. Es tracta d'una aposta teòrica que defensa la tesi d'una progressiva davallada del TTR en totes les seves accepcions -volum, durada, importància social, etc. Una davallada que converteix en inevitable i irreversible la reducció de la jornada laboral amb conseqüències materials i

⁵⁰ El treball a temps parcial representa la forma més simple i rotunda de repartiment del treball sense compensació salarial, fet que la converteix en una de les mesures més utilitzades sovint per imposició empresarial. Alhora, esdevé una modalitat majoritàriament femenina tot evidenciant el manteniment de les desigualtats de gènere dins el mercat laboral tal com s'explica a l'apartat 3.3.2.1. del capítol tercer. L'experiència holandesa, pionera des dels anys 70, és el model de referència del temps parcial ja que, tal com diuen els especialistes, fa possible el miracle de l'ocupació a Holanda.

⁵¹ Un bon exemple d'aquests permisos és l'experiència que l'any 1994 impulsa el govern danès sota les sigles PLA –Piad Leave Arrangements–. Es tracta d'una experiència que preveu la creació d'ocupació a partir d'un sistema que incentiva les persones ocupades a agafar excedències laborals –per continuar els estudis, dedicar-se més a la família, etc. –o bé permisos sabàtics, de manera que durant aquest interval de temps es cobreixen els llocs de treball amb persones aturades.

⁵² La *flexisecurity* impulsada a Alemanya es basa en la negociació dels agents socials per tal d'arribar a un acord de reducció del temps de treball que garanteixi la moderació salarial, així com la conservació i l'estabilitat del lloc de treball. Per aquesta raó, es coneix com un model defensiu de l'ocupació; no es genera nova ocupació, sinó que es redueix el temps de treball per conservar la que ja hi ha.

⁵³ Es fa notar que a partir d'ara el text es referirà a la reducció del temps de treball remunerat amb les sigles RTT i a la reducció i reorganització del temps de treball remunerat amb les sigles 2RT per tal d'alleugerir l'escriptura i fer-ne més àgil la lectura.

simbòliques. D'una banda, des del pla material, és obvi que la disminució del TTR comporta més espai per a la resta de temps socials. De l'altra, des del terreny simbòlic, s'argumenta que el sistema social construït al voltant del TTR queda obsolet i, amb ell, les seves normes i valors⁵⁴.

En aquesta tessitura, sembla com a mínim oportú revisar la importància material i simbòlica del temps de no treball, tasca que assumeix, principalment, un grup d'autors francesos a fi de reivindicar les bondats socials del temps lliure tot prenent com a herència el *Derecho a la pereza* escrit per Lafargue el 1880. Una de les primeres veus a formular aquests plantejaments és la de Paraque, el qual l'any 1969 escriu *La semana de treinta horas*. Posteriorment, cal citar altres aportacions: la proposta del *temps choisi* formulada per primera vegada el 1980 a l'article de Jacques Delors *La révolution de temps choisi*; la primera aportació al debat del francès Aznar que el 1981 sota el suggerent títol *Tous a mi-temps!*; les tesis de Sue el qual, l'any 1981 escriu *Vers une société du temps libre?*; o el llibre que Gorz publica al 1983 *Les chemins du paradis*⁵⁵.

Però els plantejaments d'aquest conjunt d'autors –alguns dels quals se'ls reconeix com els teòrics de la “societat dual” o de “l'escenari blau” (Gasparini, 1985; Valdivielso, 2001)– inclouen els dos referents esmentats a l'inici d'aquest apartat. D'una banda, entenen la RTT com un mitjà de lluita contra l'exclusió social de les persones que no participen en el mercat de treball i, per tant, com un mitjà per crear ocupació a partir de la solidaritat social en general i de les persones treballadores en particular, per bé que, d'altra banda, també pensen que la RTT també representa una finalitat en si mateixa a través de la qual és possible crear espais de llibertat i desenvolupament individual més enllà de la competència i la lògica econòmica.

Al llarg dels anys 80 i 90, alguns d'aquests autors esdevenen teòrics de referència a escala europea. Malgrat que durant aquest període el seu pensament evoluciona, molts conserven aquest doble argument a l'hora de justificar la RTT. Bons exemples se'n troben a *La metamorfosis del trabajo* de Gorz (1995) o al *Trabajar menos, para trabajar todos* del sociòleg Aznar (1994). En concret, aquest darrer autor defensa, tal com mostra el títol del seu llibre, que cal treballar menys per poder treballar tots.

⁵⁴ Aquesta tesi és durament criticada pels especialistes en treball que diferencien la crisi de l'ocupació de la fi del treball. Vegeu l'apartat 4.1. del capítol quart.

⁵⁵ Un bon recull d'aquests textos es troba a Gasparini (1985).

Però, a més, és del parer que si es treballa menys s'aconseguirà alliberar temps per si mateix i, per tant, s'aconseguirà que el treball absorbeixi menys les persones⁵⁶.

Tanmateix, en la mesura que es deixen sentir els efectes de la crisi de l'ocupació pren més força el referent de la RTT com a estratègia per crear ocupació per sobre del referent de la RTT com a via per potenciar la importància del temps lliure pel desenvolupament individual. Segons Riechamn-Recio (1997), aquesta inversió dels arguments es detecta, sobretot, entre aquells especialistes que parteixen de la teoria keynesiana de l'atur tecnològic a partir de la qual subratllen la relació de la innovació tecnològica amb l'augment de la desocupació. Aquest és el cas de l'alemany Offe (1992), tal com s'observa a *La sociedad del trabajo*, o del nord americà Rifkin (1995), si bé les tesis que aquest autor defensa a *El fin del trabajo* han estat durament criticades per un excés de simplificació i manca d'atenció als conflictes socials (Alonso, 1999; Valdivielso, 2001):

“La economía global nos lleva a una sociedad no del fin del trabajo, sino más bien de la ocupación turbulenta [...] sería necesario hablar no tanto de la fin del trabajo, como supone Rifkin, sino de un cambio cualitativo de las formas institucionales del trabajo.” (Alonso, 1999:144)

En sentit contrari al que pronostica Rifkin, sembla que són més les veus que consideren que per comptes d'apropar-nos a una societat de l'oci els canvis socials de finals del segle xx reforcen la societat del treball vigent (Lallement, 2005). En aquest sentit, es crítica la importància excessiva atorgada al supòsit de l'atur tecnològic a l'hora d'explicar la crisi de l'ocupació⁵⁷:

“[...] la lucha contra el desempleo y la precarización debe contemplar un abanico más amplio de cuestiones que la simple adaptación al cambio tecnológico, ya que están implicadas importantes cuestiones de índole sociopolítica, conflictos entre grupos sociales” (Recio, 1997:241)

⁵⁶ L'alemany Zoll (1994) també segueix aquesta línia argumental tot introduint la proposta d'una renda bàsica de ciutadania al debat.

⁵⁷ Al darrere d'aquest supòsit hi ha les aportacions teòriques de coneguts autors com ara Castells (1997) que explica els canvis del mercat de treball a partir de la irrupció de les noves tecnologies de la informació i comunicació (TICS). Segons aquest sociòleg, la nova economia, aquella que està basada en les TICS, representa un gran potencial per al desenvolupament social i individual. En aquest sentit, l'anàlisi de la societat xarxa subratlla el potencial actiu de la innovació tecnològica en tant que afavoreix la producció flexible i la globalització. Contraris a aquesta tesi, autors com Beck (1998) i Sennett (2000) posen de manifest, des de diferents posicions, els efectes negatius i el risc social associat a aquesta nova economia. Més enllà d'aquest debat, Boulin (2001) pensa que és una temptació recórrer a les noves tecnologies per explicar les transformacions del mercat de treball en exclusiva. El sociòleg francès proposa superar el concepte de nova economia ja que limita la mirada analítica i no deixa veure la importància de l'expansió d'un nou model de producció de l'economia en general. Finalment, també cal esmentar les crítiques elaborades des de la perspectiva de gènere que, bàsicament, mostren la cara oculta de la innovació tecnològica: la precarietat i l'explotació que pateixen les dones, sobretot immigrants, en les plantes de producció de les empreses de microelectrònica.

Per tot plegat, Riechmann (1997) parla de la necessitat de reubicar la discussió sobre RTT. Segons ell, el centre del debat no ha de girar entorn de les preferències a favor o en contra de la RTT, sinó que s'ha de centrar a discutir quina modalitat de reducció s'hi vol aplicar. Bàsicament, perquè no es pot donar per suposat que totes les alternatives vigents comporten creació d'ocupació, millora de les condicions laborals i més qualitat de vida.

En el cas espanyol, la bibliografia especialitzada comença a fer-se ressò del debat sobre la RTT a finals dels anys 80 i principis dels 90. Una de les primeres aportacions és *Del paro al ocio* de Racionero (1988). Des d'una posició crítica, Riechmann i Recio publiquen una excel·lent revisió d'aquest debat sota el títol *Quien parte y reparte... El debate sobre la reducción del tiempo de trabajo*. I, més propera al terreny de la intervenció política, cal citar la síntesi de Jáuregui (1998) *El tiempo que vivimos y el reparto del trabajo*. Són unes aportacions a les quals cal afegir els monogràfics sobre RTT editats per algunes revistes especialitzades durant la dècada dels 90 com per exemple el número dedicat al debat europeu sobre RTT que publica la revista basca *Ekonomiaz* l'any 1996.

2.2.2. El debat sobre la 2RT⁵⁸

El segon eix de debat entorn de la reducció de la jornada laboral sorgeix de les anàlisis i els estudis que fan balanç de les experiències i les polítiques en matèria de RTT als països europeus durant els anys 80 i 90 del segle xx. Es tracta d'una línia d'investigació impulsada, principalment, per la Unió Europea. El cas és que la institució de referència en l'àmbit europeu es manifesta interessada, cada vegada més, pel TTR. Aquesta és una qüestió que, ben aviat, entra a formar part de l'agenda política comunitària en general i de les polítiques laborals en particular. I ho fa, ja des de bon principi, a través d'una filosofia que relaciona temps de treball, productivitat i creació d'ocupació (Van Zonneveld, 1996).

El punt de partida d'aquestes investigacions és la constatació que en aquells països on més s'ha avançat en matèria de polítiques de RTT –França, Alemanya, Països Baixos i Països Escandinaus– sovint, s'ha fet tot introduït la reorganització del TTR

⁵⁸ Cal recordar que aquestes sigles fan referència a la reorganització i reducció del temps de treball remunerat.

com una contrapartida a la seva reducció. De fet, es tracta d'una contrapartida que es presenta com una qüestió tècnica difícil de negociar amb els agents socials. En aquest sentit, alguns economistes defensen que la reorganització del TTR està més que justificada davant la progressiva desvinculació de la jornada laboral amb el temps de producció (Muñoz del Bustillo, 2003). Efectivament, la franja horària de la capacitat productiva de les màquines i l'oferta de serveis és més àmplia que la jornada laboral de les persones treballadores. Si bé cal matisar que aquesta tendència no exclou els efectes perjudicials que l'augment del temps de producció té sobre el TTR.

Fruit d'aquestes observacions, emergeixen un conjunt d'arguments que justifiquen la necessitat de reduir i, simultàniament, reorganitzar el TTR. Un dels primers a reflexionar des d'aquesta òptica és l'economista francès Taddei (1996), a qui cal atribuir les sigles 2RT a l'hora de referir-se a aquesta qüestió. En concret, el rerefons teòric de la 2RT planteja que la reorganització del TTR actuarà com a contrapartida a la seva reducció a fi d'augmentar la utilització del capital sense elevar els costos, ni reduir el salari. Segons Taddei (1996), aquest escenari permet garantir la compensació salarial, una qüestió àmpliament debatuda en les propostes de RTT, sense malmetre la competitivitat empresarial. Per aquesta raó, es pot considerar que la 2RT persegueix un doble objectiu: d'una banda, posar solució als límits de la RTT, els quals són, l'escassa creació d'ocupació amb una mínima o nul·la compensació salarial; i de l'altra, evitar els possibles efectes negatius sobre la productivitat de les empreses.

En definitiva, es tracta d'una línia argumental que subratlla la importància de tenir present l'organització del treball i l'ordenació del TTR a l'hora de dissenyar i implementar polítiques de RTT. Si bé és cert que la creació d'ocupació es manté com una fita a assolir, també ho és que es vol procurar mantenir la productivitat i competitivitat empresarial (Taddei, 1996). Per tot plegat, els especialistes insisteixen en la necessitat de tenir presents els canvis que afecten la distribució del TTR després de la crisi de l'ocupació i que requereixen plantejaments més complexos que la simple reducció quantitativa de la jornada laboral (Boulin, 1996; Taddei, 1996; Bosch, 1999; Seifert, 2004).

L'estreta vinculació d'aquests plantejaments teòrics amb les institucions polítiques europees dóna pas a un escenari favorable a l'experimentació. El model 6+6

finlandès⁵⁹ n'és un exemple paradigmàtic a través del qual es proposa reorganitzar el TTR per tal de millorar la flexibilitat, la competitivitat i la productivitat de les empreses. I fer-ho sense perjudicar les persones treballadores sinó tot procurant una millora de la seva qualitat de vida. En aquest sentit, la reducció de la jornada laboral diària permet crear ocupació estable a fi de dibuixar una alternativa al temps parcial i a l'allargament de la jornada laboral. Alhora, tots dos torns de treball permeten ampliar els horaris d'obertura dels serveis bàsics d'atenció a les persones –bàsicament sanitaris i educatius–, la qual cosa afavoreix tota la població. Es tracta, doncs, d'una proposta que va més enllà de la simple reducció del nombre d'hores de treball setmanals o anuals, ja que no és possible aplicar-la sense repensar tot el procés de treball⁶⁰.

2.3. El debat sobre la flexibilitat del TTR

Als anys 90 del segle XX, irromp amb força el discurs de la flexibilització del mercat de treball fins al punt que eclipsa el debat sobre la RTT. Si a principis de la dècada dels 80 la flexibilitat laboral es considera una estratègia més per pal·liar l'atur massiu, a mesura que avança el decenni posterior aquesta estratègia s'imposa a la reducció de la jornada laboral (Recio, 2002; Prieto, 1999; Miguélez, 2004). El que alguns autors descriuen com “el criterio-lema de la flexibilidad [...] que se impone en la mayoría de los países europeos desde medianos de los ochenta” (Prieto-Ramos, 1999:477), de fet, fixa les bases d'un nou model referent en matèria de TTR que, en bona part, segueix la pauta impulsada des de l'OCDE (Recio, 2002).

El cas és que sota el pretext de millorar, simultàniament, productivitat, ocupació i qualitat de vida, cada vegada són més els que justifiquen el pas de la reducció

⁵⁹ L'antecedent teòric d'aquest model es remet a una proposta llançada pel sociòleg Paavo Seppänen l'any 1967. La crisi de l'ocupació que a principis dels 90 afecta el mercat laboral finlandès, juntament al debat europeu de 2RT, configuren un escenari favorable per aplicar el 6+6. En concret, es tracta d'una experiència que estableix horaris d'activitat de dotze hores, repartides en dos torns de sis hores, o bé en horaris diaris de sis hores i només un torn. D'aquesta manera, s'aplica una reducció i una reorganització del TTR a través de diferents torns de treball que permet allargar el temps operatiu de funcionament de les màquines, amb una millor resposta productiva, així com ampliar els horaris de serveis, amb una millor oferta d'atenció a les persones usuàries. Així, es redueix el temps de treball sense perjudicar la productivitat. Alhora, s'obté una major flexibilitat amb efectes positius per a la competitivitat. Per aquesta raó, es diu que a diferència del temps parcial involuntari i el treball compartit, la reducció diària de la jornada facilita una organització del treball més flexible, tant pel que fa les necessitats de la població treballadora com a les necessitats de la producció i l'oferta de serveis (Peltola, 1998).

⁶⁰ Un bon balanç d'aquesta experiència, i altres, es pot consultar a l'estudi coordinat per Torns-Miguélez (2006) en el qual també va participar l'autora d'aquesta tesi doctoral.

homogènia de la jornada laboral a la utilització flexible del TTR (Martínez Fenoll, 1996). Ben aviat, l'embranchida que pren aquest nou model supera el debat sobre la 2RT; ja que l'estratègia de la reducció i reorganització es mostra insuficient per donar resposta a la creixent demanda de flexibilitat empresarial i laboral.

No és gens estrany, doncs, que els científics socials coincideixin en considerar el concepte flexibilitat com la clau de volta per llegir les transformacions que caracteritzen el món del treball durant el tombant dels segles XX al XXI. D'entrada, aquest concepte recull una idea senzilla que planteja la necessitat d'adaptar les pràctiques laborals a les necessitats socials i econòmiques (Recio, 2004). És a dir, afavoreix una major capacitat d'adaptació a les necessitats de les persones treballadores i, simultàniament, una major capacitat d'adaptació a les necessitats productives segons les transformacions del mercat. Però més enllà de la simplicitat d'aquesta definició, l'ús del concepte s'enfronta a dues dificultats que converteixen el debat sobre la flexibilitat en una qüestió confusa i ambigua.

La primera dificultat sorgeix amb el ventall de formes que aquesta estratègia pren dins del mercat laboral. El cas és que la pluralitat de formes a través de la qual es manifesta la flexibilitat fa difícil establir uns criteris per recomptar i analitzar les seves conseqüències. Mentre que la segona dificultat al·ludeix a la influència que els aspectes polítics i socials han tingut a l'hora d'emprar aquest concepte, ja que: “[...] acarreaba un notable elemento propagandístico que impedía un debate más analítico sobre su bondad [...]” (Recio, 2001:61). Lògicament, la manca de neutralitat ideològica dels usos del concepte condiona la manera d'abordar-lo teòricament:

“[...] la flexibilidad no es un fenómeno de lectura homogénea, sino que puede ser asumido desde puntos de vista diversos, a veces contradictorios. Para las empresas, flexibilidad del trabajo y del empleo significa certidumbre y posibilidad de disponer más y mejor de la fuerza de trabajo. Para los trabajadores significa incertidumbre [...] y mayor disponibilidad hacia la empresa. ” (Miguélez, 2004:33)

És així que no sorprèn observar com les diverses modalitats flexibilitzadores del TTR i les conseqüències que aquestes generen sobre les condicions de vida de les persones treballadores no acostumen a coincidir amb les justificacions que addueixen els discursos que la legitimen. Quines són aquestes formes i aquests discursos?

2.3.1. Les formes temporals de la flexibilitat

La literatura especialitzada ofereix diverses propostes a l'hora de classificar les formes que pren la flexibilitat en el mercat de treball. Una de les classificacions més acceptada és aquella que diferencia la flexibilitat qualitativa de la quantitativa i, dins la primera, la interna de l'externa⁶¹. Altres propostes es fixen en una diferència més explícita, són aquelles que discriminen la flexibilitat pel treballador/a, entesa com a flexibilitat laboral –on la persona té autonomia per definir la distribució del temps de treball segons li convingui– i la flexibilitat per l'empresa, o empresarial, on aquesta pot configurar el temps de treball en funció de les seves necessitats (Muñoz del Bustillo, 2003).

En qualsevol cas, sigui quina sigui la tipologia emprada, una de les principals formes a través de la qual s'expressa la flexibilitat laboral és a través del temps. En concret, la flexibilitat temporal implica ajustaments horaris en funció de les necessitats, a priori, econòmiques i/o socials. Aquests ajustaments poden afectar tant la durada com la distribució del TTR i, com observa Recio (2002), donen cos a la jornada laboral multiforme, un tret característic del mercat laboral actual. El treball amb torns, la jornada laboral variable, les hores extres o el temps parcial són algunes de les modalitats que s'inclouen en el ventall de formes flexibles del TTR.

Així doncs, la tendència històrica de reducció del TTR –de les 3.000 hores anuals a finals del segle XIX, a les 1.700 hores anuals a principis del segle XXI (Muñoz del Bustillo, 1997; Jáuregui *et al.* 1998)– es dilueix cada vegada més amb la diversificació dels horaris i el desenvolupament de noves formes flexibles d'organització del treball (Boulin, 1996). De manera que, com diu Seifert, “For some years now [...] working time has not only become shorter but also more flexible” (2004a:82). Una de les conseqüències més evidents d'aquest fet és que s'altera l'homogeneïtat del TTR característica del model industrial, tot deixant pas a una pauta heterogènia en totes les seves accepcions.

⁶¹ Una bona descripció d'aquesta classificació es pot consultar a Recio (1997a), qui també hi afegeix els conceptes de flexibilitat salarial i mobilitat.

2.3.2. Els discursos sobre la flexibilitat

Quan s'analitzen els discurs de la flexibilitat, en primer lloc s'observa un canvi d'actors socials. Si bé la demanda de RTT procedia, majoritàriament, de la veu sindical a fi de combatre l'atur, la reivindicació de la flexibilitat prové de la veu empresarial a fi de millorar la competitivitat. Aquest canvi no és gens banal, ja que altera la relació de força entre el capital i el treball a favor del primer, la qual cosa, òbviament, suposa una pèrdua de drets laborals (Recio, 1997a).

De fet, quan es rastregen els orígens del concepte, s'observa que la idea de la flexibilitat emergeix als anys 80 de la mà de dos enfocaments teòrics oposats: l'escola neoclàssica-liberal i la tradició neomarxista seguida per autors com Boyer (1986) o Piore-Sabel (1990). Els arguments esgrimits per ambdós enfocaments es poden sintetitzar de la manera següent: l'escola neoclàssica-liberal defensa la tesi que la flexibilitat és una oportunitat històrica per millorar la qualitat del treball i l'autonomia de les persones treballadores, mentre que la tradició neomarxista es manifesta crítica amb les bondats de la flexibilitat perquè la considera una font d'inestabilitat laboral, d'intensificació del treball i de pèrdua de qualitat de vida en general (Recio, 2004). Aquests dos plantejaments teòrics inicials condicionen la producció científica posterior, així s'evidencia en les aportacions realitzades posteriorment per Castel (1997), Sennet (2000) o Arrowsmith-Sissen (2001), entre altres autors. Òbviament, aquest doble enfocament teòric traspasa al terreny de la pràctica on els agents socials mantenen postures enfrontades sobre aquesta qüestió.

En efecte, el discurs empresarial defensa la flexibilitat temporal per tal que es garanteixi un marge de maniobra més ampli que li permeti adaptar la jornada laboral al ritme de la producció. En aquest sentit, conceptes com el *just-in-time* capten a la perfecció aquesta voluntat empresarial d'adaptar el TTR a les demandes del mercat i a les transformacions tecnològiques. En la mesura que aquest discurs empresarial arriba al mercat de treball augmenten les probabilitats de veure malmeses les condicions laborals. Fins al punt que, cada vegada més, es considera obsoleta la històrica reivindicació obrera que aclamava una reducció de la jornada laboral i la creació d'ocupació deixa de ser una prioritat davant la creixent preocupació per garantir nivells de productivitat competitiva:

“[...] la cuestión de la reducción del tiempo de trabajo desaparece de la primera página de los debates y negociaciones entre patronal y sindicatos y de la agenda de los gobiernos o de la oposición. Es el caso de España, pero también el

de Italia, el de Alemania y los de otros países en que este tema había sido muy discutido. La principal razón de ellos es, a mi juicio, que la estrategia de flexibilidad del tiempo de trabajo se impone a la de reducción del tiempo de trabajo. ” (Miguélez, 2004:29)

No ha d'estranyar, doncs, que des de posicions crítiques es reivindiqui la necessitat de considerar els efectes perversos de les formes de flexibilitat temporal vigents que persegueixen l'objectiu d'augmentar la disponibilitat laboral dels assalariats i les assalariades. Com defensa Miguélez (2004), la flexibilitat, tal com s'aplica avui, suposa certesa per les empreses i incerteses per al col·lectiu de les persones treballadores, especialment aquelles que estan pitjor situades en el mercat de treball. Aquestes incerteses formen part dels efectes perversos que obliguen a distingir la flexibilitat positiva de la flexibilitat negativa (Muñoz del Bustillo, 2003). Una distinció que depèn dels costos que les demandes de flexibilitat per part de l'empresa tenen sobre les condicions de vida de les persones treballadores en general i del seu benestar quotidià en particular.

En definitiva, es tracta d'una qüestió que no s'escapa de les relacions de poder vigents en la societat. Si, com s'apuntava a l'inici del capítol, es té present que el temps és una de les qüestions clau del conflicte històric entre el treball i el capital, no sorprèn comprovar que un dels aspectes més importants sobre els quals s'han mogut les polítiques flexibilitzadores sigui, precisament, el control de totes les dimensions del TTR.

2.4. Temps, condicions de treball i vida

Les propostes teòriques i les anàlisis empíriques realitzades en el marc dels principals debats que fixen la discussió sobre TTR es limiten, principalment, a analitzar l'impacte de la reducció i la flexibilitat del TTR en termes de creació d'ocupació i productivitat. Al marge queda l'avaluació d'aquest impacte sobre les condicions laborals i de vida de les persones treballadores. O el què és el mateix, el lema que històricament s'ha fet servir per justificar la reducció de la jornada laboral: la millora de la qualitat de vida. Aquesta absència no deixa de sorprendre, sobretot si es té en compte que la millora de la qualitat de vida ha estat, i és, l'argument comú en tota discussió sobre TTR. La diferència, doncs, sembla que rau entre aquelles veus que l'assumeixen com una perspectiva d'anàlisi i aquelles que simplement l'utilitzen com una justificació teòrica.

Certament, algunes veus han fet notar que aquesta manca d'atenció és el producte resultant d'un enfocament economicista preocupat, exclusivament, per valorar els costos –en termes d'ocupació, productivitat i competitivitat– que les transformacions del TTR tenen dins del mercat laboral; un enfocament despreocupat pels costos socials d'aquestes transformacions avaluable en termes de desigualtat social i benestar individual (Carrasco-Recio, 2001; Carrasco *et al.* 2003; Torns, 2004). Més específicament, quan aquesta crítica es trasllada a l'àmbit dels estudis interessats en la relació temps i treball assalariat es fa notar que:

“La insistencia para flexibilizar la jornada de trabajo en aras a la creación de empleo (o para favorecer la competitividad empresarial) ha oscurecido la complejidad de las cuestiones referentes al análisis del tiempo y ha dejado fuera del campo la gestión del tiempo de la vida cotidiana. A ello ha favorecido bastante la concepción dominante en la academia económica en la que predomina la obsesión por la producción mercantil y donde el tiempo constituye una cuestión poco y mal estudiada” (Recio, 2002:171)

Aquestes veus crítiques s'acompanyen de propostes teòriques que cerquen superar els reduccionismes d'aquesta perspectiva més econòmica. És així que la revisió de la literatura especialitzada permet identificar un conjunt d'especialistes en treball que, d'alguna manera, es mostren preocupats pels costos socials que es desprenen de les transformacions del TTR (Boulin-Hoffman, 1999; Prieto-Ramos, 1999). En aquesta línia, Prieto-Ramos (1999) defensen la necessitat del que ells anomenen un “enfocament societal” a partir del qual sigui possible tenir en compte tots els temps socials a l'hora d'analitzar l'impacte dels canvis relacionats amb el TTR. Quins són els antecedents teòrics d'aquest enfocament? Sembla necessari revisar la discussió sobre el temps lliure i la reivindicació del temps de reproducció elaborada des de la perspectiva de gènere a fi de respondre a aquesta qüestió.

Tal com explica Tabboni (1989), amb l'esdevenir de la societat industrial es difon una nova noció de temps social a partir de la qual s'entén que la vida de les persones està dividida en dos temps: el temps de treball i el temps de no treball. La interpretació i reflexió entorn d'aquest segon temps, el de no treball, és el nucli d'un debat a partir del qual s'articulen diferents postulats teòrics sobre aquesta qüestió. Més enllà de la discussió semàntica i conceptual que es debat entre el temps lliure i el temps d'oci, el que interessa fer notar és que el temps de no treball emergeix com un objecte d'estudi propi; així ho constata la definició d'un camp de coneixement propi dins la sociologia: la sociologia de l'oci.

Dins la sociologia del temps d'oci, es troben dues grans perspectives teòriques. La primera manté una visió negativa del temps de no treball, bé perquè s'identifica amb les activitats ocioses de les classes altes (Veblen, 1974); bé perquè es percep com un temps alienat i totalment subjecte al temps productiu (Marx, 2001; Lefebvre, 1972; Grossin, 1993). Per contra, la segona perspectiva inclou aquelles veus que, des de corrents teòrics diversos, entenen el temps lliure com un instrument d'emancipació individual. En aquest sentit, sembla que el periple que segueix aquest postulat parteix del pensament liberal del segle XIX, passa pel pensament de sociòlegs com Simmel i revifa als anys 60 del segle XX a través de veus optimistes enlluernades per l'esplendor socioeconòmic de l'època⁶². Malgrat la diferència de matisos, aquests tres episodis coincideixen a l'hora de considerar el temps lliure com una realitat conceptual aliena a la lògica productivista i, per tant, font de realització personal que s'imposa a l'hegemonia del temps de treball⁶³.

Però aquesta dicotomia entre el temps de treball i el temps de no treball és durament criticada pels límits epistemològics que imposa a la recerca, uns límits que, en última instància, esbiaixen la mirada analítica i no permeten aprofundir en la complexitat de la realitat social (Belloni, 1994; Perulli, 1994). El pensament feminista dels anys 70 i 80 és l'expressió més clara i contundent d'aquesta crítica. El cas és que les científiques socials especialistes en treball fan sentir la seva veu per denunciar que amb la industrialització es construeix una idea de temps social que no té en compte el temps de treball reproductiu. Aquest oblit explica la manca de valor social i econòmic d'aquest treball, així com el menyspreu del col·lectiu social que n'assumeix la màxima responsabilitat: les dones.

La formulació d'aquestes crítiques s'acompanya d'una proposta teòrica ben clara: cal efectuar una doble ruptura conceptual. D'una banda, les tasques domèstiques i de cura han de ser considerades com a treball, i de l'altra, el món de la producció no es pot entendre sense el món de la reproducció. La traducció temporal d'aquesta proposta implica posar en relació el TTR amb la resta de temps socials entre els quals hi ha el temps de treball reproductiu. Evidentment, les primeres a adoptar aquesta perspectiva són les mateixes científiques socials que la formulen (Maruani, 1991; Kergoat, 1994; Humphries-Rubery, 1994; Borderías-Carrasco-Aleman, 1994; Torns,

⁶² Un bon exemple d'aquest corrent és: Dumazeider. 1989. *La révolution culturelle du temps libre 1968-1988*. Paris: Méridiens. [Citat a Valdivielso (2001)].

⁶³ Tal com fan notar Perulli (1996) i Boulin (2005), actualment des d'aquesta perspectiva se subratllen les oportunitats que la societat del consum i les noves tecnologies ofereixen a les persones per fer un ús expressiu del temps lliure a través del qual sigui possible cercar noves fonts de realització personal.

1995). A elles es dedica bona part del capítol següent, ja que la perspectiva producció/reproducció és un dels enfocaments teòrics adoptats per desenvolupar la investigació que es presenta en aquestes pàgines.

Caldrà esperar més de vint anys perquè els sociòlegs especialistes en mercat de treball comencin a fer-se ressò de les crítiques formulades des de la perspectiva de gènere i les incorporin als seus estudis. Una de les veus que més explícitament ha fet aquest reconeixement a nivell de l'Estat espanyol és la de Carlos Prieto. Així es dedueix de les seves paraules en al·lusió als postulats teòrics de la literatura feminista dels anys 80:

“No parece, sin embargo, que los sociólogos hayamos aprovechado todas las lecciones que una conquista teórica –y social– de este calibre nos pone sobre la mesa. Una de estas lecciones sería, por ejemplo, la de investigar empíricamente mucho más que lo que solemos hacer [...] como los cambios efectivos en la configuración del trabajo profesional inciden efectivamente en la configuración de la actividad familiar –y personal– y cómo los que tienen lugar en ésta inciden en la otra.” (2004:38)

Aquest reconeixement de la perspectiva de gènere no és gens banal si es té en compte que es formula des d'un terreny on, històricament, el nucli dur del coneixement s'ha reservat a la realitat masculina per excel·lència: el treball remunerat, i on les activitats atribuïdes socialment a les dones s'han considerat un tema marginal. Per aquesta raó, sembla com a mínim oportú subratllar el valor simbòlic i epistemològic d'aquest reconeixement acadèmic i, en definitiva, masculí. Simbòlic perquè albira una futura obertura d'espai per les conquestes teòriques femenines dins del món del treball. Epistemològic, perquè les anàlisis sobre TTR realitzades des d'una mirada àmplia vers els temps socials i amb l'ull posat a les desigualtats de gènere sembla que permeten afinar molt més a l'hora de fer balanç de les actuacions impulsades en matèria de TTR.

Algunes d'aquestes veus masculines especialitzades en mercat de treball del context més proper són les de Recio (2002-2004), Prieto-Ramos (1999) i Miguélez (2004). Totes elles subratllen la importància de vincular l'estudi del TTR a la resta de temps socials des del convenciment teòric que la distribució del primer condiciona la resta i, viceversa. En l'àmbit europeu, aquesta perspectiva també es troba en algunes de les investigacions que fan balanç de les polítiques de TTR dissenyades i aplicades durant els darrers anys (Boulin-Hoffmann, 1999; Mèda-Orain, 2002; Anttila, 2004). Aquest és el cas, per exemple, de l'estudi que Anttilla (2004) elabora per avaluar la ja esmentada experiència del 6+6 finlandès. La conclusió a la qual arriba aquest

estudi apunta que les bones solucions tècniques són insensibles socialment. Sens dubte, es tracta d'una conclusió impossible d'assumir des d'un enfocament estrictament econòmic i laboral.

Altrament, cada vegada més cal introduir entre aquestes polítiques de TTR les anomenades polítiques de conciliació de la vida laboral i personal. De fet, se les podria considerar el darrer episodi dels estudis que relacionen el TTR amb la resta de temps socials. Certament, l'embranchada política que aquesta qüestió pren des de finals dels 90, sota el paraigua de la Unió Europea, té unes conseqüències clarament empíriques en la mesura que augmenta l'interès per estudiar la relació del TTR amb la resta de temps socials (Torns-Miguélez, 2006). El proper capítol aborda aquesta qüestió amb detall, aquí només interessa subratllar que alguns dels estudis sobre conciliació parteixen d'aquest enfocament més sensible socialment, una fita que cal atribuir, en bona part, a la política científica de l'*European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*.

2.4.1. L'interès de la Unió Europea pel TTR

En diverses ocasions al llarg del capítol es fa esment a la importància del paper que assumeix la Unió Europea en matèria de TTR. Es tracta d'una importància política i científica en la mesura que legitima i influencia el disseny d'experiències pràctiques i línies de recerca en l'àmbit estatal. Alhora, esdevé garantia legal i font de finançament per a ambdues qüestions. Per aquesta raó, es considera oportú dedicar un apartat a la línia d'investigació sobre TTR que la Comunitat Europea comença a promoure l'any 1975 amb la creació de l'*European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*⁶⁴.

Des dels seus inicis, els objectius de la Fundació es defineixen amb la voluntat expressa de generar i aprofundir en el coneixement de la relació temps i treball tot adoptant una perspectiva preocupada per les condicions laborals i la qualitat de vida de les persones treballadores. De fet, els seus estudis han estat, en molts aspectes, pioners pel que fa al desenvolupament empíric i teòric sobre aquesta qüestió, i al

⁶⁴ Concretament, es va aprovar la seva creació el 26 de maig del 1975 amb el decret Council Regulation (EEC- Núm. 1365/75). D'ara en endavant, s'emprarà el mot Fundació per referir-se a aquest organisme.

mateix temps han esdevingut una font de dades bàsica per a molts científics i moltes científiques socials interessades en aquestes temàtiques.

Evidentment, el volum d'estudis i el coneixement acumulat al llarg de quasi bé tres dècades dedicades a la recerca és més que notori. Amb motiu del seu vint-i-cinc aniversari, la Fundació va elaborar un estudi monogràfic a fi de revisar tota la producció científica sobre el temps que havia patrocinat des dels seus orígens. A partir d'aquest estudi, dirigit per Boulin (2003), és possible sistematitzar les aportacions teòriques de la Fundació al debat sobre TTR en general i a l'estudi de la seva relació amb la resta de temps socials en particular.

Epistemològicament, la producció científica de la Fundació conté dues interpretacions del concepte temps en relació al treball que, a grans trets, coincideixen amb els dos postulats teòrics del debat exposat en el capítol anterior al voltant de l'estatus epistemològic del concepte. La primera interpretació, que també és la més antiga, al·ludeix al temps com un element principal i pren el seu ús horari com a unitat de mesura bàsica. Aquesta interpretació coincideix, plenament, amb l'enfocament emprat en l'elaboració de les enquestes de pressupostos de temps. No és estranya aquesta coincidència si es recorda que tres anys abans de la creació de la Fundació, el 1972, es publica el reconegut estudi internacional sobre usos del temps de Szalai. Contràriament, la segona interpretació es correspon amb les tesis que neguen el temps com a objecte d'estudi i el reclamen com un instrument analític. En el cas de la Fundació, s'observa que bona part dels seus estudis prenen el temps com una variable de gran valor heurístic per analitzar les condicions de vida de la població treballadora i el grau d'acompliment d'alguns dels objectius prioritaris de la Unió Europea en matèria d'ocupació, igualtat d'oportunitats i cohesió social.

A partir d'aquestes dues interpretacions teòriques, és possible agrupar la producció científica de la Fundació en quatre grans temàtiques: descripció de les dimensions del treball –duració, intensitat, preferències... –, identificació dels factors de temps que influencien les condicions de vida i treball, avaluació de la importància del temps des d'un punt de vista dels objectius de la Unió Europea en el camp social –igualtat d'oportunitats, millora de la qualitat de treball–; combatre l'exclusió social; i avaluació de les polítiques de temps des de la perspectiva del model social europeu.

Queda clar, doncs, que darrere els postulats teòrics de la Fundació hi ha una clara voluntat científica d'una banda, per analitzar l'impacte de les transformacions del TTR sobre les condicions laborals i la qualitat de vida de la població treballadora i, de l'altra, per fer-ho tot superant els enfocaments reduccionistes. És a dir, més enllà de la simplificació que comporta analitzar aquest impacte segons l'ocupació i la productivitat, es defineix un periple analític més complex a través del qual se cerca vincular els acords polítics de la Unió Europea en matèria de TTR a la resta de temps socials.

No ha de sorprendre aquesta estratègia que si es té present que l'interès d'aquest organisme per estudiar les condicions de vida i treball de la població treballadora és obtenir informació útil per a planificar i avaluar les polítiques comunitàries. La constatació d'aquest fet s'obté quan es revisen els objectes d'estudi prioritari i s'observa que han evolucionant al llarg d'aquests anys amb plena sintonia amb la realitat laboral i la dinàmica política⁶⁵. Per aquesta raó, sembla possible afirmar que l'evolució cronològica de les línies d'investigació prioritàries de la Fundació permet il·lustrar els diferents postulats teòrics que prenen protagonismes dins d'aquest tercer debat sobre TTR, la qual cosa es remet a les condicions laborals i a la millora de la qualitat de vida. Tres postulats teòrics que, a molt estirar, s'agrupen en tres etapes successives que a continuació es revisen breument per separat, bo i que en algun moment s'encavalquen.

La primera etapa coincideix, lògicament, amb els primers anys de la Fundació dedicats, exclusivament, a l'estudi dels efectes que el treball a torns genera sobre les condicions laborals, la salut i l'estil de vida de les persones treballadores (Muñoz del Bustillo, 2003; Piotet, 1985; Boulin, 2003). D'acord amb la realitat del mercat de treball dels anys 70 i 80 que alberga la progressiva expansió del treball a torns, sorgeix la preocupació per estudiar-ne els efectes a partir d'un enfocament unilateral centrat en la distinció temps treball/temps no treball. Per bé que aquest enfocament prioritza la perspectiva laboral i no discrimina els diferents temps socials, cal fer notar el buit que cobreix respecte la literatura especialitzada dels anys 80:

“The dominant factor that emerged from this inventory of reports linking working time and other social times confirmed the structuring role performed by working

⁶⁵ En aquest sentit, Boulin (2003) afirma que amb el temps s'ha assegurat una major vinculació entre els seus programes de treball i els objectius de la Unió Europea.

time in terms of the use of non-working time and of the social organisation of time.” (Boulin, 2003:8)

Segons Boulin (2003), la segona etapa comporta un cert retrocés vers l'anàlisi de la qualitat de vida però s'accentua la preocupació per la dimensió temporal de les condicions laborals. Dues són les direccions que pren aquest episodi: aprofundir en diverses dimensions del TTR, és a dir, la intensitat, la duració, les preferències, etc. (Boisard, 2002-2003; Bilenski-Bosch-Wagner, 1998-2002) i incorporar la perspectiva de gènere, sobretot quan s'analitza el temps de treball parcial (Fagan, 2001).

La darrera etapa comença a mitjan dels anys 90 i es caracteritza per obrir una nova línia de recerca com a resposta a l'aposta política que la Unió Europea fa pel TTR; des del Consell Europeu de Luxemburg de l'any 1997, el temps es concep com un instrument útil per assolir els objectius polítics comunitaris entorn de l'ocupació i la igualtat d'oportunitats. A través d'aquest Consell es constata la creixent preocupació de la Unió Europea pel TTR en general i la seva quantitat, qualitat i distribució en particular. En aquesta tessitura, es parla per primera vegada de la conciliació de la vida personal i familiar, un terme inèdit fins al moment si bé es remet a una realitat de fet llargament present en l'imaginari femení (Stratigaki, 2004).

La Fundació es fa ressò dels acords de Luxemburg i enceta un nou episodi dedicat a analitzar la connexió entre el TTR i la resta de temps socials, amb una atenció especial a aquells temps que cal conciliar des de la perspectiva laboral. Posteriorment, s'hi afegeix la perspectiva del cicle de vida, a través de la qual s'obre una nova línia de recerca sota l'eslògan *A new organisation of time over working life*⁶⁶. La raó cal cercar-la en la discussió que ocupa el Consell de Lisboa celebrat l'any 2000, davant la imminent necessitat de revisar els sistemes de pensions i el cicle de vida laboral a fi de donar resposta als problemes que es desprenen de l'envelliment de la població. El rerefons teòric d'aquesta perspectiva del cicle de vida segueix la línia de recerca centrada a analitzar l'equilibri entre els diferents temps socials –treball, família i oci– al llarg del cicle de vida de les

⁶⁶ Els primers resultats d'aquesta nova prioritat científica de la Fundació es troben en dos estudis. El primer d'ells, coordinat per Krieger (2003), es publica sota el títol *Time Use and a New Organisation of Time over working life*. El segon estudi ha estat coordinat per Anxo-Boulin (2005) i titulat *Working time options over the life course: changing social security structures*. Ambdós estudis analitzen la influència de les transformacions econòmiques i sociodemogràfiques de les darreres dècades sobre l'estructura del cicle de vida laboral. Comparteixen una mateixa línia argumental que planteja com, d'uns anys ençà, el volum total d'hores de treball remunerat al llarg de la vida es pot fer a partir d'un ventall de combinacions en funció de l'etapa vital en què es troben les persones. En aquest sentit, bona part del seu interès rau a analitzar les causes i conseqüències que expliquen i comporten les opcions individuals de temps de treball remunerat. I, en segon lloc, les estratègies i combinacions individuals a l'hora de combinar els diferents temps al llarg del cicle de vida laboral.

persones. Una línia iniciada anteriorment per alguns autors –Garhammer (1995); Anxo *et al.* (1998); Gershuny (2000)– i que Boulin (2003) identifica en termes de *work-and-life balance*, tot establint una clara connexió amb les polítiques de conciliació desenvolupades al Regne Unit.

Si bé és cert que si no hi hagués aquest recorregut empíric de la Fundació caldria parlar d'un buit en la producció científica sobre TTR, condicions laborals i qualitat de vida, no és menys cert que, sovint, les investigacions impulsades des d'aquesta institució reproduïxen els mateixos límits que es troben en els estudis i debats revisats en els apartats anteriors. Quins són aquests límits?

2.5. El límit teòric dels debats sobre TTR

Efectivament, la majoria de plantejaments teòrics i d'anàlisis empíriques vinculades als debats anteriors tenen un mateix límit metodològic: parteixen d'una concepció quantitativa del temps. En aquest sentit, és possible afirmar, tot al·ludint de nou a les paraules de Recio (2004), que quan es revisa la producció científica sobre temps de treball remunerat s'observa com el temps". Certament, el conjunt d'estudis que empen la perspectiva exposada en l'apartat anterior –la que posa en relació el TTR amb la resta de temps socials– superen part d'aquestes limitacions, però persisteix un límit en la majoria d'aquestes anàlisis: el de la concepció cronològica del temps. Al capdavall, si s'admeten els postulats marxistes com un dels primers antecedents teòrics que s'ocupen de la relació temps i treball, no sorprèn aquest límit. Sobretot, perquè com s'ha vist en el capítol anterior les aportacions marxistes al temps es formulen des d'un enfocament estrictament material i aliè a les connotacions simbòliques.

Malgrat aquest fet, són diverses les veus que, des de la sociologia del temps⁶⁷ i la perspectiva de gènere s'han fet ressò d'una mateix requisit teòric, és a dir, abordar el TTR en tota la seva complexitat. La línia argumental que totes elles defensen pren com a punt de partida el caràcter pluridimensional del temps. Considerar aquesta característica implica entendre que, analíticament, les dimensions qualitativa i quantitativa d'aquest concepte són indestriables, ja que la simple comptabilització

⁶⁷ Malgrat que, com s'ha explicat en el capítol anterior, el debat sobre la viabilitat de la sociologia del temps es manté obert, en aquest punt s'usa aquesta expressió per facilitar la redacció.

quantitativa i lineal del temps menysté el seu contingut qualitatiu i cíclic (Belloni, 1986; Hassard, 1990; Adam, 1992; Perulli, 1996).

D'una banda, proper a l'àmbit de coneixement que s'ocupa del problema del temps social, Hassard (1990) afirma que la tradició lineal del temps ha subestimat la fenomenologia del temps de treball. Per a aquest autor, la imatge lineal del temps es basa en la seva racionalitat econòmica i és pròpia tant de la reflexió sobre l'estructuració del temps del corrent funcionalista, com de l'aportació marxista entorn de la seva mercantilització. En opinió de Hassard, ambdues postures teòriques obvien les aportacions de Durkheim i, en fer-ho, no consideren el temps com un fenomen col·lectiu, o el que és el mateix, un fet social amb qualitats socials específiques (Anttila, 2004).

D'altra banda, cal parlar de la perspectiva de gènere en general i de les aportacions de les científiques socials italianes en particular. L'obra d'aquestes darreres és, sens dubte, un referent que no es pot ometre (Belloni, 1986; Paolucci, 1986; Tabboni, 1989; Leccardi, 1996). A elles cal atribuir les primeres crítiques contra els plantejaments ortodoxos de la sociologia del treball a l'hora d'estudiar el TTR. Aquestes crítiques, bàsicament, alerten que el temps no es pot donar per descomptat metodològicament. Una reflexió que Belloni (1986-1996) estén a altres camps de coneixements, en concret, el de la sociologia de la família i al de la sociologia de la cultura. Segons aquesta autora, aquests tres filons de recerca ometen una qüestió clau: el fet de tenir present que cada fenomen social està immers en el temps alhora que aquest temps és una variable i una dimensió de cada fenomen social.

A cavall d'ambdues perspectives, cal ubicar les crítiques formulades per Adam (1992-1999) i Perulli (1996). Si bé la primera gaudeix d'un reconeixement més ampli entre la literatura especialitzada, cal atribuir a la segona l'esforç per incardinar la reflexió teòrica sobre el temps dins l'anàlisi empírica del TTR. Una tasca difícil d'assumir atesa la dificultat teòrica que comporta i els obstacles metodològics que cal sortejar.

De fet, Adam (1992-1999) critica tant les aportacions dels especialistes en treball com les aportacions de les primeres veus femenines que s'ocupen d'aquesta qüestió. I ho fa, tot afirmant que l'estudi del treball no ha ignorat el temps durant els darrers anys, per bé que:

“Una proporción significativa de estos estudios tiende a estar preocupada por el vínculo entre la producción/industrial y su organización a través del tiempo del cronómetro, por un lado, y por los problemas asociados con el cronometraje

impuesto al trabajo fuera de la esfera del trabajo asalariado, por el otro.”(Adam, 1999:6-7)

Malgrat no compartir part de la crítica que formula la sociòloga britànica, bàsicament aquella que té a veure amb la producció científica de les sociòlogues italianes, cal reconèixer-li l’habilitat amb què posa al descobert l’enfocament econòmic de la majora d’estudis sobre TTR:

“[...] utilizan el tiempo como una variable dada por supuesta, partiendo de esta posición para apoyar o no la flexibilización, la reducción de la jornada de trabajo o todo tipo de estrategias de redistribución del trabajo [...] y raramente el tiempo se teoriza explícitamente.” (1999:32-33)

Per a Adam, el predomini de l’equació temps-diner invalida l’ús del potencial analític del concepte *temps* que, entre altres virtuts, permet copsar les relacions de poder i desigualtat.

En canvi, la crítica de Perulli (1996) es formula des d’una posició completament diferent, propera a la sociologia del treball italiana. La principal tesi d’aquesta autora subratlla el caràcter històric i cultural de la concepció del temps. Segons Perulli, només així és possible abordar l’imaginari social a través del qual es percep el temps com un recurs escàs; un imaginari construït sobre la metàfora de l’escassetat de temps i la seva imatge cronològica. Per aquesta raó, la sociòloga italiana afirma que la reflexió quantitativa sobre el temps fa miop la reflexió sobre la crisi del treball industrial. I, a l’igual que Adam (1999), pensa que aquesta concepció quantitativa condiona les accions reivindicatives en la mesura que, molt sovint, es limiten a demanar reducció de la jornada laboral, temps parcial, acumulació d’hores, etc. Contràriament, Perulli defensa:

“L’ipotesi che soggiace a queste pagine è che la storicità dei modelli temporali e la natura sociale di essi rappresentino la chiave di lettura della crisi contemporanea di tempo e che in esse risiedano le possibili risposte al malessere che oggi pervade il rapporto con questa particolare istituzione sociale” (1994:119)

S’observa, doncs, que malgrat ambdues autores comparteixen la base de les seves crítiques, discrepen respecte de l’estatus epistemològic del temps. Perulli (1994-1996), a diferència d’Adam (1999), defensa que el temps no és un objecte principal, sinó que s’ha d’utilitzar com una dimensió. Per això, reivindica una perspectiva que tingui present el caràcter històric i social del temps a l’hora de llegir la crisi del model temporal industrial i les contradiccions que genera. Contràriament, la britànica reclama la necessitat de definir un cos teòric ferm sobre el temps perquè

pugui esdevenir el centre de la teoria sociològica. El que suposa, segons ella, atribuir al temps l'estatus epistemològic d'un "metaconcepte".

En qualsevol cas, totes dues sociòlogues posen de manifest la necessitat d'efectuar una veritable ruptura epistemològica a l'hora d'estudiar el TTR a través de la qual es garanteixi el qüestionament de la seva concepció cronològica. Per això pensen que cal tenir present l'empremta històrica del model temporal de la societat actual (Perulli, 1996; Adam, 1999). Bàsicament, perquè aquesta concepció objectivada i mercantilitzada del temps que actualment preval a Occident fa, en paraules de Perulli: "[...] non solo miope la riflessione, ma rischierebbe di occultare le possibili risposte ai segnali di crisi del tempo, legate al più generale superamento di questa specifica concezione" (1996:119).

Contràriament, ambdues autores pensen que a través de la mirada històrica és possible reconstruir el procés de racionalització del temps i identificar com, amb la industrialització, aquest esdevé un aspecte cabdal per transmetre i garantir la disciplina laboral, tal com evidencien els estudis historiogràfics de Thompson (1979). De fet, la imposició de la disciplina traspasa l'àmbit laboral fins al punt que a través de la jornada laboral es regula i s'ordena l'organització de la societat en general i la vida quotidiana de totes les persones –independentment de la seva situació laboral– en particular.

2.6. Consideracions finals

L'objectiu genèric d'aquest capítol no ha estat cap altre que justificar la pertinença teòrica de l'estudi del temps a través del treball remunerat i, alhora, mostrar els límits d'una bona part de la producció científica existent. Uns límits que aquesta tesi doctoral es planteja superar a fi de poder estudiar el temps com a factor de benestar quotidià.

La insuficiència de la majoria d'aquestes anàlisis i estudis s'explica per que s'elaboren des de posicions que naturalitzen el temps, o el que és el mateix, l'entenen com una variable constant, lineal i quantitativa. Tres propietats que es consideren alienes a les relacions socials, és a dir, s'assumeixen com a naturals. Des d'aquesta perspectiva ni s'aborda el concepte temps específicament, ni és possible plantejar-lo com un factor de benestar quotidià. A més, aquests límits teòrics tenen

conseqüències metodològiques en la mesura que comporten el risc per neutralitzar l'anàlisi de les relacions socials que s'estableixen entorn del temps, és a dir, no veure-hi l'empremta de les desigualtats socials. Una insatisfacció que també es fa patent entre algunes veus de la literatura especialitzada:

“No todo el tiempo es dinero. No todas las relaciones humanas están exclusivamente gobernadas por el tiempo racionalizado del cronómetro. No todos los tiempos son iguales. No todo tiempo de trabajo es remunerado. No obstante, todas las relaciones de trabajo tocadas por el tiempo cronometrado están vinculadas a la hegemonía y el poder. Esto lo demuestra claramente la investigación sobre el tiempo en el desempleo, en las vidas de los jóvenes entre la escuela y el trabajo, en la jubilación, y en la agricultura por mencionar tan sólo algunos ejemplos. Este variado cuerpo de trabajos identifica tiempos que son constituidos en las sombras de la economía del tiempo de las relaciones de empleo, tiempos no calculables en términos monetarios, aunque evaluados a través del filtro mediador tanto del tiempo racionalizado de la organización científica del trabajo como del tiempo mercantilizado del mercado” (Adam, 1999:26)

Però no tot són ombres quan la sociologia estudia la relació temps i treball. Com reconeix la mateixa Adam (1999), des dels anys 80 les investigacions feministes comencen a parlar d'aquestes parcel·les de realitat no il·luminades i introdueixen nivells de complexitat desconeguts fins al moment en l'estudi del temps. Certament, l'obra d'algunes científiques socials recull explicacions coherents i suggerents sobre la relació temps i treball. El proper capítol aborda amb profunditat les seves aportacions. I ho fa, tot entenent que allò que s'esgrimeix des de la perspectiva de gènere, d'una banda, no només és aplicable a les dones i al treball domèstic-familiar, ja que, d'altra banda, no és aplicable a totes les dones ni a tot el treball no remunerat.

3. Temps, treball i gènere

La contribució de la perspectiva de gènere a l'estudi de la relació temps i treball és de tal importància que mereix un capítol propi. Segurament, un dels grans encerts d'aquest enfocament és el fet de recordar que el temps i el treball són dos conceptes multidimensionals (Bimbi, 1999). Un recordatori que obliga a superar la idea d'un temps quantificable i un treball equiparat a l'ocupació, sobretot, si es vol analitzar la importància del temps de treball com a factor de benestar quotidià.

És prou sabut que al llarg dels darrers trenta anys ha tingut lloc una transformació epistemològica dels estudis sobre l'anomenat treball de les dones. Més enllà d'incorporar la variable sexe a l'estudi de l'activitat laboral, la definició de nous enfocaments i categories ha permès analitzar la influència del gènere sobre el treball (Durán, 1991; Torns, 2001; Borderías, 2003). En aquesta tessitura, algunes especialistes han recorregut al temps per fer visible el treball domèstic-familiar (TDF)⁶⁸, un treball atribuït tradicionalment a les dones i menystingut socialment i econòmicament (Durán, 1986; Balbo, 1991). És així que sorgeix la línia d'investigació sobre temps i gènere (Hufton, 1997).

Aquest capítol presenta una lectura específica del coneixement acumulat sobre aquesta qüestió per les científiques socials des de la dècada dels 70. Es tracta de subratllar les aportacions que consideren la importància del temps a l'hora de descriure i explicar les relacions de poder que hi ha al darrere del treball fet per les dones. D'entrada, es fa referència al context on emergeix aquesta preocupació. En segon lloc, s'exposa una breu revisió del debat sobre el treball domèstic tot subratllant les primeres veus interessades a fer-lo visible a través del temps. El tercer apartat tracta de la consolidació del treball domèstic com a objecte d'estudi i el procés de ruptura conceptual que l'acompanya. Finalment, el quart apartat es dedica a les aportacions que posen l'accent en el temps com a mesura del TDF.

⁶⁸ A fi de fer més lleugera la lectura del text, a partir d'ara s'utilitzen les sigles TDF per referir-se al treball domèstic i familiar.

3.1. El context d'emergència del debat

La preocupació de les científiques socials per estudiar la relació temps i treball sorgeix pràcticament en paral·lel al debat sobre TTR (Borderías, 2003). Ara bé, mentre que aquest darrer escenifica la crisi dels models tradicionals d'ocupació masculina, el primer sorgeix amb la frustració de les expectatives emancipadores que, des del maig del 1968, es gesten en els projectes de vida de moltes dones. Més enllà dels elements diferencials, ambdós escenaris comporten una preocupació creixent per estudiar el treball i ambdós escenaris recorren, entre altres aspectes, al temps per donar resposta als interrogants que es desprenen d'aquesta preocupació.

En efecte, per al cas que ocupa aquest capítol, cal remuntar-se als anys 60s del segle XX, en concret, a l'optimisme generat per les possibilitats emancipadores que el context de la societat occidental brinda al col·lectiu femení. Un optimisme fonamentat en la idea que l'activitat laboral assegura la independència econòmica a les dones i, per tant, facilita la seva emancipació tot eradicant les desigualtats de gènere. La força que aquest argument pren durant l'època explica, en bona part, la predisposició de les dones de classe mitjana per entrar al mercat de treball. Fins llavors, aquesta opció només atenyia a les dones de classe treballadora perquè necessitaven recursos per sobreviure. En el nou context, aquesta opció també és vista, per les més privilegiades, com un mitjà de realització personal (Balbo, 1978). Aquest darrer aspecte ha quedat patent en els estudis historiogràfics que documenten l'elevada participació de les dones als mercats de treball formals i informals, així com la importància de la seva contribució salarial a les llars (Borderías, 2003).

En qualsevol cas, alguns països europeus veuen convergir dues tendències en l'àmbit laboral durant els anys 70 del segle XX: l'augment de l'atur masculí i, simultàniament, l'augment de l'ocupació femenina.

“Paradójicamente, a pesar de los altos niveles de desempleo, la fuerza de trabajo se ha ampliado y su estructura ha experimentado fundamentales transformaciones. Un cambio estructural muy importante ha sido la feminización de la fuerza de trabajo.” (Beechey, 1994:427)

Però el creixement de l'activitat laboral femenina no s'acompanya –ni llavors, ni ara– d'un increment de la presència masculina dins les llars. Aquesta absència masculina no és gens banal, sinó que contribueix a frustrar les expectatives femenines d'emancipació. Contràriament a l'imaginari del maig del 68, la major

presència de les dones dins del mercat de treball no provoca ni la disminució ni la desaparició de les desigualtats de gènere. En aquest context, sorgeix la preocupació d'algunes científiques socials per explicar el caràcter i l'abast dels canvis que afecten la situació de la dona dins la societat. En la mesura que el balanç d'aquestes especialistes és negatiu, algunes veus comencen a parlar del malestar de l'emancipació (Balbo, 1978; Bianchi, 1978; Porkop, 1994). Laura Balbo és una d'aquestes veus:

“Dire, come da molte parti vien fatto, che poiché oggi le donne tutte o quasi l'esperienza del lavoro extradomestico con solo una breve interruzione che corrisponde al periodo della maternità biologica, si sono radicalmente ridotti i dati di differenza e discriminazione della condizione femminile rispetto a quella due condizioni, permane una diversità di fondo; nessun uomo vive una esperienza comparabile.” (1978:4)

L'interès de les científiques socials per explicar les transformacions socials i econòmiques que experimenta la societat occidental en general, i les que afecten a les dones en concret, topa de front amb uns conceptes suposadament neutres però, a la pràctica, definits segons l'experiència masculina. Conceptes i categories analítiques no vàlides per descriure i explicar l'experiència femenina. Així s'evidencia amb el contingut i ús atribuït fins al moment als conceptes treball i temps. D'una banda, les primeres investigacions sobre el treball des de la perspectiva de gènere posen de manifest que: “[...] las teorías son más idóneas, por lo tanto, para analizar el trabajo de los hombres que el de las mujeres” (Beechey, 1994:432). Els resultats poc satisfactoris que deixen aquestes investigacions comporten, d'altra banda, noves indagacions, en aquest cas sobre la relació del treball de les dones amb el temps:

“Que la industrialización haya alterado la relación tradicional del hombre y el tiempo parece fuera de discusión, pero no es tan obvio que esto haya sucedido de la misma manera para los hombres y las mujeres [...]. La mayor parte de mujeres no venden su tiempo directamente en el mercado de trabajo, sino que ceden o da su capacidad productiva –productiva y reproductiva– a las pequeñas unidades de producción de servicios que son las familias.” (Durán, 1986:14-15)

A fi de donar resposta a aquest conjunt d'insatisfaccions teòriques i límits empírics, des de la perspectiva de gènere s'inicia un procés de ruptura conceptual. L'objectiu principal és revisar el concepte treball entès com quelcom més que l'ocupació. Immerses en aquesta tasca, algunes veus també es fan ressò de la necessitat de revisar el concepte temps, sobretot, quan se n'estudia la relació amb el treball.

3.2. El debat teòric sobre el treball domèstic

Les científiques socials fan sentir la seva veu, al costat dels moviments feministes, per reivindicar que les activitats que realitzen la majoria de les dones en les societats contemporànies també són treball. L'esforç d'algunes sociòlogues i d'algunes economistes per analitzar el treball domèstic a partir de les categories del treball remunerat representa l'inici d'un períple que finalitzarà amb la consolidació del treball domèstic com a objecte d'estudi⁶⁹.

3.2.1. Els orígens del debat

Els orígens del debat sobre treball domèstic, tal com es coneix en la literatura especialitzada, cal ubicar-les al final dels anys 60 i inici dels 70 del segle XX. Aleshores, la pressió del feminisme evidencia el desinterès dels principals corrents teòrics del moment –teoria neoclàssica i marxisme– pel treball domèstic. Aquesta pressió no tarda a obtenir els primers resultats que, posteriorment, permeten reconèixer acadèmicament el treball domèstic:

“La escasa atención que se ha prestado tradicionalmente al sistema de reproducción social en el análisis económico ha dado paso en los últimos años a una proliferación de teorías sobre la familia y su relación con el sistema de producción.” (Humphries-Rubery, 1994:395)

Les crítiques a aquests corrents dominants tenen dos orígens ben diferenciats. Òbviament, d'una banda, cal citar les aportacions teòriques del feminisme elaborades des dels postulats marxistes, així com des de postures més radicals. D'altra banda, cal reconèixer els treballs de l'anomenada Nova Economia de la Família orientats a cobrir les mancances de la teoria econòmica neoclàssica.

⁶⁹ Si bé és cert que, tal com explica Borderías (2004), cal atribuir al moviment de les ciències domèstiques sorgit als anys 20 als EUA els primers intents per considerar el treball domèstic des de paràmetres equivalents al treball industrial. En concret, s'intenten aplicar els mètodes de treball industrial desenvolupats pel taylorisme a l'espai domèstic.

3.2.2. El feminisme marxista

La influència del pensament feminista dels anys 70 obre un intens debat dins del corrent marxista sobre la relació entre la producció domèstica i el capitalisme. Un dels temes centrals de la discussió entre el marxisme i el feminisme és l'opressió de la dona. Si bé les explicacions oscil·len entre el capitalisme i el patriarcat, totes coincideixen a assenyalar la importància del treball. Aquesta darrera qüestió s'aborda des d'una doble perspectiva: la primera, de caràcter socioeconòmic, planteja la discussió conceptual sobre la naturalesa del treball domèstic, les seves relacions amb el model de producció capitalista i l'adscripció de les dones a l'esfera de la reproducció. En contrast amb això, la segona perspectiva inclou una reflexió més política sobre la posició de classe de les dones i la seva relació amb el moviment socialista (Borderías-Carrasco-Aleman, 1994).

El llibre que Margaret Benston publica el 1969 sota el títol *On the Economy of Housework* estableix les bases del citat debat (Borderías, 2003). Aquesta economista, inscrita en el paraigua teòric de l'univers marxista, és una de les primeres veus que reclama el treball domèstic com a objecte d'estudi de l'economia política. En concret, Benston subratlla la importància de fer visible el valor econòmic del treball domèstic, el paper que té dins del capitalisme i la funció socioeconòmica que assumeixen les persones que el realitzen: les dones que fan d'exèrcit de reserva.

Així doncs, les veus feministes crítiques amb el marxisme fan notar que el capitalisme comporta una modificació de les formes preindustrials de divisió sexual de mà d'obra que converteixen el treball domèstic en una forma específica de treball femení aliena al sistema productiu (Borderías-Carrasco-Aleman, 1994). Per aquesta raó, l'anàlisi del treball de les dones obliga a eixamplar el contingut del concepte economia, entre altres. Es tracta d'una ampliació que ha d'incloure dues direccions. D'una banda, la revisió de les teories clàssiques del marxisme perquè resulta impossible explicar la divisió sexual del treball únicament en termes de producció industrial. Una qüestió referida per Beechey en relació amb les teories de la segmentació del mercat:

“Estos enfoques son más útiles para analizar el trabajo en las industrias manufactureras que para su aplicación al sector servicios, si bien incluso en el caso del trabajo industrial adolecen de importantes limitaciones por el uso de categorías “ciegas al sexo” que no permiten captar adecuadamente cómo se engloban las relaciones de género dentro de la organización de producción.” (1994:428)

D'altra banda, cal incloure l'esfera domèstica dins del concepte economia, o el que és el mateix, introduir la relació de la producció domèstica amb el capitalisme dins de l'anàlisi econòmica. Ací, la tesi és ben clara, en la mesura que el treball no remunerat de les dones cobreix part dels costos de la reproducció social, el capital obté més plusvàlua⁷⁰. Es tracta d'una tesi defensada per Gardiner (1975)⁷¹, Humphries (1976)⁷² i Beechey (1977)⁷³, entre d'altres veus, i que posa de manifest dos dels aspectes reclamats per Benston uns anys abans: el valor econòmic del treball domèstic i la posició subordinada que les dones ocupen, tant en l'esfera de la producció capitalista com en la de la producció domèstica. Una posició subordinada que esdevé doblement funcional per al sistema capitalista: les dones constitueixen una reserva flexible de mà d'obra barata i, alhora, garanteixen la reproducció de la força de treball masculina. Així, es considera aquesta funcionalitat com la causa principal de l'opressió femenina. I, no és estrany que, des d'aquest enfocament, es contempli l'abolició del capitalisme com la condició necessària per millorar la situació de la dona.

3.2.3. Les feministes radicals

Un dels principals referents teòrics del feminisme radical és Christie Delphy qui el 1970 escriu *L'ennemi principal*. Aquesta autora es qüestiona fins a quin punt el sistema capitalista és l'enemic principal a combatre per tal superar l'opressió de les dones. Crítica amb la importància que les feministes marxistes atribueixen a aquest sistema econòmic, Delphy (1982) argumenta que la superació de les relacions de producció capitalistes no són suficients per alliberar la dona. Principalment, perquè les dones estan explotades pels homes, dit en altres paraules, el treball domèstic converteix les esposes en treballadores explotades pels seus marits. Per aquesta raó, subratlla la necessitat d'aprofundir en l'explicació de les relacions que es donen dins del sistema de producció patriarcal, o el que és el mateix, la primàcia de gènere.

⁷⁰ S'observa, doncs, com les aportacions d'aquestes feministes al treball de les dones s'elaboren a partir de l'instrumental teòric marxista.

⁷¹ Gardiner, J. 1975. "El papel del trabajo doméstico". A: VV.AA. *El ama de casa bajo el capitalismo*. Barcelona: Anagrama. [Citat a Borderías (2003)].

⁷² Humphries, J. 1977. "Women: Scapegoats and Safety Valves in the Great Depression". *Radical Political Economics*, 8(1): 98-121. [Citat a Humphries-Rubery (1994)].

⁷³ Beechey, V. 1977. "Some notes on female wage labour in capitalist production". *Capital and Class*, 3. [Citat a Humphries-Rubery (1994)].

Per tant, el feminisme radical considera que els postulats del feminisme marxista són massa cauts perquè segueixen el discurs argumental del món de la producció capitalista. Des d'aquest enfocament crític, Walby (1986) reclama la necessitat de centrar el debat de l'anàlisi de la divisió del treball en les llars. Genèricament, dos són els punts de discòrdia entre ambdues perspectives. El primer contraposa, de nou, la lògica del patriarcat a la lògica del capitalisme a l'hora d'explicar l'opressió de la dona. Per a les feministes radicals, les feministes marxistes no consideren, suficientment, les relacions de poder patriarcals que tenen lloc dins de les llars (Benería, 1999). Per aquesta raó, Molyneux (1994) defensa que el domini masculí, origen de la subordinació femenina, és anterior a la propietat privada i a la societat de classes.

El segon tema de debat gira entorn de la consideració del col·lectiu femení com a classe social. Els arguments esgrimits per defensar cada una de les postures fan emergir dues concepcions distintes de treball domèstic. Si bé ambdues perspectives consideren aquesta activitat com a treball, les feministes marxistes l'entenen com un treball de segona classe, en tant que depèn del mode de producció capitalista (Borderías, 2003). D'aquest plantejament es dedueix una identificació dels interessos de classe i els interessos feministes (Humphries-Rubery, 1994). Contràriament, les feministes radicals defensen que homes i dones formen classes diferents perquè el treball domèstic implica un mode de producció independent al capitalisme.

3.2.4. La Nova Economia de la Família

Aliè als debats anteriors, el principal objectiu de la Nova Economia de la Família (NEF) passa per afrontar teòricament una sèrie de problemes ignorats per l'economia neoclàssica: aquells que tenen com a focus central l'explicació del comportament dels individus dins la família i l'anàlisi de la producció domèstica (Benería, 1999). En aquest sentit, la literatura especialitzada reconeix dos mèrits a la NEF. D'una banda, la capacitat de fer visible la importància de les relacions que tenen lloc a l'interior de la família i, de l'altra, l'esforç per situar l'anàlisi de l'activitat domèstica al nivell conceptual del treball de mercat (Borderías-Carrasco-Aleman, 1994). És a dir, el reconeixement de les tasques reproductives com a treball i la seva centralitat en el funcionament del sistema econòmic i social (Borderías, 2003).

Igual que passa dins del corrent marxista, també es recorre a l'instrumental analític ja existent –en aquest cas, el pertinent a la teoria econòmica neoclàssica– a l'hora de desenvolupar la nova perspectiva. Si bé es cert que també es recuperen algunes de les aportacions que l'economista Margaret Reid havia fet anteriorment, sobretot, aquelles que tenen a veure amb l'estudi del temps i el treball⁷⁴.

Seguint els postulats de la teoria neoclàssica, la NEF parteix de la concepció del temps com a bé escàs; com un factor limitat que les persones han d'assignar a diverses activitats. Però a diferència d'aquesta, discrimina aquestes activitats en tres grups: treball de mercat, treball domèstic i oci (Borderías-Carrasco-Alemaný, 1994). Des d'aquest enfocament, l'adscripció de les dones a l'esfera de la reproducció s'atribueix a les decisions preses a partir de criteris d'estricta eficiència econòmica. Així es dedueix de les paraules de Becker, una de les veus més reconegudes dins d'aquest corrent:

“La participación de los distintos miembros familiares en actividades de mercado y no mercado no se atribuye a la costumbre, los prejuicios o las fuerzas sociales, sino a decisiones racionales adoptadas por individuos que maximizan su utilidad y, para ello, asignan su tiempo, un recurso escaso.” [Becker (1965) citat a Carrasco (1991:41)]

L'enfocament econòmic que acompanya les anàlisis de la NEF és durament criticat per algunes científiques socials perquè consideren que és excessivament simple i neutral, fins al punt que no és possible dilucidar les causes de la divisió sexual del treball. En aquesta línia, Humphries-Rubery (1994) apunten que la hipòtesi del criteri de l'eficiència entorn de la distribució del temps no és suficient per explicar l'adscripció i l'especialització de les dones al treball domèstic i dels homes al treball de mercat.

3.3. El procés de ruptura conceptual

Consolidat el treball domèstic com a objecte d'estudi, s'inicia un procés de reflexió i construcció teòrica a fi de superar els límits epistemològics sorgits dels debats anteriors. Atès que bona part d'aquests límits es deuen al fet d'abordar aquest nou objecte d'estudi a partir de les categories analítiques dels corrents teòrics clàssics,

⁷⁴ Sens dubte, el treball de Reid és un referent obligat d'aquest recorregut bibliogràfic, per això l'apartat 3.4.1. d'aquest capítol explica més detalladament les seves principals aportacions a l'estudi de la relació temps i treball.

aquesta segona fase es caracteritza per esdevenir un procés de renovació conceptual (Borderías, 2003). Ací, són de gran vàlua les aportacions d'economistes i sociòlogues interessades a quantificar i valorar el treball domèstic. Al seu costat cal afegir-hi les investigacions d'antropòlogues i historiadores que reconstrueixen els orígens del treball domèstic⁷⁵. La majoria d'aquests estudis expliquen com l'estructura patriarcal de la societat es reforça amb el capitalisme. De manera que l'adscripció prioritària dels homes a la producció i de les dones a la reproducció consolida la divisió sexual del treball, tot accentuant la subordinació de les dones, en les societats industrialitzades i urbanes.

3.3.1. La perspectiva producció/reproducció

Als anys 80 del segle xx, ningú no nega l'existència del TDF però sí la relació producció/reproducció en el sistema capitalista (Picchio, 1992). Aquesta és la reivindicació d'un conjunt d'especialistes que fan patent la necessitat d'analitzar la divisió sexual del treball des d'una òptica que relacioni la família i el mercat, o el que és el mateix, el treball reproductiu i el treball productiu. Com apunta Torns (2001), les primeres aportacions que fan possible aquesta nova perspectiva tenen una doble autoria: les economistes de *l'Escola de Cambridge* i les especialistes franceses del *Group d'Etudes sur la division sociale et sexuelle du travail* (GEDISST-CNRS).

L'interès de les especialistes franceses del GEDISST-CNRS no passa per estudiar el treball de les dones, sinó les relacions socials de sexe entorn del treball. Des d'aquest enfocament, Kergoat (1994) trenca amb els dualismes metodològics clàssics –patriarcat/ capitalisme– i apunta la necessitat de construir una concepció de la sociologia del treball entesa com una sociologia de les relacions socials, és a dir, de classe i sexe. La definició d'aquest enfocament implica que qualsevol aproximació al treball femení ha de tenir present l'estatus i el lloc que ocupen les dones en la reproducció. En aquest sentit, es fa palesa la necessitat d'aplicar la interrelació entre família i mercat a l'hora d'analitzar els treballs femení i masculí, ja que aquest darrer també està: “[...] condicionado por la relación con el trabajo doméstico y con la esfera familiar, aunque bajo la forma de la ausencia” (Kergoat, 1994:387). Des

⁷⁵ Respecte el cas espanyol és obligat citar, en aquesta primera hora i per les diferents disciplines esmentades, les aportacions de: Carmen de Miguel, Benería i Carrasco des de l'economia; Borderías i Comas des de la història i antropologia, respectivament; així com Durán, Torns, Carrasquer i Izquierdo des de la sociologia.

d'aquesta perspectiva d'interrelació, no és gens estrany que l'autora qüestionï la validesa d'algunes categories clàssiques de l'anàlisi del mercat laboral –promoció, mobilitat, qualificació– per aprofundir en l'experiència del treball femenina.

En canvi, des de l'*Escola de Cambridge* es critica el feminisme marxista, el feminisme radical i la NEF perquè es basen en anàlisis unilaterals de l'opressió de les dones. És a dir, a l'hora d'apuntar les causes estructurals de la subordinació femenina assenyalen la família o la producció, però en cap cas no es té en compte la influència simultània d'ambdues esferes. Amb la finalitat de superar aquesta linealitat analítica, Humphries-Rubery (1994) defineixen el concepte d'autonomia relativa que es pot considerar l'antecedent teòric de l'enfocament producció/reproducció.

A partir d'aquest concepte, les autores defensen la tesi que el sistema de reproducció està articulat amb l'esfera de la reproducció, per bé que n'és relativament autònom: “La reproducción social se transforma en respuesta a los cambios en el sistema productivo, pero la forma en que se concreta esta respuesta debe interpretarse en términos históricos” (Humphries-Rubery, 1994:396). És així que defineixen una posició intermèdia entre la dependència que alguns corrents del marxisme i feminisme atorguen a l'esfera reproductiva i l'autonomia absoluta que li atribueix la teoria neoclàssica⁷⁶.

Sens dubte, el concepte autonomia relativa suposa un avenç en l'estudi del treball fet per les dones però algunes autores encara hi veuen un excés de perspectiva economicista que no permet tenir en compte els conflictes d'interessos entre homes i dones:

“El género opera tanto en la esfera de la producción como en la esfera de la reproducción, y no únicamente en la esfera doméstica como a menudo se ha supuesto desde el feminismo [...] los análisis del trabajo deben identificar los diferentes niveles en que opera el género en ambas esferas y analizar la conexión entre todos ellos [...] en un período de masiva reestructuración del trabajo en todas las esferas, cada vez resulta más evidente, en efecto, que los análisis del trabajo no pueden separarse de análisis de sus representaciones.” (Beechey, 1994:446)

La resposta a aquestes crítiques obliga Humphries-Rubery (1994) a matisar la seva aportació inicial fins a definir l'enfocament producció /reproducció. Es tracta d'una perspectiva relacional que no se centra explícitament en la naturalesa del treball

⁷⁶ En concret, les autores consideren l'enfocament d'aquests corrents reduccionista i funcionalista.

domèstic i el seu paper dins del sistema capitalista, sinó que s'interessa per la diferent posició que ocupen homes i dones dins de l'esfera productiva i reproductiva. Bàsicament, perquè es considera necessari analitzar la relació entre ambdós col·lectius a fi d'entendre la posició que ocupen en cada una de les esferes. Així doncs, les desigualtats no s'expliquen únicament per l'oferta o la demanda de mà d'obra, ni per factors exògens o endògens al mercat de treball com s'havia fet fins aleshores. El trencament d'aquesta dicotomia explicativa subratlla la necessitat de tenir presents la producció i la reproducció per analitzar el treball d'homes i dones. De manera que les responsabilitats domèstiques i familiars esdevenen una variable clau a l'hora d'entendre la presència desigual de la dona dins del mercat de treball:

“La dificultad de analizar separadamente las prácticas y modalidades de trabajo doméstico y asalariado contribuye a delimitar lo que empieza a llamarse la óptica producción-reproducción, poniendo las bases de una reflexión sobre las relaciones entre trabajo productivo y reproductivo, entre economías familiares y economía mercantil, entre privado y público.” (Humphries-Rubery, 1994:423)

El refinament conceptual d'aquest nou enfocament ofereix una millor aproximació a la complexitat de l'experiència laboral de les dones. Sobretot, perquè permet explicar qüestions menystingudes fins aleshores com les discriminacions laborals indirectes, l'atur o la doble presència entre d'altres (Carrasquer *et al.* 1998). El valor explicatiu és d'aital proporció que Torns (1995) recorda la: “[...] necesidad ineludible de abordar cualquier estudio del trabajo femenino poniendo de manifiesto la función reproductora que las mujeres tienen atribuida por razón de sexo” (1995:83). Els èxits atribuïts a aquesta perspectiva semblen suficients per justificar-la com l'opció escollida en la present tesi doctoral.

3.3.2. L'anàlisi del TTR des de la perspectiva producció/reproducció

En efecte, els estudis elaborats des de la perspectiva producció/reproducció han permès superar l'anomenada “ceguera de gènere” atribuïda a la majoria de recerques sobre el mercat laboral. Com diu Torns (1995): “[...] la falta de precisión lingüístico-conceptual acostumbra a ser la norma, en buena medida, de los análisis que se realizan sobre los trabajos de las mujeres” (1995:82) i per aquesta raó, continua la mateixa autora: “[...] la utilización de las palabras desigualdad, género, ocupación en lugar de diferencia, sexo, trabajo no son una substitución banal” (1995:82).

En el cas que ocupa la present investigació, i seguint el raonament de Torns, sembla possible afegir-hi un quart ús: la utilització de la paraula *temps* en lloc de la paraula *jornada laboral*. Principalment, perquè massa sovint el debat sobre temps de treball s'ha reduït al debat sobre temps d'ocupació (Recio, 1997), la qual cosa, òbviament, condiona la definició dels objectes d'estudi i, per tant, prioritza algunes parcel·les de la realitat per damunt d'altres. Especialment, aquelles que tenen a veure amb l'experiència masculina entorn del temps i el treball. La conseqüència de tot plegat és que el debat sobre TTR, revisat en el capítol anterior, és quasi del tot aliè a l'experiència femenina entorn del temps i el treball ja que rarament té present la influència del temps de TDF.

En canvi, l'enfocament producció/reproducció permet anar més enllà de la simple consideració de la variable sexe a l'hora de descriure els canvis i les tendències del mercat laboral. Amb aquest enfocament es posa de relleu que els sistemes d'organització del treball no són independents al gènere de les persones treballadores, ni que el temps de treball és independent de les seves responsabilitats domèstiques. És a dir, no n'hi ha prou a comptabilitzar el nombre de dones que hi ha dins del mercat de treball, sinó que cal analitzar quines posicions ocupen i sota quines condicions treballen en comparació amb els homes. En aquest sentit, el temps permet veure les diferències i les desigualtats de gènere dins del mercat de treball. O millor dit, evidencia *Las nuevas fronteras de la desigualdad*, per citar el títol d'un excel·lent llibre on es recullen diversos articles sobre aquesta qüestió (Maruani-Rogerat-Torns, 2000). Com s'aborda l'estudi d'aquestes noves fronteres?

D'una banda, la persistència de les desigualtats de gènere dins del mercat de treball obliga a cercar noves explicacions més enllà de la lògica del capitalisme i la lògica del patriarcat. Ací algunes veus es fan ressò de la necessitat de tenir present el model d'estat del benestar europeu construït sobre la base del model familiar que considera l'home el principal responsable de portar diners a casa i la dona la principal encarregada de les tasques de la llar-família (Carrasquer, 2002; Torns, 2005)⁷⁷. D'altra banda, l'estudi de la relació temps i treball des de la perspectiva de gènere aporta noves interpretacions de les transformacions que la crisi de l'ocupació provoca sobre el TTR, alhora que ofereix noves pistes per descriure els col·lectius que en resulten més perjudicats. Segons Maruani (2005), el temps de treball és un filtre que permet analitzar els canvis del treball assalariat, les jerarquies i les

⁷⁷ El capítol quart tracta amb profunditat aquesta qüestió.

segmentacions, així com comprendre les fronteres entre treballs i ocupacions femenins i masculins. El temps és el factor clau per posar de manifest i analitzar les desigualtats de gènere.

Des de la perspectiva de gènere s'insisteix en la idea que el temps es troba al centre dels conflictes, visibles i invisibles, que conformen la vida social i personal. Uns conflictes que no resten aliens a les desigualtats entre homes i dones que persisteixen en les societats del benestar i que, per tant, situen bona part del col·lectiu femení en posicions desiguals dins i fora del mercat laboral. En aquest sentit, Bouffartigue (2005) recorda que els processos històrics sobre la reducció del temps de treball han quedat al marge de la divisió sexual del treball i de l'alliberació efectiva de temps.

Òbviament, la recerca empírica sobre la situació laboral de les dones s'ha fet ressò de tot plegat durant els últims anys. En aquest sentit, els estudis elaborats des de l'enfocament producció/reproducció posen de manifest que l'activitat laboral femenina presenta unes característiques comunes entre els països de la Unió Europea que, com apunta Torns (2001), es poden resumir en tres paraules: absència, subordinació i segregació. Característiques que inclouen una dimensió quantitativa i una de qualitativa.

Pel que fa a la dimensió quantitativa, Torns (2001) apunta l'atur i el temps parcial com les noves formes d'absència femenina dins del mercat de treball. És a dir, malgrat que ha augmentant el nombre de dones que treballen, també ho ha fet el nombre de dones que volen treballar però que no troben feina, o bé no treballen totes les hores que voldrien. En el cas espanyol, s'observa que l'augment de les taxes d'activitat femenina ha anat a parar a l'atur fins al punt que sembla possible afirmar que l'atur s'ha convertit en el substitut de la inactivitat. I ho ha fet perquè la sortida del mercat laboral no és voluntària. És a dir, a diferència de fa trenta anys, en què moltes dones abandonaven el mercat laboral voluntàriament, ara hi ha més dones, especialment joves, que l'abandonen involuntàriament perquè no troben feina. Cal cercar la interpretació d'aquests canvis en l'esmentat model *cap de família masculí*, ja que malgrat la creixent visibilitat de les dones en el mercat de treball, socialment se segueixen atribuint el paper d'esposa, mare i filla a aquest col·lectiu. De manera que la seva absència del mercat laboral és tolerada i acceptada socialment sense problemes (Torns, 2000-2001). Com diu la mateixa autora, aquesta absència és

parcial per al cas espanyol perquè la modalitat de temps parcial també afecta moltes dones de manera involuntària⁷⁸.

Altrament, la dimensió qualitativa es remet a la segregació horitzontal del mercat de treball per raó de gènere, una segregació que en termes temporals pren la forma de temporalitat i temps parcial. És a dir, ja no és només la dificultat de treballar a jornada completa, sinó el fet que el temps parcial apareix vinculat als sectors de major presència femenina. Un aspecte que desperta les crítiques de les especialistes en mercat de treball perquè esdevé una forma de treball pensada, implícitament, només per les dones. És així que aquest col·lectiu té pitjors salaris, pitjors condicions laborals i, com diu Torns (2004), marca l'acceptació de la derogació de la norma social de l'ocupació. Una norma que, segueix l'autora, roman centrada en el treball a temps complet, tot i que actualment aquest estigui altament flexibilitzat i desregulat.

Una de les veus que millor ha treballat aquesta qüestió és la sociòloga francesa Maruani (2005). En diversos estudis evidencia com el treball a temps parcial és una modalitat contractual que afecta quasi exclusivament les dones. Una modalitat que l'empresariat utilitza per abaratir costos i el sindicat com a contrapartida per no augmentar l'atur. Tot plegat explica per què el temps parcial, lluny de representar la resposta a una elecció individual, atorga a la dona un estatus professional més feble⁷⁹.

A més, altres investigacions posen manifest com en els casos on la reducció del temps de treball respon a una opció personal, s'accentua la percepció de la responsabilitat femenina vers el TDF: perquè el fet de treballar menys les fa sentir més responsables de les tasques domèstiques i a ulls dels homes més disponibles (Silvera, 1998). Aquesta tendència no es detecta entre els homes, tal com nombrosos

⁷⁸ Les preferències espanyoles entorn del temps parcial són menors que la mitjana dels països europeus. Segons dades d'un estudi europeu (Fagan, 2001), de les persones ocupades a temps complet, només el 21 % de dones i el 18 % d'homes espanyols preferiria el temps parcial. I més encara, només el 8 % de dones que treballa a temps parcial no voldria treballar a temps complet, quan la mitjana europea és del 22 %. Aquest rebuig mostra com, a Espanya, el temps parcial respon més probablement a la lògica de l'organització del temps de treball de determinats sectors (serveis a les persones, majoritàriament), que no pas a una opció personal. Aquesta situació també es dona als altres països del sud com Itàlia, Grècia i Portugal (Torns-Miguélez, 2006).

⁷⁹ En un estudi recent, Maruani (2005) estudia el cas d'una empresa concreta a fi d'analitzar la relació entre les reduccions del temps de treball –temps parcial i prejubilacions– i el gènere. Les conclusions de l'estudi són prou clares: les reduccions de temps de treball es converteixen en temps parcial per a les dones, mentre que per als homes es donen altres formes de contractació, com ara les prejubilacions progressives.

estudis han posat de relleu en estudiar les conseqüències de l'atur masculí⁸⁰. Certament, el temps fora de l'ocupació està estretament relacionat amb les condicions i continguts de la jornada laboral, així ho mostren els estudis sobre els efectes de la reducció del temps de treball assalariat –sigui a través de les 35 hores o sigui a partir de la proposta del 6+6 finlandesa, ambdues citades en el capítol anterior– (Estrade-Ulrich, 2002; Mèda-Orain, 2002; Anttila, 2004). Aquests estudis mostren com els usos del temps alliberat a través de la reducció de la jornada laboral es converteixen en un augment del temps dedicat a les activitats que ja se solien fer fora del treball remunerat. Aquestes activitats, ara, des de la perspectiva de gènere, s'observa que varien segons la classe i el gènere.

No és gens estrany, doncs, que des d'aquest enfocament es denunciïn els efectes perversos de les polítiques de RTT i 2RT sobre les desigualtats de gènere, uns efectes que es concreten amb un major risc de convertir els treballs precaris i el temps parcial en una realitat bàsicament femenina. En aquest sentit, Silvera (1998) posa de manifest que la política de reducció del temps de treball no és aliena al gènere. En concret, l'economista francesa critica la tesi de la fi del treball perquè considera que amaga la relació específica de les dones amb el treball remunerat i no remunerat. I, en la mateixa línia, Carrasco es mostra contrària als arguments de Gorz de qui pensa que: “refleja una concepción del tiempo masculina [...] la hipótesis del tiempo liberado sólo tiene sentido aplicada a la mitad de la humanidad: los hombres [citada a Valdivielso]” (2001:294).

Silvera (1998) també és una de les primeres veus que s'alça contra les polítiques de conciliació. De fet, cada vegada són més les veus crítiques que alerten del plantejament erroni i enganyós que hi ha al darrere d'aquestes polítiques (Bettio, 1998; Junter-Loiseau-Tobler, 1999; Maruani-Rogerat-Torns, 2000; Torns, 2004; Stratigaki, 2004). Totes elles coincideixen a assenyalar que només han estat pensades per a les dones i, paradoxalment, s'han dissenyat sense tenir present les seves responsabilitats domèstiques. Les raons d'aquest oblit cal cercar-les en la prioritat per augmentar l'activitat laboral femenina, sense entrar a resoldre el conflicte quotidià de la divisió sexual del treball. Com apunta Torns: “[...] tots els esforços es dediquen a fer que les dones tinguin activitat laboral, l'única forma de treball reconeguda. D'aquesta manera s'oblida o es menysté, el treball dedicat a la reproducció de la vida de les persones i de tota la societat” (Torns, 2004:17).

⁸⁰ Un aspecte que recull perfectament l'estudi *Los parados de Marienthal*, de Lazarsfeld-Jahoda-Zeisel (1996).

Les veus més crítiques es fan ressò d'altres arguments a fi d'explicar l'interès creixent de les polítiques de conciliació. Per exemple, MacInnes (2005) parla de la imperiosa necessitat europea d'augmentar les taxes de natalitat a fi d'afrontar la immigració. O bé, més enllà de les preocupacions polítiques i des de l'òptica dels interessos econòmics, Stratigaki (2004) defensa la tesi de la cooptació del concepte. En concret, aquesta sociòloga grega argumenta que el terme conciliació ha patit un procés de cooptació i transformació que ha suposat la corrupció del seu significat. De manera que actualment, al rerefons de les polítiques de conciliació cal veure-hi l'objectiu de la flexibilitat del mercat laboral per sobre de l'objectiu de la igualtat d'oportunitats⁸¹.

Sens dubte, l'aprofundiment en l'estudi del treball de les dones aporta noves consideracions al debat sobre el TTR. Com apunta Lallement (2005), la mirada de gènere permet detectar les diferents concepcions sobre el que es considera important negociar dins l'empresa quan s'està parlant de temps de treball. Sobretot, perquè des de la perspectiva de gènere es fa patent que els efectes i les transformacions del TTR són diversos i contradictoris.

Certament, hi ha una tendència a disminuir la durada del treball, però les formes i conseqüències d'aquesta tendència no són iguals per als homes i les dones. Si bé és cert que sovint les reduccions de TTR s'acompanyen d'un enduriment generalitzat de les condicions, no és menys cert que sovint les dones són el col·lectiu més perjudicat. Sigui en forma de flexibilitat, temporalitat o temps parcial, l'estatus ocupacional de les dones varia, a diferència dels homes, segons la dedicació temporal. A més, els guanys en temps de no treball porten, clarament, l'empremta de gènere: en el cas dels homes es tradueixen en més temps d'oci, mentre que en el cas de les dones suposen més temps de TDF. Aquesta qüestió posa de manifest la necessitat de millorar el coneixement dels temps i treballs de l'esfera domèstica. El cas és que la recerca s'ha centrat, majoritàriament, a estudiar la situació laboral de les dones, però manca coneixement sobre l'altra gran presència femenina: la que requereix el temps de TDF.

⁸¹ En el cas de l'estat espanyol, s'han elaborat estudis que aporten conclusions molt interessants. Respecte la conciliació, cal citar la recerca realitzada per Torns-Carrasquer-Borràs-Roca sota el títol *El estudio de la doble presencia: una apuesta por la conciliación de la vida laboral y familiar* (2002-2002) on s'identifiquen els obstacles socioculturals que segueixen atribuint el TDF a la dona com la principal dificultat a l'hora de desenvolupar polítiques en aquesta direcció. Altrament, respecte la qüestió de la flexibilitat, Cristina Carrasco coordina l'estudi *Tiempos, trabajos y flexibilidad: una cuestión de género* (2003) on s'evidencia que l'augment de la flexibilitat del temps de treball produeix costos negatius que afecten la qualitat de vida de les persones, especialment de les dones.

3.3.3. L'ampliació del concepte treball domèstic

En paral·lel al debat sobre la perspectiva d'anàlisi, l'acumulació de coneixement entorn del treball domèstic aporta noves claus interpretatives sobre el seu contingut (Benería, 1981). En aquest sentit, cal destacar l'aportació de les científiques socials que defensen l'ampliació d'aquest concepte per tal d'obtenir una major comprensió de la divisió sexual del treball. Per això, caldrà trencar amb la imatge que dibuixa la família com una unitat harmoniosa sense conflictes interns. Entre totes les veus que s'alcen en aquesta direcció, es troben les reflexions de l'economista Benería sobre el treball reproductiu i les anàlisis sociològiques de Balbo i Saraceno sobre la relació del treball domèstic amb l'estat i la família.

Benería (1981) defineix el treball de reproducció com un nou concepte que permet subratllar la importància de la funció reproductora de la dona a l'hora d'explicar la posició de subordinació que ocupa. Concretament, la seva tesi principal critica l'enfocament que l'economia neoclàssica adopta per estudiar el treball domèstic. Per a ella, la família no es una unitat estàtica i la divisió del treball quelcom natural, sinó que ambdues estan sotmeses als canvis socioeconòmics d'una societat en procés de transformació.

Contrària a aquest enfocament, Benería (1981) pensa que és imprescindible adoptar una perspectiva dinàmica per entendre el treball de les dones a tots els nivells, una perspectiva que fixi la mirada en l'esfera reproductiva de la llar, tant pel que fa a les relacions socials que s'hi estableixen com les activitats que s'hi desenvolupen. D'una banda, l'economista apunta que les relacions de subordinació i dominació entre els sexes se situen en l'esfera reproductiva de la llar. Per aquesta raó, el context familiar esdevé el millor observatori per analitzar les relacions patriarcals, així com el procés de socialització diferencial entre els homes i les dones. D'altra banda, dins d'aquesta esfera domèstica cal definir una nova accepció del concepte treball domèstic que inclogui totes les dimensions de la funció reproductora. Per dir-ho en paraules de la mateixa Benería, un terme que "[...] incluye la reproducción social así como la biológica, de modo que su significado rebasa el de la reproducción de seres humanos" (1981:51).

El desenvolupament de la tecnologia posa de manifest que només la dimensió biològica està lligada a la funció reproductora específicament femenina. No obstant això, totes les societats segueixen considerant la dimensió social com una

responsabilitat femenina. De manera que les tasques de cura de les criatures i el conjunt d'activitats vinculades al manteniment diari de la força de treball dins la unitat domèstica es continuen atribuint a les dones. I, per tant, persisteix la desigualtat de la dona respecte l'home. Aquestes observacions i precisions conceptuals de Benería (1981) ofereixen una millor aproximació al treball de les dones. Tant perquè fan visible la diversitat de tasques reproductives que se'ls assigna socialment, com perquè posen de relleu l'existència de dues esferes subordinades i relacionades: la productiva i la reproductiva.

Des d'una perspectiva sociològica, Balbo i Saraceno parteixen de l'experiència quotidiana de moltes dones i s'interroguen pels límits de la teoria de l'emancipació. Sobretot, amb la intenció de mostrar com l'entrada de les dones al mercat de treball no ha suposat per a elles la disminució de les tasques domèstiques, sinó un simple canvi de sentit que obliga a revisar el contingut atribuït, fins ara, al treball domèstic (Balbo, 1978). Amb la finalitat d'identificar i analitzar amb més precisió aquest concepte reivindiquen l'escenari de la vida quotidiana.

Certament, un dels aspectes que caracteritza l'aproximació d'aquestes sociòlogues italianes a l'estudi del treball de les dones és la definició de la vida quotidiana. Es tracta d'un escenari que permet connectar les activitats que tenen lloc dins i fora de la llar amb l'objectiu de superar les aproximacions que redueixen la vida quotidiana a l'esfera privada i familiar (Saraceno, 1986)⁸². Des d'aquesta perspectiva, s'observa que la incorporació de les dones al mercat de treball contribueix a fer visible el treball domèstic. Bàsicament, perquè els contingents de dones que passen a formar part del gruix de població activa veuen com no es poden fer càrrec de bona part de les tasques de l'esfera domèstica. O, en el pitjor dels casos, quan no hi ha més opció que seguir assumint les responsabilitats domèstiques veuen com augmenta el seu malestar quotidià.

En aquest context, creix la substitució del treball domèstic no remunerat per serveis i productes que s'obtenen del mercat o de l'estat. Però el que es podria anomenar l'externalització d'aquest treball no és a l'accés de totes les dones, sinó que depenen del nivell d'ingressos, l'oferta pública de serveis, les exigències del mercat i les resistències culturals (Parella, 2003). A més, Balbo (1978) recorda que

⁸² El capítol cinquè recupera el concepte vida quotidiana ja que es considera l'escenari idoni per estudiar el temps de treball com a factor de benestar quotidià.

l'experiència de les dones en aquest sentit no comporta una disminució del volum del treball domèstic, sinó simplement un canvi del seu contingut:

“Il lavoro domestico come cura della casa, degli oggetti, delle persone, modificato in parte nei modi in cui viene svolto, ma non complessivamente diminuito rispetto al passato. In più, gli aspetti nuovi di questo lavoro domestico, determinati dalle strutture specifiche della grande distribuzione –supermarkets– degli apparati burocratici dei servizi, dell'organizzazione territoriale metropolitana: moltissimo del lavoro per la famiglia deve essere fatto fuori casa –in uffici, ambulatori, centri di vendita, istituzioni varie– e dunque i tempi, i modi, la “professionalità” richiesti sono tali da modificare le prestazioni tradizionali della donna per la gestione familiare. ” (1978:5)

A fi de copsar aquest procés d'externalització d'un treball que ja no només s'inscriu en l'àmbit domèstic, Balbo (1987-1991) proposa substituir el concepte treball domèstic pels conceptes *treball familiar*, *treball de serveis* i *treball de cura*. El treball de cura es refereix a les tasques que procuren benestar físic i psíquic a les persones. Mentre que el treball de serveis i el treball de cura formen part d'aquest conjunt de tasques: el primer es desenvolupa de forma remunerada en el sector públic i privat; en canvi, el segon és gratuït, té lloc dins la llar i inclou les tasques de mediació entre les persones i les institucions proveïdores de serveis (Bianchi, 1991).

La introducció dels conceptes treball de la reproducció, treball familiar, treball de serveis i treball de cura amplia el contingut de les tasques domèstiques. Actualment, sembla possible afirmar que hi ha un cert consens dins la literatura especialitzada per englobar aquest conjunt de tasques sota el concepte treball domèstic-familiar (TDF).

3.3.4. La doble presència

Segurament un dels conceptes que més èxits ha tingut en aquest procés de ruptura conceptual és la doble presència. Cal atribuir a Balbo⁸³ l'autoria d'aquest concepte que permet copsar, com cap altre, la realitat del treball femení en la societat occidental, una font permanent de malestar quotidià i desigualtat (Carrasquer-Torns, 2002). Segons Balbo (1978), el rol femení predominant en els països occidentals no és la mestressa de casa vitalícia ni la dona present a jornada completa

⁸³ Balbo defineix per primera vegada aquest concepte a l'article que publica al 1978 sota el títol *La Doppia presenza*.

en el mercat laboral, sinó una figura històricament nova i caracteritzada per la suma de dos presències parcials.

En efecte, la proposta de Balbo no és única entre la literatura especialitzada. Durant els anys 80, sorgeixen diferents conceptes amb l'objectiu de definir la idiosincràsia del treball de les dones adultes. Algunes de les propostes més rellevants són: els conceptes de doble treball o doble rol –*doppio lavoro* o *doppio ruolo*– proposats per Bianchi (1978); la *doble jornada* o la *jornada interminable* de Durán (1988); la noció d'ambivalència femenina –*ambivalenza femminile*– defensada per Prokop (1978)⁸⁴; el terme càrrega mental –*charge mental*– de la francesa Haicault (1985)⁸⁵; o la gestió mental –*gestion mentale*– de Devreux (1984)⁸⁶.

L'opció d'aquesta tesi doctoral pel concepte doble presència es justifica per dues raons. D'una banda, es considera que a través d'aquest concepte és possible fer operativa la perspectiva producció/reproducció. D'altra banda, s'entén que la doble presència permet analitzar la relació del temps amb el treball des d'una perspectiva multidimensional. És a dir, considerant les dimensions qualitativa i quantitativa del temps, així com l'amplitud del concepte treball més enllà de l'ocupació. A més de copsar la complexitat del temps de treball, la doble presència es mostra com un concepte útil per fer visible els seus costos en termes de benestar quotidià.

Com fan notar Carrasquer-Torns, “[...] el terme de doble presència es reivindica com a més precís que el de doble jornada” (2002:25). Bàsicament, perquè la doble jornada sembla que es remet al fenomen de la pluriocupació més propi de l'experiència masculina, un fenomen on el treball s'assimila a l'ocupació i el temps a la lògica diacrònica i quantificable de la jornada laboral. A diferència de les dues jornades laborals desenvolupades en un mateix dia, la doble presència fa referència a la compaginació d'ocupació i treball domèstic. És a dir, a la major càrrega de treball que moltes dones assumeixen de manera sincrònica i quotidiana en un mateix període de temps. Es tracta d'una experiència típicament femenina que es manifesta materialment –volum, intensitat i càrrega mental– i simbòlicament a través de les actituds, valors i continguts de la vida de les dones (Torns, 1995; Carrasquer-Torns, 2002). El caràcter simultani d'aquesta doble presència és el que obliga a superar la

⁸⁴ Prokop, U. 1978. *Realtà e desiderio. L'ambivalenza femminile*. Bologna: Feltrinelli. [Citat a Borderías (2003)].

⁸⁵ Haicault, M.; Coucoureux, H.; Pages, M. 1985. *La vie en deux*. Paris: Editions du Plan construction. [Citat a Borderías (2003)].

⁸⁶ Devreux, A.M. 1984. “La parentalité dans le travail: rôles de sexe et rapports sociaux”. A: VV.AA. *Le sexe du travail*. Grenoble: PUG. [Citat a Borderías (2003)].

concepció quantitativa i lineal atribuïda al TTR i introdueix la necessitat de copsar la dimensió qualitativa del temps.

Malgrat el potencial analític del concepte, la dificultat per fer-lo operatiu explica les escasses evidències empíriques que recull la bibliografia especialitzada sobre aquest fenomen. El llibre *Vincoli e strategie nella vita quotidiana* (Balbo-May-Micheli, 1990) conté un bon recull de la producció italiana. Pel que fa al cas espanyol, Torns-Carrasquer-Borràs (2004) parlen del caràcter heterogeni de la doble presència a partir dels resultats obtinguts en una investigació sobre aquesta qüestió. En concret, constaten que la doble presència es tracta d'una realitat majoritàriament femenina, si bé subratllen el ventall de formes que pren dins del col·lectiu femení. L'heterogeneïtat de la doble presència dibuixa grups socials diferents segons les característiques de l'ocupació, la categoria social i el nivell d'estudis. Així les coses, l'estudi fa patent que, en el cas de les dones, a més nivell d'estudis i millor situació sociolaboral menys reconeixement de doble presència, situació que s'inverteix en el cas dels homes. És a dir, a més nivell d'estudis i millor situació sociolaboral més creixement de la doble presència.

3.4. El temps com a mesura del TDF

El procés de ruptura conceptual iniciat des de la perspectiva de gènere inclou la necessitat de definir nous instruments analítics que permetin mesurar el TDF. L'objectiu d'aquesta mesura és doble: d'una banda es vol fer visible el valor econòmic del TDF i, d'altra banda, es vol fer emergir les relacions de poder que comporta la seva divisió dins les llars (Borderías, 2003). El caràcter pluridimensional del concepte temps permet assolir, en bona part, aquests objectius: la dimensió quantitativa contribueix a l'esforç per quantificar el TDF, mentre que la dimensió qualitativa esdevé clau per aprofundir en el coneixement de les relacions socials implícites en la divisió sexual del treball. Les aportacions que algunes científiques socials fan sobre aquesta segona qüestió ofereixen explicacions innovadores, coherents i suggerents sobre la relació temps i treball. En aquest sentit, sembla possible afirmar que es fa certa la paradoxa esmentada en el capítol primer: la perspectiva de gènere recorre el temps per fer visible el treball fins al punt que, paradoxalment, es fa visible el temps a través del treball.

3.4.1. La quantificació del TDF a través del temps

L'interès científic per quantificar el TDF respon a diferents objectius i dona peu a diverses estratègies metodològiques. A grans trets, es poden diferenciar dues aproximacions dins la bibliografia especialitzada que tenen com a fita compartida fer visible l'aportació del TDF al benestar social. La primera aproximació es troba entre els estudis que quantifiquen el TDF a partir del seu valor econòmic i la segona fa referència als estudis que mesuren el TDF a partir del temps que hi dediquen les persones. Els comptes satèl·lit i els pressupostos de temps són els instruments utilitzats, respectivament, per portar a terme aquests objectius.

3.4.1.1. Les comptes satèl·lit

Una vegada reconegut el treball domèstic com a objecte d'estudi, creix l'interès d'algunes economistes per comptabilitzar el valor monetari de la producció domèstica⁸⁷. Com apunta Carrasco (1991), aquest interès sorgeix a fi de: corregir les comptes nacionals amb la finalitat que el PIB tingui en compte el TDF; fer visible el paper econòmic i social de les dones; i analitzar la importància d'aquest treball per a la reproducció social en general i el benestar social en particular. Es considera, doncs, que la producció domèstica contribueix de forma significativa al benestar econòmic (Varjonen, 1998). Per això, cal calcular el volum i el valor dels béns i servies produïts dins la llar (Benería, 1999). Un càlcul que, paradoxalment, retorna als orígens de l'economia ja que, tal com recorda Durán: “[...] si la economía era originariamente la buena administración del hogar, después deriva hacia el conocimiento del mercado o de las actividades transformadas en dinero” (1995:19).

Una de les pioneres en aquest camp és Ester Boserup. L'any 1970 aquesta economista publica *Woman's role in economic development*, per primera vegada, es parla del temps que consumeixen les tasques domèstiques i el malestar que genera a les dones de les zones rurals (Benería, 1999). Però, segons Durán (1995), la decisió d'incloure el treball no remunerat en el còmput de producció és el resultat d'un procés intel·lectual i polític que té com a principals actors els organismes internacionals i,

⁸⁷ Cal recordar que la primera investigació dins d'aquesta línia de recerca data del 1941 quan es publica, a Nova York, l'estudi *Nacional Income and its composition, 1919-1938* (Durán, 1995; Borderías, 2003). Posteriorment, durant els anys 50 i 60, alguns països assagen estimacions sobre el valor econòmic de la producció domèstica (Durán, 1995).

com a principals enemics, els poders econòmics mundials. Bàsicament, perquè aquesta decisió obliga a revisar el contingut dels conceptes treball, riquesa i economia.

El cas és que quan el PIB inclou el valor del treball no remunerat es fan evidents les diferències entre capital i treball, tant en termes de producció com en termes de benefici. Els càlculs realitzats fins al moment indiquen que aquest treball informal representa, segons el país i la metodologia de càlcul, entre el 35 % i 55 %, mentre que la producció domèstica s'equipara al 60 % del consum privat (Varjonen, 1998)⁸⁸. Aquestes xifres a escala planetària alterarien les forces de poder econòmic entre el nord i el sud, ja que fan créixer l'economia dels països subdesenvolupats en un sentit inversament proporcional a tota l'estructura productiva que queda fora dels indicadors econòmics tradicionals (Durán, 1995).

La Conferència de Nacions Unides sobre la situació de les dones celebrada a Nairobi el 1985 representa un punt d'inflexió per a la comptabilització econòmica de la reproducció. Ací, es formula per primera vegada la proposta d'incloure tot el treball no remunerat –domèstic, informal i de voluntariat– a l'estadística i la comptabilitat nacional (Durán, 1995; Benería, 1999). Posteriorment, de la mà d'un comitè d'experts es proposa desenvolupar els comptes satèl·lit per recollir la producció nacional no remunerada i, d'aquesta manera, complementar l'indicador del PIB. La Cimera Mundial sobre el Desenvolupament Social de Copenhaguen i la IV Conferència Mundial de la Dona de Beijing que es van fer el 1995 també representen dues cites clau. Aquesta darrera serveix per reiterar el compromís assumit per tots els països de portar a terme la proposta de les Nacions Unides de valorar el volum de producció domèstica de les llars. Un treball realitzat, bàsicament, per les dones de forma gratuïta. Amb el temps, les Nacions Unides i EUROSTAT elaboren, a fi de facilitar la comparació internacional, una guia comuna per el càlcul del volum i el valor de la producció domèstica (Varjonen, 1998)⁸⁹.

L'acumulació de coneixement sobre aquesta qüestió al llarg dels darrers vint anys ha permès resoldre moltes qüestions metodològiques (Benería, 1999). En concret, s'han definit diversos models de càlcul segons el criteri emprat per designar què és TDF i

⁸⁸ En el cas de l'Estat espanyol, s'han realitzat diversos càlculs per comunitats autònomes. La primera a fer-ho va ser la del País Basc (EUSTAT, 1993-2000) seguida de Catalunya (Carrasco *et al.* 2004), País Valencià (Moltó, 2004) i Madrid (Durán, 2004).

⁸⁹ En el cas de la Unió Europea, Durán (1998) coordina l'elaboració d'una guia de recomanacions per harmonitzar el càlcul dels comptes satèl·lit.

com atribuir-li valor monetari. Respecte la primera qüestió, hi ha un cert consens entre la comunitat científica sobre l'ús de l'anomenat criteri de la "tercera persona" definit per Margaret Reid el 1934⁹⁰. Segons aquest criteri, es considera treball domèstic les activitats no remunerades que es poden substituir per productes o serveis remunerats efectuats per una persona aliena a la llar-família (Benería, 1999; Moltó, 2004)⁹¹.

Respecte a l'atribució de valor monetari al TDF, cal distingir dos mètodes d'estimació (Carrasco, 2001). El primer parteix del cost dels outputs familiars, de manera que pren com a referència el preu de mercat dels productes i serveis equivalents al TDF per calcular-ne el valor econòmic. En canvi, el segon mètode, el més utilitzat per les especialistes, es basa en el cost dels inputs del treball, és a dir, pren com a referència una taxa salarial per tal de valorar les activitats domèstiques⁹². En aquest cas, a l'hora de fer els càlculs i les estimacions del salari, és imprescindible conèixer el nombre d'hores que cada persona de la llar dedica a les tasques domèstiques.

En el moment de fer balanç, sembla possible afirmar que planegen llums i ombres sobre els comptes satèl·lits. Pel que fa les ombres, cal fer-se ressò d'una sèrie de problemàtiques: la dificultat per definir els conceptes de treball i llar-familiar; les diferències culturals en els significats i les representacions socials; i les dificultats tècniques i metodològiques per obtenir informació de qualitat (Benería, 1999). Unes problemàtiques a les quals cal afegir la pèrdua d'informació que suposa assimilar el TDF a la seva dimensió monetària. En aquest sentit, García Sainz (1999) recorda que el valor sempre té dues dimensions que es manifesten de manera diferent, la dimensió econòmica i la dimensió social. A través dels comptes satèl·lit només és possible mesurar la dimensió econòmica del valor del TDF. La impossibilitat per mesurar-ne la dimensió social suposa obviar qüestions de cabdal importància com ara les desigualtats de gènere que travessen el mercat de treball. Aquestes desigualtats,

⁹⁰ Tot i l'acceptació d'aquest criteri, cal fer notar que no ha estat exempt de crítica. En concret, cal parlar de les crítiques de Cynthia Wood. D'una banda, critica la premissa del criteri pel fet que pren el model de l'activitat econòmica del mercat, la qual cosa suposa descartar l'existència d'una activitat econòmica de la llar. De l'altra, troba a faltar la consideració d'algunes activitats personals com l'atenció psicològica, la sexualitat, la criança, etc (Benería, 1999).

⁹¹ Hi ha altres criteris per definir la producció domèstica com per exemple el de la teoria de la distribució del temps de Becker [(1965) citat a Carrasco, 1991]. En aquest cas, es parteix de la idea que les llars no són només consumidores dels productes i serveis del mercat, sinó també productores. És a dir, els productes que les famílies adquireixen al mercat no són de consum directe perquè cal processar-los per proporcionar benestar als individus (Varjonen, 1998).

⁹² Tal com expliquen Carrasco (1991) i Benería (1999), aquesta metodologia inclou tres criteris diferents a l'hora de fixar el preu salarial del TDF: el criteri de substitució, el criteri d'especialització i el criteri del cost oportunitat.

entre altres aspectes, serveixen per explicar la devaluació del valor d'algunes activitats socialment considerades femenines. Finalment, Carrasco (1991) també subratlla els límits dels comptes satèl·lit per tenir en compte les diferències entre la lògica diacrònica del TTR i la lògica sincrònica del TDF: “El horario dentro del cual se realiza el trabajo doméstico no es fijo. A las dificultades que esto supone se añaden las derivadas de la propia versatilidad del trabajo” (1991:24).

Malgrat aquestes limitacions, cal reconèixer que la visibilització del treball no remunerat a través de l'economia permet il·luminar algunes parcel·les de la realitat social i, per tant, comporta efectes positius per a la recerca. En primer lloc, la valoració monetària del TDF obre noves vies d'investigació entorn d'una realitat que fins aleshores era invisible als ulls de la societat. En segon lloc, a través dels comptes satèl·lit es qüestionen algunes de les categories tradicionals de l'economia tot reclamant l'existència d'altres recursos, treballs i formes de producció absents en les estadístiques oficials (García Sainz-García Díez, 2000). En tercer lloc, es fa possible el disseny de nou indicadors sobre l'aportació del treball no remunerat a la reproducció i al benestar social. I, finalment, en la mesura que es donen els tres aspectes anteriors, cal dir que els comptes satèl·lit esdevenen un bon instrument per al disseny i la planificació de polítiques socials (Benería, 1999).

En definitiva, doncs, es tracta d'un instrument que ofereix una nova aproximació als conceptes de treball, economia i riquesa, alhora que, per primera vegada, posa de manifest la importància del temps de TDF al benestar social. Si bé és cert que es tracta d'un enfocament economicista que es limita a la dimensió horària del temps, no és menys cert que supera l'òptica laboral dels debats sobre TTR.

3.4.1.2. Els estudis sobre usos del temps

Algunes científiques socials immerses en el procés de ruptura conceptual es fan ressò del valor heurístic dels estudis sobre usos del temps per evidenciar les desigualtats de gènere. El coneixement específic sobre com les persones utilitzen i distribueixen quotidianament el temps permet fer visible el TDF i posar de manifest la seva desigual distribució entre homes i dones.

Com s'explica al capítol primer, els estudis sobre ús del temps sorgeixen al principi del segle XX, a França i Anglaterra, vinculats a interessos polítics i econòmics, en

concret, com a complement dels qüestionaris de pressupostos familiars que estudien les condicions de vida de la població (Saralegui, 1997). Amb la depressió econòmica dels anys 30, creix als Estats Units l'interès per conèixer com les persones aturades distribueixen i usen el temps sense poder intercanviar jornada per salari. Alhora, diversos països de l'Europa Oriental s'interessen per conèixer els hàbits de temps lliure de la població treballadora (Tabboni, 1989). Al llarg dels anys 60, l'ampliació de les polítiques de benestar i l'expansió de la societat del consum desperta la voluntat dels països europeus democràtics per generar aquest tipus de dades (Saralegui, 1997). En aquest context, sorgeix un projecte multinacional d'investigació comparada sobre usos del temps. Sota la coordinació de Szalai (1972), s'estudia simultàniament la població de tretze ciutats d'onze països europeus. Amb aquesta investigació, l'estadística d'ús del temps rep un fort impuls a fi de ser incorporada dins dels sistemes estadístics oficials.

En matèria de treball i gènere, els estudis d'usos del temps esdevenen una prioritat que, igual que passa amb els comptes satèl·lit, empara els organismes internacionals entre els quals també cal citar l'Organització de les Nacions Unides. Principalment, les recomanacions que formula sobre la necessitat d'estudiar la desigual distribució i ús del temps entre homes i dones. Unes recomanacions i una desigualtat que recull l'informe del Programa de Nacions Unides per al Desenvolupament, de 1995. Aquest informe, publicat mesos abans de la celebració de la Conferència Mundial de la Dona a Beijin, promou la necessitat de valorar la desigual càrrega total de treball segons el gènere. Igual que les estimacions de les comptes satèl·lit, aquest càlcul requereix dades d'ús del temps.

El suport cabdal dels organismes internacionals per a la progressiva expansió dels estudis d'usos del temps en general, i els vinculats al TDF en particular, també es dona en l'àmbit europeu. En aquesta línia, EUROSTAT impulsa un projecte d'harmonització metodològica per tal d'obtenir dades comparables a nivell europeu. Sota el títol *European Harmonised Time Use Survey*, aquest projecte parteix d'una reflexió conjunta de tots els països membres a fi d'elaborar una guia estadística oficial per al disseny, l'aplicació i l'anàlisi d'enquestes sobre l'ús del temps (Niemi, 2006). Dins d'aquesta iniciativa, cal citar la contribució menys reconeguda, però igualment rellevant, de les anàlisis i les reflexions fetes des de la perspectiva de gènere sobre la relació entre el temps i el TDF.

Com explica Durán (2002), l'experiència espanyola en aquest camp d'investigació es pot resumir amb una línia que parteix dels estudis aïllats dels anys 60 i 70 del segle xx i finalitza amb la institucionalització de les estadístiques sobre usos del temps a l'inici del segle xxi. En efecte, als anys 60 alguna investigació sobre jornada laboral comença a incorporar aquest tipus de dada estadística. Posteriorment, a la dècada dels 70, els mitjans de comunicació es mostren interessats per aquesta qüestió a efectes del disseny de la programació i les falques publicitàries. És així que *Radio Televisión Española* promou la realització d'aquest tipus d'enquesta durant els anys 1972, 1973, 1976. La primera referència en matèria de treball i gènere data del 1975, es tracta d'un estudi elaborat per Durán que té com a objectiu estimar la duració de la jornada de treball domèstic. Als anys 80, s'incorpora aquest tipus d'informació a diferents enquestes oficials com ara l'enquesta del CIS sobre *Desigualdad Familiar y Doméstica* del 1984, l'*Enquesta Metropolitana de Barcelona* del 1987 o l'*Enquesta de Joventut* promugada per l'Institut de Joventut el 1988.

Finalment, a la dècada dels 90, s'institucionalitza l'elaboració d'aquest tipus de dades amb un ventall de fonts d'informació ampli. Entre totes, ací interessa destacar les que tenen com a referència principal l'anàlisi del temps i el treball des de la perspectiva de gènere (CIS, 1990-1996; CIRES, 1992-1994-1996; EUSTAT, 1993). Aquestes fonts de dades, i altres d'anteriors, han estat explotades per diferents veus preocupades per les desigualtats de gènere: Durán (1986); Izquierdo (1988); Ramos, (1990); García Ramón-Canovas-Prats (1995); Colectivo IOE (1996); Álvaro-Page (1996); Raldúa (2001); Carrasco *et al.* (2004). Si bé és cert que la institucionalització definitiva arriba al 2004 quan l'Institut Nacional de Estadística publica els resultats de l'*Encuesta del empleo del tiempo* (EET) 2002-2003 on, per primera vegada, es posa en pràctica la metodologia d'EUROSTAT. Es tracta d'una operació estadística completament nova que, en comptes d'incorporar un bloc de qüestions sobre usos del temps a enquestes ja existents, elabora una enquesta inèdita fins al moment (García Sainz, 2003)⁹³.

Aquest ampli desplegament dels estudis sobre ús el temps –internacional i nacional– no és homogeni en perspectives i estratègies metodològiques. D'una banda, pel que fa els enfocaments, cal diferenciar dos tipus de proposta (Bimbi, 1995; García Sainz, 2003). La primera fa referència als estudis elaborats des d'una aproximació

⁹³La comunitat científica està a l'espera de la segona onada d'aquesta enquesta a través de la qual es reforçaria la institucionalització de les dades sobre usos del temps en la línia del que ja han fet altres països europeus.

descriptiva a fi de conèixer les activitats que realitzen les persones i el temps que hi dediquen. Precisament, aquest tipus d'estudi serveix de font de dades per al càlcul dels comptes satèl·lit. La segona proposta parteix de la perspectiva de gènere tant per a la recollida com per a l'anàlisi de la informació. Per tant, entén que les obligacions i les oportunitats entorn els usos del temps difereixen entre els homes i les dones com a resultat d'un procés socialitzador diferencial per raó de gènere.

Pel que fa al disseny metodològic, també hi ha dos models: les enquestes de pressupostos de temps i les enquestes d'activitats. Majoritàriament, les estadístiques oficials es produeixen mitjançant les primeres, que empren la tècnica del diari de temps. Això suposa que la persona entrevistada ha d'anotar cada deu minuts l'activitat principal que està fent, les activitats secundàries, les persones presents i el lloc on es fan. Es tracta d'un diari tancat de 24 hores la qual cosa, en principi, ha de permetre obtenir una informació directa i precisa de les activitats, del temps i de l'espai de cadascuna de les persones d'una mostra representativa de la població estudiada. En contrast amb això, les enquestes d'activitats són la millor opció per conèixer la distribució del temps quan els recursos de la recerca són limitats. En aquest cas, també es mesura el temps a través de qüestionaris, però a partir de preguntar per la quantitat de temps que la persona ha dedicat a determinades activitats en el període estipulat per l'enquesta –dia, setmana, mes–⁹⁴.

La diferència entre ambdues metodologies rau, principalment, en el fet que els resultats de l'enquesta d'activitats acostumen a oferir un còmput d'hores superior a les 24 hores diàries. Malgrat l'interès que comporta conèixer el volum acumulat de temps –diàriament, setmanalment, mensualment–, aquest còmput impossibilita l'anàlisi detallada de les activitats que les persones fan simultàniament en determinats moments del dia, així com aquelles que consideren principals o secundàries. Àdhuc aquesta metodologia, el diari temps sí que permet recollir aquesta informació.

Més enllà del ventall d'enfocaments i estratègies metodològiques, els resultats obtinguts en tots els estudis –internacionals i nacionals– sobre ús del temps elaborats

⁹⁴ L'INE va seguir la metodologia del pressupost de temps per elaborar l'*Encuesta sobre Empleo del Tiempo* (EET) 2002-2003. Pel que fa les enquestes d'activitats, es poden citar diferents estudis coordinats per Durán des del CSIC el darrer dels quals es titula *El uso del tiempo: integración en el análisis de la estructura social y económica (2003-2005)*. Aquest estudi, a més d'estimar el temps dedicat a cada activitat, pregunta per la valoració personal sobre el prestigi del TDF i la seva valoració econòmica. I ho fa a través d'una qüestió que demana la quantitat de diners que es pagarien en cas de remunerar una persona per aquest treball (García Sainz, 2003).

des de la perspectiva de gènere són prou explícits: el temps es distribueix de manera desigual entre homes i dones. A escala mundial, l'informe PNUD (1995) fa patent que els homes dels països industrialitzats només dediquen un terç del total del seu temps a activitats no remunerades, i en el cas dels països subdesenvolupats, una quarta part. En canvi, les dones dediquen dos terços del seu temps al treball no remunerat arreu.

Segons les darreres dades europees (Aliaga, 2006), les dones de 20 a 74 anys dediquen més temps que els homes al TDF, una xifra que augmenta en els casos d'Itàlia, Estònia, Eslovàquia, Hongria i Espanya –al voltant de cinc o més hores per dia. Mentre que les dones de Suïssa, Noruega i Finlàndia són les que menys temps hi dediquen, per sota les quatre hores diàries. En contrast amb això, els homes dediquen més temps al treball remunerat i als estudis que a les tasques domèstiques. I, en tots els països, les dones tenen menys temps lliure que els homes.

Novament, cal parlar de llums i ombres a l'hora de fer balanç de les estadístiques sobre usos el temps. Més enllà d'esdevenir una font d'informació bàsica per al càlcul dels comptes satèl·lit, la metodologia d'aquests estudis sembla més sensible per mesurar les activitats que no són visibles a través del valor monetari. En aquest sentit, les dades generades pels pressupostos de temps són molt útils per ampliar el concepte de treball domèstic perquè permeten fer visibles noves tasques i desigualtats de gènere ocultades quotidianament.

Malgrat l'èxit dels resultats obtinguts i l'acord entre la comunitat científica sobre la importància per la investigació de disposar de dades nacionals i de caràcter públic, diverses veus han posat de manifest els límits metodològics d'aquest tipus de mesura centrada en la dimensió horària del temps (Bimbi, 1995; Belloni, 1996; Hufton-Kravaritou, 1999; Torns *et al.* 2006)⁹⁵. Genèricament, es critica l'adopció d'un enfocament estrictament quantitatiu per estudiar el temps i la seva relació amb el treball. Bàsicament, perquè dificulta la mesura d'aquelles tasques menys visibles i difícils de delegar –les tasques de medicació i el treball de cura– (Durán, 2002) i perquè no permet copsar la lògica sincrònica i quotidiana del TDF (Torns *et al.*

⁹⁵ Aquestes reflexions i les anàlisis que les acompanyen es van discutir al seminari sobre usos del temps i perspectiva de gènere que *European University Institut* de Florència va organitzar l'any 1995. El recull d'aquest debat es troba en el llibre coordinat per Hufton-Kravaritou (1999) *Gender and the use of time*.

2006)⁹⁶. Aquesta darrera insuficiència s'evidencia, per exemple, quan es vol estudiar la doble presència.

De fet, dins la literatura especialitzada es troben diverses propostes per copsar la dimensió sincrònica de la doble presència. Algunes d'elles fan operatiu aquest concepte tot assimilant-lo a la càrrega total de treball, o el que és el mateix, sumant la quantitat de TTR i temps de TDF (García Sainz, 2003). Altres segueixen aquesta mateixa estratègia metodològica, però aprofundeixen en la dimensió sincrònica amb un intent per comptabilitzar les activitats simultànies. Aquest càlcul es fa possible a través de les dades generades pels diaris temps que pregunten per l'activitat principal i l'activitat secundària. Finalment, algunes investigacions analitzen la doble presència a partir d'informació indirecta sobre l'activitat laboral i l'ús del temps. A més, es complementa l'anàlisi amb dades qualitatives recollides a través de grups de discussió (Torns-Borràs-Carrasquer, 2004). No cal dir que tots aquests estudis aporten valuoses evidències empíriques sobre una realitat complexa d'analitzar. Tanmateix, sembla que la doble presència es resisteix com a repte metodològic i, amb ella, la dimensió qualitativa del temps quan es vincula al treball.

3.4.2. L'aproximació qualitativa al temps de TDF

Al costat dels estudis empírics orientats a quantificar el TDF, apareixen altres investigacions que assumeixen la complexitat del temps per tal d'abordar l'anàlisi de les relacions socials que s'estableixen entorn del treball. Aquestes investigacions tenen la virtut de traslladar al terreny empíric bona part de la reflexió teòrica sobre el temps que acumula la sociologia contemporània.

Òbviament, la preocupació per millorar el coneixement de la dimensió qualitativa que embolcalla la relació temps i treball, també parteix de la voluntat de fer visible el treball a través del temps. Però, a diferència de l'aproximació economicista que assimila aquesta relació a l'horari, es parteix del caràcter històric del temps i se n'assumeix el doble vessant: físic i social. D'alguna manera, es podria dir que aquesta preocupació responen a la finalitat de donar llum a les parcel·les de realitat que les comptes satèl·lit i els pressupostos de temps invisibilitzen quan, paradoxalment, volen fer visible el TDF.

⁹⁶ El capítol setè tracta abastament les crítiques i mancances atribuïdes a aquesta mesura, aquí només interessa fer notar la seva existència.

No és gens estrany comprovar que les veus interessades en la dimensió qualitativa del temps de TDF coincideixen, en gran part, amb les veus que vindiquen l'escenari de la vida quotidiana per analitzar el treball de les dones. Per a elles, el temps esdevé un bon indicador de les diferències existents entre les experiències femenines i masculines dins i fora de la llar. Però per això cal subratllar una nova concepció del temps que permeti aprofundir en la mesura de les relacions socials.

3.4.2.1. Una nova concepció del temps

La formulació de nous interrogants sobre la relació temps i treball és possible des del moment en què es comença a qüestionar la concepció social del temps predominant des de l'inici de la industrialització. Les beceroles d'aquest qüestionament cal cercar-les als anys 80, amb el debat teòric que acompanya l'esclat dels estudis sociològics sobre el temps. Com s'explica en el capítol primer, aquest debat se centra en la recuperació sociològica del temps com a objecte d'estudi teòric i empíric (Giddens, 1986; Elias, 1989; Luhmann, 1992; Adam, 1995). La qual cosa implica finalitzar el procés de ruptura epistemològica iniciat pels clàssics o, el que és el mateix, deixar d'assimilar el temps a l'espai i a l'horari.

La tradició de la sociologia italiana segueix de ben a prop aquest debat i es fa ressò de la necessitat d'aprofundir en el coneixement de la dimensió qualitativa del temps. De fet, moltes de les contribucions d'aquesta època procedeixen d'Itàlia. De tota la producció científica generada en aquest país durant els anys 80 i 90, és especialment fecunda la derivada des de la perspectiva de gènere. La problemàtica entorn de les dones adultes en la societat occidental permet, com cap altra, tractar sociològicament la complexitat del temps.

És així que les sociòlogues italianes inicien una reflexió teòrica sobre el caràcter pluridimensional del temps. A través d'aquesta reflexió es posa de relleu la necessitat de diferenciar empíricament, i no només conceptualment, el temps subjectiu del temps objectiu (Belloni, 1986). Es considera que el primer té un comportament clarament interpretatiu en la mesura que és fruit de les atribucions de significat. Malgrat això, el temps objectiu és la pauta de referència social i material. A més d'aquesta distinció, altres veus recorden que ambdós temps es remeten a una realitat més complexa i heterogènia que el temps de l'horari, simple i

homogeni. Principalment, perquè la fluïdesa, la superposició i la interacció contínua de les activitats s'escapa de les agulles del rellotge (Leccardi, 1996).

En aquesta tessitura, es fa palesa la necessitat de trencar amb l'enfocament economicista per abordar l'estudi de la relació temps i treball perquè només té en compte la dimensió horària i monetària de les activitats en general i de les tasques domèstiques en particular. L'alternativa passa per afrontar la complexitat i multidimensionalitat del temps, un repte reconegut i reclamat per diverses sociòlogues, algunes de les quals cal situar-les en el nostre context més immediat. En aquest sentit, Torns (2001) apunta la importància d'aquesta perspectiva per copsar la lògica sincrònica i discontinua en la qual es mou el TDF. Una lògica, segueix l'autora, difícilment objectivable. Altrament, són d'obligada referència les reflexions de Durán, en concret, el llibre que escriu el 1986 sota el títol *La jornada interminable* amb un magnífic primer capítol titulat el "Sentido del tiempo" on parla de les diferències de gènere en la percepció del temps:

"Unos y otros compartimos hoy una misma datación y calendario y todos sentimos cohabitantes de una era bautizada como edad contemporánea. También usamos una cronología común para fechar nuestras edades y nuestros carnets de identidad no ofrecen distinciones en este aspecto, trátese de hombres o de mujeres. Pero esta apariencia de igualdad, ¿no encubre disparidades importantes en el modo de percibir, de periodificar, de detener o acelerar el ritmo del tiempo, su intensidad y su sentido?" (Durán 1986: 15)

Així segurament s'entén millor l'afirmació que obre aquest apartat: la concepció qualitativa del temps permet formular nous interrogants al voltant de la relació temps i treball. Uns interrogants que superen la preocupació per comptabilitzar i quantificar el temps dedicat a les diverses activitats domèstiques i permeten aprofundir en les seves vicissituds. Uns interrogants que cerquen aprofundir en les tasques menys visibles del TDF i l'esforç que suposa assumir-les. Uns interrogants que es fan ressò de les responsabilitats que comporta aquest treball i, per tant, la importància de conèixer com s'administra, es distribueix i es percep. En definitiva, com la distribució d'aquest temps i treball està subjecta a les relacions de poder vigents en la societat i condiona el benestar quotidià de les persones.

3.4.2.2. El temps com a mesura de les relacions socials inherents al TDF

Un dels principals problemes atribuïts a la mesura quantitativa del TDF és la manca d'atenció a la dimensió social de la relació temps i treball. El reconeixement d'aquesta mancança permet explicar per què la majoria d'investigacions sobre usos del temps arriben a la conclusió que les desigualtats de gènere s'inclinen a disminuir en el context de la societat occidental. Malgrat reconèixer l'existència d'aquestes desigualtats, alguns estudis conclouen tot afirmant que la quantitat de temps dedicat al TDF i al treball remunerat tendeix a convergir entre homes i dones (Gershuny, 1987-2000; Gershuny-Sullivan, 1998; Raldúa, 2001).

Sense qüestionar la validesa d'aquestes investigacions, algunes veus recorden que la diferència entre la relació ocupació/temps i treball domèstic/temps és que la primera està regida per convencions econòmiques i la segona per les relacions socials (Bimbi, 1999). El fet de considerar aquestes relacions socials obliga a interessar-se pel rerefons de les xifres, és a dir, pel procés de responsabilització i distribució del temps de treball. La mateixa Bimbi recorda que cal tenir present que: "Gender relations are, in fact, a link between the processes of the cultural and symbolic reproduction of society and those of economic production" (1999:159).

En definitiva, doncs, cal interpretar les dades sota la llum explicativa de les relacions de poder i submissió vigents en cada societat. Una llum que, d'una banda, recorda el manteniment de la divisió sexual del treball a partir de la qual el TDF s'assigna majoritàriament a les dones, sigui o no remunerat. Per moltes d'aquestes dones, el temps de treball esdevé una font de malestar perquè representa un lligam entre les obligacions laborals i les obligacions morals. D'altra banda, aquesta llum il·lumina les contradiccions entre la dimensió material i simbòlica dels usos del temps. En aquest sentit, De Singly (1999) fa patent la necessitat de conèixer la percepció subjectiva del temps de TDF –què s'entén i com es viu– per poder interpretar la contradicció entre la quantitat de temps dedicada a una activitat i la responsabilitat individual assumida. Ja que, com apunta Saraceno (1986) les pràctiques i les representacions dels subjectes es diferencien en base al sexe, segons la diversa col·locació i identificació dels homes i les dones dins de l'àmbit del quotidià⁹⁷.

⁹⁷ Segons la mateixa Saraceno (1986-1989), el problema de la sociologia és com avançar metodològicament respecte a aquesta qüestió teòricament assumida però poc estudiada empíricament. Per a ella, aquest problema és l'obstacle principal que dificulta avançar en la definició d'una sociologia de la quotidianitat.

Per fer operativa la dimensió qualitativa del temps, les veus especialitzades solen recórrer a les percepcions i vivències subjectives tot tenint en compte la definició biogràfica de l'individu. Certament, les percepcions i vivències del temps de TDF amaguen responsabilitats individuals, sovint assumides i naturalitzades en funció de la trajectòria biogràfica. De manera que la dificultat de ser conscient d'aquells temps difícils d'objectivar a través de l'horari, se soluciona quan es coneixen les responsabilitats i valors individuals a través de la vivència i la percepció del temps. Per exemple, no es considera una tasca domèstica elaborar la llista de la compra però es pot explicar que mentre s'estava al cinema es pensava amb el que calia comprar. Altrament, la consideració de la dimensió biogràfica aporta elements explicatius sobre la dimensió material i simbòlica del temps present. És així que fa possible recomptar les conseqüències: d'un procés socialitzador desigual per raó de gènere; de les diferències entre l'experiència quotidiana viscuda en masculí i femení i les desigualtats que encobreixen aquestes diferències.

Efectivament, és possible dibuixar un temps viscut clarament en masculí i un temps viscut clarament en femení: el primer, continu; el segon, discontinu. Com apunta Saraceno (1986), la categoria temps apareix marcada d'experiència i diferència de sexe en les seves diferents articulacions. El temps femení es caracteritza per una absència de fronteres i, alhora, per una tendència a l'expansió fruit de la disponibilitat de les dones per atendre les necessitats dels altres. En canvi, el temps masculí representa la cara oposada del femení: no és difós sinó que té fronteres, no és expansiu sinó delimitat i contingut (De Singly, 1999).

Durant els darrers vint anys, s'han elaborat diverses investigacions en aquesta direcció. Totes elles constaten l'existència d'una manera clarament femenina de relacionar-se amb el temps de treball davant d'una manera clarament masculina de fer-ho. Al 1981, La Rossa dirigeix una recerca sobre el temps que pares i mares dediquen a la cura dels seus fills i filles al llarg del primer any de vida. Concretament, parteix de la distinció que fa Zerubavel (1985) entre temps privat i temps públic per analitzar el que ell anomena l'estructura temporal de l'accessibilitat social. D'aquesta recerca emergeix que la diferència del temps que pares i mares dediquen als infants no es reflecteix en els pressupostos de temps, ja que allò fonamental és la diferència en la disponibilitat d'homes i dones, s'estigui o no físicament present. És a dir, allò que separa el temps que pares i mares dediquen als infants és que els primers es reserven temps privat, de no accessibilitat per als

infants, mentre que el temps de les mares sempre és públic, d'accessibilitat per als infants i les seves necessitats.

Aquesta és una qüestió també tractada per De Singly (1999-2001). Segons el sociòleg francès, el temps del pare difereix molt del de la mare; l'aportació del pare és percebuda com una ajuda i molts homes consideren que la seva dedicació al temps professional és una forma de temps paternal indirecta. De manera que, segons la vivència masculina, el temps de cura queda reemplaçat pel temps laboral. Que els homes participin poc en l'educació dels fills i filles no s'explica perquè no tinguin temps, sinó perquè per a ells aquesta tasca no té sentit. Així, el temps maternal transcorre prop de la criatura i el temps paternal transcorre fora de casa. Per exemple, l'escassa demanda masculina de permisos laborals per a la cura de les criatures no respon, majoritàriament, a un elusió conscient, sinó a una manca de percepció de la responsabilitat de cura. De la mateixa manera, les responsabilitats femenines assumides individualment permeten explicar per què la dona integra el temps alliberat en el seu compromís familiar, mentre que l'home se l'apropia.

La diferent percepció de les responsabilitats és l'evidència més patent del procés socialitzador diferencial per raó de gènere, per bé que no sempre s'assumeixen i viuen de manera acrítica, ja que sovint són el desllorigador de la tensió i el conflicte dins la llar. Sobretot, en els episodis més flagrants com, per exemple, quan l'home desapareix de l'esfera domèstica sense motiu. En aquest sentit, sembla que les dones prefereixen la presència domèstica masculina, bo i que sigui una presència passiva.

Segons Bimbi (1999), cal parlar de distints tipus de conflictes, tots ells deutors de les relacions de poder entre gèneres. El primer conflicte fa referència al temps de la vida quotidiana individual que, per exemple, il·lustra les diferències en el reconeixement de necessitats a l'hora de conciliar. Unes necessitats que varien entre homes i dones que es troben en una mateixa situació familiar i que s'expliquen per les actituds, percepcions i responsabilitats vinculades a les experiències masculina i femenina. El segon tipus de conflicte emergeix al voltant de les expectatives d'homes i dones vers la divisió familiar del treball. Per a Bimbi (1999), les conseqüències d'aquest segon conflicte s'emmotllen en funció del model d'*estat del benestar*. Als països del sud –on el model *cap de família masculí* hi és fort i les provisions de *l'estat del benestar* dèbils– suposa augment del nombre de divorcis i una disminució de la natalitat. En canvi, als països del nord –on sembla que el model

cap de família masculí perd pes i l'*estat del benestar* hi és més fort– es dona un augment de les mares solteres.

Finalment, algunes veus es fan ressò de l'experiència contradictòria que, en ocasions, viuen els homes. Saraceno (1983) parla de la incomoditat que senten alguns marits i pares davant d'un model de divisió del treball que els vol absents de la família, sobretot, de la vida quotidiana dels seus fills i filles. La sociòloga italiana apunta que en determinades parcel·les de la vida familiar, l'experiència personal de molts homes és muda. És a dir, no poden expressar les seves necessitats amb el llenguatge dominant dins l'esfera domèstica perquè no hi ha referents de l'experiència masculina. A més, no se'ls admet que tinguin determinades expectatives familiars. Per exemple, Saraceno (1983) afirma que pot arribar a ser més difícil per a una dona escoltar la necessitat del seu marit de tenir un horari de treball reduït que li permeti estar amb les criatures, que per al marit verbalitzar aquesta mateixa necessitat. Una necessitat probablement compartida amb la dona, però sovint percebuda com una amenaça per aquesta. Com diu Saraceno (1983), es tracta d'una situació paradoxal si es té en compte que la posició d'inferioritat és conseqüència d'una divisió sexual del treball que privilegia socialment als homes per sobre de les dones.

Davant dels resultats obtinguts, hi ha acord entre la comunitat científica a l'hora de reclamar més estudis que analitzin el temps al llarg de la trajectòria biogràfica segons l'etapa del cicle de vida (Bimbi, 1999; Brannen, 2005). En concret, Bimbi (1999) fa patent la necessitat d'una aproximació que tingui en compte les nissagues familiars a fi d'aprofundir en les relacions socials que embolcallen el TDF. Ja que, segons els indicis de què es disposa, sembla que la tendència és una major disminució del poder entre els pares i les mares vers els seus fills i filles, que entre marit i muller, tot i que en el context espanyol, alguns estudis recents segueixen subratllant la importància de l'autoritat paternal (Brullet-Roca, 2006). Pel que fa a l'evolució de les nissagues familiars, és una qüestió molt poc estudiada entre la literatura especialitzada. Un dels pocs estudis existents és el de Brannen-Moss-Mooney (2004) on es compara l'ocupació i la cura de les persones de quatre generacions d'una mateixa família. Una de les conclusions a la qual s'arriba és que cal tenir present l'efecte combinat del cicle de vida i la cohort generacional. Tal com s'explica en el capítol sisè, aquesta tesi doctoral ha tingut en compte aquesta recomanació.

3.5. Consideracions finals

La principal fita d'aquest capítol ha estat mostrar com des de la perspectiva de gènere es recorre al temps per fer visible el TDF i, sense voluntat prèvia, es fa visible la complexitat del temps. Certament, a diferència del debat sobre el TTR, en aquest cas es troben més veus que es fan ressò del caràcter social del temps. Si bé és cert que persisteixen els enfocaments que entenen el temps com una variable constant i lineal, no és menys cert que augmenten les perspectives que tenen en compte com l'horari i la seva organització social no fan altra cosa que reflectir els valors i les normes d'una determinada societat. En el cas concret de l'òptica de gènere, un dels aspectes més importants a subratllar és que l'experiència del temps i el treball no és la mateixa per a les dones que per als homes.

Al capdavall, doncs, cal apuntar que mentre el TTR ha estat, i és, al centre del conflicte entre el capital i el treball des de la industrialització; el temps de TDF ha estat, i és, al centre de les desigualtats de gènere des de la industrialització. Allò que els fa diferents és que el primer gaudeix d'un reconeixement econòmic i social que al segon mai no se li ha atorgat.

La producció científica acumulada durant els darrers trenta anys fa palesa la doble invisibilitat que caracteritza la relació de les dones amb el treball i el temps: la d'una activitat que, tot i ser imprescindible per a la reproducció de les persones, no es considera treball perquè no comporta remuneració econòmica; i la d'un temps que poc s'assimila a la lògica diacrònica i quantitativa del TTR. Per aquesta raó, sembla almenys oportú parlar d'una doble ruptura conceptual.

D'una banda, s'ha vist que el treball, i no l'ocupació, és la clau de volta de l'emancipació femenina, ja que fins aleshores: “[...] el trabajo doméstico quedaba excluido del marco analítico, una grave omisión cuando el análisis se aplica al trabajo de las mujeres” (Beechey, 1994:436). D'altra banda, s'ha fet patent que el repartiment de la càrrega total de treball entre homes i dones és la condició necessària per l'emancipació. Bàsicament, perquè la manca de redistribució d'aquesta càrrega total suposa un règim de doble presència per a moltes dones adultes; un règim on el temps pot esdevenir un factor de malestar femení. Aquest és l'element que vol destacar la present tesi doctoral, un element que implica assumir el repte d'estudiar la relació temps i treball. Com s'ha vist al llarg del capítol, cal reconèixer la contribució que la perspectiva de gènere ha fet durant les darrers

dècades, sobretot, teòricament i conceptualment. Tanmateix, persisteix el repte de millorar l'aproximació empírica al temps de treball com a factor de benestar quotidià.

4. Sobre el benestar: ocupació, cura i temps

Els capítols anteriors revisen les aportacions que la sociologia del treball i la perspectiva de gènere han fet sobre el treball i el temps amb la finalitat d'aclarir la relació entre ambdós conceptes. A fi de completar aquesta primera part de la tesi doctoral, l'objectiu d'aquest capítol és aclarir la relació del temps i el treball amb un tercer concepte, el benestar.

Dins la literatura especialitzada hi ha poques referències explícites que posin en correspondència el temps, el treball i el benestar. Genèricament, es pot dir que el temps és el gran absent entre les veus interessades pel benestar. A més, s'observa que els especialistes en ocupació no acostumen a referir-se al benestar, mentre que els especialistes en polítiques socials es refereixen al benestar però no mencionen ni el TDF ni el temps necessari per desenvolupar-lo.

Aquests enfocaments han estat criticats des de la perspectiva de gènere perquè no tenen en compte la importància del treball domèstic en general i el treball de cura en concret, ambdós com a proveïdors de benestar social i individual (Montagut, 1996). Altrament, algunes d'aquestes crítiques han posat de relleu la necessitat de considerar el temps quan s'estudia el benestar. La investigació que es presenta en aquestes pàgines fa seva aquesta proposta i per això es pregunta com definir teòricament la vinculació del benestar amb el temps i el treball.

Atès que la preocupació de les ciències socials pel benestar s'ha tractat principalment des de la literatura sobre l'*estat del benestar*, els apartats següents revisen algunes de les discussions d'aquest camp de coneixement; les que permeten posar de manifest diverses concepcions teòriques entorn del benestar, tant pel que fa al contingut que se li atribueix com la manera amb què es vincula al treball. En aquest sentit, com a mínim es poden identificar dues aproximacions: d'una banda, l'enfocament, majoritari entre els especialistes, que assimila el benestar a les prestacions socials de l'estat a les quals s'accedeix a través de l'ocupació; i, d'altra banda, l'aproximació de la perspectiva de gènere des d'on es reclama la necessitat de repensar aquesta concepció del benestar sense oblidar la importància del treball domèstic, el treball de cura i el temps.

4.1. Els pactes fundadors de l'*estat del benestar*

Al llarg de la segona meitat del segle XX, els països occidentals construeixen un concepte de benestar en funció del marc institucional que els empara, a saber, l'*estat del benestar*. Concretament, s'observa que el contingut d'aquest concepte està estretament vinculat a les bases del pacte fundador que ha fet possible l'*estat del benestar*. Tanmateix, s'observa que la literatura especialitzada ofereix dues lectures sobre les característiques i el contingut d'aquest pacte: la lectura que posa de manifest el caràcter social d'un pacte entre el capital i el treball; i la lectura que, des de la perspectiva de gènere, subratlla la dimensió sexual d'un pacte que també amaga un contracte entre homes i dones.

4.1.1. El pacte social keynesià

És prou sabut que la creació de l'*estat del benestar* respon a l'objectiu de gestionar, des de l'aparell estatal, les desigualtats socials generades pel capitalisme (Adelantado *et al.* 2000). Per això, cal separar l'estat del mercat, dissenyar una xarxa de serveis bàsics universals i garantir-ne l'accés a través de l'ocupació. Aquest darrer aspecte obliga l'estat a assegurar la plena ocupació⁹⁸ amb estabilitat laboral en tant que representa la via d'accés principal al benestar, o el que és el mateix, a la xarxa de serveis bàsics universals –les pensions, la sanitat i l'educació en són els tres pilars centrals–⁹⁹.

Com apunten els especialistes en treball, la construcció de l'*estat del benestar* comporta la normativització del treball remunerat que es vincula a les normes sociopolítiques tot salvaguardant-lo, així, de la lògica del mercat més ferotge (Paci, 1993; Bouffartigue, 1996; Miguélez-Prieto, 2001)¹⁰⁰, de manera que el pacte entre capital i treball garanteix la norma social de l'ocupació. Alhora, l'acceptació social d'aquesta norma assegura força de treball al mercat, benestar a les persones treballadores i cohesió social a la societat. Aquestes garanties faciliten el

⁹⁸ Cal recordar la crítica formulada des de la perspectiva de gènere al concepte plena ocupació en tant que només es pensa en masculí (Rubery, 1997; Torns, 2001).

⁹⁹ S'entén una garantia d'estabilitat laboral en tots els sentits: ingressos estables, condicions laborals i accés a les prestacions de l'estat. En aquest cas, el terme benestar s'utilitza segons la primera accepció semàntica.

¹⁰⁰ Segons Miguélez-Prieto: “[...] la plena ocupación con buena ocupación, es norma porque es lo que todos esperan y lo que a todos tienen derecho” (2001:225).

desenvolupament de la societat salarial. És a dir, una societat on el salari, i tot el que suposa tenir-ne, és la principal via d'accés al benestar: el salari indirecte garanteix, amb redistribució de la renda, l'educació i la sanitat; el salari indiferit assegura les pensions; i el salari directe permet la compra de productes al mercat¹⁰¹.

El pacte social keynesià o el contracte social fordista són algunes de les expressions utilitzades per a referir-se a aquest model que fan possible, en els països occidentals, el creixement econòmic i el benestar social (Adelantado *et al.* 2000; Miguélez-Prieto, 2001). Algunes veus parlen de: “[...] el optimismo keynesiano del pleno empleo sostenido y la garantía de que incluso los trabajadores no cualificados obtenían puestos de trabajo estables y bien remunerados” (Esping-Andersen, 2000:194)¹⁰². No és gens d'estrany, doncs, que en aquest context es consideri la plena ocupació com la principal garantia de benestar individual i social (Muñoz del Bustillo, 2000)¹⁰³. De fet, es tracta d'una idea que traspasa l'àmbit acadèmic i polític, ja que socialment també es manté l'imaginari que la manca d'ocupació redueix el nivell de benestar individual¹⁰⁴. D'una banda, en el pla individual, el benestar pren un caràcter eminentment material, ja sigui en forma d'ingressos estables, condicions laborals o drets universals. De l'altra, en el pla social, a través de la plena ocupació s'assegura la cohesió social en la mesura que esdevé garantia de no conflicte entre el capital i el treball.

En efecte, un factor clau per al desenvolupament d'aquest sistema de benestar modern és el reconeixement dels drets socials vinculats a la ciutadania (Adelantado *et al.* 2000). Concretament, el pacte fundador de l'*estat del benestar* es construeix a

¹⁰¹ Respecte a aquesta qüestió, els especialistes en consum expliquen que al llarg de la segona meitat del segle XX, cada vegada més la població dona per suposats els drets socials i mesura el benestar segons la capacitat de consum. Fins al punt que, com apunta Alonso (1999), en la societat de consum l'economia del benestar garanteix un estat que assumeix les externalitats generades per l'activitat econòmica privada, tot subministrant aquells béns que per les seves característiques econòmiques, físiques o socials no troben un productor privat. Des de la perspectiva de gènere, caldria afegir que aquest subministrament s'oblida del treball necessari per a la reproducció de la vida humana.

¹⁰² Com s'explica més endavant, aquesta anàlisi ha estat criticada des de la perspectiva de gènere perquè no té en compte que aquest sistema no permetia a les dones l'accés directe als serveis i les prestacions de l'*estat del benestar*.

¹⁰³ Des d'una perspectiva econòmica, Muñoz del Bustillo (2003) planteja la funció *isobenestar* basada en una relació de tipus invers entre ocupació, despesa social i benestar, funció de la qual es desprèn que el benestar esdevindrà en tant que l'ocupació i la despesa social, variables que es poden combinar de diverses maneres i obtenir els mateixos nivells de benestar. L'autor associa el problema de la desocupació a l'impacte que té sobre el benestar dels que el pateixen.

¹⁰⁴ Un imaginari que perdura en la societat espanyola actual en la mesura que l'atur continua sent una de les tres qüestions que més preocupa a la població. Si bé és cert que durant els darrers anys ha disminuït el grau de preocupació, no és menys cert que es manté com uns dels problemes més citats en el baròmetre del CIS. Segons dades del CIS, l'atur és considerat un dels principals problemes de l'Estat espanyol pel 79,7 % de la població a l'any 1995; el 63 % al 2000 i el 49 % al 2005.

Dades consultades a: <<http://www.cis.es>> [consulta: 3/01/07]

partir del concepte modern de ciutadania sorgit després de la revolució del 1789, un concepte que, tal com explica Marschall el 1950 amb la publicació de *Citizenship and Social Class*, s'ha omplert de contingut d'ençà el segle XVII. A partir d'un acurat treball de revisió històrica sobre el cas anglès, aquest autor diferencia tres etapes de la ciutadania moderna, entesa com l'estatus que es concedeix als membres de ple dret d'una comunitat: al segle XVII s'aconsegueixen els drets civils; al segle XIX té lloc la conquesta dels drets polítics; i, finalment, al llarg del segle XX, s'omplen de contingut els drets socials amb el desenvolupament de l'*estat del benestar* i el sistema educatiu. La incorporació d'aquests drets socials suposa l'ampliació de tot l'espectre existent fins al moment:

“Desde el derecho a la seguridad y a un mínimo bienestar económico al de compartir plenamente la herencia social y vivir la vida de un ser civilizado conforme a los estándares predominantes en la sociedad. Las instituciones directamente relacionadas son, en este caso, el sistema educativo y los servicios sociales.” (Marshall, 1998:23)

Malgrat que aquest concepte de ciutadania ha estat àmpliament utilitzat pels especialistes en polítiques socials, cal fer notar les crítiques que des de la perspectiva de gènere s'han fet respecte del seu contingut. Bàsicament, perquè separa el món públic del món privat i, amb aquesta separació, la imatge ideal del ciutadà és la de l'home adult present en el mercat de treball (Carraco *et al.* 1997), de manera que n'exclou totes les persones que no hi són ocupades, majoritàriament, dones adultes. Aquesta exclusió comporta el no reconeixement com a membre de ple dret i, per tant, l'accés limitat als drets socials. El resultat és un model on les dones es converteixen en ciutadanes de segona que depenen d'un cap de família que les protegeix en tant que filles, esposes i mares.

Aquestes crítiques posen de manifest el caràcter androcèntric del pacte fundador de l'actual *estat del benestar*, que explica la tolerància social de l'estat vers les absències femenines del mercat laboral i, alhora, la tolerància social vers les absències masculines de l'esfera domèstica (Torns *et al.* 2006). En aquest sentit, es vindica el reconeixement d'un segon contracte massa sovint obviat en la literatura especialitzada: el contracte entre homes i dones (Orloff, 1993; Pateman, 1995; Lewis, 2001).

4.1.2. El contracte sexual de l'*estat del benestar*

Les primeres crítiques contra el caràcter androcèntric de la teoria sobre el contracte social cal atribuir-les a les denúncies que Olympe des Gouges formula el 1791 davant la separació del món públic respecte del privat. Posteriorment, altres veus recuperen el sentit d'aquestes crítiques des de la perspectiva de gènere. Carol Pateman (1995) és una d'aquestes veus, que posa de manifest com el pacte social keynesià amaga un segon contracte entre homes i dones. Segons ella, la idea, predominant entre la literatura especialitzada, de l'existència d'un pacte entre el capital i el treball es basa en la teoria contractual clàssica dels segles XVII i XVIII. Hobbes, Locke o Rousseau són alguns dels pensadors de l'època que teoritzen sobre l'existència d'un pacte entre homes lliures a través del qual sorgeix un nou ordre social, polític i civil. Pateman discrepa de la lectura que aquests autors fan de la història moderna tal com explica l'any 1988 amb la publicació *The sexual contract*. En aquest llibre, revisa el pensament polític occidental a fi de rellegir la teoria del contracte social des d'una perspectiva de gènere. Així, mostra com ja les primeres reflexions del segle XVII pressuposen un contracte sexual del qual mai no se n'ha dit res o, en cas contrari, s'ha tendit a obviar el que se'n deia.

Així doncs, Pateman (1995) defensa l'existència d'una diferència sexual en el rerefons de tots els arguments emprats per la literatura clàssica del contracte social. A més, explica com aquesta diferència sexual no només es dona dins la teoria, sinó que té clares conseqüències polítiques i pràctiques. És a dir, malgrat que el contracte social no és més que una ficció política, ha estat una invenció molt efectiva al llarg dels darrers segles. Fins al punt de presentar la ciutadania com quelcom universal, quan en realitat és exclusivament masculina (Carrasco *et al.* 1998). Per aquesta raó, l'autora considera que cal explicar la història completa del pacte original, sobretot, perquè la revisió dels textos clàssics pot ser efectiva per repensar les relacions contractuals de la societat civil actual.

A partir d'aquesta tesi, Pateman (1995) explica el que ella anomena l'*altra meitat de la història*: la falsa separació entre l'esfera pública i la privada a través de la qual és possible construir i, alhora, ocultar el contracte sexual. Tot i que la història d'aquest contracte sexual ha estat reprimida en el treball dels clàssics, ens recorda que el contracte originari és un pacte social i sexual:

“El contrato social es una historia de libertad, el contrato sexual es una historia de sujeción. El contrato original constituye libertad y dominación. La libertad de los varones y la sujeción de las mujeres se crean a través del contrato original, y el carácter de la libertad civil no se puede entender sin la mitad despreciada de la historia la cual revela cómo el derecho patriarcal de los hombres sobre las mujeres se establece a partir del contrato. La libertad civil no es universal. La libertad civil es un atributo masculino y depende del derecho patriarcal.” (Pateman, 1995: 10-11)

Les aportacions d'aquesta autora sobre la història del contracte social subratllen tres qüestions interessants. En primer lloc, posa de manifest que la separació entre l'esfera pública i la privada és falsa, si bé s'ha intentat presentar com una divisió natural per tal de justificar l'exclusió social de les dones. Una idea sobre la qual han aprofundit altres veus com Murillo (1996), Fraisse-Perrot (1993) i Scott (2000). Totes elles mostren, en segon lloc, com les dones no són una part del contracte social, sinó un objecte d'aquest que fa possible la separació patriarcal del món privat –esfera domèstica– i el món públic –estat i mercat–. De manera que el contracte original opera sobre una doble dicotomia a través de la qual s'oposa natural *versus* civil i dona *versus* home. Davant d'aquest fet, en tercer lloc, Pateman (1995) reconeix que l'àmbit públic no es pot entendre sense l'àmbit privat i viceversa¹⁰⁵. Només des d'aquesta perspectiva és possible interpretar el contracte original i evidenciar com la llibertat civil històricament ha depès del dret patriarcal.

Segons Pateman (1995), el cas del matrimoni n'és un bon exemple. Es tracta d'un contracte que té lloc en l'esfera pública però que no es pot entendre sense tenir present el que suposa per a l'esfera privada: la subordinació de l'esposa al marit a través d'assumir la responsabilitat del treball domèstic. Aquesta darrera qüestió inspira les crítiques de l'autora a l'esquerra política pel fet que s'ha dedicat a lluitar per la llibertat dels treballadors i s'ha oblidat de lluitar pels drets d'una esposa que allibera l'home del treball domèstic¹⁰⁶.

No és gens estrany, doncs, que amb la represa del moviment feminista que l'any 1968 té lloc a la societat occidental, es qüestionari el concepte de ciutadania imperant fins aleshores. En concret, el qüestionament més teòric posa de manifest la necessitat d'entendre que el món públic de la política no és aliè al món privat de la família. De manera que, per tal d'integrar les dones com a ciutadanes de ple dret, cal abandonar la idea que la vida personal és independent de la vida política (Siim,

¹⁰⁵ Aquesta tercera qüestió coincideix amb el rerefons teòric de l'enfocament producció/reproducció exposat al capítol tercer.

¹⁰⁶ Crítica que recullen, des d'altres disciplines, diverses veus inscrites en el paraigua de la perspectiva de gènere (Scott, 2000; Borderías, 2003).

1987)¹⁰⁷. Aquesta qüestió, encara avui, emergeix com un repte social al constatar que és més fàcil aconseguir la paritat entre homes i dones en el món públic que en l'esfera domèstica¹⁰⁸.

4.2. Repensar l'*estat del benestar*

Durant les darreres dècades del segle XX sorgeix el debat sobre la necessitat de repensar l'*estat del benestar* davant un conjunt de símptomes que assenyalen l'esgotament d'aquest sistema, o si més no, la fi de la seva etapa daurada (Gough, 1982). Hi ha consens entre la bibliografia especialitzada a l'hora de reconèixer com a principals factors que alteren l'estabilitat d'aquest model els aspectes següents: la fi del consens keynesià, l'augment de la desocupació i la inflació; el canvi tecnològic, les transformacions socials i demogràfiques que cada vegada fan més heterogènia l'estructura social, o els canvis en l'escenari polític que suposa la caiguda del mur de Berlín.

En aquest context, s'apunten diverses línies d'actuació per reestructurar l'*estat del benestar*. La majoria de propostes són "cegues al gènere", és a dir, no tenen en compte que, fins ara, les dones han estat ciutadanes de segona classe. Tant és així que l'objectiu comú d'aquestes propostes és garantir l'estatus de ciutadania tal com s'ha entès fins aleshores, ja sigui a través de l'assistencialització dels sistemes de protecció social, la mercantilització de la ciutadania o la regularització del mercat de treball. Davant d'aquesta mancança, des de la perspectiva de gènere es vindica la necessitat de repensar l'*estat del benestar* per tal de garantir la igualtat entre homes i dones.

En el cas que ocupa aquesta tesi doctoral interessen, especialment, les línies de reestructuració que preveuen revisar la relació entre el treball i el benestar. D'una banda, s'observa que bona part de les sortides que els especialistes en polítiques socials plantegen per refer l'*estat del benestar* tracten d'idear solucions a la crisi de l'ocupació. En aquest cas, es reforça el vincle entre el benestar, entès en termes de

¹⁰⁷ Siim, B. 1987. "The Scandinavian Welfare State. Towards Sexual Equality or a New Kind of male Domination?", *Acta Sociologica* 30 (3/4): 255-270. [Citat a Lewis (1997)].

¹⁰⁸ Segons Pateman (1995), cal ser prudent perquè tot i que cada vegada existeix més igualtat jurídica entre gèneres, els homes segueixen tenint més poder dins l'esfera domèstica i, a més, obtenen nous avantatges com ara el fet de ser pares. Una qüestió que, com es veurà en els capítols d'anàlisi, esdevé en una fase concreta del cicle de vida influïda pel factor generacional i classe social.

prestacions socials, i l'ocupació. D'altra banda, des de la perspectiva de gènere, es parla dels límits i les contradiccions que les polítiques laborals d'igualtat d'oportunitats de l'*estat del benestar* tenen sobre el benestar de les dones. Aquests límits i contradiccions, com diran diverses veus, obliguen a revisar l'orientació de les polítiques públiques en general i del concepte de benestar en particular.

4.2.1. Repensar l'*estat del benestar* a través de les polítiques d'ocupació

Una de les línies de reestructuració que més ressò ha tingut dins la literatura especialitzada subratlla l'impacte de la crisi de l'ocupació sobre el sistema de benestar. Al rerefons d'aquesta proposta hi ha el convenciment que el treball remunerat ha estat, i ha de continuar sent-ho, la principal via d'accés al benestar. En aquest sentit, L. Moreno (2002) apunta que el debat sobre la creació d'ocupació que té lloc a Europa al final del segle XX posa de manifest: “[...] la renovada glorificació del trabajo, principal cauce de integración social comúnmente aceptado en todos los regímenes del capitalismo del bienestar” (2000:165). Davant d'aquest objectiu comú, els punts de discòrdia es troben en les estratègies de creació d'ocupació. Genèricament, destaquen dues propostes teòriques: reduir la jornada laboral amb l'objectiu de combatre l'atur, o bé afavorir la producció per tal de generar riquesa i, com a conseqüència, ocupació.

Entre les veus defensores d'aquesta segona estratègia, destaca la tesi de Jessop (1999) en la qual postula l'adveniment d'un *estat del treball schumpeterià* (ETS) com a successor de l'*estat del benestar keynesià*. Per a aquest autor, els adjectius keynesià i schumpeterià fan referència a les formes d'intervenció econòmica característiques de l'estat, mentre que les paraules *benestar* i *treball* al·ludeixen a la forma específica d'intervenció social que afavoreix l'estat. Segons ell, l'actual context de producció postfordista, amb una clara pèrdua del pes de l'estat, fa pensar en un ETS orientat a millorar la competitivitat de les economies i a subordinar la política social a les majors exigències de flexibilitat del mercat de treball. És un model que suposa el pas del *welfare* al *workfare* (L. Moreno, 2002).

En canvi, altres autors critiquen aquesta estratègia perquè no té en compte la possibilitat d'un escenari de *jobless growth*, és a dir, creixement econòmic sense generació d'ocupació (Muñoz del Bustillo, 2000). A través d'aquest concepte es posa de relleu que el problema de la desocupació no es pot associar, únicament, a

l'estancament de la producció. L'argument principal es basa en l'estudi empíric de diversos casos en què el creixement del PIB no ha estat suficient perquè la creació d'ocupació absorbís tota la bossa d'atur acumulada (Muñoz del Bustillo, 2000). Des d'aquesta perspectiva econòmica, algunes veus apunten coma alternativa l'aplicació de polítiques dirigides a l'augment del PIB específicament generador d'ocupació i polítiques laborals de reducció de la jornada laboral. Respecte a la primera alternativa, Esping-Andersen (2000) parla de la necessitat de treballar des del cantó de la demanda agregada, concretament dins del sector terciari perquè és el que pot proporcionar més llocs de treball en el futur. Segons l'autor, aquesta estratègia ha d'anar acompanyada d'una flexibilització del mercat de treball perquè només d'aquesta manera serà possible augmentar la producció en un escenari de terciarització econòmica i revolució tecnològica. són dos aspectes que enuncien una de les transformacions econòmiques més importants per al sistema institucional de benestar: el pas d'una economia intensiva en treball a una economia intensiva en capital.

La segona alternativa fa referència al debat revisat en el capítol segon sobre la reducció de la jornada de treball. Tal com apunten Miguélez-Prieto (2001), la bibliografia especialitzada recull dues opcions respecte a aquesta qüestió. D'una banda, la proposta de les relacions laborals a través de la qual es contempla la reducció de la jornada laboral a fi d'incrementar l'ocupació i, amb ella, assegurar el benestar per a la majoria. En aquest cas, es podria dir que en la mesura que l'ocupació proporciona benestar i la reducció de la jornada laboral permet crear ocupació, el TTR esdevé un factor de benestar en un context de crisi econòmica. Es tracta d'un plantejament que manté l'ocupació com a garantia de benestar material i que entén el temps com la jornada laboral a temps complet.

Altrament, cal parlar d'una segona opció centrada en l'ampliació del concepte de ciutadania amb l'objectiu de garantir el benestar a través d'una renda bàsica per a tothom. Es parteix d'un context on no és possible assegurar, novament, la plena ocupació, la qual cosa converteix el treball remunerat en un factor més de redistribució de la riquesa, lluny de mantenir-se com la principal via d'accés al benestar. S'observa, doncs, com aquesta segona opció subratlla la dimensió monetària del benestar el qual es desvincula, en part, de l'ocupació.

Més enllà del contingut de les polítiques, ací interessa subratllar una de les discussions que hi ha al rerefons d'aquestes propostes: la que contraposa les veus

defensores de la fi del treball remunerat amb les defensores de la crisi de l'ocupació. El punt de partida d'aquest debat és la idea compartida de que la plena ocupació ha esdevingut un objectiu obsolet. Les discrepàncies s'estructuren entre els partidaris i adversaris de la importància, valor i centralitat del treball remunerat. Unes discrepàncies que es manifesten i s'especifiquen a l'hora d'imaginar escenaris de futur.

Des d'una perspectiva temporal, hi ha acord a l'hora de reconèixer que les antigues conquestes del món laboral han permès un increment dels temps i de les experiències viscudes fora del mercat de treball; uns temps i unes experiències que comporten noves capacitats i expectatives. Fins a quin punt aquesta tendència suposa una pèrdua de centralitat del TTR emergeix com la qüestió clau a resoldre.

En aquesta tessitura, les veus defensores de la fi del treball pronostiquen el retrocés del lloc que ocupa, materialment i simbòlicament, el treball remunerat dins la societat (Mèda, 1995; Rifkin, 1996). Apunten que la plena ocupació no és un horitzó possible ni desitjable perquè continua representant una activitat alienadora. En aquesta mateixa línia, altres veus es fan ressò de la precarietat laboral per explicar l'increment de valor atribuït a altres activitats més enllà de l'ocupació (Serrano, 1998). Des d'aquest enfocament, es postula que el protagonisme creixent d'aquestes activitats resta poder estructurador al treball remunerat considerat, fins ara, l'eix central de la vida quotidiana i un factor clau per a la cohesió social.

Altrament, s'alcen veus discordants amb aquesta pèrdua de terreny social del treball remunerat. Segons el seu parer, cal tornar a situar aquest treball al centre de la lògica econòmica i de la vida social i personal. En aquest cas, s'assenyala l'ocupació, i no el treball, com l'element de retrocés en tant que n'hi ha menys i és de pitjor qualitat (Miguélez-Prieto, 2001; Bouffartigue, 1996). Es tracta d'un argument que es recolza en la necessitat de diferenciar les diverses dimensions del treball remunerat, que són, l'econòmica, la topològica i la simbòlica (Bouffartigue, 1996)¹⁰⁹. Des d'aquesta perspectiva, es defensa que la crisi dels anys 80 afecta, únicament, la dimensió econòmica del treball, o el que és el mateix, l'ocupació, mentre que es manté intacta la seva centralitat topològica i simbòlica, ambdues portadores també de benestar.

¹⁰⁹ Segons Bouffartigue (1996), la dimensió econòmica es correspon a l'intercanvi en el mercat, el treball com a bé mercantil; la topològica es refereix al lloc que ocupa el treball en un sistema de distribució social de les activitats i dels grups; i la simbòlica al·ludeix als significats socials i al sentit personal atribuïts al treball.

Aleshores, s'apunta que tot i la pèrdua de presència quantitativa del TTR, aquest segueix condicionant el contingut i la qualitat dels temps més enllà de la vida professional (Sue, 1994). Dit en altres paraules, el temps lliure continua sent deutor del contingut i de la qualitat de l'ocupació malgrat la seva reducció quantitativa. Aquesta centralitat paradoxal, per dir-ho en paraules de Bouffartigue (1996), explica per què malgrat els canvis relacionats amb el temps i l'ocupació, la idea de treball segueix estructurant, materialment i simbòlicament, la dinàmica social.

En definitiva, sigui quina sigui la proposta, queda palès que aquesta línia de reestructuració de l'*estat del benestar* a través de les polítiques laborals és "cega al gènere". Principalment, perquè no té en compte ni les desigualtats entre homes i dones dins del mercat de treball ni la desigual distribució de la càrrega total de treball que condiona les presències i les absències d'aquest mercat.

4.2.2. Repensar l'*estat del benestar* a través del gènere

Des dels inicis del debat, diverses científiques socials consideren la igualtat entre homes i dones com una via de reestructuració ineludible i prioritària de l'*estat del benestar*. Totes elles són pioneres a l'hora d'estudiar com el model vigent afecta les relacions socials de gènere i com la suposada neutralitat de les seves polítiques repercuteix negativament sobre el col·lectiu femení. Davant d'aquesta situació, des de la perspectiva de gènere es diu que cal revisar l'orientació de les polítiques públiques i el concepte de benestar que porten implícit. Les veus més crítiques venen del nord i del sud d'Europa. D'una banda, bona part de les aportacions teòriques són fruit del balanç que algunes especialistes fan de les polítiques impulsades pel model nòrdic anomenat *women-friendly welfare state* (Borchorst, 2001; Orloff, 2006); unes crítiques que, d'altra banda, s'acompanyen de les reflexions que algunes científiques socials del sud d'Europa plantegen entorn dels conceptes benestar i temps.

4.2.2.1. Límits i contradiccions de les polítiques del *women-friendly welfare state*

És prou sabut que els països escandinaus han estat el referent del desenvolupament de l'*estat del benestar*, ja que tots ells han passat, al llarg del segle XX, de ser països pobres i bàsicament agrícoles a ser un model de referència per al desenvolupament. Un model que la pionera Alva Myrdal (1969) contribueix a impulsar durant les primeres dècades del segle XX a Suècia. De fet, tal com apunta Simonen (1999), la presència de les dones en aquest procés ha estat, i és, cabdal. Així ho prova l'adveniment del *woman-friendly welfare state* en aquests països, un model inexistent a la resta d'Europa. Aquest model suposa un estat compromès amb la igualtat de gènere; compromís que assumeix a través de la promoció de l'ocupació femenina i l'extensió dels serveis de cura (Hernes, 1996). Lògicament, doncs, les primeres especialistes interessades a analitzar les polítiques de l'Estat de Benestar des de la perspectiva de gènere són les autores del nord d'Europa.

Les anàlisis relatives al cas noruec, danès i suec posen de relleu l'impacte contradictori que aquestes polítiques tenen sobre les condicions de vida de les dones. Una contradicció que Hernes (1996) fa palesa amb la descripció del que ella anomena el triple estatus femení segons el qual les dones són ciutadanes, usuàries i treballadores de l'administració pública. En última instància, aquest estatus, simplement comporta un canvi en la situació de dependència de la dona: es passa de la dependència femenina vers l'home a la dependència femenina vers l'estat. O el que és el mateix, la transició de la dependència privada a la dependència pública. Per bé que, com assenyalen Borchorst-Siim (1996), es tracta d'un trasllat que només es dona en aquells països més privilegiats on el serveis públics es consideren drets.

Al costat del problema de la dependència, les daneses Borchorst-Siim (1996) es fan ressò de les contradiccions que generen les polítiques orientades a fomentar l'ocupació femenina sense una prèvia revisió de les responsabilitats domèstiques. La qual cosa explica per què malgrat s'apliquen aquestes polítiques es mantenen i es reproduïxen les desigualtats entre homes i dones dins del mercat laboral. La persistència de la segregació ocupacional i la solució del treball a temps parcial per a les mares són el nucli de les crítiques d'aquest escenari laboral. Sobretot, perquè ambdues permeten deixar intacta la divisió sexual del treball dins i fora de la llar. El resultat de tot plegat és el que les investigadores citades anomenen el *dobte paper*

de la dona, com a mares i assalariades, una realitat que deixa fora les filles cuidadores de persones adultes dependents. La tradició de la sociologia italiana no tarda a identificar aquesta realitat com una font de malestar per a les dones adultes de les societats occidentals. És el que Balbo (1978) té l'encert de descriure com un règim de doble presència tal com s'ha vist en el capítol tercer.

S'observa, doncs, que la preocupació inicial de les especialistes escandinaves se centra en la millora del model *women-friendly welfare state*. Però aquesta preocupació canvia amb la crisi de l'ocupació que, a principis dels anys 90, viuen els països del nord d'Europa en consonància amb els canvis polítics del seus governs (Borchorst, 2001). Tot plegat, en un context de globalització econòmica i progressiu envelliment de la població. El cas és que la confluència d'aquest conjunt de factors fa trontollar, per primera vegada, l'estabilitat del *women-friendly welfare state*. De manera que la principal preocupació ja no passa per debatre una millor orientació de les polítiques, sinó per garantir-ne la continuïtat (Simenon, 1999; Borchorst, 2001). I fer-ho, en un moment on s'amplia l'ús del concepte fins al punt que: "[...] the concept of women-friendliness is also problematic, since its metaphorical strength is stronger than its descriptive and analytical potential" (Borchorst-Siim, 2002:92). En aquest context, la majoria dels estudis es dediquen a analitzar l'impacte de les transformacions socials sobre el model de benestar nòrdic. Si bé és cert que les polítiques socials no pateixen grans retallades, les especialistes parlen d'un canvi de lògica amb conseqüències negatives sobre les dones.

Aquest canvi en l'orientació de les polítiques inclou, en primer lloc, la pèrdua de pes de la igualtat d'oportunitat entre homes i dones com a prioritat de l'agenda política. En segon lloc, la importància creixent d'un model de *welfare mixt* o de quasi mercat caracteritzat per l'externalització d'alguns serveis públics¹¹⁰. Des de la perspectiva de gènere es posa de manifest com aquestes estratègies polítiques tenen efectes negatius sobre la població en general i les dones en concret. Els governs justifiquen aquesta decisió tot argumentant que permet ampliar l'oferta de serveis a través del mercat i, per tant, la llibertat d'elecció. Però les veus crítiques apunten que no es té en compte el risc que comporta aquesta ampliació en termes d'igualtat d'accés. El cas és que fins llavors l'estat garantia la igualtat a través dels serveis públics; amb la nova proposta desapareix aquesta garantia pública. A més, segueixen les veus

¹¹⁰ Cal fer notar que aquest model representa una situació a cavall de dues de les quatre vies de reestructuració de l'estat *del benestar* esmentades en paràgrafs anterior. En concret, les propostes basades a mercantilitzar la ciutadania i restringir l'oferta dels serveis socials tot accentuant-ne el seu caràcter assistencial.

crítiques, no és difícil endevinar que les dones són les més perjudicades pel model *welfare mixt* en la mesura que són les principals treballadores dels serveis públics, la qual cosa posa en perill el seu lloc de treball, així com les condicions laborals que el regeixen (Simonen, 1999).

Finalment, Borchorst (2001) fa notar les conseqüències d'aquest canvi de lògica sobre la planificació de l'estat a l'hora d'oferir les prestacions socials. Com s'ha dit, no es tracta de grans retallades, sinó de la transformació del caràcter d'alguns serveis que passen de ser universals i gratuïts a ser universals però vinculats al nivell de renda. D'entrada, aquesta mesura afecta per igual a homes i dones perquè suposa una retallada indirecta de les prestacions per les persones de classe mitjana. Però a la pràctica té altres efectes, més encara si es té en compte que persisteix la discriminació salarial de les dones dins del mercat de treball. Fet que pot situar en una posició de vulnerabilitat aquelles que perceben un sou superior al fixat institucionalment per accedir als serveis socials, però molt per sota del necessari per accedir a la compra dels serveis que ofereix el mercat. Per aquesta raó, algunes veus subratllen la necessitat de tenir present que aquestes polítiques no tenen la mateixa repercussió sobre totes les dones; ja que cal tenir en compte la posició que aquestes ocupen en l'estructura social respecte a altres eixos de desigualtats com ara la classe i l'ètnia (Bettio-Simonazzi-Villa, 2004; Orloff, 2006).

En definitiva, Borchorst (2001) interpreta aquestes transformacions com una autèntica amenaça per al model *women-friendly welfare state*. Sobretot, perquè aquest conjunt de canvis emergeix com un gran obstacle a superar enmig de la carrera per la igualtat que, durant les darreres dècades, han encapçalat les dones del nord a Occident. Tal com recorda Pateman (1995), els drets legals universals garanteixen la igualtat formal però no garanteixen la igualtat real entre els homes i les dones. Així ho evidencia l'experiència dels països escandinaus on, certament, s'ha revisat el contracte entre gèneres, però s'ha fet a través d'un altre pacte, en aquest cas, entre l'estat i les dones. Un pacte que novament exclou la responsabilitat dels homes dins l'esfera domèstica.

En efecte, l'experiència nòrdica mostra que el camí cap a la igualtat formal permet millorar l'accés de les dones als drets socials. Però també fa palesa que aquesta millora va acompanyada de dos peatges. El primer imposa el model de vida masculí a les dones, és a dir, centralitat de la trajectòria laboral a l'hora de dissenyar el projecte de vida i disponibilitat laboral absoluta a l'hora d'organitzar la vida

quotidiana. El segon peatge imposa a les dones la quota de la dependència vers l'estat. Es tracta d'un lligam tan estret que quan l'estat es desequilibra, la situació laboral i el benestar de les dones són els primers a ressentir-se'n. En contrast amb això, els homes no paguen aquests peatges, al contrari, n'obtenen benefici en la mesura que no procuren la igualtat real dins i fora de la llar. Segons totes les dades empíriques (Crompton-Brockmann, 2000; Aliaga, 2006), aquesta fita tampoc no l'han assolit els països nòrdics en els quals, tot i els avenços en termes d'igualtat formal, persisteix la desigual distribució del TDF entre homes i dones¹¹¹.

4.2.2.2. De l'*estat del benestar* al benestar quotidià

Des de la perspectiva de gènere, algunes veus es fan ressò de la importància del temps a l'hora de repensar l'*estat del benestar*. D'una banda, posen de manifest el potencial heurístic del temps com una eina per fer visible els límits de les actuals polítiques de l'*estat del benestar* "cegues al gènere". D'altra banda, vindiquen la necessitat de repensar el contingut del benestar a través del temps de vida. Es tracta de les mateixes veus que reclamen, des de la sociologia de la família, l'ampliació del concepte treball domèstic tal com s'ha vist en el capítol tercer. De nou, entre totes elles destaquen les aportacions pioneres de Balbo (1978-1991).

D'entrada, doncs, cal fer notar que la preocupació per l'estudi del temps en termes de benestar sorgeix en aquelles societats on les necessitats bàsiques estan cobertes. La qual cosa garanteix un context polític en què la ciutadania té una major capacitat d'exigència respecte els estàndards de benestar i qualitat de vida aconseguits (Torns *et al.* 2006). Però, alhora, s'observa que és en els països del sud d'Europa on sorgeixen les propostes per reestructurar l'*estat del benestar* des d'una perspectiva preocupada per l'organització social del temps. Sembla que és possible explicar aquesta qüestió davant dels dèficits de benestar, en termes de prestacions socials, que caracteritza aquests països. Uns dèficits que quotidianament tenen un impacte negatiu perquè suposen una càrrega total de treball més desigual entre homes i dones, encara més si es compara amb el cas dels països nòrdics on l'*estat del benestar* hi és més fort i, per tant, les prestacions socials són més i millors.

¹¹¹ Davant d'aquesta situació sembla oportú preguntar-se què passarà amb la igualtat real si el marc institucional de la igualtat formal es desestabilitza.

Concretament, cal atribuir a Balbo (1991) el fet de posar en relació el temps i el benestar a fi d'idear solucions i respostes per a l'*estat del benestar*. La proposta d'aquesta autora subratlla la importància del temps de vida, més enllà de la jornada laboral. Segons el seu parer, aquest temps de vida és la fita que ha de guiar l'elaboració de les polítiques perquè permet plantejar la importància del procés de reproducció de la vida humana.

De fet, tal com apunta Balbo, als anys 80 del segle XX, emergeixen un conjunt de demandes socials al voltant del temps. La força que prenen aquestes demandes converteixen el temps en una dimensió sobre la qual es poden fer propostes, ja sigui per demanar-ne més autonomia, autoorganització o control. Entre aquestes propostes es troben les demandes dels sindicats que, com s'ha vist a l'apartat anterior, segueixen la lògica que vincula ocupació i benestar a través de la reducció de la jornada laboral.

Altrament, cal parlar de les reivindicacions femenines que trenquen amb la tradició cultural i política que empara les propostes anteriors basades exclusivament en l'experiència masculina del temps. És així que el temps es deslliga de l'ocupació i, en fer-ho, apareix una nova dimensió del benestar: "la reivindicació del temps esdevenia fonamental perquè les anàlisis convencionals del moment, "cegues al gènere" com les fetes fins ara, no eren capaces de veure que hi havia un altre temps necessari per viure" (Torns *et al.* 2006). Cal cercar el recolzament teòric d'aquestes vindicacions en les científiques socials preocupades per dilucidar les causes del malestar que viuen moltes dones adultes en les societats del benestar. Són aquestes veus les que posen de relleu que el malestar viscut per aquestes dones es manifesta, principalment, en termes de temps (Balbo, 1978-1991; Bianchi, 1978; Bimbi-Capecchi, 1986; Saraceno, 1986).

A fi de copsar aquest malestar, totes elles fan palès que cal pensar en un altre temps més enllà de la jornada laboral i el temps d'oci, així com en un altre treball més enllà de l'ocupació. Des d'aquesta perspectiva, el temps de TDF en general i el temps de cura en particular esdevenen factors de benestar quotidià més enllà de qualsevol relació salarial pròpia del TTR, per bé que en el pitjor dels casos, aquests temps i treballs es converteixen en factors de malestar quotidià. Una situació que acostuma a coincidir amb la vida de la majoria de dones adultes que viuen en règim de doble presència tot assumint més càrrega total de treball que les seves parelles.

En aquests casos, es dedica molt temps al TDF per proporcionar benestar quotidià a terceres persones, la qual cosa genera malestar quotidià individualment.

Davant d'aquest escenari, l'autora italiana crida l'atenció sobre com les pautes temporals vigents i els usos socials que se'n deriven són qüestions a revisar per totes aquelles alternatives que vulguin replantejar el benestar (Torns *et al.* 2006). La qual cosa obliga a considerar la importància que els temps i treballs dedicats a la reproducció humana tenen en termes de benestar. Des d'aquest enfocament, Balbo (1991) considera que el temps de vida ha de ser l'eix entorn del qual es puguin dissenyar les polítiques de benestar i revisar l'organització social del temps. Bàsicament, perquè aquesta organització comporta un temps diacrònic i lineal que es deixa guiar per criteris de racionalitat econòmica; en canvi el temps de treball reproductiu és deutor d'una lògica sincrònica i quotidiana que comporta rigidesa diària. Per aquesta raó, la manca de temps que experimenten moltes persones en la *societat del benestar*, principalment dones, no es pot solucionar amb més racionalitat i recursos com és habitual en el món de la producció (Torns *et al.* 2006). Contràriament, la solució sembla que passa per subratllar la importància de la dimensió qualitativa del temps, tasca prou difícil si es té en compte la dificultat de fer-la evident en el context de la *societat del benestar*.

És així que el temps de vida permet qüestionar l'*estat del benestar* tot revisant el concepte de benestar vigent des del pacte fundador d'aquest marc institucional. Amb tot, sembla possible afirmar que el benestar material que garanteix l'ocupació és una condició necessària però no suficient per aconseguir el benestar quotidià. És més, tot apunta que l'ocupació serà insuficient per assolir aquesta fita fins que s'assumeixen les implicacions, polítiques i acadèmiques, que acompanyen el pas de l'*estat del benestar* al benestar quotidià¹¹².

¹¹² La reflexió i la recerca de les científiques socials italianes esdevé un punt de partida per a la formulació de propostes d'actuació que tinguin a veure amb el benestar quotidià. La insistència per una major sensibilitat política cap a les qüestions quotidianes, sobretot davant les evidències del malestar quotidià que viuen moltes dones adultes de la societat occidental, es materialitza en el conegut projecte de llei *Les dones canvien els temps* (Cordoni, 1993). Sense entrar en el seu contingut, el que interessa destacar d'aquesta proposta legislativa és la vindicació, com a horitzó i escenari de les polítiques socials, del benestar quotidià i de la dimensió local. Una vindicació que es reclama com alternativa al benestar material i la dimensió estatal. Es tracta de dimensions característiques d'un *estat del benestar* assistencial que gira l'esquena a la vida quotidiana i es mostra cec davant les desigualtats de gènere.

4.3. El debat sobre els règims de benestar

Quan es diu que les anàlisis i polítiques de l'*estat del benestar* han estat, o són, "cegues al gènere", s'està fent explícit que la literatura especialitzada ha obviat l'experiència de les dones, l'esfera domèstica i el treball que s'hi realitza. A principis dels anys 90s del segle XX, diverses especialistes es fan ressò d'aquest oblit i de les seves conseqüències a l'hora de classificar els règims de benestar (Lewis, 1992; Orloff, 1993; O'Connor, 1993; Sainsbury, 1994). Atès que bona part de l'atenció dels especialistes en polítiques socials es focalitza en aquestes classificacions, és interessant revisar-ne les diferents aproximacions.

4.3.1. Els tres mons del benestar capitalista

Sens dubte, un dels referents teòrics del debat sobre els règims de benestar és la tipologia que Esping-Andersen proposa l'any 1990 a *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. L'èxit de la seva proposta rau en el fet que ofereix instruments per analitzar l'efecte que l'estat té sobre l'estructura de classes, tant pel que fa a les seves polítiques com pel que fa al reconeixement de drets socials (Adelantado *et al.* 2000; Carrasco *et al.* 1998). De fet, es tracta d'una classificació inspirada en la proposta pionera de Titmuss¹¹³ que Esping-Andersen adapta als seus objectius. D'aquesta manera, arriba a la definició de tres règims de benestar: el règim corporatiu-conservador dels països centreeuropeus, el règim liberal dels països anglosaxons i el règim socialdemòcrata propi dels països escandinaus.

Per construir aquesta classificació es pren com a punt de partida, a l'igual que la majoria d'aproximacions dins la literatura especialitzada, la relació entre les prestacions socials i l'ocupació. Amb l'objectiu de dissenyar nous instruments analítics per aprofundir en dita relació, l'autor defineix el concepte de desmercantilització¹¹⁴. Aquest terme fa referència a les possibilitats de subsistència d'un individu amb independència de la seva participació en el mercat de treball, o el que és el mateix, les possibilitats de subsistència a partir dels drets de ciutadania

¹¹³ Efectivament, Titmuss és el primer a parlar de diferents models d'*estat del benestar*, concretament, la seva classificació contempla tres models: l'institucional, el residual i el de rendiments laborals (Adelantado *et al.* 2000).

¹¹⁴ Val a dir, però, que es tracta d'un concepte que Offe ja hauria introduït el 1984 en l'anàlisi que presenta a *Contradictions of the welfare state*.

més enllà del mercat de treball. Segons Esping-Andersen (2000), aquestes possibilitats es poden mesurar a partir de les pensions de jubilació, l'assistència sanitària i els subsidis d'atur. D'aquesta manera, els estats més demercantilitzats serien els que ofereixen més prestacions socials de caràcter universal i, per tant, els més forts des d'un punt de vista del benestar i els més desenvolupats des d'un punt de vista dels drets de ciutadania. En canvi, els estats menys desmercantilitzats serien els que adopten un enfocament més assistencial a l'hora de proveir benestar a la població, la qual cosa comportaria una ciutadania més buida de contingut. Així doncs, els règims socialdemòcrates serien els més desmercantilitzats i en el pol oposat hi hauria els règims liberals.

Des de la perspectiva de gènere es reconeix el potencial heurístic de la proposta d'Esping-Andersen (1990) però, alhora, es reclama una relectura dels tres règims de benestar en clau de gènere (Lewis, 1992; Orloff, 1993; O'Connor, 1993; Sainsbury, 1994). La qual cosa implica tenir present la importància del TDF i la família perquè garanteixen la reproducció de la força de treball i, per tant, possibiliten la relació entre l'estat i el mercat. Ambdós aspectes esdevenen el punt de discòrdia principal entre les científiques socials i Esping-Andersen. Se li critica la construcció d'una tipologia basada en els vincles que cada estat estableix entre les prestacions socials i l'ocupació insuficient per copsar la importància de la família com a proveïdora de benestar. Bàsicament, perquè només té en compte la relació de l'esfera estatal amb l'esfera mercantil i, per tant, es limita a l'experiència masculina en tant que els homes són els principals protagonistes del mercat laboral¹¹⁵.

A partir d'aquesta crítica, algunes científiques socials qüestionen el concepte de desmercantilització perquè no inclou el paper que assumeix la família a l'hora de satisfer les necessitats de les persones (Lewis, 1992; Orloff, 1993). Aquesta absència implica no tenir present el treball que moltes dones realitzen en la mesura que són les principals protagonistes d'aquesta esfera familiar, la qual aporta benestar quotidià a tots els membres de la llar malgrat es mantinguin pràcticament, o totalment, absents de les responsabilitats domèstiques. La conseqüència d'aquesta manca de consideració de la família és doble: invisibilitza, econòmicament i

¹¹⁵ Si bé és cert que Esping-Andersen dedica bona part de la seva anàlisi a descriure aquest paper de la família, al final no l'incorpora en el seu esquema explicatiu (Carrasco *et al.* 1998).

socialment, el TDF tot convertint en ciutadanes de segona classe les persones que assumeixen la seva responsabilitat, principalment les dones¹¹⁶.

Després de la primera classificació d'Esping-Andersen (1990), apareixen altres propostes dins la literatura especialitzada amb l'objectiu d'ampliar-la per incloure la idiosincràsia dels països mediterranis. Aleshores, es defineix un quart model, el règim de benestar mediterrani, que es correspon al cas dels països del sud d'Europa, és a dir, Espanya, Grècia, Itàlia i Portugal (Leibfried, 1994; Sarasa-Moreno, 1995; Ferrera, 1996; Adelantado *et al.* 2000). Malgrat la insistència per fer notar que es tracta de casos difícils d'agrupar sota un mateix paraigua, es reconeix com a característiques principals d'aquests règims els factors següents: la forta estructura familiar, la baixa fecunditat, la importància de l'economia submergida i l'elevada taxa d'atur en un mercat de treball dualitzat (Carrasco *et al.* 1998).

4.3.2. El model familiar *male breadwinner/housewife household*¹¹⁷

La consideració de la família i el TDF a l'hora de caracteritzar els règims de benestar emergeix com un reclam unànim dins la perspectiva de gènere, per bé que la seva definició esdevé motiu de discussió entre les especialistes. Un dels nuclis originaris d'aquest debat es troba a l'article que Jane Lewis publica al 1992 sota el títol *Gender and the Development of Welfare Regimes*. Aquí l'autora proposa una nova classificació dels règims de benestar que, a diferència de la tipologia d'Esping-Andersen (1990), tingui en compte el gènere al costat de la classe social.

Lewis (1992) critica l'efecte emancipador que la literatura comparada atribueix a les prestacions socials de l'*estat del benestar* i pensa que cal elaborar una tipologia que permeti copsar les relacions de gènere sobre les quals s'ha construït aquest sistema. Segons el seu parer, només a partir d'una tipologia d'aquestes característiques serà possible analitzar l'efecte que les polítiques socials tenen sobre les relacions de

¹¹⁶ Altres veus especialistes en política comparada posen de manifest la contradicció que acompanya l'operativització del concepte desmercantilització perquè els tres indicadors proposats per mesurar-lo a la pràctica mesuren el contrari, és a dir, el grau de mercantilització de la força de treball. El cas és que tots tres es remunten a prestacions de l'estat directament vinculades al mercat de treball, de manera que aquelles persones que no hi són presents no tenen accés a les prestacions (Adelantado *et al.* 2000).

¹¹⁷ No hi ha consens lingüístic a l'hora de traduir al català aquesta expressió anglosaxona. Per aquesta raó s'ha optat, al llarg d'aquest capítol, per mantenir-la en la seva llengua originària. Si bé en aquesta llengua tampoc hi ha consens respecte de la designació de la part femenina del contracte sexual, els termes anglosaxons més utilitzats són: *housewife household*, *housewife keeper* i *female caregiver*. En la resta de capítols, s'empren les expressions *cap de família* i *mestressa de casa*.

gènere i classe. Més específicament, l'autora postula la definició d'una tipologia que permeti caracteritzar els règims de benestar segons el seu nivell de compromís amb el model familiar que anomena *male breadwinner / female housewife*, en una clara al·lusió a l'expressió utilitzada per Wilson (1977)¹¹⁸.

Tal com apunta Lewis (1997), Wilson és una de les primeres veus que reconeix que el pacte de postguerra, sobre el qual es construeix l'*estat del benestar* modern, inclou la premissa d'un home adult empleat a temps complet –el *male breadwinner*– i una dona adulta que assegura l'estabilitat del matrimoni –la *homemaker* i *caregiver*–¹¹⁹. Lewis (1992) recupera l'aportació de Wilson i converteix el model familiar del *male breadwinner* (MBW)¹²⁰ en una categoria vàlida per analitzar els règims de benestar. Segons ella, a través d'aquest model es fa patent que el disseny de les prestacions socials de l'*estat del benestar* modern es dibuixa sobre la tela d'una falsa dicotomia que oposa l'esfera pública a l'esfera privada. Es tracta, doncs, d'obtenir una classificació sensible a l'existència del contracte sexual descrit per Pateman (1995); un contracte que, com s'ha explicat en apartats anteriors, no reconeix les dones com a ciutadanes de ple dret, sinó que les protegeix en tant que esposes, mares o filles:

“Find married women excluded from the labour market, firmly subordinated to their husbands for the purposes of social security entitlements and tax, and expected to undertake the work of caring for children and other dependants- at home without public support.” (Lewis, 1992: 162)

Lewis (1992) adverteix que el MBW és un model teòric “ideal” sense un reflex mimètic a la realitat social. Menys encara, diu l'autora, si es té present que moltes dones, particularment les de classe treballadora, han estat sempre present dins del mercat de treball, malgrat que la seva presència s'hagi intentat amagar des de diverses instàncies¹²¹.

A efectes empírics, la proposta de Lewis (1992) suposa incloure el que ella anomena treball no pagat als règims de benestar, tot posant fi a l'absència històrica d'aquest concepte dins la literatura comparada. És així com l'especialista britànica fa patent que per mesurar el nivell de compromís que els estats mantenen amb el model MBW

¹¹⁸ Wilson, E. 1977. *Women and the Welfare State*. Londres: Tavistock. [Citat a Lewis (1997)].

¹¹⁹ Algunes de les hipòtesis més recents entorn de les polítiques de conciliació impulsades des de les empreses, les conegudes com a *family friendly*, recuperen aquesta idea. Com s'explica a Torns-Miguélez, (2006), aquestes polítiques poden esdevenir, segons el sentit i l'aplicació que se'ls dona, una nova manera d'assegurar l'estabilitat familiar de les persones treballadores i garantir una força de treball disciplinada a les empreses (Torns-Miguélez, 2006).

¹²⁰ Per tal de fer la lectura més lleugera a partir d'ara s'utilitzen les sigles MBW per referir-se al model familiar *male breadwinner*.

¹²¹ Com s'ha comentat en el capítol anterior, diverses historiadores del treball, com ara Borderías (2003) o Scott (2000), han tractat aquesta qüestió.

cal tenir present el treball remunerat, el treball no remunerat i les prestacions socials. La relació entre aquests tres conceptes permet analitzar els mecanismes a través dels quals els països reproduïen, o s'allunyen, del model MBW.

Sens dubte, hi ha consens entre les científiques socials a l'hora de reconèixer la importància dels arguments que Lewis (1992) exposa en aquest primer article, tant pel seu encert com per l'elevat grau de suggestió que els acompanya (Showstack-Sasson, 1997; Orloff, 1997). Així ho evidencia la discussió que mantenen algunes especialistes posteriorment (Orloff, 1993; Sainsbury, 1994; Knijn, 1995). Aquest és un debat que, a grans trets, recull tres crítiques als plantejament de Lewis (1992) que ben aviat seran contestades per la mateixa autora.

La primera crítica considera la proposta de Lewis (1992) insuficient per analitzar la situació de les dones. Segons Orloff (1993), una de les autores que en primer lloc formula aquesta crítica, la classificació de Lewis (1992) no valora les possibilitats que l'estat ofereix a les dones per accedir al treball remunerat i poder formar una família autònomament; dos aspectes que l'autora considera bàsics per descriure els models de benestar des de la perspectiva de gènere.

En segon lloc, algunes especialistes critiquen la poca atenció que Lewis (1992) dedica als règims cura¹²². És a dir, a les polítiques destinades a substituir el treball no remunerat assumit, majoritàriament, per a les dones. En aquest sentit, assenyalen la manca d'operativitat del concepte *prestacions socials*, tant per analitzar les necessitats bàsiques que cal cobrir com per fer patent el paper de la família (Sainsbury, 1994; Knijn, 1995).

Finalment, en tercer lloc, diverses veus es fan ressò dels pocs països que configuren la base empírica dels arguments de Lewis (1992) –Suècia, França i Anglaterra. Certament, un aspecte que limita l'abast de l'anàlisi, tal com la mateixa Lewis reconeix el 1997 en l'article *Gender and Welfare Regimes: Further Thoughts*.

Efectivament, en aquest segon article, l'autora contesta aquestes i altres crítiques que li serveixen per reformular la seva proposta inicial. Així doncs, Lewis (1997) accepta que ha subestimat el treball reproductiu atribuït a les dones i, també, les conseqüències que l'assumpció de la seva responsabilitat té sobre l'autonomia femenina. Però, alhora, alerta de l'error que suposa considerar les prestacions de

¹²² Com s'explica en propers apartats, posteriorment, Lewis (Daly-Lewis, 2000) incorporarà la importància de la cura en les seves reflexions fins al punt de definir un nou concepte: el *social care*.

cura com a polítiques *women-friendly*. D'aquesta manera respon a la crítica d'Orloff (1997) tot alertant del risc que suposa focalitzar l'interès en les polítiques pensades per les dones –que ella anomena *gender centered measures*–, quan de fons persisteix la divisió sexual del treball. Segons el seu parer, cal evitar caure en el debat sobre el que és bo i dolent per a les dones perquè aquest oblida el problema de fons: la divisió sexual del treball. Per justificar aquest argument, Lewis (1997) es fa ressò d'algunes veus protagonistes de la història del pensament feminista crítiques amb les polítiques que, en última instància, cerquen reconèixer les característiques femenines de la cura per sobre de les masculines.

Contestades les crítiques, Lewis (1997) insisteix en la necessitat d'analitzar les relacions de gènere sobre les quals es construeixen les polítiques socials. Una anàlisi que, certament, ha d'incorporar el treball no pagat i la cura, però no com a variables centrals del benestar de les dones sinó com a instruments per mesurar el grau de compromís que cada estat assumeix amb el model MBW. El cas és que, segons les dades disponibles, la lògica d'aquest model persisteix en tots els països, més enllà de les diferències respecte al grau de desenvolupament de les prestacions socials que cada estat ofereix a la seva ciutadania.

La incorporació del treball no pagat i la cura com a instruments d'anàlisi obliga a afrontar el problema de la seva mesura. Segons Lewis (1997), és inqüestionable que tots els règims de benestar porten incorporat, implícitament o explícitament, un règim de cura. El principal problema és que la literatura especialitzada no ha sabut trobar la manera d'aproximar-se, empíricament, a la seva caracterització. I s'ha limitat a fer-ho a través de recomptar les transferències directes que l'estat ofereix per aquesta necessitat, així com els drets individuals vinculats al sistema de la seguretat social. Insatisfeta amb aquestes propostes, Lewis (1997) recupera el concepte desfamiliarització de McLaughlin-Glending (1994)¹²³ que ella mateixa defineix com¹²⁴:

“The concept defamiliarization promises to bring the focus back to the constituent concerns of a gender-centered approach. Furthermore, it is possible

¹²³ McLaughlin, E.; Glending, C. 1994. “Paying for Care in Europe: Is there a Feminist Approach?”. A: *Family Policy and the Welfare of Women*, eds. L.Hantrais; S. Mangeu. Loughborough: Cross National Research Papers University of Loughborough. [Citat a Lewis (1997)].

¹²⁴ Posteriorment, Esping-Andersen també inclou aquest concepte en la seva classificació tal com es recull en el llibre que publica el 1999 sota el títol *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Si bé ell mateix afirmarà que la incorporació del concepte no modifica la seva tipologia de tres règims de benestar, ans al contrari: la reafirma. En aquest sentit, considera que els règims conservadors són familistes, els règims liberals són no familiaristes o familiaristes a través del mercat i els règims socialdemòcrates són els més desfamiliaritzats.

to construe the concept such that the vexed question of what is 'good' for women is avoided; it is not assumed (as is the case with decommodification) that defamilialization is necessary desirable. " (Lewis, 1997:173)

L'autora pensa que aquest concepte té tres potencialitats: permet dibuixar un nou mapa sobre els recursos de transferències i cura –*cash and care*–; facilita l'anàlisi de la combinació i distribució d'aquests recursos entre els diferents col·lectius de la població; i permet tenir presents les diferències entre el mateix col·lectiu de dones i el seu "dret" a escollir si fer o no fer treball no remunerat sense que la decisió afecti la disponibilitat laboral. Tot plegat, des de la perspectiva que analitza els règims de benestar segons la relació entre treball remunerat, no remunerat i prestacions socials; un enfocament que, a més, subratlla l'aportació d'aquest treball no pagat –sobretot, de la cura– al benestar social.

Tanmateix, la nova proposta teòrica de Lewis (1997) segueix sense convèncer algunes veus. Una d'elles és la de Jesson (1997), qui valora positivament les modificacions incorporades, per bé que troba a faltar una anàlisi més detallada entorn del problema de la cura. Per a aquesta autora, cal aturar-se a revisar el concepte de cura per tal de respondre a un conjunt de qüestions que la literatura especialitzada acostuma a menystenir. Segons el seu parer, Lewis (1997) s'equivoca en considerar que el concepte treball no pagat és sinònim del concepte cura. Per a Jesson és precís preguntar-se què suposa la cura per a l'*estat del benestar* en general i per les dones en concret. O el que és el mateix, cal saber qui cuida, qui paga la cura, qui rep la cura, sota quines condicions s'ofereix i quines relacions jeràrquiques implica. Segons la seva opinió, la resposta a aquests interrogants dibuixa una tipologia diferent de la de Lewis (1997) qui, en no centrar-se en el problema de la cura, acaba reproduint la mateixa lògica productivista d'Esping-Andersen (1990) basada en la relació entre el treball i les prestacions socials.

Knijn-Kremer (1997) també es mostren insatisfetes amb el lloc que ocupa la cura dins la nova proposta de Lewis (1997). En concret, a elles cal atribuir el reclam de la cura com un nou concepte de ciutadania, la qual cosa implica plantejar-se la qüestió de com fer compatibles el dret de la persona dependent a ser cuidada i el dret de la persona cuidadora a decidir si vol cuidar. Per a elles, el principal problema rau en el fet que l'actual *estat del benestar* té una infraestructura insuficient per atendre la cura i una organització dèbil per millorar-ne la cobertura. Ambdós aspectes s'expliquen per la vulnerabilitat social dels col·lectius a qui afecta aquesta

problemàtica: les dones i les persones dependents –infants, adults dependents i gent gran.

Respecte el primer col·lectiu, apunten que la cura és una activitat marcada, clarament pel gènere. Però no només diuen això, sinó que també insisteixen en la necessitat de tenir present que a través de la cura es reforcen les responsabilitats femenines i se'n construeixen de noves. L'atenció sobre el segon col·lectiu, el de les persones dependents, condueix a Knijn-Kremer (1997) a parlar del *care gap*. Una esclatxa que es fa visible en molts països europeus en la mesura que les persones dependents no tenen el poder i la capacitat per marcar l'agenda política de l'*estat del benestar*. Així les coses, aquestes autores posen de manifest com l'actual *estat del benestar* forma necessitats i drets entorn de la cura que, en última instància, reproduïxen les mancances de l'actual concepte de ciutadania analitzat des de la perspectiva de gènere. A fi de superar aquestes mancances, reclamen un nou concepte de ciutadania inclusiu que no porti incorporada la marca de gènere, la qual cosa obliga a donar resposta a quatre qüestions cabdals: la cura com a responsabilitat pública o privada; la cura com a treball pagat o no pagat, la cura com a dret dels cuidadors o dels dependents i la cura com a forma de dependència o independència.

En qualsevol cas, queda palesa, la importància de les crítiques formulades des de la perspectiva de gènere a les tipologies sobre els règims de benestar. Més enllà de les seves discrepàncies internes, aquestes crítiques posen de manifest la inconsistència d'unes classificacions limitades per un enfocament restringit que relaciona ocupació i benestar. Així ho evidencien els estudis empírics sobre la presència del model MBW dins l'escenari europeu que es revisen en l'apartat següent. Aquests estudis parteixen d'una perspectiva més àmplia a través de la qual és possible percebre la importància del TDF i el treball de cura pel benestar social.

4.3.3. La presència europea del model familiar MBW

En efecte, des de la perspectiva de gènere s'elaboren estudis empírics sobre els règims de benestar que analitzen i comparen les diverses realitats nacionals dins l'escenari europeu a partir del model MBW definit per Lewis:

“The male breadwinner model built into the postwar settlement assumed regular and full male employment and stable families in which women would be provided for largely via their husbands’ earnings and social contributions.” (2001:153)

Tal com apunten diverses veus, l’increment de l’activitat laboral femenina i els canvis de l’estructura familiar permeten parlar del declivi del *male breadwinner* (Plantenga-Shippers-Siegers, 1999; Crompton, 1999; Lewis, 2001; Olson, 2002; Orloff, 2006)¹²⁵. La majoria d’estudis parteixen de la premissa que el model MBW ha perdut pes amb l’augment de les parelles de doble ingrés que des del final del segle xx viuen els països de la Unió Europea. Aquest fenomen erosiona el citat model familiar perquè desdibuixa els rols tradicionals de gènere; una erosió que afecta, bàsicament, el rol de la dona i que deixa pràcticament intacta la figura del cap de família en persistir la divisió sexual del treball dins la llar. Per tant, perd pes la figura de la *housewife keeper* en tant que dedicació exclusiva a les tasques i responsabilitats de la llar-família; en canvi es manté la figura del *male breadwinner* caracteritzada per la total disponibilitat vers el mercat laboral i l’absència vers el TDF¹²⁶. En aquest sentit, les dades empíriques mostren com les dones s’han incorporat al mercat laboral amb una proporció molt superior a l’entrada dels homes a les tasques de la llar, en aquells casos en què s’ha donat¹²⁷. Per tot plegat, Lewis afirma el següent:

“The male breadwinner model has eroded, but the social reality is still far from a family comprised of self-sufficient, autonomous individuals. While women’s behaviour has changed substantially with respect to paid work, they still perform the bulk of paid care work. Men have change much less with respect to the amount of either paid or unpaid work they do.” (2001:155)

Però les mateixes especialistes es fan ressò de l’heterogeneïtat que caracteritza aquest procés d’erosió. Lewis (2001) parla d’un canvi pendular cap a un nou model, *adult-worker model family*, on es prioritza l’activitat laboral d’homes i dones per sobre de les responsabilitats domèstiques. Mentrestant, Orloff (2006) apunta el

¹²⁵ Segons Lewis (2001), la participació de les dones en el mercat de treball està plenament acceptada a la societat, però els canvis més importants i ràpids han vingut de la transformació que ha experimentat la família en els darrers anys, fins al punt que les dades empíriques fan pensar en la pèrdua de capacitat heurística de la família nuclear a l’hora d’analitzar el comportament de la població. No es tracta d’una individualització de les famílies, sinó d’un canvi en les estructures que afecta el model familiar predominant fins aleshores, el MBW. En aquest sentit, Lewis centra moltes de les seves anàlisis en el cas de les famílies monoparentals, així com els casos de pares i mares divorciats.

¹²⁶ Olson (2002) utilitza el terme *degendered* per referir-se a aquesta tendència on perd més pes el rol de *housewife keeper* que el de *male breadwinner*.

¹²⁷ Les dades d’EUROSTAT (Aliaga, 2006) sobre dedicació al temps de treball de les persones entre 20-74 anys amb independència de la seva situació laboral mostren com, pel cas espanyol, les dones dediquen una mitjana de 4h57min. al TR i els homes una mitjana de 6h11min. En contrast, les dones dediquen una mitjana de 3h29min. al TDF i els homes una mitjana de 1h20min. Si es sumen aquestes xifres, s’observa que la càrrega total del treball és molt superior en el cas de les dones (8h26min.) que en el cas dels homes (7h31min). Si bé la càrrega total de treball a Suècia és pràcticament igual entre homes (7h40min.) i dones (7h37min.), aquestes darreres dediquen més temps al TDF (3h32min.) que els homes (2h23min.).

farewell maternalism com la nova tendència política dels països europeus que es troben a mig camí d'aquest canvi pendular. Més enllà del que és, Fraser (1994) postula la universalització de la cura i l'accés igualitari a l'ocupació com a elements imprescindibles d'un escenari de futur. Segons l'autora, el que cal és un model *universal caregiver* caracteritzat per a: “[...] to induce men to become more like what most women are now—that is, people who do primary care work” (Fraser 1994:611).

Respecte de l'escenari actual, Lewis (2001) descriu un ventall de models de transició segons les contribucions que homes i dones fan al treball remunerat i no remunerat i segons el caràcter de les provisions de cura que acompanyen aquestes contribucions¹²⁸. Altres veus, però, consideren necessari tenir present més elements de classificació a partir dels quals sigui possible explicar el contingut heterogeni d'aquests models (Plantenga-Shippers-Siegers, 1999; Crompton, 1999; Warren, 2000).

Plantenga-Shippers-Siegers (1999) subratllen la influència dels règims de temps de treball propis de cada realitat nacional sobre el model MBW. Les autores consideren que el concepte de règim de TTR encunyat per Rubery-Smith-Fagan (1998) permet tenir en compte el pes que l'organització, implícita i explícita, de la jornada laboral té en un context determinat. De manera que, per exemple, és possible analitzar sota quines condicions es dona l'augment de l'activitat laboral femenina. En aquest sentit, Plantenga-Shippers-Siegers (1999) pensen que les desigualtats de gènere dins del mercat laboral són fruit de la divisió sexual del treball però, alhora, que les diferències es concreten segons els règims nacionals de TTR. Aquesta tesi s'argumenta a partir del cas holandès on, malgrat la forta presència de treball a temps parcial, el treball a temps complet es continua considerant la norma social. En aquesta tessitura, les altes taxes de temps parcial femení no són símptoma de normalitat sinó més aviat de desigualtat. Una desigualtat que obliga a matisar la realitat de les parelles de doble ingrés perquè el seu creixement és més proper al model familiar *one-and a half- earner* que al model *adult-worker* o *dual career*.

¹²⁸ Concretament, Lewis (2001) defineix sis escenaris possibles: el *male breadwinner* tradicional on l'home treballa a temps complet i la dona és la principal responsable de la llar; el *dual-breadwinner 1* on l'home treballa a temps complet i segueix sent el principal proveïdor mentre que la dona treballa a temps parcial i segueix sent la principal responsable de la cura; el *dual-breadwinner 2* on a diferència del cas anterior la cura passa pel mercat, l'estat o el tercer sector; el *dual-breadwinner 3* on ambdós treballen a temps parcial i assumeixen la cura; el *dual-career* on ambdós treballen a temps complet i la cura és externalitzada; i el *single earner* que és el cas de les famílies monoparentals.

Tot prenent com a referència l'experiència anglesa, Crompton (1999) mostra com la majoria de dones que treballen a temps complet tenen una parella que també ho fa, mentre que només la meitat d'homes que treballa a temps complet tenen la seva parella en la mateixa situació. Les raons d'aquesta tendència cal cercar-les en una dona que segueix assumint el gran volum de les responsabilitats domèstiques, la qual cosa li suposa una major càrrega total de treball. A fi de copsar aquesta situació, algunes especialistes parlen del model *dual breadwinner/female carer* on home i dona són presents al mercat laboral, però bé que les responsabilitats domèstiques i de cura se segueixen considerant una responsabilitat femenina.

Segons alguns estudis, aquest *dual breadwinner/females carer* es dona a tots els països europeus però no de manera generalitzada. En aquest sentit, Warren (2000)¹²⁹ subratlla la importància de considerar l'heterogeneïtat de les estructures socials nacionals. És així que aquesta autora critica la proposta de Lewis (1997) perquè no permet captar ni la influència dels patrons culturals propis d'un país ni les diferències econòmiques entre la seva ciutadania. Per exemple, Warren (2000) assenyala la importància de la classe social en la mesura que les famílies amb més capacitat econòmica poden satisfer una part de les necessitats domèstiques i de cura a través del mercat, de manera que considera ambdós aspectes clau per poder analitzar la distribució del TDF. Segons el seu parer, la clau de volta per definir el model de transició de cada context. És cert però que, tal com apunta l'autora, manquen estudis qualitius sobre les estratègies de la vida quotidiana necessaris per copsar la influència dels patrons culturals.

Altrament, diverses veus s'han fet ressò de la necessitat d'incorporar la classe social en els estudis sobre l'evolució del model MBW. No sorprèn comprovar com aquest reclam procedeix de les veus especialitzades en estructura social. Aquest és el cas de Crompton-Brockmann (2000) qui en un estudi sobre les estratègies de *work and life balance* de la població anglesa arriben a la conclusió que tan important és la classe social com el gènere. Principalment, perquè la combinació d'ambdues variables defineix els projectes de vida, una dimensió cabdal per entendre les estratègies de les persones.

Des d'aquesta perspectiva, les autores mostren com, al Regne Unit, els col·lectius que tenen més problemes per conciliar són les dones de classe mitjana i els homes de

¹²⁹ Les reflexions teòriques d'aquesta autora es basen en un estudi comparatiu entre el cas anglès i el danès.

classe treballadora. Segons Crompton-Brockmann (2000), aquests dos col·lectius comparteixen un element que explica les dificultats per conciliar, és a dir, un projecte de vida construït entorn de les aspiracions laborals. D'una banda, les dones de classe mitjana volen construir una carrera en el món masculí, la qual cosa explica per què d'entrada els problemes de conciliació es manifesten en sentit contrari a la classe social. És a dir, més presència en el cas de les dones que ocupen millors posicions dins l'estructura social. Si bé cal no oblidar que aquestes diferències són fruit d'una desigualtat anterior que condiciona les oportunitats d'accés al mercat de treball. D'altra banda, els homes de classe treballadora, sobretot de la indústria, volen acomplir el seu compromís de cap de família però la vulnerabilitat amb què es troben en el mercat laboral –precarietat, pèrdua de filiació sindical i terciarització– els obliga a adoptar una estratègia individual que implica més hores de treball remunerat i pitjors condicions laborals.

A partir d'aquest conjunt d'estudis, sembla possible parlar d'una erosió material del model familiar MBW i del manteniment del pes simbòlic de les seves pautes socioculturals. Com apunten Torns-Borràs-Carrasquer (2004), tot i que la figura del cap de família no ostenta el poder de manera absoluta, sí que conserva a la majoria de països occidentals un pes simbòlic reforçat amb la protecció social a la llar-família¹³⁰.

Lewis (2001) també es refereix a aquesta darrera qüestió. A partir de les experiències anglesa i holandesa, construeix una hipòtesi generalitzable a tots els països occidentals respecte a la contradicció entre la realitat social i les polítiques estatals. Segons la seva opinió, el rerefons d'aquesta contradicció s'explica per l'ambigüitat que suposa un context on la política ha acceptat l'erosió del model familiar MBW, per bé que la realitat social es correspon a un model *one-and-a half earner*. El cas és que els governs han assumit massa ràpidament el canvi cap al model *adult-worker* sense tenir present l'esclatxa que separa el comportament laboral de les persones dels imaginaris i les prescripcions socials. Aquesta situació, segons l'especialista, requereix polítiques concretes orientades a pal·liar les desigualtats de

¹³⁰ Les evidències empíriques posen de manifest que el procés d'erosió varia en funció del règim de benestar. Segons dades d'EUROSTAT del 2003 sobre l'activitat laboral de les parelles formades per persones entre 20-49 anys, el 44 % de parelles espanyoles està formada per dues jornades completes, mentre que el 43 % respon al model *male breadwinner* on només hi treballa l'home. Unes dades que contrasten amb el cas finlandès, on el 63 % són parelles de doble ingrés i només el 21 % segueixen el model *male breadwinner*. Si bé cal dir que l'estat espanyol es situa al costat de la mitjana europea respecte parelles amb dos jornades completes (45 %), la xifra de parelles on només treballa l'home està per sobre de dita mitjana (29 %). Informació consultada a: <<http://www.eurostat.eu.int>> [consulta: 10/12/06].

gènere que vagin més enllà de la presència de les dones dins del mercat laboral. En aquest sentit, Lewis (2001) parla d'unes polítiques laborals que passen per davant de la realitat social en la mesura que parteixen d'un mercat de treball igualitari. Paradoxalment, sovint, aquestes polítiques esdevenen contradictòries amb unes polítiques familiars que segueixen reforçant el model familiar MBW.

Per a Olson (2002), l'explicació de tot plegat rau en el fet que hi ha hagut un major esforç i voluntat per elaborar polítiques laborals d'igualtat d'oportunitats que polítiques familiars des de la perspectiva de gènere. I, en el millor dels casos, quan aquestes darreres s'han desenvolupat, no han tingut l'èxit de les primeres¹³¹. Saraceno (1995) anomena aquesta qüestió familiarisme ambivalent per referir-se a l'experiència concreta dels països del sud d'Europa. Ací és on més responsabilitats familiars assumeix la població, bàsicament les dones, i on hi ha menys polítiques de suport a la família. Fins al punt que aquest fenomen dona lloc a una situació ambivalent en la mesura que l'estat exigeix, indirectament, a la família, però no reconeix, públicament, el seu paper dins del règim de benestar. Aquesta mirada procedent de les veus del sud contribueix a consolidar el salt epistemològic que separa els règims de benestar dels règims de cura¹³².

4.4. Dels règims de benestar als règims de cura

Al final dels anys 90 del segle XX, el concepte cura pren protagonisme dins del debat que mantenen les especialistes sobre el règim de benestar. Les seves aportacions no han cessat des d'aleshores, al contrari, cada vegada més són un punt de referència entre els especialistes en política social comparada, de manera que augmenten les veus que es fan ressò del repte que les necessitats de cura suposa per l'*estat del benestar* del segle XXI. Aquest és un repte ineludible per als països occidentals davant

¹³¹ Un exemple actual es troba en les polítiques de conciliació sorgides com una estratègia europea per a la promoció de l'activitat laboral femenina i deutores de la lògica productivista.

¹³² Com s'ha vist al llarg d'aquest apartat, les científiques socials anglosaxones i escandinaves són les principals protagonistes del debat sobre règims de benestar des de la perspectiva de gènere. Tanmateix, la literatura espanyola inclou excel·lents estudis empírics entorn d'aquestes qüestions. Bons exemples es poden trobar a Carraso *et al.* (1997) on s'estudia com ha evolucionat la situació de les dones i l'actuació de les polítiques socials en el període comprès entre 1980 i 1995; els treballs de Villota (1998) sobre la política fiscal i el gènere; la revisió crítica que Sensat-Varela (1998) fan de l'acció política per la igualtat d'oportunitats entre els gèneres; el treball de Gelambí (2005) centrat en la realitat municipal catalana; o la recent publicació d'Astelarra (2005) on, a partir d'un acurat model analític, s'analitza el disseny, l'execució i l'impacte de les polítiques d'igualtat d'oportunitats impulsades en l'escenari espanyol durant el període 1983-2000.

el progressiu envelliment de la seva població, l'augment de la presència femenina en el mercat laboral i el manteniment de l'absència masculina dins l'esfera domèstica. En el cas que ocupa aquesta tesi doctoral, interessa el protagonisme creixent de la cura perquè permet tenir en compte la importància del temps de treball com a factor de benestar quotidià.

4.4.1. La cura: entre l'afectivitat i el treball

L'interès per la cura com a concepte sorgeix, pràcticament, en el mateix moment que s'inicia la discussió teòrica al voltant del treball domèstic. Tot i aquesta coincidència en el temps, es tracta de dos debats teòrics diferents que comparteixen alguns continguts i certes problemàtiques. La revisió de la literatura especialitzada així ho demostra.

D'entrada, cal parlar d'un concepte difícil de definir, en bona part, per la ambigüitat que embolcalla el terme. Una ambigüitat que ha augmentat amb el desenvolupament sociocultural i conceptual de la cura, tal com mostren la quantitat de significats i usos que se li ha atribuït des de la dècada dels 80 del segle XX. Les primeres discussions, protagonitzades per les anglosaxones, se centren en la dimensió semàntica del terme atesa la doble accepció que la paraula té en la llengua anglesa: *care about*, entès com a preocupació per, i *care for*, entès com a cura de. I es posa l'èmfasi en el procés de construcció de la cura com a objecte d'estudi.

Més enllà d'aquest episodi iniciàtic, el que ací interessa destacar és que des de bon principi, l'anàlisi sociològica de la cura respon a tres objectius ben diferenciats (Thomas, 1993): des de la perspectiva interessada a analitzar la situació de la dona dins de la societat, s'entén la cura com una activitat femenina; des de la perspectiva centrada en l'anàlisi de l'*estat del benestar* i les polítiques socials comparades, s'entén la cura com la provisió de serveis; i, finalment, la cura entesa com a via per comprendre les necessitats i els interessos dels col·lectius de persones dependents i millorar-ne la qualitat.

No és gens estrany, doncs, que la perspectiva de gènere i els estudis entorn de l'*estat del benestar* siguin els principals corrents interessants en aquesta qüestió. En aquest sentit, és obligat citar les aportacions d'aquelles autores pioneres en les quals coincideixen aquests dos enfocaments, bàsicament, especialistes anglosaxones i

escandinaves. D'una banda, procedents del camp de les polítiques socials els noms més citats són Finch, Groves i Land (Thomas, 1993; Ungerson, 2000; Daly-Lewis, 2000). També cal fer referència a les reflexions de Fraser (1994) que des d'una perspectiva feminista i socialista defensa el model *universal caregiver*, així com l'experiència francesa dels serveis de proximitat (Croff, 1994). Finalment, cal recordar les aportacions de Balbo (1987) qui subratlla el treball de cura com un element fonamental pel benestar quotidià¹³³.

Fruit d'aquests orígens, l'evolució de la cura com a concepte sociològic s'ha caracteritzat per dues constants. En primer lloc, i fins fa ben poc, la limitació del seu ús dins de la literatura feminista; una literatura que, en relació al segon tret, s'ha dividit entre les investigacions que posen l'accent en la dimensió relacional i les que posen l'accent en els serveis i provisions d'atenció a la cura entesa com a treball. Si bé de bon principi predominaven les aproximacions d'autores feministes que empraven el concepte per subratllar les relacions socials de les dones i la seva superioritat ètica i moral, amb el pas dels anys, s'ha generalitzat un ús més ampli (Thomas, 1993). Aquest canvi de tendència ha suposat l'abandonament d'una visió idealitzada que entenia i analitzava, des de l'enfocament dels vincles afectius i amorosos, les activitats de cura que tenen lloc dins de la llar. I s'ha prioritzat la concepció de la cura com una activitat i no com un sentiment.

Les raons d'aquest gir epistemològic tenen molt a veure amb les primeres crítiques de les autores escandinaves a l'*estat del benestar* (Hernes, 1996), les quals, com s'ha exposat en apartats anteriors, posen de manifest que amb el model nòrdic de benestar les dones han passat a realitzar, dins del sector públic, el treball que ja feien dins de les llars. Tal com apunten Daly-Lewis (2000), es tracta d'unes veus crítiques que serveixen per iniciar el procés d'ampliació i maduració de la cura com a concepte sociològic susceptible de ser analitzat en relació amb les variables estructurals bàsiques –classe, gènere i ètnia–¹³⁴. En aquest sentit, les autores

¹³³ De fet, com s'ha vist en el capítol anterior, les aportacions de les sociòlogues italianes sobre *il lavoro di cura* també formen part del debat sobre el treball domèstic ja que permeten ampliar-ne el contingut (Saraceno, 1986; Bimbi-Capecci, 1986; Balbo, 1991).

¹³⁴ L'evolució de l'obra de la sociòloga britànica Graham il·lustra clarament aquest procés cap a la definició d'un marc teòric obert i dinàmic per a la cura (Thomas, 1993; Ungerson, 2000). Si bé els seus inicis se situen al costat de les feministes que veuen la cura com un sentiment, posteriorment, és una de les pioneres a reclamar la consideració de les variables classe i ètnia, a més del gènere, en les investigacions sobre la cura. A partir d'aquesta reflexió, s'obren noves línies d'investigació algunes de les quals han agafat protagonisme amb els anys i en consonància amb els canvis socials. Aquest és el cas dels estudis orientats a analitzar les relacions entre el servei domèstic i l'ètnia, dins i fora del mercat. En canvi, menys seguiment ha tingut la recerca entorn de la classe i la cura tot i les interessants anàlisis d'Arber-Ginn (1992) que mostren la importància dels recursos en l'accés a la cura informal com una via

franceses interessades a analitzar els serveis de proximitat, mostren com la “suposada” habilitat de les dones per cuidar és, molt sovint, l'obstacle per professionalitzar els serveis d'atenció i cura (Croff, 1994).

Però aquest procés d'ampliació i maduració no ha conduït a una definició unificada i consensuada del concepte¹³⁵. Més aviat al contrari, ja que se n'han multiplicat els usos. En aquest sentit, es critica la tendència a fragmentar la definició i ús de la cura a partir de dicotomies –formal/informal; vells/infants; pagada/no pagada, etc.– que posen límits al seu potencial analític (Thomas, 1993; Daly-Lewis, 2000). Des d'aquesta perspectiva, Thomas (1993) revisa els debats que han acompanyat aquestes dicotomies. L'autora deconstrueix el concepte a partir de les dimensions comunes dins de la literatura especialitzada: identitat social de la persona cuidadora, identitat social de la persona cuidada, relació interpersonal entre persona cuidadora i cuidada, naturalesa de la cura, caràcter públic o privat de la demanda social de cura, caràcter econòmic de la cura, responsabilitat institucional. Exercici que li permet elaborar una proposta unificada del que ella considera la categoria empírica de la cura, davant les propostes parcials que acostumen a considerar el concepte com una categoria teòrica.

Al costat de la proposta de Thomas (1993), però des del terreny de la política social comparada, sorgeix la cura com el nou repte de les polítiques de benestar. En aquest sentit, Daly-Lewis (2000) apunten que la cura esdevé una problemàtica pels estats quan coincideixen el conjunt de canvis socials que fan disminuir les prestacions socials amb l'augment de la seva demanda. A diferència de moltes de les tasques del TDF que es poden mercantilitzar i proporcionen benestar per bé que no es consideren una responsabilitat de l'*estat del benestar*, a principis del segle XXI cada vegada més es responsabilitza l'estat de les tasques vinculades a la cura de les persones dependents. Val a dir que, en cap cas, el reclam d'aquesta responsabilitat no inclou l'organització quotidiana d'aquestes tasques. Altres veus consideren que la novetat respecte a aquesta qüestió no és el problema de les necessitats de cura sinó la seva dimensió. És així com l'acceleració de la magnitud i la intensitat del fenomen provoca la ràpida incorporació de la cura en l'agenda científica i política (Rodríguez

per preservar la intimitat (Ungerson, 2000). En qualsevol cas, no s'escapa la importància de la classe a l'hora d'analitzar les diferents estratègies de cura, tant des del pla pràctic com del simbòlic.

¹³⁵ Una altra de les contribucions interessants durant aquest procés de maduració del concepte és la d'aquells autors que reclamen la consideració dels homes com a cuidadors. Els treballs d'Arber-Gilbert (1989) i Fisher (1994) aporten dades empíriques que permeten establir una nova categoria de “marit cuidador” ignorada per una literatura feminista centrada en la figura de les dones com a cuidadores i la seva solidaritat intergeneracional.

Cabrero, 2004). En aquest context, especialistes en polítiques socials, fins ara despreocupats per aquestes qüestions imbricades en la vida quotidiana, es comencen a fer ressò de la importància de la cura per al benestar.

4.4.2. Un nou repte per a l'*estat del benestar*: el *social care*

Davant la presència creixent del concepte cura dins la literatura especialitzada, Daly-Lewis (2000) consideren necessari especificar-ne el seu contingut i ús com a categoria analítica dels règims de benestar. Bàsicament, perquè es tracta d'un concepte que, en el seu moment, no va ser construït per analitzar el grau de desenvolupament de l'*estat del benestar*, de manera que cal reconceptualitzar-lo si es vol utilitzar per a tal finalitat.

Concretament, aquestes autores pensen que al llarg dels anys 90 s'ha limitat i infrautilitzat l'ús teòric del concepte, sobretot, en la producció científica sobre les polítiques dels règims de benestar. Segons Daly-Lewis (2000), aquest fet s'explica, en bona part, per la citada manca d'acord a l'hora de definir el concepte i, fruit d'aquest desacord, per la disputa que mantenen algunes especialistes per tal d'imposar les seves aproximacions teòriques. Tal com s'ha dit en l'apartat anterior, aquest disputa dins la literatura especialitzada comporta la pluralitat d'usos del concepte i l'excessiva parcel·lació del seu contingut en falses dicotomies¹³⁶.

Daly-Lewis (2000) es manifesten en contra d'aquesta estratègia metodològica perquè, segons el seu parer, limita la coherència del concepte així com el seu potencial heurístic, de manera que, en última instància, es corre el perill de convertir la cura en un concepte buit, sense significat. Enmig d'aquesta discussió, ambdues autores proposen el concepte *social care*, que es podria traduir com la cura socialment organitzada¹³⁷. La definició d'aquest terme respon a un doble objectiu: superar la fragmentació conceptual i empírica de la cura; i, per tant, recuperar el seu potencial analític per a l'anàlisi de l'*estat del benestar*¹³⁸.

¹³⁶ Aquí cal fer notar, una crítica implícita de Lewis a totes aquelles veus que, com s'ha vist en apartats anteriors, li havien reclamat més atenció sobre la cura a partir de propostes dicotòmiques com per exemple Knijn-Kremer (1997).

¹³⁷ En castellà, cada vegada pren més força l'expressió *cuidado público*.

¹³⁸ Cal dir, també, que hi ha alternatives teòriques parcials als límits que imposen les esmentades dicotomies. Un bon exemple és el treball d'aquelles autores que subratllen la necessitat de superar la dicotomia dependència/cura per tal de recuperar la capacitat d'agència de les persones dependents.

El cas és que aquestes autores contràries a les propostes que limiten l'ús del concepte a partir de les seves dimensions, parteixen d'una concepció multidimensional a partir de la qual subratllen quatre característiques centrals de la cura en el context actual. En primer lloc, entenen la cura com a treball, per tant, es consideren totes les condicions i formes a través de les quals es realitza superant les dicotomies formal/no formal i pagada/no pagada. En segon lloc, tenen en compte el marc normatiu, d'obligacions i responsabilitats que envolta la cura més enllà de l'afectivitat dins l'esfera de la llar. En tercer lloc, consideren imprescindible mesurar tant el valor dels costos materials com el valor dels costos emocionals lligats al treball de la cura. I, finalment, tenen en compte el progressiu augment de les necessitats d'atenció a les persones, siguin infants o vells. A partir d'aquestes quatre premisses defineixen el *social care* com:

“[...] to define social care as the activities and relations involved in meeting the physical and emotional requirements of dependent adults and children, and the normative, economic and social frameworks within which these are assigned and carried out.” (Daly-Lewis, 2000:285)

Per tant, s'observa que una de les virtuts del concepte *social care* és que permet integrar, en un mateix ordre de prioritats, els tres objectius que van marcar la literatura sociològica interessada en la cura: les relacions entre els gèneres, l'anàlisi de l'*estat del benestar* i les demandes i necessitats de les persones dependents. I ho fa superant el fals debat de les dicotomies i remarcant la importància creixent de la cura davant dels canvis socials de les darreres dècades. Aquests canvis obliguen a considerar la dependència en sentit ampli, ja que no només són les criatures les que es troben en aquesta situació, sinó que cada vegada més cal veure-hi persones adultes. Bé perquè són velles, bé perquè pateixen algun tipus de malaltia o discapacitat. O, perquè no dir-ho, la dependència d'uns marits incapaços de tenir cura d'ells mateixos i, per tant, dependents vers les seves esposes, mares i filles (Picchio, 1992).

Per tot plegat, el concepte *social care* permet desvetllar dimensions importants de la vida de les dones i, alhora, facilita la mesura de les necessitats personals i socials que comporta el benestar de les persones dependents; unes necessitats a les quals cal donar resposta des de l'esfera pública perquè no són un problema estrictament privat o familiar. Però a més, permet aprofundir en el benestar de les persones les cuidadores. I ací, el temps hi té un paper clau en la mesura que s'empra com a

Unes aportacions que han tingut molt bona acollida en el terreny de l'educació social com a fonament teòric de la necessitat d'independència de les persones discapacitades (Ungerson, 2000).

dimensió analítica: el nombre d'hores i anys dedicats a l'atenció de les persones dependents permet posar de manifest el cost de la cura, tant en termes de diners com en termes de disponibilitat de temps de lliure disposició personal. Més enllà d'aquesta aproximació quantitativa, aquesta tesi doctoral també es fa ressò de la importància de la dimensió qualitativa del temps pel benestar quotidià.

4.4.3. Dels règims de benestar als règims de cura

La introducció del concepte *social care* en el debat sobre els règims de benestar té clares conseqüències empíriques. Quan Daly-Lewis (2000) diuen que cal recuperar la cura com una categoria d'anàlisi del grau de desenvolupament de l'*estat del benestar*, cal entendre que proposen un sistema d'avaluació del benestar més enllà de la seva dimensió material, més enllà de la garantia que ofereix l'ocupació. Aquest gir conceptual és recolzat per altres autores com Bettio-Plantenga (2004) les quals plantegen la necessitat de parlar de règims de cura tot superant la lògica dels règims de benestar. En definitiva, totes elles recorden les mancances de la literatura especialitzada, tradicionalment centrada a analitzar la relació entre l'estat i el mercat. I proposen centrar l'atenció en aspectes poc estudiats fins ara, a saber les relacions que l'estat manté amb la família i amb els problemes socials connectats a la quotidianitat de les persones. Del que es tracta, fonamentalment, és d'entendre que la ciutadania europea a part d'estar ocupada, en molts casos, també és cuidadora.

Sens dubte, aquesta perspectiva mostra una altra cara de la realitat tal com se suggereix en els estudis que l'adopten. En aquest sentit, Bettio-Simonazzi-Villa (2004) plantegen la necessitat de definir els règims de cura segons l'oferta de polítiques socials i la història cultural de cada país. Per això, construeixen un sistema d'indicadors propi a partir del qual identifiquen fins a cinc models diferents d'*estat del benestar*. Un primer model es correspondria als casos d'Itàlia, Grècia i Espanya caracteritzats per atribuir el que les autores anomenen el *management* de la cura a la família, de manera que aquesta actua com un coixí de les mancances de l'estat¹³⁹. En segon lloc, identificarien els casos del Regne Unit i Holanda on es dona una nítida diferència entre la cura dels infants –considerada responsabilitat privada i, per tant,

¹³⁹ Bettio-Simonazzi-Villa (2004) identifiquen aquest model amb el *care drain* caracteritzat per l'elevada presència de mà d'obra femenina i immigrada dins les famílies per atendre les mancances de l'estat.

assumida des de la cura informal– i la cura dels adults dependents –considerada responsabilitat pública i, per tant, assumida per l’estat. En tercer lloc, l’experiència d’Àustria i Alemanya es correspondria a una mena de règim de cura privada facilitada, públicament, a través de permisos laborals. En canvi, en els casos de Bèlgica i França el suport públic a la cura seria més explícit en el sentit que no es materialitza tant amb permisos laborals, sinó a través de serveis i transferències, sobretot, per a la cura dels infants. Finalment, als països Escandinaus és on es concentraria el nivell més elevat de suport públic a la cura, un suport desenvolupat des d’una perspectiva de dret universal.

Menys explícita és la classificació de Daly-Lewis (2000) a partir de la qual diferencien, únicament, tres models: el cas dels països escandinaus amb una clara responsabilitat pública per a la cura d’infants i adults; els països del centre i el sud d’Europa amb una tendència a privatitzar la cura, si bé caldria parlar de diferències entre els països mediterranis on la responsabilitat recau sobre la família i el cas alemany on la responsabilitat recau sobre el tercer sector; i els casos del Regne Unit i Irlanda caracteritzats per privatitzar la cura, és a dir, deixar-la en mans del mercat a costa de reduir el suport a la família i a l’oferta pública de servies.

En qualsevol cas, en aquest apartat el que interessa subratllar és la perspectiva que permet identificar els quatre règims de benestar descrits pels especialistes –el nòrdic, el continental, el liberal i el mediterrani o llatí– amb quatre règims de cura. Així com els elements diferencials més destacats d’aquests règims que, bàsicament, fan referència a: la protecció a la dependència com una extensió lògica dels drets de ciutadania –perspectiva universal– vers la creació d’assegurances públiques de protecció a la dependència –visió assistencial–; la persona cuidadora com a subjecte vers la persona cuidada com a subjecte; i la tradició cultural familiarista vers la tendència a mercantilitzar¹⁴⁰. Són quatre règims que, com assenyala Knijn (2004), es corresponen a quatre lògiques de cura: la lògica burocràtica, en què els serveis públics són els principals proveïdors de la cura sota el control democràtic a la persona dependent, considerada una ciutadana en un context d’igualtat; la lògica professional, en què els proveïdors de la cura són professionals que donen un tracte expert i personal a les persones dependents les quals, en aquest cas, són usuaris sota

¹⁴⁰ Des d’aquesta perspectiva, el cas de l’Estat espanyol se situa entre els països mediterranis amb sistema protector de dèbil extensió, baixa intensitat, descoordinat i amb grans diferències territorials que es recolza en una forta tradició familiarista, la concurrència del voluntariat i l’economia submergida (Rodríguez Cabrero, 1999; A. Moreno, 2004). Tot i les diferències per comunitats autònomes, el cas català queda inclòs dins d’aquest model.

el control de l'ètica professional; la lògica de mercat on les empreses són les que ofereixen la cura als consumidors amb criteris d'eficiència i benefici segons el control de l'oferta i la demanda; i la lògica familiar on les dones i les persones voluntàries són les principals proveïdores de la cura en el seu entorn més immediat i, per tant, on la cura es caracteritza per esdevenir una relació basada en la confiança i la reciprocitat sota el control personal¹⁴¹.

Val a dir, però, que aquestes classificacions han estat criticades per algunes veus especialitzades perquè parteixen d'un enfocament excessivament economicista a l'hora d'analitzar els règims de benestar en general i els de cura en particular (Pfau-Effinger, 1998; Kröger, 2004). D'una banda, consideren les dones com a agents racionals que defineixen les seves estratègies –laborals i domèstiques– segons una lògica de cost i benefici. I, d'altra banda, aquesta lògica es limita a l'oferta de prestacions socials per part de l'estat que en el cas de la cura suposa la simple comptabilització del nombre de prestacions socials –siguin, aquestes, serveis, transferències monetàries o permisos laborals.

Contràries aquest enfocament, algunes veus com Pfau-Effinger (1998) subratllen la necessitat de tenir en compte els valors culturals a l'hora d'analitzar les estratègies de les dones i les demandes de les persones receptores de la cura dins dels règims de benestar. És a dir, la necessitat d'interrelacionar les estratègies de gènere –el treball i la cura d'homes i dones– amb les relacions entre gèneres –normes, valors i actituds cap a l'ocupació i la cura.

En aquesta línia, Olson (2002) critica les tesis de les especialistes que analitzen els règims de benestar a partir de les polítiques igualtat d'oportunitats sense tenir en compte les condicions socials que poden ajudar a explicar el procés d'elecció i ús de les prestacions socials per part d'una persona. Segons Olson (2002), no es pot

¹⁴¹ Per al cas espanyol, es compta amb els estudis, entre altres, de Durán (2002a), Casado-López (2002), Rodríguez Cabrero (1999-2004). Si bé molts d'ells es fixen més en la protecció a la dependència que en el suport a la cura, tots es fan ressò que, en el context espanyol de forta tradició familiar, és obligat aprofundir en els costos quotidians que genera la dependència. En concret, Durán (2002a), amb un acurat treball estadístic, evidencia els costos invisibles de la malaltia. A través de les estadístiques mostra com l'exigència tradicional de servei als altres recau sobre les dones, de tal manera que, en molts casos, s'obliden les pròpies necessitats i projectes personals; un servei als altres caracteritzat, tal com apunta Rodríguez Cabrero (2004), per ser altament intensiu quant al nombre d'hores a la setmana i altament extensiu en anys de vida. Tanmateix, moltes d'aquestes investigacions insisteixen en els problemes estadístics fruit de: les deficiències en les definicions institucionals de dependència; la manca de dades oficials; i la dificultat que suposa la dispersió del col·lectiu de cuidadors que no coincideix en l'espai per a desenvolupar la seva activitat. Cal dir, però, que amb el procés d'elaboració i aprovació de la *Ley de Promoción de la Autonomía Personal y Atención a las Personas en situación de Dependencia* han incrementat les dades estadístiques sobre aquesta qüestió.

menystenir la importància dels factors culturals perquè els països europeus són, encara, societats patriarcals on es reproduïxen les normes de gènere. En aquest context, per absència o presència, els homes i les dones fan un ús diferent de les prestacions fins al punt que les seves eleccions no només expressen el que és racional sinó també el significat social de les responsabilitats masculines i femenines. Des d'aquesta perspectiva, es fa més fàcil explicar els límits de les polítiques *women-friendly* respecte de la participació dels homes en les tasques domèstiques i de cura.

En definitiva, es tracta d'un enfocament que resta importància als règims de cura en considerar que tan important és l'oferta de prestacions socials de l'*estat del benestar*, com el context social i cultural de cada país. Un bon exemple dels resultats que ofereix aquest enfocament l'aporta l'estudi coordinat per Kröger (2004) a nivell europeu. En concret, l'objectiu d'aquesta recerca és analitzar les estratègies que les famílies adopten davant de diverses necessitats de cura i en diferents règims de benestar –Finlàndia, França, Portugal, Itàlia i el Regne Unit. Des d'una aproximació qualitativa, s'apunta que en els cinc països analitzats, el proveïdor principal de la cura continua sent la família, per bé que amb diferents graus d'intensitat. Aquest aspecte indica com el tipus de família –definit segons necessitats de cura i situació laboral dels seus membres– esdevé una variable tan important com el règim de benestar específic de cada país.

4.5. Temps i benestar

Al llarg d'aquest capítol s'ha posat de manifest que la preocupació de les ciències socials pel benestar és assumida, principalment, per les veus especialitzades en les polítiques de l'*estat del benestar*. La revisió de la literatura especialitzada posa de manifest que la majoria d'aquestes veus es dediquen a aclarir la relació entre el benestar i el treball, una tasca que els especialistes aborden des de diferents enfocaments.

S'observa que la majoria d'especialistes en política social comparada estableixen una correspondència entre les prestacions socials de l'estat i l'ocupació. Per a ells, la relació del benestar i el treball és una relació salarial i, per tant, subjecta a la lògica econòmica des d'on es prioritza la dimensió material del benestar. Davant d'aquest enfocament que considera el salari la millor garantia de benestar, s'alcen veus

crítiques des de la perspectiva de gènere, unes veus que critiquen aquest enfocament perquè està construït sobre l'experiència masculina i, per tant, al marge de la realitat femenina. En aquest sentit, hi ha acord entre les científiques socials a l'hora de reclamar la revisió del concepte de benestar en tant que és deutor de la lògica econòmica sobre la qual es funda l'actual *estat del benestar*. O el que és el mateix, és deutor de la relació que mantenen l'estat i el mercat, sense considerar el paper de les dones dins la llar-família com a proveïdores de benestar. Aquest és un marc institucional que ofereix protecció social, per bé que més enllà de les qüestions laborals només recull l'ensenyament i la sanitat. De manera que deixa de banda la responsabilitat d'organitzar socialment la cura quotidiana de les persones, sens dubte font de benestar quotidià.

Certament, les relacions salarials són més fàcils d'observar que les relacions socials que comporta el treball de cura, però aquest darrer és del tot imprescindible per al benestar de les persones. En aquesta tessitura, emergeix la qüestió de com abordar la relació entre el treball i el benestar més enllà de les relacions salarials. La tesi que es defensa en aquestes pàgines planteja el temps com una bona manera d'aproximar-se al benestar. Com s'ha vist, són poques les científiques socials que parlen de la relació entre el temps i el benestar, però això no resta importància a les seves propostes, les quals fan notar la necessitat de tenir present el temps de vida a l'hora de repensar el benestar quotidià.

Des de la perspectiva de gènere, el temps no només s'assimila a la jornada laboral, el treball no tan sols és l'ocupació i la dimensió econòmica no és l'única mesura de benestar. En aquest punt, doncs, sembla justificat substituir les paraules jornada laboral, ocupació i benestar per les paraules temps de vida, cura i benestar quotidià. És evident que el benestar de les persones té a veure amb les seves condicions materials, però aquest benestar no es pot recomptar exclusivament en termes d'ocupació, diners i prestacions socials. Bàsicament, perquè cap d'aquests recursos no garanteix el treball necessari per a la reproducció de les persones. Tal com s'ha mostrat al llarg del capítol, aquest treball aporta benestar a les persones alhora que la seva responsabilitat afecta el benestar quotidià de qui l'assumeix. es tracta d'una relació complexa, per bé que sembla plausible explorar a través del temps.

5. L'escenari de la vida quotidiana

L'objectiu dels capítols anteriors ha estat justificar la pertinència teòrica de l'objecte d'estudi proposat: la relació entre temps, treball i benestar, un objectiu que s'ha desenvolupat amb la revisió de la literatura especialitzada. Aquesta tasca ha permès posar de manifest les diverses propostes teòriques i les aproximacions empíriques a l'estudi d'aquests tres conceptes. A fi de cloure aquesta primera part de la tesi doctoral, manca donar resposta a un últim interrogant: on cal situar la relació entre el temps, el treball i el benestar? Com fer-la visible? Tal com s'exposa al llarg d'aquest capítol, l'opció escollida és la vida quotidiana.

L'estat, el mercat i la família són els tres escenaris on s'acostumen a ubicar les anàlisis entorn del temps, el treball i el benestar. En aquest sentit, es considera que l'estat i el mercat són els escenaris ideals per a les aproximacions *macro*, mentre que la família facilita les aproximacions més *micro*. Si bé és cert que tots tres s'han mostrat idonis, no és menys cert que, sovint, imposen restriccions al contingut i al sentit de tots tres conceptes –temps, treball i benestar–. Amb la finalitat de superar dites limitacions, aquesta tesi doctoral recorre a la vida quotidiana. Es tracta d'una opció teòrica que comporta un doble salt epistemològic: de la família a la vida quotidiana; i de la relació entre l'estat i el mercat a la vida quotidiana.

Els dos primers apartats d'aquest capítol serveixen per explicar aquest doble salt epistemològic i justificar la idoneïtat de la vida quotidiana per a l'anàlisi del temps, el treball i el benestar. El tercer apartat inclou una revisió conceptual del terme amb la fita de definir la vida quotidiana segons els objectius d'aquesta investigació. Finalment, una vegada definit l'escenari, es concreta l'objecte d'estudi de la tesi doctoral, així com les principals preguntes de la recerca que s'hi formulen, aspectes que s'aborden al final d'aquest capítol.

5.1. De la relació estat/mercat a la vida quotidiana

Els escenaris on s'ubiquen les problemàtiques i les anàlisis sociològiques condicionen la concepció teòrica dels conceptes temps, treball i benestar. Des del camp del coneixement de la sociologia del treball, centrat en les relacions socials que tenen lloc dins del mercat laboral, s'acostuma a identificar el temps amb la jornada

laboral, així com el treball i el benestar amb l'ocupació. En canvi, des de la perspectiva de gènere es posa l'accent en les activitats no remunerades que habitualment tenen lloc dins l'esfera domèstica. De manera que el temps es considera quelcom més que la jornada laboral, mentre que el treball també inclou les tasques de reproducció de la vida humana, de les quals s'entén que, en bona part, en depèn el benestar.

Finalment, la preocupació de les veus interessades a analitzar els règims de benestar es focalitza a analitzar la relació de l'estat amb el mercat i els efectes que aquesta genera en termes de benestar. Per tant, des d'aquesta perspectiva, s'exploren principalment els lligams entre l'ocupació i el benestar, tot obviant la importància del temps. Cal esperar alguns anys perquè aquestes veus es facin ressò de les aportacions formulades des de la perspectiva de gènere i tinguin en compte la llar-família com un escenari on també es genera benestar. És així com la relació entre aquestes tres esferes –estat, mercat i família– es considera la millor aproximació al benestar en tant que sensible a la divisió sexual del treball i, per tant, al treball que habitualment fan les dones fora del mercat laboral. A continuació s'exposen, amb més detall, les aportacions i els límits d'aquesta proposta teòrica.

5.1.1. Estat, mercat i família: un escenari plausible?

La consideració de la família com el tercer escenari on ubicar l'anàlisi del benestar permet ampliar el concepte de treball, ja que inclou el treball remunerat i no remunerat. Tanmateix, en el rerefons d'aquest escenari persisteix la lògica productivista a l'hora d'analitzar la relació del treball amb el benestar, o el que és el mateix, l'interès per comptabilitzar la quantitat i la qualitat dels serveis públics garantits per l'estat. Igualment, doncs, es menysté la importància del temps com a factor de benestar més enllà de la quantitat d'hores dedicades a la cura de les persones dependents o del tipus de jornada laboral realitzada. Les raons del manteniment d'aquesta perspectiva economicista cal cercar-les en els referents teòrics que s'utilitzen per reivindicar el paper de la família com a proveïdora de benestar:

“The postwar sociology of the family tended to treat ‘family’ as the dependent variable. One of the most striking changes in the literature on families and their relations to states and markets has been the degree to which it is now recognized that micro-level change is driving macro-level policy.” (Lewis, 2006:388)

La mateixa autora assenyala les transformacions demogràfiques, sobretot les relacionades amb la natalitat i l'envelliment de la població, com els exemples més evidents d'aquesta tendència a incrementar la influència de la família sobre el contingut de les polítiques socials. Però, alhora, Lewis (2006) fa notar que l'emergència de la família com a variable independent de l'estat i el mercat fa més complexa l'explicació sobre els usos de les polítiques socials. Segons el seu parer, el canvi familiar ha precedit les polítiques, però cal tenir present que aquestes polítiques també formen part de l'escenari on els homes i les dones prenen decisions perquè condicionen els seus comportaments i les seves eleccions dins les famílies, els quals resten subjectes als aspectes socials, culturals i econòmics de cada país. En efecte, no es pot obviar la importància dels valors socioculturals a l'hora d'analitzar els usos que la població fa de les polítiques socials (Pfau-Effinger, 1998).

En qualsevol cas, s'observa que l'interès de totes aquestes propostes segueix perseguint l'anàlisi de les estratègies individuals orientades a satisfer les necessitats i, per tant, aconseguir benestar. Aleshores, sembla possible afirmar que la gran aportació d'aquestes científiques socials als estudis sobre polítiques socials passa, bàsicament, per fer notar la importància del nivell *micro*. Més concretament, proposen integrar-lo al nivell *macro* el qual, tradicionalment, s'ha considerat l'escenari d'actuació de l'*estat del benestar*.

En aquest sentit, Daly-Lewis (2000) consideren que bona part del valor heurístic del concepte *social care* és que fa possible la combinació de les anàlisis *macrosociològica* i *microsociològica*. Ambdues autores entenen que el primer, el nivell *macro*, al·ludeix a les infraestructures que faciliten la divisió del treball de cura entre el mercat, l'estat i el tercer sector. Aquestes infraestructures inclouen els permisos laborals, els serveis públics i les transferències que l'estat ofereix per atendre les necessitats de cura de les persones. En contrast, el nivell *micro* es refereix a la distribució del treball de cura –entès en termes d'activitat, responsabilitat i cost– entre els membres d'una família. La definició d'aquest segon nivell permet subratllar qüestions menystingudes des del nivell *macro*. Per exemple, les condicions –socioeconòmiques i legals– que emparen les persones que assumeixen la cura, la identitat del receptor dels beneficis i dels serveis o el tipus de relacions que s'estableixen entre les persones cuidadores i les receptores.

Des de principis del segle XXI, cada vegada són més les veus que veuen les polítiques de conciliació o *work and life balance*¹⁴² com una bona opció per posar en relació els nivells *micro* i *macro* (Lewis, 2006). En el capítol segon s'ha explicat que bona part d'aquestes veus sorgeixen d'una línia de recerca impulsada per la *European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions*, un fet gens banal si es té en compte que el recolzament institucional i financer d'aquest organisme europeu explica la importància creixent d'aquesta perspectiva entre la literatura especialitzada. Fins i tot la mateixa Lewis (2006) considera que aquestes polítiques representen un gran canvi per a l'anàlisi dels règims de benestar. Sobretot, diu l'autora, perquè ofereixen una millor aproximació a la relació entre el *micro món* del comportament dels homes i les dones en l'esfera domèstica i el *macro món* de la política.

Però altres científiques socials no veuen amb bons ulls l'èxit que ha tingut la conciliació de la vida laboral i familiar en l'anàlisi sociològica. Aquestes especialistes es fan ressò dels inconvenients teòrics implícits en aquest enfocament. Principalment, perquè permet parlar de la família sense revisar la divisió sexual del treball que hi ha en el seu interior; un obstacle que, al seu torn, oculta el conflicte quotidià que aquesta genera (Bettio, 1998; Meulders, 2000; Maruani-Rogerat-Torns, 2000; Torns-Borràs-Moreno, 2004; Stratigaki, 2004). Totes elles alerten del plantejament erroni i enganyós que hi ha al darrere de les polítiques de conciliació i, per tant, dels riscos que comporta quan s'aplica a l'anàlisi de la realitat social.

Certament, el balanç de les polítiques de conciliació existents mostra com han tendit a promocionar la presència femenina dins del mercat laboral i han desatès la promoció de la presència masculina dins de l'àmbit domèstic¹⁴³. Així doncs, probablement cal dir que les polítiques de conciliació sembla que tractin aspectes relatius a la vida quotidiana, però a la pràctica se'n mantenen totalment al marge. Bé perquè no s'aporten solucions, o bé perquè se segueix prioritant la participació en l'esfera laboral i, per tant, obviant i menystenint l'esfera domèstica (Torns-Moreno, 2005; Stratigaki, 2004). Les raons d'aquest menysteniment són complexes i

¹⁴² Com explica Lewis (2006), un dels problemes principals de la literatura especialitzada sobre les polítiques de conciliació és que inclou dues aproximacions que no tenen res en comú: una de centrada en l'estat i l'altra de centrada en l'esforç per promoure les *family friendly policies* en l'àmbit de les empreses. L'autora d'aquesta tesi doctoral també defensa aquesta hipòtesi en relació amb el cas espanyol, tal com es pot veure a l'estudi coordinat per Torns-Miguélez (2006).

¹⁴³ Com s'ha comentat a la introducció, l'autora d'aquesta tesi doctoral ha participat en diverses recerques sobre aquesta qüestió. Entre totes elles destaca la investigació DGICYT (SEC2001-2543) realitzada pel *Centre d'Estudis Sociològics sobre la Vida Quotidiana i el Treball* en la qual va participar com a becària en *formació de personal investigador*.

difícils d'abordar en aquestes pàgines –sobretot, perquè s'escapen dels principals objectius que persegueixen–. En qualsevol cas, queda palès que, tant en el pla polític com en el pla científic, són poques les veus disposades a entrar en un espai conflictiu i desatès per l'*estat del benestar*.

En definitiva, s'introdueix el nivell *micro* però s'evita entrar a mirar què hi passa. O, en cas contrari, l'aproximació a l'esfera domèstica i a les estratègies familiars que hi tenen lloc es fa a partir de dades sobre usos del temps. Com s'ha vist en el capítol tercer, amb aquesta proposta empírica no es cospa la dimensió qualitativa del temps; una dimensió cabdal per entendre i explicar la relació del temps de treball amb el benestar quotidià. Algunes sociòlogues italianes posen de manifest aquestes mancances, als anys 80 del segle xx (Balbo, 1987; Saraceno, 1986). Les mateixes que veuen la vida quotidiana com l'escenari idoni per estudiar la citada relació.

5.1.2. Les contradiccions de l'*estat del benestar* i la vida quotidiana

Hernes (1996) o Borchorst-Siim (1996) són algunes de les veus que des del nord d'Europa es fan ressò de l'impacte contradictori que les polítiques de l'*estat del benestar* tenen sobre les condicions de vida de les dones. A partir d'aquestes primeres crítiques, algunes autores italianes es pregunten pels orígens dels límits i contradiccions de les polítiques de l'*estat del benestar* i troben la resposta en la vida quotidiana. Per a les sociòlogues italianes interessades en les polítiques socials, el problema dels règims de benestar rau en l'absència i la invisibilitat de la vida quotidiana a l'hora de dissenyar les polítiques i, per tant, en l'adopció d'una mirada neutra per diagnosticar una realitat heterogènia i, sobretot, desigual. Com es diu a Torns-Borràs-Moreno:

“[...] la intenció de les pioneres era explicar la problemàtica de la vida de les dones adultes a les societats urbanes del món occidental. Perquè precisament, la constatació d'aquesta problemàtica va ser la porta d'obertura d'aquest nou escenari, la vida quotidiana.” (2004:21)

De nou, Balbo (1987-1991) és una d'aquestes veus pioneres que des del sud d'Europa reclama més atenció de les polítiques socials vers la vida quotidiana i, per tant, una major preocupació teòrica per aquesta parcel·la de realitat. La seva proposta també reconeix la importància del nivell *micro*, però per comptes de supeditar-lo o igualar-lo a l'estat i al mercat, el defensa com l'espai de reproducció de la vida humana. Per ella, cal situar la vida quotidiana entre les preocupacions del món públic perquè

l'activitat que hi té lloc és imprescindible per al futur de la societat. Per aquesta raó, reivindica el dret a la quotidianitat com un dret contrari a l'acció paternalista i assistencial de l'*estat del benestar* que gira l'esquena a la vida quotidiana. A parer seu, només a través d'aquest dret serà possible donar veu i resposta a les necessitats personals i quotidianes de les persones.

Al marge de les propostes polítiques de Balbo (1991), la seva principal preocupació sociològica és conèixer la realitat quotidiana de les persones i explicar les estratègies que segueixen per afrontar els problemes associats a aquesta quotidianitat. Per abordar aquest objecte d'estudi, cal tenir en compte les tres esferes que intervenen en la satisfacció de les necessitats, és a dir, l'esfera domèstica, l'estatal i la mercantil. A més, Balbo (1991) subratlla la importància d'analitzar les relacions que s'estableixen entre aquestes tres esferes més enllà de les prestacions socials, la família i els usos del temps. A la pràctica, aquest requisit teòric condueix a fer un salt epistemològic: de la relació estat-mercat-família a la vida quotidiana:

“Dire quotidiano significa che assumiamo il punto di vista di un individuo nella sua vita reale e concreta. Ciascuno è collocato rispetto alle cose che fa, in casa e sul lavoro, nelle attività professionali e nel tempo libero. Quotidiano non è però l'ambito del 'familiare' nel senso della routine, di ciò che si dà per scontato, dell'irrelevante. È piuttosto la dimensione spazio-temporale di ciascun attore sociale che concepisce, articola e realizza strategie, sommando momenti inventivi ai momenti adattivi.” (1991:16)

Posteriorment, Balbo (2004) vincula la vida quotidiana amb el concepte *governance*, el qual ocupa bona part de la reflexió teòrica de la sociologia política des de finals del segle XX, sobretot, a causa del compromís polític manifest dins l'àmbit europeu amb l'elaboració del *Llibre Blanc de la governance* l'any 2001. Tal com expliquen les veus especialitzades, a través d'aquest concepte se cerca evidenciar els múltiples actors i nivells d'actuació que participen en els processos de disseny, planificació i implantació de les polítiques socials (Mayntz, 2000). El cas és que, segons Balbo (2004), la discussió sobre la *governance* s'oblida dels actors i dels nivells que formen part del conjunt d'activitats quotidianes imprescindibles per a la reproducció de la vida humana. Aquest oblit limita el potencial del concepte *governance*, més encara quan hi ha evidències empíriques que mostren com les vivències personals en un àmbit concret aporten noves perspectives al voltant dels problemes específics que cal gestionar a través de polítiques socials. Concretament, l'autora es fixa en els àmbits de la salut i la política sanitària.

Per tot plegat, doncs, la sociòloga italiana pensa que cal més coneixement sobre la realitat social a fi de facilitar la millora de les actuacions públiques. En aquest sentit, apunta que la millora del coneixement sobre la vida quotidiana farà palès que el temps i el treball de cura són les carències no ateses de l'*estat del benestar*. I, consegüentment, les claus de volta per afrontar els límits contradictoris de la *societat del benestar*. O el que és el mateix, superar la “ceguera de gènere” de les polítiques de l'*estat del benestar*. El problema principal és que aquests límits condueixen a una situació paradoxal a les dones que viuen en règim de doble presència: experimenten malestar en un context de benestar. Però aquesta paradoxa s'esvaeix quan, més enllà de la comptabilització de les hores que les persones dediquen a determinades activitats, es té en compte, entre altres aspectes, el temps de vida. En efecte, la vida quotidiana es fa visible quan esdevé problemàtica:

“Aquest interès per la vida quotidiana des de la perspectiva de gènere neix lligat a la clarificació del que s'entén per benestar. En concret, a un concepte de benestar que s'escriu en minúscules per marcar la diferència del que té a veure amb les demandes, els serveis i els debats que envolten l'Estat del Benestar, a l'actualitat.” (Torns-Borràs-Moreno, 2004:12)

5.2. De la família a la vida quotidiana

Una vegada reclamada la vida quotidiana com a escenari, les sociòlogues italianes es fan ressò d'un segon salt epistemològic. Aquest salt separa la família de la vida quotidiana. Com s'ha vist a l'apartat anterior, les veus especialitzades en polítiques socials recorren a la sociologia de la família per tal d'incorporar el nivell *micro* en les seves anàlisis sobre benestar. Tanmateix, el concepte de família que s'utilitza en aquest camp de coneixement apareix, majoritàriament, vinculat als vincles familiars que tenen lloc dins l'espai físic de la llar. Aquesta accepció ha estat criticada per algunes sociòlogues de la família que, des de la perspectiva de gènere, pensen que aquesta vinculació emmascara les relacions socials entorn de la divisió sexual del treball que tenen lloc dins les llars.

Saraceno (1983-1986-1989) és una d'aquestes veus crítiques que reivindica la vida quotidiana amb l'objectiu de superar els límits conceptuals implícits en el terme família. Per a aquesta autora, la vida quotidiana és un escenari invisible però amb un gran potencial heurístic. El seu interès rau, sobretot, a posar de manifest l'estructura sexuada de la vida quotidiana, una estructura que va més enllà de les

vinculacions familiars entre els membres d'una llar. A parer seu, cal tenir present que homes i dones se situen de manera distinta i desigual en l'escenari de la vida quotidiana. Aquest posicionament d'homes i dones no s'explica pels vincles familiars que els uneixen, sinó a través de les relacions socials que mantenen en el dia a dia. Saraceno (1986) tanca el cercle de la seva reflexió tot afirmant que aquestes relacions es fan visibles a través de la vida quotidiana.

Aquest reclam per la vida quotidiana sorgeix com a resposta als límits empírics i les reduccions conceptuals de la dicotomia *públic* i *privat* freqüentment utilitzada per l'anàlisi sociològica¹⁴⁴. Com apunta Saraceno (1986-1989), a través d'aquesta dicotomia s'oculten parcel·les de la realitat social perquè pressuposa la llar com una esfera privada associada a la vida familiar. Davant d'aquesta reducció conceptual, l'autora reivindica la llar com un espai social. I ho fa tot entenent que les llars no són unitats compactes i harmonioses, sinó àmbits on hi ha unes determinades relacions de poder que operen sota els preceptes de la divisió sexual del treball. Només des d'aquesta perspectiva, diu la sociòloga de la família, és possible analitzar les diferents maneres que els homes i les dones tenen de viure i pensar dins les llars. O el que és el mateix, el caràcter sexual de la vida quotidiana.

Amb aquesta darrera expressió, Saraceno (1986-1989) recorda la influència del gènere sobre la construcció dels significats de la vida quotidiana. El seu objectiu és advertir de l'error que suposa definir, a priori, àmbits rellevants d'experiència segons el sexe. Es tracta d'un error freqüent a partir del qual es tendeix a reduir la vida quotidiana de les dones segons la seva experiència dins l'àmbit familiar¹⁴⁵ i a definir la vida quotidiana dels homes segons la seva experiència dins del món públic. Tot plegat fins al punt que, en cap cas no, es tenen en compte l'experiència i la presència dels uns en els àmbits definits com a propis dels altres i a l'inrevés. És a dir, de les dones en l'esfera pública i dels homes en l'esfera privada.

Crítica amb aquest enfocament, Saraceno (1983-1986) defensa que la introducció del gènere en l'anàlisi de la vida quotidiana té un doble valor explicatiu: en primer lloc, permet una major clarificació d'aquest escenari i, en segon lloc, permet aprofundir en el procés de construcció del gènere com a estructura inherent en la vida

¹⁴⁴ Una dicotomia deconstruïda per diverses autores entre les quals destaca el treball de Murillo (1996) *El mito de la vida privada* on reconstrueix el procés històric de construcció de la vida privada i la seva definició com un espai femení.

¹⁴⁵ Respecte a aquesta qüestió, Saraceno (1986) fa notar que la reducció només s'ha fet respecte d'alguns temes, ja que qüestions com la sexualitat han estat igualment ignorades.

quotidiana, tant en l'àmbit organitzatiu com en el simbòlic. Des d'aquesta perspectiva que considera la importància del gènere dins l'espai social que representa la llar-família, és possible observar com homes i dones viuen realitats diferents vinculades a les identitats masculina i femenina. Aquestes identitats estan construïdes socialment i condicionen les experiències subjectives que les persones tenen en els diferents àmbits de la seva vida, especialment, el domèstic.

Per tant, contrària a la dicotomia *públic* i *privat*, Saraceno (1986) presenta la vida quotidiana com l'estructura fonamental de pràctica i significat. Això implica tenir present que la interiorització de les pautes socioculturals predominant en cada societat és un element clau per comprendre les diferències entre homes i dones respecte de la percepció de les responsabilitats dins de la llar, una qüestió que es posa de manifest a través del temps i el treball. D'una banda, aquesta percepció condiona i naturalitza, per exemple, l'ús del temps i la distribució del treball domèstic-familiar¹⁴⁶. En aquest sentit, Saraceno (1986-1989) recorda que la categoria temps apareix marcada per l'experiència que suposa una determinada identitat de gènere, la qual, al seu torn, ofereix un conjunt de significacions dels diferents àmbits de la vida quotidiana. Per aquesta raó, tan important és conèixer l'ús que les persones fan del temps, com el significat subjectiu que hi donen i la percepció que en tenen¹⁴⁷. D'altra banda, més enllà de la discussió sobre la necessitat i el valor del TDF en termes afectius i relacionals, el fet de tenir presents les percepcions subjectives facilita l'aproximació al procés d'atribució de la responsabilitat d'aquest treball. Només així és possible observar com al rerefons d'aquest procés s'hi amaga l'estructura sexuada de la vida quotidiana.

5.3. Cap a una definició de vida quotidiana

El valor heurístic atribuït a *la vida quotidiana* s'acompanya de la dificultat metodològica que suposa fer operatiu aquest concepte. Efectivament, la sociologia es troba amb la dificultat de definir un concepte que es presenta, alhora, senzill i complex. La senzillesa ve donada per la proximitat al llenguatge comú, mentre que

¹⁴⁶ Saraceno (1986) opina que els pressupostos de temps són un instrument que permet copsar la manera en què els subjectes distribueixen i usen el temps. Una qüestió que també apunta Belloni (1986), tot subratllant la necessitat de posar en relació l'ús i la distribució del temps, ja que es tracta de dos indicadors estretament relacionats.

¹⁴⁷ Una qüestió que ja ha estat tractada al capítol tercer quan es parla de les diferències, materials i simbòliques, entre el temps que pares i mares dediquen a la cura dels seus fills i filles.

la complexitat és fruit de la mateixa polisèmia que acompanyada aquest terme. A més, tal com apunta Torns-Borràs-Moreno (2004), l'estudi sociològic de la vida quotidiana comporta una de les dificultats més greus amb les quals pot ensopegar el coneixement científic, és a dir, la manca d'acords sobre el seu significat. Això comporta, al seu torn, una manca d'acord sobre què cal analitzar i, per tant, una escassa clarificació de la vida quotidiana com a objecte d'estudi. Certament, no és l'únic concepte dins les ciències socials que es troba en aquesta tessitura, però no és menys cert que:

“[...] el que succeeix, en el cas de vida quotidiana, es que les dites dificultats es veuen agreujades per la relativa manca d'interès sobre el tema. Una manca d'interès que està massa a prop de considerar la vida quotidiana com a un objecte d'estudi banal. I lluny de poder assumir-la com a un tret normal, en unes ciències socials presidides per la pluralitat teòrico-metodològica.” (Torns-Borràs-Moreno, 2004: 40)

Per a Saraceno (1986), les raons d'aquesta incertesa conceptual coincideixen amb les característiques principals del fet quotidià: riquesa, incertesa i familiaritat. Però, sobretot, la sociòloga italiana pensa que bona part de la dificultat és fruit de l'estructura sexuada de la vida quotidiana. El cas és que aquesta estructura implica, metodològicament, diversitat de pràctiques i representacions segons el gènere que, alhora, també es relacionen entre elles. Com afrontar aquestes dificultats metodològiques és, en opinió de Saraceno (1986), un dels problemes més grans per a la sociologia interessada a estudiar la vida quotidiana.

Per tot plegat, sembla pertinent afirmar que l'objectivació de la vida quotidiana emergeix com un repte sociològic. Aquest repte precisa d'una definició conceptual a fi de poder fer visibles i analitzar els seus continguts i significats. Per aquesta raó, s'ha considerat oportú fer un breu repàs conceptual al coneixement acumulat sobre aquesta qüestió amb l'objectiu d'avançar cap a una proposta de definició de la vida quotidiana útil per a la recerca, que es presenta en aquestes pàgines.

5.3.1. La revisió conceptual: més a prop d'una definició?

Elias (1995) és un dels primers sociòlegs a fer balanç del coneixement especialitzat sobre la vida quotidiana. No és estrany, doncs, que sigui un dels primers autors a l'hora d'assenyalar la polisèmia i la proximitat al llenguatge comú d'aquest terme com els dos aspectes que més en dificulten la definició com a objecte d'estudi sociològic. Aquests dos trets, alhora, donen pistes de la contradicció existent entre la

presència i l'ús de la vida quotidiana dins la literatura sociològica i la manca de definicions que n'especifiquin el contingut i el significat concret.

Segons el citat autor, la dificultat principal per arribar a establir un mínim d'acord conceptual és que massa sovint s'ha volgut plantejar la vida quotidiana amb caràcter universal i abstracte, dues característiques del tot inassolibles. Davant d'aquesta dificultat evident per definir la vida quotidiana, Elias (1995) parteix de dues premisses. La primera posa de manifest l'error d'aquelles definicions que cerquen la reificació del conceptes i dels instruments analítics. En aquest sentit, critica les veus que entenen la sociologia de la vida quotidiana com un camp de coneixement propi¹⁴⁸. La segona premissa planteja partir de la negació del concepte per avançar en la seva definició. És a dir, partir del que no és la vida quotidiana però que sovint apareix a la literatura especialitzada com a tal i en contraposició a qualsevol altra cosa.

Concretament, Elias (1995) posa de manifest la polisèmia del concepte a partir d'un recorregut per les accepcions principals de vida quotidiana dins la teoria sociològica. Sistematitza aquestes accepcions a través d'un conjunt de dicotomies. La primera oposa la vida privada a la vida pública o professional, probablement la dicotomia més emprada dins la literatura especialitzada, tal com s'ha vist a l'apartat anterior amb la crítica de Saraceno (1983-1989) des de la sociologia de la família. En segon lloc, és força freqüent trobar l'oposició entre dies laborables i festius. Elias (1995) també posa de manifest la tendència a identificar i definir la vida quotidiana segons el caràcter de les activitats, és a dir, rutinàries o extraordinàries. Finalment, el sociòleg defineix una sèrie de dicotomies que contraposen –entès com allò quotidià– el caràcter popular, espontani, de l'experiència natural i superficial al caràcter privilegiat, no improvisat i de l'experiència més raonada i genuïna.

Per tant, Elias (1995) es mostra crític amb les corrents que entenen la vida quotidiana com quelcom independent de les relacions socials. Contràriament, el sociòleg subratlla que la vida quotidiana representa una dimensió imprescindible de l'anàlisi sociològica que permet aproximar-se als fenòmens socials. Més específicament, permet millorar el coneixement sobre els actors socials, les relacions que mantenen, la quotidianitat que viuen i la situació historicogeogràfica que empara la seva vida (Perulli, 2004).

¹⁴⁸ Aquesta crítica recorda el sentit de les crítiques, exposades en el capítol primer, contra les veus defensores de la sociologia del temps com un camp d'especialització propi dins la disciplina sociològica.

Més enllà de les pautes de lectura que ofereix la reflexió d'Elias, s'observa que el concepte de vida quotidiana té una història relativament recent dins de la literatura sociològica¹⁴⁹. En aquest sentit, Ghisleni (2004) afirma –en el pròleg d'un número monogràfic de la revista italiana *Quaderni di teoria sociale* sobre la vida quotidiana– que al llarg dels darrers anys, la teoria social s'ha interessat per canviar la manera d'afrontar i analitzar els fenòmens socials. Aquest canvi, en el cas de la sociologia, ha suposat el redescobriments de la vida quotidiana o, el que és el mateix, una major atenció sociològica entorn de les dinàmiques quotidianes. Això fins al punt que, segons el parer de Ghisleni (2004), aquesta redescoberta ha modificat la manera de fer teoria, la definició dels objectes teòrics i el desenvolupament de la recerca empírica.

En la mateixa línia argumental, Elias (1995) afirma que el coneixement sociològic al voltant de la vida quotidiana brinda la possibilitat de reflexionar sobre la sociologia en general, sobre els seus continguts i status epistemològic¹⁵⁰. De fet, l'interès sociològic per la vida quotidiana es pot relacionar amb la crisi de la sociologia que segueix a la fallida dels corrents que tracten d'analitzar la societat amb una perspectiva *macroestructural*. Més específicament, aquests orígens es poden fixar en les diverses tendències neomarxistes i el postfuncionalisme de la sociologia nord-americana (Torns-Borràs-Moreno, 2004). A continuació es revisen, breument, les seves principals aportacions.

5.3.1.1. La crisi de la sociologia i la vida quotidiana

Els corrents neomarxistes són els primers promotors de la vida quotidiana. En aquest sentit, destaquen les aportacions de Lefebvre el qual l'any 1946 publica *Introduction à la critique de la vie quotidienne* i, posteriorment, el 1968, escriu *La vida cotidiana en el mundo moderno*. Cal atribuir a aquest autor l'assentament de les bases teòriques per una aproximació crítica a la vida quotidiana que, alhora, implica una

¹⁴⁹ Si bé és cert que les aproximacions sociològiques dels clàssics, sobretot Weber i Simmel, són el rerefons a partir del qual és possible l'estudi sociològic de la vida quotidiana. D'una banda, Weber (1987) és un dels pioners en tant que promotor d'una eina clau per a l'anàlisi de la vida quotidiana: l'estudi de la significació subjectiva dels actors. D'altra banda, Simmel (2002), molt a prop dels plantejaments de Weber, situa el camp d'investigació sobre la vida quotidiana en l'espai d'interacció social. Més concretament, en un espai on es podran observar, amb un enfocament microsociològic, les actituds i els rituals que les persones protagonitzen en situacions casuals i espontànies. Aquelles que, en el llenguatge comú seran més fàcilment assimilables a la vida quotidiana.

¹⁵⁰ Segons Perulli (2004), aquesta reflexió introdueix els aspectes més característics del pensament d'Elias com ara el figuracionisme i la dinàmica processual dels fenòmens socials.

visió *microsociològica* a la tradició marxista. Aquesta proposta es formula en un context marcat per la decepció generada davant l'abandonament de la il·lusió de la gran transformació, així com l'assumpció del fracàs que la Segona Guerra Mundial suposa per al moviment obrer.

Tot plegat condueix l'interès de Lefebvre (1972) de les *macroestructures* a la vida quotidiana tot entenent aquesta darrera com el producte d'allò social. Segons ell, aquí es troben tant les misèries com les grandeses quotidianes. Les misèries quotidianes fan referència a les activitats rutinàries i feixugues. En aquest sentit, cita la vida de les dones com aquelles sobre les quals pesa la quotidianitat. En canvi, les grandeses quotidianes al·ludeixen a la continuïtat i la perpetuació de la vida, una qüestió que, novament, el condueix a identificar les dones com a subjectes essencials i fonaments per a la reproducció de les relacions socials (Torns-Borràs-Moreno, 2004). Si bé cal fer notar que l'aproximació de Lefebvre (1972) a la vida quotidiana no es pot entendre desvinculada de l'estudi sobre la producció.

El pensament de l'hongaresa Heller, inscrita també en el corrent neomarxista, concretament, en la tradició de l'anomenada Escola d'Hongria, a partir de l'obra traduïda al castellà *Sociología de la vida cotidiana* (1977), suposa un aprofundiment teòric sobre el contingut de la vida quotidiana. L'objectiu de Heller és doble: defensar la importància de l'individu en l'anàlisi de la realitat social i posar de manifest la possibilitat d'una vida quotidiana no alienada. En aquest sentit, Heller (1977) entén la vida quotidiana com el conjunt d'activitats que caracteritzen la reproducció dels individus particulars que, simultàniament, creen la possibilitat de la reproducció social. Es tracta, per tant, d'un escenari heterogeni, on les activitats de la reproducció són el nucli fonamental i on les significacions i percepcions subjectives adquireixen consistència, una definició on l'individu és el nucli central de la vida quotidiana. No obstant aquest enfocament *microsociològic*, Heller (1977) recorda que l'estructura social no és el reflex automàtic de la vida quotidiana dels individus. Tot i que, en sentit contrari, la vida quotidiana sempre expressa alguna cosa entorn aquesta estructura.

En segon lloc, cal parlar de la fenomenologia; un corrent que, com és prou sabut, sorgeix de la mà del filòsof Husserl i es caracteritza pel seu interès pel coneixement del món de la vida quotidiana. En aquest sentit, Jedlowski (2004) afirma que la vida quotidiana és l'objecte específic de la sociologia fenomenològica. Dins d'aquesta línia teòrica destaca, al 1973, el treball del sociòleg Schutz, *Las estructuras del*

mundo de la vida, per al qual la vida quotidiana representa l'escenari de l'acció social on transcorre la vida de les persones, la qual les mateixes persones donen per suposada, fet que la fa emergir com quelcom no problemàtic. Aquesta absència de problematització és el que més caracteritza l'aproximació d'aquest corrent. En aquest cas, contràriament a l'anàlisi marxista centrada en la praxi dels individus, la realitat de la vida quotidiana es defineix a partir d'allò que les persones senten de conscientment. Així, l'anàlisi s'orienta a copsar les diverses interaccions i percepcions en funció d'allò que els individus viuen com a significatiu.

Com a seguidors de Schutz, cal destacar les aportacions de Berger-Luckmann (1996). Per a aquests sociòlegs, el coneixement de la vida quotidiana és un coneixement basat en el sentit comú, en allò percebut com a habitual i no reflexiu. Aquest sentit comú s'adquireix al llarg del procés de socialització que proporciona a les persones les pautes, normes, valors i significacions per poder viure sense problemes. Es tracta, per tant, d'un procés normalitzador a través del qual s'interioritza la realitat social sense necessitat ni inquietud de qüestionar-la, ja que es viu i es percep com a natural. El ventall de significats simbòlics a l'hora d'afrontar aquesta realitat permet que les persones visquin la seva vida quotidiana com si no existissin altres possibilitats, ni més confortables. Una situació que explicaria, en bona mesura, la naturalitat amb la qual, per exemple, la divisió sexual del treball entre homes i dones és assumida, de manera quotidiana, com si fos natural (Torns-Moreno-Borràs, 2004)¹⁵¹.

En tercer lloc, cal citar la sociologia nord-americana ja que es poden trobar, en la seva tradició *microsociològica*, dos corrents teòrics preocupats per la vida quotidiana: es tracta de l'interaccionisme simbòlic i l'etnometodologia. Sense entrar en les especificitats de cada un d'ells, cal destacar l'obra del sociòleg Goffman (1987) perquè inclou els aspectes centrals d'ambdós plantejaments. Concretament, aquest autor entén la vida quotidiana com una representació teatral del dia a dia que, en major o menor mesura, comporta rutina i significat, un dia a dia que conté els esdeveniments, la gestualitat i les expressions facials. Tot plegat, segons el sociòleg, en l'escenari de la vida quotidiana on cada persona projecta la imatge de si mateixa i actua sota les pautes socials que considera millors per tal de ser acceptada per la resta. Aquests codis acostumen a ser els valors més normalitzats a la societat.

¹⁵¹ Una part de la tradició sociològica italiana interessada en la vida quotidiana segueix els plantejaments de la sociologia fenomenològica tal com es pot observar en els treballs de Gasparini (2001), Jedlowski-Rampazzi (2002) o Leccardi (2003).

A partir d'aquesta perspectiva, doncs, també s'explica per què les persones viuen la seva vida quotidiana sense qüestionaments ni conflictes.

Finalment, com a darreres aportacions a l'estudi de la vida quotidiana cal parlar del corrent postmodernista on destaquen les veus de Javeau (1985) i Maffesoli (1989). De fet, l'aportació d'ambdós sociòlegs difereix força de la resta, ja que no atribueixen un contingut concret a la vida quotidiana. Reivindiquen, contràriament, que la vida quotidiana sigui ni més ni menys que un enfocament, és a dir, una manera de mirar la realitat. Més específicament, apunten que aquest enfocament ha de centrar-se en les relacions socials i, sobretot, en el present, les dimensions simbòliques i les manifestacions d'allò socialment involuntari. Acollint-se a l'herència de la fenomenologia i de l'hermenèutica, demanen anàlisis capaces d'aplegar la confluència entre les visions *macro* i *micro* de la realitat social (Torns-Borràs-Moreno, 2004). Unes anàlisis que, sota el paraigua del postmodernisme, permetin tornar a fascinar el món. En aquest sentit, la investigació sobre la vida quotidiana ha de mostrar les estructures de l'imaginari col·lectiu per tal de redescobrir –diuen els autors– les dimensions mítiques de l'existència social¹⁵².

5.3.1.2. Algunes idees compartides

Tot i l'evident manca d'acord per definir el contingut del concepte *vida quotidiana*, és possible identificar una sèrie d'aspectes comuns en les diverses propostes teòriques revisades en els apartats anteriors. En concret, sembla possible assenyalar tres idees compartides: la importància de la significació subjectiva dels protagonistes de l'acció social, l'aproximació *microsociològica* a l'hora d'analitzar la realitat social i el pes donat a la construcció simbòlica que empara aquesta realitat¹⁵³.

Sens dubte, el reconeixement d'aquests aspectes situa el coneixement sociològic més a prop d'una definició consensuada sobre *vida quotidiana*. O, si més no, un punt de partida comú que possibiliti el desenvolupament d'un ampli ventall d'objectes

¹⁵² En aquest cas, també, cal parlar del seguiment que aquest corrent té entre algunes veus de la sociologia italiana com, per exemple, Paolucci (2003).

¹⁵³ Respecte a la segona qüestió, cal fer notar l'existència d'algunes veus discordants. Aquest seria el cas d'Elias (1995) que defensa la necessitat de traslladar l'anàlisi de la vida quotidiana del nivell *microsociològic* a un nivell mitjà, entre el *micro* i el *macro*. Amb aquesta proposta queda palesa la voluntat d'Elias de superar els debats que han acompanyat la sociologia clàssica i que no feien altra cosa que contraposar perspectives; unes perspectives que, a parer d'aquest autor, no són contradictòries sinó que cal integrar-les en l'anàlisi sociològica.

d'estudi i, alhora, aporti algunes pistes sobre com incorporar aquest concepte a la recerca empírica. En aquest sentit, cal citar la definició proposada per Bimbi-Capecchi perquè té el mèrit d'incloure els aspectes anteriors:

“Lo studio della vita quotidiana è quello studio che si incentra sul soggetto, su ciò che gli sta immediatamente intorno –i familiari, i vicini di casa, gli amici, i colleghi– e su tutte quelle pratiche, rappresentazioni, simbolizzazioni, per mezzo delle quali il soggetto si organizza e contratta incessantemente il suo rapporto con la società, con la cultura, con gli eventi.” (1986:14)

5.3.2. El reconeixement sociològic de la vida quotidiana

Més enllà de les veus que consideren el coneixement sociològic sobre la vida quotidiana poc rellevant, cal afirmar que la preocupació sociològica per aquesta qüestió ocupa un segon pla en el cas dels corrents revisats a l'apartat anterior. Probablement, per aquesta raó les seves aportacions teòriques no són suficients a l'hora de reconèixer aquest concepte dins la sociologia, un reconeixement que arriba, posteriorment, des de la perspectiva de gènere.

Certament, cal atribuir al pensament d'algunes científiques socials l'obertura del camí teòric per reconèixer la importància de la vida quotidiana. Val a dir, però, que aquesta obertura apareix envoltada de certes dosis de paradoxa ja que es comença a dibuixar quan aquest nou escenari esdevé problemàtic. Un fet, aquest darrer, que es contradiu amb les aproximacions fenomenològiques i postmodernes des de les quals s'identifica la vida quotidiana amb la realitat del món, atès per descomptat, el món exempt de problemes. Contràriament, des de la perspectiva de gènere es comença a reivindicar la vida quotidiana en el moment que emergeix com a problema per a la majoria de les dones adultes de les societats occidentals, fins i tot per a aquelles que tenen un mínim de benestar assegurat (Torns-Borràs-Moreno, 2004).

Les raons d'aquesta darrera contradicció cal cercar-les en una societat del benestar que oculta el contingut i el significat de la vida quotidiana. O el que és el mateix, les tasques de reproducció de la vida humana i, per tant, no en reconeix la seva importància com a font de benestar. Lògicament, les principals afectades per aquesta ocultació són les persones que assumeixen la responsabilitat d'aquestes tasques, és a dir, les dones adultes, moltes de les quals viuen en règim de doble presència. Entre aquestes, les pitjors situades socialment i econòmicament són les que més ho pateixen.

Davant d'aquesta situació, a la dècada dels 80 del segle XX diverses científiques socials es mostren crítiques amb l'escassa –per no dir nul·la– consideració de l'experiència femenina en general i les tasques de cura en particular dins les anàlisis sociològiques. Per tal de posar fi a dita invisibilitat, aquestes veus crítiques assenyalen la rellevància de dos elements comuns en la literatura interessada per la vida quotidiana: la importància de la significació de les accions subjectives subratllada, sobretot, des de la tradició fenomenològica; i la importància de les activitats de reproducció humana vindicada per Heller (1977) des d'una aproximació crítica pròpia del corrent neomarxista.

És així com, des de la perspectiva de gènere, i més concretament des de la tradició sociològica italiana, es comença a parlar de la vida quotidiana per tal de posar de manifest la importància de les tasques de reproducció de la vida humana –sobretot la centralitat de les tasques de cura– i de les percepcions subjectives i significacions de les persones que les realitzen –habitualment les dones, les quals no sempre havien estat analitzades (Torns-Borràs-Moreno, 2004). Òbviament, aquest reconeixement epistemològic de la vida quotidiana no es pot desvincular del debat sobre el treball domèstic; bàsicament, perquè sense la discussió entre el marxisme ortodox i el moviment feminista no s'hagués reconegut la centralitat de les tasques de reproducció per la vida quotidiana. Per tant, cal afirmar que la perspectiva de gènere fa possible el reconeixement teòric de la vida quotidiana com un escenari que:

“[...] inclou les presències, activitats, espais, temps i significats que dibuixaven les maneres de viure i pensar de les dones. I, més concretament, de les dones adultes que vivien quotidianament en règim de doble presència a les societats urbanes occidentals.” (Torns-Borràs-Moreno, 2004:20)

5.3.3. Assaig de definició de la vida quotidiana

La manca d'acord conceptual respecte de la vida quotidiana no suposa un obstacle per a la recerca empírica. Cal, però, adoptar una definició. En el cas que ocupa aquesta tesi doctoral es pren com a referència el plantejament exposat a Torns-Borràs-Moreno (2004) sobre la definició d'un marc conceptual i una proposta d'indicadors per a la vida quotidiana.

En concret, s'entén la vida quotidiana com el conjunt d'activitats necessàries per a la reproducció de les persones, així com els significats subjectius que acompanyen aquestes activitats; unes activitats que, llegides des de la perspectiva de gènere, comprenen els temps i les tasques reproductives. Pel que fa al temps, cal fer notar que la definició proposada s'allunya de l'aproximació teòrica de la sociofenomenologia que, com s'ha vist en el primer capítol, l'identifica com una coordenada que, al costat de l'espai, defineix les dues dimensions de la vida quotidiana. Entesa, aquesta darrera, com l'escenari on les persones desenvolupen les seves actuacions.

En canvi, en aquesta tesi doctoral es proposa objectivar el contingut i el significat de la vida quotidiana més enllà d'assimilar-ne les seves dimensions clau al temps i l'espai on té lloc l'acció. En aquest sentit, la primera dimensió definida per la vida quotidiana fa referència a les tasques de reproducció de la vida humana dutes a terme a l'escenari de la llar-família. Mentre que, la segona, inclou el temps en la seva doble dimensió temporal, objectiva i subjectiva. D'aquesta manera, s'arriba a concretar la vida quotidiana com els temps i els treballs que, en última instància, proporcionen benestar quotidià. Una definició on és possible llegir-hi la presència dels tres conceptes que configuren l'objecte d'estudi de la present tesi doctoral: temps, treball i benestar. Queda així palesa la idoneïtat de la vida quotidiana com un escenari pertinent per estudiar la relació entre aquests tres conceptes des d'una perspectiva material i simbòlica.

5.4. El temps com a factor de benestar quotidià

Genèricament es pot afirmar que la perspectiva teòrica esbossada a les pàgines anteriors pivota sobre tres eixos. El primer proposa un canvi d'enfocament en la concepció del benestar, un canvi que suposa el pas del benestar material al benestar quotidià. Com s'ha exposat al llarg del capítol quart, aquest canvi es caracteritza per l'ampliació de la perspectiva econòmica i productivista a l'hora de definir i valorar el benestar. De manera que no només es tingui en compte els temps i els treballs que tenen compensació material –ja sigui en termes de diners o prestacions socials– sinó que també incloguin els temps i els treballs no reconeguts econòmicament però imprescindible per a la reproducció i el benestar de les persones.

L'adopció d'aquest enfocament ens apropa al segon eix de la perspectiva teòrica proposada. En aquest sentit, es posa de manifest l'interès per mesurar les necessitats –individuals i socials– no només en termes de risc vinculats a l'ocupació, sinó també en termes de promoció del benestar quotidià vinculats a la reproducció en general i a la cura en particular. Com s'ha vist en el capítol quart, la distribució i organització del treball de cura emergeix com un nou repte per a l'*estat del benestar*. Tradicionalment, el treball de cura ha estat atribuït a les dones dins l'àmbit domèstic, però els canvis socials de les darreres dècades obliguen a revisar una sèrie de qüestions com ara: la distribució de les seves responsabilitats, la manera com s'organitza i els costos que genera pel benestar, fins i tot el de les mateixes persones cuidadores.

En el context de l'actual *societat del benestar*, les tasques pròpies de l'àmbit domèstic i familiar, tot i que es poden mercantilitzar, no s'entenen com una responsabilitat de l'*estat del benestar*. Contràriament, els canvis sociodemogràfics dels darrers anys cada vegada més obliguen a revisar la distribució de les responsabilitats de cura entre l'estat, la família, el mercat i la comunitat¹⁵⁴. Malgrat que aquesta revisió s'oblida de l'organització quotidiana d'aquestes tasques, cal afirmar que es tracta d'un repte polític amb clares implicacions epistemològiques.

En primer lloc, perquè permet superar l'aproximació més economicista que mesura el benestar a través d'indicadors propis de l'economia política, com ara el percentatge del PIB destinat a la cura o el tipus i la quantitat de transferències monetàries, serveis i permisos que l'estat ofereix. En segon lloc, perquè inclou el treball no remunerat, especialment el de cura, que es fa fora del mercat i del circuit institucional. En tercer lloc, perquè s'interessa pels costos quotidians que la cura genera a les persones que n'assumeixen la responsabilitat. I, en quart lloc, perquè obliga a abandonar l'esfera productiva com a focus central, per tal de començar a enfocar, també, l'esfera reproductiva. El rerefons d'aquest gir conté una necessitat: tan important és per al benestar quotidià de les persones el que passa al mercat de treball com el que passa dins les llars. Tot plegat, doncs, planteja nous interrogants

¹⁵⁴ Tal com recorden Daly-Lewis (2000), la cura sorgeix com una problemàtica per als estats quan coincideixen el conjunt de canvis socials que fan disminuir les provisions de cura amb l'augment de la seva demanda. Aquesta situació conjuntural repercuteix sobre el significat de la cura, per bé que la novetat no resideix en el problema sinó en la seva dimensió. És així com l'acceleració de la magnitud i la intensitat del fenomen provoquen la ràpida incorporació de la cura en l'agenda científica i política (Rodríguez Cabrero, 2004). En aquest context, especialistes en polítiques socials, fins ara despreocupats per aquests qüestions imbricades en la vida quotidiana, es fan ressò de la importància de la cura pel benestar.

que van més enllà de les previsions estrictament demogràfiques i econòmiques orientades a comptabilitzar els costos socioeconòmics – presents i futurs – de l'envelliment de la població.

En aquesta tessitura emergeix el tercer eix de la perspectiva teòrica: la importància creixent del temps dins del context actual. El capítol primer exposa com la sociologia contemporània ha assumit l'estudi del temps; d'una banda, des d'una perspectiva sociològica, la pertinència teòrica ve donada per la producció científica dels darrers trenta anys i avalada per les aportacions dels clàssics; de l'altra, des d'una perspectiva social, el temps s'ha situat al centre de les demandes i necessitats socials existents en la *societat del benestar*. Aquest mateix capítol conté un recorregut a través de la producció científica per tal de fer operatiu l'estudi de la dimensió social del temps des d'una perspectiva epistemològica.

Respecte a aquesta darrera qüestió, s'afirma que cal entendre el temps amb tota la seva amplitud, és a dir, no cenyit a les agulles del rellotge. Això suposa subratllar-ne el caràcter multidimensional i, més específicament, el doble vessant que el caracteritza: l'objectiu i el subjectiu. Aquesta doble vessant cal tenir-la present, sobretot, quan s'analitza la dimensió social del temps. Bàsicament, perquè l'ús del temps no respon a mecanismes biològics sinó a condicionants socials. És a dir, els usos del temps no són naturals ni casuals sinó socials. El problema és que aquests condicionants no es fan visibles només en la pràctica de les persones, sinó també en els seus imaginaris, les seves percepcions i els seus discursos. I és a partir d'aquests condicionants que es fa possible explorar el significat subjectiu del temps en termes de benestar quotidià.

En efecte, les qüestions que plantegen els tres eixos sobre els quals pivota la perspectiva teòrica proposada en aquesta tesi doctoral no són absolutament noves; algunes acumulen més de trenta anys. Si bé és cert que ja han estat reconegudes teòricament, no és menys cert que se'ls ha prestat poca atenció empírica al llarg d'aquests anys. Així ho evidencia el buit que les acompanya a l'hora de plantejar línies d'investigació i prioritats de recerca. Aquesta mancança explica per què l'estudi d'aquestes qüestions es manté, encara, com un repte per a l'anàlisi sociològica. Altrament, un repte que cada vegada es fa més necessari assumir si es té present el progressiu augment de la preocupació social entorn d'aquestes qüestions en el context de la *societat del benestar*.

És així que aquesta tesi doctoral vol fer més petit el buit de la recerca empírica. I, sobretot, vol recuperar la vindicació que hi ha en el rerefons d'algunes de les veus crítiques citades al llarg d'aquesta primera part. Una vindicació que reclama la necessitat de mirar què passa *De puertas adentro*, tot parafrasejant el títol de la monografia dirigida per Durán (1988) –un treball pioner a l'Estat espanyol pel que fa aquestes qüestions. En definitiva, es tracta d'un gir epistemològic que pot permetre una millor aproximació al benestar quotidià. Un gir que ha de partir de la importància del temps i s'ha d'ubicar en la vida quotidiana. És a dir, fer visible i reconèixer els continguts i els significats dels temps i treballs que li són propis.

Com s'ha exposat al llarg d'aquest capítol, la vida quotidiana és l'escenari escollit per desenvolupar la present investigació. Un escenari que fa temps que ocupa la preocupació del *Centre d'Estudis Sociològics Sobre la Vida Quotidiana i el Treball* (QUIT) del qual forma part l'autora d'aquesta tesi doctoral. En aquest sentit, la trajectòria del QUIT ha estat cabdal pel plantejant teòric que acompanya aquestes pàgines.

Definida la perspectiva teòrica, resta concretar l'objecte d'estudi d'aquesta tesi doctoral: l'anàlisi de la relació temps, treball i benestar. D'entrada, cal dir que aquest objecte d'estudi no cerca plantejar una relació lineal entre tots tres conceptes, sinó subratllar com a línia forta la relació entre el temps i el benestar. Si bé és cert que per fer visible aquesta relació cal recórrer al treball. D'aquesta manera, cal entendre que la relació del temps amb el treball i del treball amb el benestar ocupen un segon nivell a través del qual es recolza la línia forta que relaciona temps i benestar.

Al llarg d'aquests capítols s'ha fet palès que la vinculació del temps amb el benestar és doble. D'una banda, emergeix com una necessitat que cerca donar resposta a diverses situacions i col·lectius socials que veuen com l'organització social del temps vigent no s'ajusta a la seva quotidianitat –els canvis en la jornada laboral que afecten l'organització de la vida quotidiana, la manca de temps per a un mateix entre les persones que viuen en règim de doble presència en són dos exemples. Aquesta necessitat, a més, no es pot desvincular dels principals eixos de desigualtat que travessen l'estructura social –classe, gènere, edat i ètnia.

D'altra banda, però, s'observa que el temps dedicat a les tasques domèstiques i de cura genera malestar a les persones que n'assumeixen la seva responsabilitat. I

aquestes, al seu torn, proporcionen benestar a les persones que gaudeixen de les activitats resultants. El que d'entrada pot semblar una paradoxa, s'esvaeix en el moment que es té en compte la importància del benestar quotidià més enllà del benestar material. Principalment, perquè suposa tenir present el temps de vida de les persones i, per tant, el cost temporal i quotidià de les tasques domèstiques en general i el treball de cura en particular.

És així com en el centre de la relació temps i benestar apareix el treball, el qual, al seu torn, és quelcom més que l'ocupació ja que inclou totes les activitats necessàries per a la reproducció de la vida humana. En aquest sentit, es considera per separat el treball domèstic-familiar del treball de cura. La revisió d'ambdós conceptes ha posat de manifest que l'evolució històrica del seu significat està condicionada pel reconeixement social. Certament, en un primer moment es defineixen com a treball domèstic-familiar les activitats destinades a tenir cura de les infraestructures de la llar-família i les persones que hi viuen. Es tracta d'una definició àmplia que inclou les tasques d'atenció i cura a les persones dependents que conviuen a la llar-família. Tanmateix, la importància creixent d'aquestes tasques ha donat protagonisme al desenvolupament conceptual de la cura. Per aquesta raó, i considerant la importància de la cura sobre el volum de les tasques de treball domèstic-familiar, la present tesi doctoral ha optat per diferenciar ambdós conceptes.

En qualsevol cas, totes les accepcions exposades sobre el concepte treball fan visible, d'una manera o altra, la relació del temps amb el benestar. En aquest sentit, al llarg d'aquesta primer part s'ha dibuixat un recorregut teòric en forma de cercle, un cercle que comença fent notar la necessitat d'estudiar, sociològicament, el temps amb relació a altres conceptes ja que per si sol no és observable. Segueix, en segon lloc, justificant que el treball ofereix una bona aproximació al temps, si bé és cert que inicialment es recorre al temps per estudiar el treball, ben aviat es fa palès que les relacions socials entorn del treball són una bona manera d'estudiar el temps. I, finalment, es posa de manifest com el temps permet replantejar la relació entre el treball i el benestar, tot subratllant la importància del temps de vida, la cura i el benestar quotidià.

El cercle s'ha tancat en aquest capítol tot justificant la necessitat de situar l'anàlisi de les relacions socials entorn del temps, el treball i el benestar en l'escenari de la vida quotidiana, un escenari material i simbòlic. D'una banda, perquè conté totes les activitats i els temps necessaris per a la reproducció de la vida quotidiana; i de

l'altra, perquè inclou els significats subjectius que les persones atribueixen a aquestes activitat i temps, així com el grau de percepció que en tenen. De manera que la vida quotidiana permet fer visible allò que a ulls de moltes persones es mostra com una relació òbvia i inevitable: la relació entre el temps i el treball. Certament, la realització de tota activitat, sigui quin sigui el seu contingut, comporta temps. Tanmateix, no es pot dir el mateix sobre el temps perquè ocupa espais de vida on no hi ha treball. I, encara menys de la relació del temps amb el benestar. Sens dubte, la primera objecció ha facilitat que els aspectes problemàtics d'aquesta relació romanguessin invisibles socialment. Per aquesta raó, es fa necessari explorar l'univers de les significacions subjectives i imaginàries simbòliques que acompanyen la pràctica quotidiana de les persones.

En aquest punt, doncs, només resta exposar la pregunta general que es formula aquesta tesi doctoral i les qüestions que d'ella se'n deriven. El nucli central de la investigació és mostrar, des de l'escenari de la vida quotidiana, la interrelació material i simbòlica entre el temps, el treball i el benestar. Per aquesta raó, la pregunta central es planteja:

- Com i per què la relació temps i treball influeix en el benestar quotidià?

Més concretament, es vol saber:

- Com i per què el temps emergeix com un factor de benestar quotidià en la societat occidental? Com es distribueix entre els diferents col·lectius socials?
- Quina és la influència del temps de treball remunerat sobre el benestar quotidià? Quina és la seva centralitat material i simbòlica en la vida quotidiana de les persones?
- Quina és la influència del temps de treball domèstic-familiar sobre el benestar quotidià? Quina és la seva centralitat material i simbòlica en la vida quotidiana de les persones?
- Quina és la influència del temps de treball de cura sobre el benestar quotidià? Quina és la seva centralitat material i simbòlica en la vida quotidiana de les persones?
- Com es percep el benestar? Què s'accepta, es tolera i es defineix individualment i col·lectivament com a benestar? Quina importància i valor es dona a l'ocupació? I al treball domèstic-familiar? I a la cura de les persones dependents?

Part II. El temps, el treball i el benestar en l'escenari de la vida quotidiana

6. La trajectòria de la vida quotidiana

El model d'anàlisi dissenyat per estudiar la relació entre el temps, el treball i el benestar quotidià inclou un triple enfocament des d'on es té en compte el caràcter social del temps, la rellevància de l'aproximació biogràfica i el pes dels factors estructurals. És a dir, a fi d'explicar com el temps de treball influeix en el benestar quotidià cal conèixer els significats subjectius atribuïts al temps, els factors biogràfics que caracteritzen el subjecte d'aquests significats i les seves condicions materials d'existència. Tal com s'explica en els propers apartats, la combinació d'aquestes tres perspectives es concreta amb el terme *trajectòria de la vida quotidiana* a través del qual s'integren els principals conceptes de l'objecte d'estudi.

6.1. El caràcter social del temps

La manca d'acord conceptual a l'hora de definir el temps dificulta l'exercici destinat a fer operatiu aquest concepte. Un dels principals problemes que cal afrontar és el seu caràcter multidimensional, ja que massa sovint s'ha volgut acotar conceptualment el temps en funció de les dimensions que el caracteritzen. Aleshores, s'han obtingut tantes definicions del concepte com aspectes integra (Tabboni, 1989; Leccardi, 1996). És així que la literatura especialitzada conté múltiples accepcions d'aquest terme segons si es parla del temps diari, el temps històric, el temps de lleure, el temps de treball, el temps familiar i un llarg etcètera que no fa altra cosa que aportar més confusió al voltant d'aquesta qüestió¹⁵⁵.

A fi d'evitar aquestes confusions, Tabboni (1989) proposa partir d'una única definició que faci possible reconèixer els diversos vessants del temps. És a dir, definir un concepte únic que tingui present el ventall de temps socials que inclou tota societat, una recomanació metodològica que s'assumeix en aquesta tesi doctoral. Per això, s'ha considerat oportú recuperar tres premisses teòriques fruit del coneixement acumulat per les veus especialitzades. La primera premissa subratlla la doble dimensió quantitativa i qualitativa del temps, la segona considera aquest concepte

¹⁵⁵ Cal recordar, però, que entre la literatura especialitzada també hi ha la tendència de definir el temps en funció de la perspectiva teòrica emprada per analitzar-lo. Tal com s'exposa en el capítol primer, aquesta tendència permet reconèixer les definicions socio-fenomenològica, funcionalista, economicista, neomarxista, etc.

un punt d'observació privilegiat per estudiar les relacions socials i la tercera en diferència la funció ordenadora i orientadora dins la societat. Assumir dites premisses evita emprar definicions dicotòmiques per definir el temps i, per tant, evita el risc de fragmentar el concepte en tantes dimensions com s'hi atribueixen.

6.1.1. El temps i l'eix quantitatiu/qualitatiu

Més enllà de les dicotomies que contraposen un temps objectiu *versus* un temps subjectiu i d'un temps social *versus* un temps natural, cal recordar que el temps és una construcció social que s'ha tendit a naturalitzar en el context de la societat occidental. Bàsicament, perquè les característiques que s'hi han atribuït històricament han esdevingut atributs naturals fins al punt que s'ha assimilat el temps a la seva dimensió física i mesurable.

Però des de l'inici de la reflexió sociològica, alguns autors s'han fet ressò de la necessitat de diferenciar el temps mesurat del temps viscut (Gurvitch 1985; Halbwachs 1992; Sorokin-Merton, 1992). Si bé és cert que les propostes d'aquests autors assenyalen la doble dimensió del temps –quantitativa i qualitativa–, no és menys cert que també abunden en l'oposició d'ambdues. Fins al punt que en les seves reflexions la dimensió més perceptible, la quantitativa, s'imposa a la menys visible, la qualitativa.

Així és com tradicionalment la sociologia s'ha ocupat més del vessant quantitat del temps i ha tendit a oblidar els aspectes qualitatius que el fan possible. Algunes veus especialitzades apunten que aquesta manca d'atenció s'explica per la tendència sociològica a considerar el temps com quelcom obvi, intrínsec als fenòmens socials i visible a través dels instruments que en permeten la mesura com ara l'horari o el calendari (Tabboni, 1989, Nowotny, 1993)¹⁵⁶. A aquestes raons cal afegir la pròpia tradició científica que valora les dimensions quantitatives com a més objectives tot confonent la quantificació dels objectes d'estudi amb la seva mesura sociològica.

Àdhuc aquest enfocament, quan s'assumeix sociològicament la doble dimensió del temps s'entén, en primer lloc, que aquest és quelcom més que els instruments

¹⁵⁶ Com s'explica en el capítol primer, l'autora d'aquesta tesi doctoral defensa la hipòtesi que una de les raons que expliquen la manca d'atenció de la sociologia per la dimensió quantitativa del temps és el protagonisme que adquireixen al llarg del segle xx els presupostos de temps.

emprats per mesurar-lo i, en segon lloc, que el temps mesurat no s'oposa al que no es pot mesurar. És a dir, tan important és conèixer les hores destinades a una determinada activitat com la percepció subjectiva del temps que comporta dita activitat. Consegüentment, tal com apunta Belloni (1986), cada fenomen social pot ser definit en termes de pràctica i significat. El temps no n'és una excepció perquè per estudiar-lo cal atendre a fets pràctics però també a aspectes subjectius.

Des d'aquesta perspectiva, aquesta tesi doctoral entén que la dimensió quantitativa del temps inclou un conjunt d'elements constitutius de la pràctica de qualsevol activitat que contribueixen a la seva concreció: la durada, la distribució, el ritme i la intensitat. Mentre que la seva dimensió qualitativa es refereix als aspectes simbòlics del temps que comporta aquesta pràctica. Uns aspectes que són fruit de l'experiència biogràfica i de les condicions materials d'existència i que es poden concretar en termes de percepcions, expectatives, imaginaris, valors, actituds i responsabilitats.

Quadre 1. L'eix quantitativ/qualitativ.

Temps	Pràctica (dimensió quantitativa)	Durada
		Distribució
		Ritme
		Intensitat
	Simbòlica (dimensió qualitativa)	Percepcions
		Expectatives
		Imaginaris
		Valors
		Actituds
		Responsabilitats

Aquestes dimensions pràctica i simbòlica del temps no són visibles per si soles, sinó que ho són a través de les activitats que fan les persones. Tal com explica Ramos (1992), el temps no té entitat pròpia ja que el seu únic valor és servir de paràmetre a l'hora de mesurar les relacions socials. De fet, els mateixos Sorokin-Merton (1992) són el primers a apuntar que el temps social està estretament relacionat amb les activitats que el constitueixen, tant en les societats tradicionals com en les modernes.

En el cas que ocupa aquesta investigació, cal recordar que la vida quotidiana, l'escenari escollit per analitzar l'objecte d'estudi proposat, es defineix a partir de

les activitats necessàries per a la reproducció de la vida humana (Heller, 1977); unes activitats que, sociològicament, poden identificar-se amb el TDF i el treball de cura. Alhora, s'observa que aquestes activitats, malgrat que són invisibles socialment i econòmicament, tenen a veure amb el temps i estan estretament lligades al treball remunerat; d'una banda, perquè són imprescindibles per la reproducció de la força de treball; d'altra banda, perquè, tal com indica l'enfocament teòric producció/reproducció, la presència o absència temporal de les persones al mercat laboral no es pot entendre sense tenir en compte la seva presència o absència temporal en les tasques i responsabilitats de la llar. Tal com s'explica més endavant, el conjunt d'aquestes consideracions facilita la definició de la trajectòria de la vida quotidiana.

6.1.2. El temps i l'eix dominació/exploitació

Més enllà de l'obvietat que suposa afirmar que tot el que fan les persones comporta temps, la dimensió temporal dels fets socials permet explorar sociològicament la complexitat de les relacions de dominació i explotació que s'estableixen entorn del treball. I, consegüentment, com aquestes relacions socials afecten el benestar quotidià. D'aquesta manera, és possible entendre per què períodes de temps iguals quantitativament són desiguals socialment. O, encara més, per què la durada d'una mateixa activitat pot ser viscuda com a font de benestar o malestar quotidià segons la posició que s'ocupa en l'estructura social –classe, gènere, ètnia, etc. Des d'aquest enfocament, doncs, es fa patent el valor heurístic del temps tant pel que fa l'estudi de les desigualtats socials com pel que fa a l'anàlisi de la seva reproducció o transformació generació rere generació¹⁵⁷.

El procés de naturalització que ha experimentat el temps en la societat occidental explica per què hi ha una percepció social que el considera un recurs igualment distribuït en la mesura que tots els dies tenen vint-i-quatre hores. Una percepció que afavoreix la construcció social del discurs de la igualtat d'oportunitats respecte del temps, és a dir, tots els individus parteixen d'una posició igualitària pel que fa la possessió de temps. Tanmateix, l'imaginari social sobre el qual es sustenta aquest

¹⁵⁷ Com apunta Elias (1989), aquesta darrera qüestió es fa palesa, sobretot, si es té en compte que el canvi social s'experimenta materialment i simbòlicament a través del temps.

discurs més aviat respon a les característiques d'un mite; d'una faula que es diu sense fonament.

En el context de la *societat del benestar* cada vegada més es percep el temps com un bé escàs. Per bé que des de la sociologia se sap que les característiques del temps com a recurs no coincideixen amb les d'altres recursos com ara els diners o l'educació perquè, entre altres raons, analitzar el temps obliga a tenir en compte el seu doble vessant objectiu i subjectiu. És a dir, a diferència dels diners i l'educació que a més quantitat millor posició en l'estructura social, tenir més temps no sempre és sinònim de millors condicions de vida. En aquest sentit, es pot pensar, per exemple, en el cas de les persones aturades que disposen de molt de temps sense valor¹⁵⁸; de manera que la realitat social mostra com el temps no és un recurs distribuït de forma igualitària i que la suposada igualtat de partida es reproduïx al llarg de la vida de les persones. Encara més, la realitat social també mostra com el temps no és una mercaderia que es pot comprar i vendre segons les regles del mercat.

Si es parteix del caràcter social del temps, cal afirmar que els imaginaris socials que el veuen com un recurs igualitari o, al pol oposat, com una mercaderia, es construeixen a partir de la seva dimensió física i mesurable. És així que: “[...] debido a la prevalencia del reloj en la organización de la vida cotidiana, el tiempo social se vuelve temporalidad abstracta capaz de autonomizarse de la percepción subjetiva y concreta del tiempo” (Colectivo IOE, 1996:11). Però l'emergència del rellotge i el calendari no és casual ni natural, sinó social. El control d'aquests instruments de mesura amaga un conjunt de relacions on uns col·lectius obtenen benefici dels altres. Per aquesta raó, el coneixement sobre l'organització social del temps revela les relacions i els conflictes socials propis de cada societat.

En concret, cal parlar de les relacions de dominació i explotació a través de les quals s'imposa una determinada concepció del temps que privilegia unes activitats per sobre de les altres –en el cas de la societat occidental contemporània, es privilegien les activitats remunerades. Aquest privilegi comporta relacions d'explotació en un doble sentit: en primer lloc, el temps esdevé una mesura a partir de la qual uns es poden apropiat del treball dels altres en el moment que no totes les hores tenen un mateix preu; i, en segon lloc, aquelles activitats difícils de quantificar en termes

¹⁵⁸ Respecte a aquesta qüestió, cal citar, de nou, la investigació que Lazarsfeld-Jahoda-Zeisel van fer l'any 1933 on analitzen l'ús que les persones aturades fan del temps.

d'hores i diners tenen una remuneració inferior respecte del seu valor i, en el pitjor dels casos, es fan sense recompensa ni reconeixement. Aquest és el cas del TDF i el treball de cura que, encara avui, es menystenen socialment i econòmicament.

Altrament, tot suposant que el temps és aquest recurs distribuït de manera igualitària entre la població, són nombroses les veus que posen de manifest com el seu ús i la seva distribució i percepció estan estretament lligats a la posició que la persona ocupa en l'estructura social. Per aquesta raó, es considera un bon indicador per analitzar les desigualtats socials tal com mostren nombrosos estudis dedicats a explorar l'ús diferencial del temps segons les variables estructurals bàsiques –classe, gènere i edat. Com apunta Raldúa (2001), és possible mesurar les duracions de les activitats des de la sociologia empírica utilitzant les enquestes sobre els pressupostos de temps i comparar els resultats de les diferents categories socials.

De fet, el conjunt d'estadístiques oficials al voltant dels usos del temps segueix aquesta orientació. Un exemple rellevant és el ja citat projecte europeu *European Harmonised Time Use Survey* (Niemi, 2006). En el cas de l'Estat espanyol, hi ha força estudis que segueixen aquesta línia d'investigació (Izquierdo, 1988; CIRES, 1991; Colectivo IOE, 1996; Ramos, 1990; Raldúa, 2001; Durán, 2002-2004). Tots ells parteixen de la perspectiva de gènere i incorporen altres variables com el nivell d'estudis, la situació laboral, la categoria sociolaboral, la situació familiar, etc.

A través d'aquests estudis s'evidencia el valor heurístic dels usos del temps com a indicador de les desigualtats socials. Per bé que el maneig d'aquestes dades no permet explorar el procés de construcció dels aspectes simbòlics atribuïts al temps dedicat a cada activitat: els imaginaris que influencien els significats i les percepcions, el valor que s'atribueix a cada activitat i les responsabilitats que s'assumeixen a l'hora de realitzar-les. Com ja s'ha dit, tots aquests aspectes són imprescindibles per explorar la importància del temps com a factor de benestar quotidià, tant pel que fa l'exploració de l'experiència subjectiva del temps, com pel que fa l'exploració de les relacions socials que s'amaguen al seu rerefons. Així ho evidencien les investigacions realitzades des d'aquesta línia d'investigació (Saraceno, 1983; Bovone, 1983; Cavalli, 1985; Leccardi-Rampazi, 1988; Nowotny, 1993; Lazarsfeld-Jahoda-Zeisel, 1996; Perulli, 1996; Lasen, 2000; De Singly, 2001; Brannen, 2005; Poveda, 2006). A partir de les aportacions d'aquest conjunt de recerques, aquesta tesi doctoral defineix l'eix dominació / explotació.

Quadre 2. L'eix dominació/explotació

Mecanismes Desigualtats Socials	Relacions de dominació	Ús del temps
		Experiència subjectiva del temps
	Relacions d'explotació	Ús del temps
		Experiència subjectiva del temps

6.1.3. El temps i l'eix ordenador/orientador

Com recorda Perulli (1996), des de la sociologia no es pot dir què és el temps; només se'n pot entendre la naturalesa tot analitzant quin paper juga entre els individus que en fan ús. Tal vegada, també manquen acords respecte el paper que el temps exerceix en el si de les societats. En aquest sentit, sembla que s'hi atribueixen tantes funcions com dicotomies s'empren per definir-lo. Aquesta tendència es pot resseguir des de les primeres aportacions dels autors clàssics fins a la sociologia contemporània, de manera que sovint es parla de la funcions històriques, socials o individuals del temps en al·lusió a la seva dimensió històrica, social i individual. Però aleshores, igual que passa amb la definició del temps, hi ha el risc de confondre el caràcter plural del temps amb una pluralitat de funcions.

Quan es revisa la literatura especialitzada, s'observa que entre totes les propietats atribuïdes al temps les més citades són la qualitat ordenadora i orientadora¹⁵⁹. Elias (1989) és una de les veus que més ha reflexionat sobre aquesta qüestió. De fet, ell atribueix tres funcions socials al temps: orientar, ordenar i comunicar, si bé la seva proposta teòrica se centra en el temps ordenador i el temps orientador. Segons Perulli (1996), ambdues propietats permeten visualitzar la centralitat que el temps té dins la societat occidental contemporània. La qualitat ordenadora expressa la capacitat de regular i sincronitzar les relacions socials. En el cas de la societat contemporània, l'element ordenador principal és el TTR i la concepció que prescriu la maximització del seu ús. Mentre que la qualitat orientadora es refereix a la capacitat de la pauta temporal d'orientar els rols i les eleccions de les persones en el marc d'aquestes relacions socials.

¹⁵⁹ Si bé és cert que es tracta de les dues propietats més assenyalades entre les veus especialitzades, no és menys cert que la majoria d'aquestes veus només fa referència a una de les dues. Un bon exemple es troba en les primeres aportacions de l'escola durkheimiana des d'on, com s'ha explicat en el capítol primer, es posava l'accent en la funció reguladora del temps. Bàsicament, el membres d'aquesta tradició de pensament defensen que el ritme i la vida social són la base del temps entès com a norma.

De fet, molts sociòlegs i sociòlogues s'han fixat en la funció ordenadora del temps entesa com aquella qualitat que permet coordinar i sincronitzar l'activitat humana (Lauer, 1981¹⁶⁰; Sorokin, 1985; Heinemann-Ludes, 1985; Saraceno, 1986; Durkheim, 1987; Perulli, 1996). Tanmateix, és possible diferenciar dues lectures a l'hora d'interpretar i explicar com l'organització social del temps reflecteix l'arquitectura organitzativa d'una societat. La primera lectura es limita a la dimensió quantitativa del temps, mentre que la segona també inclou el seu caràcter qualitatiu.

En efecte, d'una banda se subratlla que la regulació de la vida en societat es desenvolupa a través de la seva estructura temporal definida, sempre, segons aspectes quantitativs del temps¹⁶¹. En aquest cas, l'horari es considera el principal element ordenador. D'altra banda, hi ha qui parteix de la premissa que la qualitat reguladora del temps no és un aspecte biològic sinó social (Elias, 1989). Des d'aquest enfocament, es pretén anar més enllà de la simple aproximació descriptiva a les pautes de regularitat horària. En concret, se cerca una aproximació que permeti explicar els mecanismes a través dels quals s'articula la funció ordenadora del temps. La resposta a aquest interrogant apunta al procés de socialització i al treball.

Tal com diu Perulli (1996), la subordinació al poder regulador del temps no és ni una predisposició innata ni un càlcul racional, sinó el resultat d'un procés de socialització per mitjà del qual es transmeten a les persones, generació rere generació, el contingut i significat social del temps. A més, aquesta transmissió s'articula a través de l'estructura social i, per tant, el poder coercitiu del temps no afecta totes les persones de la mateixa manera: el caràcter normatiu de l'estructura temporal varia segons el gènere, la classe, l'edat, l'ètnia, etc. Per exemple, el temps viscut en masculí és un temps continu apte per a la planificació, en contrast amb el temps viscut en femení que és un temps discontinu impossible de planificar.

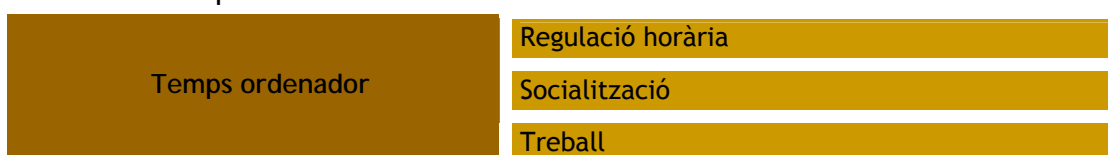
A més, com explica Elias (1989), l'autoritat reguladora del temps es transmet mitjançant la vida religiosa fins que amb la industrialització el temps esdevé una institució social amb caràcter normatiu i sancionador; la naturalització i objectivació

¹⁶⁰ Lauer, R.H. 1981. *Temporal Man. The Meaning and the Uses of Social Time*. Nova York: Praeger. [Citat a Perulli (1996)].

¹⁶¹ Així s'evidencia en la descripció que Lauer (1981) fa dels elements constituents de l'estructura temporal. En concret, aquest autor reconeix cinc elements universals, el contingut dels quals varia segons els valors de cada societat: la periodicitat, entesa com el ritme de les necessitats i les activitats; el tempo, en funció de la freqüència i rapidesa dels fets socials; la sincronització entre ritmes individuals i entre ritmes individuals i socials; la durada; i la seqüència o l'ordre de les activitats. Aquesta interpretació també es troba en el treball pioner de Durkheim. Però aquest autor només subratlla la importància d'un d'aquests elements: el ritme de la vida religiosa com la pauta reguladora de l'organització social del temps a través de la qual es diferencia el temps profà del temps sagrat.

del temps reforça el seu poder coercitiu. Paradoxalment, quan el temps assumeix la seva capacitat ordenadora aquesta es fa més visible que mai a través del treball remunerat. No és res estrany, doncs, que la majoria de propostes per fer operativa aquesta funció social del temps prenguin el treball com a categoria central, tant perquè organitza la vida quotidiana, com perquè coacciona la configuració dels altres temps socials (Chiesi, 1987; Gasparini, 1989). És així com el treball esdevé, al costat de la regulació horària i la socialització, el tercer tret característic de la qualitat ordenadora del temps.

Quadre 3. El temps ordenador.

En canvi, la funció orientadora del temps queda implícita dins l'arquitectura temporal de la seva funció ordenadora: en la mesura que el temps regula la dinàmica social, n'orienta la pràctica i l'experiència subjectives.

Per tant, des d'aquesta perspectiva, se subratlla la importància de l'orientació temporal a l'hora de situar les activitats de les persones dins una dinàmica social més àmplia. Aleshores, s'entén l'orientació com un arc que permet col·locar les activitats que es fan i els papers que s'assumeixen fruit d'unes determinades relacions socials. En aquest sentit, cal entendre que el temps orienta la vida quotidiana dels individus segons un cicle de vida institucionalitzat que prescriu què cal fer a cada moment. Alhora, cada individu percep aquest cicle de vida com un moment; una determinada situació que es mesura a través de les hores, les setmanes, els mesos, les estacions i els anys.

En el terreny de la recerca empírica, alguns autors identifiquen aquesta interpretació amb les dimensions històrica i quotidiana del temps. Aquest és el cas de Cavalli (1985)¹⁶² per a qui la dimensió històrica fa referència a la capacitat del subjecte de col·locar la seva experiència en un context més gran, mentre que la dimensió quotidiana es remet a la distribució de les activitat al llarg del dia a dia.

¹⁶² Una proposta que Cavalli (1985) desenvolupa a la recerca *Il tempo dei giovani*, sens dubte, una investigació de referència entre les veus especialitzades. En concret, utilitza la dimensió representativa i subjectiva del temps com a instrument analític per explorar la condició social dels joves, de manera que el seu objecte d'estudi no és el temps, sinó la joventut. Per fer-ho, s'interessa per les dimensions històrica, biogràfica i quotidiana del temps dels joves. La hipòtesi de Cavalli és que la coherència entre totes tres dimensions suposa una estructuració temporal als joves, mentre que en cas contrari cal parlar de desestructuració.

Especialment interessant és la proposta que formula aquest sociòleg italià per fer operatives ambdues dimensions, és a dir, recorre als conceptes generació i curs de vida.

A més, cal tenir en compte la perspectiva temporal implícita en cada etapa del curs de vida, és a dir, l'horitzó temporal i el tipus d'orientació –passat, present i futur– predominants. El ventall d'alternatives possibles contraposa el caràcter lineal al caràcter cíclic del temps: la concepció cíclica del temps representa l'etern retorn, de manera que l'horitzó és el passat; en canvi, la concepció lineal és irreversible i, per tant, posa l'èmfasi en el futur, les expectatives i les aspiracions.

Segons Cavalli (1985), aquesta interpretació de la capacitat orientadora del temps s'assimila a la seva dimensió biogràfica perquè representa un nexe que uneix el passat, el present i el futur d'una persona a través de la seva memòria i el seu projecte de vida. S'observa, doncs, que la funció orientadora del temps està estretament vinculada als valors culturals d'una determinada societat i, per tant, es fa visible a través de l'experiència i la percepció subjectives. Concretament, es pot fer operativa a partir de l'horitzó de vida, les expectatives, el projecte de vida i la memòria de les persones.

Quadre 4. El temps orientador.

Temps orientador	Històrica	Generació
	Social	Curs de vida
	Perspectiva temporal	Horitzó temporal
		Projecte de vida
		Memòria
		Expectatives

En síntesi, el contingut i significat atribuït al temps depèn de la seva funció orientadora. En el cas que ocupa aquesta tesi doctoral, es posa de manifest que els actuals elements constituents d'aquesta funció condicionen la importància del temps com a factor de benestar quotidià. Més específicament, es considera que la generació, el curs de vida i les seves respectives perspectives temporals influencien el contingut i significat del temps dedicat al treball remunerat, al treball domèstic i al treball de cura, els quals, al seu torn, afecten el benestar quotidià. Cal adoptar doncs, una segona aproximació a través de la qual sigui possible copsar els factors biogràfics.

6.2. L'aproximació biogràfica

Per tal de definir i fer operativa l'aproximació biogràfica es parteix de la idea que tota biografia es pot analitzar a partir d'un doble tall: el vertical, que assenyalava l'etapa del curs de vida; i l'horitzontal, que posa de relleu la generació. Tal com s'exposa a continuació, el primer tall permet introduir un nou enfocament: la perspectiva del curs de vida, mentre que el segon tall es treballa a partir del mateix concepte generació. Les aportacions d'ambdues propostes teòriques permeten avançar en la definició del model d'anàlisi.

6.2.1. La perspectiva del curs de vida

Sens dubte, la perspectiva del curs de vida és una de les aproximacions teòriques que millor incorpora el temps en l'anàlisi sociològica. En aquest sentit, Elder (1974-1975) i Hareven-Adams (1982) apunten que el curs de vida emergeix com una perspectiva, i no com una teoria, que permet introduir la dimensió qualitativa del temps en la recerca. Més específicament, Saraceno (1989) afirma que es tracta d'una perspectiva que introdueix les dimensions temps, procés i context en l'anàlisi de les relacions socials. En aquesta mateixa línia, Blanco-Pacheco (2003) considera que a través de la dimensió temporal es posen de manifest les relacions i el contingut de qualsevol procés de socialització.

En definitiva, totes aquestes veus coincideixen a assenyalar que la perspectiva del curs de vida permet superar la concepció lineal, unitària i estàtica de la biografia individual pròpia de la psicologia del desenvolupament, fins fa ben poc, l'única disciplina interessada pel cicle de vida. Bàsicament, perquè l'interès principal del curs de vida no és la identitat de les persones, sinó les relacions socials i els canvis de rols que tenen lloc al llarg de la biografia, la qual s'entén com un procés de canvi condicionat pels contextos social i històric. Precisament, amb la finalitat de subratllar la dinàmica de canvi permanent al llarg de la vida, es prefereix parlar de curs de vida en comptes de cicle de vida.

Els orígens de la perspectiva del curs de vida cal cercar-los als anys 70 del segle XX als Estats Units. Concretament, sorgeix com una proposta conjunta de diversos especialistes dins les ciències socials –sociologia, història, psicologia i demografia. Cal reconèixer el sociòleg Elder (1974-1975) com uns dels principals referents teòrics,

segons el qual, el curs de vida fa referència a la seqüència d'esdeveniments i rols socials subjectes a cada edat que, al seu torn, estan imbricats en l'estructura social i el canvi històric. A partir d'aquesta definició, la preocupació de la perspectiva del curs de vida passa per analitzar com els factors socials influeixen la definició i el desenvolupament dels cursos de vida individuals i col·lectius.

A fi de donar resposta a aquest objectiu, es parteix del caràcter multidimensional del temps. En concret, s'identifiquen tres dimensions a l'hora de definir l'estructura temporal de la biografia: la individual, la social i la històrica. Totes tres es fan operatives a través de l'edat, entesa com un fenomen social més enllà de les seves característiques biològiques i psicològiques. Segons Saraceno (1986a), aquesta concepció comporta fer un salt des de la sociologia de l'edat a la sociologia del curs de vida¹⁶³.

En qualsevol cas, s'observa que des de la perspectiva del curs de vida el temps individual es defineix a través de l'edat cronològica i el procés envelliment. En canvi, el temps social representa la definició social d'aquesta edat cronològica, és a dir, els significats, els comportaments i les transicions atribuïdes a cada edat –per exemple, l'edat per votar, l'edat per treballar, l'edat per tenir criatures, etc. I, finalment, el temps històric fa referència a l'any de naixement i el context històric específic on actuen i canvien determinades forces socials (Elder, 1974-1975). Per fer operativa aquesta darrera dimensió es proposa el concepte *cohort* en comptes del concepte *generació*. Les raons d'aquesta elecció cal cercar-les en l'ambigüitat atribuïda al concepte generació en la mesura que incorpora un doble significat, tal com explica Saraceno (1986a): l'horitzontal es refereix a totes les persones que pertanyen a un mateix període històric, mentre que el vertical al·ludeix a les relacions de descendència que comporten determinades influències socials. En canvi, el concepte cohort només assumeix el primer aspecte –es parteix de la idea que totes les cohorts deixen la seva empremta en la societat– considerat suficient per a l'anàlisi del curs de vida.

¹⁶³ En concret, Saraceno (1986a) explica que es passa dels dos enfocaments predominants dins de la sociologia de l'edat a l'enfocament del curs de la vida. El primer d'aquests enfocaments cal ubicar-lo dins l'Escola de Chicago durant la dècada dels 60. Bàsicament, s'interessa per les dimensions psicològiques i culturals dels fenòmens vinculats a l'edat i al procés d'envelliment. En canvi, la segona perspectiva parteix d'un enfocament històric i es fixa en els sistemes d'estratificació segons l'edat a través de les cohorts. És a dir, s'entén que les normes socials entorn de l'edat formen part de l'organització social. En aquest sentit, es parla de classes d'edat enteses com la categorització que s'estableix en funció de cada edat cronològica.

Quadre 5. Les dimensions de l'estructura temporal biogràfica

Estructura temporal biografia	Temps individual	Edat cronològica
	Temps social	Significat social edat cronològica
	Temps històric	Cohort

L'anàlisi conjunta de les tres dimensions de l'estructura temporal de la biografia permet explorar com les vides individuals es vinculen al canvi social. Tal com explica Elder (1974-1975), a fi de traslladar aquesta perspectiva a la recerca empírica, en primer lloc cal tenir en compte quatre premisses teòriques: el desenvolupament humà a llarg termini, des del naixement fins a la mort¹⁶⁴; els moments concrets de la vida d'una persona significatius per algun esdeveniment; la interrelació de les vides individuals; i el concepte d'agència, entesa com la llibertat d'acció individual dins d'una estructura d'oportunitats que implica limitacions en un context històric i social determinat.

En segon lloc, es defineixen quatre conceptes o instruments bàsics per fer operativa aquesta perspectiva (Elder, 1974-1975; Saraceno, 1986a; Blanco-Pacheco, 2003): domini institucional, transicions, trajectòries i moments decisius –*turning out*. Amb el concepte domini institucional es fa referència al camp d'activitat dins del qual es poden observar les persones, per exemple, la llar, el lloc de treball, l'escola, etc. Els moviments dins, o entre, aquests dominis institucionals són les transicions, enteses com els fets específics que tenen lloc en certs moments de la vida d'una persona, no necessàriament de manera predeterminada – per exemple, les entrades i les sortides del mercat de treball, l'emancipació de la llar paterna, el pas de la universitat al mercat de treball, etc. D'aquesta manera s'arriba a definir la trajectòria com la línia al llarg de la qual s'esdevé la vida entre la pluralitat i la interrelació de dominis i transicions. Finalment, els moments decisius fan referència a moments especialment significatius de canvi al llarg del recorregut vital, als canvis de trajectòria. La seva significació es mesura segons l'impacte que produeixen en la vida de les persones. Per exemple, el naixement d'un fill, la mort d'una persona propera o el trasllat de la feina.

¹⁶⁴ Concretament, s'entén que el procés d'envelliment és un procés biològic, psicològic i social que dura tota la vida (Blanco-Pacheco, 2003)

Quadre 6. Les dimensions del curs de vida

Curs de vida	Trajectòria
	Transició
	Domini
	Moment decisiu

Tal com explica Blanco-Pacheco (2003), aquests quatre conceptes permeten posar de manifest com, d'una banda, la dinàmica del curs de vida té lloc en un espai de temps llarg que inclou la pluralitat de recorreguts que protagonitza una persona; i, de l'altra, com evoluciona dins d'un interval de temps curt marcat per les transicions de fets específics. A l'hora de determinar aquests fets específics es tenen en compte tant la pràctica com el significat de l'acció individual. Així doncs, la percepció subjectiva és un element important per a la perspectiva del curs de vida. Una percepció que Saraceno (1986a) entén com la definició temporal de cada situació que dóna sentit als comportaments. Així doncs, malgrat que dos cursos de vida es formin de la mateixa manera en termes de comportament, poden ser diversos en termes d'interpretació subjectiva. Aquesta diversitat de percepcions subjectives, com recorda Perulli (1996), sorgeix de les significacions temporals compartides entre determinats col·lectius socials. Dit en altres paraules, la importància atribuïda al fet de tenir una criatura o canviar de feina està condicionada pel gènere i la classe social.

L'atenció pels aspectes dinàmics del comportament i la percepció de la dimensió temporal no és nova dins la sociologia. En aquest sentit, cal recordar els estudis sobre les carreres laborals, els cicles de vida familiars o la mobilitat social elaborats des de la sociologia del treball, la sociologia de la família i l'estructura social. No obstant això, Saraceno (1986a) assenyala que aquestes aproximacions es centren en una única trajectòria –laboral, familiar, relacional, etc.– i apareixen totalment desvinculades del context històric. Contràriament, la perspectiva del curs de vida s'interessa per la combinació i la relació entre totes les trajectòries des d'una aproximació que té en compte l'enfocament històric de la cohort. De manera que la trajectòria laboral s'analitza en relació amb la trajectòria familiar, ambdues en connexió amb la trajectòria social, etc., sense oblidar que la vivència de cada transició varia segons el context social.

En definitiva, si es repeteixen les paraules d'Elder (1993), es pot dir que l'enfocament del curs de la vida ofereix una aproximació comprensiva i integrada que permet interpretar les transicions individuals com a part d'un procés continu i

interactiu amb el canvi històric. En aquesta tessitura, la imatge de la trajectòria o la carrera esdevé la més indicada perquè permet copsar com cada fase vital s'entrecreu amb la resta segons l'experiència subjectiva, els factors estructurals i el context històric. És a dir, l'atenció per les trajectòries de vida individuals permet captar la manera com determinats individus arriben i afronten les normes socials i els imprevistos, defineixen o revisen les pròpies metes i recursos per assolir-les i entrecreuen la seva biografia individual amb l'estructura social d'un context històric determinat. No és estrany, doncs, que els autors que adopten aquesta perspectiva considerin que és la millor opció per combinar l'aproximació *microsociològica* i *macrosociològica*, així com la qualitativa i quantitativa quan del que es tracta és d'estudiar les relacions socials (Elder, 1974-1975; Hareven-Adams, 1982; Saraceno, 1986a; Blanco-Pacheco, 2003).

Hi ha una aproximació més *macrosociològica* preocupada per analitzar el paper que juguen les institucions socials en la construcció del curs de vida¹⁶⁵. Des d'aquest enfocament, Nowotny (1993) planteja la influència que l'estat té en la definició de cada etapa del cicle de vida. Aquesta influència s'exerceix a través del disseny específic d'un determinat sistema jurídic que regula drets i deures en funció de l'edat, de manera que el dret prescriu l'estatus biogràfic dels individus en regular la joventut, l'edat adulta i la vellesa. Des de la perspectiva de gènere, Nowotny (1993) subratlla l'existència d'una biografia masculina caracteritzada per ser laboral, unitària i contínua, mentre que la realitat social del temps és discontinua i feminitzada.

¹⁶⁵ Es tracta d'una aproximació compartida pels especialistes en polítiques socials que entenen el cicle de vida com una sèrie de configuracions d'estatus dependents de les condicions econòmiques i les estructures de l'estat del benestar (Mayer-Shoepflin, 1989). Més recentment, l'administració pública ha començat a incorporar aquesta perspectiva en el disseny de les polítiques laborals. En concret, fruit del progressiu envelliment de la població, el Consell Europeu de Lisboa acorda l'any 2000 la necessitat de revisar els règims de TTR i els sistemes de finançament de la seguretat social. En aquesta tessitura, emergeix l'interès polític i analític de la Unió Europea pel concepte cicle de vida. Un interès que ben aviat es veu reflectit en els estudis i les anàlisis finançades amb fons europeu. La constatació d'aquesta preocupació es troba en la línia de recerca que l'*European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions* inicia entorn de l'organització del temps de treball al llarg del cicle de vida, una línia comentada en el capítol segon.

6.2.1.1. El curs de vida des de la perspectiva de gènere¹⁶⁶

Cal atribuir a Saraceno (1986a) l'adaptació de l'aproximació del curs de vida a la perspectiva de gènere. En concret, aquesta autora segueix la proposta teòrica d'Elder (1974-1975) i n'adequa els principals conceptes a fi de convertir-los en instruments útils per a l'estudi de les desigualtats socials, especialment les de gènere. Els treballs d'aquesta sociòloga italiana evidencien la capacitat explicativa que acompanya la introducció del curs de la vida en la perspectiva de gènere.

En primer lloc, la perspectiva del curs de la vida permet copsar les diferents maneres de viure i pensar la vida quotidiana (Saraceno, 1989). És a dir, a través d'aquesta aproximació es fa palès que la vida dels homes i de les dones es desenvolupa en un conjunt de fases successives, previstes i estipulades socialment segons el gènere. La determinació social de la durada i el contingut de cada etapa no és aliena a les relacions socials entre gèneres, com tampoc no ho són la percepció subjectiva dels trets i els rols atribuïts a cada edat. És així com, per exemple, la connexió entre les diverses etapes i facetes vitals és fluïda i s'encadena en el cas dels homes, mentre que no s'acostuma a encadenar en el cas de les dones, tal com mostra l'experiència d'aquelles que viuen en doble presència on les etapes i facetes vitals se superposen.

En segon lloc, des de la perspectiva de gènere es fa evident que el conjunt de responsabilitats atribuïdes socialment a la biografia femenina comporten rigidesa dels temps i dels treballs. Més encara si es compara amb les responsabilitats atribuïdes a la biografia masculina que ofereixen la possibilitat d'accedir a un repartiment de rols i a una estructura temporal més flexible al llarg del curs de vida. Al costat de la desigualtat de gènere, cal tenir present que les diferències d'oportunitat vinculades al caràcter sexuat de la biografia, per dir-ho en paraules de Saraceno (1986), es manifesten segons la influència d'altres variables estructurals com ara la classe i el lloc d'origen.

Finalment, en tercer lloc, es planteja que la perspectiva del curs de vida permet analitzar fins a quin punt el contingut, el significat i la responsabilitat dels temps considerats socialment femenins i masculins estan en vies de negociació, una preocupació compartida per les científiques socials dins la perspectiva de gènere,

¹⁶⁶ A més de l'interès de la perspectiva de gènere, cal fer notar l'ús de la perspectiva del curs de la vida en la recerca empírica sobre la temporalitat pròpia del període definit socialment com a joventut (Cavalli, 1985; Aguinaga, 1997; Mandich, 1999; Lasen, 2000).

per bé que assumida des de diversos enfocaments. D'una banda, cal parlar d'una aproximació *microsociològica* que es fixa, principalment, en la construcció de la identitat femenina al llarg del cicle de vida. En aquesta línia, Bimbi (1988-1999) s'interroga pels elements de canvi generacional durant aquest procés amb l'objectiu últim d'esbrinar fins a quin punt la identitat femenina representa un projecte en progrés, o bé una construcció social invariable al llarg dels anys.

6.2.1.2. La influència del curs de vida sobre el temps, el treball i el benestar quotidià

En el cas que ocupa aquesta tesi doctoral, es considera necessari tenir en compte el curs de vida perquè els continguts, les significacions i les responsabilitats articulades entorn del temps i el benestar són elements que no es poden desvincular de les normes, les expectatives i els estatus atribuïts a les diferents etapes del curs de vida: la infantesa, l'adolescència, la joventut, la vida adulta i la vellesa.

Per tal d'incorporar el curs de vida al disseny del model d'anàlisi, es prenen tres dels conceptes definits per fer operativa aquesta perspectiva: la trajectòria, la transició i el domini. Tots tres conceptes s'acoten en funció de l'objecte d'estudi. Aleshores, la trajectòria s'ubica en l'escenari de la vida quotidiana perquè es considera, com s'ha detallat al capítol cinquè, el millor escenari per estudiar la relació entre el temps, el treball i el benestar quotidià. En canvi, les transicions i els dominis es defineixen en funció del treball en tant que representen l'element per mitjà del qual s'aborda la línia forta de l'objecte d'estudi, la relació entre el temps i el benestar quotidià. Cal dir que les transicions s'entenen en sentit ampli, és a dir, com els esdeveniments que s'experimenten, les posicions socials que s'ocupen, els canvis en les relacions socials que es donen, les actituds que es prenen, les oportunitats que sorgeixen, les limitacions que comporten, etc.

Concretament, es proposa analitzar els dominis del mercat de treball i l'esfera domèstica, de manera que els moviments que es donen dins i entre aquests dominis fixen les transicions a estudiar. D'una banda, s'inclouen totes les transicions que representen l'entrada a l'edat adulta del curs de vida i, de l'altra, es consideren tots els possibles moviments relacionats amb el treball durant aquesta etapa de la vida.

Quadre 7. Els dominis i les transicions objecte d'estudi

Domini del mercat de treball	Sistema educatiu/mercat de treball
	Sortides/entrades mercat de treball
	Canvi lloc de treball
	Canvi condicions laborals (jornada, contracte, etc.)
Domini de l'esfera domèstica i familiar	Emancipació de la llar família d'origen
	Anar a viure amb parella
	Naixement de criatures
	Aparició cura de persones adultes dependents

Tal com s'apunta des de la perspectiva del curs de vida, s'entén que l'etapa adulta forma part d'un procés més gran, que és la trajectòria, la qual, el seu torn, està influïda per la capacitat ordenadora i orientadora del temps, les condicions materials d'existència i la cohort.

En primer lloc, s'entén que el passat, el present i el futur d'una persona condiciona les seves transicions en la mesura que aquestes no es poden desvincular de la seva vida anterior. En aquest sentit, és interessant conèixer a quina edat s'han travessat les transicions pròpies del cicle de vida normatiu. Altrament, també cal tenir en compte l'experiència acumulada en altres dominis, tot entenent que les transicions actuals estan condicionades per la trajectòria d'altres persones properes. I, finalment, cal no oblidar les expectatives de futur com a referent i reflex del projecte de vida i la identitat social.

En segon lloc, es parteix de la influència que les condicions materials d'existència tenen sobre les pràctiques i les vivències de cada etapa del curs de vida. Concretament, es posa l'accent en les diferències per classe social i gènere. En darrer lloc, se subratlla la importància del context històric específic entès com la dimensió històrica de l'estructura temporal de la biografia. Tal vegada, a diferència de la perspectiva del curs de la vida, aquesta tesi doctoral proposa fer operativa aquesta dimensió a través del concepte *generació*, precisament, perquè es considera un concepte molt més ric sociològicament que el concepte *cohort*. El proper apartat justifica i desenvolupa aquesta elecció.

6.2.2. La generació

Dins les ciències socials és possible trobar diverses definicions del concepte generació, si bé destaquen les aportacions elaborades des de la demografia i la sociologia. Demogràficament, s'entén la generació com un grup d'individus nascuts en un mateix període de temps que s'acostuma a identificar amb l'any de calendari (Leguina, 1981; Livi Bacci, 1986). S'observa que aquesta definició coincideix amb la *cohort de naixement*. En canvi, sociològicament, es considera que les generacions són grups demogràfics de cohorts que es caracteritzen per viure, amb la mateixa edat, un mateix conjunt d'esdeveniments socials significatius que influeixen en el comportament individual (Livi Bacci, 1986; Miret, 2005). Com és lògic, la present recerca parteix d'aquest enfocament sociològic per tal d'incorporar la generació en el model d'anàlisi.

6.2.2.1. La generació des de la perspectiva sociològica

Les primeres reflexions sociològiques sobre el concepte generació es troben a l'article publicat per Mannheim l'any 1928 sota el títol original *Das Problem der Generationen*. La preocupació d'aquest autor pel problema de les generacions s'emmarca en el seu interès general per la sociologia del coneixement. Concretament, afirma que es tracta: “[...] de una de las guías indispensables para el conocimiento de la estructura de los movimientos sociales y espirituales” (1993:204).

Mannheim (1993) considera insuficients les aportacions de les perspectives teòriques de l'època entorn del concepte generació. Principalment, perquè no ofereixen una aproximació específicament sociològica a la problemàtica generacional i, per tant, manquen instruments per aprofundir en l'estudi de les relacions socials que hi ha al rerefons d'aquesta qüestió. Ni la generació entesa com un simple fet biològic –positivisme–, ni la generació entesa com quelcom abstracte i descontextualitzat –romanticisme– pot esdevenir un objecte d'estudi sociològic (Sánchez de la Yncera, 1993). Però la contemporaneïtat cronològica no és suficient per formar generacions; cal tenir en compte que la generació no és un grup concret sinó un grup delimitat per compartir unes mateixes condicions d'existència. Mannheim (1993) concreta aquestes condicions a partir de tres nivells d'identificació generacional: la posició, la connexió i la unitat. Es tracta d'una classificació molt útil a l'hora de fer operatiu el concepte

generació, ja que permet donar resposta a una de les principals qüestions que cal afrontar en la recerca empírica sobre les generacions: com delimitar-les?¹⁶⁷

La posició generacional està determinada per la contemporaneïtat biològica i pel fet de compartir uns mateixos àmbits històric i social. D'aquesta manera, s'afirma que dues persones es troben en una mateixa posició generacional si han nascut en un mateix any i un mateix context social. El grau d'unió dins d'aquest nivell no va més enllà de la presència circumscrita en un determinat context, principalment, perquè la posició només representa la possibilitat potencial que determinats elements històrics i socials influeixin en les vivències i els pensaments d'algunes persones. Dit en altres paraules, la posició generacional representa l'estructura bàsica d'oportunitats i obstacles d'una cohort de naixement. Ara bé, l'activació per part d'alguns membres d'aquestes oportunitats i obstacles del context permet identificar connexions dins d'una generació (Sánchez de la Ycera, 1993).

Efectivament, Mannheim (1993) considera la connexió generacional com un tipus específic de posició dins d'uns mateixos àmbits històric i social. Es tracta d'una posició social definida per la vinculació concreta d'alguns membres amb un aspecte determinat del context generacionalment compartit¹⁶⁸. En concret, aquest vincle suposa compartir el que Mannheim (1993) anomena intencions bàsiques i principis de construcció comuns, dos elements que actuen com a marc de referència a l'hora d'orientar-se davant les estructures d'oportunitats col·lectives. Per tant, cal entendre que la connexió es basa en les similituds entre alguns dels membres d'una posició generacional¹⁶⁹, de manera que és més determinant que la posició generacional¹⁷⁰.

Finalment, la unitat generacional és el resultat de diverses connexions vinculades entre si dins l'experiència comuna d'un grup de persones. D'alguna manera es pot dir que representen una forma de reacció o manifestació unitària, fins al punt que es pot considerar que les unitats generacionals elaboren formes polars de resposta

¹⁶⁷ En el cas que ocupa aquesta tesi doctoral, el proper capítol detalla els criteris utilitzats a l'hora de prendre les decisions mostrals entorn de les generacions.

¹⁶⁸ De fet, segons Mannheim (1993), el problema sociològic de les generacions comença, precisament, per la voluntat de comprendre la connexió generacional com un tipus específic de posició social, la qual cosa obliga a identificar la rellevància sociològica de les dades prèvies.

¹⁶⁹ A fi d'aclarir la diferència entre la posició i la connexió, Mannheim (1993) apunta que: "La situación de clase y la situación generacional tienen algo en común [...] limitan a los individuos a determinar terreno de juego dentro del acontecer posible y que les sugieren así una modalidad específica de vivencia y pensamiento, una modalidad específica de encajamiento en el proceso histórico" (1993:209).

¹⁷⁰ Tot seguint amb el paral·lelisme de la posició de classe, Mannheim (1993) fa notar que de la mateixa manera que la situació de classe no es pot equiparar a una classe que s'autoconstitueix, la posició generacional no es pot equiparar a una connexió generacional.

intel·lectual i social davant d'un mateix estímul històric (Bovone, 1983). En síntesi, l'afinitat per la posició generacional és de caràcter potencial. Dins d'aquesta posició generacional s'identifiquen connexions entre els membres que orienten la seva participació per una mateixa problemàtica historicosocial. En canvi, les unitats generacionals sorgeixen entre els membres de la connexió que comparteixen continguts i vivències a l'hora de posicionar-se davant una determinada problemàtica¹⁷¹

Quadre 8. Nivells generacionals.

Nivells generacional	Posició generacional
	Connexió generacional
	Unitat generacional

Òbviament, Mannheim (1993) subratlla que tota recerca empírica ha de tenir en compte que les connexions i, sobretot, les unions estan determinades per la situació que ocupa la persona dins d'una societat¹⁷². Això suposa entendre que ni unes ni les altres apareixen aleatòriament i lliurement, sinó que quasi sempre tenen lloc en un grup concret que comporta proximitat entre els individus que en formen part i oposició amb la resta de grups.

De fet, totes les investigacions sobre generacions parteixen de la influència dels factors estructurals. En aquest sentit, Cavalli (1985) apunta que l'impacte dels estímuls històrics i fets socials no és homogeni entre la població congènita. Una reflexió que aplicada als seus estudis sobre la temporalitat de la joventut permet evidenciar que no totes les generacions es fan joves sota les mateixes circumstàncies socials –varien els referents normatius i culturals– si bé cal tenir present que l'assimilació d'aquestes pautes varia en funció la posició que s'ocupa en l'estructura social. En definitiva, tan important és tenir en compte les diferències intergeneracionals com les diferències intrageneracionals.

¹⁷¹ Corsten (1999) il·lustra els tres nivells definits per Mannheim (1993) a partir d'un exemple que pren com a referència la generació nascuda el 1940 a Europa. Com explica Corsten, es tracta d'una posició generacional marcada pel fet de viure l'etapa infantil en un context de guerra, la joventut en un context de reconstrucció sociopolítica, la primera adultesa en un moment de prosperitat econòmica i l'etapa central de la vida adulta en plena crisi econòmica. A la dècada dels 60 del segle xx, alguns dels membres d'aquesta posició generacional entren en connexió per la defensa d'uns ideals entorn de la pau i la llibertat, una connexió generacional que inclou diferents unitats generacionals com ara els *hippies*, els *rockers*, els *politfreaks*, etc.

¹⁷² Si bé cal fer notar que Mannheim (1993) especifica que la joventut és l'etapa més important a l'hora de construir i articular connexions i unitats generacionals.

6.2.2.2. La influència de la generació sobre el temps, el treball i el benestar quotidià

De la mateixa manera que el curs de vida, aquesta tesi doctoral té en compte la influència de la generació sobre l'organització, la percepció i la significació del temps com a factor de benestar quotidià. En concret, s'entén la generació com un tipus específic de posició social on es comparteix una mateixa experiència històrica viscuda segons els principals condicionants estructurals –classe, gènere, ètnia, etc. Des d'aquesta perspectiva, s'observa que la producció de l'experiència històrica no és aliena als factors estructurals a l'hora que l'impacte d'aquesta experiència difereix segons els imaginaris socials vinculats a cada posició social. Aquest pes del factor generacional aporta pistes explicatives al voltant de tres qüestions.

En primer lloc, la generació permet explorar i explicar fins a quin punt canvien les pràctiques i les percepcions subjectives entorn del temps entre els membres de diferents cohorts. Per exemple, perquè la manca de temps s'ha convertit en símbol de prestigi entre les generacions més joves. En segon lloc, permet explorar i explicar fins a quin punt canvia la determinació de cada fase del curs de vida generació rere generació. Per exemple, perquè moltes de les dones nascudes als anys 50 del segle XX van abandonar el mercat laboral en el moment de casar-se i les seves filles no ho fan. Finalment, la generació permet analitzar, amb el sedàs del context històric i social, la influència que les variables estructurals tenen sobre les qüestions anteriors. Aquest és un aspecte important si es té present que hi ha diferències substancials entre les persones congènites que barregen els efectes del canvi històric amb els efectes de la desigualtat de gènere, classe o ètnia. En aquest sentit, per exemple, es podria explicar perquè el temps només és símbol de prestigi entre totes les persones de les generacions més joves que ocupen categories laborals altes; o bé, perquè moltes dones joves immigrants magrebines són absents al mercat de treball.

Per tal de fer operatiu el concepte generació, es pren com a referència els tres nivells generacionals definits per Mannheim (1993). Més específicament, se segueix la proposta empírica utilitzada per Bovone (1983), la qual planteja: la posició generacional com el fet de pertànyer a un mateix àmbit històric i social; la connexió com el fet de participar d'una experiència de socialització determinada; i la unitat com el fet d'elaborar formes polars de resposta intel·lectual i social a un mateix estímul històric experimentats per tots els membres d'una mateixa posició generacional.

A partir d'aquest plantejament, aquesta tesi doctoral es proposa explorar les diferents formes polars de resposta a l'emergència del temps com un factor de benestar quotidià, o el que és el mateix, analitzar com generacionalment es comparteixen comportaments i experiències entorn del temps, el treball i el benestar.

6.3. La trajectòria de la vida quotidiana: justificació i definició

Al llarg dels apartats anteriors s'ha justificat la importància de conèixer els significats subjectius atribuïts al temps, els factors biogràfics que caracteritzen el subjecte d'aquests significats i les seves condicions materials d'existència per tal d'explicar com el temps de treball influencia el benestar quotidià. La síntesi d'aquests requisits teòrics condueix a definir la trajectòria de la vida quotidiana. La definició d'aquest terme ofereix l'esquema del model d'anàlisi dissenyat a partir dels eixos atribuïts al caràcter social del temps, així com les dimensions descrites pels conceptes *curs de la vida* i *generació*.

6.3.1. De l'estratègia a la trajectòria de la vida quotidiana

Quan es té present el caràcter social del temps i la influència dels factors biogràfics resulta pràcticament inevitable partir d'un enfocament estructural a l'hora d'analitzar la realitat social. D'una banda, com s'ha vist a través de l'eix explotació/dominació, els usos i les vivències del temps són aspectes que no es poden desvincular de les desigualtats socials que travessen una determinada societat. Fins al punt que el temps orientador i el temps ordenador operen a través de les relacions de dominació i explotació que s'articulen entre els diferents col·lectius socials, tot reproduint els eixos de desigualtat que generen. D'altra banda, cal tenir present que la diferència entre diverses cohorts des del punt de vista de la generació i del curs de vida no substitueix les altres formes de diferenciació i desigualtats socials, sinó que més aviat en depèn.

A través d'aquesta aproximació estructural queda palès que l'objectiu d'aquesta investigació no són les funcions del temps, les trajectòries o els nivells generacionals en si mateixos, sinó l'anàlisi de com les condicions estructurals determinen cada una

d'aquestes parcel·les de la realitat social que, en última instància, afecten el benestar quotidià de les persones. És prou sabut que des de la perspectiva estructural es postula abordar l'anàlisi de la realitat social des de la importància de les categories socials i no a partir de l'enfocament individual. Per tant, l'adopció d'aquesta perspectiva implica tenir present que l'emergència del temps com a factor de benestar quotidià no es pot analitzar des d'un model fonamentat en l'acció racional. En contrast a aquest model, cal emprar un model basat en les relacions socials.

En el cas que ocupa aquesta tesi doctoral, s'observa que molts dels estudis sobre els usos socials del temps parlen de les estratègies de gestió temporal –*time arrangement*– (Gershuny, 1987; Gershuny-Sullivan, 1998; Sullivan, 2000). Certament, es tracta d'una línia d'investigació interessada a analitzar la influència de les variables estructurals sobre l'ús del temps, però la formulació del model d'anàlisi comporta un concepte de temps entès, únicament, com un recurs racionalment administrat. Això fa que les anàlisis es limitin als aspectes quantificables i obviïn les valoracions subjectives.

A més, el concepte estratègia s'ha associat, massa sovint, a l'enfocament individualista basat en el model de l'acció racional. En aquest sentit, es pressuposa que l'individu gestiona racionalment un conjunt de recursos per tal d'assolir uns determinats objectius. Aquest plantejament, traslladat a l'objecte d'estudi d'aquesta investigació, entén la gestió racional del temps com la gestió d'un bé escàs que proporciona benestar i, per tant, del qual cal maximitzar-ne l'ús. Per aquesta raó, sembla possible assenyalar que es tracta d'un concepte, l'estratègia, que no permet tenir en compte els processos socialment estructurats a través dels quals el temps esdevé un factor de benestar quotidià. Aquests processos depenen de la posició social ocupada –tant en termes estructurals com en termes biogràfics– i determinen els continguts, les significacions i les responsabilitats dels temps i els treballs: uns temps i uns treballs que en l'escenari de la vida quotidiana condicionen el benestar de les persones.

A fi d'integrar totes aquestes consideracions en un únic terme que esdevingui l'eix central del model d'anàlisi, la present investigació considera més oportú utilitzar el concepte trajectòria en comptes del concepte estratègia. Per això, es pren com a referència la perspectiva del curs de la vida que entén la trajectòria com la línia al llarg de la qual té lloc la pluralitat i la interrelació de dominis i transicions de la vida

d'una persona. Una definició que, adaptada a l'objecte d'estudi proposat, condueix a la trajectòria de la vida quotidiana.

Aquest exercici d'adaptació suposa, en primer lloc, situar la trajectòria a l'escenari de la vida quotidiana, considerat l'escenari idoni per estudiar la relació entre el temps, el treball i el benestar quotidià; en segon lloc, incorporar-hi els dominis i les transicions definits pel curs de la vida; en tercer lloc, tenir presents els eixos del caràcter social del temps –l'eix quantitatiu/qualitatiu, l'eix dominació/exploitació i l'eix ordenador/orientador– a l'hora de definir la trajectòria de la vida quotidiana. Finalment, fer operatius cada un d'aquests eixos a fi d'integrar la resta d'instruments analítics proposats.

D'una banda, la dimensió ordenadora introdueix tots els elements de coerció que influeixen l'organització i la sincronització de la trajectòria. Per tant, implica tenir en compte les condicions materials d'existència, el procés de socialització i, sobretot, el treball a partir dels quals s'introdueix l'eix quantitatiu/qualitatiu del temps¹⁷³. D'altra banda, la dimensió orientadora incorpora els elements que actuen com a pauta en la regulació temporal imposada: el curs de vida, la generació i la perspectiva temporal.

En definitiva, la definició de la trajectòria de la vida quotidiana cerca integrar la importància de la pràctica quotidiana, les percepcions subjectives, els imaginaris socials, el caràcter biogràfic i les condicions materials d'existència a l'hora d'estudiar el temps com a factor de benestar quotidià.

¹⁷³ Si bé en la proposta d'operativització del temps es defineix la regulació horària com una dimensió més, en aquest cas s'ha optat per vincular aquesta regulació horària exclusivament al treball.

Quadre 9. La trajectòria de la vida quotidiana

Trajectòria de la vida quotidiana	Dimensió ordenadora	Condicions materials d'existència	Classe
			Gènere
		Procés socialització	Família
			Escola
			Relacional
		Treball	Treball remunerat
	Treball domèstic-familiar no remunerat		
	Treball de cura no remunerat		
	Dimensió orientadora	Generació	Data naixement
			Context històric
		Curs de vida	Transicions
			Dominis
		Perspectiva temporal	Projecte de vida
			Horitzó temporal
			Expectatives
Memòria			

6.3.2. El temps de treball i el benestar quotidià

La trajectòria de la vida quotidiana resumeix el model d'anàlisi en la mesura que incorpora tots els instruments analítics descrits en els apartats anteriors. Si bé és cert que aquest marc analític incorpora els principals conceptes de l'objecte d'estudi, resta concretar com analitzar-ne la relació. Per aquesta raó, cal definir i fer operatiu el temps de treball i la seva relació amb el benestar quotidià.

El plantejament teòric defensat en aquesta tesi doctoral proposa abordar la relació del temps i el treball des de la perspectiva de gènere i dins de l'escenari de la vida quotidiana. Aquest fet suposa tenir present que el treball no és només l'ocupació, sinó que a banda del treball remunerat, existeix el TDF i el treball de cura, ambdós imprescindibles per a la reproducció de la vida humana. A continuació es defineixen les característiques del temps dedicat a cada un d'aquests treballs. Per fer-ho, es parteix de l'eix quantitatiu/qualitatiu del temps concretat segons el caràcter material i simbòlic de cada activitat.

6.3.2.1. El temps de treball remunerat

El TTR és el temps propi del mercat laboral. Per tant, es tracta d'un temps subjecte a les relacions socials que tenen lloc dins d'aquesta esfera d'activitat. Més concretament, es tracta d'un temps subjecte al sistema de producció i a l'organització de la força de treball. Té reconeixement social i econòmic, per bé que aquest varia individualment i col·lectivament. És així que malgrat que està sempre remunerat, pot ser que estigui mal remunerat i que s'executi en condicions precàries, com un reflex de les relacions d'explotació. De la mateixa manera, el seu reconeixement social és el resultat d'unes determinades relacions de dominació. La importància del TTR es constata quan es comprova que el seu control ha estat, i és, al centre de les lluites socials des de l'inici de la industrialització (Recio, 2004; Miguélez, 2004). És així que el control, la distribució i el reconeixement socioeconòmic d'aquest és, alhora, reflex i font de desigualtats socials. En aquest sentit, es considera que el gènere, l'edat i la categoria professional són tres dels eixos de desigualtat més influents. Aquestes tres variables condicionen l'accés al mercat de treball i les condicions laborals i, per tant, suposen un major o menor control i reconeixement del TTR.

La seva dimensió material fa referència a la manera com s'usa i es distribueix aquest temps i l'efecte que ambdós aspectes tenen sobre l'organització de la vida quotidiana. El cas és que la distribució i les condicions del TTR ni són iguals per a tothom, ni tenen les mateixes conseqüències per a totes les situacions socials (Recio-Recio, 2005). La situació econòmica, sociocultural i familiar són factors que cal tenir en compte ja que hi ha persones que tenen més recursos davant una mala distribució del TTR. Quins són els principals aspectes que converteixen els usos del TTR en font i reflex de les desigualtats?

En primer lloc, la seva presència o absència, sobretot, si es té present que l'ocupació és un dels principals elements d'identitat en la societat contemporània. En segon lloc, la seva durada o, el que és el mateix, el tipus de jornada laboral. En tercer lloc, la seva distribució i variabilitat que, entre altres aspectes, pot comportar canvis de torn. I, finalment, l'estabilitat temporal que es pot fer visible a partir del tipus de contracte. Aquestes quatre característiques són font de desigualtats en la mesura que condicionen les oportunitats d'accés a altres temps socials, alhora que estan subjectes a diferents valoracions socials que les converteixen en millors o pitjors.

Altrament, la dimensió simbòlica fa referència a les expectatives, els imaginaris, les actituds, els valors, les percepcions i les responsabilitats atribuïdes a aquest temps de treball. Aquest conjunt d'aspectes, en bona part, actuen de reflex de les condicions materials d'existència i les circumstàncies biogràfiques. En aquest sentit, cal destacar la influència del procés socialitzador diferencial per raó de gènere a través del qual s'interioritzen els projectes de vida implícits en el model familiar *male breadwinner* –aquell que atribueix a l'home el rol de cap de família i a la dona el rol de mestressa de casa. Malgrat que aquest model cada vegada és menys representatiu de la situació que viuen les llars en la societat occidental, persisteix el pes de les seves pautes socioculturals en l'imaginari social i en el disseny dels projectes de vida. Dos aspectes que condicionen les característiques del TTR, així com l'actitud de les persones davant d'aquest treball analitzables en termes de disponibilitat i accessibilitat.

Quadre 10. El temps de treball remunerat.

Temps de treball remunerat	Material	Durada	Tipus jornada laboral
		Distribució	Horari i torns
		Estabilitat	Tipus contracte
	Simbòlica	Expectatives	Significat pel projecte de vida i la identitat social
		Imaginaris	
		Valors	Disponibilitat i accessibilitat (permisos laborals, hores extres ,etc)
		Actituds	
		Responsabilitats	
		Percepcions	Dificultats compaginació, relacions autoritat

6.3.2.2. El temps de treball domèstic-familiar

El temps de TDF és el temps dedicat a les activitats destinades a atendre el manteniment de la infraestructura de la llar i la cura de la família. L'escenari físic i simbòlic d'aquest temps de treball és la llar i la família. Malgrat que es tracta d'un treball imprescindible per a la reproducció de les persones, no es reconeix ni socialment ni econòmicament; majoritàriament no es remunera i, quan es fa, acostuma a estar mal pagat, precaritzat i/o en l'economia submergida (Torns, 2005). Aquesta manca de reconeixement troba les seves arrels en un procés socialitzador

diferencial per raó de gènere a través del qual s'atribueix aquest treball a les dones i es relega a l'esfera privada com si d'una distribució natural es tractés. Però cal tenir present que aquesta distribució no té res de natural, sinó que és una construcció social que ha convertit les dones en les principals responsables de la llar-família –mestresses de casa– i les ha subordinat als homes, els principals responsables de portar diners a casa –caps de família–. En aquesta tessitura, l'interès pel temps i la mesura de la seva relació amb el treball permet fer visible el TDF i les relacions de poder subjacents en el seu rerefons.

Com s'ha vist en el capítol tercer, en el context de la *societat del benestar*, l'augment de l'activitat laboral femenina durant les darreres dècades no s'ha vist acompanyat d'un increment de la participació dels homes en l'esfera domèstica. Una de les conseqüències immediates d'aquest desajustament és la distribució desigual de la càrrega total de treball entre homes i dones. Aquesta desigualtat comporta una acumulació de responsabilitats per a les dones adultes, la majoria de les quals es troben en una situació de doble presència. Una situació que afecta el seu benestar quotidià i condiona les seves oportunitats d'accés a altres temps socials. Tal vegada, no tots els homes ni totes les dones es veuen afectats de la mateixa manera per aquestes conseqüències i desigualtats, sinó que s'observen diferències segons la posició que ocupen en l'estructura social.

Igual que en el TTR, a l'hora de fer operatiu el temps de TDF es parteix de la constatació que tan important és saber a què dedica el temps una persona com el significat que dóna allò que fa. En aquest cas, la dimensió material del concepte aporta informació sobre el contingut del TDF, la quantitat d'hores que s'hi dedica i quan es realitza. Respecte del contingut específic d'aquest treball, es consideren diferents tipus de tasques, assenyalades per algunes especialistes. En primer lloc, les tasques bàsiques per al manteniment de la llar i la cura de les persones –compra, neteja, preparació aliments... – (Durán, 1988). En segon lloc, les tasques de mediació –emocional o entre els serveis i la família– i les tasques de representació conjugal (Carrasquer *et al*, 1998). I, finalment, les tasques relacionades amb la gestió, l'organització i la responsabilitat de la llar i el nucli de la família, el que Torns (2002) anomena el *management* familiar. S'entén que la major o menor dedicació de temps a aquest conjunt de tasques condiona les oportunitats d'accés a altres temps socials alhora que té repercussions sobre el benestar quotidià.

De nou, la dimensió simbòlica fa referència a les expectatives, imaginaris, actituds, valors i percepcions atribuïdes al temps de TDF. En aquest sentit, interessa analitzar les responsabilitats atribuïdes socialment i assumides individualment entorn d'aquest temps de treball a fi de reconèixer les situacions de subordinació que amaguen. Igualment interessant resulta posar en relació la percepció i la significació que homes i dones tenen sobre aquest treball amb el temps que hi dediquen perquè les coherències i incoherències entre el discurs i la pràctica són un bon reflex de les relacions de poder i dominació existents en la societat contemporània.

Quadre 11. El temps de treball domèstic-familiar

Temps de treball domèstic-familiar	Pràctica	Contingut	
		Durada	
		Distribució	
	Simbòlica	Expectatives	Significat per al projecte de vida i la identitat social
		Imaginaris	
		Valors	Disponibilitat i accessibilitat
		Actituds	
		Responsabilitats	Renúncies, cost i recursos suport a la cura (estat, mercat, família i comunitat)
	Percepcions	Dificultats compaginació, relacions d'autoritat	

6.3.2.3. El temps de cura

Atès que el TDF esdevé una càrrega rígida i dura quan inclou les tasques de cura de les persones dependents, aquesta investigació considera oportú analitzar per separat el TDF i el treball de cura. Com ja s'ha comentat en el capítol quart, l'augment de la importància de les tasques d'atenció a les persones dependents en la societat occidental, així com la influència d'aquestes tasques sobre el volum total de TDF, justifiquen aquesta opció. A més, les dades empíriques referents a l'impacte quotidià que generen els canvis econòmics i sociodemogràfics de les darreres dècades assenyalen la cura de les persones dependents com el nucli del malestar quotidià que viuen moltes dones adultes de l'anomenada *societat del benestar*.

A l'hora de definir el temps de cura es pren com a referència la proposta teoricconceptual del *social care* formulada per Daly-Lewis (2000). En concret, s'entén que la cura socialment organitzada representa el conjunt d'activitats i

relacions, de caràcter material i afectiu, vinculades a les necessitats d'infants i adults dependents; i, en segon lloc, el marc normatiu econòmic i social dins del qual aquestes activitats i relacions s'assumeixen i es realitzen. A partir d'aquí, es defineixen les mateixes dimensions per al temps de cura que per al temps de TDF.

Quadre 12. El temps de treball de cura

Temps de treball de cura	Pràctica	Contingut		
		Durada		
		Distribució		
	Simbòlica	Expectatives	Significat pel projecte de vida i la identitat social	
		Imaginaris		
		Valors	Disponibilitat i accessibilitat	
		Actituds		
		Responsabilitats	Renúncies, cost i recursos suport a la cura (estat, mercat, família i comunitat)	
		Percepcions	Dificultats compaginació, relacions autoritat	

6.3.2.4. El benestar quotidià

Finalment, cal especificar quina és la relació del temps de treball amb el benestar quotidià per tal de poder analitzar la importància del primer sobre el segon –del temps de treball sobre el benestar quotidià. Per això, en primer lloc, cal definir què s'entén per benestar quotidià en aquesta tesi doctoral.

Al capítol quart s'ha posat de manifest que, tradicionalment, la preocupació sociològica pel benestar s'ha abordat des del camp de les polítiques socials. Per bé que des de la perspectiva de gènere s'han fet algunes aportacions interessants amb l'objectiu d'ampliar el concepte benestar a la realitat quotidiana de tots els col·lectius socials. Davant la tendència a prioritzar la dimensió material del benestar en definir el seu contingut en termes de treball remunerat i prestacions socials, algunes científiques socials reclamen la importància del TDF i del treball de cura per al benestar social i individual (Lewis, 1992; Orloff, 1993; O'Connor, 1993). En canvi, altres posen l'èmfasi en la importància del temps dedicat a aquestes activitats, així com del temps de vida o lliure disposició personal (Balbo, 1991). Totes aquestes aportacions esdevenen la base a partir de la qual es proposa una definició de benestar quotidià.

D'una banda, es considera que el benestar quotidià es pot mesurar a partir del temps de lliure disposició personal entès com el temps de no treball materialment i simbòlicament. Per definir aquest temps, es pren com a referència la proposta de Perulli (1994) entorn del temps ocupat i el temps lliure: el primer inclou les activitats que suposen una organització rígida del temps, és a dir, estructurada i organitzada; en canvi, el segon es remet al temps que no té cap constricció estructural. Més específicament, en aquesta investigació se subratlla que es tracta d'un temps no constrenyit i lliure de responsabilitats; un temps en què no es treballa i en què no es té la responsabilitat de fer-ho. Dit en altres paraules, no s'està ni disponible ni accessible per treballar en cap moment.

D'altra banda, en la mesura que el temps de treball ocupa bona part de la vida d'una persona, s'entén que de la seva qualitat depèn, també, el benestar quotidià. Per aquesta raó, es proposa estudiar els costos del temps de treball pel benestar quotidià, uns costos que es fan visibles a través de dos eixos: l'eix rigidesa/flexibilitat i l'eix diacronia/sincronia. El primer eix s'inspira en la proposta de Carrasquer *et al.* (1998) per a l'estudi del temps de treball reproductiu on les tasques rígides limiten la realització d'altres activitats. En el cas que ocupa aquesta tesi doctoral, s'inclou la capacitat de gestionar i negociar el temps d'aquestes activitats.

El segon eix fa referència a la concepció del temps que acompanya cada activitat. En aquest sentit, es recupera la idea exposada en el capítol tercer sobre la lògica lineal i contínua del TTR enfront de la lògica sincrònica i discontinua que caracteritza el desenvolupament del TDF i el treball de cura. En concret, es considera que, a diferència del caràcter diacrònic del temps, la sincronia genera malestar perquè dificulta l'accés al temps de lliure disposició personal. És així que es justifica la introducció de l'eix sincronia/diacronia com un element clau del benestar quotidià.

Quadre 13. Components benestar quotidià

Benestar quotidià	Temps de lliure disposició personal	No constricció estructural
		No responsabilitat
		No disponibilitat
		No accessibilitat
	Temps de treball	Rígid/flexible
		Sincronia/diacronia

6.4. Les hipòtesis de la tesi doctoral

Hipòtesi 1.

La contradicció entre les dimensions ordenadora i orientadora de la trajectòria de la vida quotidiana mostra la importància del temps com a factor de benestar.

Hipòtesi 2.

La centralitat material i simbòlica dels temps de treball posa de manifest les contradiccions internes de la trajectòria de la vida quotidiana entre els imaginaris, els discursos i les pràctiques.

Hipòtesi 2.1.

La flexibilitat, la incertesa i la inestabilitat del TTR entra en contradicció amb la centralitat simbòlica que el TTR té en la definició del projecte de vida.

Hipòtesi 2.2.

La divisió sexual del treball entra en contradicció amb el discurs de la igualtat d'oportunitats i l'obligació moral del treball de cura.

Hipòtesi 2.3

L'articulació dels temps i els treballs de la vida quotidiana amb lògiques diferents desvela les contradiccions entre els discursos socials i les pràctiques quotidianes.

Hipòtesi 2.4.

La contradicció entre la dimensió material i simbòlica dels temps de treball condiona la definició del que socialment i individualment s'entén per benestar.

Hipòtesi 3.

Les contradiccions entre les actituds i els comportaments que configuren la trajectòria de la vida quotidiana varien segons factors estructurals i biogràfics.

Hipòtesi 3.1.

El factors estructurals –gènere i classe– condicionen la dimensió material i simbòlica dels temps de treball.

Hipòtesi 3.2.

Els factors biogràfics –curs de vida i generació– condicionen la dimensió material i simbòlica dels temps de treball.

Hipòtesi 4.

L'ampliació de les prestacions socials de l'*estat del benestar* i la possibilitat de mercantilitzar part del TDF i part del treball de cura és necessària però no suficient per evitar l'impacte negatiu de les contradiccions entre la dimensió ordenadora i orientadora de la trajectòria de la vida quotidiana en termes de benestar quotidià.

7. Temps, treball i benestar: un repte metodològic

Aquest capítol s'ocupa d'exposar les estratègies metodològiques dissenyades a fi d'abordar empíricament la trajectòria de la vida quotidiana. Atès que el model d'anàlisi es construeix a partir de la dimensió social del temps, el primer apartat es dedica a exposar les problemàtiques relacionades amb la mesura sociològica del temps. La consideració d'aquestes problemàtiques permet justificar l'elecció de l'entrevista biogràfica com la tècnica d'investigació més adequada per a l'aproximació empírica a l'objecte d'estudi plantejat. Els dos apartats restants exposen els principals detalls del treball de camp: les decisions mostrals i la recollida i l'anàlisi de la informació.

7.1. La mesura del temps i el temps com a mesura

El conjunt de debats sociològics actualment oberts sobre l'estudi de la dimensió social del temps inclou, també, una discussió metodològica. De fet, es tracta d'una discussió lògica si es té en compte la manca d'acord conceptual al voltant d'aquest concepte. Sobretot, perquè la dificultat d'avançar cap a una definició sociològica del temps consensuada entre les veus especialitzades té repercussions a l'hora d'estudiar-lo empíricament. Genèricament, es pot dir que el centre d'aquest debat l'ocupa la qüestió relacionada amb la mesura del temps. Aquesta tesi doctoral pren nota d'aquesta discussió a fi de poder utilitzar el temps com a mesura del benestar quotidià per mitjà del treball.

Certament, la mesura del temps ha estat, i és, objecte de preocupació entre tots els sociòlegs i les sociòlogues que han mostrat interès per aquesta qüestió. El cas és que, repetint les paraules de Saraceno (1989) exposades al capítol primer, una vegada assumida la complexitat teòrica del temps sorgeix el repte de definir una metodologia adequada per estudiar-lo. Sens dubte, es tracta d'una tasca difícil però imprescindible per desenvolupar qualsevol recerca empírica en aquest camp.

Aquesta tesi doctoral parteix de la premissa que el temps no és observable per si mateix. La justificació teòrica d'aquesta premissa es troba ja entre les primeres reflexions sociològiques sobre aquest tema, en concret, les veus, al·ludides en

diversos apartats dels capítols anteriors, que fan evident l'estreta relació entre el temps i l'activitat (Sorokin-Merton, 1992).

De bon començament, doncs, aquesta investigació s'interessa per la materialitat del temps, la qual cosa suposa desmarcar-se d'aquelles aproximacions vinculades al corrent de pensament postmodernista i interessades a copsar-ne només els aspectes abstractes. De fet, l'opció per l'enfocament materialista resulta d'un interès compartit entre tots els estudis que analitzen la relació temps i treball. La formulació de propostes empíriques d'aquest interès compartit es concreta en dues línies d'investigació: la primera explora els usos del temps, mentre que la segona s'interessa més per la seva percepció subjectiva. Cada una d'aquestes línies d'investigació comporta l'ús d'unes determinades tècniques d'investigació: quantitatives en el primer cas i qualitatives en el segon. Òbviament, ambdós enfocaments –quantitatiu i qualitatiu– tenen pros i contres que fan evident la necessitat de complementaritat en funció de les característiques de cada objecte d'estudi.

7.1.1. Els límits dels estudis sobre usos del temps

Dins la recerca empírica, la tendència més generalitzada ha estat, i continua sent, l'adopció d'un enfocament quantitatiu per estudiar el temps en general i els seus usos socials en particular (Gershuny, 1995; Gershuny-Sullivan, 1998)¹⁷⁴. Sens dubte, el conjunt d'estudis sobre usos del temps ha contribuït a fer més visibles les desigualtats socials, sobretot, les desigualtats de gènere en facilitar la comptabilització del TDF i el treball de cura. Uns treballs ocultats quotidianament i, per tant, mancats de reconeixement econòmic i social fins al punt de situar en posició de subordinació els col·lectius que n'assumeixen la responsabilitat.

Però al costat d'aquestes satisfaccions generades pels estudis d'ús del temps, són diverses les veus que es fan ressò de les dificultats i mancances que comporten (Belloni, 1986; Bimbi, 1999; De Singly, 1999; Torns *et al.* 2005). Les crítiques formulades en aquesta direcció posen al descobert alguns límits teoricometodològics vinculats a les tècniques d'investigació emprades: les enquestes de pressupost de temps i les enquestes d'activitat. Bàsicament, aquests límits estan implícits en

¹⁷⁴ L'apartat 3.3.1.2. en el capítol tercer s'ha dedicat a explicar els orígens, el desenvolupament, el contingut i les estratègies dels estudis sobre usos del temps.

l'adopció d'un enfocament quantitatiu que obliga a comptabilitzar el temps a partir de la unitat hora. Quan del que es tracta és d'analitzar el temps de treball com a factor de benestar quotidià, les dificultats d'aquest tipus de mesura no són poques. En concret, es topa amb una sèrie de límits teòrics i emergeixen un conjunt de dificultats tècniques.

7.1.1.1. Els límits teòrics de les enquestes sobre usos del temps

El primer límit teòric de les enquestes sobre ús del temps –pressupost de temps i qüestionari d'activitat– és que només permeten copsar alguns aspectes de la seva dimensió quantitativa. El cas és que el fet de prendre com a mesura del temps la unitat horària, únicament permet recollir dades sobre la durada i la distribució del temps de treball, mentre que resulta del tot impossible mesurar aspectes menys visibles de la seva dimensió pràctica com ara la intensitat o el ritme amb què es desenvolupen les activitats.

És així que, en segon lloc, s'observa com partir de la dimensió horària del temps impossibilita recollir informació sobre bona part del contingut del temps de treball, sobretot, la que inclou les tasques relacionades amb el seu *management*, la gestió i el control. Aquesta és una qüestió especialment preocupant per al cas del temps de TDF i del temps de treball de cura on aquestes tasques estan estretament relacionades amb el benestar quotidià. Principalment, perquè la seva consideració permet afinar molt més en l'anàlisi de la desigual distribució de la càrrega total de treball. És prou sabut que en la mesura que aquestes tasques no són visibles no formen part del conjunt d'activitats reproductives a repartir entre els membres d'una llar. En el cas de les tasques de gestió, cal parlar d'activitats que es resisteixen a la mesura, sobretot, perquè molt sovint les mateixes persones que les realitzen no en tenen consciència¹⁷⁵. En canvi, en el cas del treball de cura es fa difícil separar les relacions afectives –estretament vinculades a tradicions culturals– del treball pròpiament dit. A més, cal afegir una altra dificultat a l'hora de mesurar aquest repartiment desigual del treball: a diferència de les desigualtats vinculades al treball remunerat que es poden mesurar amb el sou i el tipus de jornada, les

¹⁷⁵ La dificultat de fer visibles aquestes tasques s'explica, en part, per la seva resistència a ser copsades des de la lògica diacrònica, lineal i objectivable del treball remunerat tal com s'apunta més endavant.

desigualtats relacionades amb el TDF i el treball de cura s'associen a les relacions de poder i d'afectivitat que no es poden mesurar ni amb diners, ni amb hores.

En tercer lloc, el plantejament teoríicmetodològic de l'enfocament quantitatiu no té en compte la mesura de la significació subjectiva de les hores dedicades a una determinada activitat. És a dir, la dimensió simbòlica del temps de treball. D'aquesta manera, no és possible recollir informació sobre aspectes cabdals per a l'anàlisi de la trajectòria de la vida quotidiana com ara les expectatives, els imaginaris, les responsabilitats, les percepcions, els valors i les actituds. Més específicament, no permet conèixer la significació d'aquest temps de treball per al projecte de vida i la identitat social; l'accessibilitat o disponibilitat d'una persona vers el temps treball dels altres; les renúncies i costos personals –més enllà del cost marginal calculat a partir de les activitats que es deixen de fer– que es desprenen de l'assumpció de la responsabilitat del treball; ni la percepció de les dificultats de compaginació i relacions d'autoritat implícites en el seu desenvolupament.

Per aquesta darrera raó cal apuntar que, en quart lloc, la comptabilització d'hores no permet mesurar els aspectes relacionals i biogràfics del temps de treball. D'aquesta manera es perd capacitat explicativa, ja que és a través d'aquests aspectes que es fa possible analitzar els mecanismes de dominació i explotació que es donen entorn del treball i que, sens dubte, condicionen la capacitat de gestió i control de la qual depèn la rigidesa o la flexibilitat del temps de treball. Un aspecte, aquest darrer, cabdal per analitzar el benestar quotidià. Novament, aquesta manca d'informació afecta, especialment, el TDF i el treball de cura, sobretot, perquè dificulta la seva vinculació a la divisió sexual del treball i a la socialització diferencial per raó de gènere. Reconèixer la situació de subordinació i les condicions en què s'ha arribat a aquesta situació és fonamental per comprendre la percepció i significat que homes i dones donen al temps i al treball. Alhora, dona pistes del que passa entre les generacions més joves que es fan adultes en unes condicions socials canviants.

En cinquè lloc, s'observa que, majoritàriament, els estudis d'ús del temps adopten un enfocament estàtic, és a dir, es limiten a fer una fotografia de com les persones usen el temps en un moment concret del seu curs de la vida. Contràriament, l'estudi de la trajectòria de la vida quotidiana requereix un enfocament longitudinal a través del quals sigui possible comprendre i explicar els processos i les relacions socials que s'articulen entorn de l'ús del temps. Certament, com apunta Saraceno (1986), per

desenvolupar la perspectiva del curs de la vida es necessita comptar amb informació longitudinal. Entre les tècniques d'investigació quantitativa només la modalitat d'enquestes panel –caracteritzades per mantenir una mateixa mostra d'individus de manera contínua al llarg dels anys– ofereix aquest tipus de dades a partir d'una perspectiva prospectiva¹⁷⁶. En aquest sentit, cal dir que cada vegada són més les enquestes panel que incorporen preguntes sobre l'ús del temps¹⁷⁷.

Finalment, en sisè lloc, cal fer notar que l'aproximació quantitativa es basa en la concepció diacrònica –lineal i contínua– del temps pròpia del treball remunerat, de manera que es mesura el temps de TDF i de cura com si estigués compost d'unitats de temps seguides, quan les tasques de reproducció són més difícils de fragmentar i dividir en temps seqüencials. Principalment, perquè el caràcter quotidià i sincrònic de les activitats de reproducció en dificulta la comptabilització horària i diària. Aquest límit impossibilita analitzar el temps com a factor de benestar quotidià perquè no permet captar l'eix diacronia/sincronia en la seva totalitat: una sincronia que es resisteix a la mesura horària per molt que es fragmenti el treball. Per tant, aquesta sincronia no és sinònim de simultaneïtat, tal com es fa palès quan es pren la unitat hora com a mesura. És així que ni el pressupost de temps ni l'enquesta d'activitat es consideren bons instruments tècnics per analitzar situacions de malestar quotidià com el règim de doble presència.

7.1.1.2. Els límits tècnics de les enquestes sobre usos del temps

Certament, al costat dels límits teòrics sorgeix un conjunt de límits tècnics que es poden agrupar en dos blocs¹⁷⁸. El primer bloc al·ludeix a un problema llargament discutit en diversos fòrums especialitzats: la falta de precisió i exhaustivitat dels llistats d'activitat que acompanyen els pressuposts de temps amb el doble objectiu de facilitar la resposta de les persones entrevistades i la seva codificació per part dels analistes. De fet, el projecte *European Harmonised Time Use Survey* (Niemi,

¹⁷⁶ En el proper apartat s'explica que l'opció entre les tècniques qualitatives és l'entrevista biogràfica que esdevé una font de dades longitudinal retrospectiva.

¹⁷⁷ En el cas del context català, cal citar el *Panel de Desigualtats Socials de Catalunya* (PaD) elaborat per la Fundació Jaume Bofill. De fet, com s'explica en el proper apartat, es tracta d'una font d'informació utilitzada per aquesta investigació a fi de desenvolupar el treball de camp.

¹⁷⁸ Bona part d'aquests límits tècnics han estat constatats per qui escriu aquestes pàgines en el marc de l'estudi *La elaboración de la encuesta de población activa no androcéntrica (EPA-NA) en municipios de la provincia de Granada* elaborat segons la proposta teòrica de Carrasco-Mayordomo-Dominguez-Alabart (2004). Una investigació realitzada durant el període 2004-2005 sota la direcció de la Teresa Torns, amb el suport d'alguns membres del QUIT, en concret, Vicent Borràs i Sara Moreno.

2006) posa fi, d'alguna manera, a aquesta discussió en oferir un llistat d'activitats consensuat per les diverses veus especialistes a escala nacional. Però, malgrat que aquest projecte garanteix un cert acord entorn de les possibles confusions d'interpretació del contingut de les activitats segons uns determinats referents socioculturals, no resol la manca de precisió i exhaustivitat d'aquests llistats. Aquest és un aspecte difícil, per no dir impossible, de solucionar i que genera confusió tant en el moment de respondre com en el moment de codificar.

El segon bloc de límits tècnics fa referència a les dificultats vinculades a tota tècnica d'investigació quantitativa que interroga les persones sense tenir en compte el principi de no consciència. En el cas de les enquestes de pressupost de temps i les enquestes d'activitat cal tenir present una sèrie d'aspectes: la dificultat de recordar i quantificar totes les activitats realitzades al llarg d'un dia; el fals supòsit de la clara transparència i consciència dels processos socials en general i de les responsabilitats assumides i les situacions de subordinació en particular; la minusvaloració i/o sobrevaloració de les activitats que es realitzen diàriament, així com del cost i les renúncies que comporten i, lògicament, afecten el benestar quotidià; en definitiva, la no consideració prèvia de la invisibilitat de la vida quotidiana i la naturalització de les pautes socioculturals que la regeixen. I, per tant, la impossibilitat de detectar les demandes i necessitats individuals en termes de benestar quotidià.

7.1.2. Del pressupost de temps a l'entrevista biogràfica

Una vegada exposades les principals mancances de les enquestes sobre usos del temps, es fa palès que l'objecte d'estudi plantejat en aquesta tesi doctoral requereix d'una aproximació qualitativa: en primer lloc, perquè es considera el temps alguna cosa més que l'horari; en segon lloc, perquè per afinar en la mesura de la importància dels temps de treball com a factors de benestar cal captar-ne els aspectes qualitius; i, en tercer lloc, perquè l'escenari de la vida quotidiana fa necessari copsar els significats subjectius que les persones atribueixen als temps i als treballs.

Ferraroti (1991-1993) apunta, de l'aproximació quantitativa en general, que tot i els esforços d'investigació extremadament rigorosos des del punt de vista de la metodologia formal, dona per resolts molts problemes i qüestions que queden per

explicar. Aquest és, precisament, el cas dels estudis sobre l'ús del temps. Quan s'analitzen els resultats d'aquests tipus d'estudis s'observa –més enllà de la cautela que requereix l'anàlisi de les dades atesos els límits teorimetodològics exposats a l'apartat anterior– que dibuixen una progressiva disminució, tímida però constant, de les desigualtats entre homes i dones pel que fa l'ús i la distribució del temps de treball productiu i reproductiu (Gershuny, 2000; Sullivan, 2000; Raldúa, 2001; Aliaga, 2006). Aleshores, segons aquestes dades, sembla possible afirmar que el conflicte social de la divisió sexual del treball està orientat amb vista a la seva resolució. Però aquesta afirmació no té en compte la invisibilitat d'algunes tasques reproductives, ni la importància de l'experiència subjectiva del temps de treball; dos aspectes que, sens dubte, tenen molt a veure amb el benestar quotidià en la mesura que són el reflex d'unes determinades relacions socials de poder derivades de la divisió sexual del treball. Que homes i dones facin un ús més igualitari del temps no anul·la la distància entre les seves responsabilitats, vivències, motivacions i expectatives. Tots ells són elements resultat de la socialització diferencial per raó de gènere tal com s'evidencia en les recerques que exploren les característiques del temps masculí i femení (Bovone, 1983; Leccardi-Rampazzi, 1988; Bimbi, 1988; Saraceno, 1989; De Singly, 1999)¹⁷⁹.

Amb tot, algunes veus crítiques coincideixen a reclamar la necessitat d'un enfocament qualitatiu per estudiar la relació entre el temps i el treball, el qual no exclou l'aproximació quantitativa però subratlla que la mesura del temps no és un objectiu per si mateix. En aquest sentit, Benería (1999) insisteix que a l'hora de mesurar el TDF cal recordar que la comptabilització no pot ser un fi en si mateixa. Seguint aquesta mateixa línia, cal recordar que l'objectiu d'aquesta tesi doctoral no és mesurar el temps com a factor de benestar quotidià, sinó comprendre i explicar sota quines circumstàncies el temps esdevé factor de benestar quotidià. Per tant, l'interès recau en els significats més que en les freqüències dels fets socials. Per desenvolupar empíricament aquest interès es parteix de la doble dimensió material i simbòlica del temps de treball i la seva ubicació en la trajectòria de la vida quotidiana. Aquests són dos aspectes que requereixen, alhora i respectivament, una aproximació qualitativa i longitudinal.

Si bé no hi ha res de nou en el reconeixement d'aquesta doble aproximació, són comptats els estudis que la desenvolupen en la recollida i l'anàlisi de dades. De fet,

¹⁷⁹ Una qüestió desenvolupada a l'apartat 3.4.2.2. del capítol tercer.

les poques investigacions existents en aquesta línia únicament reproduïen l'aproximació qualitativa a l'estudi del temps. Alguns exemples del cas espanyol es troben a Valiente (1997), Torns-Miguélez (2000), Torns-Borràs-Carrasquer (2004), Callejo (2005)¹⁸⁰, Poveda (2006), Miralles-Sintes (2006). Les tècniques emprades en aquests casos són l'entrevista en profunditat i el grup de discussió. A més, cal destacar l'estudi realitzat per Torrabadella-Tejero-Lemkow (2001) on s'aplica la perspectiva biogràfica amb l'objectiu d'estudiar l'exclusió social femenina tot subratllant la importància de la vida quotidiana per al benestar.

Per aquesta raó sembla possible apuntar que la combinació de l'aproximació qualitativa i longitudinal és una de les aportacions d'aquesta tesi doctoral al camp dels estudis sociològics sobre el temps. El requeriment d'aquesta doble aproximació troba en l'entrevista biogràfica una bona resposta tècnica. Davant de l'enfocament quantitatiu del pressupost de temps, l'entrevista biogràfica representa una aproximació qualitativa que permet afinar en el coneixement de la vida quotidiana. I, quan es parla d'afinar es pensa en conèixer el que fa una persona i el sentit que dóna al que fa. És a dir, la duració i l'experiència –representacions, percepcions i vivències– de les activitats segons la posició que s'ocupa en l'estructura social i la trajectòria biogràfica. Front a l'entrevista en profunditat i el grup de discussió, l'entrevista biogràfica permet comptar amb informació longitudinal (Saraceno, 1986; Elder, 1993).

En efecte, entre la bibliografia especialitzada hi han diverses aportacions que segueixen aquesta línia argumental. És interessant destacar la proposta metodològica de Saraceno (1986) per recollir informació longitudinal retrospectiva i poder desenvolupar la perspectiva del curs de vida. En concret, aquesta autora planteja que l'estratègia ideal seria la combinació entre la narració de la història oral individual i la reconstrucció de la història de vida col·lectiva, com una mena de *macrobiografia* de cohort sobre la base de dades demogràfiques i institucionals. Altrament, Elder (1993) reconeix la història de vida com una de les tècniques més indicades per recollir dades sobre el curs de vida a fi d'analitzar el canvi social i les diferents trajectòries vitals que esdevenen dins de les cohorts. A més, l'entrevista biogràfica permet adoptar la perspectiva processual que reclama Elias (1995) a l'hora

¹⁸⁰ En relació amb la investigació coordinada per Prieto, dins l'Escola de Relacions Laborals de la UCM, sota el títol: *Tiempo de trabajo negociado y temporalidades sociales vividas en el marco de las transformaciones en curso de la norma temporal de empleo, convergencias y conflictos*.

d'analitzar les relacions socials tot resseguint el procés de socialització i les condicions materials d'existència.

Tots aquests elements tenen una importància cabdal per comprendre i explicar què s'entén i es valora com a benestar quotidià. Tasca que implica detectar els discursos silenciats de les persones, la seva capacitat de donar sentit a aquests silencis i el seu valor heurístic a l'hora d'explicar les contradiccions entre la dimensió ordenadora i orientadora de la trajectòria de la vida quotidiana, així com la contradicció entre la dimensió pràctica i simbòlica del temps de treball.

Dins la sociologia, es reconeix que el punt de partida del mètode biogràfic és l'estudi *The Polish Peasant* de Thomas-Znaniecki publicat l'any 1918. Des d'aleshores, s'han desenvolupat diversos estudis de tall qualitatiu que es basen, d'una manera o altra, en el material biogràfic. Tal vegada, el desenvolupament d'aquest enfocament s'ha caracteritzat pel debat metodològic qualitatiu/quantitatiu, per una associació a determinats corrents teòrics i per una certa ambigüïtat entorn de les formes de concreció d'aquesta perspectiva (Pujadas, 1992). Tot i ser qüestions que s'escapen dels objectius d'aquest treball, és bo recordar-ne alguns aspectes.

En primer lloc, cal dir que actualment, dins les ciències socials, està força acceptat que l'oposició entre l'aproximació quantitativa i la qualitativa és un fals debat. En segon lloc, s'ha de citar l'excel·lent i acurat recull d'articles a Marinas-Santamaria (1993) on es constata la pluralitat de perspectives teòriques, la diversitat d'objectes d'estudi i el ventall de finalitats estratègiques de les investigacions que utilitzen aquesta perspectiva. Aquestes són recerques que van des del corrent fenomenològic al marxista. I, en tercer lloc, explicar que l'ambigüïtat que envolta el mètode biogràfic es deu, en bona part, a la tendència a identificar-lo amb una definició àmplia d'història de vida (Valles, 1997), una definició que inclou en un mateix paquet les autobiografies, els documents, els relats i les entrevistes biogràfiques.

Entre totes les possibilitats, aquesta recerca ha optat per emprar únicament la tècnica de l'entrevista biogràfica, la qual es pot definir com una entrevista oberta semidirigida que permet una comunicació més estreta entre la persona entrevistadora i la persona entrevistada. Es parteix d'un guió que conté els temes i subtemes que s'han de tractar segons els objectius de la recerca, però no es formulen preguntes concretes ni se suggereixen opcions en les respostes (Valles, 1997). Aquest caràcter obert facilita l'obtenció d'informació de gran riquesa tant pel que fa el llenguatge com les vivències de les persones entrevistades. L'objectiu és

explorar el context immediat, el discurs i la trajectòria biogràfica de la persona. Per tant, es tracta de recollir informació dels esdeveniments i valoracions de l'experiència personal per tal d'establir la relació entre la socialització rebuda, les condicions materials d'existència i les transicions quotidianes.

Com a prevenció de les crítiques més comunes, en aquesta investigació s'és conscient que les entrevistes biogràfiques no parlen per si soles i que cal analitzar-ne el contingut segons els objectius fixats. Per aquest raó, s'ha optat per una anàlisi estructural orientada a explorar les relacions socials que amaguen les trajectòries de la vida quotidiana de dues generacions diferents¹⁸¹. A diferència d'altres perspectives que analitzen les dades biogràfiques a partir d'una lectura empàtica, subjectiva i interna del relat, el present estudi analitza el discurs social a través de les paraules i pràctiques individuals. Des d'aquesta perspectiva, Bertaux explica clarament el següent:

“Si los hombres y las mujeres cuentan sus historias de manera distinta, puesto que sus vidas siguen cursos contruidos de manera distinta, estos cursos, a la vez, dependen, más que de las posiciones sexuales distintas, de posiciones sociales diferenciadas. Los hombres se refieren a su búsqueda de trabajo. Lo que buscan las mujeres es establecer el contexto familiar en el que se pueda producir lo que la sociedad ha definido como su propio producto: los niños.” (1993:277)¹⁸²

7.2. Sobre el treball de camp

Aquesta tesi doctoral proposa la perspectiva qualitativa i longitudinal tant per a la recollida de les dades, a través de l'entrevista biogràfica, com per a la seva anàlisi, a través de l'anàlisi estructural del contingut de les entrevistes. Resta per explicar el procés de disseny i execució del treball de camp. Per aquesta raó els propers apartats descriuen els criteris emprats per les decisions mostrals i l'obtenció i l'anàlisi de les dades.

¹⁸¹ El proper apartat detalla els criteris de selecció de la mostra tipològica.

¹⁸² Passats més de vint anys d'aquesta reflexió que Bertaux formula l'any 1983 com a resultat d'una recerca centrada en les migracions interiors, sembla possible afegir-hi que la societat actual també ha assignat a les dones la cura dels adults dependents, una tasca que no té, ni de lluny, les recompenses de la maternitat.

7.2.1. Decisions mostrals

A l'hora de definir els criteris de selecció dels informants s'ha cercat la representativitat tipològica. És a dir, en comptes de cercar la representativitat en termes probabilístics, l'interès ha estat definir una mostra en què es reflectissin diferents perfils sociològics, sempre, prenent com horitzó la qualitat i la riquesa de la informació. És així que a partir dels estudis quantitius centrats en l'anàlisi estadística s'han pogut definir els perfils a estudiar. En concret, s'han utilitzat tres fonts d'informació abans de decidir els criteris de selecció dels informants.

1a. font d'informació

En primer lloc, s'han revisat fonts de dades secundàries, bàsicament, estudis quantitius sobre usos socials del temps realitzats per als casos espanyol i català. D'una banda, per al cas espanyol, s'han tingut en compte les recerques següents: Durán (1986); Izquierdo (1988); Ramos (1990); Colectivo IOE (1996); Álvaro-Page (1996); Raldúa (2001). D'altra banda, per al cas català s'han tingut en compte els resultats obtinguts en les següents investigacions: l'estudi de Carrasco *et al.* (2004) que recull dades sobre els usos del temps de la població de la ciutat de Barcelona a través de la metodologia de l'*Encuesta de Población Activa - no androcéntrica* dissenyada per les mateixes autores de l'estudi; l'estudi de Miralles-Sintes (2006a) on s'analitzen les dades de l'*Enquesta de Condicions de Vida i Hàbits* realitzada a l'Àrea Metropolitana de Barcelona cada cinc anys per l'Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona; i l'estudi de Sánchez-Llàcer (2005) sobre la distribució del treball domèstic-familiar amb dades del *Panel de Desigualtats Socials a Catalunya* (PaD).

2a. font d'informació

En segon lloc, s'han consultat les estadístiques oficials sobre usos del temps extretes de l'*Encuesta del Empleo del Tiempo* (EET) 2002-2003 elaborada per l'Institut Nacional d'Estadística (INE) amb dades comparables en l'àmbit europeu, així com les estadístiques d'ús del temps sobre Catalunya fruit de la col·laboració entre l'INE i l'Institut d'Estadística de Catalunya (IDESCAT). A través d'aquesta col·laboració s'amplia la mostra de llars de Catalunya per l'EET a fi d'obtenir resultats significatius estadísticament per a cada un dels àmbits territorials de Catalunya.

3a font d'informació

En tercer lloc, l'elaboració de la tipologia ha partit de dos estudis previs elaborats per l'autora d'aquesta tesi doctoral. En ambdós casos s'exploten les dades del *Panel de Desigualtats Socials a Catalunya* (PaD) elaborat per la Fundació Jaume Bofill des de l'any 2001. La característica tècnica principal d'una enquesta panel és que sempre es fa sobre la mostra d'individus al llarg de les diferents onades que es realitza de manera que incorpora una visió longitudinal de la realitat social que permet anar més enllà de les instantànies i tractar la trajectòria dels individus. Es considera que el PaD és una bona font d'informació per a l'estudi dels temps de treball perquè, d'una banda, aporta dades objectives i subjectives que permeten aprofundir en la doble dimensió del temps, és a dir, saber què fa una persona i el sentit que dóna a allò que fa. I, d'altra banda, fa possible l'anàlisi longitudinal a partir de la qual es pot aprofundir en el coneixement de l'impacte que determinats canvis en el cicle de vida generen sobre els usos del temps.

En concret, el primer estudi que serveix com a referència és l'explotació d'algunes de les dades corresponents a la primera onada del PaD 2001-2002 realitzada per a l'elaboració del *Treball de recerca de doctorat* (Moreno, 2005) defensat el juliol del 2004. El segon estudi de referència és l'explotació de les dades sobre usos del temps corresponents a la segona onada –2003–, a la tercera onada –2004– i la quarta onada –2005– amb l'objectiu d'oferir els primers resultats de l'anàlisi longitudinal (Moreno, 2007)¹⁸³.

Totes aquestes fonts d'informació posen de manifest la complexa interacció a l'hora d'estudiar els usos socials del temps entre el gènere, la situació laboral, la categoria sociolaboral, el nivell d'estudi, l'edat, el tipus de família i el lloc de residència¹⁸⁴. La present investigació ha tingut en compte totes aquestes variables, si bé el factor edat ha servit per definir dues variables més: el curs de vida i la generació. El fet d'incloure ambdues variables entre els criteris teòrics emprats per definir la mostra tipològica vol ser una de les aportacions d'aquesta tesi doctoral. Com s'ha exposat al capítol quart, no hi ha res de nou a l'hora de reconèixer la influència de la generació i el curs de vida (Bimbi, 1999; Brannen-Moss-Mooney, 2004). No obstant això, no són

¹⁸³ Es tracta d'un estudi realitzat per encàrrec de la Fundació Jaume Bofill, finalitzat al maig del 2007 i, per tant, pendent de publicació.

¹⁸⁴ Probablement caldria afegir l'ètnia al conjunt d'aquestes variables, per bé que el lloc d'origen és una informació que encara no recullen aquest tipus de qüestionaris.

gaires els estudis que analitzen la influència d'aquestes variables sobre l'ús, distribució i contingut atribuït al temps. Més concretament, en el cas de l'Estat espanyol, no sembla que hi hagi cap investigació anterior interessada en analitzar el pes del factor generacional i el pes del factor curs de vida sobre l'organització i significació del temps com a factor de benestar.

Amb tot, s'han tingut en consideració sis eixos per definir el perfil de les persones a entrevistar¹⁸⁵:

1r eix: lloc de residència

El lloc de residència expressat com l'indicador que permet definir el context rellevant per a la recerca, en aquest cas, l'àmbit urbà. D'aquesta manera, l'univers d'anàlisi s'ha limitat a les persones residents en l'espai geogràfic de l'àrea metropolitana de Barcelona, sense definir prèviament una localitat determinada. Es considera que les característiques de qualsevol ciutat dins d'aquesta àrea inclouen els canvis econòmics i sociodemogràfics de les darreres dècades que tenen a veure amb l'emergència del temps com a factor de benestar quotidià. El cas és que es considera que la influència d'aquestes transformacions sobre les persones que habiten en un entorn urbà és ben diferent de la que poden experimentar les persones que habiten en contextos d'àmbit rural i/o en espais geogràfics amb menys densitat de població i menys intensitat d'activitat.

2n eix: gènere

El gènere és el concepte que permet entendre com totes les característiques socials i psicològiques que ens fan ser masculins i femenins són construccions socials, per més que edificades sobre diferències biològiques. En aquest sentit, la perspectiva de gènere recorda que les desigualtats entre homes i dones són la causa d'un procés socialitzador diferent per raó de gènere. I, per tant, que no són producte d'un innatisme biològic. És així que, d'una banda, s'entén el gènere com un eix posicionador de les relacions socials entorn del treball i, d'altra banda, com l'eix fonamental dels processos de socialització a través dels quals es construeix el projecte de vida, les expectatives, els valors, les actituds, els imaginaris i s'assumeixen les responsabilitats entorn del treball.

¹⁸⁵ Veure Annex I per consultar la justificació estadística del disseny de la mostra tipològica.

3r eix: classe social

La classe social com un eix posicionador de les relacions socials i econòmiques relatives a l'àmbit de la producció i, per tant, una variable clau per analitzar les característiques del TTR. En concret, s'ha optat per fer operativa la classe social a través de la categoria sociolaboral i el nivell d'estudis, tot seguint la taxonomia d'EUROSTAT. Així, la classe mitjana inclou les persones directives, professionals, tècniques i empresàries mitjanes o petites amb estudis secundaris o superiors, mentre que la classe treballadora inclou les persones empleades i treballadores sense estudis, estudis primaris o secundaris. S'observa, doncs, que aquest eix requereix entrevistar únicament persones ocupades, bàsicament, perquè el model d'anàlisi obliga a obtenir dades sobre el TTR.

4t eix: tipus de llar

Respecte del tipus de llar s'ha optat per entrevistar exclusivament persones que viuen en parella dins d'una mateixa llar. Tot i la importància creixent del ventall del tipus de llars i les formes de convivència distintes a la família nuclear tradicional, s'ha volgut limitar l'anàlisi al que es podria considerar el tipus de parella convencional. Precisament, perquè és el que millor permet aprofundir en el coneixement del sentit i l'abast del canvi vers les relacions de gènere entorn del temps de treball en general i el TDF i de cura en particular. Ambdós aspectes es consideren cabdals per entendre i explicar el malestar quotidià que viuen moltes dones joves i adultes dins de l'àmbit geogràfic escollit per a l'estudi.

5è eix: curs de vida

El curs de vida entès com l'eix que diferencia la durada i el contingut dels temps i els treballs socialment atribuïts al moment cronològic en què viu una persona. S'entén com una seqüència ideal d'esdeveniments que els individus esperen experimentar i de posicions socials que esperen ocupar a mesura que avancen al llarg de la vida, una seqüència que influeix en el contingut, les significacions i les responsabilitats de la trajectòria de la vida quotidiana. Com s'explica en el capítol sisè, aquesta investigació s'interessa per l'etapa adulta del curs de la vida definida segons una sèrie de transicions dins dels

dominis del mercat de treball i de l'esfera domèstica-familiar¹⁸⁶. En aquest sentit, es destaquen les transicions relacionades amb les càrregues de cura com a criteri de selecció per la definició de la mostra. En concret, s'entén que la presència o absència de càrregues de cura és una variable fonamental per analitzar la importància del temps de treball de cura com a factor de benestar quotidià. Més específicament, es considera càrrega la cura de menors de 10 anys i la cura de persones adultes dependents.

6è eix: generació

La generació considerada com l'eix que permet diferenciar grups demogràfics de cohorts delimitats per compartir unes mateixes condicions d'existència, materials i socials, en el procés de socialització. Per tant, en aquest cas l'edat és l'indicador. D'una banda, es considera que la vivència compartida d'experiències influeixen les normes, els valors i les actituds de la trajectòria de la vida quotidiana. D'altra banda, s'entén que la generació modula les expectatives, les normes i els estatus atribuïts a cada etapa del curs de la vida. Per això es considera oportú analitzar les experiències de dues posicions generacionals que s'han fet adultes en un context social i històric ben diferenciat. Per a la comparació d'ambdues posicions generacionals s'adopta una doble perspectiva d'anàlisi interessada en les diferències intergeneracionals i intrageneracionals. En aquest sentit, un dels objectius de la investigació és analitzar si a l'interior de cada posició generacional es configuren connexions i unitats generacionals amb relació al temps com a factor de benestar quotidià.

La definició de les posicions generacionals

Per definir les dues posicions generacionals s'han tingut en compte quatre aspectes: el període d'escolarització, el context social de l'adolescència, les pautes d'entrada al mercat laboral i la formació de la llar pròpia. S'observa que el primer és un element clau per a les etapes d'infantesa i joventut, mentre que els dos restants formen part de les transicions objecte d'estudi de l'etapa adulta del curs de vida. El contingut diferencial de cada un d'aquests elements justifica l'interès per comparar les trajectòries quotidianes d'una i altra generació. La primera posició generacional fa referència a la generació

¹⁸⁶ Veure apartat 6.2.1.2. en el capítol sisè.

nascuda entre el 1946 i 1950 que centra el seu pas per la joventut coincidint amb el desenvolupament industrial dels anys seixanta, i amb els canvis estructurals i culturals d'aquesta època coneguda amb el nom del *desarrollismo* espanyol. La segona posició generacional inclou la generació nascuda entre 1971 i 1975 que viu la seva joventut en un context marcat per la crisi econòmica, els canvis en els sistemes de producció i el mercat laboral, per bé que gaudeixen de l'extensió dels drets civils i socials que es dona amb la mort de Franco i l'inici de la transició cap a la democràcia política. Aquesta generació està formada pels fills i filles de la generació nascuda entre el 1946 i 1950.

Quadre 14. Definició posicions generacionals¹⁸⁷

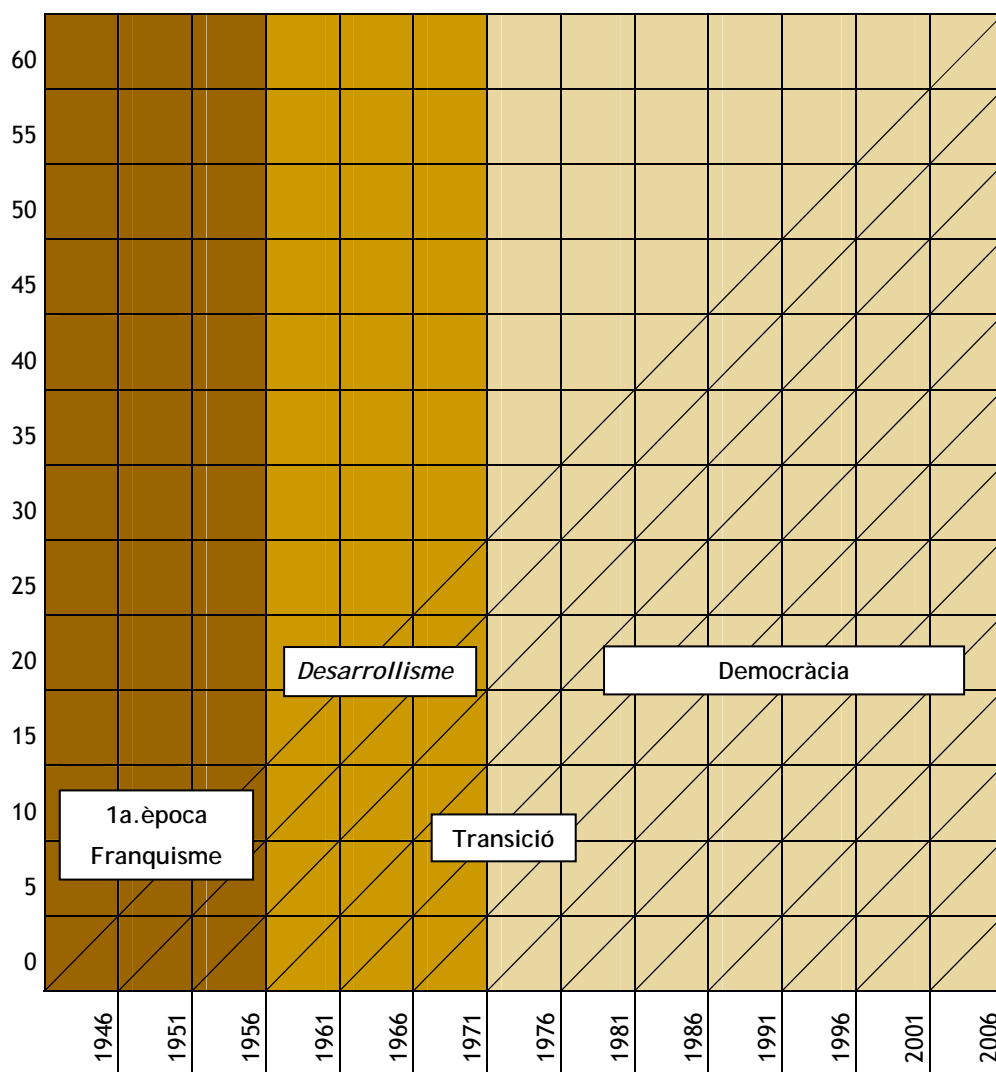
	Generació 1946-50	Generació 1971-75
Pautes escolarització	Escolarització no generalitzada	Escolarització generalitzada
	Augment escolarització femenina	Allargament període estudis ambdós sexes
Context social adolescència	Segona etapa franquisme <i>Desarrollisme</i>	Democràcia
Entrada mercat laboral	Edat mitjana: 15 anys	Edat mitjana: 18 anys
	Entrada majoritària dones però no s'hi queden	Augment permanència dones
Formació llar	Emancipació en parella	Retard emancipació
		Emancipació no sempre en parella
	Edat 1a. criatura 20-25 anys	Retard en constitució parella Retard edat 1a. criatura

Des de la perspectiva demogràfica s'utilitza el diagrama de Lexis a fi d'exemplificar gràficament les tres perspectives temporals que emmarquen la vida de les persones: l'any en què es va néixer, l'edat i la generació a la qual es pertany (Leguina, 1981; Miret, 2005). Es tracta d'un instrument molt útil per la recerca empírica quan un dels objectius passa per comparar la

¹⁸⁷ La informació d'aquest quadre s'ha obtingut de l'estudi *Una visió de la joventut a Catalunya a la llum de la primera onada del Panel de Desigualtats Socials a Catalunya* (Miret, 2005). Atès que la font de dades d'aquest estudi és una de les utilitzades en aquesta tesi doctoral, s'ha considerat oportú prendre'l com a referència.

trajectòria de diverses generacions. Bàsicament, perquè permet calcular l'edat de les generacions en cada període històric assenyalat, així com l'edat de les transicions que interessa estudiar. Amb tot, s'ha considerat oportú elaborar un diagrama de Lexis que recollir el cas de les dues generacions objecte d'estudi.

Quadre 15. Caracterització temporal de les generacions

D'una banda, l'eix vertical del gràfic indica l'any natural dins d'un període històric, en concret, el període comprès entre el 1946, any en què van començar a néixer els membres de la primera generació, i l'any 2006. Els anys s'agrupen en grups de cinc i són representats en línies verticals de dalt a baix. D'altra banda, l'eix horitzontal indica l'edat que cada generació té durant un determinat any, per això es representa en línies horitzontals. En aquest cas, també s'agrupen els anys en grups de cinc, s'inicia als 0 anys i es finalitza als 65 anys ja que l'edat màxima de la generació més gran és 61 anys. En tercer lloc,

les línies diagonals dibuixen les generacions tot assenyalant l'edat que tenien en cada any. Així, s'observa que la generació nascuda en el període 1946-1950 tenia entre 10 i 15 anys quan s'inicia la segona etapa del franquisme i entre 20 i 25 anys quan van començar a néixer els membres de la generació 1971-1975. L'any 2006 la generació gran tenia entre 55 i 60 anys mentre que la generació jove tenia entre 30 i 35 anys.

7.2.1.1. Mostra tipològica

La combinació del sis eixos exposats a l'apartat anterior –lloc de residència, gènere, classe social, tipus família, curs de vida i generació– permet definir la mostra teòrica a partir de la construcció d'una tipologia que inclou setze perfils sociològics. L'univers d'anàlisi que engloba aquests setze perfils es caracteritza per persones ocupades que viuen en un context urbà amb parella¹⁸⁸. El gènere, la categoria sociolaboral, el nivell d'estudis, l'edat i la presència/absència de càrregues de cura són els indicadors a partir dels quals es construeix la tipologia. La taula següent, en forma de graella tipològica, recull les característiques d'aquests perfils, així com el codi atorgat a cada persona entrevistada¹⁸⁹.

Quadre 16. Graella tipològica

		Generació nascuda 1946-50		Generació nascuda 1971-75	
		Càrregues de cura	No càrregues de cura	Càrregues de cura	No càrregues de cura
Dona	Classe Treballadora	DGTC1 DGTC2	DGT1 DGT2	DJTC1 DJTC2 DJTC3	DJT1 DJT2 DJT3
	Classe Mitjana	DGMC1 DGMC2 DGMC3	DGM1	DJMC1 DJMC2	DJM1 DJM2
Home	Classe Treballadora	HGTC1 HGTC2	HGT1 HGT2	HJTC1 HJTC2	HJT1 HJT2
	Classe Mitjana	HGMC1 HGMC2	HGM1 HGM2	HJMC1 HJMC2	HJM1 HJM2

D=dona/ H= home; G=generació gran/ J= generació jove; C= classe treballadora/ M= classe mitjana; C= càrregues

¹⁸⁸ Si bé l'ocupació de la parella no es recull com a criteri de selecció de la mostra, es parteix de la conveniència de centrar l'univers d'anàlisi en el cas de les parelles de doble ingrés ja que representen la millor situació per analitzar fins a quin punt es donen canvis en les relacions de gènere vinculades als temps i als treballs.

¹⁸⁹ Aquests codis permeten identificar a qui pertanyen les cites literals que s'inclouen en els propers capítols –vuitè, novè i desè– dedicats a l'anàlisi de les dades. Per tal de facilitar la lectura d'aquests capítols, a l'inici del capítol vuitè s'inclou una fitxa amb la lectura dels codis.

7.2.2. Obtenció i anàlisi de les dades

El disseny del treball de camp ha previst seleccionar i entrevistar un mínim de dues persones i un màxim de tres per cada perfil sociològic. Aquest criteri s'ha seguit sempre, excepte per a un perfil en què no ha estat possible accedir al segon cas. La selecció de les persones s'ha fet mitjançant el que es coneix com el *procés de bola de neu*.

El treball de camp es va dur a terme durant els mesos de setembre i octubre de l'any 2005. Concretament, va consistir en la realització de trenta quatre entrevistes biogràfiques realitzades a partir d'un guió semiestructurat¹⁹⁰. Cada entrevista es va fer amb una sola sessió per persona i la durada va variar en funció de cada cas, però sempre oscil·lant entre els 90 i els 160 minuts. Majoritàriament, les entrevistes es van realitzar als domicilis personals amb l'objectiu de facilitar al màxim la seva realització. Sobretot, considerant les dificultats i els problemes de temps propis d'alguns dels perfils entrevistats. Per a cada entrevista es va fer una gravació sonora digital, previ permís de la persona. Com a mostra d'agraïment es va lliurar a tots els entrevistats i a totes les entrevistades una còpia en CD de la gravació.

Les trenta quatre entrevistes s'han transcrit literalment¹⁹¹. La gran virtut de la transcripció literal és que recull el text en tota la seva extensió, la qual cosa permet fer una anàlisi sense pèrdua d'informació ni filtracions intermèdies¹⁹².

Com s'ha dit anteriorment, el tractament de les dades s'han basat en l'anàlisi estructural del contingut de les entrevistes. És prou sabut que aquesta modalitat cerca, més enllà del contingut del text en si mateix, analitzar el discurs segons les condicions materials de la seva producció, es a dir, les condicions que l'han fet possible; així com, els elements simbòlics que d'ella se'n deriven. Es tracta, doncs, de posar en relació els aspectes verbals i socials.

¹⁹⁰ Vegeu l'annex II per consultar el guió de l'entrevista.

¹⁹¹ En concret, la transcripció de les entrevistes va córrer a càrrec de dues empreses especialitzades –Traduït i EMC– gràcies a una subvenció obtinguda de l'Institut Català de les Dones dins la convocatòria 2005 (referència U-8/05).

¹⁹² Atès que la impressió de les transcripcions literals de les trenta quatre entrevistes ocupa més de 1.500 pàgines, s'ha optat per adjuntar-les en format electrònic. A més, a l'Annex III es pot consultar les fitxes de totes les entrevistes realitzades. Aquestes fitxes estan classificades segons els codis que permeten identificar el perfil de cada persona i inclouen dades personals, dades biogràfiques, dades referents a l'entrevista, un breu resum de la mateixa i els elements més importants de la trajectòria individual –segons el model d'anàlisi proposat–. Amb la finalitat de garantir l'anonimat de les persones entrevistades i la confidencialitat de les seves respostes els noms que apareixen en aquestes fitxes són ficticis.

Per al cas que ocupa aquesta investigació, s'han tingut en compte les condicions del procés de socialització i el conjunt de variables sociològiques com dos factors que configuren les estructures de significat de les persones, a més, de les constriccions del context on viuen. A la pràctica, aquest tipus d'anàlisi implica partir del contingut del text –del discurs– per inferir informació relativa a les característiques biogràfiques i estructurals de la persona entrevistada, així com del context que l'envolta. Sense oblidar que tan important és allò que es diu com allò que no es diu. Per això, a partir del model d'anàlisi, s'ha definit una llista de codis a través dels quals ha estat possible classificar, simplificar i captar millor el contingut del text i el sentit del discurs¹⁹³.

A més de la interpretació del discurs, també s'han considerat alguns aspectes relatius a l'anàlisi semiòtica com ara el sentit donat a determinades paraules i l'ús del llenguatge. Tanmateix, en cap cas, aquesta anàlisi s'ha aplicat des de la perspectiva que redueix el subjecte a la parla. Més enllà del significat de les frases, l'interès final sempre ha estat les relacions socials sota les quals es produeix el discurs.

Per fer l'anàlisi de les dades s'ha utilitzat el programa informàtic *Atlas/ti*, considerat una bona aplicació informàtica dels *Computer Assisted Qualitative Data Analysis Software*. En concret, l'ús de l'*Atlas/ti* ha permès alleugerir, notablement, la fase de codificació de les entrevistes la qual, atesa la gran quantitat de material, hagués pogut resultar molt feixuga i difícil de gestionar. Val a dir, però, que les eines informàtiques en cap cas no supleixen la interpretació i l'anàlisi de les dades obtingudes, tasques que, al menys de moment, són exclusives de les persones investigadores.

Els propers capítols presenten els resultats de l'anàlisi de les entrevistes. Atès que el principal objectiu ha estat aprofundir en les diferències socials vers la importància dels temps de treball com a factors de benestar quotidià, s'ha optat per estructurar els capítols d'anàlisi segons cada temps de treball estudiat. D'aquesta manera, el capítol vuitè es dedica al TTR, el capítol novè al temps de TDF i el capítol desè al treball de cura. Implícita queda, doncs, l'aproximació al benestar quotidià. El cas és que, tal com s'ha explicat en el capítol sisè, aquesta tesi doctoral defensa que les dimensions material i simbòlica dels temps de treball revelen diversos aspectes del benestar dins l'escenari de la vida quotidiana.

¹⁹³ Veure l'apartat 6.3 en el capítol sisè.

Part III. Anàlisi dels resultats

8. El temps de treball remunerat: de la gàbia daurada a la llibertat atzarosa?

Al capítol quart s'ha explicat com les veus crítiques amb la tesi de “la fi del treball” defensen que el temps de lliure disposició personal segueix sent deutor del contingut i qualitat de l'ocupació. Dit en altres paraules, tot i les transformacions materials que ha experimentat el TTR a finals del segle XX, perdura la seva centralitat simbòlica a principis del segle XXI (Bouffartigue, 1996; Miguélez-Prieto, 2001). Segons Seifert (2004), aquests canvis que ha sofert el TTR durant els darrers anys comporten el pas de la gàbia daurada a la llibertat atzarosa. És a dir, s'ha passat de la certesa laboral i la rigidesa temporal vigent durant l'època daurada del capitalisme a la incertesa laboral i la flexibilitat temporal pròpies de les societats occidentals contemporànies. Sens dubte, les conseqüències que provoquen aquests canvis tenen un impacte directe sobre el benestar quotidià. Però, quins són els col·lectius de persones més perjudicats? Els records i les vivències de la gàbia daurada coincideixen entre els membres de la generació gran? La generació jove comparteix els mateixos recursos a l'hora d'encarar-se a aquesta llibertat atzarosa?¹⁹⁴

A partir de les entrevistes realitzades s'observa com el TTR, sigui per presència o sigui per absència, continua estructurant materialment i simbòlicament la trajectòria de la vida quotidiana. Si bé és cert que el pes i el contingut d'aquest eix estructurador no és igual entre totes les persones, la qual cosa explica per què la influència del temps de treball sobre el benestar quotidià depèn de factors estructurals i biogràfics. Les raons estructurals subratllen la influència de la classe social i el gènere, mentre que les raons biogràfiques parteixen de l'edat i apunten al pes del factor generacional i al curs de vida per explicar l'impacte de les transformacions del TTR sobre la trajectòria de la vida quotidiana. Les desigualtats i els efectes sobre el benestar quotidià que comporten aquestes transformacions es fan visibles quan s'analitza la centralitat de la jornada laboral en l'organització de la vida quotidiana, la importància del TTR en el disseny del projecte de vida i les entrades i sortides del mercat laboral durant el curs de vida.

¹⁹⁴ Donada la importància que aquesta investigació atorga a la perspectiva biogràfica, les dues generacions estudiades esdevenen subjectes protagonistes de l'anàlisi, sense oblidar els factors estructurals. És així que serà recurrent durant els propers capítols –vuitè, novè i desè– l'exposició dels resultats segons la perspectiva generacional. En aquest sentit, cal recordar, com s'ha explicat en el capítol setè, que la generació gran és la nascuda entre el període 1946-1950 i la generació jove és la nascuda entre el període 1971-1975.

8.1. La centralitat de la jornada laboral en l'organització de la vida quotidiana

La vida quotidiana s'organitza entorn de la jornada laboral. Més concretament, el TTR és l'eix definitori de la dimensió ordenadora de la trajectòria de la vida quotidiana. Així s'evidencia quan s'analitza la trajectòria laboral i la vida diària de les persones entrevistades. D'una banda, el relat de la seva experiència biogràfica s'estructura al voltant de l'experiència laboral. D'altra banda, quan se'ls pregunta com transcorre un dia normal, el temps dedicat al treball remunerat esdevé l'element central a partir del qual pensen i estructuren la quotidianitat¹⁹⁵. Ambdós aspectes posen de relleu l'èxit del procés d'aculturació de les normes disciplinàries industrials.

“Salto del llit, perquè si no salto em quedaria dormit. Però literalment salto: pum! Em dutxo, m'afaito i aquestes coses, em vesteixo, per ser aquí a les vuit. Llavors, surto d'aquí a les tres, en punt..., agafo el cotxe i arribo a casa a dos quarts de quatre. Dino..., quarts de cinc..., quarts de cinc, más o menos. Llavors inicio les meves activitats particulars. Tinc un despatx a Canet i tinc un despatx a Pineda... I bé, fins de vegades les nou, de vegades les deu, de vegades les onze..., i així de clar? I llavors què faig? Arribo a casa, sopo.”(HGM2)¹⁹⁶

“Anar a treballar cada dia. La rutina de sempre: aixecar-te, anar a treballar, anar a fer el dinar, tornar a treballar... Res més. I de casa al camp, i del camp a casa, com n'hi diuen. És el que jo faig.”(HGT1)

“Llavors em llevo a les set o un quart de vuit..., llevar-te, entre que poses la llet al microones, prens la llet amb Nescafé, t'afaites, et rentes, et dutxes i tot, allà a les vuit ja surto de casa. Començo a treballar a les nou, surto a les vuit. Al migdia plego a les dues... I llavors a la tarda començo a treballar a dos quarts de quatre fins a dos quarts de set. A dos quarts de set que sempre són més... Llavors arribo a casa a les set o un quart de vuit, i amb la M, si és un dia que està a casa i així, anem a fer una volta per anar a estirar les cames, perquè em convé anar a estirar les cames, i llavors ja ve l'hora de sopar. Llavors ja estem a casa, sopar, mirar la televisió..., y otro día.”(HGM1)

“Jo m'aixeco vint minuts abans d'anar a treballar, surto corrent, agafo el cotxe i me'n vaig, encara que estigui a tres minuts de la feina agafo el cotxe i me'n vaig.”(HJM1)

¹⁹⁵ Cal fer notar que aquestes citacions corresponen a homes. Al llarg dels propers apartats i, sobretot al capítol novè, es veurà com el dia a dia de les dones entrevistades segueix el mateix patró que el masculí, per bé que el seu relat de la rutina diària intercala una sèrie de tasques domèstiques absents en el cas dels homes.

¹⁹⁶ Com s'ha dit al capítol setè, amb la finalitat de garantir l'anonimat i la confidencialitat de les entrevistes, les citacions s'acompanyen d'un codi que permet identificar el perfil sociològic de la persona entrevistada. Per facilitar la lectura, s'adjunta una fitxa amb la llegenda de tots els codis exposada i justificada al Quadre 16 del mateix capítol setè. A més, a l'Annex III es pot consultar la fitxa de cada entrevista. Pel que fa el text de les citacions, cal dir que als noms reals de les persones entrevistades han estat substituïts pels seus noms ficticis. I, pel que fa els noms propis de terceres persones s'ha optat per deixar-hi simplement la lletra inicial. Finalment, cal dir que s'ha marcat amb negreta les intervencions o preguntes de l'entrevistadora.

“Muy monótono, muy monótono, es muy monótono. Porque ya... Como está marcado que son un horario de levantarte más o menos igual, de salir de casa camino para..., dirección Sabadell.”(HJT1)

La centralitat de la jornada laboral a l'hora d'organitzar la vida quotidiana es manté malgrat que comporti desincronització amb els temps socials.

“Per això et dic que la nostra vida ens l'hem muntada a una vida diferent d'una altra família, però, vull dir, tenim els plaers com tothom, i lo que sigui, però cada casa pues s'ho munta diferent. Jo per casa meva, per casa meva, representa que el dia de festa és el dijous... És clar, nosaltres fem festa els dimecres i els dijous.”(DGMC2)

8.1.1. La disciplina industrial i l'imaginari fordista-taylorista

En efecte, la centralitat quotidiana del TTR posa de manifest la persistència de la lògica i les normes socials implícites en l'imaginari fordista-taylorista. La interiorització d'aquestes normes permet modelar la vida laboral de les persones, així com l'organització personal, familiar i social a la societat contemporània igual com passava a la societat industrial. Malgrat els canvis en els sistemes de producció i la gestió de la mà d'obra, l'imaginari fordista-taylorista està present en la trajectòria de la vida quotidiana de les persones entrevistades. Tanmateix, la seva influència no és igual entre totes elles: els homes de la generació gran són el col·lectiu que més interioritzada té aquesta pauta temporal industrial. Bàsicament, perquè han estat socialitzats en un context més proper a l'organització fordista i sota la forta influència del model cap de família que els ha atribuït la responsabilitat de portar els diners a casa. Una de les evidències més rellevants d'aquest fet emergeix quan se'ls planteja un escenari sense TTR, sigui per vacances o sigui per jubilació. Davant d'aquest plantejament, la manca de responsabilitats laborals suposa per als homes de la generació una gran pèrdua de contingut de la vida quotidiana visible a través de la percepció subjectiva del temps.

“Hombre, digamos que no me aburro pero ya empiezo a decir bueno ya, yo creo que ya hemos llegado al límite ya está bien. No me importa, a mí lo que me pasa es que digo, ya no me importa volver. Porque ya llega un día que no sabes qué hacer. Mañana lo mismo. Y ya no sabes qué hacer y dices bueno ya no me importaría volver al trabajo.”(HGT1)

“O sigui que jo, en aquest moment, estic treballant, però si em volgués retirar, em podria retirar. Dit d'una manera. Però és clar, si ara em retirés, què faig? Al banc als cinquanta-dos, cinquanta-tres anys..., s'està jubilat, el gener em podria prejubilar, si volgués, però si em prejubilo..., què faré? Si estic acostumat a fer la feina [...]”(HGM1)

En contrast amb això, les dones de la mateixa generació perceben la jubilació com una oportunitat per gaudir de més temps de lliure disposició personal.

“Jo ja voldria..., si no jubilar-me passar deu anys, mantenir una miqueta la feina, treballar amb menys ritme, i poder estar una mica per nosaltres. Fer una mica el que ens ve de gust.”(DGMC1)

“Bueno, la meva feina m’agrada, però també trobaré altres coses que fer, eh? Jo tinc moltes possibilitats de fer altres coses i d’estudiar. M’agradaria molt estudiar antropologia... I m’ho he plantejat moltes vegades, el que passa és que, bueno, també vull disfrutar ara dels meus néts i potser si em jubilo puc posar-me a estudiar, perquè tindrè més hores, no ho sé.”(DGM1)

El procés d’aculturació de la norma horària industrial s’inicia durant la infantesa de les persones entrevistades: la família i l’escola són les institucions encarregades d’aquesta transmissió inicial. La generació gran va créixer de la mà dels seus avis i àvies perquè els seus pares i mares es passaven el dia treballant fora de casa. Tal com posen de manifest els seus relats, aquest és el record que en conserven. I, tal com s’observa a través del seu itinerari biogràfic, aquest és el model que interioritzen.

“La meva mare la veia poquíssim!, perquè la meva mare treballava. A les hores de dinar coincidíem, però poca estona, i al vespre, de vegades jo ja era a dormir quan la meva mare tornava. O sigui, rara era la vegada que la veia. I el meu pare, doncs quasi bé... O sigui, jo he viscut... Els veia el fi de setmana, i els veia a l’hora de dinar, vaja, tampoc era massa estones. Al vespre, a vegades. Però amb qui tenia més relació era amb la meva àvia i el meu avi.”(HGM2)

Un altre element propi de la infància d’aquesta generació és el “treball a preu fet” des de casa. Si bé és cert que aquesta activitat no comporta una norma horària fixa, no és menys cert que transmet la norma social del treball remunerat.

“Sí, perquè a més a casa a vegades hi havia feina que portava, quan érem més grans hi havíem feina de l’empresa... que fan tirites. Llavors, la meva àvia les embolicava, Ens enviaven unes peces així de tiritas, les havíem de plegar i posar-les dins de la capsa. I embalaven la caixa grossa així precintada, que devia anar ves a saber on.”(DGMC1)

Com és lògic, aquests records són molt presents en el relat de les persones de classe treballadora. En aquests casos, la cobertura de les necessitats bàsiques desdibuixa la presència material dels patrons de gènere propis del model familiar patriarcal que considera l’home el cap de família i la dona la mestressa de casa. Una situació força comuna entre els membres de la generació gran ja que cinquanta anys endarrere l’estructura social de les zones més industrialitzades es caracteritzava, precisament, per una àmplia classe treballadora on el més freqüent era que homes i dones sortissin

a guanyar diners. Efectivament, l'activitat laboral femenina era més habitual en a les ciutats catalanes de tradició industrial.

“Home, la relació entre el meu pare i la meva mare, la relació era que la meva mare arribava a les cinc del matí, que anava a Can Marçal, perquè generalment en aquell temps les dones de Mataró, un quaranta o un cinquanta per cent de les dones de Mataró treballaven a Can Marçal o Can Gasol, que a Mataró poques empreses funcionaven. I el meu pare també anava a treballar a les vuit del matí, o sigui que generalment ens veïem un rato abans de dinar i un rato al vespre, a última hora. O sigui que no hi havia tant com ara, en les famílies, que tenen més hores per estar junts: en aquella època, a part del dissabte o el diumenge...”(HGM1)

Tot i els referents d'un pare i d'una mare absents per raons laborals, és possible deduir dels relats de les persones entrevistades que les necessitats econòmiques desdibuixaven l'escenificació del model familiar patriarcal però no n'anul·laven el seu pes simbòlic.

“I llavors a mi em vestien, la meva mare em vestia m'arreglava, em deixava arreglada i ella anava a treballar i a mi els avis em duïen a l'escola.”(DGT2)

Durant el cap de setmana era quan més evident es feia la divisió sexual del treball. Efectivament, l'organització de la vida quotidiana durant els dies no laborables reproduïa el model patriarcal: la vivència femenina d'aquest temps de no treball remunerat era sinònim de TDF; mentre que per als homes aquest temps s'invertia per entrar un sobresou a casa o era sinònim de temps lliure. La manca de reconeixement social i econòmic del temps dedicat al TDF explica per què les persones entrevistades tenen més present la figura del pare que la de la mare durant els caps de setmana. Una figura que és fàcilment idealitzada bé perquè era amb qui es compartien més moments de diversió –aquest és el cas de la primera cita–, bé perquè representava el valor de l'esforç i el sacrifici –com és el cas de la segona citació.

“Els meus pares, tots dos eren teixidors. El meu pare era dels còtums[?], un tipus de telers molt llargs, que feien mitges, mitjons, etc. I la meva mare, teler rodó, que feien... Bé, és el mateix però diferents telers. La meva mare, és clar, tots treballaven. I per ella el dissabte i el diumenge, els únics dies lliures, eren per fer la feina de la casa, per planxar, per rentar, que llavors es feia a mà. I el meu pare és el que ens duïa per tot arreu: a la platja, al cine, a tot.”(DGTC2)

“El meu pare, això sí, va ser un home que es va fer un fart de treballar... el meu pare dissabte i diumenge treballava, o sigui, es feia un fart de treballar Sí, perquè el dissabte al matí treballava a la feina habitual, i dissabte a la tarda, si no era fora de la feina, no s'havia d'anar a fer... Encara me'n recordo..., el diumenge, llevar-se a les sis del matí i anar de Canyamars a Mataró a peu al migdia, a l'hora del sol que anava a Can... Si en tota la setmana treballant en guanyava tres-centes, doncs diumenge al matí cinquanta pessetes.”(HGM1)

En el cas de la generació jove, els records d'infantesa també estan marcats per un pare que surt a treballar de bon matí i que torna als vespres a casa, si bé la figura de la mare varia més clarament segons la classe social: els fills i les filles de classe mitjana tenen present la imatge d'una figura materna com a responsable exclusiva de les tasques de la llar i la cura de les persones. La naturalització d'aquesta imatge explica per què les persones entrevistades generalitzen aquest tipus de família.

“La meua mare, quan nosaltres vivíem a Alcalà, no treballava mai. Això és curiós, ho pot fer la ciutat on vivia jo o també perquè era un altre temps, però allà les dones no treballaven o sigui jo tinc la imatge de les mamis portant els nanos a l'escola i llavors totes les mares. Alcalà era una ciutat de mares al matí, elles sortien a fer les compres, a fer el cafè, el gimnàs, o sigui, dels meus amics, cap mare treballava. Però jo i tots els meus companys. Era curiós. I clar, ella no treballava. Ella feia això, de mami guai. Estava amb nosaltres sempre. Hem gaudit molt d'ella, de la seva companyia, de jugar molt, d'anar a passejar, sempre. Això sí, el meu pare estava més fora. Però també tenia una feina que arribava a casa aviat, i els caps de setmana no treballava, divendres a la tarda tampoc.”(DJM1)

“Bueno, sí, jo he sigut filla de..., bueno, vull dir, la típica família que la mare és la que està per les criatures, perquè estava a casa, i el pare només estava treballant, a part que el meu pare quan érem molt petites tenia dos feines i no el veiem gaire.”(DJM2)

Es tracta d'un model familiar que s'estén durant els últims anys del franquisme i els primers anys de la democràcia. Una de les raons d'aquesta tendència es remet al procés de maduració de l'estructura social que té lloc al llarg de les dècades dels 60 i 70 amb l'expansió de les anomenades professions de “coll blanc” (Adelantado-Gomà, 2000). Aleshores, semblaria possible afirmar que aquestes professions afavoreixen l'ampliació de la classe mitjana a les ciutats de tradició industrial fins el punt que el sou del cap de família és suficient perquè la dona abandoni el mercat de treball i es faci càrrec de les criatures. En aquests casos, s'observa clarament com l'organització de la vida quotidiana dels membres de la llar es construeix entorn de la jornada laboral del cap de família fins al punt que l'ocupació de l'home condiona el projecte de vida familiar.

“Els dilluns en teoria faig festa, i els diumenges a la tarda també, perquè la botiga tanca a les 15. També el tema és com compaginàvem el cap de setmana amb els fills. Els dissabtes a la tarda estava sempre amb ells, i moltes vegades els dilluns sortíem amb tots, i demanàvem a l'escola que els deixessin fer festa per aquesta raó. I a l'escola ho trobaven excel·lent.”(HGMC1)

“Perquè el meu pare, abans de venir a Mataró, treballava en una empresa multinacional i sortia molt a l'estranger, o sigui que ell ha viatjat moltíssim. Sempre casa meua ha estat a Madrid, a Alcalà de Henares, i des d'aquí, que és on teníem les escoles i tot, ens hem anat movent. Per exemple, vaig estar dos anys vivint a Veneçuela, un any i mig al Marroc, també he viscut a Algèria, molts llocs. I sempre anàvem i tornàvem, segons les obres i segons la feina del meu pare.”(DJM1)

Fins i tot durant les vacances, una de les èpoques de l'any on perd importància el TTR, la vida quotidiana d'aquests fills i filles de classe mitjana segueix girant al voltant del cap de família, paradoxalment, absent durant la major part del temps.

“Sí, lo típic dels Rodríguez, el pare ens deixava allà al càmping que estava a la costa Brava, que estava bastant millor que ara, per cert, sí, ens quedàvem allà i el meu pare pujava els caps de setmana. Des de que acabava el col·legi, des del juny. I els caps de setmana també pujàvem. I aquí baixàvem, d'aquests tres mesos, doncs dues setmanes.”(HJM1)

“El meu pare venia a l'agost i al juliol i al setembre venia els caps de setmana, perquè ell treballava.”(DJM2).

En contrast amb aquesta idea, les persones joves de classe treballadora conserven els referents d'un pare i d'una mare presents al mercat de treball tot mantenint punts de coincidència amb els records d'infantesa de la generació nascuda durant la primera etapa franquista. Igualment, però, persisteix el pes simbòlic del model familiar patriarcal que suposa disponibilitat laboral absoluta per als homes i responsabilitats domèstic-familiars per a les dones les quals, en el cas de la classe treballadora, es veuen obligades a compaginar amb l'activitat laboral. Una qüestió, aquesta darrera, que mostra com la problemàtica que planteja el concepte conciliació acumula força més anys d'existència que les seves polítiques¹⁹⁷.

“La meva àvia. Ella vivia amb nosaltres. Es cuidava de mi. Em llevava, tot. Dinàvem tots junts. La meva mare plegava a la una i el meu pare una mica més tard, amb ell no sempre coincidíem. I també amb la meva germana, fins que no es va casar. I a la tarda la meva mare només treballava els divendres, o sigui que a les tardes, quan jo tornava de l'escola ella sempre era a casa.”(HJT2)

Més enllà de la família, cal parlar del paper de l'escola i de l'església com a transmissores de la disciplina horària industrial. Quan se'ls pregunta pel cap de setmana, les persones entrevistades de la generació gran parlen d'un dissabte lectiu i d'un diumenge festiu.

“Però el cap de setmana, jo recordo de petit -de petit-, el dissabte al matí, col·legi, a la tarda també, durant una època, que recordo que fèiem festa el dijous a la tarda. Llavors el dissabte hi anaves tot el dia. Per tant, el cap de setmana era... Llavors, diumenge pel matí missa...”(HGM2)

En efecte, l'horari escolar i el calendari religiós no són producte de la casualitat, sinó instruments que serveixen per transmetre una pauta horària i garantir la regularitat de la jornada laboral tot fixant els horaris i diferenciant els dies

¹⁹⁷ A l'apartat 8.3. del present capítol es tracta amb més detall aquesta temàtica.

laborables dels dies festius¹⁹⁸. La interiorització d'aquesta pauta durant la infantesa facilita l'acceptació de la disciplina laboral una vegada s'abandona l'escola i es comença a treballar. L'eficàcia del procés d'aculturació s'evidencia en aquestes citacions.

“Tot el dia. Si, fèiem moltes hores, i dissabte i tot! Dissabte al matí, si. Treballàvem tot el dia fins el dissabte al migdia. Però tenia 15 anys, només, tot i que llavors tothom treballava molt. De mica en mica ens van anar escurçant hores i ara treballem fins el divendres al migdia, només.”(DGTC2)

“[...] treballava nou hores diàries, sábados incluidos -jo el fi de setmana no el vaig conèixer fins bastant després-, dissabtes inclosos i jo cobrava -diràs home!, relativament era molt..., no, relativament seguia sent poc-, jo cobrava vuitanta-dues pessetes a la setmana”.(HGM2)

“Sí, evidentment llavors era per a tothom, perquè quan nosaltres vam deixar de treballar el dissabte era perquè tothom va deixar de treballar el dissabte. I mentre vam estar treballant el dissabte és perquè tothom treballava el dissabte.”(DGT2)

La desaparició del dissabte com a dia laborable comporta, automàticament, la modificació de l'horari escolar. Aleshores, paulatinament, el temps del cap de setmana adquireix un altre significat¹⁹⁹. És així com les modificacions de la dimensió material del TTR condicionen les representacions simbòliques sobre el temps. Des d'aquesta perspectiva, s'observa que les pràctiques i les disposicions entorn del període de vacances depenen del factor generacional. Certament, una de les diferències generacionals més rellevants en el procés d'aculturació de la disciplina laboral es troba en les vacances. En canvi, la generació gran pràcticament no gaudia de vacances.

“Però poca cosa es feia de vacances, no és com ara. És que la gent no teníem vacances. Teníem 8 dies.”(DGTC2)

L'allargament del període de vacances –escolars i laborals– permet que moltes persones de la generació jove tinguin les seves primeres experiències laborals durant aquest període.

“Sí, sí, sí. Ya de hecho siempre aprovechábamos vacaciones o cosas para irnos a trabajar con mi padre. O sea que era un trabajo que ya conocíamos y [...]”(HJT1)

¹⁹⁸ En aquest sentit, cal recordar que en el capítol segon s'ha identificat el pas de la irregularitat a la regularitat del TTR com un dels canvis implícits durant el procés d'industrialització.

¹⁹⁹ Tot i aquests canvis, cal recordar que la progressiva pèrdua d'importància del sector industrial i el creixement del sector serveis ha generalitzat, de nou, el dissabte laborable entre els col·lectius pitjor situats dins del mercat de treball.

8.1.2. Del control rígid al control flexible

Des d'una perspectiva generacional es posa de manifest com al llarg dels darrers quaranta anys s'ha mantingut la norma horària de la jornada laboral, per bé que n'han variat les característiques. La trajectòria laboral de la generació gran il·lustra les transformacions que la durada i la distribució del TTR han experimentat al llarg d'aquests anys. De fet, són diverses les veus que es fan ressò de la tendència europea a reduir la jornada laboral durant la segona meitat del segle XX com a resultat de les reivindicacions d'organitzacions sindicals (Muñoz del Bustillo, 1997; Miguélez, 2004). Sens dubte, aquesta reducció suposa una millora del benestar quotidià de la generació que la viu en primera persona.

“Em sembla que entràvem de les 8 fins a la 1 i de 3 a 7. Són 5, i de 3 a 7, 4. Nou hores. El dissabte de 8 a 1! Nou per cinc, 45, i cinc, 50 hores. I ara en fem 40 a la setmana. I em sembla que teníem 3 setmanes de vacances. No recordo si eren 2 setmanes o 3. Però després ja va ser un mes.”(DGTC2)

Per al cas espanyol, cal dir que el desenvolupament de l'*estat del benestar* i la legalització de les organitzacions sindicals amb l'arribada de la democràcia permeten limitar les eternes jornades laborals a les fàbriques, que deixaven completament exhausts els treballadors i les treballadores. Així ho recorden aquestes dues persones de la generació gran, filles de la immigració espanyola interior dels anys 40. Malgrat que el seu relat fa referència a una experiència viscuda fa més de trenta anys, la realitat que descriuen no s'allunya massa de les vivències i experiències que acumula bona part de la immigració actual.

“Muchas, porque yo recuerdo que me levantaba a las cuatro y media o cinco menos cuarto y bajábamos un grupo de personas por el camino. Como entonces aquí era todavía más pueblo que ahora, iba todo el mundo andando, y por el camino nos íbamos juntando muchísima gente que nos conocíamos de cada día. Íbamos unas a la misma fábrica, y otras, a otra. Y trabajaba muchísimas horas, muchísimas. Y nos quedábamos a comer allí al mediodía, lo que quería decir que podías trabajar una hora más. No es que te tiraras dos horas, no: comías y en una hora te habías sentado un ratito, habías reposado un poco y te enganchabas otra vez a trabajar, a la plancha o a lo que fuera, a lo que estuvieras haciendo. Trabajaba muchas horas. Yo recuerdo que yo llegaba a mi casa por la noche. Yo recuerdo que me ponía a comer y con la cuchara en la mano se me caía la cabeza en el plato. Muchas horas.”(DGT1)

“Porque era muy duro, trabajaba de lunes a lunes, día y noche, en ocho años estuve época de todo. Estuve época del año que trabajaba todos los días, todos los días. Algún año que hicimos domingos. No trabajaba el domingo. Cogía algún año. Un año o dos. Y otros años que hacía en los pueblos había un correturnos. Para que los demás pudieran descansar había una persona que corría turnos, con lo cual me caía a lo mejor un martes, y descansaba un martes.”(HGT2)

En el cas de les persones més ben situades dins del mercat de treball, l'allargament de la jornada laboral sovint es feia a través de la pluriocupació masculina. Es tracta d'una pràctica molt comuna durant aquella època que, com es veurà a l'apartat següent, també forma part de les estratègies laborals d'algunes persones de la generació jove, especialment, dels homes.

“O sigui que treballava en una empresa normal, que treballava quaranta-vuit hores, dissabte al matí i tot, i llavors tenia al vespre, de dos quarts de vuit a dos quarts de deu o les nou, me n'anava a fer pluriempleo a una altra empresa a fer seguros socials, que era una empresa bastant gran també a Mataró.”(HGM1)

Així com la generació gran recorda com una conquesta social la reducció dels dies i les hores de TTR, la generació jove veu com les noves modalitats del TTR introdueixen una incertesa temporal, inexistent fins aleshores, que es fa patent a través d'uns itineraris laborals inestables. Aquesta vivència no forma part de la trajectòria laboral de la generació gran, acostumada a l'estabilitat i la continuïtat de l'itinerari laboral.

“Trebalo en una empresa des de fa 40 anys. Bé, no és la mateixa empresa, però són les mateixes persones. L'empresa va canviar de nom i de lloc, però els jefes són els mateixos. És una empresa del sector tèxtil, que funciona. I allà estic a l'oficina.”(DGT2)

El malestar que genera aquesta incertesa explica per què sovint s'obliden les fites socials assolides durant el segle XX entorn de la jornada laboral. El problema ja no és la quantitat d'hores treballades –per bé que en alguns casos segueixen sent molt elevades– sinó la incertesa del TTR dictada per la lògica de la flexibilitat que impera en el mercat de treball. És a dir, la legalitat laboral empara, formalment, la duració de la jornada laboral però no la seva distribució. Per aquesta raó alguns autors han apuntat que la flexibilitat i la temporalitat són el determinant principal del canvi actual en les representacions que la generació jove es fa de l'ocupació (Santos Ortega, 2006). Aquesta incertesa temporal comporta un trencament amb l'homogeneïtat de la jornada laboral industrial però, en cap cas, no implica la pèrdua de pes de la norma horària laboral. Encara més, la interiorització d'aquesta norma sembla més eficaç en la mesura que la precarietat laboral debilita la capacitat de resistència del col·lectiu de joves. Tal com apunta Alonso (2001), l'ocupació dèbil comporta una fragmentació de la identitat laboral i una crisi de la cohesió social a l'hora d'organitzar-se per reclamar millores en les condicions laborals.

Davant la permeabilitat de la flexibilitat temporal i les múltiples formes amb què es manifesta, alguns especialistes recorren a l'eslògan de la generació flexible per

referir-se a l'actual condició laboral juvenil (Santos Ortega, 2006). Si bé és cert que un dels col·lectius més afectats per la flexibilitat temporal són els joves, no és menys cert que hi han diferències intrageneracionals segons factors estructurals com ara el nivell estudis, el gènere o l'ètnia. Com molt bé apunten alguns especialistes en treball, el temps ha esdevingut la clau de volta de la segmentació del mercat laboral (Prieto, 2007)²⁰⁰.

Així doncs, les condicions materials d'existència accentuen o atenuen l'impacte de la flexibilitat temporal i modelen la capacitat de resistència individual. De manera que els elements principals de distinció entre els membres de la generació jove no es troben en el control de la flexibilitat, sinó en els condicionants i les raons a través dels quals s'hi arriba. Ambdós aspectes expliquen per què la percepció i el significat d'aquesta flexibilitat temporal és diferent segons la posició que s'ocupa dins l'estructura social.

Les persones de classe treballadora viuen la flexibilitat amb vulnerabilitat i resignació davant d'un mercat laboral que imposa les seves regles de joc. En canvi, les persones de classe mitjana amb estudis superiors accepten i viuen les condicions laborals flexibles com una factura que cal pagar per adquirir experiència laboral, l'assignatura pendent d'una generació sobrequalificada. Una de les conseqüències que comporta l'acceptació d'aquesta flexibilitat és l'abús d'hores de treball remunerat per part de l'empresa. Probablement, aquest abús s'assumeix pensant que a la llarga s'aconseguirà sota la pauta de flexibilitat autònoma descrita per Prieto (2007).

“Segons el contracte treball de nou a dues i de quatre a set. Però a la pràctica si treballes al camp pot ser que et llevis a quarts de sis i que tornis a casa a les deu de la nit. No es paguen hores extres. Ho faig perquè la feina m'agrada. El que faig m'agrada. L'empresa també té un nom reconegut i crec que puc aprendre molt.”(HJM2)

“Sí, el diari nacional d'allà. Feia política i després treballava per la ràdio d'allà també. I també feia informatius. I entrava, per exemple, a treballar a les deu del matí, i sortia a les deu de la nit. Perquè clar, això segons, en eleccions jo recordo, no sé, acabar a les quatre de la matinada. És normal. Clar també jo suposo que jo no tenia experiència, sortia de casa sola, que mai ho havia fet.”(DJM1)

²⁰⁰ Més concretament, Prieto (2007) diferencia quatre grups de treballadors/es segons la configuració del seu temps de treball: el manteniment de la pauta tradicional entre els treballadors/es de producció directa en una gran empresa industrial; la pauta de flexibilitat autònoma entre els i les professionals i quadres de la banca; la pauta de flexibilitat heterònoma entre les caixeres de supermercats; i les noves formes de gestió del temps de treball a les administracions públiques que es pot trobar, per exemple, entre les infermeres d'hospitals públics.

La lògica de la flexibilitat introdueix noves formes d'organització del treball que, a diferència de la lògica fordista-taylorista, sovint són invisibles pels treballadors i treballadores. Aquesta manca de visibilitat i percepció de les formes de control sobre el treball explica per què moltes persones joves tenen la sensació de controlar el TTR malgrat la incertesa temporal que empara la seva situació laboral. Les raons d'aquesta falsa percepció de control lliure cal cercar-les en el predomini d'una concepció del temps quantitativa que implica la construcció d'arguments segons la comptabilització horària. Des d'aquesta perspectiva, algunes persones viuen positivament la flexibilitat del TTR –percebuda com una forma de llibertat– perquè només la valoren com una manca de rigidesa de les hores que es treballa. Tanmateix, aquesta vivència menysté el rerefons de la flexibilitat: formes de control implícit i requeriment de plena disponibilitat temporal. Es tracta d'un control invisible però constant en el qual no hi ha la figura de l'encarregat que marca el ritme de la producció, ja que el propi subjecte és el responsable d'assolir els objectius fixats per l'empresa.

“El contrato, evidentemente, pone por horas pero no es real. Luego hay... Cada persona, cada comercial o cada repartidor... Bueno, yo creo que todas las personas de la empresa, todos los compañeros míos tienen unos tratos con la empresa aparte, que son un valor que ellos tienen que dar por lo que tú haces o por lo que no haces o cómo tú respondes con tu faena. Pero los contratos son de cuarenta horas. Ahora, también hay que decir que en la calle nunca son horas reales. Que a lo mejor son doce horas, pero..., aunque sí que estás trabajando, que no estás haciendo ninguna cosa de ocio, porque no la puedes hacer, primero de todo te pilla fuera de casa y es más difícil. Pero sí que..., sí que es verdad que a lo mejor haces una visita y tienes que hacer tiempo para otra, o bueno, estás en el coche o, bueno, puedes hacer cualquier otra cosa, pero no son reales. Yo creo que horas reales de trabajo es una persona que está en una línea de fabricación; eso sí que son ocho horas reales de trabajo. Lo nuestro, aunque sí que estamos fuera de casa, pero es diferente, no es tan dinámico. Es distinto. De hecho de mis amigos soy la envidia, porque hago más horas que ellos, pero sin embargo puedo hacer lo que me da la gana siempre y cuando quiero. Y al día siguiente me tengo que espabilar y punto. Me da igual. Con la libertad que hay ahora...”(HJT1)

L'eficàcia del control flexible es posa de manifest en aquesta persona entrevistada de classe mitjana que atribueix a característiques individuals el malestar que generen les noves formes de control del TTR. Unes formes que no percep i, que en tot cas, atribueix al ritme de treball propi del seu entorn laboral. Novament, es percep el treball per objectius com quelcom positiu perquè aporta llibertat a l'hora d'organitzar la feina i no es té present que d'aquesta manera el TTR es dilata al llarg del dia tot restant disponibilitat per fer altres activitats.

“Ningú em deia a l'hora que havia d'arribar ni a l'hora que havia de marxar. Això no m'ho han dit mai, però, clar, la feina te la demanen. Indirecta o directament

te la demanen. Tinc l'inconvenient de ser una persona superexigent amb mi mateixa, llavors, clar, això m'ho va complicar una mica. En el sentit de que si alguna cosa no em sortia hi ha el típic que igual plega i se'n va a casa, i si jo em dono compte a les set de la tarda que no m'ha sortit, pues, ho repetia al mateix moment [...] arribava a la «uni» a quarts de deu, i ja està. Si em quedava tot el dia allà fins a les nou de la nit... El que passa és que a la «uni» també es perd molt temps, no? Lo típic que coneixes gent, no sé què, però... Al principi en perds molt, te'n vas a esmorzar i t'estàs una hora i al final ja no vas ni a esmorzar perquè no tens el moment. Potser treballo més que altres, però també rebo les meves compensacions a nivell personal... Estic més reconeguda que ells a lo millor en el seu lloc... Realment, si no he tingut res a fer aquí, no em «donc» compte i vaig arribant..., i és que m'agrada, vull dir! I més vora la tarda quan la gent comença a desfilar, que et quedes sol i tranquil i aprofites per fer [...]”(DJM2)

Una de les conseqüències de la flexibilitat temporal és la major individualització de les relacions laborals i, per tant, una pèrdua de la força negociadora que, entre altres fites, va fer possible la reducció de la jornada laboral. Les persones de la generació jove no semblen preocupades per aquest fet; ans al contrari, valoren positivament el tracte individual perquè els dona la sensació d'un major control sobre la seva vida. Però la flexibilitat temporal fragmenta el treball, disgrega els interessos de les persones treballadores i col·lapsa qualsevol iniciativa organitzativa. Aquests són elements que permeten explicar l'actitud de consentiment entre la generació jove. Algunes veus parlen de la imposició d'un *habitus flexible* que garanteix una conformitat amb el protocol de la inestabilitat (Mauger, 2001). En el millor dels casos, aquest consentiment s'emmarca per la citada sensació de control individual sobre el TTR, per bé que aquest segueix en mans del capital. L'única diferència és que s'ha passat d'una forma de control rígid a una forma de control flexible, però ambdues tenen la capacitat de condicionar els temps socials de les persones. En el pitjor dels casos, el consentiment implica la vivència individual de malestar. Com diu Santos Ortega, aquest malestar: “[...] no se ve pero se siente, y se repliega en la subjetividad del trabajador. Se expresa en el resentimiento tantas veces declarado hacia el trabajo” (2006:65).

“«Llavons», clar, això un any, i un altre, i va arribar un moment... «Llavons», com que no hi estava gaire bé, allà..., però, bueno, hagués pogut aguantar, vull dir, no és allò que dius: «Oh, no, no, estic amargada! No.» Jo, com que a les feines vaig al meu rollo..., jo vaig a treballar i quan acabo..., m'entens? No és allò de [...]”(DJTC1)

8.1.3. Canvis de torn, horaris atípics i contractes temporals

És prou sabut que els canvis de torn, els horaris atípics o els contractes temporals són tres de les formes més habituals amb què es manifesta la flexibilitat temporal, principalment, entre les persones pitjor situades dins del mercat de treball. Òbviament aquestes tres modalitats condicionen el TTR i, consegüentment, afecten el benestar quotidià. A partir de les entrevistes, s'observa que els canvis continuats de torn comporten incertesa a l'hora d'organitzar la vida quotidiana, sobretot, quan hi ha càrregues de cura. Una situació que afecta, especialment, les dones de classe treballadora tant perquè són les més perjudicades per la segregació horitzontal del mercat de treball com perquè assumeixen amb naturalitat el rol de mestressa de casa. Elles són la cara més visible de la flexibilitat heterònoma descrita per Prieto (2007).

“Bé, tenia de matí i tarda, el rollo que hi havia no era... Hi han molts problemes, bastants treballadors, molta rivalitat... «Llavons», clar, va començar la història de que quan anava a la tarda... Quan anava de matí no passava res, perquè l'A se'n va ara i tenia el nen fins ara, vull dir que no... Jo me n'anava a les sis del matí i el nen es quedava, fins allò que el tenies que vestir... Això mai.”(DJTC1)

A banda de les dificultats per atendre les necessitats quotidianes de la llar-família, el fet d'estar setmanalment pendent del torn de treball impossibilita desenvolupar activitats no laborals de forma continuada. A més, situa en posició de subordinació la persona treballadora en la mesura que la seva vida depèn de les decisions que el cap de personal pren cada setmana, sovint percebudes com quelcom subjectiu. Aquest fet contribueix a l'esmentada vivència individual d'un malestar que no té expressions socials subjectives (Santos Ortega, 2006).

“Normalment en feia una de dematí i una de tarda, però moltes vegades feia lo que li donava la gana.”(DJTC1)

Les preferències de les persones entrevistades respecte els torns de treball posen de manifest la lògica quantitativa a l'hora de representar-se el TTR. L'horari intensiu de matí és un reclam generalitzat entre les persones de la generació jove perquè permet concentrar les hores dedicades al TTR i alliberar les tardes, que és la franja del dia més valorada socialment.

“Mucha gente entra en cuestión de decir: 'Bueno, cuando pase un tiempo te ponemos de mañana.' Las más antiguas van con la esperanza del turno de mañana, que gusta más. Tienes la tarde libre... Las tardes son de 1 a 9, te parte todo. Entonces claro, se te echan encima.”(DJT1)

“En principi la Caixa Laietana és una feina que està bé i bàsicament tinc les tardes bastant lliures i aprofito per fer el que em dóna la gana.”(HJM1)

Probablement, la vivència de la tarda com a temps lliure és un tret característic de la generació jove acostumada a realitzar activitats extraescolars durant la seva infantesa. En aquest sentit, sembla possible apuntar un canvi generacional en la percepció subjectiva i la vivència del temps de no treball durant els dies laborables. Es tractaria d'un canvi impulsat per una societat que cada vegada ofereix més possibilitats de realització personal més enllà de l'ocupació. Un dels factors que afavoreix l'ampliació d'aquest ventall d'opcions és el desenvolupament de la societat de consum i la consegüent mercantilització de l'oci. Altrament, s'identifiquen nous valors i noves identitats deslligades de la lògica classista, així com noves formes organitzatives d'acció col·lectiva a més dels partits i els sindicats (Adelantado-Gomà, 2000). En qualsevol cas, com s'explica al capítol primer, algunes veus especialitzades situen en aquest context l'emergència de l'escassetat de temps com una percepció pròpia de l'imaginari col·lectiu vigent a la *societat del benestar* (Luhmann, 1992). A l'interior d'aquest escenari, el domini de la lògica econòmica imposa la maximització de l'ús del temps fins al punt que augmenta l'actitud de voler fer moltes coses en un estret interval temporal. Segons Nowotny (1993), cal interpretar aquest fenomen com la resposta a la necessitat de temps que sorgeix quan entren en discrepància l'abundància de possibilitats i l'escassetat relativa del temps present.

“Clar, és que, no sé, porto un parell d'anys que estic superbé. Sempre faig cosetes. Em diuen, ‘com és possible que tinguis les tardes lliures i sempre estiguis tan ocupada?’”(DJM1)

En canvi, la generació gran ha estat socialitzada laboralment sota el paraigua d'un horari laboral industrial rígid on la norma era la jornada partida o, en tots cas, els torns de treball fixes a les fàbriques. Aquest fet explica per què les seves preferències no valoren positivament la jornada intensiva, malgrat les possibilitats que aquesta pot representar a l'hora de desenvolupar altres activitats més enllà de l'ocupació. La força de la disciplina horària transmesa a través de l'escola i la família persisteix en plena etapa adulta tal com s'evidencia a través de les entrevistes. Tanmateix, les raons que condueixen a rebutjar la modificació dels horaris laborals varia segons el gènere: per a les dones suposa la desestructuració de la vida quotidiana, mentre que per als homes comporta la pèrdua de sentit de determinades franges horàries.

“No ho sé. No ho he provat mai, no sé si m'aniria bé. Suposo que m'hi hauria d'adaptar. Perquè llavors també, a veure, jo al migdia encara vinc a casa, encara

faig "algu" a casa, vull dir, en aquest cas perquè tinc el dinar fet. Però no sé si m'aniria més bé o no m'aniria tan bé."(DGT2)

"A mi m'agrada la jornada partida. No m'agradaria la jornada contínua perquè així véns a casa, mengem junts, el meu marit també bé [...]"(DGTC2)

"És que si jo treballés menys hores, ha arribat un moment que ho haig d'anar assumint de mica en mica, si no em trobaria un buit. És clar, si tingués una altra diversió a part de dir treballa menys hores, però tinc alguna cosa per emplear... encara que sigui de dir si jo me'n vaig a la platja cada dia o cada dia me'n vaig a fer la volta, ara en aquest moment diria: «A les tardes faig festa, puc fer festa a les tardes», però què? Ara sí, ara tindria feina... tindria feina per les obres però arribaria un moment que diria: «Bé, i ara què faig, a la tarda?»"(HGM1)

Tot i que les preferències de la generació jove es decanten per la jornada intensiva, a través de les entrevistes s'observen les resistències quotidianes que comporta la interiorització de les normes socials vigents en la societat contemporània. Per bé que aquestes resistències varien segons la classe i el gènere perquè no tothom disposa dels mateixos recursos i condicions a l'hora d'usar i donar significat al temps.

Les persones joves de classe treballadora tenen menys capacitat per dotar de significat i contingut el temps de no treball remunerat. Aquesta manca de recursos per disfrutar i aprofitar el desitjat temps lliure s'accentua en el cas dels homes, que no perceben com a pròpies les responsabilitats domèstiques i de cura, dues activitats que "omplen" el temps de no treball remunerat de les dones. En efecte, com ja s'ha vist en una citació anterior, l'acumulació diària d'hores de no treball remunerat suposa més temps de TDF per a les dones de classe treballadora.

"Luego, sobre las 3 o así llego a mi casa. Estoy una horita en casa de mi madre, o ni eso, no llega, mientras subo y eso. Vengo aquí, recojo un poco la cocina, hago la cama, y no hago nada más: me acuesto. Sí, porque si no, luego no tiro. Duermo una horita o así. Luego ya me levanto de otra manera y ya sí: si tengo que hacer lavadoras, o doblar, o lo que sea de las tareas de mi casa, lo hago. Si tengo que ir a comprar, salgo. Llego aquí, hago la cena [...]"(DJT1)

"Sí, sí, desde luego. Ara tinc..., a les tardes, pues, el vaig a buscar al cole, el porto, el banyo, li dono el sopar -perquè a les sis i mitja de la tarda ja li dono el sopar, sinó dorm- i llavors ja s'adorm. S'adorm a l'hora que sigui, a les set, les vuit, l'hora que... Però ja faig la feina que tinc que fer jo [...]"(DJTC1)

La no percepció de responsabilitats domèstiques i de cura junt amb la força de la disciplina industrial explica per què l'acumulació d'hores lliures durant el dia es viu com a temps buit²⁰¹. Però a diferència de la generació gran, aquesta vivència no

²⁰¹ Respecte a aquesta qüestió, cal fer referència al balanç que realitza Anttila (2004) sobre els resultats de la mesura política coneguda com el 6 + 6 finlandès. Com s'ha explicat en el capítol segon, aquesta mesura proposa una reducció i una reorganització del TTR amb la definició de dos torns de treball de sis hores cadascun. D'aquesta manera, d'una banda, s'obtenen dos llocs de treball i, d'altra banda, s'amplia l'oferta d'horaris dels serveis, així com la capacitat productiva de les fàbriques. Però més enllà de les virtuts tècniques, Anttila (2004) posa de manifest la manca de sensibilitat social a l'hora de fer ús del temps lliure diari que ofereix el torn de sis hores. El cas és que només les persones amb

altera la preferència cap a una jornada intensiva. Bàsicament, perquè aquests homes valoren la seva situació des dels criteris de la lògica economicista a partir dels quals s'entén que, com més quantitat d'hores lliures juntes, més benestar. Independentment de la qualitat, el contingut i el significat del temps que comporten aquestes hores. Així s'evidencia en el relat contradictori d'aquest entrevistat, el qual vol seguir acumulant dies de festa durant la setmana encara que, sovint, no sap què fer.

“Aquesta setmana de festa se'm fa llarga, perquè sé que em puc llevar dimecres a la una del migdia i em queda la tarda de dimecres, tot dijous, tot divendres i tot dissabte fins a les vuit del vespre que no treballo. M'ho passo molt bé, no ho canviaria, però es fa llarg. Sí, i ara s'estan replantejant de fer això de les vuit hores, però com que no surten els números i hem de treure les vacances i la gent no ho vol. Cada tres mesos quinze dies de vacances està molt bé. La gent no vol donar les vacances. Quan treballo moltes hores ja no puc fer res, però tinc molts dies de festa. A mi aquest horari ja m'està bé.”(HJT1)

De fet, els discursos contradictoris són comuns en les persones de classe treballadora entre les quals s'han magnificat els beneficis de la jornada intensiva al matí sense percebre els obstacles que els impedeixen convertir aquest temps de no treball remunerat en temps de lliure disposició personal i, per tant, en factor de benestar quotidià. Aquest és el cas de la següent persona entrevistada, qui en un primer moment de l'entrevista valora l'horari de la seva feina i, més endavant, explica com les tardes són una pèrdua de temps.

“A veure, sincerament, ha de ser una feina molt bona, per canviar, perquè si he aguantat tot el que he aguantat fins ara, ara que ja estic ja més o menys, psicològicament estic més centrada... Un horari de vuit a tres, aquí, a cinc minuts de casa, i les tardes lliures, no la trobo enlloc.”

[més endavant de l'entrevista]

“Jo ara ho penso i dic: «Ara que tinc les tardes relativament lliures i em fa pal fer qualsevol cosa, perquè m'he acomodat molt, no sé com aguantava abans.» Cada vegada m'estic tornant més vaga. Vaig fent cosetes, però moltes vegades no faig res, eh! M'estiro al sofà, aquell dia que dius: «Estic tan cansada que no pots fer res», però jo dic que quan menys fas menys vols fer.”(DJT3)

Contràriament, les persones joves de classe mitjana que fan jornada intensiva dediquen les tardes a realitzar activitats per a si mateixes que van des de la pràctica d'esport fins a la formació continuada. A diferència de la classe treballadora, en aquest cas coincideixen les pràctiques i les disposicions, ja que les tardes són pensades i viscudes com a temps de lliure disposició personal.

responsabilitats de cura són capaces de dotar de sentit i contingut a aquest temps. Una observació que posa de relleu la persistència de la divisió sexual del treball i el pes de la norma horària industrial.

“Sóc a la feina i ja s'estan preparant coses per a la tarda. Què faré aquesta tarda? Vols quedar...? No sé què... Llavors a la tarda faig els 'recadus', vaig a comprar, estic per aquí, quan estudiava llavors estudiava, faig els 'recadus' que he de fer, i a les sis o les set (perquè normalment jo faig esport quatre dies a la setmana), agafo les bambes i me'n vaig a córrer o lo que sigui.”(HJM1)

“Ara faig un curs de no sé què, vale, perquè m'ho puc permetre, i ara que no tinc fills, ni res, m'agrada aprofitar-ho. Tenir la possibilitat de fer aquestes coses. Ah, també sóc voluntària d'una ONG. Fem coses.”(DJM1)

L'ús i la percepció de les tardes com a temps de lliure disposició personal són comuns entre els homes i les dones de classe mitjana sempre que no hi hagi responsabilitats de cura. Quan es dona aquesta situació, les dones valoren i aprofiten l'horari intensiu per atendre les persones dependents, una tasca que perceben com a pròpia. La persistència del model patriarcal explica per què la modificació de les pràctiques i les disposicions del temps s'expressa únicament en termes de doble presència femenina.

“Jo el que vull és treballar però amb una jornada que jo a les tardes pugui estar amb els meus fills. Per això he sigut mare. Jo no vull tenir una feina que vagi tot el dia ocupada i que vegi els meus fills tres hores al dia. Com a mínim, poder treballar els matins, per exemple, però les tardes sagrades per a ells. Almenys fins que els nens siguin més grandets. Això ho tinc molt clar.”(DJMC2)

En aquesta situació, el curs de vida esdevé un factor condicionant del benestar quotidià en la mesura que les criatures suposen una pèrdua de temps de lliure disposició personal per a les dones de classe mitjana. A diferència de les seves mares, durant la seva joventut s'han acostumat a disposar de temps per a elles mateixes, fet que explica per què la sensació de pèrdua és més gran.

“Que sí que me la podia endur i que ja et dic que d'allò, però també necessito temps per a mi.”(DJMC1)

“Aleshores és netejar cuina, endreçar i si tinc que preparar alguna cosa ja per al vespre o si tinc una mica de temps per a mi. El poc temps que tinc per a mi és aquesta hora. Aquest dorm, però de vegades no vol dormir. Poder seure i fer migdiada fa molt de temps que no puc fer-ho. Per això et deia que el temps meu és zero. De seguida són les cinc i vaig a buscar-lo; bé anem al parc, bé anem a fer algun encàrrec; o hem d'anar a comprar o quedem amb algú.”(DJMC2)

En canvi, aquesta sensació de pèrdua del temps de lliure disposició personal no es detecta en el relat dels homes joves de classe mitjana amb criatures. És més, sembla que disposen de suficient temps de no treball per marcar la diferència entre el temps de parella i el temps personal²⁰².

“He preferit dedicar el temps lliure meu personal, no el de parella, a altres coses, no a fer esport. Bàsicament fotografia. No. Afortunadament tinc temps per

²⁰² Aquesta i altres qüestions sobre la relació del TTR i el temps de cura es tracten amb més detall en el capítol desè.

fer coses, a veure, tampoc molt, però... Però m'agrada la fotografia. A part de tirar les fotos que això, evidentment, no ho puc fer aquí, no, però de tant en tant ja puc anar a alguna sortida fotogràfica que faci l'associació fotogràfica en la que estic ara o pel meu compte.”(HJMC1)

Com apunta Alonso (2001), els horaris atípics comporten una desocialització de l'ocupació estable i la jornada laboral homogènia. Ambdós aspectes susciten noves maneres de viure juxtaposades, impermeables i diferencials que per a alguns suposen precarietat i per a altres, símbol de prestigi. Això és possible en un context on les dinàmiques socials cada vegada apareixen més deslligades d'allò estrictament productiu i més properes als aparells simbòlics. Certament, cada vegada més, el consum s'utilitza com una forma d'identitat personal, però sociològicament cal tenir present que els canvis en els processos productius influencien els canvis en les formes de consum i a la inversa (Borràs, 1998). Des d'aquesta perspectiva, s'entén per què les persones de classe treballadora accepten determinats horaris atípics que comporten una absoluta desincronització dels temps amb la parella. En aquesta tessitura, emergeix de nou la lògica del control flexible, ja que l'horari atípic és viscut com una situació individual que es pot arribar a naturalitzar fins a menystenir els seus efectes negatius sobre la relació de parella i el benestar quotidià²⁰³.

“Sí, fèiem de vuit a una... de vuit a una menos quart, i de tres a sis i quart. Bé, bueno, arribava jo a les sis i mitja a casa i l'A se n'anava a les set, però, bueno, nosaltres sempre hem estat igual. És que la nostra vida sempre ha sigut molt... Ell sempre ha treballat de lo mateix, «llavorens», clar, a les set i mitja de la tarda ell ja se'n va. «Llavons», jo si em llevo al dematí per anar a treballar aviat... Al migdia no dina; ens veiem a l'impasse aquest de les dues hores o dues hores i mitja que ve a la tarda.”(DJTC1)

“Ella treballa de diumenge a la nit fins divendres al matí. Comença diumenge a les deu de la nit i plega divendres a les sis del matí. Fa tots els dies seguits. La meva jornada laboral és que de les dues setmanes que jo treballo de nit, una setmana treballo tres dies i l'altre setmana en treballo quatre per a tenir la base de l'horari del funcionariat. O sigui que quan treballo faig dotze hores de feina. Per tant la primera setmana treballo dilluns i dimarts i dissabte i diumenge, són quatre dies i faig dotze hores, de les vuit del vespre a les vuit del matí. Per tant dimecres, dijous i divendres tinc festa. I la segona setmana al revés, treballo dimecres, dijous i divendres i la resta festa. És una mica enrevessat, perquè la meva dona se'n va a treballar diumenge a la nit, i jo començo a treballar dilluns però al vespre, un dia després d'ella. Llavors ella ve a dormir a les sis del matí i jo al cap d'una estona em llevo. Home, s'ha de fer. Clar que ens agradaria dormir cada dia junts, però és així. No ens qüestionem fer-ho d'una altra manera perquè això és el que hi ha. Ella està mirant de demanar canvi diürn, fer quinze i quinze o un mes de cada, ho està intentant, és una mica complicat. A ella li agradaria poder estar totes les nits aquí, ja veurem.”(HTJ2)

²⁰³ Com s'explica a l'apartat següent, el consentiment d'aquests horaris atípics es viu com el preu que cal pagar per poder accedir als béns de consum que ofereix el mercat sovint màxim referent a l'hora de construir el projecte de vida i la identitat.

En efecte, la vivència d'aquesta desincronització horària de parella és diferent segons els homes i les dones; aquestes últimes la viuen amb més malestar quotidià. Bàsicament, perquè aquests horaris desincronitzats no alteren la pauta temporal que fixa l'organització de la vida quotidiana entorn de la jornada laboral del cap de família. De manera que aquest malestar femení té molt a veure amb la situació de doble presència en què viuen immerses aquestes dones.

“Me levanto a las 5 y cuarto o así; me lavo o me ducho, voy a trabajar. Llego al trabajo... Plego a las 2... Llego aquí, hago la cena de él, la comida del día siguiente, mi cena, y lo espero a que venga. A las 11, 11 y media, 12, depende de la hora en que venga; a lo mejor viene pronto, a las 9. Y cuando viene, le pongo la cena ¡y me voy a la cama! [Risas.] Eso es lo que hago durante el día. Y cuando le pongo la cena, a lo mejor me dice que me siente un rato, porque sino no tenemos comunicación, como yo digo; pero si es muy tarde... Yo me levanto a las 5 de la mañana. Si me siento una hora, mi cuerpo ya no puede más.”(DJT1)

La naturalització del patró mestressa de casa, i els estereotips de gènere que li són associats, explicaria per què aquesta entrevistada no s'adona que l'origen del seu malestar és la divisió sexual del treball dins la llar. Malgrat que assumeix la major part de la càrrega total de treball, es planteja tenir una criatura com a possible solució al seu malestar. La qual cosa evidencia encara més la forta interiorització del model familiar patriarcal que impossibilita percebre les situacions de subordinació que pateixen moltes dones joves de classe treballadora. Com es veurà al capítol desè, la precarietat laboral és una de les causes que explica la idealització de la maternitat entre la generació jove.

“¡No coincidimos en nada! Y me siento a veces sola y digo: ‘Si tuviera a mi crío me iría al parque, saldría con él.’ También pienso así. Pero por ahora no. El año que viene, como decía, como digo todos los años [Risas].”(DJT1)

Finalment, cal parlar de la temporalitat com un dels aspectes que més afecta la situació laboral del col·lectiu de joves en forma de contractes temporals. Aquesta pràctica repercuteix negativament sobre el seu benestar quotidià perquè dificulta el disseny del projecte de vida; la incertesa laboral augmenta les dificultats dels joves i les joves per projectar el futur en funció del TTR. Segons Leccardi-Rampazzi (1988)²⁰⁴, aquesta incertesa biogràfica comporta més malestar i inquietud a les dones joves que als homes joves, bàsicament perquè les primeres senten una necessitat més gran de complir amb les seves eleccions de manera autònoma.

²⁰⁴ En un estudi sobre les vivències temporals de nois i noies entre 16-25 anys, Leccardi-Rampazzi (1988) constaten l'emergència de nous temes i característiques segons el gènere. Una d'elles és la particular forma femenina de governar la incertesa en l'adolescència: els nois opten per viure el present; les noies no poden evitar pensar en el futur en la mesura que tenen el temps biogràfic més estructurat.

En qualsevol cas, la temporalitat representa un dels canvis més notoris del mercat de treball a través del qual es constata el pes dels factors biogràfics. En concret, aquest pes és constatable amb les percepcions subjectives al voltant del TTR que tenen les generacions estudiades: la continuïtat laboral és un element característic de la trajectòria laboral de la generació gran, mentre que la fragmentació ho és de la trajectòria laboral de la generació jove.

“Al despatx, el mateix. Vaig entrar al telèfon i després em van anar canviant de lloc. Després estava a producció, que encara hi estic. Saps què passa? que aquesta empresa va tancar, vint anys més tard. I em van tornar a avisar, van muntar només una comercial, sense gent treballant. I ara ja tornem a ser 50, en aquesta empresa, que continua la mateixa marca de Can Sobirà [...]”(DGTC2)

No és estrany, doncs, que l'estabilitat laboral sigui una demanda generalitzada entre la generació jove. Tanmateix, igual que les altres modalitats flexibles de TTR, la temporalitat tampoc no afecta de la mateixa manera tots els membres d'aquesta generació. Novament, la classe i el gènere esdevenen els dos factors més explicatius: les persones joves de classe treballadora anhelan l'estabilitat laboral en totes les seves dimensions, mentre que els desitjos de la classe mitjana són molt més específics. A més d'una major estabilitat laboral, el capital cultural d'aquesta classe mitjana explica la manca de preocupació per una inestabilitat laboral que travessa tot el mercat laboral però que afecta determinats sectors de la població. És a dir, són conscients que el seu nivell de formació i especialització els proporciona una posició de sortida privilegiada en la cursa cap a la cerca de feina. Saben que tenen més possibilitats de trobar feina en relació amb les seves aspiracions.

“No, m'és igual, que ara penso: «Estic fent lo que m'agrada, estic més o menys tranquil·la, estic fent currículum, em paguen bé, pues, mira, si surt l'oportunitat, fantàstic. Si no...», de vegades com que també em saturo una mica de jefa, penso: «Mira, de vegades, si me'n vaig, pues millor.» I de vegades penso: «Si se m'acabés el chollo, que millor, perquè a lo millor, diria, bueno, me m'aniria en algo millor que a lo millor m'estic perdent i no ho sé.» Que passa que, clar, dir que no a una feina que t'estan pagant i que fas el que t'agrada és una mica difícil. I més quan veus els teus amics molts lo que estan fent que dius: «Hosti...»”(DJM2)

“No, perquè veig que tot va bé i no hi penso gaire. En curt potser sí, però preocupar-me no, perquè suposo que anirà bé. Suposo que sí, i si per alguna cosa no fos geòleg, doncs és igual, la qüestió és tirar endavant. Indecís? No. No vaig tenir la sensació d'estar “m'agafaran, no m'agafaran...”, perquè vaig veure que hi havia molta feina, i els agradava la meua manera de ser i de treballar, i no vaig veure que hi hagués cap perill que em diguessin [...]”(HJM2)

Tanmateix, la seguretat i l'autoconfiança en les pròpies capacitats característics de la classe mitjana no supera, completament, el sentiment d'indeterminació amb vista al futur que els desperta el context actual. Però sí que permet major capacitat de

reflexió a l'hora de valorar el significat actual del contracte fix, una modalitat que ha perdut el significat que tenia vint anys enrere.

“Si, suposo que sí. Tot i que, de fet, encara que tinguis un contracte fix no et dona cap seguretat avui en dia. Vull dir que la tranquil·litat te la dona la feina ben feta.”(HJM2)

Aquesta actitud de confiança no és compartida amb les persones de classe treballadora, que a partir de la imatge negativa del contracte temporal es construeixen una representació idealitzada del contracte fix.

“El problema és que ella no té plaça fixa. Perquè jo aquí estic fix. I tinc una estabilitat. I, evidentment, la vida que tinc ara és molt millor que la d'abans. Ja m'està bé, i a més em dona seguretat. Tenir una nòmina de funcionari és una assegurança, perquè a l'hora de demanar una hipoteca o un préstec o comprar un cotxe, no hi ha cap problema, perquè si no ho pago jo, ho trauran de l'ajuntament. Sigui l'empresa o el banc que sigui on no pagués, no tindrien cap problema, trucarien a l'ajuntament i ells ho pagarien i després ho traurien de la meua nòmina. I a més saps que no et faltarà mai la feina.”(HJT2)

“Jo crec que si no hi ha cap problema a la Caixa, jo estaré allà molts anys. Viure tranquil. Poder disfrutar de coses, de tu mateix, de la teua parella, i que no et sentis que estàs en aquest món només per treballar i per coses d'aquestes. Que pots fer lo que et ve de gust a tu.”(HJM1)

En qualsevol cas, la vivència negativa del contracte laboral és més present en els casos on la temporalitat coincideix amb la precarietat laboral. Tot i que la primera és un indicador de la segona, no és el mateix tenir un contracte d'obra i servei permanentment renovable en una feina qualificada que un contracte temporal puntual en una feina no qualificada. En efecte, la generació jove interioritza la incertesa laboral com una norma que no se sap molt bé d'on sorgeix. Segons Santos Ortega (2006), aquesta acceptació es basa en una sensació generalitzada que tot és fruit d'una dinàmica que està fora de les possibilitats de les persones, de causes que s'escapen a la intervenció col·lectiva. Tanmateix, les persones amb estudis universitaris que treballen en el seu camp d'especialització sembla que viuen amb més confort aquesta inestabilitat ateses les satisfaccions intrínseques que els comporta la feina. A més, el seu entorn els recorda que la seva situació representa un privilegi dins del context actual.

“Primer perquè tenim una estabilitat laboral que abans no teníem. Tant per la seva part com la meua, la meua no és tant com la seva, jo aquí tinc una obra i servei, el que passa que ja porto mogollón de temps, però 'bueno'. Les nostres feines aquí al Consell Comarcal van en funció de les subvencions que tinguem d'altres administracions, perquè no som recaptadors, o sigui, no tenim diners propis.”(DJM1)

“Va haver el moment de «què passarà quan se m'acabi?». Lo que passa que m'havien mig buscat un parce per uns mesos, llavors diguéssim que estava tranquil·la entre cometes de que algo..., algo... Però, bueno, em pensava que

seria una cosa per mesos. Cada... Durava un curs, el que passa que me la van anar renovant. O sigui, de fet, encara tinc aquesta plaça. És que, clar, com que conec gent que està a tot arreu, pues, ja veig una mica de què va el rotllo! I és que, a més, tothom m'ho diu, que de tots els que estem fotuts en el món qui està millor sóc jo, això m'ho diu tothom i jo ho veig, també.”(DJM2)

Les representacions del contracte temporal varien en el cas de les dones joves de classe treballadora, el col·lectiu més perjudicat per la precarietat temporal. En elles, hi conflueixen les pitjors cares de les noves modalitats del TTR l'experiència de les quals genera un malestar profund. Les raons d'aquest malestar cal cercar-les en una societat que les margina dins del mercat de treball alhora que les considera objecte de la societat del consum. Socialitzades en un context més favorable a la igualtat d'oportunitats que les seves mares, sembla que ho tenen més difícil que els seus coetanis masculins i que les seves col·legues femenines de classe mitjana. La seva és una experiència contradictòria i desencantada amb la igualtat d'oportunitats promesa: vassalles del treball, reines del consum. Però a diferència de les seves mares, mostren símptomes de desacord tot adoptant una actitud menys submissa en les relacions de vassallatge dins la vida pública, sobretot, en el món laboral, on saben que els emparen un drets i que estan en situació d'exigir.

“Hasta que un día ya llegue y me plante y le dije, conseguí que me dieran una tarjeta de gasolina que para yo pusiera gasolina para hacer los recados, pero mira llevaba un coche de segunda mano yo, un día se me gasto la batería y el tío me dijo y cogía el coche de la mujer, haber sí te compras ya una batería, será cabrón el tío, ¡Hostia, nen! Cómpramela tu coño que la estoy gastando para ti y me acuerdo que un día fui y al entrar al despacho le dije mira o me aseguras o esto así no puede continuar y ya de los nervios no sé en que tono se lo dije así amenazador o lo que sea, que al día siguiente un mal rollo.”(DJTC3)

A través de les expectatives de futur de les persones joves entrevistades també es posen de manifest les diferents vivències i representacions entorn de la temporalitat laboral. Unes expectatives que, al seu torn, deixen entreveure què s'entén i què es valora com a benestar: el desig per l'estabilitat laboral està íntimament relacionat amb les expectatives materials de la classe treballadora la màxima aspiració de la qual és mantenir la feina.

“Pues sí, pues sí. Yo creo que sí. No, no me importaría. Ahora, actualmente, pues, cuando tú llegas a final de mes tienes unos números que te hacen falta, que has trabajado, luego [...] Y ¿qué será yo? Y es el miedo que tengo yo a cambiar el tipo de trabajo. Más vale malo conocido que bueno por conocer. Pues actualmente por eso sigo ahí y no hago ningún cambio. Eso y el conseguir un trabajo, no tener dificultades en hacer mis cosas.”(HJT1)

“Eso sí que es más jodido. Por ahora no, porque faena tenemos. Pero de aquí a seis años no se sabe lo que puede pasar. No se sabe nunca. Y cada vez la faena hay más paro. Hay más gente, hay más paro. Yo no sé la gente de qué vive, pero yo no lo veo claro eso.”(HJTC2)

En aquests casos, l'ocupació es valora perquè representa la principal via d'accés a la societat de consum; per mantenir certs nivells de consum cal invertir temps en l'activitat laboral. Aleshores, el consum esdevé la garantia més eficaç de la disciplina laboral en la societat contemporània perquè, tal com recorden els especialistes, les transformacions de la producció influencien les formes de consum (Borràs, 2001). Per dir-ho en paraules de Watson (1995), tot fent el símil de l'ocupació amb el temps, el TTR no aporta satisfaccions intrínseques sinó extrínseques. En aquesta situació, doncs, no sorprèn comprovar que, si es pogués econòmicament, es deixaria de treballar. El temps de lliure disposició personal no es percep com un valor.

“Para mi es tenerlo todo. No trabajar o trabajar lo mínimo, que para mí lo mínimo sería cuatro horitas, por la mañana y olvidarte ya para la tarde, eso para mí sería calidad de vida, cuatro horitas, tardes libres, tener dinero sobretodo para poder disfrutar, es que no lo sé, no lo he probado, por eso lo digo, porque luego lo pruebo y no me gusta. Y para hacer de todo lo que me venga en ganas, pues ahora me cojo el taxi y me voy a Andorra, a esquiar, por ejemplo, que nunca he ido a esquiar, y aprender. Coger el coche y ahora nos vamos cinco días. Eso es calidad de vida para mí, para otros no lo sé. Para otro a lo mejor es estar todo e día pegado ahí en el ordenador, pero para mí no.”(HJTC2)

“Si tuviera dinero, para no parar en casa, vale. Pero para estarte todo el día en casa encerrada, no sales porque no puedes gastar. Entonces, prefiero trabajar. Si tienes dinero, no te aburres: si no estás en un sitio, te vas al otro... Pero si no tienes dinero, ¿qué haces todo el día metida en casa? Por lo menos trabajando estás con compañeras... Otra cosa.”(DJT1)

En canvi, les aspiracions de la classe mitjana contempen un itinerari laboral compatible amb la formació continuada i, sobretot, no abandonar les pròpies aspiracions laborals.

“No, penso en altres històries. Algun dia m'agradaria presentar-me a algun concurs. També és cert que aquí estic contractada com a tècnica B. M'agradaria fer alguna cosa com a tècnica A, però coses d'aquestes de gestió, d'organització, tot això de fer projectes a mi m'encanta. I és que a més la meva formació és això. I algun dia sí que m'agradaria sortir d'aquí. Ja trobaré alguna oportunitat, però de moment aquí estic. A nivell laboral no estic preocupada, sé que si no és una cosa en trobaré una altra. És que no m'ha faltat de res. He estudiat, és que vaig acabar i ja vaig tenir feina, que això normalment a la gent no li passa. I tinc la feina que vull ara. Segons. Perquè el tema del Consell és molt limitat, a veure, també és cert que quan jo vegi que he tocat sostre, clar, si deixo la feina, ho hauré de deixar, tot i estar molt còmoda i tot. Però estic aquí, tinc una experiència, però, ara, quan això digui, ja està, jo aquí no hi puc fer res més perquè és una feina de gestió i res més, llavors ho hauré de deixar, perquè sóc molt jove, jo no puc estar d'aquesta manera.”(DJM1)

“No, m'atrau. Igual ho provaria i m'atrauria, però no m'atrau. El món de l'empresa no m'agrada gens. O sigui, no. Saps? Que jo visc una mica en els núvols, jo també ho entenc. Clar, jo estic allà, és universitat, és acadèmic, Quan veus lo que hi ha fora i que... Clar, la «uni», jo el tema diners no el porto gens bé. Les coses que es mouen per diners em treuen d'això. I a la «uni» sí que es mou per diners, però els diners no són de ningú d'allà... Si et toqués la loteria, deixaries de treballar? No. Claríssim. Igual treballaria menys [...]”(DJM2)

En aquest cas, predominen les satisfaccions intrínseques per sobre de les extrínseques. Si bé també es detecta una major capacitat de reflexió sobre els privilegis que han conduït i que comporta la seva situació actual, uns privilegis que s'expliquen per les condicions materials d'existència. I, també es valoren els aspectes aliens a la feina, però aquests mai es relacionen amb qüestions materials. Amb tot, sembla possible afirmar que el seu desig vers l'estabilitat laboral apareix més lligat al benestar quotidià.

“Jo diria que la meva vida gira al voltant de pràcticament tot lo altre que no és la feina. Sobre la meva qualitat de vida i sobre jo. Sobre que jo estigui content. Lo primer que fico al davant, més que guanyar diners, per exemple. Hi ha gent que la gira sobre guanyar diners o triomfar socialment o estar content amb mi mateix, pues jo diria que gira a estar content amb mi mateix, més que en altres coses més materials.”(HJM1)

8.1.4. De la centralitat rígida a la centralitat flexible

Així doncs, les conquestes assolides per la generació gran en el món del treball esdevenen incerteses per a la generació jove des del moment que s'imposa el model de la flexibilització dins del mercat laboral. La flexibilitat adopta múltiples formes temporals que van des dels horaris atípics fins als contractes temporals. Totes elles són les noves cares del TTR amb què s'ha trobat la generació jove una vegada ha entrat dins del mercat de treball. La sensació d'instabilitat i vulnerabilitat es comuna entre aquestes persones que han crescut en un context on, formalment, es garantia menys tolerància social vers la precarietat laboral.

Efectivament, la precarietat laboral també va formar part de les primeres experiències laborals de la generació gran socialitzada en un escenari social caracteritzat per l'estabilitat laboral. Les diferències generacionals en les pràctiques i les disposicions entorn de la precarietat s'expliquen per la transformació del contingut i el significat d'aquest terme. És a dir, els relats de la generació gran estan replets d'episodis de precarietat laboral actualment condemnables com a pràctiques del tot il·legals: l'explotació infantil, les condicions laborals contràries a la salut, l'abús d'hores de treball, etc. Si aleshores el conjunt d'aquests pràctiques s'acceptava socialment, avui s'assumeixen individualment. Sota la il·lusió d'una societat més igualitària i lliure, creix el consentiment de la generació jove cap a formes de TTR contràries al benestar quotidià. Malgrat la desaparició de la certesa laboral i el control rígid del TTR propi de la lògica fordista-taylorista, persisteix la norma horària laboral en l'ordenació de la trajectòria de la vida quotidiana: “[...] la

norma horària ha passat, doncs, de fixar una gàbia daurada a la inestabilitat que produeix una llibertat atzarosa” (Torns-Miguélez, 2006:11).

En aquest nou escenari d'incertesa laboral, el control flexible del TTR i la societat del consum són dos aspectes cabdals per garantir la centralitat del TTR a l'hora d'organitzar la vida quotidiana. A partir de les entrevistes, sembla possible afirmar que la centralitat rígida del TTR ofereix més confort a la vida quotidiana. Per bé que la centralitat flexible no sempre es percep com a font de malestar; com a mínim, així es dedueix de les preferències manifestades per la generació jove. Tanmateix, les representacions que serveixen de fonament per a la construcció d'aquestes preferències sembla que també serveixen per emascarar el malestar que genera el TTR entre aquesta generació.

8.2. Vells i nous projectes de vida: una qüestió de canvi generacional?

El disseny del projecte de vida també s'estructura entorn de l'activitat laboral. Més concretament, el TTR és un dels eixos definitoris de la dimensió orientadora de la trajectòria de la vida quotidiana. Per aprofundir en aquesta qüestió, resulta cabdal centrar l'atenció analítica en el record i la memòria de les persones entrevistades, així com en l'ús que fan del llenguatge. Certament, el record sempre modela el passat segons la situació que es viu en el present. Però també permet entrar en la consciència de les persones i conèixer com la memòria individual assumeix les formes i els significats de la memòria col·lectiva. És a dir, la memòria és un bon instrument per analitzar com les generacions es relacionen amb el seu passat per construir el seu present.

D'entrada, cal dir que l'activitat laboral és un dels aspectes més esmentats en les presentacions que les persones entrevistades fan d'elles mateixes a l'inici de les entrevistes. Aquest fet sembla indicar que es tracta d'un element definitori de la identitat social i, consegüentment, del projecte de vida.

“Em dic Alba, tinc vint-i-nou anys i treballo aquí, al Consell Comarcal del Maresma. Treballo en l'àmbit dels serveis socials, que és una feina que m'agrada moltíssim. En principi, quan m'havia plantejat la meva vida laboral, mai pensava, que acabaria fent alguna cosa d'aquestes, però al final ho vaig provar i la veritat és que estic molt bé.”(DJM1)

“Tinc trenta anys. Sóc geòleg i per sort treballo d’això. Visc amb la meva parella.”(HJM2)

“Pues, tengo treinta y seis años y soy una persona muy feliz. (Risas.) ¿Así va bien? Ya está. No tengo nada más que... En la actualidad trabajo como albañil, diríamos, paleta, ¿no? Vulgarmente se dice paleta, pero como albañil.”(HJTC1)

“Jo em presentaria: sóc Montse [...] tinc cinquanta-vuit anys i un dia, sóc oficialment vídua, tinc una parella estable, tinc tres fills, tinc dos néts, sóc..., bueno, primer vaig fer infermeria, després vaig fer treball social, treballo a l'Àrea Bàsica de Salut, sóc una persona activa, optimista i molt divertida. (Riuen.) Ja està, ja m'he presentat.”(DGM1)

“Jo normalment aquí al treball quan vaig a algun puesto que no em coneixen i vaig a cobrar, pregunto per la persona que haig de preguntar i llavors ja dic: <soc fulano tal, em presento de part de fulano de tal i vinc a cobrar, això és la manera de presentar, si li va bé avui o quin dia puc vindre>. Jo la manera és aquesta.”(HGT2)

“Em dic Mireia. Tinc trenta-tres anys, a punt de fer trenta-quatre. I..., bueno, sóc una dona treballadora normal, faig de secretària en un centre de metges, estic a recepció.”(DJT2)

“Tinc trenta tres anys, vaig néixer a Mataró i em sento molt de Mataró. Tinc un germà més petit que jo. Té trenta un anys. Em vaig emancipar amb vint-i-nou i ara ja fa quatre anys que visc amb la Mònica. Treballo a la Caixa Laietana.”(HJM1)

Ara bé, igual que passa amb la dimensió orientadora, el pes del TTR com un eix al voltant del qual construir el projecte de vida varia segons factors biogràfics i estructurals. Des d'una perspectiva generacional, cal parlar d'un canvi a l'hora de percebre la capacitat de decisió sobre el TTR en el disseny del projecte de vida. Mentre que la generació gran tenia assumit el TTR com una obligació inqüestionable i un destí invariable, la generació jove el concep com el resultat d'una llibertat d'elecció i capacitat de control sobre la pròpia vida. El primer itinerari és rígid però segur, el segon itinerari és flexible però insegur, què perjudica més al benestar quotidià?

8.2.1. La gàbia daurada de la generació gran

“Durant la meva vida va ser l'època escolar, després va ser l'època de treball, i m'he anat situant fins que ha arribat un moment que ja estic situat, per dir-ho d'alguna manera, i ja amb l'edat que tinc, ja no espero res més que el dia que em pugui retirar, em pugui retirar.”(HGM1)

Les persones que van néixer durant la primera època del franquisme i van créixer en el context de l'anomenat *desarrollismo* espanyol, recorden que entre els tretze i catorze anys van abandonar l'escola i es van posar a treballar. En aquest context, el destí i les obligacions eren les bases sobre les quals es definia la vida.

“Jo vaig anar a un col·legi de monges, a on te..., bueno, l'època de repressió era important. Allavors, bueno, jo vaig fer batxiller elemental, després em vaig quedar a treballar a la fàbrica dels pares.”(DGM1)

“Llavors jo vaig començar a treballar als catorze anys recién cumplidos.”(HGM1)

Per a totes elles, l'entrada al mercat laboral formava part d'una fase natural del curs de vida fins al punt que no es plantejava la possibilitat d'altres opcions ni es qüestionava el caràcter social d'aquest projecte vital. Aquesta naturalització de l'itinerari biogràfic assegura la reproducció de la norma social industrial alhora que invisibilitza les relacions de poder que la fan possible.

“Estábamos en un cortijo en la sierra. Cuando yo era pequeña, me acuerdo que tenía cuatro o cinco años y me tenía que ir con unos 40 o 50 [ca...] a guardarlos. Los vigilaba y eso. Desde muy pequeña. He cogido algodón en el campo, he trabajado en el campo siendo una cría, porque ya te digo que me vine aquí a los 13 años. Y sé muy bien lo que es la lucha diaria en el campo.”(DGT1)

“Estudié lo normal de aquella época en un colegio, nada, hasta los doce años o trece. Ya no más. Un pueblo pequeño. Entonces cuando yo dejé de estudiar empezaron a abrir institutos ya con un grado un poquitín superior pero ya en poblaciones cercanas. Había que coger autobús, y no se qué y yo la verdad es que ya no estaba en esa órbita ya. Había empezado a trabajar y no tenía recursos para ir, a desplazarme al pueblo cada día y cada día [...]”(HGT1)

Únicament els que estaven més ben posicionats dins l'estructura social eren capaços d'escapar d'un projecte de vida imposat per una societat autoritària que no deixava marge de llibertat a la seva població. La doble pressió, social i material, garantia aquesta manca de llibertat fins al punt que només els més privilegiats gaudien d'un avantatge exclusiu que els permetia formular expectatives i participar en el dibuix de l'horitzó futur. Aquest era el cas dels homes de les famílies més benestants, ja que la força del model patriarcal exclouïa qualsevol opció femenina d'accés a aquest privilegi.

“No, la majoria treballaven. N'hi havia que sí que vam continuar estudiant, però la majoria treballaven. Potser és un aspecte que en aquell moment de la nostra edat hi havia molta feina i a la que plegaves d'estudiar podies anar a treballar a qualsevol lloc, i era tan fàcil fer això, que 'bueno'. Dels que anàvem a classe, potser sí. El que passa és que a l'últim curs, al pre-universitari, va ser el primer curs que es van ajuntar els tres col·legis de nois que hi havia aquí a Mataró, i a classe érem uns 50 o 60. Dels que havíem estudiat sempre als Escolapis, érem 11, dels quals vam anar 8 o 9 a la Universitat. Vaig començar Enginyeria, però vaig veure que no era lo meu, en vaig fer un any i ho vaig deixar. Aleshores vaig començar Econòmiques i la vaig acabar.”(HGMC1)

Les relacions de poder paternofiliales actuaven com a garantia a l'hora d'imposar el projecte de vida, sovint, camuflades sota el rostre de la responsabilitat i l'obligació individuals. La qual cosa explica per què la generació gran naturalitza aquest

itinerari biogràfic definit segons la lògica de la disciplina laboral. De nou, s'observa com la família esdevé una institució cabdal per al procés d'aculturació industrial.

“Clar, no era tant per això. El que passa és que la meva família, també -torno a dir- era el que hi havia en aquella època, tenia la mentalitat de que un ha d'anar a treballar: «Home, perquè t'has de buscar una feina, has de tenir una feina, no hi ha altra sortida que anar a treballar, no hi ha altra forma de viure i de guanyar-se el 'sustento'. Per tant, s'ha de treballar!»”(HGM2)

Certament, la vivència d'un cap de família autoritari és un dels records més comuns entre la generació gran. Aquesta autoritat es deixava sentir en totes les esferes de la vida quotidiana i era especialment rígida en el cas de les filles atesa la preeminència del model patriarcal.

“Sí, sí, i tant i tant..., i a més a més a casa els meus pares sense treballar, no, els seus fills havien de treballar, s'havia de treballar. I jo no em vaig plantejar, si ells ho veien d'aquesta manera doncs jo també, no m'anava malament perquè tot el que em deien els meus pares a mi ja m'estava bé, ara poder no ho veig tant clar, però llavors ho veia tot bé i els més germans es van rebel·lar una mica més, però jo [...]”(DGTC1)

La socialització diferencial per raó de gènere permet explicar per què els fills aconseguien escapar de l'autoritat patriarcal una vegada entraven en el mercat de treball. A diferència de les dones, la transició de l'escola a la feina suposa l'assumpció del patró cap de família per part de l'home. Aleshores, tot i que aquest segueixi vivint a la llar d'origen, és possible invertir les relacions de poder amb el referent patriarcal.

“Però, és clar, jo, en ser el noi, o sigui que ells no feien res sense consultar-me a mi. O sigui que, jo sempre... Jo, en tenir cotxe sempre els portava a tot arreu. O sigui, la relació amb els meus pares va ser molt bona, sempre. No, perquè eren ells que em consultaven a mi, finalment. Ells es creien que eren inferiors per prendre decisions. Tant el meu pare com la meva mare es creien que eren inferiors a mi, perquè jo treballava, treballava a un despatx, jo sabia moltes coses que ells no sabien, o sigui que més aviat de decisions poques en prenen, però les decisions sempre passaven per mi... La meva germana també als catorze anys va començar a treballar en un despatx... No, jo a casa, de feina no feia res. No, perquè hi havia la meva mare i la meva germana...I llavors, és clar, jo, com que tenia disset anys, a casa ja no hi parava.”(HGM1)

En aquesta situació, l'única opció femenina per escapar de l'autoritat del cap de família era el casament.

“¿Estuvisteis mucho tiempo de novios antes de casaros? Once meses. Error. Error, porque no te conoces. A ver: yo tenía muchas ganas de salirme de mi casa porque tampoco no tenía libertad. Lo que te digo, que a las nueve y media o las diez tenía que estar en casa. Cualquier cosa que yo quería me costaba a peso de lágrimas. Y yo decía: <Entonces ¿para qué trabajo?>”(DGT1)

“Que en aquella època et casaves perquè era una alliberació casar-te, no? Perquè els pares no et deixaven sortir un diumenge a la nit ni un dissabte a la nit, de tot això res.”(DGM1)

La diferència entre els itineraris d'aquestes dues dones és que la primera, de classe treballadora, no va poder comprar la llibertat individual amb el casament; en canvi, tal com es veurà més endavant, la segona, de classe mitjana, va veure com el casament li obria la possibilitat d'estudiar allò que sempre havia desitjat.

“Pero claro, también influía la mentalidad y la educación que me habían dado. Me habían acostumbrado a eso. Yo pasé de mis padres a mi marido con la misma mentalidad. Y te encuentras con un hombre que también tiene la misma mentalidad de antiguo, porque siempre le digo que tiene la mentalidad de su padre aunque tenga la mitad de los años. La manera de pensar y todo [...]” (DGT1)

Malgrat que l'entrada al mercat de treball unifica les trajectòries dels homes i les dones de la generació gran, cal fer notar que el sector d'ocupació i l'ús del temps fora de l'horari laboral serveixen per reforçar els estereotips de gènere tradicionals tot definint un projecte de vida masculí i un projecte de vida femení.

“Me coloqué en una fábrica. Sí. Recuerdo que no me pudieron asegurar hasta el año siguiente, que cumplía... Un año o dos, no, hasta los 16 no me podían asegurar porque era menor de edad, y a los 16 ya te podían hacer la cartilla del Seguro. Mis hermanos se colocaron en la obra, que era lo que más había, y a mi hermana, cuando me coloqué en la fábrica, le traía faena a casa para hacer a mano, para hacer cosas..., prendas y cosas de esas. Y siempre trabajando, siempre.”(DGT1)

“Sí, només va ser al principi que es deia que les nenes que no sé què. Bé, hi va haver moltes dones de la nostra edat que havien anat a treballar a les fàbriques. Treballar en un despatx ja era una miqueta més de luxe. Jo, si m'hagués pogut posar en un banc, que també ho vaig provar.”(DGMC1)

“L'únic que era anar a la feina i quan era el vespre me n'anava a cosir. Me n'anava a cosir, no per a ells, representa que cosia per a mi, aprenia, em feia vestits em feia coses.”(DGT2)

“Anava a francès; després vaig anar a cosir, també (llavors t'hi feien anar). En una modista feia això, en plan de treballar. Després vaig anar a un lloc on feien patrons, que també m'ensenyaven, però ja era més per entretenir-te. A francès i a la modista hi vaig anar durant molt de temps. Però jo em vaig casar amb 21 anys, eh?”(DGTC2)

“No, perquè..., a vera, perquè els meus pares van considerar que aquest era l'horari que jo vaig triar i llavors jo al dematí vaig fer corte y confección, vaig fer piano, bueno, vaig..., em van educar per fer de descanso del guerrero, tu! (riuen), que era lo que tocava aquella època!”(DGM1)

A més, el relat d'aquestes dones evidencia el que diverses especialistes apunten sobre l'elevada participació de les dones als mercats de treball formals i informals durant aquella època, així com la importància de la seva contribució salarial a les llars (Borderías, 2003). Tot plegat, doncs, permet posar en qüestió l'imaginari social

que alimenta la falsa idea de la incorporació femenina al mercat de treball com una tendència recent. Sobretot, si es tenen en compte els factors estructurals.

Certament, la classe social i el gènere tenen una importància cabdal sobre l'experiència i la vivència del projecte de vida de la generació gran. Si bé és cert que la norma generacional imposava el treball remunerat als 13-14 anys, no és menys cert que les persones que provenien d'un entorn material menys precari imaginaven un futur millor dins la gàbia daurada. Aquest és el cas dels homes de classe mitjana que perceben la seva trajectòria laboral com un ascens continuat en la jerarquia social i a contracorrent de la dinàmica general. Aquesta mobilitat social s'interpreta en termes d'una fita individual que trenca amb el destí; un èxit personal assolit gràcies al temps i l'esforç invertit en la formació i el món laboral, sense desatendre mai la responsabilitat com a cap de família. Tant és així, que el relat d'aquests homes introdueix la lògica racional que marcarà el discurs de la generació jove, si bé es formula des de la seguretat que garanteix la gàbia daurada.

“Haig de fer una carrera universitària, per què? Perquè m'haig de situar, haig d'estar en una situació, teòrica, almenys, de poder accedir a quelcom. Home, potser m'ha donat satisfacció haver fet, simultaniejat, particularitzat, o com vulguis dir, treballar i mantenir una família, i, a la vegada, tenir uns estudis universitaris, una cosa que en aquella època era força difícil, no?, i, a de més, exercir-los.” (HGM2)

“Si jo em poso a treballar en una fàbrica, allà faré la feina que toqui, em faré vell i aniré cobrant un salari justet tota la meva vida, i tota la meva vida faré lo mateix, una feina que no m'agrada, un horari que no dallò, un horari doncs que... Si jo surto d'aquesta feina i em poso a fer un ofici, em passarà una cosa semblant. Si jo em poso a fer aquella feina que semblava en aquella època que era com una espècie de gran cosa, anar a treballar a un despatx, clar, quan jo vaig conèixer què era aquesta feina, vaig veure que era molt més. Per tant, i deia -i deia- que, és clar..., anava pujant a poc a poc... Jo de la feina ha arribat un moment que puc dir que estic econòmicament situat, per la feina, no perquè hagi guanyat en borsa ni perquè m'hagin caigut herències, per dir-ho d'alguna manera. O sigui, la feina ha arribat un moment que he treballat molt, en aquest moment estic situat econòmicament... Les coses suposo que sí, a part m'han anat bé, ha sigut per la forma que he sigut jo i també perquè he estat de sort. He estat de sort i he sigut una persona que m'ha agradat treballar, perquè a una persona que no li hagués agradat treballar, els objectius [...]” (HGM1)

Ambdós entrevistats pensen que han triomfat en la vida perquè han millorat la seva condició social. No es pot negar que els seus són casos de mobilitat social. Però més enllà de l'apel·lació a les normes naturals i motivacionals com l'única clau de l'èxit social, els records d'aquests homes deixen entreveure unes condicions materials d'existència favorables per tal finalitat.

“Sí, sí. Aquí a casa jo... Per exemple, a casa, els estava pagant els últims temps que jo em guanyava bastant bé la vida, la meva mare deia: «No, te'ls quedes tots per a tu, amb mil pessetes a la setmana en tinc prou.» I és clar, això vol dir que

vaig fer bastant..., em va anar bastant bé. Jo, per exemple, quan tenia vint anys, la meua mare diu: «Hi ha una casa per vendre, la vull comprar», i a partir d'aquell moment em vaig cuidar de comprar-la jo i a ella ni la van conèixer.»(HGM1)

Si el trencament masculí amb el projecte de vida generacional té el seu inici abans del casament, el trencament femení només és possible quan s'assoleix el paper d'esposa. A diferència dels homes, una vegada s'han casat les dones de classe mitjana tenen la possibilitat d'abandonar el mercat de treball i posar-se a estudiar. Però aquesta possibilitat no preveu, sota cap circumstància, la renúncia a les responsabilitats domèstiques. La manca de reconeixement social i econòmic d'aquestes tasques explica per què les dones que van estudiar de grans recorden aquest episodi com un privilegi. En contrast amb això, s'ha vist com els homes el recorden com un episodi de sacrifici, esforç, fins i tot, renúncia a les tasques de cura. Més enllà de la mobilitat social valorada pels homes, les dones se senten privilegiades per haver estudiat allò que percebien com la seva vocació natural.

El rerefons d'aquestes representacions masculines i femenines té molt a veure amb les relacions de poder vigents a la societat. Les dones grans de classe mitjana atribueixen al seu marit l'oportunitat d'estudiar en plena etapa adulta –aquest és el cas d'una de les dues dones citades anteriorment. En fer-ho, no s'adonen de la posició de subordinació que amaga aquest reconeixement, una posició que condiciona les relacions dins de la llar.

“Sí, sí. Mira, jo en aquella època no em van deixar anar a Barcelona. Allavors, jo em vaig posar a la fàbrica dels pares, em vaig casar als vint-i-un anys, als vint-i-dos anys vaig tenir la meua primera filla, als vint-i-tres, la meua segona filla, i als vint-i-vuit vaig tindre un fill. Allavors, jo sempre era una cosa que tenia pendent, jo hauria volgut estudiar. Allavors, quan vaig tenir el tercer fill vaig decidir que jo volia estudiar, perquè era l'última possibilitat que tenia d'estudiar només amb quatre anys de batxiller. I... Bueno, vaig parlar-ho amb el meu marit i li vaig dir, doncs, de que jo volia fer això perquè era que tenia pendent, ell va estar d'acord, i llavors jo em vaig posar a estudiar. Jo era com bastant..., ja et dic, tenia una ideologia com molt que jo m'ho tenia que fer tot, que jo no podia segons què que m'ho fessin i he de reconèixer que jo vaig poder estudiar perquè el meu marit em va ajudar, eh? Si el meu marit no m'hagués ajudat [...]”(DGM1)

“Als 25 anys em vaig posar a estudiar infermeria, llavors el meu home es va posar a treballar pel seu compte, vaig començar a portar-li coses, llavors també vaig fer un curs de quiromassatge a Barcelona, perquè tenia ganes de fer alguna cosa, i després em va sortir l'ocasió de fer aquesta cosa, vaig fer un curset d'informàtica perquè també estava aquí, després més endavant va començar lo dels ordinadors que no en tenia ni idea, em vaig apuntar a un curset d'informàtica [...]”(DGMC1)

El trencament amb el projecte de vida generacional dins la gàbia daurada és impensable en el cas de les persones de classe treballadora. Per a elles, el temps dedicat al treball remunerat sempre és sinònim de diners, mai no es percep com una

via per assolir èxit social o desenvolupar la vocació personal tot i els desitjos projectats.

“A mi m’hagués agradat molt estudiar. Volia ser infermera. Potser no me n’hagués sortit, o no m’hagués agradat, però jo volia ser-ho.”(DGTC2)

Les seves representacions entorn del sou evidencien aquestes dificultats per trencar amb l’itinerari biogràfic que els ha deparat el destí. En una primera etapa, el sou s’entrega tot a casa, si és cert que els significats d’aquest fet varien segons el gènere: el sou en masculí és sinònim de llibertat, el sou en femení és símbol de la posició d’inferioritat que s’ocupava dins de la llar.

“I jo sempre deia: ‘escolta, que t’ha vingut algú a denunciar-me, que m’han vist borratxo o robant algo o ha vingut la policia?’, ‘No’. ‘Que et falta la setmanada?’. ‘No’. ‘Pues tranquil·la! Tu saps que el dissabte jo porto les 900 pessetes que cobro de recader, no?’”(HGT2)

“Jo li donava tot a la meva mare. Només em quedava les hores extres. Era per sortir, eh? Si algun dia t’havies de quedar, que en comptes de plegar a les 7, plegaves a les 8, t’ho pagaven a part i això era per sortir. La meva mare no em donava ni cinc.”(DGTC2)

“Sí, tot el sou a casa. Ells em donaven una part que representava que era pels meus ‘pequeños gastos’ i així ho fèiem. Jo els donava tot i ells em donaven una miqueta. Jo ja anava fent. Ja m’anava bé, eh!”(DGT2)

Una vegada emancipats en matrimoni, persisteixen les diferències de gènere al voltant del valor i el significat del sou obtingut amb les hores de treball remunerat. Aleshores, el sou en masculí representa la font principal d’ingrés i el sou en femení es percep com una ajuda a l’economia domèstica que, alhora, assegura certa autonomia a les esposes.

“Luego cogí arreglos de las tiendas, me dediqué a hacer como de modista y con eso... Siempre he estado mirando de traer dinero a casa, trabajando, y más con todos los problemas, la hipoteca y eso y lo otro, y que no faltara.”(DGT1)

“Per mi ha sigut molt important anar a treballar. Per mi, sí. Per guanyar diners, per ser independent.”(DGTC2)

Les dones tenen interioritzada la importància secundària del sou femení dins la llar, probablement per aquesta raó esmenten altres satisfaccions que els aporta la feina. Entre totes, destaquen les relacions socials viscudes com un punt de contacte social més enllà dels membres de la llar-família. De fet, la necessitat de tenir presents els aspectes relacionals és un tret característic de les representacions de la biografia femenina, símbol de la importància atorgada als altres. En canvi, les representacions de la biografia masculina solen partir d’una mirada més centrada en un mateix.

“Sí, m’agradava molt. Perquè ‘inclús’, no sé, alguns dies que hi havia feina s’hi havia d’anar a les set del dematí, no sé, no em feia res, no m’importava.

M'agradava la feina i m'agradava lo que feia, l'ambient que hi havia, molt.”(DGT2)

“I no m'ho he plantejat. M'agrada l'ambient que hi ha. Bé, l'ambient també el fas tu... A mi m'agrada treballar amb amics. Ens fem amics, al final, tothom et ve aquí, sortim, si fem festa aquí al carrer va venir ple de la fàbrica, aquí també, perquè som amics. La gent allà s'hi està temps.”(DGTC2)

En definitiva, l'actitud davant del sou és un bon indicador de les diferències entre el projecte de vida masculí i el projecte de vida femení. Un aspecte, aquest darrer, que sembla que perdura en els itineraris biogràfics de la generació jove. Com a mínim, així s'evidencia a través dels relats d'aquestes dones de classe treballadora, propers a l'experiència de les seves mares.

“Sí, ell ho ha pensat moltes vegades, però la seva feina és la que mana, no? O sigui, ell ja porta molts anys en allà, i el sou que té és bo, i del sou que té ell és del que vivim, vull dir, el meu és per les coses de..., per si l'escola, però el seu és el que mana, és el que paga la casa i tot, no? I sí que ho penses, però on aniràs que et donin d'entrada el mateix sou? Enlloc. «Llavons», clar, pues aguanto amb lo que tinc.”(DJTC1)

“Mis compañeras de trabajo puedo decir, ahora mismo, que son mis amigas. Pero son compañeras de trabajo.”(DJT1)

8.2.2. La llibertat atzarosa de la generació jove

“Però en tot cas, primer vaig estar estudiant, després vaig estar treballant i després em vaig emancipar.”(HJM1)

Ben al contrari que la rigidesa de l'itinerari biogràfic de la generació gran, l'itinerari de la generació jove es defineix en un context marcat per la llibertat d'elecció. Així s'evidencia a través de la narració de les persones que van néixer a l'inici de la transició democràtica i que es van fer grans en el context dels primers anys de la democràcia. A diferència dels seus pares i les seves mares, perceben la identitat com quelcom propi, és a dir, autodefinit i no imposat. Les raons d'aquest canvi d'actitud vers el disseny del projecte de vida cal cercar-les en un context social que, més enllà de la tradició i el destí, els ha promès autonomia personal i igualtat d'oportunitats. Ambdós aspectes són garantits, en principi, pel sistema democràtic i l'*estat del benestar*. Tot plegat dibuixa un escenari favorable a la llibertat d'elecció sobre el projecte de vida en general i el desenvolupament del TTR en particular.

Algunes veus parlen d'una nova societat policèntrica on l'individu experimenta una pluralitat de “mons socials” a través dels quals no és fàcil formular-se el projecte de vida ni procurar-se una identitat estable. Es parla d'un context on perden importància els estereotips de la trajectòria tradicionalment atribuïda segons el

gènere, però on sembla que es generalitzen problemàtiques i valors abans atribuïts a les dones (Bovone, 1983). Així doncs, sembla necessari preguntar-se fins a quin punt la nova llibertat comporta inseguretats a la generació jove.

D'entrada, les persones entrevistades de la generació jove assumeixen la responsabilitat d'un itinerari biogràfic autodissenyat segons les normes de la racionalitat econòmica i les normes motivacionals. Però, més enllà d'aquesta reificació de la trajectòria de la vida quotidiana, els itineraris que conté no deixen d'estar subjectes a una dinàmica social contrària a la igualtat d'oportunitats promesa. A través de les entrevistes s'observa com persisteix el pes de la norma social industrial en el disseny del projecte de vida, així com la importància dels factors estructurals a l'hora de determinar el sentit i el contingut del TTR.

Com s'ha vist a l'apartat anterior, el TTR és central en l'ordenació de la trajectòria de la vida quotidiana de la generació jove; per tant, no és estrany que també tingui un paper important en la dimensió orientadora. Les raons d'aquesta doble importància cal cercar-les en l'èxit del procés d'aculturació industrial que explica per què encara avui, després de tots els canvis haguts en el mercat laboral, el treball remunerat segueix ocupant un paper central en l'organització de la societat i la vida de les persones. I ho fa, més enllà de l'autonomia i la llibertat personal promesa socialment i percebuda individualment. Les raons d'aquest desencaix es poden trobar en un context postdictatorial on la crítica a les formes autoritàries de relació social i familiar fan invisible l'exercici i les formes d'autoritat necessàries en tot procés educatiu (Brullet-Roca, 2006). En aquest context, el canvi comporta confusió.

En efecte, la promesa igualtat d'oportunitat com a garantia de la llibertat d'elecció a l'hora d'afrontar la vida s'esvaeix quan s'analitza el valor i el significat atribuït al TTR. Bàsicament, perquè ambdós aspectes varien segons les condicions socials de les persones. En aquest sentit, la classe és el primer factor determinant per explicar les expectatives al voltant de les quals es construeix la identitat i els elements que influeixen en la presa de decisions. Cal entendre aquesta darrera qüestió com l'únic canvi generacional: la generació gran va veure com la societat li imposava un projecte de vida, la generació jove es troba, constantment, davant la tessitura d'haver d'escollir entre les diferents opcions que li ofereix la societat.

Les primeres opcions no es fan esperar i arriben durant l'etapa adolescent. Una vegada finalitzada l'EGB, cal decidir entre estudiar FP o BUP i una vegada complerts els setze anys, cal decidir entre seguir estudiant o començar a treballar. Malgrat que

totes les persones entrevistades se senten les màximes responsables de les decisions preses en ambdós moments, les seves decisions estan marcades per la classe social. No és casualitat que, entre les persones entrevistades, la combinació FP i treball als setze anys sigui l'opció més present dins la classe treballadora i la combinació BUP i estudis universitaris sigui l'opció més comuna dins la classe mitjana. Tot i que no són conscients d'aquesta primera esclatxa intrageneracional, les persones entrevistades recorden les connotacions i representacions socials esgrimides entorn de cada una d'aquestes opcions. No eren opcions neutres, sinó plenes d'una càrrega simbòlica que anul·lava i invalidava l'ús de la lògica racional a l'hora de decidir.

“No, jo sóc de l'època que fer FP no..., era per als tontos... No, però no, tenia clar que volia anar a l'institut.”(DJM2)

“Si, no sabia què fer i em van dir: tu, millor que facis Cou, per què podràs seguir estudiant i ja vaig fer COU. Lo típic. En aquella època, els que estudien bé, BUP i Cou pel que pugui ser, i després els que no són bons estudiants van a FP perquè si no segueixen ja tenen algo. Si no ho tenies molt clar ja et dirigien així. Home, els que feien FP després ja es posaven a treballar. En canvi si feies BUP i Cou, després anaves a la universitat.”(HJM1)

Tanmateix, les persones joves entrevistades es resisteixen a pensar que aquest desdoblament del projecte de vida generacional sigui conseqüència d'un context que, malgrat la garantia legal i política d'una igualtat formal, no ofereix les mateixes oportunitats a tothom. Així s'evidencia quan s'analitzen els arguments emprats a fi de justificar la pròpia elecció. Més enllà de les condicions socials, les característiques individuals són el centre d'aquests arguments. D'una banda, es naturalitza l'habilitat per estudiar a través d'expressions com “m'agrada” o no “m'agrada” tot reduint a una qüestió de gust el que en realitat és una qüestió de caràcter social.

“Cuando ya empecé a notar que había que hincar codo, que era en segundo de FP, ya me empecé a cansar de los estudios, y a la vez tenía ganas de trabajar y decidí no trabajar. Pero hasta ahí iba de..., sólo de lo que se me quedaba en clase.”(HJT1)

“No m'agradava estudiar, i sempre hi ha hagut la llegenda aquella que l'FP. és més fàcil. Tot i que no pressionen tant, també aprens un ofici. I vaig escollir el que em semblava més senzill, jo era la llei del mínim esforç, i vaig escollir automoció. Però tampoc era tan senzill. Jo no vaig donar la talla. No vaig estudiar gens i me'n van quedar sis ben bé. No, mai no m'ha agradat estudiar. Ho feia perquè quan ets petit et diuen que has d'estudiar. I després vaig passar a 2n i a meitat de 2n d'FP. vaig tenir una lesió al turmell i vaig a aprofitar i vaig deixar d'estudiar I vaig aprofitar aquesta excusa per deixar d'estudiar. I em vaig posar a treballar, això sí.”(HJT2)

Només en els arguments d'algunes persones de classe mitjana és possible detectar certa capacitat de reflexió sobre la pròpia situació.

“No. Per a mi ha sigut molt fàcil estudiar. Perquè els meus pares sempre han estat. ‘M’ és el meu pare, ‘necesito tal’, cap problema, el negoci sempre ha funcionat molt bé i una mica ha sigut fàcil, de veritat, jo és que ho agraeixo moltíssim, perquè he fet el que he volgut. I podria haver seguit.”(DJM1)

D'altra banda, es fa referència a la capacitat de sacrifici individual davant l'atractiva possibilitat de deixar d'estudiar i començar a guanyar diners per comprar tots els béns que ofereix el mercat. Un argument masculí que percep el TTR com a sinònim de diners i absència de normes; un argument que empara la concepció del benestar construïda a partir dels paràmetres materials.

“Y, aparte, cuando tienes la edad de dieciséis... bueno ya más de dieciséis, y ves que necesitas dinero, y bueno, me llamaba mucho el trabajo y me fui a trabajar.”(HJT1)

“Treballar volia dir tenir més llibertat. Jo quan plegava de la feina no havia d'estudiar. Arribava a casa i si havia de fer alguna cosa la feina, i si no, ja està. I a més tenia un poder adquisitiu. Quan comences a treballar sempre és bo, és bastant. Tot el sou era per a mi. Els meus pares em van dir que fins que no es necessités, no calia que els passés res. I de fet mai no els vaig haver de passar res.”(HJT2)²⁰⁵

Les resistències per acceptar les desigualtats socials que hi ha al darrere de les eleccions són de tal volada que alguns homes de classe mitjana recorden, amb certes contradiccions, les dificultats que comportava la decisió de seguir estudiant. Per a ells, és del tot invisible l'entorn social que els ha permès una major capacitat de reflexió en plena adolescència i que ha allunyat el seu projecte vital de l'ambició materialista.

“Per això vaig estudiar i tot. Tenir carrera i una bona feina... Sinó acabar BUP i COU i posar-me a treballar de qualsevol cosa. I a mi en aquell moment m'hagués anat millor perquè hagués tingut diners per sortir més i viatjar i fer moltes més coses. Vaig estudiar per tenir una bona feina i una qualitat de vida. Però un objectiu definit no. Només aquest què ja és important. Hi ha gent què penso jo què, me'n recordo d'aquella època, què la gent en acabar BUP i COU es posava a treballar, per poder tenir el seu primer cotxe, la primera moto, però això a mi no m'interessava. Sí, sí, gent què acabava BUP i COU i es posava a treballar. Anaven en cotxe i sortien de vacances. Jo no ho podia fer tot això. Eren dos nivells de vida diferents, però jo estudiava i ells treballaven i cap problema. La meva feina era estudiar i la seva era treballar.”(HJM1)

“Quan hi havia coses que m'agradaven pensava que l'aprofitava. Però a vegades les matèries no m'agradaven i pensava que aprofitaria més el temps treballant i guanyant diners.”(HJM2)

²⁰⁵ En aquest sentit, l'única diferència entre la primera opció descrita i el projecte de vida imposat a la generació gran és que existeix un període d'obligatorietat d'estudis que retarda l'entrada al mercat laboral fins a l'edat de setze anys. A més, el sou que s'obté no s'acostuma a donar a la família, almenys no de forma íntegra.

Com ja s'ha dit, aquests arguments i aquestes justificacions es construeixen a partir d'una determinada concepció i vivència del TTR. Les persones de classe treballadora el perceben com un instrument per guanyar diners.

“No volia deixar de treballar. Era jove però tenia les meves despeses: tenia cotxe i moto. Per tant només sortia el dissabte. Es feien moltes hores, però jo em considerava ben pagat. Sí, tot i fer tantes hores, era un sou més alt que la mitjana. Sí que podria haver guanyat més. Però era un noi solter, sense cap mena de responsabilitat, només pagant cotxe i moto i sense haver de portar diners a casa. Jo era un rei, em considerava ben pagat perquè el sou estava per sobre de la mitjana.”(HJT2)

Malgrat la llibertat de decisió, l'elecció d'aquesta opció obliga a superar la pressió d'uns pares i unes mares que sovint projecten les seves frustracions en el projecte de vida dels seus fills i filles. Si la classe mitjana dóna per descomptat l'itinerari dels estudis com una opció lògica per desenvolupar-se com a persona, la classe treballadora percep els estudis dels fills i filles com una oportunitat de mobilitat social. L'enfrontament amb els pares denota un canvi generacional en les relacions de poder paternofilials marcat per la pèrdua de poder de l'autoritat del cap de família dins de la llar.

“Sí, clar, ells no havien tingut l'oportunitat d'estudiar. Amb prou feines havien après a llegir i a escriure. I no volien que a mi em passés el mateix. Sempre era a temps de treballar. I sempre em posaven l'exemple que com més estudiés, més treballaria, sobretot ho deia el meu pare. Però jo era molt dur, no volia estudiar. Tampoc no em podien lligar del coll. No em van poder convèncer i llavors em van dir que treballés.”(HJT2)

“Hombre, no les gustaba la idea, pero si no..., si ya lo optas y ya lo tienes muy pensado, pues la verdad es que no puedes ir en contra. Y yo lo tenía muy pensado. Sí. De hecho las clases las hacía nocturnas y por la mañana ya trabajaba en la empresa. Y ya luego lo que quise era continuar trabajando todo el día. EGB, primero de FP -que eran dos cursos- y en segundo..., de FP hice primero y segundo. Y en segundo, a mitad de curso, ya empecé a coger mi idea de que no quería continuar. Todos los compañeros también; los amigos ya empezaron a trabajar y fuimos cayendo uno a uno.”(HJT1)

En canvi, les persones de classe mitjana perceben el TTR com una font de realització personal segons aspiracions individuals, de manera que no recorren exclusivament a la lògica economicista a l'hora de formular-se el seu projecte de vida i procurar-se una identitat estable.

“Un paper, diguem, no sabia com dir-te, ni molt important ni poc important, un paper per poder, a veure, la feina és una cosa que toca molts àmbits, des de l'àmbit de realització personal fins a l'àmbit econòmic.”(HJMC2)

“Sí. Jo volia ser periodista. I vaig fer periodisme. Però després quan vaig veure que no era lo que..., però des de petita, em preguntaven i em deien, “tu què vols ser de gran?”, “periodista o jutge”. I deien, “qué niña más repelente, no?”. Sí, sempre, volia ser periodista i vaig acabar, vaig fer aquí la selectivitat i vaig fer periodisme, vaig fer la carrera, el que passa que després vaig començar a

treballar i vaig veure que no era el que a mi m'agradava, Però el que passa és que em vaig adonar que no volia acabar de ficar-me en el tema aquest quan estava a tercer, però vaig acabar la carrera i l'últim any, que és quart de periodisme, vaig fer primer de polítiques. I vaig entrar i em va encantar. Vaig aprofitar i feia periodisme al matí i polítiques a la tarda. I després ja directament em vaig matricular a polítiques per seguir fent aquesta carrera. I clar la vaig fer molt ràpida, va ser molt ràpida i em va agradar moltíssim.”(DJM1)

En qualsevol cas, cap de totes dues opcions són producte d'una decisió autònoma i lliure, sinó que ambdues s'articulen des de les desigualtats de classe en una societat on les credencials i les competències, d'una banda, i els béns de consum, de l'altra, cada vegada van més a l'alça. Davant d'aquestes tendències, el temps emergeix com un bé escàs, si bé la percepció d'aquesta escassetat difereix segons l'òptica adoptada. Sigui quina sigui aquesta òptica, emergeix la paradoxa: obtenir títols acadèmics alhora que s'acumula experiència laboral o dedicar moltes hores al treball remunerat per tenir accés al mercat de consum però sense tenir temps per gaudir-ne.

“Sí i no. Sí pel tema diners, i no perquè aquí crec que puc aprendre molt i em queda molt per aprendre.”(HJM2)

“Sou, res d'aprenent. El típic sou, lo mínim. Però quan entres, dius, bé, ja arribarà el meu moment, saps. Sí, però feia més hores que un rellotge. És que quan ets novato, ets novato. En principi perquè era novato, després perquè penses bé, encara sóc jove i ja m'arribarà el meu moment. Tens ganes d'aprendre. I tot lo que veies, sí a tot. Ara anem a treure els fruits de tots els anys que he estat estudiant. Passo la mili i vaig aprofitar tot el que he estat estudiant. Calia treure'n el suc. Perquè estudiava i treballava. Tampoc és que tingués molts diners. Perquè clar treballava als migdies, i allà a la feina del meu pare tenia un sou per anar tirant. Doncs, ara cal treure el suc.”(HJM1)

Els membres de la generació jove de classe mitjana se senten enganyats perquè la societat els ha convertit en professionals dels estudis però no els ha advertit dels obstacles que es trobaran per entrar al mercat laboral i veure acomplertes les seves aspiracions professionals. Les facilitats per accedir a la universitat contrasten amb les dificultats per trobar feina del que s'ha estudiat i, encara més, per que aquesta sigui de qualitat. El seu malestar respecte a aquesta qüestió és difús, però la capacitat de reflexió que acompanya la condició d'universitari els permet prendre consciència de les pressions socials que condicionen el projecte de vida.

“Jo de vegades ho penso, potser seguim estudiant perquè si no què, tenim una altra sortida professional? Podríem anar d'aprenent a algun lloc? Podem fer una formació professional com Déu mana? Tenim altres possibilitats? Potser allarguem els nostres estudis, perquè nos encontramos con que no hay nada en el mercado para nosotros? Jo un dia estava fent periodisme, però ja m'havia plantejat tema estudis, però jo un dia vaig anar amb la meva mare i li vaig dir, ‘¿tú has pensado que a lo mejor estudio porque es lo único que sé hacer?’. És molt fort. Havia acabat la primera carrera..., ‘es que creo que es lo único que sé hacer’. Perquè hi ha hagut la possibilitat de posar en pràctica el que has après d'una manera

digna? No, o potser jo no he tingut la sort de fer-ho. Però és que conec molta gent que està així, que han acabat i estan treballant de lo primero que salga. [?], per exemple. I si ets polític, a qué te dedicas? A fer enquestes? Home, sí. Però, sempre? O pràctiques que arriben com a salari. Em dóna la sensació que tenim poques oportunitats.”(DJM1)

L'horitzó comú d'aquest col·lectiu és trobar feina en el seu camp d'especialitat formativa. Les recompenses d'aquesta fita comporten la vivència del TTR com a font de realització personal i l'ocupació com a creadora d'identitat –amb el benentès que s'assoliran professions de cert prestigi o reconeixement social.

“És una feina que jo mai m'havia plantejat fer, és una feina de gestió. I una mica vaig plantejar el projecte i al final s'està fent. Estic aprenent moltes coses. I clar els nostres usuaris són persones molt agràides, totes les famílies. Nosaltres treballem tot el que podem fins que tinguem un fillet, i que tothom estigui bé.”(DJM1)

Aquest ús expressiu del TTR també es troba entre les persones de classe mitjana de la generació gran.

“Treballant quant a què? Si tu treballes en allò que t'agrada, ja és una altra història, eh? I a demés cobres... Però treballar en una cosa que bueno, com obligació..., és que no m'agrada que m'imposin coses, eh!, comencem per aquí. Llavors, la imposició de tenir de treballar en una cosa determinada, amb uns horaris determinats i fent una feina que a lo millor aquella no la vols fer, a llavors això no m'hi sento bé, i si no m'hi estic bé, no m'agrada, i si no m'agrada pues no m'agrada. Clar, llavors, treballar per fer diners, amb la finalitat de fer diners, trobo que és una bestiesa.”(HGM2)

Ara bé, l'experiència de la precarietat laboral durant els primers anys de la trajectòria laboral explica per què algunes persones de classe mitjana opten per renunciar, relativament, a la seva carrera laboral a canvi d'un major benestar quotidià, és a dir, de més temps de lliure disposició personal²⁰⁶. Un dels factors més visibles d'aquesta actitud és la manca de disponibilitat per a la mobilitat geogràfica o per acceptar feines amb jornades laborals inacabables.

“Jo ho tenia previst, havia de buscar una altra cosa per tenir vida, perquè és molt important, és que deia, ‘és que no tinc vida, mama’, a més em vaig quedar molt primeta, perquè tenia un ritme molt fort, clar és que també va ser molt sobtat, perquè el primer cop que marxava de casa amb una feina meva remunerada i amb una feina a sobre fora del teu entorn. Llavors em va venir una mica tot a sobre. Mira, quan ho tenia tot controlat, tema temps, treball, tot, llavors vaig dir, ‘ho he aconseguit’, ara vaig a canviar. Ho vaig fer així. I tenia altres feines. Aquí fins i tot, imagina't, quan vaig baixar per Nadal a fer les proves del Consell Comarcal, tenia feina a l'Avui, aquí a Barcelona, a sobre, és

²⁰⁶ Maclnnes (2005) descriu amb encert les raons i els continguts d'aquesta precarietat laboral. En concret, l'autor apunta que durant les etapes inicials de la trajectòria laboral són freqüents determinades pràctiques, com ara la mobilitat geogràfica o la disponibilitat per treballar hores extres sabent-ho amb poca antelació, perquè es consideren factors clau de la percepció que l'empresa pot tenir del nivell de compromís que cada persona assoleix amb el seu lloc de treball.

que si hagués volgut treballar de periodista ho hagués fet, perquè tenia feina aquí.”(DJM1)

“Sí. jo no em veig, tenint ara l’edat que tinc, de dir, podent estar a la tarda a casa, o fent el que a mi em doni la gana, no em compensa anar a Barcelona, o a una empresa de serveis, tot el dia, per estar amb les mateixes condicions, bé, pitjors condicions laborals, per poder aprendre coses que al final tampoc les aprens, perquè també acabes fent sempre el mateix.”(HJM1)

En aquests casos, no només es desitja treballar prop de la llar d’origen i reduir la jornada laboral, sinó que també s’està disposat a fer-ho per menys sou. Aleshores, sembla possible afirmar que el desencadenant d’aquesta situació és una percepció subjectiva del temps cada vegada més deslligada de la lògica econòmica i cada vegada més vinculada al benestar quotidià. El que importa no és la quantitat de temps, sinó la qualitat. Així ho evidencia el relat d’aquest entrevistat, que distingeix clarament els pros i els contres d’acumular temps de lliure disposició personal durant el cap de setmana o bé gaudir-ne una mica diàriament²⁰⁷.

“Al final, lo típic, tens ofertes i tal i lo que valores més és el poder disfrutar del teu temps. Jo crec que després m’he donat la raó. Quan es va acabar tot el boom aquest, la cosa ha baixat molt. Sí, això ha passat a bastanta gent, o faria un altre estil de vida. Un estil de vida més de dilluns a divendres, treballar i els caps de setmana poder aprofitar-los com fos. Jo en canvi entre setmana també puc relaxar una mica.”(HJM1)

Mentre la classe mitjana percep la pressió de la societat credencialista, la classe treballadora no sembla percebre la pressió de la societat de consum, ans al contrari, sembla assumir-la com quelcom natural. O, en el millor dels casos, accepta les regles de joc perquè el premi final s’ho val, sobretot si es compara amb la partida que van jugar els seus pares i les seves mares. Aleshores, l’ocupació i el TTR formen part del projecte de vida en la mesura que permeten accedir a les fites materials que configuren l’horitzó vital i a partir dels quals es construeix la identitat: el cotxe, l’entrada per al pis, la hipoteca, els mobles del pis, el casament i les criatures.

“Llavors estava acabant de pagar el cotxe i li vaig dir de comprar-nos el pis. Gastàvem però no estalviàvem molt. Havíem de posar-nos una fita i estalviar. Vam estar mirant pisos de segona mà i no ens van interessar fins que vam trobar aquest de nova construcció. El vam comprar sobre plànols. Vam estar un any estalviant per a donar el vint per cent i l’altre vuitanta per cent el vam hipotecar. Sí, ja ho havíem començat a fer durant l’any d’estalvi. Ho estalviàvem tot. Si n’entraven deu n’estalviàvem dotze. Era increïble. Menjàvem pipes a casa els meus pares i els seus. Quan pagàvem la hipoteca ella treballava molt poquet. I tot el que entrava anava per guardar, per mantenir el cotxe i pagar-ne

²⁰⁷ Segons el mateix MacInnes: “[...] la generación ya canosa del *baby boom* ha amasado recursos a lo largo de sus vida, tales como una casa en propiedad y otros bienes, y puede decidir reducir su dedicación laboral remunerada para tener más tiempo para disfrutar de actividades de ocio que pueden permitirse fácilmente en términos económicos pero para las que hasta ahora no habían tenido tiempo suficiente” (2005:55).

l'assegurança, la moto ja no la tenia, me la vaig vendre per a canviar de cotxe, la vaig donar d'entrada. I llavors tenia una vespa, que em sembla que encara corre per casa. Només estalviàvem i quan teníem un racó fet, miràvem a veure què podíem comprar. Teníem la casa buida, teníem una taula de plàstic aquí i dues cadires. Anàvem estalviant i vam comprar la nevera, la rentadora, tots els electrodomèstics. I quan ella va començar a treballar i ens entraven dos sous macos, vam començar a arreglar l'habitació, l'entradeta, el menjador, que és el més feixuc de pagar, després vam fer el despatx, tenim un petit despatx. I a la tercera habitació hi tenim l'habitació d'ella de soltera, que vam desmuntar de casa seva i la vam tornar a muntar aquí igual, va anar bé, per mides i tot. Ara fa dos anys que ens vam casar, i llavors ja ho teníem tot. Ens agrada ser en aquesta generació perquè si no, no tindríem totes aquestes coses, però això implica que has de treballar molt més i tenir sempre una feina perquè si no, no podem mantenir els luxes que ens autogenerem. Aquí entra la roda del consumisme on hem d'estar per força. M'agradaria viure en una casa. Canviaria el pis per una casa, això sí. Sense tenir ningú ni a dalt, ni a baix ni als costats. Amb ningú que m'emprenyi ni que jo pugui empenyar. Però és el que diem, com més tens, més vols. Tal com estem ara és perfecte, per a mi això és qualitat de vida.”(HJT2)

Efectivament, entre les fites vitals de les persones joves de classe treballadora el casament ocupa un paper central, sobretot entre les dones. Totalment allunyades del valor simbòlic que aquest moment de la vida tenia per a les seves mares, mitifiquen el que la societat de consum ha convertit en un negoci.

“El día de mi boda fue muy feliz. Ese día me pasó volando, es que ni me di cuenta, digo, ya me he casado, un año y pico preparando preparativos para, a ver, un día precioso, pero que ahora pienso que me gustó mucho casarme y todo.”(DJT1)

La manca de benestar quotidià és una de les cares més negatives d'aquesta opció. Principalment, perquè l'assoliment del projecte de vida només és possible si es dediquen moltes hores al TTR. Les hores extres i la pluriocupació són les formes més visibles d'aquesta sobrededicació. Ambdós aspectes es realitzen a costa del temps de lliure disposició personal fins al punt que esdevenen aspectes negatius per al benestar quotidià. Però aquest perjudici és invisible per a les persones de classe treballadora entre les quals predomina una percepció del temps basada en la seva mesura horària i monetària. Des d'aquesta perspectiva, els béns materials esdevenen l'horitzó de vida, la font per procurar-se una identitat i el paràmetre a partir del qual valorar el benestar.

“Vimos que era interesante comprarlo nuevo porque había poca liquidación, nos tiramos un año..., dos años, empiezas a..., con el piso, trabajando los fines de semana de camarero, ella y yo, en una piscina... Todos los fines de semana. Durante dos años. Y en verano, especial. Durante el año algunas veces no iba ella, pero yo iba todos los fines de semana. Y luego, en Navidad, pues todos los días de Navidad, Navidad, San Esteban, fin de año, Reyes, íbamos todos los días durante dos años. O sea, durante la semana trabajabas en la empresa. Sí. En la empresa y ella en la suya. Y el fin de semana, el domingo, íbamos allí. Sólo el domingo, descansábamos el sábado. Ella no, porque trabajaba el sábado. Y luego, pues, cuando ya llegamos a firmar la hipoteca..., y ahora llegas cada mes a

pagar la hipoteca que..., que ya te sitúas y ya dejamos de trabajar los fines de semana... Si tuviese una necesidad volvería a hacerlo, no lo dudo. No lo dudo, no. Siempre digo que por trabajar no se me caen los anillos, lo que pasa que trabajar por trabajar, tampoco. Pero si yo tuviese una necesidad o si tuviese una criatura -que todos dicen que con una criatura tienes otra hipoteca- y necesitase que no llego, yo lo haría, ¿no? No tengo ninguna duda [...]”(HJT1)

Aquesta actitud de les persones joves de classe treballadora contrasta completament amb l'actitud dels seus pares. El canvi generacional és absolut, s'ha passat d'estalviar per al futur a hipotecar el futur.

“Lo que pasa es que ahora son hombres y ahora por ejemplo, si a uno le digo que no se compre tantas cosas -se compra un órgano, un ordenador portátil, un móvil-, que ahorre un poco para comprarse un piso, me dice: ‘Mama, yo quiero disfrutar ahora de lo que no he tenido de pequeño’. ‘Pero hijo, mira un poco por el dinero, que ni tanto ni tan calvo.’ ‘Bueno, cuando me tenga que comprar un piso ya me lo compraré’.” (DGT1)

En alguna ocasió la mateixa dinàmica consumista comporta confrontacions en l'entorn més immediat.

“Y la envidia es muy mala. Porque cuando yo me cambié este piso me hacía mucha ilusión que viniera a verlo una amiga que tenía, pero no para fardar. Porque decía que estaba fardando de que me había comprado un piso con patio. A mí me ilusionaba que viniera a ver un piso que me había comprado con patio, pero no para decir “mira lo que tengo”. No. Y luego, pues escuchando que he ido fardando de que me he comprado un piso que me ha costado no sé cuánto [...]”(DJT1)

De fet, diverses veus especialitzades s'han fet ressò de la importància que els treballadors i les treballadores joves atorguen al consum a l'hora de formar-se el projecte de vida i construir-se una identitat. Segons Alonso (2001), aquesta importància creixent del consum es dona amb la pèrdua del valor simbòlic de l'ocupació, un element de centralitat en el projecte de vida de les generacions anteriors. Per bé que, tal com recorda Borràs (1998), la classe ocupacional està present en la base de les pràctiques consumistes, fins al punt que les representacions socials entorn del consum estan relacionades amb l'activitat laboral. Conseqüentment, segueix el mateix autor, les explicacions sobre les desigualtats socials es troben tant en l'esfera del consum i com en l'esfera de la producció. Des de la perspectiva temporal, cal tenir present que el TTR és la via directa d'accés als béns de consum. Per aquesta raó, no es poden oblidar els costos temporals que porta l'opció d'aquests joves. Aleshores, des d'aquest enfocament, cal afirmar que l'ocupació segueix orientant la trajectòria de la vida quotidiana de les generacions més joves.

La *societat del benestar* ofereix un ventall més ampli d'elements i "mons socials" per definir la identitat que la societat industrial. La dinàmica social fa emergir un concepte de benestar cada vegada més deslligat de la relació salarial i més proper als aparells simbòlics. Però la falsa sensació de llibertat que comporta aquest context emmascara la permanència d'un TTR central pel projecte de vida. Bàsicament, perquè totes les vies per accedir al citat ventall de fonts identitàries donen per descomptada una ocupació.

Allò que diferencia els membres de la generació jove és l'ús i el sentit atribuït a aquesta ocupació. Com s'ha vist a l'apartat anterior, les persones entrevistades no la perceben com alguna cosa donada per descomptat tal com van experimentar els seus progenitors. Entre la classe mitjana, predomina l'ús expressiu del temps dedicat al treball remunerat, mentre que entre la classe treballadora s'imposa l'ús instrumental. I aquí, el TTR juga contra les desigualtats de gènere atesa la discriminació laboral del mercat de treball. És prou sabut que les dones joves de classe treballadora són un dels col·lectius més perjudicats per la precarietat laboral en la mesura que pateixen les conseqüències de la segregació horitzontal. Aquest fet explica per què aquest col·lectiu viu el TTR amb més resignació i malestar que els seus col·legues masculins. Com es veurà al capítol següent, el buit que deixa aquesta insatisfacció femenina amb el TTR queda cobert pel rol de mare quan arriben les criatures.

"Y lo pasé muy mal en ese tiempo, porque estaba vendiendo el otro piso -éste no es mi primer piso-, me había comprado éste y el otro no lo vendía. La gente venía a vérmelo, tenía que estar corriendo para hacer la cama y hacer todo, que venían a la media hora de yo plegar. Lo pasé bastante mal por eso, también. Y aquella supervisora me lo hizo pasar muy mal. No me gustaría verla más, la verdad."(DJT1)

"I tampoc no em peneixo de no haver estudiat, perquè les coses m'han anat bé. Si estigués treballant de camàlic, no per menysprear aquesta feina, però sí que és una feina més dura. O si estigués en una feina tot el dia al sol, sota la pluja, aguantant fred i calor. Llavors potser sí que valoraria més el no haver estudiat. Però ara estic molt bé i no trobo a faltar el no haver estudiat."(HJT2)

8.2.3. Disponibilitats i accessibilitats vers el TTR

La importància del TTR a l'hora de dissenyar el projecte de vida s'evidencia a través de les disponibilitats i les accessibilitats que manifesten les persones entrevistades vers el treball remunerat. Per dir-ho ras i curt, la classe treballadora es limitaria a complir amb el TTR, mentre que la classe mitjana s'hi dedicaria a consciència. Els

significats atribuïts al treball remunerat en general i al temps que s'hi dedica en particular expliquen, en bona part, aquesta tendència: la percepció subjectiva del TTR com quelcom instrumental o expressiu condiona les actituds i les disposicions de les persones. Altrament, cal tenir present que aquestes actituds també depenen de la interiorització dels patrons i estereotips de gènere, un aspecte, aquest darrer, que es fa visible a través del curs de vida. En definitiva, doncs, a partir de les entrevistes es fa palès que la disponibilitat i l'accessibilitat de les persones vers el TTR no és ni casual ni natural, sinó que té molt a veure amb els imaginaris simbòlics construïts entorn de l'escala laboral i la socialització diferencial per raó de gènere.

D'entrada cal dir que els homes són els que més disponibilitat i accessibilitat manifesten pel TTR. Les raons d'aquesta tendència es fan visibles des de la perspectiva que relaciona el món de la producció amb el món de la reproducció. Les claus interpretatives sorgeixen quan es té en compte que la manca de responsabilitats masculines dins de la llar facilita la disponibilitat i l'accessibilitat dels homes vers el treball remunerat. Aquesta és una actitud menys freqüent en el cas de les dones perquè, tot i ser presents en el mercat laboral, segueixen sent les màximes responsables de l'esfera domèstica²⁰⁸.

“És l'enginyer del municipi, però a les tardes com que, com que treballa a l'Ajuntament, treballa pel seu compte, fa projectes pel seu compte. Que ara ho havia deixat aparcat perquè jo finalment li he fet entendre que no tota la vida és treballar, que tindrem menys diners, però que almenys a les tardes poguéssim disfrutar de les seves filles, i , i de nosaltres, i... Perquè al principi era: «Hosti, sí, sí, m'han donat aquest projecte», però si venia, plegava a les tres de la feina, venia en aquí, es fotia a fer projectes, anava a visitar l'un, a visitar l'altre, a presentar projectes i acabava rendit i de vegades se'n anava, començava..., per exemple, acabava de sopar i després es posava a fer coses fins les dotze o la una. I diu: «Aviam, perquè vinguis en aquí, i després nerviós», no és com jo, que sóc molt tranquil·la, ell es posa súper nerviós, a la que la nena li diu: «És que, JR, tinc feina», dic: «JR, és que no tot a la vida és treballar.»”(DJMC1)

Efectivament, la disponibilitat masculina és una actitud comuna entre els homes entrevistats, si bé s'observen diferències en la seva percepció subjectiva segons la classe social. D'una banda, la classe treballadora es mostra disponible per fer hores extres remunerades, sobretot, quan les condicions econòmiques no són favorables. En aquest cas, sembla possible afirmar que la disponibilitat és el resultat de la combinació entre l'ús instrumental del TTR i la interiorització de les responsabilitats socials atribuïdes al cap de família.

²⁰⁸ Una qüestió que s'aborda amb més detall en el proper capítol, dedicat al temps de TDF.

“Home, si. Tot el que sigui econòmicament, jo.. En Joan em va dir, ja fa anys, ‘has de fer el mateix horari que en P’, i jo li vaig dir ‘no Joan, jo faig les meves 8 hores, i si tu vols que en faci 10, 12, o 15, jo te les faré; tu me les pagues i jo te les faré, per mi cap problema’. ‘Home, que fas una hora més diària, que ja t’apujaré una mica més el sou’. ‘No, ja ens coneixem’. Ha trigat gairebé 10 anys per pujar-me, ara compta si li dic que si. ‘Tu si vols que jo faci una hora, dues tres, jo te les faré, sense cap problema. Mentre me les paguis, les faig’. Perquè, és clar, si me n’anava a repartir flors, el que guanyava, si m’ho donava en J, jo em quedava amb el J.”(HGT2)

En contrast amb això, els homes de classe mitjana viuen la disponibilitat com un aspecte inevitable de la seva feina en la qual se senten imprescindibles. En aquest cas, cal atribuir al prestigi social i no a les necessitats materials les causes d’aquesta actitud que combina l’ús expressiu del TTR amb els valors masculins associats a la vida pública. Tal com han apuntat diverses veus, ser imprescindible i “no tenir temps” són símbols d’èxit social en determinats contextos de la societat contemporània (Nowotny, 1993). A través d’aquest imaginari s’evidencia la contradicció que la concepció del temps com a bé escàs manté amb els criteris tradicionalment emprats per valorar la posició social de les persones. A diferència dels diners i l’educació –que com més n’hi ha, millor és la posició que ocupa la persona en l’estructura social–, tenir més temps no sempre és sinònim de millors condicions de vida i més reconeixement social²⁰⁹. Un exemple paradigmàtic és el conegut cas de *Els aturats de Marienthal* estudiat per Lazarsfeld-Jahoda-Zeisel (1996) on s’evidencia que disposar de molt de temps pot ser viscut i percebut com un factor d’exclusió social²¹⁰.

“Vacances? Doncs, vacances llargues (jo diria que no?) n’he fet mai -no n’he fet mai. Perquè, fins i tot ara que puc fer-ne més..., primer que no és convenient deixar tot un mes, perquè no..., quinze dies. Sí que les faig, ara. Tampoc del tot, del tot, de vegades tampoc pots, perquè si és el mes d’agost, encara... Però si no -si no és el mes d’agost- com que tens el funcionament dels jutjats, pots fer vacances però has d’estar atent, o has de tenir algú que et supleixi... No et pots desvincular del tot. Per tant, són unes vacances una mica... Ja et dic, agafava un mig dia [...]”(HGM2)

“Perquè si agafes la baixa d’una setmana, i si és una setmana que hi ha incidències, llavors has de... O sigui..., que hi hagi una empresa que li tinguis de fer una liquidació perquè despatxen un treballador, l’he d’anar a fer; que hi ha una empresa que ha tingut un accident i algú s’ha fet mal, has de fer el parte

²⁰⁹ Tabboni (1989) parla del culte pel dinamisme i les activitats productives econòmicament marcades pel seu cost d’oportunitat. De manera que la rapidesa esdevé un valor vinculat al progrés i al guany, la qual cosa suposa un menyspreu cap a la lentitud que s’associa a la involució i la pèrdua.

²¹⁰ Una concepció social ben diferent de la que acompanya els orígens etimològics de la paraula treball. En concret, el terme treball ve del llatí *tripalium* que designava el jou fet amb tres pals on lligaven els esclaus per pegar-los. Es tracta d’una paraula que s’aplicava per referir-se a qualsevol activitat que comportés dolor pel cos. Com recorda Estradé (1989), l’ús del concepte treball durant l’Edat Mitjana també és molt diferent a l’actual. Aleshores, s’utilitzava per designar exclusivament les activitats que tenien a veure amb les feines considerades més baixes i dures. El treball no es considera un mèrit social ni aportava orgull individual; més aviat al contrari, la seva abstenció ostensible aportava reconeixement social alhora que servia per indicar l’estatus social.

d'accident. O sigui són coses, feines puntuals, que de vegades estàs temps sense tenir cap..., i després te'n vénen dos o tres de seguits."(HGM1)

Pel que fa a l'accessibilitat vers l'activitat laboral sembla que es tracta d'una actitud més comuna entre les persones de classe mitjana. Probablement, perquè el sentit expressiu que des d'aquesta condició social s'atribueix al TTR justifica el fet de mostrar-s'hi accessible. És a dir, les satisfaccions i recompenses que aporta el treball assalariat dificulten la separació amb la resta de temps socials. Per bé que la representació de l'accessibilitat varia segons la categoria professional. En aquest sentit, el petit i mitjà empresari, propi del context català, és un dels perfils que més accessible es mostra al temps del treball assalariat. Per aquest cas, l'accessibilitat és el resultat de combinar la cerca constant de prestigi empresarial i la manca de recursos inherent a la dimensió de l'empresa. Així ho explica aquest entrevistat, que ha assumit el relleu del negoci familiar. A partir del seu relat s'observa com el sentit expressiu del temps apareix vinculat a l'orgull que produeix donar continuïtat a la nissaga laboral i l'accessibilitat s'associa al compromís amb el client tot esdevenint símbol de professionalitat.

"Però jo el mòbil el tinc encès. O sigui, si no el puc solucionar jo, però, per exemple, puc desviar la trucada i dic: «Papa, si tu, per exemple, baixes a Mataró, o lo que sigui...», sempre i quan... Ho tinc claríssim, eh?, el diumenge és el diumenge, eh? Ho tinc molt clar. Però, clar, tu depens d'un negoci i depens dels clients. M'entens? Aquest client avui et fa cent i pico euros de gasto, però en tota la setmana m'ha fet sis-cents euros de gasto. A vera, tu no el pots engegar a la merda. Aleshores i els diumenges, pues per dir-te Can Margarit i puestos així, que un diumenge fot una bestialitat de venta, pues el diumenge a la tarda et truquen."(HJMC1)

Ben diferent és la representació de l'accessibilitat que es fan les persones de classe mitjana ocupades en professions lliberals. Aleshores, el fet de mostrar-se accessible es viu com el preu que cal pagar per gaudir de certa flexibilitat temporal. Per bé que la mateixa vivència dels entrevistats posa de relleu els efectes perversos que emmascaren els seus arguments. En aquesta situació, encara es fa més patent el grau d'accessibilitat vers el TTR, perquè malgrat que en perceben els efectes negatius es continua actuant de la mateixa manera. Per sobre de tot, doncs, es valora la capacitat d'autogestió del temps.

"Ser flexible vol dir acabar moltes vegades a les deu o les onze de la nit. I clar, això és una flexibilitat que és una..., un espejismo -en castellà. És falsa. Perquè quan tinc aquesta flexibilitat no vol dir adequar-t'ho a les altres teves necessitats o fer allò que vols fer, sinó al contrari, que sacrificques més aquestes coses perquè ja no et ve d'una hora. I llavors hi dediques més hores de les que hi hauries de dedicar, i és com una ganga."(HGM2)

Una altra de les causes explicatives de l'accessibilitat i la disponibilitat pel TTR entre les persones entrevistades de classe mitjana es troba en les exigències implícites que comporta l'assoliment de les aspiracions laborals. La disponibilitat per treballar més hores de les estipulades per contracte i l'accessibilitat fora del lloc de treball són factors utilitzats i percebuts com a símbol de compromís i professionalitat. Aquests aspectes es justifiquen a través del gust per la feina barrejat amb la responsabilitat individual.

“Si jo vinc aquí una tarda és perquè jo considero que hi han una sèrie de coses que les he de deixar lligades; i que alguna vegada des de casa meva he fet trucades per no haver de venir aquí a fer-les, i les faig des de casa meva, i faig gestions des de casa meva, per la meva tranquil·litat, eh? Perquè també podria dir: «Bueno, ja ho faré un altre dia», però penso que no, que aixís ja ho tinc tot controlat i no em quedo amb aquella sensació de «tinc que fer...», eh? No m'agrada gaire deixar coses per demà, perquè penso que ara les puc fer i demà no sé si les podré fer.”(DGM1)

“Em costa molt. Si tinc una feina entre mans no paro de donar-li voltes. Però a casa no treballo. Inconscientment no desconnecto. Penso com faré les coses a l'endemà. Sempre em vénen coses al cap.”(HJM2)

“Quan vaig arribar, sí, perquè era just abans de la tesi, llavors sí que treballava, però normalment no ho faig, tot i que sempre porto la feina a sobre [...]. Sempre, per al tren, llavors sempre tinc l'opció de fer-ho i ho faig puntualment.”(DJM2)

Una de les conseqüències que comporta la disponibilitat i l'accessibilitat vers el TTR és la dificultat per representar de forma separada la vida de la feina. Principalment, perquè el grau de realització personal i la identificació amb l'ocupació és prou elevat per deslligar-lo de la resta d'esferes personals. Si bé quan no hi ha càrregues aquesta actitud és tan masculina com femenina, quan apareixen les criatures es converteix en una actitud exclusivament masculina.

“No. És clar, alguna vegada m'emporto algun cas que penso: «Oh!», no? I tampoc no separo tan la meva vida laboral de la meva vida... A mi... Tampoc és tan dur trobar-me la gent a plaça, no?, i que a plaça diu: «Ai, Montse, no sé què...!», perquè, clar, perquè és difícil separar: «No, no, ara no sóc aquesta Montse.» Tampoc no sé fer-ho massa.” (DGM1)

“Però és que, de fet, és una cosa que sempre discutim amb la gent, que jo no ho separo. O sigui, la gent que diu: «Ah, és que la feina a la vida...», sí, bueno, treball i... No ho separo. No tinc aquestes pors, etapes..., bueno, no etapes. No ho separo. O sigui, és ja la típica discussió, no?, de hi ha gent que treballa per viure i hi ha gent que viu per treballar. Ni treballo per viure ni visc per treballar. Vull dir, és lo que faig, m'agrada i, vull dir, és part de la meva vida, no? No faig una cosa per l'altra, ni l'altra per l'una. O sigui, ni treballaria -bueno, clar que treballaria per viure si no tingués més necessitat-, però, vull dir, ni faria qualsevol cosa per viure, ni visc només per això, vull dir, m'agrada fer altres coses. Però no ho separo, perquè, els meus amics, molts han sortit d'aquest món, em passo deu hores al dia... No sé, no li sé posar la barrera de [...]” (DJM2)

Ben diferent és el cas d'aquests entrevistats de classe treballadora, que desconnecten i separen clarament la feina de la vida. En aquest cas, s'entén que el temps dedicat a la primera, la feina, és un mitjà per desenvolupar les aspiracions materials de la segona, la vida.

“No, jo plego de treballar i a la zona on treballo, no em veuen, me n'oblido, i així ho faig, jo aquella zona, els dies que no treballo, jo per allà no passo. Sinó, no desconnectes perquè veuràs la botiga oberta i aniré cap allà a fotre la xerrada o el que sigui, no, no, em desconnecto total. La feina és la feina. Mira, l'altre dia la vam tenir amb en P, el germà d'en J, 'Aquest paquet és a davant d'on viu en Pere, que quan plegui se l'emporti', dic 'Escolta'm, no, no, no, quan jo plego, me'n vaig on em dóna la gana, tu què saps si vaig a casa. Si vols li portaré amb hora de treball, un cop acabaré aquí, oblídeu-me, un cop acabat de treball, a mi oblídeu-me' [...]”(HGT2)

“Jo no en vull fer, ja fa anys que no. La feina penso que s'ha de fer amb les 8 hores que treballes, i el que és de a més a més, ja estàs cansat i també tens les teves coses a casa, o el que puguis fer, sortir... Ja no m'interessa.”(DGTC2)

Com s'ha vist amb la primera citació d'aquest apartat, el caràcter més masculí que femení de la disponibilitat i l'accessibilitat vers el TTR genera malestar dins la parella i és motiu de queixa per part de les dones. Malgrat que alguns entrevistats apel·len a la tradició del negoci familiar per justificar aquesta queixa, és obvi que és fruit de la divisió sexual del treball, ja que les absències masculines dins la llar es tradueixen en presències femenines sobrecarregades.

“Clar, l'E això no ho ha pogut suportar mai perquè no ha treballat mai per ella. Jo ho he viscut sempre. Nosaltres a casa, el meu avi s'havia aixecat els dies de Nadal perquè hi havia uns restaurants -(Ojo del Vino?) d'Argentona i puestos així- que havien acabat tot, tenien que obrir la nit després de Nadal, el dilluns, i tenien sopars i no tenien res. I tu, de lo que bonament tens, pues tens, no?, i pots servir-ho. Però a la botiga tenim els vivers; des de que tenim els vivers, també, la gent també se'n refia. Saben que tens ostres en allà vives, llamàntols, llagostes. Aleshores tinc una «vantatge», no?, amb això. Però bueno, no, no hi ha problema, ho intento fer. I ara mateix, ja et dic, no em ve gens de gust anar-hi, però..., però bueno, ara m'està esperant la dona [...]”(HJMC1)

En la mesura que no es percep, o es manté ocult, l'origen del problema –la divisió sexual del treball– la reacció masculina davant d'aquest malestar femení es pensa en termes de presència i no pas en termes de majors responsabilitats domèstiques.

“Sí, ella siempre lo dice, sí. A lo mejor un fin de semana estamos todo el fin de semana juntos y ya el lunes dice: «Jo...» Es lo que hay, no podemos cambiarlo, no podemos cambiarlo. Y el jueves, que tengo libre, que es el único día que, a lo mejor, llego a casa y bueno, me estoy un poco más de rato con mi mujer.”(HJT1)

En efecte, els homes, sobretot de la generació gran, individualitzen aquest malestar femení tot atribuint-lo al caràcter de les seves dones. Però al darrere d'aquesta individualització persisteix el pes d'un imaginari col·lectiu que divideix un món

públic definit en masculí i un món privat definit en femení. Aquesta divisió no només afecta el món del treball, sinó que traspua totes les esferes de la vida quotidiana.

“No, mi mujer es más inestable emocionalmente y socialmente. Tiene más altibajos, en un momento se puede animar mucho, a lo mejor para una campaña y está un mes batallando mucho... Hombre sí. Porque la verdad es que muchas veces no hago más cosas porque..., mala cara..., que no me gusta ir, que tendría que ir y digo no voy a ir porque la A está mal. Y en este caso puede llevar cierta razón. Pero si está mejor yo la dejo que se monte una salida con sus amigas, que vaya al cine con las amigas y yo me voy a la cena del partido.”(HGT1)

La socialització diferencial per raó de gènere explicaria probablement per què les dones es mostren més disposades a renunciar a les exigències de la vida pública davant els requeriments de la vida privada. No és gens estrany, doncs, que aquestes renúncies estiguin molt relacionades amb el curs de vida. Així es constata quan es comprova que augmenten amb l'aparició de les tasques de cura.

“Perquè ell no és del mundillo, perquè el meu pare es fa gran i em fa una mica... O sigui, bàsicament, jo me n'hagués anat fora, suposo, però estic com lligada una mica i llavors, diguéssim, t'estàs de no fer-ho. Per la teva parella i pel teu pare? Sí, que és lo típic que es fa, no? Quan s'acaba la tesi, almenys en el meu camp, la gent fot el camp. Llavors, clar, si em vull quedar allà, m'he de lluitar el no haver marxat. I això és bastant difícil. Però, bueno. No pinta malament, en el fons. O sigui, no pinta malament, pinta molt malament, però, si pintava impossible, ara no ho veig una cosa impossible. El que passa que ho veig molt difícil, però m'és igual.”(DJM2)

“Ell potser sí que té una mica més de temps per a ell. Pel fet de quedar-se a treballar, jo penso que això ja és un temps teu en què et sents realitzat d'alguna manera. Sí que dijous al vespre, de fet els nens ja estan dormint, i diumenges al matí juga a futbol. Per això jo també intento anar un parell de dies a la setmana al gimnàs. Però bé, ja vindrà. Ja vindrà aquest temps. Quan els nens comencin a anar a la guarderia, ja tindrà temps.”(DJMC2)

Certament, el gènere influeix en la percepció del sentit i la direcció que prenen les renúncies laborals. Mentre que les dones renuncien a les exigències del temps dedicat al treball remunerat per satisfer les exigències del temps dedicat a les tasques domèstiques i de cura, els homes renuncien al temps de lliure disposició personal per satisfer les exigències del temps dedicat al treball remunerat. Caldria preguntar-se, però, si aquesta renúncia no encobreix una fugida de les responsabilitats domèstiques.

“Doncs gairebé tot dedicat a la feina. Sobretot si estic treballant fora. A futbol encara hi vaig, però no és una obligació, és per a desconnectar. O sigui que si treballo fora, com que torno molt cansat, ja no entreno ni jugo. Entrenem molt tard. Acabem a quarts de dotze, perquè comencem després de sopar. He estat força temps que no he anat a entrenar. Ho dedico tot a la feina.”(HJM2)

A més, les renúncies a la disponibilitat i l'accessibilitat vers el món públic en general i l'ocupació en particular per motius de cura repercuteixen sobre la percepció

subjectiva del TTR. Quan la cura és cura de criatures, les dones de la generació jove perceben el TTR com una font d'identitat que es desitja conservar davant les amenaces d'anul·lació que comporten les exigències del rol de mare. En aquesta fase del curs de vida, el TTR esdevé font de benestar bé perquè la dificultat de dedicar temps a l'ocupació fa que aquesta sigui més preuada, bé perquè representa un espai on refugiar-se de les demandes de l'espai domèstic.

“Però per altra banda, ja en tenia una mica de ganes, perquè perds una mica d'identitat. Només ets mare i és dret. Vas molt de cul i és molt de sacrifici. És molta entrega, molta, molta, i sense res a canvi. Tampoc esperes res a canvi. Però ara ja en tinc ganes. I ara ha anat bé, tot i que jo voldria més hores, evidentment, però d'una part ja em va bé, perquè ja trenco amb aquest rol només i puc compaginar la feina amb aquesta tasca: fer de mama.”(DJMC2)

De fet, la representació del TTR com a refugi s'accentua quan el treball de cura és de persones adultes dependents. Llavors, homes i dones viuen el TTR com una via d'escapament²¹¹.

“Tienes que tener una expansión, o algún momento para salir, o algo. Por lo menos, si voy a trabajar, voy y vengo. En las horas que estoy en el trabajo por lo menos si hablas con uno, hablas con otro, haces una cosa u otra, pues la cabeza te se distrae algo. De la otra manera, si estás aquí metido y la ves así, no va la cabeza, te vas «comiendo el coco» tu solo.”(HGTC2)

8.2.4. L'horitzó de futur: quan les raons estructurals s'imposen a les raons biogràfiques

Malgrat les diferències socials ressenyades respecte a l'ús i el significat atribuïts al TTR, les entrevistes posen de manifest la importància d'aquest temps en el disseny del projecte de vida. Com s'ha vist, aquesta importància s'explica, en bona part, per la persistència de les normes socials de l'imaginari fordista-taylorista; el taylorisme i el fordisme representen la normalització i estandarització de la norma horària industrial. Si bé el pes d'aquesta norma a l'hora d'esculpir i cohesionar la vida varia segons factors biogràfics i estructurals.

Ja s'ha comentat que el desenvolupament de la *societat del benestar*, que en el context espanyol ha suposat també el desenvolupament de la democràcia, transmet a la generació jove una sensació generalitzada de llibertat i capacitat de decisió sobre el propi projecte de vida. Aquesta llibertat contrasta amb la rigidesa que va

²¹¹ El capítol desè tracta abastament aquesta qüestió.

marcar la trajectòria vital dels seus pares i mares durant la mateixa fase del curs de vida. En aquest sentit, es revaloritza la responsabilitat individual sobre la dimensió ordenadora de la trajectòria de la vida quotidiana per damunt del destí col·lectiu. Tanmateix, l'anàlisi de les representacions que les persones entrevistades es fan sobre els horitzons temporals posa de manifest que l'imaginari entorn aquest context és fals.

Certament, a través de les entrevistes s'observa una contradicció entre allò promès i la realitat quotidiana de la generació jove. Al final sembla que les seves expectatives i aspiracions s'acaben ajustant a les normes i als valors socials vigents. Aleshores, la llibertat resulta atzarosa quan s'analitza la centralitat de la jornada laboral en l'organització de la vida quotidiana però esdevé enganyosa quan s'analitza el pes del TTR en el disseny del projecte de vida. Bàsicament, perquè la promesa i alhora desitjada autonomia generacional està subjecta a les condicions materials d'existència. Tot i que la generació jove dona per descomptada la llibertat i la igualtat d'elecció, les trajectòries de la vida quotidiana dels seus membres evidencien el caràcter il·lús d'aquest imaginari col·lectiu que amaga desigualtats de classe i gènere. No són decisions individuals i racionals el que condiciona la dimensió orientadora de la trajectòria de la vida quotidiana, sinó condicions socials. De la mateixa manera, cal pensar que no va ser una qüestió d'atzar o sacrifici individual la capacitat per sortejar la rigidesa de la gàbia daurada d'algunes persones de la generació gran.

Amb tot, sembla possible afirmar que els factors estructurals s'han imposat amb més força que els factors generacionals. És a dir, la classe social explica les transformacions principals que recullen les representacions socials al voltant del TTR. Les persones de classe mitjana són les més capacitades socialment per dotar d'un significat expressiu el TTR tot diferenciant-se de la concepció instrumental pròpia del treballador industrial. Aquesta és una qüestió que no sorprèn si es té en compte que durant la industrialització, tal com recorda Estradé (1989), l'ètica protestant únicament cerca legitimar l'ètica burgesa del treball professional. I, en cap cas, no intenta dignificar el treball dels obrers industrials. Si en aquella època els obrers mantenen una visió negativa del treball en tant que per a ells representa un càstig i no un acte creatiu, actualment sembla que ha desaparegut aquesta connotació en la mesura que el treball representa la via d'accés als béns de consum. En efecte, la societat de consum ha aconseguit invisibilitzar aquesta visió negativa del treball tot imposant la lògica de la racionalitat: si vols comprar has de treballar.

Però les coses no han canviat tant, ja que les persones pitjor situades coincideixen amb les més castigades pel TTR.

La força dels factors estructurals per sobre dels factors biogràfics en el disseny del projecte de vida s'evidencia quan es compara l'horitzó de futur de les persones entrevistades. Tot i que entre les persones de la generació jove es detecta una tendència a pensar el futur com un *work in progress* atesa la sensació de llibertat a l'hora de decidir sobre la seva vida, les condicions materials expliquen l'emergència d'horitzons distints. Entre la generació gran, cal tenir en compte que els fills i les filles es consideren socialment el futur directe dels seus propis projectes de vida. Aleshores, no sorprèn comprovar que les persones grans de classe treballadora desitgen per al futur dels seus fills i les seves filles que tinguin feina.

“Home, jo desitjaria que tingués feina, al meu punt de vista, que es casés, però si el matrimoni no funcionés, perquè si s'ha de casar i no li ha de funcionar, no cal que es casi, i a partir d'aquí..., jo mentre tingués feina, una família, i li funcionés, ja em va bé.”(DGT2)

En canvi, les persones grans de classe mitjana desitgen que els seus descendents directes puguin treballar del que vulguin en el futur i, sobretot, que gaudeixin de la vida. Efectivament, el principal desig per al futur dels fills i les filles és poder executar les eleccions autònomes i poder-les gestionar de manera coherent independentment del seu contingut.

“El més important és que acabin la carrera i després que facin d'escombriaires, si volen. Si es pot fer i si els podem pagar, doncs que facin una carrera. I a partir d'aquí ells que s'organitzin la vida i que la disfrutin. Que busquin una feina. Si els convé una parella i si no que facin el que vulguin. El més important per a ells és que puguin estudiar el que els agradi. Perquè nosaltres podíem estudiar d'aquella manera. Havíem de treballar i estudiar. Molts de la nostra generació hem estudiat de grans. Molta gent hem fet estudis de grans.”(DGM1)

“I penso que el futur és que siguin capaços de viure el moment i de disfrutar el moment. Perquè el moment és l'únic que tenim. Lo que tenim ara..., pensar... I l'únic important -això ho repeteixo moltes vegades als meus fills- és allò que pots salvar en un naufragi. És l'únic important. Lo altre és relatiu. I en fas de més i de menys. I tu pots no tenir res i sentir-te molt bé i tenir molt i sentir-te immensament desgraciat. Allavors que, a veure, que l'important és fer, disfrutar i viure. Perquè en el fons -i això ho parlem moltes vegades, no?- la vida no deixa de ser un aprenentatge i un joc. I si tu ets capaç de jugar a viure lo que et va venint, ets feliç. Si no ets capaç de viure el que et va venint i anar trampejant com puguis, ets sempre infeliç.”(DGM1)

Si bé en el cas dels homes s'accentua una visió més materialista que sovint s'emmiralla amb la pròpia trajectòria com a cap de família.

“L’O, sobretot, que trobi una bona feina, que guanyi diners, que se’ls guanyi, i si guanya diners podrà tenir un estatus bé, o sigui, podrà tenir la vida bé: guanyant diners podrà estar i viure millor.”(HGM1)

Les persones joves de classe treballadora aspiren a conservar la feina i, si és possible, a millorar socialment en el futur.

“Una bona feina, un bon sou, un bon horari que em permet fer moltes festes i treballar. Alhora de la feina, si hi ha feina, es fa. A la feina ja tinc la meva injecció d’adrenalina, ja em passen coses bones o dolentes, per tant, quan arribo a casa estic més tranquil. No m’emporto la feina a casa, no m’emporto els problemes. Tinc cotxe, tinc moto, tinc una dona que m’estimo molt i que ella a mi també m’estima. A casa tinc tot el que puc tenir, tant necessari com de luxe. De necessari tinc aigua calenta i de luxe tele i vídeo. Tinc ordinador. Tinc una terrassa amb una taula i cadires. Tinc salut. Puc anar-me’n de vacances. Puc sortir a dinar tranquil·lament, sense mirar si abans d’ahir ja vaig dinar fora. Clar que podria viure molt millor, però també molt pitjor.”(HJT2)

Finalment, les persones joves de classe mitjana són les que més fixen el seu horitzó de futur en termes de benestar quotidià.

“És curiós. I mira que volia dedicar-m’hi, però al final he pensat que hi ha altres coses a la vida que tenen més valor per a mi. Ho podria haver, a més és que tenia oportunitat per fer-ho. Fins i tot em feia il·lusió, perquè em van dir quan estava allà, que faria televisió, que faria presentació i tot.”(DJM1)

“Home, pues, no sóc la típica persona que la feina és l’eix sobre el que gira tot. Sí que és important, això va bé i m’he de guanyar bé la vida i m’ha d’aportar coses, però no giro sobre la feina... En principi la Caixa Laietana és una feina que està bé i bàsicament tinc les tardes bastant lliures i aprofito per fer el que em dóna la gana.”(HJM1)

En definitiva, malgrat els nous estils de vida que ofereix la *societat del benestar*, els horitzons temporals mostren com els nous valors entorn del temps de treball conviuen amb els vells.

8.3. Les entrades i sortides del mercat laboral: una qüestió de gènere

Al llarg dels apartats anteriors, s’ha vist que el gènere actua com a factor explicatiu a l’hora d’analitzar la importància del TTR en el projecte de vida, per bé que no és possible aglutinar totes les dones i els homes sota un mateix patró de comportament. Cal tenir present que, d’una banda, és sobre aquelles classes pitjor situades on recauen amb més força les desigualtats de gènere i, d’altra banda, cal no oblidar el curs de vida com un factor explicatiu de pes. Aquesta cruïlla de desigualtats que afecta el projecte de vida es fa visible a través de les entrades i sortides del mercat

de treball. Bàsicament, perquè ambdues estan marcades per les condicions materials d'existència i la socialització diferencial per raó de gènere.

Com s'ha apuntat al capítol quart, la presència material del model que atribueix a l'home el paper de cap de família i a la dona el paper de mestressa de casa cada vegada és més dèbil en la societat occidental. Però les evidències empíriques mostren com persisteix el seu pes simbòlic. Si bé és difícil fer visible aquest pes atès el seu caràcter abstracte, sembla més probable recomptar-ne les conseqüències a partir de les trajectòries de la vida quotidiana de les persones entrevistades. Per això, des de la perspectiva del curs de vida, s'ha considerat que les disjuntives que hi ha al darrere de les transicions entre les esferes laboral i domèstica són un bon punt d'observació. És a dir, els records i justificacions al voltant de les entrades i sortides del mercat de treball fan visibles els estereotips de gènere que condicionen el projecte de vida. S'entén que les decisions individuals no es construeixen segons una lògica racional, sinó segons les normes socials vigents: la lògica de la disciplina industrial i la lògica del model familiar patriarcal. La primera ha estat abastament analitzada en els apartats anteriors, la segona s'analitza més profundament en el present apartat.

8.3.1. El servei militar com a sortida masculina

A partir de les entrevistes fetes s'observa que el servei militar és la causa principal de sortida del mercat de treball entre els homes d'ambdues generacions. Com és sabut, la desaparició del seu caràcter obligatori invalida el servei militar com a motiu d'abandó masculí entre les generacions més joves, aspecte que no afecta les persones entrevistades. Al marge d'aquest matís, s'observa que el caràcter obligatori del servei militar marca la trajectòria vital dels primers anys de joventut, tot reforçant els atributs i els estereotips masculins. Els homes entrevistats assenyalen aquest fet com un moment important de la seva vida i tots coincideixen a recordar aquesta vivència com una pèrdua de diners i temps.

“Però a la mili és diferent, només aprens a gastar diners i a fer el gos i res més.”(HJT2)

“Molt «aborregats», molt conduïts, molt a toc de «pito», molt fer tot de coses que no serveixen per res... Et dius: «Jo què estic fotent aquí?» No aprens, no aprens..., ni a disparar una arma de foc, no aprens res! I et van fent perdre els temps i et «putegen», i menges malament, i dorms malament, i estàs malament!”(HGM2)

A partir d'aquests relats es posa de manifest el predomini de la lògica econòmica a l'hora de pensar i valorar el temps. És així que a través dels records i les vivències que les persones entrevistades conserven del seu pas pel servei militar s'evidencia la importància de l'equació temps i diners en l'imaginari masculí. Val a dir, però, que aquest imaginari és més propi dels homes de classe treballadora: absentar-se entre nou mesos i dos anys –segons la generació– del mercat laboral suposa no poder treballar i, per tant, no poder guanyar diners. A més d'aquesta manca d'ingressos, cal tenir en compte les despeses que per a alguns comportava el servei militar, fet que converteix aquesta sortida del mercat laboral en un indicador més de les diferències de classe.

“Una pérdida de tiempo. Lo único bueno fue un cursillo que ellos llamaban de celador. De telefonía, de montador de líneas de teléfono. Me enseñaron a montar líneas, empalmar cables y estas cosas. Al menos aprendimos algo. Pero en general fue una pérdida de tiempo total y de dinero, porque yo estaba en Barcelona. Tenía que ir y venir todos los días. Suerte que el billete me costaba la mitad por ser familia numerosa.”(HJTC2)

“A excepció dels 5 mesos de pràctiques, que vaig córrer molt fent milícies, els 4 mesos que vaig fer de sergent, cobrant i sense pagar res, la veritat és que m'ho vaig passar molt bé. Vaig fer de tot: vaig fer sauna, vaig jugar a futbol, anava a muntar a cavall... Com que no havia de fer res, havia d'omplir el temps.”(HGM1)

En el cas de la generació jove, també es detecten diferències segons l'itinerari vital escollit: els estudis o el treball. El cas és que els homes que havien optat per seguir estudiant posen més èmfasi en la pèrdua de temps que implica el servei militar, un període que no serveix per aprendre res. Per a ells, els nou mesos no representen una sortida del mercat laboral però no serveixen per aprendre res i impedeixen continuar estudiant, o bé allarguen l'entrada al món laboral.

“Però no et pensis, a la meva quinta, tots érem de vint-i-tres a vint-i-sis anys. I tots amb carrera. Jo vaig entrar allà i em pensava que em trobaria que seria el més gran de tots i tots eren del meu nivell. Va anar molt bé. Vam llogar un pis allà a Saragossa. Una pèrdua de temps total, però bé... Una pèrdua de temps. No fas res. Tampoc et deixen fer res. No pots estudiar ni fer res allà. Però si la sensació que estava perdent el temps tontament i que podria estar fent coses millors, sí. Estava allà perquè m'havien obligat pràcticament.”(HJM1)

En aquests casos, cal destacar el càlcul racional que precedeix la decisió de fer el servei militar; un càlcul que parteix de la concepció quantitativa del temps i mesura els avantatges i els desavantatges de complir amb nou mesos fora de casa o amb divuit mesos a casa. El contingut i la qualitat del temps és un element secundari que no es té en compte a l'hora de comptar les hores per justificar la decisió.

“En aquella època, em sembla que si feies objecció et tocava enlloc de 9 mesos, un any i mig, i depèn de com era l'objecció, doncs era com fer la mili. Perquè

llavors què vas fer, deuries acabar la carrera amb 22/23 anys? 23 anys, sí. Vaig estudiar, vaig estar treballant mig any per estalviar diners per anar a la mili. I llavors vas anar demanant pròrrogues, i el tema objecció o mili, vas descartar l'objecció perquè era més temps. Era més temps i a més, jo sabia que si no demanava pròrroga, jo sabia que en un any i poc ja ho tenia liquidat, i lo altre s'allargava molt, encara que després hagués estat aquí a Mataró, s'allargava molt, clar feies un any i mig objecció, més jo que sé, que s'allargava molt tot. Vaig dir-me, liquidem el tema, i a veure què surt.”(HJM1)

En canvi, els homes joves que ja eren actius laboralment viuen el període del servei militar com unes vacances. Tot i la pèrdua de temps i diners, aquests mesos són sinònim de no treball remunerat. Per a ells, el servei militar és com unes vacances que no posen obstacles a un projecte de vida destinat a treballar però sense grans expectatives i aspiracions laborals.

“Bueno, la mili para mí fue también una fiesta. Fue... A ver, fue una cosa muy..., muy interesante. No... Fue un año perdido, porque no sacas nada y es un año tonto. A lo mejor puedo interpretar que precisamente lo que yo hice, el trabajo que yo hice allí..., no hice nada. No, porque no [...]”(HJT1)

8.3.2. El temps de cura com a sortida femenina

El treball de cura és la primera causa de sortida del mercat laboral entre les dones entrevistades. Reflex de la socialització diferencial de gènere, les entrades i les sortides laborals de les dones són en funció de les càrregues de cura que comporta la responsabilitat que socialment se'ls atribueix com a referents principals de la llar-família. Però a més dels estereotips femenins, cal tenir en compte el pes del factor generacional i el curs de vida a l'hora d'explicar el contingut, el moment i la durada d'aquestes anades i vingudes del mercat laboral. Des d'una perspectiva transversal, s'observa que les dones de la generació gran abandonen l'activitat laboral per raó d'haver de tenir cura de persones adultes dependents.

“Yo me reincorporé al trabajo, a pesar de las condiciones que me daban, y me pasaba el día fuera. Mi mamá cargaba con mi esposo. Yo lo único que, cuando llegaba por la tarde -¡tarde, tarde!- lo bañaba, le hacía todo lo que es la higiene; pero si había que acostarlo, levantarlo, lo hacía mi pobre madre. Y mi padre decía: ‘Te vas a volver loca, así! No descansas nunca!’ Y aparte era llegar y mi esposo, aunque yo estuviese ocupada en ese momento, era pedirme cosas: ‘¿Me das tal cosa? ¡Ay, había que hacer tal otra!’ Y lo digo porque mi mamá me lo decía, pero hasta ahora no dije nada de todo esto.”(DGMC3)

En canvi, la retirada temporal de la generació jove respon a l'atenció de les criatures.

“Sí, jo ara, eh..., fa des de l’any noranta que estic treballant a l’escola d’educació especial d’aquí Mataró, l’Arboç. Lo que passa que era estic de baixa maternal i també me demanaré una excedència per poder disfrutar de la renacuaja? I..., i fa res, ja et dic, ara farà..., a l’octubre farà quinze anys que estic a la feina.”(DJMC1)

Des d’una perspectiva longitudinal, es fa palès que les dones de la generació gran també van sortir del mercat de treball emergit en el moment de tenir les criatures tot constatant la influència del curs de vida. Tanmateix, és interessant fer notar com aquestes etapes s’han redefinit generacionalment, sobretot, amb el retard de l’edat en què les mares de la generació jove tenen la primera criatura.

“Sí, quan em vaig casar sí, perquè aleshores no tenia fills llavors treballava d’hora i feia la meua vida però després quan vaig començar, perquè jo de seguida vaig quedar embarassada jo. Al cap de nou mesos jo ja vaig tenir la meua primera filla. Jo tenia 22 anys. Perquè em vaig casar, vaig tenir tres fills, un darrere l’altre. En tres anys i mig vaig tenir tres fills. Tenia 25 anys amb tres fills. No t’ho explico vaig tenir unes calamitats horroroses. Llavors amb la feina dels fills. Llavors aquí jo ja no podia venir perquè jo m’havia de dedicar a la meua criatura i aleshores va venir ma germana com a suplent, i llavors jo ja em cuidava de la criatura perquè és clar, no tenia ningú més.”(DGTC1)

A més del curs de vida, de nou, cal tenir en compte la classe social per explicar les sortides i les entrades del mercat laboral de les dones. Bàsicament, perquè les condicions materials d’existència condicionen el moment de retorn al mercat de treball, sent les dones de classe treballadora les que menys temps d’absència es poden permetre. Aquesta qüestió s’observa, sobretot, entre la generació gran, en les dones que van ser mares en un context laboral on el permís de maternitat estava menys regulat legalment. Aleshores, era habitual tornar a treballar al cap d’un mes de tenir la criatura.

“No, és que no podia deixar de treballar. Sempre hem necessitat els diners. I com que tenia ajuda de la meua mare, que ella de seguida ‘no, tu deixa’m les nenes!’ I la guarderia anava aquí a la vora, era aquí al carrer Gravina. Ja portàvem a la gran a la guarderia, i hi havia l’avi, que si la meua mare anava a comprar, l’avi, encara que era gran, es quedava amb la nena, explicant-li contes. Entre tots ho vam fer tot.”(DGTC2)

“Però per exemple ma mare ha treballat tota la vida, i ma mare no pot jubilar-se, no pot plegar! I si no pot ella, podré jo? No ho sé.”(DJTC1)

Certament, entre la generació gran també hi havia qui allargava la sortida del mercat de treball, principalment, les que comptaven amb un sou de cap de família suficient o, en el pitjor dels casos, aquelles a les quals veien com se’ls acumulaven amb pocs anys les càrregues de cura. En qualsevol cas, totes assumien la cura com una responsabilitat pròpia i no posaven en dubte cap altra opció a l’hora d’atendre les criatures, no plantejant-se ni la possibilitat de poder compartir els primers mesos amb el marit atesa la rigidesa dels rols de gènere. Malgrat que no és el cas de les

persones entrevistades –ja que per criteris de selecció del perfil tipològic només interessa analitzar persones actives– les entrevistes de la generació jove posen de manifest com les dones de classe mitjana solien abandonar el mercat de treball en el moment de tenir la primera criatura i ja no hi retornaven. Es tracta de les mares dels homes i les dones de classe mitjana de la generació jove, algunes de les quals fins i tot van abandonar el mercat de treball en el moment de casar-se²¹². Aquestes dues transicions definitives de l'esfera laboral a l'esfera domèstica tendeixen a desaparèixer entre les generacions més joves per a qui l'estat civil ja no representa un obstacle per estar present en el mercat laboral.

“Sí. Estava treballant i va deixar de treballar, va venir aquí i es va incorporar en la nostra feina, ajudant en l'empresa familiar, aquí a la botiga. Després vam tenir 4 fills i vam decidir que ella s'hi dedicaria més.”(HGMC1)

Tanmateix, no totes les dones de la generació jove es comporten de la mateixa manera. Totes assumeixen el seu paper de cuidadores principals de les criatures en agafar els quatre mesos de baixa per maternitat, però només les dones de classe mitjana es poden permetre allargar la sortida del mercat de treball a través d'excedències. En aquesta situació, les condicions materials d'existència actuen en sentit contrari a l'habitual, ja que la reproducció dels patrons tradicionals de gènere és més eficaç en les persones de classe mitjana. A més d'unes millors condicions socials, sembla possible apuntar com a explicació d'aquesta paradoxa el pes dels referents infantils. Com s'ha vist al llarg d'aquest capítol, les persones joves de classe mitjana conserven la imatge d'una mare absolutament accessible i disponible durant la seva infantesa i adolescència, en contrast a la mare absent, que forma part del record de la classe treballadora. Aquests records plantegen una confrontació entre l'efecte maternal i l'obligació pel treball assalariat que semblen connotar negativament el retorn immediat al mercat de treball tot fent invisible el pes dels factors estructurals²¹³.

“No, no, no, no, perquè com que jo també demanava excedència. A la J vaig demanar... cinc mesos d'excedència. Cinc mesos sense un sou... Déu n'hi do. I després, amb aquesta..., amb aquesta, per això et dic que estic molt contenta de la feina, perquè segons el meu conveni... No tothom ho pot fer-ho, no tothom. Això, i depèn de les necessitats, per exemple l'any passat feia de nou a una i de tres a cinc, i aquest any me l'han canviat. No començo fins al gener, eh!, per això, que estic d'excedència. I faré de nou a tres, que em va genial. Però vull dir, que si no demano excedència pels deu, vull dir..., ai!, no em sé expressar..., ara m'estic «liant»... Vull dir que en puc tenir molts, no? Lo que passa és que jo

²¹² Un fenomen estudiat més específicament per l'autora d'aquesta tesi doctoral en altres estudis (Moreno, 2005; Moreno 2007).

²¹³ Al capítol desè s'analitza amb més detall aquesta qüestió.

trobo que has de demanar excedència per poder viure els primers mesos d'aquell fill.”(DJMC1)

En efecte, les dones joves de classe mitjana gaudeixen d'una situació econòmica millor i també d'unes condicions laborals favorables. La combinació d'ambdós factors permet allargar el retorn a la feina tant quant al nombre de dies com d'hores a través de les excedències laborals i les reduccions de jornada. Si bé la primera estratègia respon a la lògica diacrònica, la segona estratègia es pensa segons les necessitats de la lògica sincrònica i quotidiana pròpia del temps de cura.

“Sí, vaig gaudir-ho molt. Després m'incorporo a la feina, però en segueixo gaudint, perquè penso que tinc un bon horari. Tot i que treballo a Barcelona, perdo una hora d'anada i una de tornada, feia sis hores amb reducció de jornada, però en feia vuit entre viatges i tot. No tenia horari de tarda; tenia horari de matí. Ja m'estava bé.”(DJMC2)

Així doncs, a diferència de les seves mares, les dones de classe mitjana retornen al mercat laboral però ho fan lentament. Sens dubte, la seva actitud evidencia un manteniment dels estereotips de gènere en sentir-se les responsables màximes de la cura de les criatures. Com es veurà al capítol desè, les renúncies laborals que implica aquesta opció no són poques²¹⁴. Si bé aquestes dones són conscients dels costos que comporta la seva decisió, no saben fins a quin punt aquesta suposa un nou ordre en els valors i els significats de la dimensió orientadora de la trajectòria biogràfica i una transformació de la seva dimensió organitzadora.

“Ara, per un temps més, és que jo he estat dos anys sense treballar, i si ara hagués començat de cop i volta amb vuit hores, amb horaris, baixar nens a dinar, a l'escola, aquest posar-lo a la guarderia, potser m'hagués costat. Ho hagués fet, perquè m'adapto a tot ràpid, però també penso que aquest petit, com que hem tingut una mala experiència amb la guarderia... Per aquesta mala experiència, hem dit: 'tampoc li passa l'edat, té un any'. L'any que ve sí que volem que vagi a la guarderia, perquè ja li convé, en dos anys és diferent. Però si aquest any ho podem compaginar així, un dia a la setmana jo treballo, però pot estar amb la meva mare i el meu pare, ja és diferent.”(DJMC2)

La manca d'igualtat d'oportunitats a l'hora de plantejar la sortida del mercat de treball per raons de cura, explica per què el significat i les representacions construïdes entorn d'aquest retorn també és diferent entre les dones. Les dones de classe treballadora viuen el retorn com una obligació de posar-se a treballar ateses les necessitats materials.

²¹⁴ Un fenomen també estudiat amb més detall per l'autora d'aquesta tesi doctoral a partir de les dades del *Panel de Desigualtats Socials de Catalunya* realitzat per la Fundació Jaume Bofill (Moreno, 2007). Com s'ha explicat al capítol setè, l'enquesta panel permet fer anàlisis longitudinals interessades a aprofundir en determinats canvis al llarg del curs de vida.

“I quan feia tres mesos o així que estava de baixa, vaig començar a espavilar-me i quan va acabar la baixa de maternitat me’n vaig anar a treballar. A treballar i perquè no em queda més remei, m’entens?”(DJTC1)

Contràriament, les dones de classe mitjana viuen la reincorporació al mercat laboral com una recuperació de la seva identitat professional que el rol de mare començava a anul·lar i a invalidar.

“És una mica estressant, en el sentit que et deia abans. Per a mi ha sigut un luxe, però puc entendre que moltes mares no ho volen, que no ho farien això, perquè prefereixen anar a treballar. Fins i tot, jo conec amigues meves que, de la baixa maternal, se n’han afartat, no estan acostumades a estar a casa i els cau tot a sobre. Prefereixen portar el ritme de feina i, quan acaben, poder estar pels fills. Per això el que et deia de la feina, que en part m’ha anat molt bé per trencar, per tenir un matí per sentir-me que sóc alguna cosa més i a nivell professional sentir-te també realitzat.”(DJMC2)

En qualsevol cas, més enllà de les diferències en els moments d’entrada i de sortida, totes les dones de la generació jove assumeixen la cura de les criatures com una responsabilitat individual no compartida amb les seves parelles. Així s’evidencia quan s’observa que la jornada laboral organitza la seva vida quotidiana materialment i la cura de les criatures l’orienta simbòlicament. Tot plegat, les situa en un règim de doble presència que afecta el seu benestar quotidià.

“I a les tres i mitja plegava -el dinar no el tenia-, i «llavons» a les sis l’anava a recollir a la guarderia. Sí, «llavorens» quan anava de matí, el tenia jo, i quan anava de tarda, pues me’l portaven els meus pares a les deu de la nit.”(DJTC1)

“Sí, estic treballant i m’agafo la maternitat de quatre mesos més el mes de vacances, que fa cinc mesos. Aleshores faig reducció de jornada per poder estar més temps amb ell, de vuit hores passo a fer sis hores. I, amb la lactància durant nou mesos, puc fer cinc hores: començo a les vuit i plego a les dues. Durant aquest temps els meus pares tenen l’A fins els vuit mesos.”(DJMC2)

La classe tampoc no sembla que condicioni la voluntat de mantenir-se present dins del mercat laboral i aquest és un dels canvis més destacables des d’una perspectiva generacional. La maternitat per a les dones joves representa un parèntesi laboral, mentre que per a les dones grans de classe mitjana ha resultat, amb el pas dels anys, ser un comiat laboral inconscient.

“Quan ens va tenir a nosaltres. Després va voler començar a treballar, però ja tenia la vida així a casa ja muntada. I ja estàvem bé com estàvem i va deixar-ho així.”(HJM1)

Tanmateix, cal tenir en compte que sovint les estadístiques fan invisible l’existència de temps dedicat al treball remunerat en la quotidianitat d’aquestes dones considerades inactives. Un bon exemple el donen aquells casos on la dona ajuda al negoci familiar del marit. Aleshores, la inactivitat serveix per justificar l’assumpció

de les responsabilitats domèstiques però a la pràctica es combina el TTR i el temps de TDF. Una combinació que genera malestar i no permet percebre el temps dedicat al treball remunerat com a font d'identitat. Sobretot, si es té present que el significat atribuït a l'activitat laboral varia entre una persona que treballa cinc dies a la setmana vuit hores al dia i una persona que treballa entre deu i quinze hores a la setmana.

“Perdona, quan jo vaig tenir el meu segon fill em vaig posar a treballar amb el meu marit -que el meu marit tenia una empresa tèxtil també- i allavons em va anar millor per adequar-me a l'horari de forma diferent..., i vaig continuar treballant. Sí, sí. Podia treballar als dematins unes hores i a les tardes unes altres hores, que era l'horari que feien els meus fills, guarderies, escoles [...]”(DGM1)

Altrament, cal parlar de la sortida del mercat laboral per causa de les responsabilitats de cura de persones adultes dependents. Atès que el temps i el contingut d'aquest treball de cura és diferent que el de les criatures –aspectes que es tracten amb més detall al capítol desè–, les sortides per aquest motiu també tenen unes pràctiques i unes disposicions distintes. En aquest cas, els comportaments de gènere poden veure's alterats per unes circumstàncies familiars límit en les quals la persona dependent és la dona. A més, sembla que la classe social influeix en sentit contrari a la cura de les criatures, sobretot quan la cura és molt rígida. Les persones amb més recursos materials no abandonen la feina per la cura ja que tenen capacitat per contractar servei domèstic.

“Sí, però, és clar, però..., «aviam», la vida te l'has d'anar muntant del modo que et ve i llavors, pues, bueno, jo quan em vaig plantejar que el meu pare i organitzar-me i lo que sigui, pues tinc una senyora tots els matins, de dilluns a dissabte.”(DGMC2)

En canvi, les càrregues de cura rígida obliguen a les persones de classe treballadora a abandonar el mercat de treball atesa la dificultat econòmica per contractar serveis destinats a atendre la persona dependent. En aquests casos, el malestar que genera la cura és doble: d'una banda, pel propi treball en sí tal com es veurà en el capítol desè i, d'altra banda, per la culpabilitat de no poder guanyar diners. Una culpabilitat que s'accentua en el cas dels homes cuidadors per qui la càrrega de cura ha suposat un dràstic canvi de rols.

“Mi oficio ha sido chofer, y bueno, y tuve que dejar de trabajar pues para atender a mi señora. Llegó un momento de que ella ya no podía ir al lavabo, y bueno, pues mientras ella podía, bueno, pues yo iba trabajando, pero en el momento que ella me dijo, ella, bueno, pues que hasta aquí ya ha llegado, porque ese día tuve que dejar de trabajar para atenderla. Hay un cambio total, de la noche a la mañana. Entonces, bueno, pues te tienes que mentalizar y decir: «Bueno, pues tengo que cuidar a esta persona, que es mi mujer.»”(HGTC1)

En el cas dels homes de classe mitjana el servei domèstic i el suport femení d'altres familiars fan possible evitar la sortida del mercat de treball.

“Si treballo necessito algú que en tingui cura o deixar de treballar jo, cosa que econòmicament no em puc permetre. He fet un planograma i per exemple els dimarts, dijous i divendres al matí va a una comunitat i si jo marxo d'hora i no la hi puc acompanyar, tinc la seva germana, la N, que val molt.”(HGMC2)

8.3.3. La conciliació: velles solucions quotidianes per a un problema emergent

Més enllà de les diferències biogràfiques i estructurals, s'observa que totes les dones entrevistades són les protagonistes d'una conciliació assumida però no reconeguda. La divisió sexual del treball i el procés de socialització diferencial per raó de gènere en són, probablement, les principals explicacions. Totes elles es troben en una situació de doble presència on acumulen responsabilitats laborals, domèstiques i familiars que les obliguen a compaginar temps i treballs segons lògiques temporals contraposades: la lògica sincrònica i quotidiana característica del temps de TDF amb la lògica diacrònica pròpia del TTR. La combinació d'ambdues lògiques dona com a resultat una complicada arquitectura temporal generadora de malestar i emmascaradora de dues lògiques diferents, la de la cura i la de la disciplina industrial.

El pes simbòlic del model familiar patriarcal persisteix malgrat s'oculti darrere la naturalització de les seves normes socials, malgrat l'imaginari social percebi com a naturals els comportaments d'homes i dones. A més, es manté l'eficàcia del procés d'aculturació industrial. La suma del conjunt d'aquests factors explica per què al rerefons dels relats femenins es deixa entreveure un malestar subjectiu, difús però significatiu. Més encara si es té en compte que la percepció subjectiva d'aquest malestar no es detecta en masculí. Segurament, perquè la trajectòria de la vida quotidiana dels homes entrevistats es caracteritza per una presència única, la laboral, i el predomini d'una única lògica temporal, la del temps dedicat al treball remunerat.

L'experiència biogràfica que recullen les entrevistes permet qüestionar alguns dels arguments que plantegen la conciliació com una nova problemàtica social a la qual cal respondre amb noves solucions polítiques. Des d'aquesta perspectiva, s'oblida que el nucli del problema l'ocupa un vell conflicte social: el de la divisió sexual del

treball. No és estrany, doncs, que a partir de l'enfocament històric sigui possible observar com a través de la conciliació es posa al descobert una realitat que, des de l'inici de la industrialització, viuen moltes dones adultes. Una realitat que, històricament, aquestes dones, sobretot les de classe treballadora, han afrontat i solucionat com han pogut. En definitiva, doncs, es posa de relleu que el problema no són les dones.

“Pues la verdad es que mi madre la pobre no tenía tiempo, nos hacía la comida, incluso nos hacía la comida en la casa donde trabajaba y me la llevaba o iba yo a buscarla pero no tenía tiempo a estar mucho con nosotros, nos echaba a la calle y nos íbamos a casa de una tía con los primos y allí hacíamos un poco la convivencia. De estar con nosotros.”(HGT1)

“Sí, em permetia poder estar a casa. No, no, bé..., bé..., bé. Els meus fills, permetia que vinguessin a dinar a casa... sense massa problema. Jo deixava el menjar fet, vam comprar un microones, la meva filla podia posar el menjar..., jo els dissabtes feia el menjar de tota la setmana, congelava... No, molt bé. Sóc una persona molt organitzada (riuen). Ara menys perquè em faig més gran, però sí. Sempre ho he tingut tot molt ben estructurat.”(DGM1)

L'experiència d'aquestes dones de la generació gran serveix per qüestionar la idea vigent en la *societat del benestar* sobre la manca de temps dels pares i les mares per dedicar a les criatures.

Més enllà de les polítiques de conciliació darrerament ideades, el suport de les àvies ha estat, i continua sent, un dels recursos més emprats a l'hora de compaginar les responsabilitats laborals, domèstiques i de cura. Unes responsabilitats atribuïdes socialment i assumides individualment per a les dones, tal com es posa de manifest amb l'ús de la primera persona a l'hora d'explicar com s'organitzava la vida quotidiana.

“La meva mare es va cuidar del nen, jo vaig continuar treballant, llavors els migdies fèiem lo de sempre i al matí, sortia cap a la feina, agafava el nen i el deixava a casa de la meva mare. Al migdia anàvem a dinar allà. El vespre quan plegava passava per casa de la meva mare, recollia el nen i cap aquí. I bàsicament així anàvem fent.”(DGT2)

Si bé és cert que el suport familiar ha permès la conciliació de les mares, no és menys cert que sovint ha suposat l'abandó laboral de les àvies. Al final, doncs, cal parlar del cost laboral que comporta l'atenció de les necessitats reproductives de la vida quotidiana. Es tracta d'un cost femení que les dones hereten generació rere generació gràcies al procés de socialització. El fragment següent mostra el que Leccardi-Rampazzi (1988) identifiquen com el sentit femení de continuïtat de la vida col·lectiva i del succeir de les generacions.

“Quan van néixer les meves filles, la meva mare va agafar la jubilació, devien faltar un parell de mesos perquè nasqués la gran quan va agafar la jubilació. I això ja li va donar molta vida, alegria, perquè a la meva mare se li havia acabat l’alegria Jo si no hagué tingut la meva mare, potser no me n’hagués sortit, amb les dues nenes. De bòlit completament. I no vaig deixar d’anar a treballar cap dia. Primer em vaig aprimar molt, però anàvem fent. No m’ho vaig ni plantejar. A la meva manera, per mi anar a treballar és el que sempre he fet. No vaig plegar mai de treballar, ni quan vaig tenir les filles. Per mi la meva feina era anar a treballar. La meva mare ja es cuidava d’elles. Com que amb mi havien fet igual, potser jo veia el que havien fet els meus pares. La meva filla tampoc ha plegat de treballar, la N.”(DGTC2)

Les entrevistades no qüestionen la seva responsabilitat vers la cura –que els suposa renúncies laborals– ni la manca de suport de les seves parelles a l’hora de compaginar les responsabilitats laborals i de cura. La forta interiorització de les responsabilitats de cura no els permet percebre les desigualtats i el malestar que comporta la divisió sexual del treball. I les seves preferències evidencien el pes simbòlic de l’imaginari patriarcal.

“Sí, bueno, los he disfrutado también. Lo que pasa es que ya había más bocas y yo tenía que repartirme más. No podía estar para llevarlos al colegio a todas las horas. A lo mejor los recogía mi hermana a las doce y a las tres ya los podía llevar yo y ya me iba para al fábrica. Claro. Pero ya también nos habíamos metido en el piso que compramos y lo estábamos pagando. Ya no podía dejar de trabajar. Yo le dije a mi marido: ‘Mira, tú me das 2.000 pesetas, y todo lo demás, para al hipoteca. Para comer ya me buscaré la vida.’ Recuerdo que, en la primera faena que hice de la fábrica, yo no sabía poner las tapetas de las camisetas y aprendí en mi casa con la máquina de [pelar?] para sacarme el dinero para comer. Y desde entonces no he parado.”(DGT1)

Més encara, les dones de classe mitjana se senten privilegiades per haver tingut la possibilitat d’abandonar temporalment el mercat de treball i gaudir de les criatures fins al punt que expressen certa llàstima per les seves parelles, que no han pogut fer el mateix. Però al darrere d’aquests privilegis subjectius, persisteixen els rols tradicionals de gènere, també entre la generació jove: les dones segueixen disposades a acceptar renúncies laborals per atendre les criatures, mentre que els homes segueixen disposats a acceptar renúncies familiars per atendre les demandes laborals. La diferència, però, és que les renúncies femenines tenen un preu social i individual molt més elevat que les renúncies masculines, un preu que quotidianament afecta el benestar. I ho fa d’una forma més incisiva, si es compara amb la vivència de les seves mares, davant la dificultat de trobar coherència entre els seus desitjos maternals i les seves aspiracions laborals.

“I en aquí sí que el meu marit em va dir, clar, que entenia molt bé que jo volgués treballar però que li estava complicant la seva vida i llavors a això no estava disposat. Perquè, clar, un cap de setmana que jo no fos a casa representava que...lo d’infermeria em representava molt dur no poder dedicar-me mai segons quines festes en els meus fills, eh? No. Sí, jo penso que igual..., ho hagués

canviat. Per a mi era important estar amb la meva família. La meva professió m'agrada, però no m'agrada tant com per hipotecar els meus fills. Sempre, eh? Jo he tingut ofertes bones de treball, molt bones. I no les he agafat per lo que representava poder estar poc a casa.” (DGM1)

“Perquè estic molt bé, molt bé, i vull dir, és això, i estic orgullosa d'haver demanat l'excedència per la JR i per ella, perquè aquests petits moments, per exemple, en JR, la meva parella, no ha vist, per exemple, jo què sé, quan ha començat a gatejar, o quan ha pres la primera cullerada de papilla.”(DJMC1)

El discurs dels homes posa de manifest aquesta actitud diferencial de gènere vers el treball assalariat, si bé es tracta d'un discurs emmascarat per la lògica racional. El parany d'aquest discurs és que parteix d'una igualtat formal que en principi garanteix la llibertat d'elecció, però que a la pràctica no fa altra cosa que reproduir opcions de vida dissenyades socialment: les normes i les pautes socials d'una societat industrial i patriarcal. En alguns casos, el discurs es vol legitimar a partir de càlculs econòmics sobre el cost de la cura. Aleshores, paradoxalment, es posa l'accent sobre la despesa, i no sobre l'ingrés, que suposa l'activitat laboral de la dona. Però més enllà del balanç cost/benefici, cal subratllar la interacció entre l'esfera de la producció i l'esfera de la reproducció.

“Y ya llevábamos saliendo con el dinero que ganaba yo en la construcción, pues, bueno, vamos a tirar «palante». Y..., salíamos, salíamos, y cuando ya decidimos no dejar de, o sea, dejar de trabajar, que ella dejara ya de hacerlo, es cuando ya se quedó embarazada de M. Decidimos hacer familia, no dinero, ¡eh! Entonces yo hago más esfuerzo en trabajar más fuera de casa, traer dinero extra, un dinero que -esto luego no lo digas-, que no está legalmente en... nómina, pero, bueno, es lo que hay. Tiene tiempo. No es que tenga tiempo; se dedica a la casa, no tiene que comprarlo, no tiene que..., ¿me entiendes? Que eso también se ahorra dedicándote en la casa, porque trabajar para pagar guarderías, para pagar canguros y pagar mujeres de limpieza y no tener, y no criar a tus hijos, y no conocerlos, que tontería. A mi modo de pensar, que cada uno es libre de hacerlo, ¡eh!”(HJTC1)

Quan es pregunta sobre les opcions i les decisions entorn del permís per maternitat i paternitat s'evidencien encara més les diverses disponibilitats vers el treball de cura entre homes i dones. Com s'ha vist a l'apartat anterior, no és casualitat que per a les dones sigui més fàcil agafar la baixa per maternitat. Tanmateix, a partir de les entrevistes es detecta una mena d'acord tàcit al voltant d'aquesta qüestió que la fa emergir com una decisió casual i racional dins la parella.

“Em sembla que ni ho vam parlar. Teníem clar que l'agafava jo, per la seva feina. Potser si ell hagués tingut una feina en què hagués treballat en una altra empresa que no hagués sigut d'ell, que no hagués sigut un negoci propi, potser ens ho haguéssim plantejat. Però amb la feina que té no s'ho pot permetre, bàsicament perquè té ell l'empresa. El seu pare ja està jubilat, però està allà, la seva mare també està allà. Però a nivell econòmic, de comandes, tot això, ho porta ell. És únic i imprescindible.”(DJMC2)

En efecte, la situació laboral és la justificació principal d'una decisió clarament marcada pel gènere. La contradicció entre l'elecció i la previsió nega la decisió autònoma perquè les dones acaben definint les seves aspiracions segons la norma social vigent. Aleshores, com si de la solució més racional es tractés, les persones entrevistades coincideixen a assenyalar els avantatges que ofereix el lloc de treball de la dona. Aquests arguments es contradiuen amb la realitat d'un mercat laboral on persisteixen les discriminacions de gènere.

“Sí. Ella agafa la baixa per maternitat. Com que ella treballava per les tardes. Treballar en escoles li permet demanar, de fet potser també hagués pogut fer-ho si no hagués treballat en escoles, però treballant en escoles és més senzill fer-ho, va demanar, un cop se li va acabar la baixa per maternitat, continuar un parell de mesos més, fins que s'acabés el curs acadèmic, per no tornar quan faltava només un mes perquè s'acabés el curs.”(HJMC2)

En el cas de les persones sense criatures, les opcions entorn del permís de maternitat també apareixen com una qüestió no plantejada però donada per descomptat. Però el fet de pensar en condicional permet detectar les preferències sobre aquesta temàtica, les quals no són alienes al gènere. Les dones prefereixen gaudir de tot el permís de maternitat, tot i que justifiquen aquesta preferència a través de les condicions laborals.

“Si tinc la possibilitat de tenir un fill estant en aquesta feina, per a mi és molt fàcil. Perquè tinc les tardes lliures, i perquè tinc els meus pares molt a prop. Llavors, permisos de maternitat i això, no ho hem parlat, però suposo que el permís el faria jo. A veure, en cas que l'À volgués fer-ho, cap problema, el que passa és que jo crec que no ens ho hem plantejat. Suposo que ell també decideix que ho faci jo i ja està. Perquè m'agraden molt els nanos. No ho hem parlat. Si estigués en una altra feina el permís el faria jo i segur. M'imagino, per exemple, anar a Barcelona cada dia. Sí que el faria jo. I m'ho hauria de plantejar, perquè no estar amb el teu fill [...]”(DJM1)

“Home, si ell m'ho demanés i li fa il·lusió, pues bueno, ens ho partirem. Però no ho sé, tampoc ens ho hem preguntat, mira, no ens ho hem plantejat. Com que encara no d'allò. Però..., no sé. Tal com és en T a la feina... Ha de ser que a ell li vingui molt de gust. Però si no, suposo que quasi que em quedaré jo amb els quatre mesos de maternitat i si ell ara hi ha sort i pot fer més despatx..., a veure si pot intentar plegar a les set, quarts de vuit, les vuit com molt... Ja no és segons quines hores.”(DJT2)

Les dones entrevistades ho viuen com una qüestió individual sobre la qual elles tenen més a dir i decidir que les seves parelles. De fet, així era en termes legals en el moment de realitzar les entrevistes ja que encara era vigent la llei de conciliació (39/1999) que preveia l'opció de la mare de decidir que el pare gaudís, de manera successiva o simultània, fins un màxim de deu setmanes de les setze corresponents

per baixa de maternitat²¹⁵. A l'hora de valorar aquesta decisió, la voluntat de l'home es veu com una anècdota.

“Perquè ell no crec que ell vulgui... No perquè no vulgui, sinó perquè..., li agraden els crios, però tampoc no... No sé si es voldria quedar ell. No sé, per exemple, una o dos setmanes. Jo també voldria disfrutar jo al màxim que pugui, perquè trobo que setze setmanes ho trobo poquíssim. Ho trobo molt poc i a mi ja em faria pena a les setze setmanes deixar la criatura, no?, en algun lloc allà apartada. Però no crec que a ell tampoc no... Potser li seria igual, eh! Jo, no, jo crec que ho voldria fer jo. A mi m'agradaria, ara si ell em diu: «A mi em fa il·lusió fer la última setmana», pues bueno, es fa i ja està, no? Però a ell tampoc no... Per la seva feina també. Vull dir... També preferiria [...]”(DJT3)

De la mateixa manera que s'evidencia en altres estudis com el fet per Torns-Borràs-Carrasquer (2004), les dones entrevistades es mostren reticents a compartir un permís que per a elles suposa quelcom més que quatre mesos de baixa. Així ho constata el fragment que segueix.

“Ella lo ha dicho siempre: «Con lo que cuesta tener un niño y ¿lo vas a coger tú?» Sé que no me va a dejar, pero si yo tuviese que..., o si llegase el momento y ella en su trabajo [...]”(HJT1)

Però des de l'altra banda, els nois també prefereixen no compartir el permís de maternitat. Novament, les raons laborals i les característiques individuals percebudes com a naturals són els arguments més utilitzats.

“Si a ella li deixen el permís de maternitat jo deixaria que fos ella. Encara que jo ho volgués ser. Jo ho acceptaria. No m'hi oposaria per dir, 'no, jo'. Ho veig una cosa bastant normal. Segurament en parlariem si fos una cosa que, diguem, laboralment fos inabordable perquè tot depengués d'ella laboralment, pues segurament la cosa canviaria, però jo crec que ella hi tindria més interès. Perquè jo crec que és així.”(HJM1)

En definitiva, doncs, l'única diferència respecte a la generació més gran és que la generació jove parteix d'un discurs políticament correcte en la mesura que es preveu la possibilitat de compartir el permís de maternitat. De fet, es percep com l'opció ideal i desitjada per ambdues bandes. Però caldria preguntar-se fins a quin punt aquesta percepció es formula perquè es té la certesa que el discurs no coincidirà amb la pràctica. Malgrat la igualtat d'oportunitats formal, les dones joves han estat socialitzades per ser més flexibles en la redefinició del projecte de vida. Aquesta

²¹⁵ Així es recollia des del novembre de 1999 a la *Ley 39/1999 para promover la conciliación de la vida familiar y laboral de las personas trabajadoras*. No obstant aquesta llei, el 22 de març del 2007 s'aprova la *Ley orgánica 3/2007 para la igualdad efectiva de mujeres y hombres* en la qual es manté aquesta possibilitat de que la mare comparteixi part del permís de maternitat amb l'altre progenitor, però també s'introdueix per primera vegada el permís de paternitat de tretze dies de duració com un dret individual i exclusiu del pare. Informació consultada a: <<http://www.boe.es>> i <<http://www.mtas.es>> [Consulta: 2/05/07]

flexibilitat no permet diferenciar l'escala de prioritats personal de la influència dels factors externs.

“És la idea, sempre ho hem dit, el que passa que sóc conscient de que difícilment ell anirà a la seva empresa i demanarà dos mesos de baixa, però sí, clar, que la compartiria.”(DJM2)

“Y cuando tengáis la criatura, ¿vais a compartir el permiso de paternidad, si se puede compartir? Yo siempre lo he dicho a los del grupo y no se lo creen, que lo cojo yo, pero... (Risas.) ¿Y lo dices en serio? Hombre, yo me gustaría, ¿eh? Me gustaría, lo que pasa que sé que lo tiene más fácil ella, por el trabajo. Yo a mi jefe le digo eso... ¡Uy! ¡Le puede dar...! Pero yo sí, yo lo he dicho siempre. A ver, que sé que seguro lo va a coger ella. O sea, por facilidad y por todo sé que lo va a coger ella, me parece que no me va a dejar a mí. Yo ya estoy acostumbrado a... Yo llevo ya doce años con los mismos clientes.”(HJT1)

8.3.4. L'atur: un mirall de les desigualtats de gènere vers el TTR

A diferència del servei militar i la cura, l'atur es percep com una sortida del mercat de treball neutre segons el gènere i subjecte a factors aleatoris. Però les estadístiques laborals constaten que es tracta d'una sortida amb un clar rostre de gènere que en el cas de les dones relaciona desocupació, precarietat i inactivitat laboral (Poveda, 2006). Al darrere de les xifres, les vivències de les persones aturades també es fan ressò d'aquesta desigualtat, sobretot quan es tenen en compte les percepcions subjectives entorn del TTR. Així s'evidencia a través del relat de les persones entrevistades que han viscut períodes d'atur al llarg de la seva trajectòria laboral, principalment, persones de classe treballadora.

Tal com fan notar Lazarsfeld-Jahoda-Zeisel (1996), la vivència de l'atur en masculí suposa malestar. D'una banda, perquè l'absència d'altres responsabilitats converteix el període d'atur en un temps buit de contingut i significat. D'altra banda, perquè l'atur vol dir no acomplir el paper de cap de família responsable de portar diners a casa.

“Desde el 4 de..., desde el 4 de septiembre hasta el 2 de noviembre estuve parado y esta casa funcionaba, seguía funcionando, seguía consumiendo y yo me iba a consumir también. No encontraba empleo. La ruina.”(HJTC1)

Per aquesta raó, els homes en atur desitgen trobar feina com més aviat millor. Independentment del moment del curs de vida en què es troben i la situació familiar que viuen, l'expectativa de futur immediata és l'entrada al mercat de treball.

“Pero después sí, porque no me gusta estar por ahí sin dinero. Y me buscaba la vida, buscaba faena, pero no salía. No salía lo que yo quería. Yo buscaba en

fábricas, en polígonos, por la calle de las Aves: los que montan los ganchos de los remolques, la de calcetines que cerró. Me recorrí muchas fábricas, pero no encontraba nada.”(HJTC2)

En canvi, la responsabilitat de les tasques domèstiques que comporta el rol de mestressa de casa explica per què la vivència de l'atur en femení no genera malestar.

“Estava una mica angoixada, perquè veia que jo estava preparada per treballar, que les nenes ja eren grans, ja no em necessitaven a casa..., però no vaig trobar res. És que era una època que no es trobava. Ningú. Era generalitzat: en comptes d'obrir, tancaven. I a l'atur hi havia una gentada de por. Però llavors ja vaig tornar amb ells i encara hi sóc. La falta de feina no m'ha afectat. Ho hem passat una mica malament, a temporades, quan el meu marit també es va quedar sense feina, però no, no m'ha afectat.”(DGTC2)

Segons Poveda (2006), aquestes responsabilitats de la llar-família esdevenen un refugi per a moltes dones aturades vulnerables dins del mercat laboral i condicionades per l'ètica de la cura. Com apunten Leccardi-Rampazi (1988), en aquesta situació la societat demana a les dones joves que redefineixin el seu projecte de vida en funció de les necessitats dels altres. Elles són les més amenaçades per la precarietat laboral en un moment en què el treball remunerat ocupa un dels primers llocs de la seva escala de preferències. Conseqüentment, el curs de vida esdevé una variable clau per a la definició femenina de la trajectòria de la vida quotidiana, ja que segons la fase en què es troben es veuen obligades a modificar la coordinació dels temps i el treballs. Efectivament, a partir de les entrevistes s'observa que quan l'atur femení coincideix amb determinats moments del curs de vida caracteritzats per més càrregues de cura es converteix en inactivitat laboral.

“Coincidió que ella tenía un contrato que se le acababa antes del parto con lo cual, terminado el contrato, adiós muy buenas, evidentemente. Chao. Pasas a cobrar el paro. Y cuando estás en el paro te dan los cuatro meses de maternidad del paro. Pero es que cuando ya te dan los cuatro meses más de maternidad, tienes un mes más de paro, porque fue así, un mes más, o poca cosa, y se acabó. Y ya encontrar trabajo... El rol es todo nuevo. Es por primera vez padre y madre y gastos y «paquí»... Y ya, al poco tiempo, no sé, igual te podría decir si a los siete meses, ocho meses, o un año ya empezó a hacer media jornada trabajando para uno que le dejaba hacer patronas en el taller. O sea, que tampoco le quería hacer contrato, porque claro: «¡Cómo te voy a hacer contrato porque tal...!», y iba por horas. Hasta que decidió dejarlo. No podía meterse tampoco, ni queríamos que..., ni ella ni yo. Y ya llevábamos saliendo con el dinero que ganaba yo en la construcción, pues, bueno, vamos a tirar «palante».”(HJTC1)

En el cas de les dones de classe treballadora aquesta inactivitat laboral és més formal que real, ja que les necessitats econòmiques obliguen a cercar noves fonts de

finançament. En aquest sentit, l'economia submergida esdevé la sortida més factible, malgrat que suposi viure el món laboral amb ambigüitat.

“Estuve mucho tiempo trabajando en la fábrica. Luego la fábrica cerró y me quedé otra vez sin trabajo; y entre una cosa y otra, ya se iban haciendo grandes y yo trabajaba en casa. Me compré unas máquinas, me traía faena y bueno, iba haciendo en casa.”(DGT1)

La combinació de no tenir ocupació i ser conscient de les dificultats d'aconseguir-ne una desanima moltes dones a seguir buscant feina. Si, a més, aquesta situació coincideix amb l'etapa del curs de vida on s'acumula una major càrrega de treball de cura els arguments per justificar la inactivitat laboral encara són més fàcils d'articular sota l'aparença d'una oportuna casualitat. Tal com apunta Poveda (2006) en aquest cas, la vivència de l'atur respon al model de l'oportunitat de la maternitat, una oportunitat percebuda per part dels homes i les dones²¹⁶.

“Ella estava en una empresa aquí a Mataró, Tesa. Estava en el despatx, en el departament de publicitat. I estava aquí. Al cap d'un temps, al cap d'un any i mig o dos..., i..., la van acomiadar. I llavors ja no va tornar a treballar. Va fer una feina esporàdica, va estar un temps a l'hospital de Calella, a les oficines, però un temps vol dir... set o vuit mesos. Ja pràcticament no va tornar a treballar altra vegada. I per què no hi ha tornat? Home! Primer, perquè -ja et dic- s'hi va estar... va estar cinc o sis mesos després de casada treballant aquí. Després, quan va plegar, allò que busques feina i que sí, que no, va quedar embarassada. Llavors tenia el nano, jo tampoc volia que el nano quedés por ahí despenjat i a ella tampoc, tampoc li feia gràcia deixar el nano. Per tant, el nano és petit... Quan el nano va tenir tres o quatre anys, que començava a anar a col·legi, llavors no va trobar feina, tampoc la va buscar, després va venir la nena [...]”(HGM2)

En aquest punt, emergeix una diferència important entre les dones joves de classe treballadora i classe mitjana. Les primeres són expulsades del mercat de treball i, en ser-ho, es refugien sota les tasques de cura sense capacitat per decidir quan retornar al mercat de treball. Encara és pitjor, si estan desanimades per tornar-ho a intentar i sota la pressió autoritària dels seus marits. Poveda (2006) fa notar que al rerefons d'aquesta retirada laboral hi ha una situació precària d'ocupació laboral i desqualificació. Com s'ha dir, l'ocupació esdevé el refugi de molts homes que escapen de les responsabilitats de cura, però la diferència és que ells no són igual de vulnerables dins l'esfera domèstica com les dones de classe treballadora ho són dins del mercat de treball.

“Ha estado desde que nosotros llevamos casados, hasta que ha tenido la niña, pues como te diría yo, tres años ha estado trabajando. Tres no, digamos cuatro,

²¹⁶ En concret, Poveda (2006) defineix quatre models de vivència de l'atur femení: l'oportunitat de la maternitat, la casa com a tancament, el temps de reciclatge i la necessitat de feina.

porque el primer año cogió los cuatro meses de maternidad sólo, se fue a trabajar, a los dos meses tuvo que plegar, porque la niña cogió otitis y la tuvimos que sacar y plegó ella, y entonces le arreglaron los papeles, se portaron bien, y cobró el paró, luego al año queríamos meterla otra vez, pero dijimos, ¿para que se ponga otra vez mala?, pues aprovechamos y te quedas tú, y se quedó ella y hasta ahora, que lleva dos semanas trabajando, con esta hace tres. Y está en un supermercado, ha cambiado, tenía que cambiar porque si no... Y ahora hace horario seguido, o de mañana o de tarde, la van cambiando, una semana de cada y también trabaja el sábado, eso es malo.”(HJTC2)

Contràriament, les dones de classe mitjana surten del mercat de treball voluntàriament per fer-se càrrec de les criatures i tenen capacitat per decidir fins quan volen allargar el parèntesi laboral de la cura.

“El tinc a ell i començo a cobrar l’atur, i em situo ara. Vaig decidir que, com que ell era petit, volia aprofitar; ja que m’havia trobat en aquesta situació tan per a bé com per a mal. Ara penso que va ser per a bé, perquè he pogut gaudir molt dels meus fills, i vaig decidir això: ja que tenia l’atur, agafar-me un any per poder-me dedicar només a fer de mare, ha sigut com un luxe, fins ara. Em situo ara que el Gerard ja té un any, l’Arnau té tres anys i ara he començat a buscar feina. M’ha sortit una feina de molt poques hores, un dia a la setmana només, a l’ajuntament de Caldetes, d’educadora social. Ara estic compaginant això; ja no només faig de mare, en part ja tenia moltes ganes de començar a poder ser jo, perquè és duret.”(DJMC2)

Aleshores, cal parlar d’un canvi generacional dins la classe mitjana ja que per a les dones grans l’oportunitat de la maternitat va suposar la inactivitat laboral i la pèrdua d’autonomia. Per bé que aquesta pèrdua pot quedar eclipsada pels èxits socials d’un marit que ha fet possible la sortida laboral de l’esposa. En cap cas, però, es fa el balanç en sentit contrari. És a dir, no es té en compte que la inactivitat laboral de la dona ha fet possible l’èxit professional del marit.

“Sí, ha treballat en una empresa que van tancar, de dependenta, ja fa deu o dotze anys que van tancar, i a partir d’aquest moment va deixar de treballar. O sigui que no... O sigui que, per dir-ho d’alguna manera, tampoc no hem tingut la necessitat, cosa que abans, que la família tenia necessitat a través de la meua dona, aquesta ara és un moment que és una cosa que ha canviat molt. Què vols dir...? Abans, per exemple, guanyaves els diners per viure. O sigui, totes les famílies, la dona, a part de tenir els fills, havia de treballar. Perquè amb els diners de l’home no n’hi havia suficient per mantenir la família. Cosa que ara és diferent, amb el que guanya el marit, si està ben situat, pot mantenir la família i pot mantenir-la bé. O sigui que la cosa ha canviat, en aquest sentit. Aquesta botiga va tancar quan l’O tenia dos anys. I amb el nano i tot ja vaig dir que no tenia necessitat de treballar.”(HGM1)

En resum, a través de les entrevistes s’observa que les entrades i les sortides del mercat de treball tenen molt a veure amb la identitat de gènere assumida al llarg del procés de socialització; una identitat que es pot entendre deslligada de la generació i la classe social. Si bé és cert que el discurs de les persones entrevistades es representa en aquestes entrades i sortides com a transicions escollides, lògiques o

casuals, no és menys cert que els fets que acompanyen aquestes representacions responen a relacions asimètriques de poder.

El servei militar com a sortida masculina i la cura com a sortida femenina no són fets casuals de les generacions estudiades, com tampoc ho és que l'atur condicioni de manera diferent la trajectòria de la vida quotidiana dels homes i les dones. El cas és que les anades i vingudes del mercat laboral no són alienes als factors biogràfics i estructurals. En la mesura que no totes les persones tenen la mateixa capacitat per controlar aquestes entrades i sortides, cal parlar de desigualtats amb clares conseqüències sobre el benestar quotidià.

Tanmateix, el context de socialització de la generació jove explicaria per què els seus membres, especialment les dones, viuen aquestes entrades i sortides amb més contradicció. La seva experiència biogràfica mostra com el discurs de la igualtat formal que ha acompanyat les aspiracions del projecte de vida topa frontalment amb un mercat de treball desigual. Llavors, les lògiques individuals s'enfronten a les lògiques socials i perden el combat, de manera que, finalment, els valors industrials i patriarcal esdevenen el referent de la trajectòria quotidiana. Tot plegat, introdueix ambigüitat i contradicció al projecte de vida, a més d'unes certes dosis de malestar quotidià. A més, tal com s'observa quan s'analitzen les actituds i els comportaments al voltant del TTR, cal no oblidar que les condicions materials d'existència reforcen o atenuen el pes de les lògiques socials imperants. Amb tot, la llibertat atzarosa no sembla que proporcioni més benestar quotidià que la gàbia daurada.

9. El temps de treball domèstic-familiar: l'ombra femenina del temps de treball remunerat

Com s'ha vist al capítol tercer, els estudis sobre usos del temps apunten que el TDF continua sent una activitat bàsicament femenina tot i que cada vegada són més els homes que hi participen. Segons MacInnes (2005), s'està donant una significativa tendència a la convergència entre els gèneres dins del context europeu: les parelles joves divideixen les tasques domèstiques de manera molt més igualitària. De fet, MacInnes (2005) no és l'única veu que es fa ressò d'aquesta tendència, ja que es tracta d'una tesi defensada per diferents especialistes entre els quals cal destacar els treballs de Gershuny (2000) Sullivan (2000) o Raldúa (2001). Tots ells constaten que el grau de les transformacions varia, a més, segons el país.

Certament, les xifres indiquen aquesta tendència al canvi, però cal tenir present que el significat que les persones atribueixen al temps és invisible a les estadístiques. La invisibilització de les percepcions subjectives dificulta aprofundir en el coneixement del sentit i l'abast d'aquest canvi: d'una banda, perquè no es disposa de la suficient informació per discriminar els canvis d'actitud amb els canvis de comportament; d'altra banda, perquè el caràcter estàtic de les dades quantitatives impossibilita combinar l'aproximació estructural amb l'aproximació biogràfica.

Per aquestes raons, el present capítol analitza el temps dedicat al TDF amb l'objectiu de millorar-ne el coneixement, més enllà d'evidenciar-ne l'existència i la distribució a través de les hores que les persones hi dediquen. Aleshores, per afinar en la mesura d'aquest treball cal captar-ne les significacions subjectives i els aspectes relacionals. Tot plegat ha de permetre comprendre i explicar quina és la influència dels factors estructurals i biogràfics sobre els canvis de comportament i actitud vers el TDF. Només així serà possible saber què passa dins l'escenari de la llar-família, quin paper ocupa el TDF en la trajectòria de la vida quotidiana i com ambdós aspectes afecten el benestar quotidià de les persones que hi viuen.

9.1. El TDF i la trajectòria de la vida quotidiana

Al llarg del capítol anterior s'ha mostrat com la trajectòria de la vida quotidiana s'organitza i s'orienta entorn del temps dedicat al treball remunerat. En la mesura que aquest treball assalariat no garanteix la reproducció de la força de treball, com a mínim sembla oportú preguntar-se quin lloc ocupa el TDF en l'organització de la vida quotidiana i la definició del projecte de vida. Dit en altres paraules, si el TDF és imprescindible per a la reproducció de la vida humana, és lògic que formi part de la trajectòria de la vida quotidiana de les persones entrevistades. Una altra cosa és que més enllà de la seva importància, el TDF es faci visible a través del temps que hi dedica un mateix o el temps que hi dediquen altres membres de la llar.

En efecte, a partir de les entrevistes es posa de manifest que el TDF també forma part de la dimensió ordenadora de la vida quotidiana de les dones. Si bé és cert que la jornada laboral contínua sent l'eix central, el temps dedicat a les tasques domèstiques és l'ombra femenina d'aquest eix dins de la llar. Així s'evidencia quan es pregunta a les entrevistades com transcorre un dia normal. Com s'ha vist al capítol anterior, els homes responen a aquesta pregunta pensant únicament en el treball remunerat, ben diferent és el cas de les dones:

“Jo em llevo normalment a les set. Entre set i dos quarts de vuit i vuit que es lleva el resto de la família, pues faig algu ja de casa.. Plego al migdia a la una i mitja. Vaig cap a casa la meva mare. Allà dinem tots. Havent dinat venim aquí. El migdia que em queda (jo començo a les tres i mitja) aprofito que és la meva hora de posar rentadores i "secadores". Cap a treballar. Plego al vespre, vinc cap aquí, preparo una mica les coses per fer el sopar, i em poso, perquè tinc distribuïda la casa, cada dia em toca, un dia el menjador, un dia l'habitació, un dia el despatx, un dia el lavabo. Tot això que t'he dit, de dilluns a divendres. I llavors quan he fet tot lo que em toca al dia, em poso a fer el sopar. Sopem, fem els plats. I cap a dormir. I això vol dir les dotze del vespre. Perquè entremig hi ha el dia que toca planxar.”(DGT2)

“Jo em llevo, el primer que faig és posar la ràdio, perquè sóc addicta a la SER. Tothom té addiccions, jo sóc addicta a la SER. I ja està, llavors, res, organitzo una miqueta el piset, i vinc cap aquí, cap al Consell.”(DJM1)

Efectivament, el relat de les persones entrevistades està ple d'elements significatius que posen de relleu el que Saraceno (1986) anomena l'estructura sexuada de la vida quotidiana. La divisió sexual del treball i la socialització diferencial per gènere són les causes d'aquesta estructura que es fa visible a través de les diferents maneres que homes i dones tenen de viure i pensar la vida quotidiana. És així que la manera que les persones entrevistades tenen de referir-se al temps que es passa a casa depèn del gènere. Per a les dones aquest temps molt sovint és sinònim de TDF,

mentre que per als homes acostuma a ser viscut com a temps de lliure disposició personal. En aquest sentit, no és estrany que durant les entrevistes, el temps dedicat al TDF sigui un tema recurrent en els relats femenins i un tema absent en els relats masculins, si bé es tracta d'una absència més simbòlica que material. Certament, al llarg de les entrevistes no sempre es fa referència explícita a aquest treball, però el relat dels homes, sobretot els de la generació gran, es refereix implícitament a la seva presència en la mesura que algú n'assumeix les responsabilitats. Per exemple, mentre les dones expliquen que al migdia arriben a casa i fan al dinar, els homes diuen que pleguen de la feina i van a dinar.

"A quina hora et lledes? A les 7. Vinc aquí a la plaça, faig el dinar pel meu marit... perquè ara ja ve a dinar, perquè ara ja treballa aquí a Mataró, faig les feines de la casa. Si tinc a la nena doncs tinc a la nena i la vaig a buscar o si no, no la tinc. Després si tinc que anar a fer un recado o si em poso a cosir, sempre faig una cosa o altra perquè sempre tinc una labor feta i llavors doncs faig el sopar. Ve el meu marit a sopar i anem a dormir i ja està. (DGTC1)"

"Vinc aquí i arreglo el dinar. La meva sogra, com que a la nit ja hi ha una persona a la nit que l'ha aixecat i al matí ja l'ha deixat arreglada. El meu marit ve a dinar." (DGMC1)

"I quan jo arribo a casa al migdia i ja trobo el dinar a [...]" (HGM1)

"A les tres desconnecto, tallo, agafo el cotxe i arribo a casa a dos quarts de quatre. Dino..., quarts de cinc... Bé espera, hi ha una cosa: quan puc, els cinc dies, després de dinar, jo abans de començar el meu..., diem que allà a les quatre i un quart de cinc agafo l'acordió i practico una mica, mitja hora o tres quarts.(HGM2)"

A partir de les citacions anteriors es posa de relleu un altre aspecte significatiu de la manera en què homes i dones es refereixen al TDF: les dones ho fan en primera persona i els homes ho fan en tercera persona. És a dir, les dones són el subjecte que fa el dinar, mentre que en el cas dels homes sembla que el dinar té entitat pròpia. És així que a través del relat es posen de manifest les diferències de gènere a l'hora d'assumir responsabilitats en relació amb el TDF. Quan la persona se sent responsable d'aquestes tasques utilitza la primera persona per referir-s'hi. En contrast amb això, la no percepció de responsabilitat fa que les referències al TDF siguin neutres. Aquest és el cas dels homes entrevistats que es vesteixen i fan els àpats diaris tot menystenint el temps que algú ha dedicat a fer possible la seva quotidianitat. Aquesta és manca de reconeixement que les dones de la generació jove comencen a reclamar.

"Però m'enfado molt aviat perquè no valoren lo que fas, o sigui, jo li dic moltes vegades: «Tu pensa en la teva vida: et lledes, et treus la roba -allà on te l'has tret, te l'has tret-, et canvies -obres l'armari i tens la teva roba-, te'n vas a treballar... La meva vida és la mateixa: em llevo, me'n vaig a treballar, però

torno i tu tens la teva roba posada allà, el nen té la seva roba posada allà, el lavabo ha d'estar net, el pis ha d'estar... I tu això no ho veus»" (DJTC1)

Precisament, aquesta reivindicació de les dones joves fa visible un dels canvis generacionals més importants respecte a la importància del TDF en la trajectòria de la vida quotidiana. Si bé és cert que totes les dones entrevistades organitzen la seva vida quotidiana al voltant de la jornada laboral però pensant com atendre les tasques domèstiques, no és menys cert que la responsabilitat d'aquestes tasques només ordena el projecte de vida de les dones de la generació gran. Com apunta Poveda (2006), la pèrdua del valor social de la dona mestressa de casa explica per què les dones joves volen construir la seva identitat lluny d'aquesta figura plena de connotacions negatives, tal com evidencia l'ús de les paraules.

"Feia coses, però no..., no tan maruja com... Les feines sí que les feia. Cadascú es feia la seva habitació."(DJT3)

A partir de les entrevistes s'observa com les dones de la generació tenen interioritzat el rol de mestressa de casa com quelcom natural i inqüestionable dins del seu projecte de vida. En aquest sentit, totes les decisions que prenen tenen en compte les responsabilitats domèstiques. Contràriament, les dones de la generació jove, socialitzades en un context democràtic i favorable a la igualtat d'oportunitats, s'han fet grans pensant que ja no hi havia un projecte de vida masculí i un projecte de vida femení.

Com s'ha vist en el capítol anterior, han projectat les seves expectatives en l'esfera pública, la qual cosa ha comportat una pèrdua de legitimitat generacional del TDF. Aquesta pèrdua de legitimitat s'ha vist reforçada amb l'oferta cada vegada més àmplia d'un mercat disposat a atendre les necessitats de la vida quotidiana. Però tot plegat no ha fet altra cosa que augmentar la invisibilitat de la importància social del temps dedicat al TDF, un temps que malgrat el desenvolupament tecnològic algú ha d'assumir perquè les tasques s'han de fer. Aquest algú continua sent un subjecte femení ja que, malgrat les resistències de les dones de la generació jove, persisteix el pes simbòlic del model patriarcal en l'imaginari col·lectiu. La qual cosa explica per què, a diferència de les dones de la generació gran, les seves actituds a l'hora de pensar i dissenyar el projecte de vida no coincideixen amb el seu comportament dins la vida quotidiana. I aquest fet els genera malestar en la mesura que suposa enfrontar la dimensió pràctica amb la dimensió simbòlica de la trajectòria de la vida quotidiana. Fins a quin punt els seus col·legues masculins experimenten aquesta contradicció entre el discurs i la pràctica quotidiana i com influeixen els factors

estructurals en la vivència d'aquestes contradiccions són les qüestions que s'aborden a continuació.

9.2. L'escletxa que separa el discurs formal de la pràctica quotidiana

Les generacions joves filles de classe mitjana i amb estudis són les que més es reparteixen el volum total de tasques domèstiques a fer²¹⁷. Una tendència que es manifesta com a molt més tímida entre els joves fills de classe treballadora i amb baix nivell d'estudis. En qualsevol cas, es detecta un canvi respecte de les generacions grans i, sobretot, una ruptura amb el discurs que legitima el paper de la dona com la màxima, o única, responsable de les tasques de la llar-família.

Aquest imaginari és el que conserven molts homes adults, pares d'aquestes generacions joves, tot i que la majoria procura no mostrar-lo. Conscients de pensar el que està mal vist socialment, no els agrada parlar d'aquestes qüestions. A les entrevistes, quan se'ls pregunta solen evitar el tema o bé posen en dubte l'interès de la qüestió. Alguns s'ofenen i altres se senten jutjats. Malgrat que quasi sempre responen a la defensiva, al llarg de la conversa i parlant d'altres coses, acaba emergint el seu desconeixement vers els aspectes domèstics i, en definitiva, la poca importància que donen a les tasques imprescindibles per a la seva reproducció. En aquests casos, el discurs silenciats de la vida quotidiana queda plasmat en una pràctica absent dins de la llar.

“Quan ella sent que arribo amb el cotxe ja trobo el dinar a punt, perquè jo si arribo a casa a un quart de tres, a un quart de quatre o com a molt a les tres ja haig de ser fora. O sigui que no tinc temps. Bé, jo vaig a tope, ella no. Llavors renta els plats, té tota la tarda per rentar els plats, netejar el pis, el que sigui, o sigui que [...]” (HGM1)

En canvi, els homes joves entrevistats parlen amb tranquil·litat, sense temor a ser descoberts. Al contrari, a vegades sembla que fan gala d'una mentalitat que entén i defensa la distribució, a parts iguals, del TDF entre l'home i la dona. Pensar així esdevé una mena de tret identitari d'una època en què, des del seu punt de vista, la divisió sexual del treball ha deixat de ser un problema. Una època en què ha vençut dins de les llars el sentit comú, el repartiment igualitari de les tasques o anar fent

²¹⁷ Per bé que, com es veurà més endavant, cal tenir present el que De Singly (1999) ens recorda respecte el significat distint que el temps, en aquest cas de TDF, adquireix entre els homes i les dones.

“sobre la marxa” i sense esquemes previs. Aquest discurs apel·la a raons racionals i motivacionals tot negant les desigualtats socials o, en tot cas, tot contemplant-les com a casos excepcionals.

“I pel que fa a l’organització de la casa, com us ho munteu? Doncs, tot a mitges.”(HJM1)

“Ens anem organitzant entre tots dos.” (HJM2)

“Sí que hi ha alguna excepció que ha sortit masculista, però la majoria de la gent, els dos s’han d’arremangar les mànigues.”(HJT2)

“Intentàvem fer un repartiment el màxim d’equilibrat possible i més adequat a les condicions i als gustos de cadascú.”(HJM1)

“O sea, que es fácil, ¿no?, de sentido común. Si ella tiene que trabajar el sábado, trabaja los viernes hasta las siete de la tarde, pues, qué menos que el viernes, si yo llegaba aquí a las tres, podía comprar. Tampoco es mucha faena, estamos los dos. O sea, que no..., no es tampoco una cosa muy complicada.” (HJT1)

Tanmateix, a mesura que s’avança en la conversa s’observa que el discurs ben assumit teòricament sovint no encaixa amb la pràctica quotidiana. S’obre l’esclletxa i sorgeix la contradicció entre les actituds i els comportaments. Aquesta contradicció és un dels elements clau per entendre i explicar la vida quotidiana de les generacions més joves. Homes de trenta anys que no posen en dubte la necessitat de coresponsabilització dins de la llar però que, en última instància, no l’executen. I no ho fan perquè segueixen sense percebre com a responsabilitat pròpia bona part de les tasques a realitzar. El seu discurs entorn del TDF els distancia de la mentalitat dels seus pares, la manca de percepció de la realitat quotidiana els iguala. De manera que al final no sembla que augmenti massa la importància del temps dedicat al TDF en la trajectòria quotidiana dels homes de la generació jove.

Davant la contradicció, apunten raons similars a les que utilitza la generació gran per justificar les absències masculines dins l’esfera domèstica. Si els homes adults apel·len a la manca de responsabilitats laborals femenines, els més joves recorren a la major flexibilitat laboral de les seves parelles. En aquest sentit, es constaten les paraules de Valiente (1997):

“Escuchando a los hombres hablar de trabajo asalariado de sus mujeres podríamos pensar que las mujeres españolas son unas privilegiadas en el terreno laboral pues se ocupan de las tareas más agradables, divertidas, entretenidas y gozan de ambientes laborales formidables. Además tienen unas jornadas de trabajo muy cortas en las que no llegan a cansarse, por lo cual vuelven a casa contentas y de regreso para encargarse de las tareas domésticas” (1997:234).

S’observa així que l’excusa sempre té a veure amb el temps. I com, en última instància, aquesta excusa serveix per alimentar el mite que les dones tenen més

temps. Un temps que només es contempla en tant que la possibilitat de destinar-lo a fer les tasques que ells no volen fer o, pensen que no poder fer per les exigències del treball remunerat. És aquesta percepció masculina del temps el que sovint perjudica el benestar quotidià de les dones.

“De la feina de la casa ella fa més que jo perquè té més temps lliure. Ella té tres matins lliures. Però jo miro d’ajudar amb el que puc. Em poso més a la cuina, passo l’aspiradora, poso rentadores. Ens ho combinem, però he de reconèixer que fa més ella que jo... Sí, segurament sí. A vegades reconec que m’hi repenjo perquè ella té els matins, però si no els tingués, evidentment, sí.”(HJM2)

“Com que ella no treballa, se’n cuida de fer el dinar i es cuida de fer tot.”(HGM1)

Igual que les seves mares, algunes dones joves cauen en el mateix raonament i expliquen que elles porten el pes del TDF perquè, és clar, la seva situació laboral els ho permet. Però, com s’ha vist en el capítol anterior, les disponibilitats i les accessibilitats de les persones vers els temps i els treballs no són casuals, sinó socials. Des d’una perspectiva simbòlica, cal tenir en compte la importància dels estereotips i valors de gènere vigents en la societat; des d’una perspectiva material, cal no oblidar la divisió sexual del treball tant a la llar-família com al mercat laboral.

“El pes de les feines domèstiques, el porto jo. Té una explicació i és que jo treballo fins al migdia. Clar, aquí a l’administració pública tenim uns horaris que són lo mejor de lo mejor, això què significa?, que a les tres de la tarda ja estem fora, només treballem una tarda a la setmana, que és dimarts. Llavors clar, jo tinc molt més temps, per fer les coses, i clar em sap molt greu que l’A, arribi a les vuit del vespre, i ajudi a planxar, per exemple, quan jo ho puc fer abans.”(DJM1)

Aquest desajust entre els imaginaris i les pràctiques quotidianes, aquesta manca de continuïtat entre el que es pensa i com s’actua, fa que la ruptura amb la mentalitat masclista sigui tan sols una esquerdada. Una esquerdada important, però insuficient per trencar el mur que separa els homes i les dones en les formes de viure i pensar la quotidianitat. Als membres de la generació jove els passa el mateix però en sentit contrari: ambdós parteixen del discurs de la igualtat però les dones segueixen fent i els homes només diuen. El context democràtic i l’augment de la capacitat cultural permeten una major reflexió que es constata amb el rebuig generacional del model familiar patriarcal. Les persones joves entrevistades perceben el masclisme com quelcom que forma part de la generació dels seus pares,

“Las personas mayores son más machistas..., y si va su hijo con la camisa sin planchar, y sin su ropa limpia... Pues..., hay que ver la mujer que tienes...” (DJT1)

I les persones grans perceben, des del present, el masclisme com quelcom que forma part del seu passat, així s'evidencia amb l'ús dels temps verbals i determinats adjectius.

“ No es que lo consintiera, es que todavía era la mentalidad aquella. Yo recuerdo que mi madre, -yo tenía ya 30 y pico años y ya había tenido dos hijos- y mi madre me decía: ‘¡No, hija, por Dios! A los hombres no se les puede llevar la contraria. Ellos dicen blanco y, aunque tú sepas que es negro, tienes que decir que es blanco.’... Pero claro, también influía la mentalidad y la educación que me habían dado. Me habían acostumbrado a eso. Yo pasé de mis padres a mi marido con la misma mentalidad. Y te encuentras con un hombre que también tiene la misma mentalidad de antiguo, porque siempre le digo que tiene la mentalidad de su padre aunque tenga la mitad de los años. La manera de pensar y todo... Piensa como muy atrás.” (DGT1)

En ambdós casos, doncs, es pensa que el masclisme forma part del passat i no afecta el present, però el comportament diari de les persones entrevistades contradiu el sentit de la seva actitud crítica vers el masclisme. El pas del discurs basat en patrons culturals del patriarcat al discurs basat en patrons socials de la igualtat, és el pas d'una pràctica quotidiana centrada en el model home cap de família i dona mestressa de casa a una pràctica quotidiana centrada en les parelles de doble ingrés amb règim de doble presència femenina.

Sens dubte, l'esclatxa que s'obre entre la generació jove posa de manifest una major tendència al canvi respecte a la generació gran. Aleshores, com tota situació canviat, no han de sorprendre les contradiccions. Tal vegada les entrevistes aporten elements biogràfics que fan pensar en una desincronització dels ritmes de transformació. Mentre que les generacions joves han crescut en un context social favorable a la igualtat d'oportunitats entre els homes i les dones, han conviscut en un entorn familiar amb forta presència de les pautes culturals pròpies del model patriarcal. I això, malauradament, per molt que no els ho sembli, ha marcat el seu procés de socialització.

En efecte, sembla possible afirmar que una de les causes explicatives d'aquesta dissonància entre les actituds i els comportaments és la persistència d'una socialització diferencial per raó de gènere.

“No. Eso también, en casa había machismo. El niño era el niño y el niño no hacía nada, somos las niñas las que teníamos que limpiar, ¿sabes? Y entonces cada una hacía una cosa y más o menos si no lo hacía yo lo hacía mi madre, me levantaba temprano, también empezaba a las siete o así y cuando yo llegaba, la cama hecha, la comida en el plato en la mesa, y la ropa limpia, planchadita, dobladita...”(DJT1)

“Fins que no vam ser una mica més grans, o lo típic que t’ensenyen a...: «Ah!, que t’has de fer el llit i tal i qual.» Ma germana i jo sempre ens hi hem posat abans, el nen no amb la tonteria que, apa, ja hi som!, el nen perquè és el nen. No s’hernii, tu! No s’hernii, el nen! Què no té dos mans igual? Pues, no, al meu germà sempre li han fet més tot i a ell, com que ja li ha anat bé, pues també s’ho ha deixat fer.”(DJT3)

Com apunta Poveda (2006), el fet de no afrontar des de la socialització la responsabilitat i l’autonomia de les persones en tots els àmbits de la seva existència comporta el risc de repetir els models ja existents. Aleshores, en la mesura que molts pares i mares no han reflexionat sobre la manera d’actuar i estar dins la llar, el seu comportament pot reproduir els estereotips tradicionals de gènere tot i l’absència de preteses intencions masculines.

“I lo que passa, que el meu pare..., el meu pare i el meu germà a casa no feien res. I llavors si s’havia de fer algo ho fèiem entre ma mare, ma germana i jo.”(DJT3)

L’ocultació del conflicte quotidià de la divisió sexual del treball i el menysteniment del valor del TDF expliquen, en bona part, la manca de reflexió sobre les maneres d’estar i comportar-se dins la llar. En efecte, molts pares i moltes mares de la generació gran han pensat que a fi de garantir la igualtat entre els seus fills i les seves filles els havien de proporcionar les mateixes oportunitats d’accés a l’educació i la mateixa llibertat d’elecció per definir el seu projecte de vida. Les esperances de la igualtat s’han projectat i, alhora, s’han limitat a l’esfera pública. La qual cosa encara ha ocultat més la realitat quotidiana de les llars i, amb ella, la divisió sexual del treball. Valiente (1997) es refereixen a aquest fet com una revolució silenciosa on moltes famílies han decidit que els seus fills i les seves filles havien d’assolir una educació formal igual tot oblidant l’educació que es transmet i es rep dins l’escenari de la llar-família. Aquest oblit explica per què les dones de la generació jove han adquirit les habilitats, les destreses i els coneixements necessaris per realitzar les tasques domèstiques en major mesura que els seus coetanis masculins en general i que els seus germans en particular. És així que les dones entrevistades se sorprenden quan recorden les diferents maneres de viure i pensar la vida quotidiana entre elles i els seus germans, tot i haver nascut i crescut en una mateixa llar.

“Ai! La meua mare no és masculina, però fatal. És un tema que jo em sulfuro, jo em sulfuro, vull dir, el meu germà... Jo, per exemple, veus? Ja m’he tornat a desviar. És que són temes que m’emprenyen. Jo arribava per exemple, jo què sé, a les deu i mitja de l’institut, vale?, i anava a sopar, i jo mateixa agafava i lo que (hi havia acabat?), doncs m’ho escalfava, em fregia, jo què sé, el..., peix o el que fos, vale? Si el meu germà arribava i jo què sé, perquè se n’havia anat no sé on o venia també d’estudiar o lo que sigui i venia a les onze, doncs ma mare s’aixecava del sofà, d’allò i li feia. I el meu germà es quedava tan ample. Però és

que, si tu coneixes el meu germà, vull dir, que també és un noi normal. «Aviam», és molt mandrós amb coses de la casa, però, vull dir, que ell se n'aprofitava. No perquè ell «creïessi» que no ho ha de fer-ho. Ell se n'aprofitava. Estava acostumat que tota la vida li havien fet, o fer-li el, o fer-li el llit, jo em sulfurava. «Però mama! Que no ho veus? Que no sé què! Que no sé quantus!» I ma mare: «Deixa, deixa. Tu creus que a les onze ha de...» Dic: «És prou intel·ligent, té dos mans, sap fer les coses, vull dir, no és tonto.» Però bueno i no sé a què venia. Un altre cop.”(DJMC1)

Certament, l'adquisició d'aquestes habilitats comporta la tendència a assumir de forma natural les tasques domèstiques tant quan es conviu a la llar d'origen com quan es forma la pròpia llar²¹⁸.

“Llavors clar quan em vaig emancipar jo no tinc problemes per portar una casa ni res. Sé cuinar, no planxo gaire bé, però també en sé una mica.” (DJM1)

Les mares s'han ocupat de proporcionar aquestes habilitats a les seves filles, segurament no amb la intenció d'assegurar la seva independència personal sinó amb la intenció d'assegurar el seu paper de mestresses de casa.

“Ho hem fet tot. Recordo quan érem molt petites la meva mare ens posava amb molta paciència a fer el llit, a rentar el lavabo, a fer-ho tot. Sempre ho hem fet, l'hem ajudat molt, a la meva mare, però una mica a veure, no era, en plan ajudar-la a ella, sinó perquè ho hem de fer, perquè som de casa i perquè s'ha d'aprendre. No sé, però això era normal. Recordo la meva germana al mirall del lavabo, fent així, netejant-lo hores i hores, 'espera un moment que encara en queda una miqueta'. Tres hores!, i potser tenia, jo què sé, sis anys o així. Ens posava per començar a aprendre.”(DJM1)

En canvi, les mares han tendit, molts cops de manera inconscient, a protegir els seus fills. Però al rerefons d'aquesta actitud cal llegir-hi el pes d'un model patriarcal que considera que la màxima responsabilitat de l'home és fora de la llar, tot guanyant-se el pa, i que menysté el valor social de les tasques que li són pròpies. L'apel·lació a trets individuals o raons motivacionals són els recursos més freqüents entre les mares de la generació gran a l'hora de justificar i excusar la manca de participació dels nois.

“No res, ni una mica, ni una mica. Més que mai, jo ho he intentat, hi va haver-hi una temporada que els hi feies fer el llit, però, bueno, lo que feien era tapar-ho amb el llençol i lo que sigui, i no col·laboren. Tampoc, «aviam», no col·laboren primer perquè ja no són normes... Bueno, són persones còmodes, perquè si estem parlant entre vint-i-vuit i trenta-dos anys estan a casa, doncs és perquè són còmodes i els hi dones fet i, per un altre costat, ja no els hi surt d'ells. I si no els hi surt d'ells, et passes tu la vida manant, i per un altre costat, «aviam»,

²¹⁸ Un aspecte estudiat per l'autora d'aquesta tesi doctoral a partir de les dades del *Panel de Desigualtats Socials a Catalunya* de la Fundació Jaume Bofill. L'anàlisi longitudinal d'aquestes dades permet analitzar com ha variat la dedicació de temps al TDF entre les persones que durant els darrers quatre anys s'han emancipat. Si bé és cert que els canvis més grans es donen entre els homes, no és menys cert que les dones són les que més temps hi dediquen (Moreno, 2007).

també quan es lleven se'n van a treballar i, en aquest cas, pues si tinc jo aquesta senyora, pues ja ho organitzo i entre ella i jo ho fem.”(DGMC2)

En alguns casos, l'actitud de les mares no deixa de respondre a la seva posició d'inferioritat dins la llar. Així s'evidencia en el relat d'aquesta entrevistada, que no entén l'actitud del seu fill petit, però oblida que no fa altra cosa que reproduir el que ha vist fer al seu pare. Se sent responsable de l'educació domèstica del seu fill i així s'evidencia en referir-s'hi en primera persona.

“Pero el pequeño de 21 es un mundo aparte. Eso es mucho más machista que la mentalidad que tiene mi marido con su edad, con 56 años. Mucho más machista. Que yo, a la novia, cuando viene a casa, le digo: ‘Me lo tienes que meter en vereda, no consientas que...’ Vamos, cuando se case... Porque yo se lo digo: ‘Mira, si yo fuera tu novia, cuando yo me case contigo, si no me friegas platos ni me ayudas, yo no te aguanto.’ Yo no lo aguantaría. Y ella se ríe. Le digo: ‘Un par de aquí y colócalo en su sitio. No lo consientas.’... Yo tengo un hijo, el pequeño, que es muy machista. En eso es igual a su padre. Y entonces: ‘Mama, es que la mujer de toda la vida ha hecho la comida en la casa, y ha lavado la ropa y ha hecho todo. ¡A mí no me mandes hacerla!’ Y no me friega un plato, no hay manera de hacerlos fregar un plato Pero con este, me está costando una enfermedad, y fíjate que se cría en una época más moderna, donde el hombre tiene que colaborar más en la casa. Pues él, peor todavía. ‘¡Mama, estás todo el día en la casa y no me has hecho esto, no me has hecho lo otro!’ Siempre. Y los he educado a los tres iguales.”(DGT1)

En aquest cas, sembla possible pensar en diferències de classe, ja que les dones de classe treballadora serien menys capaces de trencar, amb els seus fills, la posició de subordinació que ocupen a l'hora de relacionar-se amb els seus marits. Probablement, la naturalització d'aquesta relació d'inferioritat amb els marits és una de les causes de l'explotació i dominació que perceben de la relació amb els seus fills. Bàsicament, perquè les entrevistes només recullen la vivència de l'autoritat paternal, de manera que les mateixes dones descriuen la seva situació com la d'una opressió generacional. Per aquesta raó sovint es reconeix la seva situació sota l'expressió “les dones de la generació sandwich”²¹⁹.

“Uj, és que ens trobem com un entrepà. Els meus pares m'han dominat per una cosa, els meus fills de vegades també em dominen per l'altra, i els de la nostra època considerem que estem com un entrepà.”(DGTC1)

“Yo me doy cuenta ahora de que a mis hijos les digo: “Sois egoístas”, pero no, es que nosotros... Yo digo que somos la época explotada. Primero nos han explotado nuestros padres, consciente o inconscientemente, porque hacía falta; pero ahora es que nos explotan nuestros hijos.”(DGT1)

Respecte a aquesta qüestió, alguns estudis apunten que al llarg dels darrers anys s'han debilitat més les relacions de poder paternofilials que les relacions de poder

²¹⁹ El capítol desè dedicat a l'anàlisi del temps de treball de cura recupera aquesta idea i la desenvolupa més àmpliament.

entre marit i muller (Bimbi, 1999). Si bé és cert que altres especialistes en sociologia de la família apunten que la dessacralització de l'autoritat paterna ha anat en paral·lel a la dessacralització de l'autoritat del marit sobre la seva esposa. Això sí, cal entendre que aquest paral·lelisme té un límit en la mesura que el procés d'igualació no pot ser el mateix entre homes i dones que entre adults i infants (Brullet-Roca, 2006). En qualsevol cas, des del moment en què es manté la posició d'inferioritat de la dona respecte l'home dins la llar, cal pensar que aquest comportament condiciona l'educació dels fills i les filles. De la mateixa manera, sembla possible afirmar que el manteniment d'aquest comportament és més comú entre les persones de classe treballadora amb més baix nivell d'estudis. Principalment, perquè la capacitat cultural hauria de permetre una major reflexió sobre la necessitat de qüestionar i abolir l'autoritat patriarcal dins la llar en considerar que aquesta afecta tant les relacions del pare com les de la mare amb els seus fills i filles.

Pel context espanyol, cal entendre que la desaparició de la dictadura franquista suposa un context de deslegitimació de les relacions familiars de tipus tradicional, però que no garanteix la desaparició de l'autoritat centrada en el cap de família dins la llar. En aquest sentit, el que Brullet-Roca (2006) anomenen la família de tall democràtic seria més pròpia de la classe mitjana que no pas de la classe treballadora. Tot plegat fa pensar en un canvi de discurs respecte els models i les representacions simbòliques al voltant de la família no visible en les pràctiques quotidianes. Aquesta manca de correspondència entre la igualtat formal i la igualtat real entre gèneres comporta una mena de doble moral on les intencions d'igualtat no deixen veure el pes simbòlic del model patriarcal tradicional. En qualsevol cas, cal tenir present que els indicadors de violència masclista travessen les classes socials.

Les diferències entre homes i dones respecte el “fer” i el “pensar” el TDF evidencien el que s'ha apuntat en els paràgrafs anteriors. A continuació s'analitzen per separat.

9.3. Fer: tasques femenines *versus* tasques masculines

“No t'ho diuen, però ja és el concepte «com que això és de dones» ja no ho fan, saps?”(DJTC1)

Un dels factors que millor evidencia el manteniment de l'estructura sexuada de la vida quotidiana és la divisió sexual de les tasques domèstico-familiars. Si

s'aprofundeix en el que, en epígrafs anteriors, un entrevistat considera "gustos de cadascú", s'observa que aquestes suposades preferències porten la marca de gènere. És a dir, les dones acostumen a fer els treballs més servils, rutinaris i rígids, mentre que els homes solen encarregar-se de les tasques més reconegudes socialment, les més entretingudes i flexibles temporalment²²⁰. Netejar, tenir cura de la roba i planxar són les activitats centrals del TDF femení. Ambdues són poc gratificants, repetitives i constants: netejar per tornar a embrutar i planxar perquè al cap d'un minut es torni a arrugar. Tot i que per a algunes dones no és així, els homes tenen molt clar que la cuina i la compra són millor que la neteja i la planxa. Sobretot, si només es cuina el diumenge i es va a comprar un cop per setmana.

"De les de casa? Lo que no sigui netejar. Lo que no sigui netejar. Netejar m'emprenya."(HGM2)

"Lo que sí que es verdad que la plancha es muy pesada y hay días que hay que planchar. Eso me lo libro."(HJT1)

"També he de dir que m'agrada netejar la casa, perquè després disfruto de que jo l'he netejada, de..., no sé, sóc molt «liada» amb això."(DGM1)

"Ell fa el menjar i compra, també va a la plaça, ell de vegades."(DGTC2)

"I el que odies fer? Planxar. A mi m'agrada estar en moviment. Estar parat una hora no puc. És superior a mi."(HJM1)

"Pero la lavadora la suele hacer ella, planchar, plancha ella, joder macho, que mal me estoy poniendo. No, pero es verdad, lo suele hacer ella."(HJTC1)

El cas és que el rerefons d'aquestes motivacions i preferències personals està marcat per una divisió sexual del treball que deixa la dona en posició d'inferioritat en la mesura que carrega amb les tasques més pesants i quotidianes –i això, sense tenir en compte la cura de les càrregues rígides que s'aborda en el proper capítol. Per aquesta raó, cal pensar que no és casual que els homes acostumin a fer les activitats més agradables i reconegudes socialment. Al darrere d'aquesta preferència masculina hi hauria les resistències dels homes per assumir tasques, com per exemple netejar, amb una forta càrrega simbòlica negativa.

"Sí, però és diferent, perquè cuinar, si t'agrada -no és com la feina, treballar o no treballar-, si t'agrada, t'ho passes bé. Dos, tres, primer: per la teva pròpia satisfacció i també la dels altres. També és positiu. Quan menges, si t'agrada, també t'ho passes bé. No és negatiu..., haver de rentar els plats, que després es tornaran a embrutar. I, és clar..., amb el cuinar. Sí, però és diferent. Rentar els plats, a mi no em satisfà, no m'agrada, no en disfruto, no ho passo bé rentant els plats, però sé que després al cap d'un rato tornaran a estar bruts. Això, no..., aquesta perspectiva no em dóna; l'altra sí, perquè la pròxima vegada, pues potser hi faré una variant o potser ho faré igual, però no sé què, o a veure si l'altre cop em surt més bé o més malament, o aquesta vegada t'ha quedat una

²²⁰ Es tracta d'un aspecte que ja s'ha posat de relleu en estudis previs com els realitzats per Saraceno (1986) i Carrasquer *et al.* (1998), entre altres.

mica diferent de l'altra perquè no sé què. Em dóna una satisfacció d'un tipus o d'un altre, o hasta un ensenyament, si molt m'apures, encara que només sigui per experimentar un altre tipus de cosa. En canvi, rentar plats no em dóna res, no..., res.”(HGM2)

La desigualtat és tan subtil que a vegades no es percep, però existeix: mentre a l'home se li permet la possibilitat d'escollir, a la dona se li atribueixen les responsabilitats. O bé, quan l'activitat gaudeix d'un cert reconeixement social si s'analitza a través dels paràmetres dominants de la vida pública, com en el cas de l'economia domèstica, l'home es mostra condescendent en cedir la responsabilitat de la tasca a la dona. Fins i tot es manifesta incapacitat per realitzar-la, tot emmascarant les resistències masculines d'assumir una responsabilitat “pesant” dins de la llar.

“Això podria resultar que estigués mantenint una..., i jo no ho sabia. (Rialles.) La cosa que no he fet mai i que no em veig capaç de fer és agafar un extracte de moviments de la targeta Visa i comprovar-la. No puc. Em poso nerviós. No sé perquè. És increïble. No, no controlo. Si ella no ho fes, ho hauria de fer jo, a veure, per força. Però, uf!, no, no, prefereixo dir: «tres-centes..., de raspalls», i que..., dels comptes, no ho vull ni mirar.”(HGM2)

Una bona manera de constatar el greuge comparatiu d'aquest repartiment és analitzant les tasques que s'acostumen a mercantilitzar, entenent que aquestes són les que es consideren més pesants i molestes de fer. És així com, en els casos en què és possible comptar amb servei domèstic, s'encarrega l'execució de la neteja i la planxa. I es diu execució perquè, mal estaria no dir-ho, les dones segueixen sentint-se responsables d'aquestes activitats, la qual cosa equival a assumir el *management* familiar²²¹. I, per això, segueixen parlant-ne en primera persona.

“Sí, un dia a la setmana, que fa els banys, diguéssim, fa el terra, la pols la vaig traient jo, i em planxa, més que res les camises d'ell i així, perquè com que jo tinc això, el braç fotut i ell tampoc no té tant de temps per planxar...”(DJT3)

“Una vez!..., no, que, que luego son más cosas, pero que eso también de limpiar lavabos, eso de limpiar yo que sé eso te lo evitas: los cristales y todo eso!..., pero, que lo hago con!..., muchas veces de cachondeo le he dicho: pero venga!..., a ver como planchas!..., pero que va! Él preferiría pagarlo y..., trabajando!..., y digo 'no!... por que más no..., más horas, no!’. (DJTC2)

Aleshores, si la gestió, l'organització i la responsabilitat de la neteja i la planxa segueix recaient sobre la dona, cal pensar que la mercantilització del TDF per si sol no suposa l'abolició d'aquestes desigualtats de gènere. Tal com evidencia el fragment següent, en els casos en què es deixa de disposar del servei domèstic, la dona és qui es torna a fer càrrec d'aquestes tasques. Sens dubte, es tracta d'un

²²¹ Com s'ha explicat en el capítol tercer, s'entén per *management* familiar les tasques de gestió, organització i responsabilitat de la llar i el nucli de la família (Torns, 2002).

fenomen que no es pot obviar a l'hora de repensar el benestar en general i les polítiques per afavorir-lo en particular.

“Vaig posar a una noia que m'ajudés amb les feines de la casa, a netejar, que hi va estar uns anys, fins que va plegar. Després ja vaig dir 'ja m'ho tornaré a fer jo', com que les meves filles ja s'havien casat.”(DGTC2)

Moltes dones joves, a diferència de les seves mares i igual que els seus companys, són perfectament conscients de la càrrega que suposen aquestes feines i, per això, es neguen a assumir-les. Per a algunes, val la pena contractar un servei domèstic. Tot i l'esforç econòmic que els pot suposar, no volen sentir-s'hi atrapades. Aquest és el cas d'una dona jove, filla de classe treballadora, que de petita li va tocar ajudar a la seva mare i ara, que disposa de recursos, no vol experimentar de nou la vivència de la servitud d'aquestes tasques.

“No. Però jo ho tenia clar, i ell també, jo no vull ser una esclava de la neteja. I a casa he estat esclava de la neteja tots els caps de setmana, si a mi un cap de setmana em ve de gust passar-lo fora o sortir a dinar fora un dissabte o sortir..., anar a passar el dia, el diumenge a fora.”(DJM1)

De fet, és freqüent entre les dones de classe mitjana de la generació gran considerar el servei domèstic com una manera de comprar més temps per a elles mateixes, ja que la neteja i la planxa són activitats que requereixen constància, hores i esgotament. Aquest és un discurs on també cal llegir-hi la reticència d'unes dones adultes a fer les tasques que, tradicionalment, dins les famílies burgeses han assumit les criades. En aquest sentit, Fraisse (2000) parla de les resistències femenines vers uns treballs percebuts amb una gran càrrega simbòlica negativa.

“Però després penso que, clar, per un costat vull fer tantes coses, que perdo temps netejant i que quan li dic a algú que em vingui a netejar l'únic que faig és comprar temps.”(DGM1)

“Una senyora sud-americana i em ve cada matí i llavors, pues m'organitza la casa o entre les dues, perquè, «aviam», encara que em netegin i em facin, jo sóc molt perfecte i molt perfeccionista. I, a més a més, aquesta gent també els has d'orientar perquè són també de fer molta feina, però no van gaire organitzats. Llavors l'organització de la casa la porto jo i ella m'ajuda a netejar.”(DGMC2)

Aquestes resistències simbòliques encara són més accentuades en el cas de les dones de la generació jove de classe mitjana, ja que, com s'ha dit a l'inici d'aquest capítol, han estat socialitzades en un context on la domesticitat cada vegada perd més legitimitat.

“Oh, quina merda! La dona de fer feines, en teoria, ella em va, em va dient que no sabe planchar, que no sabe planchar: «No le he planchado porque tenía poco tiempo y no sé planchar», però tant se me'n fot que no sàpiga..., que m'ho planxi de la manera que vulgui, perquè és que no m'agrada, no m'agrada planxar!

És horrorós, però, clar! Com que hi ha molta roba, moltes vegades em toca fer-ho a mi. I és una merda. I rentar i a això, sí.”(DJMC1)

No és estrany, doncs, que aquestes dones diguin que no els agrada ocupar-se de la casa. Tanmateix, el que no poden controlar és la manera de viure la vida quotidiana, la manera de pensar i estar dins la llar. El seu “no voler fer” no comporta una necessitat “d’haver de fer”.

“O, jo estava en aquí al sofà, que ja ho havia deixat tot net, tot polit, tot endreçat, passava l’aspiradora, tot. A la nit, eh?, estava com molt nerviosa i no sé com..., era com un peix que es mossegava la cua. Més, més, i ho tenia que tenir-ho més net i millor i millor. I se n’anava. Automàticament me n’anava a la cuina, «aviam» què havia fet. Una mala llet i a més, com que no m’agrada fer les coses de la casa, però m’agrada tenir-ho ordenat, em posava nerviosa, em posava nerviosa al final, en JR va dir: «Jo no t’ajudaré», diu -perquè a ell tampoc li agrada-, diu: «Agafem una dona de fer feines. Tu tot el dia m’estàs dient que no, dic, però agafem-la.» I jo vaig pensar: «Vols dir?» Oh, mira, escolta’m, perfecte. Ara no, no estic agobiada per la casa, cosa que abans m’agobiava molt i si no la «tinguessi», ara encara suposo que m’agobiaria més perquè ara tinc dos criatures.”(DJMC1)

En canvi, el no voler fer dels homes s’ha d’interpretar com una fugida d’unes responsabilitats que no senten ni veuen necessàries.

“[...] perquè s’escaquegen No perquè cregui que no ho ha de fer. Hauria de fer mes. Dius noi: et toca fer això. Però si quan arribes a casa, algú t’ho ha fet.” (DGMC1)

Per aquesta raó, els homes acostumen a ser els primers a proposar la contractació de personal per fer les tasques domèstiques. Bàsicament, perquè prefereixen gastar-hi diners abans d’assumir-ne la responsabilitat o l’execució. Aleshores, no sorprèn comprovar com es tracta d’una qüestió sobre la qual hi han pensat més els homes que les dones. D’entrada, elles es mostren reticents a aquesta opció, no per qüestions econòmiques sinó perquè no poden evitar pensar sentir-se responsables del TDF.

“Ella no, jo sí. Jo m’he plantejat, no és que ara ens faci falta, però que en el moment en què ens ho puguem permetre, si ens ho podem permetre econòmicament, no veig perquè no contractar algú.”(HJM1)

Però davant una situació de malestar, les dones acaben acceptant la proposta del marit de contractar servei domèstic. El treball de cura acostuma a ser el desencadenant del conflicte dins la llar, aleshores, si la situació econòmica ho permet, els homes no dubten a oferir aquesta solució a les seves dones. I ho fan no per contribuir a millorar el malestar quotidià amb què viuen immerses les seves parelles amb l’acumulació de les responsabilitats domèstiques i de cura, sinó per atenuar el conflicte. Així s’evidencia en la citació anterior en què l’aparició de les

criatures comporta més malestar quotidià a la dona. I així es constata en el relat d'aquesta entrevistada que es fa càrrec de la cura de la seva sogra. Davant les queixes al marit, aquest acaba proposant que es busqui algú, i la dona ho acaba acceptant no per ella, sinó per a millorar la qualitat de l'atenció que rep la mare de la seva parella. En última instància, doncs, semblaria possible parlar d'un cert convenciment entre aquestes dones de que són excel·lents cuidadores.

“Ara necessita molt més. La baixava, l'anava a buscar a l'hospital. Compra això, compra allò. Fins que el meu home em va dir: Escolta noia! I em deia: busca algú. Ara busco algú, no pensant en mi, pensant en ella. Ara aquesta senyora que ha baixat és de Lleida i parla igual que ella i s'entenen. És molt dolça, és molt maca. El més còmode seria buscar una sud-americana d'aquestes que em vingués 24 hores al dia, els pagues 900 euros, 600 o 600 i pico i si s'entenen, bé i sinó passi-ho bé. Saps què vull dir-te? Però com que jo sóc com sóc, a mi em sap greu. Ara en tenim tres. Una que es queda a la nit, aquesta que ve ara i a darrere en ve una altra. La persona que ve tampoc s'agobia perquè aquí si t'hi estiguessis una estona, ho veus.”(DGMC1)

Fins i tot en els casos en què no es disposa de servei domèstic, l'home sap que serà la solució per atenuar les queixes de la seva dona. Així s'evidencia en el relat d'aquest entrevistat, que només pensa amb l'espai de que disposarà a la casa nova, però no n'assumeix el cost de mantenir-lo quotidianament.

“No, ara estem en un pis, en un apartament molt petit, ara. Però ara que tinguem la casa nova ja sentirem a dir, perquè és una casa que serà súper gran. A dalt m'he fet un estudi grandíol, un estudi que té trenta metres, i a més un terrat que en té trenta i pico més, o sigui que [...]”(HGM1)

En aquells casos en què no hi ha servei domèstic, cal parlar de diferències en la capacitat negociadora de les dones de la generació jove a l'hora de distribuir tasques i responsabilitats dins la llar. Les dones joves amb estudis i filles de classe mitjana entrevistades tenen molt clar que no cediran davant la planxa. Per a elles quasi és un element innegociable. És més, no volen saber res d'una tasca que consideren una pèrdua de temps en un context en què existeixen alternatives que permeten prescindir-ne.

“Alguna vegada ell s'ha hagut de planxar..., jo ja això sempre li he deixat molt clar: «Jo ja em compro la meva roba per no planxar i no planxaré la teva». Tampoc en sé.”(DJM2)

“És que si necessites una camisa, "es que, ay, no hay camisas planchadas. "Yo no utilizo camisa y corbata para ir al trabajo, cógete la plancha y hazlo tu". Clar, això en un principi, quan et coneixes xoca, però després és qüestió d'acostumar-s'hi, però és que és així. No tinc l'obligació de fer-ho. Però encara, imagina, es planteja aquesta dicotomia: tu per ser dona tens la [...]”(DJM1)

Però aquesta fermesa negociadora davant la planxa no és pròpia de totes les dones joves. Algunes, les de classe treballadora i sense estudis, no es plantegen, o millor dit, no perceben la seva capacitat de negociació.

“Llego aquí, hago la cena de él, la comida del día siguiente, mi cena, y lo espero a que venga. A las 11, 11 y media, 12, depende de la hora en que venga; a lo mejor viene pronto, a las 9. Y cuando viene, le pongo la cena ¡y me voy a la cama! [Risas.] Eso es lo que hago durante el día.”(DJT1)

En aquest darrer cas, la noia fa exactament el que ha vist fer a la seva mare tota la vida: estar pendent del marit. Explica amb naturalitat com el seu horari, tot i tenir una feina remunerada, gira entorn l'horari del marit²²². No es qüestiona ni es planteja el dia a dia, simplement fa. Fa de la mateixa manera que moltes dones de la generació gran netegen i planxen diàriament com una part més de la seva rutina. Ho veuen com quelcom natural i, per tant, consideren que és responsabilitat seva, per bé que s'observen diferències segons la classe social.

“Em llevo a $\frac{3}{4}$ de 7. I escombro el carrer, que aquí encara s'escombra, netejo l'ocell, escombro el terrat, si haig de posar una rentadora, la poso, em dutxo i me'n vaig a treballar... I al vespre planxo, o el que calgui [...]”(DGT2)

“Em llevo a quarts de vuit o les vuit, passo pel «quarto» de bany, em dutxo, m'arreglo. Si s'ha de posar una lavadora, si destino què faré per dinar. El dia que és un dinar més complicat, o perquè tinc ganes de menjar alguna cosa en concret, pues cuino jo, perquè la iaia amb vuitanta-tres anys ja fa les coses molt bàsiques i lo que és més delicat i lo que sigui m'ho faig jo. Però tot lo altre, doncs ja m'arreglo i pujo a la botiga. Quan tanco la botiga me'n vaig cap a casa a dinar. La iaia ja ha fet el dinar, dinem. Normalment, la iaia encara m'ajuda, però després de dinar li agrada seure. Jo endreço la cuina i me'n torno a venir a treballar. Quan arribo al vespre ens posem a sopar. Per sopar no fem res de gaire complicat i s'ha acabat el dia. I prou.”(DGMC2)

Molt diferent és la vivència dels homes joves respecte aquestes tasques que les seves mares han naturalitzat com si d'una activitat imprescindible es tractés. Per a elles, quasi esdevé tan important escombrar com menjar. Ben al contrari, molts homes joves han vist en els electrodomèstics una forma fàcil de “complir”.

“Em poso més a la cuina, passo l'aspiradora, poso rentadores.”(HJM2)

“Què és el que més t'agrada fer de les coses de casa? Netejar. Passar l'aspirador.” (HJM1)

En aquests casos, el fet de passar l'aspirador i posar la rentadora es viu com l'assumpció total de la responsabilitat que comporten les tasques de neteja i cura de

²²² Una qüestió que s'ha comentat al capítol anterior i que es recull en altres investigacions que estudiaven aquest mateix context geogràfic. Tal és el cas de l'estudi coordinat per Torns-Miguélez (2000) en el qual es posa de manifest com les dones organitzen la vida quotidiana dels altres, i per suposat la pròpia, en funció de la jornada laboral del cap de família.

la roba, però s'oblida allò que no fan les màquines, especialment, planificació d'aquestes activitats. Com s'ha explicat al capítol tercer, Balbo (1978) veu en aquesta planificació el nucli del malestar que viuen les dones adultes de la societat occidental. Segons aquesta autora, la possibilitat de substituir el temps dedicat al TDF a través del mercat simplement comporta un canvi de sentit del contingut del temps destinat a aquest treball, un temps encara menys visible en la mesura que comporta gestió i organització²²³.

Així doncs, no és estrany que ells sobrevalorin la seva participació perquè no són conscients del ritme i la càrrega total que comporten les tasques domèsticofamiliars. Els fragments que segueixen són un bon exemple d'aquestes diferències de percepció. El primer es correspon a l'home i el segon a la dona d'una mateixa parella.

“També planxem, passem l'aspiradora i aprofitem per a posar la rentadora.”(HJM2)

“A veure, ha planxat quatre vegades comptades, eh!, perquè és que no li agrada planxar ni..., que no s'hi ha posat mai. I des d'aquí, a veure, hi ha coses que les hem repartit, vull dir passar l'aspirador a vegades el passa ell, a posar rentaplats, a posar rentadora [...]” (DJT2)

En algun cas, l'home reconeix que es desentén completament de la roba, això sí, reclama la part de control que l'interessa. El fragment que segueix es prou explícit per llegir-hi una divisió sexual del treball on ella assumeix la part bruta de la feina i ell exerceix el seu dret de decisió.

“Sí, la roba... Yo me la pongo, la llevo al cesto y lo único que sí, la guardo. Eso es una cosa que nunca me ha gustado, ni de pequeño. Luego, ves a saber dónde tengo la ropa y no quiero que me la guarde.”(HJT1)

A partir de les entrevistes, també s'observa la tendència entre els homes a confondre el saber fer una tasca domèstica i fer-la habitualment. Però el problema no és el coneixement i l'habilitat per la tasca, sinó percebre-la com una responsabilitat pròpia o no.

“Jo ara actualment he posat rentadores, assecadores, compro el sabó... Em diu: 'falta sabó de la rentadora' 'Quin vols?' Això sí, perquè si ho fa ella, doncs em diu de quina classe de sabó vol, i li agafo aquell, no?... Jo ja sé posar una rentadora. Planxar més o menys, bé o malament, planxaràs una mica.”(HGT2)

²²³ Des d'una perspectiva econòmica, MacInnes (2005), fa notar que per molt que augmenti l'oferta del mercat, persisteixen unes activitats que no es poden delegar, el cost de les quals no deixa d'incrementar. Principalment, perquè requereixen temps personal i el seu preu cada vegada és més elevat.

Efectivament, al costat de la gratificació i la recompensa, la flexibilitat és la segona característica del TDF masculí, davant la constància del femení. Segurament, la dimensió temporal és un dels factors que més bé permet evidenciar el manteniment de l'estructura sexuada de la vida quotidiana. Les dones perceben i assumeixen la rutina de la quotidianitat, els homes perceben i gaudeixen l'espontaneïtat. La cuina, la compra i la cura dels infants són les activitats en què millor es veuen aquestes diferències. Els homes cuinen quan els ve de gust i durant els caps de setmana, les dones són les encarregades de netejar i cuinar cada dia, els vingui o no de gust.

“Y hago una comida cada dos meses o así. Y ella pues lavadoras y ciertas cosas de la ropa.” (HGT1)

“Home, els dies de cada dia difícilment, perquè no tinc massa temps, entre setmana. Ara m'he aficionat... Ara estic fent una cosa oriental, saps? De moda. M'he posat una mica en la cuina xinesa. Em fa gràcia. Doncs el te..., l'adapto als meus gustos. Més que el wok..., no, és fantàstic. Doncs, no, la cuina italiana m'agrada, la catalana clàssica també. Els diumenges, alguna vegada, ara fa temps que no ho faig [...]” (HGM2)

Pel que fa a la compra, no és casualitat que sigui una de les activitats que més es comparteix, sobretot si es tenen en compte les relacions socials que comporta: és de les poques que té lloc fora de casa i implica interacció amb altres persones. Ara bé, mentre molts homes l'associen al temps d'oci i als caps de setmana, les dones la viuen com una part més de la rutina diària.

“Sí, los sábados por la tarde es cuando compramos. Yo tengo tiempo por las tardes, pero si es un trabajo que hacemos los dos, de ir a comprar, pues tampoco me voy a poner a comprar yo lo grande -si he de comprar carne o es pescado, sí que voy yo por las tardes. Pero comprar bebida, jabones y cosas así, vamos los dos. Todos los fines de semana, los sábados, vamos por la tarde. Eso sí que vamos los dos.”(DJT1)

“No, al supermercat hi anem els dos. Jo també compro molta cosa, al súper també hi vaig jo.”(DGTC2)

“Pero muchos días, cosas de necesidad de diario, lo va a comprar ella. Por la flexibilidad que tiene de horario, que a lo mejor está a las siete.”(HJT1)

“Las tareas de casa. La A las ha estado haciendo, ella cocina al mediodía si está, hacen la compra, sobre todo de los productos de limpieza y yo me voy comprando lo que se me ocurre que falta. Dos o tres días a la semana compro y el sábado hago la compra del fin de semana y para el lunes.”(HGT1)

En el cas de la cura dels infants, és cert que molts homes de la generació jove n'assumeixen una tasca quotidiana: la banyera diària. Però també és cert que es tracta d'una activitat agraïda, quasi lúdica quan no es tenen més responsabilitats i el temps no pressiona per arribar a totes –que és el que els passa a les mares, com es veurà en el proper capítol.

“Pero soy yo el que..., el responsable o el encargado de bañarlas. Además es que ellas quieren que las bañe yo porque yo juego con ellas. La mama no, la mama va per feina. Yo juego, o les cuento cosas o cantamos juntos o les tengo que reñir. También, ¿has visto...?”(HJTC1)

En qualsevol cas, cal reconèixer que molts joves s’han fet càrrec d’aquesta tasca a diferència dels seus pares, que a l’hora de la banyera ni tan sols eren a casa. Tot i així, no deixa de ser la millor opció entre el conjunt de feines que a les vuit del vespres s’han de fer en una casa amb criatures, ja que és habitual que mentre el pare banya les criatures la mare prepari el sopar.

“El dinar el fa la M que està el matí aquí i el sopar el prepara mentre jo banyo els nens. Normalment la que cuina és la M.”(HJMC2)

O encara més, que la mare envii el pare i les criatures a jugar per poder netejar amb tranquil·litat, un comportament molt propi de la classe treballadora on el temps que el pare dedica a les criatures sovint es percep com un temps dedicat a vigilar. En canvi, entre els homes joves de classe mitjana el temps que els pares passen amb els seus fills i les seves filles es percep com un temps per ser-hi, disfrutar i educar.

“Yo suelo cuidar más de la niña, suelo estar más encima de la niña, porque también me lo pide ella, ‘tú estate con tu hija, que así me hago la cosas más rápido’. Me llevo la niña, nos vamos a dar una vuelta, lo que sea y la dejamos tranquila.”(HJTC2)

No es podria concloure aquest apartat sense dir alguna cosa de la responsabilitat masculina per excel·lència: el bricolatge. Una tasca que tant els grans com els joves segueixen veient com la quota dels homes dins de la llar-família i, per tant, aquella que cal assumir agradi o no agradi.

“O sigui, agradar, agradar... Lo que en diuen bricolatge, no és que m’agradi massa, però bueno, ho faig.” (HGM2)

Aquesta actitud de resignació és freqüent entre els homes joves i defineix molt bé la manera en què viuen i pensen la vida quotidiana. Fan les coses sense percebre-ho com a propi. Saben que han de complir i cerquen la manera més fàcil de fer-ho. Banyar les criatures, passar l’aspirador, cuinar els diumenges o arreglar alguna cosa de tant en tant són velles i noves alternatives per acomplir la seva quota dins de la llar.

Cal dir, però, que les dones alguna cosa tenen a veure amb aquesta actitud en la mesura que no qüestionen el sistema de quotes ni la divisió sexual de les tasques, malgrat que ambdós aspectes impliquin desigualtat. I, en més o menys mesura, perjudiquen el seu benestar quotidià.

“Perquè a mi em sembla molt bé que jo porti la casa i que el meu home es cuidi del cotxe, perquè a mi no m’interessa saber si el cotxe necessita l’oli, o no, si s’han de canviar les bugies. Això no m’interessa. I clar, si la vull tan simètrica potser em tindrà que cuidar del cotxe, i jo prefereixo cuidar-me d’una altra cosa.”(DGM1)

“Anava a dir, el jardí, bueno, la terrassa, ens agraden les plantes a tots dos, encara s’hi pot dedicar una mica, però com és el meu hobby m’agrada fer-ho en a mi, perquè també m’agraden molt les plantes. M’agrada fer-ho en a mi, vull dir, que a vegades intento no deixar-li fer perquè em fot una esquilada que, bueno, és igual.”(DJMC1)

Aquí rau, precisament, el nucli de la qüestió: fins a quin punt les dones estan disposades a assumir la pèrdua de poder que implica la redistribució del TDF?²²⁴ Les més grans s’hi mostren reticents, tant perquè no volen cedir com perquè segurament el canvi d’hàbits és inviable en l’etapa del curs de vida en què es troben. Un problema que en principi no tenen les dones joves. Elles, especialment les de classe mitjana amb alt nivell d’estudis, saben perfectament que les tasques de *management* són la clau de volta de les desigualtats de gènere dins de les cases. Tanmateix, no saben fins a quin punt, i a diferència dels homes, han interioritzat el paper de les seves mares dins de la llar.

Per començar, sembla prou evident parlar d’un canvi generacional, però no és menys cert que aquest canvi no es pot atribuir a tots els membres d’una mateixa cohort. Bàsicament, perquè diversos estudis han evidenciat com la participació masculina dins la llar també depèn de la classe, el nivell d’estudis, l’edat i, malgrat les poques evidències empíriques existents, probablement de l’ètnia. En aquest sentit, es contradiu la tesi de MacInnes (2005) sobre l’efecte generacional, i no del curs de vida, de la tendència a la convergència en el repartiment del TDF. Per a aquest autor, cal cercar l’explicació d’aquest fet en les transformacions del mercat laboral a partir de les quals s’ha d’esperar un augment progressiu de l’aportació dels homes dins l’esfera domèstica.

Certament, cal analitzar les dades –qualitatives i quantitatives– sobre aquesta qüestió des de les relacions entre la producció i la reproducció social. Tanmateix, per disposar d’una visió més àmplia, cal tenir present que aquestes relacions són bidireccionals. O el que és el mateix, no s’ha de menystenir la influència que les responsabilitats domèstiques exerceixen sobre la presència laboral d’homes i dones. Només des d’aquesta perspectiva és possible explicar per què en l’etapa del curs de

²²⁴ Sobre aquesta qüestió, citar de nou l’article de Torns-Borràs-Carrasquer (2004) en què s’expliquen els resultats d’un estudi sobre l’heterogeneïtat de la doble presència femenina. Les mateixes autores i el mateix autor resumeixen els resultats de la investigació amb una frase prou explícita: ells no hi volen pensar, elles no estan disposades a cedir.

vida on apareixen les càrregues de cura són les dones les primeres a abandonar, totalment o parcialment, el mercat de treball. O, sense anar més lluny, per què els homes de la generació jove continuen pensant que la flexibilitat laboral de les seves parelles justifica la seva menor participació i dedicació a les tasques de la llar.

9.4. Pensar-hi: el nucli de la desigualtat, l'arrel del conflicte

“Sí. Les feines domèstiques sí, però és que, clar, això no és tot. I de fet «casibé» és més important lo altre! El pensar-hi.”(DJM2)

L'anàlisi dels factors relacionals del TDF és incomplet si es limita a la distribució material de les tasques més evidents i visibles com ara netejar, cuinar o comprar. Cal aprofundir en les dimensions poc tangibles d'aquestes tasques, així com altres tasques que solen ser invisibles i mancades de valor.

Pensar, organitzar i gestionar són aspectes difícils de mesurar a través de l'horari i, per tant, difícils d'objectivar. Tanmateix, és ben sabut que són una de les responsabilitats domèstiques més feminitzades. Per aquesta raó, són una de les causes centrals del malestar quotidià que viuen les dones adultes i un dels millors indicadors per evidenciar les desigualtats de gènere vigents. I ho són en la mesura que posen de manifest les diferents maneres que tenen els homes i les dones de viure i pensar la vida quotidiana. És a dir, les dones com que se senten responsables de la llar-família pensen i veuen el que s'ha de fer; en canvi, els homes no viuen aquesta responsabilitat de manera que ni pensen ni veuen les coses que cal fer.

“I s'arrepentja, s'arrepentja molt, molt. I jo ja he intentat, perquè, jo què sé, petites coses, hi ha el cubell de la roba bruta, està a la cuina, doncs no, ell es treia la roba bruta i la deixava al terra. «Hòstia, què et...», vull dir, petites coses que una més una, més una, més una toca els nassos i algun dia, peta, petes, perquè no pots. Ah, jo què sé, coses, aixins, i no ho feia, però ara com que s'ha multiplicat la feina, mmm... Coses de casa, mmm, no en fa.”(DJMC1)

Consegüentment, en última instància, no fan si no se'ls diu que facin.

“A veure, el meu marit sempre fa, però no és feiner. El meu marit fa el que li manes. O si li dius un dia: «Porta'm això» o «Porta'm allò!», t'ho porta, però, vull dir, no és aquell home que sap comprar perquè li surt d'ell. No.”(DGMC2)

“Però no és aquell home que digui: «Jo faig.» No. Ell sempre, amb la paraula justa, és ajudar.”(DGMC1)

El procés de socialització diferencial per gènere explica les formes de presència masculina i femenina dins de les llars. Es tracta de dues presències que no tenen res

a veure amb trets biològics i que condicionen les actituds i els comportaments que homes i dones tenen entorn del temps de TDF. Com es veurà al capítol proper, aquestes dues presències també es fan notar davant les responsabilitats de cura de les persones dependents, en la mesura que les dones les perceben com a pròpies i els homes, com a femenines. Aquesta obligació moral de la cura femenina explica per què moltes dones se sentirien culpables si no es fessin càrrec de les persones malaltes o grans de la família.

“El que passa... El que ens han acostumat des de petits que llavors costa molt de canviar. Si et dones compte, hi ets a temps en el moment de dir: «No, no, em quedo quieta i que vagi fent»”(DJT2)

“Porque yo ahora veo que vengo de trabajar cansada -me levanto a las 5 de la mañana- y cuando llego a mi casa me gusta tenerla recogida y bien. Cuando vengo y entro por la puerta, estoy pensando que cómo me ha dejado él la cocina. A lo mejor también es un poco obsesión, no lo sé; pero estoy pensando a ver cómo me la ha dejado. Y entro y me entran ganas de chillar de la rabia.” (DJT1)

Per aquesta raó, s’ha d’entendre que les diferències respecte de les percepcions del que cal fer i de quan cal fer-ho, constitueixen el nucli de la desigualtat de gènere. Tant o més subtil que el repartiment de les tasques evidents és el problema de la corresponsabilització d’una manera de pensar i estar dins de les llars. Les dones naturalitzen moltes de les coses que fan i són incapaces de deixar de fer-les, les assumeixen com a pròpies.

“És que de vegades ho vull fer, però quan ho vaig a fer tu ja ho has fet!” (HJM2)

Tot i així, si entre les generacions grans és freqüent no reconèixer aquestes tasques, els costos que suposen per a les dones joves les fan més visibles. A diferència de les seves mares, moltes són conscients de la presència femenina i l’absència masculina quan del que es tracta és de pensar i organitzar la llar-família. Saben perfectament que més enllà dels atributs personals, cal tota una feina de planificació sense la qual la quotidianitat pot resultar problemàtica; per bé que la responsabilitat d’aquesta planificació repercuteix negativament sobre el seu benestar quotidià.

“Tot i que jo sóc la que diu, ‘A, las judías verdes tienes que hacerlas más’, saps? La que penso sóc jo, però ho fa. Llavors ja quan arribo la taula està organitzada i tot.”(DJM1)

“El que passa que sí que és cert que tot el tema d’organització, en plan anar a comprar, o sigui, abastir la nevera, tot això sí que ho penso jo.”(DJM2)

“I a vegades li dic, ojalá, tinguéssim els mateixos horaris, perquè ja veuries la meva jornada laboral, perquè jo la faig concentrada. Imagina’t.”(DJM1)

En la mesura que les dones són conscients d'aquesta situació en perceben el seu rerefons desigual. És així com pensar i organitzar el TDF es converteix en el nucli del conflicte quotidià de moltes parelles joves de doble ingrés. La dona jove filla de classe mitjana i amb estudis es veu atrapada pel seu sentit de la responsabilitat i la incapacitat de transmetre'l a les seves parelles.

“Però és el fet de..., et dones compte que t'arriben a estressar les coses que penses i que ell no pensa...Pensar que no hi ha roba neta o que jo de vegades estic a la feina i se m'engega el xip d'això, de: «Hòstia, avui no tinc res per sopar.» I faig les mil i una per quan arribi a casa..., que vol dir o truques a ell perquè ho compri o... A mi això és lo que em... Clar, és lo bàsic, a nivell mental haver de pensar tot això.”(DJM2)

Les diferències entre la forma de presència masculina i femenina dins la llar es fan visibles a través de la percepció i la vivència del temps de TDF que tenen els homes i les dones. Com apunten Leccardi-Rampazzi (1988), l'habilitat per planificar allò quotidià i definir en el present els objectius del futur forma part dels atributs femenins necessaris per assumir la responsabilitat de la llar-família. Per aquesta raó, a les dones no els agrada improvisar. En contrast amb això, els homes han estat educats sota el patró de cap de família i, per tant, no han adquirit l'habilitat de planificar. Això explica la tendència masculina a allargar temporalment la realització de les tasques domèstiques amb un habitual “ja ho faré”.

Paradoxalment, per a les dones ocupades la conseqüència més visible de la presència femenina dins la llar és la doble presència. A partir de les entrevistes s'observa que la doble responsabilitat laboral i domèstic-familiar obliga a combinar dues lògiques temporals distintes: la sincrònica i la diacrònica. Una combinació difícil on sovint s'imposa el caràcter sincrònic del TDF. Conèixer com s'articulen dos temps i lògiques distintes permet revelar les contradiccions entre el discurs i la pràctica quotidiana.

“Quan jo a la feina a les sis de la tarda ja se m'ha engegat la bombeta i ja tinc decididíssim que quan arribi aniré a comprar no sé què i faré tal i faré qual. I llavors només... No m'és un problema [...]” (DJM2)

Aquesta sincronia no la viuen els homes en la mesura que no se senten responsables d'aquestes tasques i, per tant, n'allarguen la realització. I, per descomptat, no hi pensen mentre són a la feina. En canvi, la trajectòria de la vida quotidiana de les dones es defineix segons aquesta lògica sincrònica que apareix quasi com un fet inevitable que exigeix ser accessible i disponible al TDF en general i a les demandes de la resta de membres de la família en particular. Aquesta accessibilitat i aquesta disponibilitat és el que més perjudica el benestar quotidià de les dones joves

entrevistades, probablement perquè comporta un temps i un treball invisible per a les seves parelles.

“També és l’esgotament que portes de tot el dia depenent dels altres i amb aquest ritme. Sí, sí. Tampoc ell n’és conscient massa. No és que ara em vulgui tirar floretes, però no tothom ho aguantaria. Ja t’ho dic jo, s’ha de viure. T’ho pots imaginar, però quan ho vius és bastant dur. Jo crec que això, i ara tiro cap a les dones, jo crec que un home això no... De vegades, li dic al Jordi: ‘M’agradaria que això ho fessis un dia només’. Perquè ell està sol amb els nens tot un dia [...]” (DJMC2)

En efecte, si l’accessibilitat pel TTR era una característica masculina, l’accessibilitat pel temps de TDF és una característica femenina que s’incrementa a mesura que augmenten el nombre de persones dependents dins de la llar. Per aquesta raó, les dones de la generació gran són les que més accessibles es mostren ja que acumulen responsabilitats de cura al llarg dels anys. Així ho evidencien els seus relats. A més del que elles mateixes reconeixen, cal tenir en compte que el contingut de les seves narracions està replet de referències a la resta de membres de la llar. En contraposició, el relat masculí se centra en un mateix.

“I quan algú ha d’anar al metge, sempre hi ha la Carme lliure. I anar a buscar aquelles receptes, que després has d’anar al Montepio, primer la doctora, després que et posin el segell, després ves a la farmàcia, després el farmacèutic, com que la cosa pesa, que t’ho enviïn a casa, avisa la mare que vindran a portar els bolquers del papa. Tonterietes, que són tonteries, però això és molt.” (DGMC1)

Aquestes dones han crescut en un context social favorable a la igualtat d’oportunitats: han anat a escoles mixtes, han pogut fer el mateix que els seus germans i han tingut un accés fàcil a la universitat. Però ara, tot just acabades d’entrar a la vida adulta, es troben amb una sorpresa doble: les seves parelles no han canviat tant respecte dels seus pares i elles tampoc no ho han fet respecte de les seves mares. Aleshores, s’adonen que la revisió del pacte amb les seves parelles és més verbal que pràctic. És en aquest sentit que se senten enganyades per una societat que els ha obert les portes del mercat laboral però que no ha revisat les relacions de poder inherents a l’esfera domèstica.

“Clar, jo em pensava que els nois d’ara eren com moderns. O sigui, perquè els veus moderns et penses que són moderns, i no, no... I, bueno, això va ser [...]” (DJM2)

“«Aviam», jo és lo que li dic: que és..., sempre m’ha enganyat. Perquè ell em deia... No és que m’enganyés, és que a mi em sembla que la seva pròpia mentida se la creia. Jo li deia, diu: «Jo, el meu territori, el meu territori serà la cuina.» I jo: «Hòstia, la cuina?» Diu: «Sí, m’agrada molt cuinar i..., i molt bé», i dic: «Hosti..., vaya tio». Collons!, quan arribo en aquí, a la cuina...? Solament la trepitja per mirar què es lo que estic fent per menjar o per sopar, perquè això sí,

cuinar, l'única que cuina sóc jo; en JR és un zero a l'esquerra. Perquè si em tingués que alimentar d'en JR i les nenes, o menjaríem espaguetis amb Solís o arròs amb Solís, ja està; no faria res més.”(DJMC1)

Davant d'aquesta situació, s'adonen de la importància social del TDF, un treball que elles mateixes han subestimat fins que no n'han assumit la responsabilitat principal. Elles mateixes experimenten la dificultat per explicar què implica aquesta responsabilitat, en termes de temps i treballs, que des de les ciències socials es vol estudiar. En aquest sentit, cal preguntar-se fins a quin punt els homes es poden corresponsabilitzar del TDF sense una vivència prèvia com a referents principals dins de la llar-família.

“La feina de casa no està gens valorada i n'hi ha moltíssima. Una casa ben portada té la seva d'això. Però si fas alguna cosa..., jo em sento bé. Considerem que el que fem a casa no és res. Aquí és el problema. Una casa que funcioni, que tu puguis criar els fills fins als 15 anys i que els fills et surtin bé i que l'economia de la casa hagi anat bé, té la seva importància. Però això la societat... A més jo encara, em sento a vegades malament, perquè sóc la que estic a casa i la que puc fer-ho tot. I les hores que jo passo en moltíssimes coses no les veu ningú. Això sí que em dol l'ànima. M'agradaria que algú vingués darrere meu les 24 hores, i veuria el que faig.”(DJMC2)

Tot i no comptar amb l'experiència biogràfica de les dones joves de classe mitjana, aquesta entrevistada de classe treballadora també se sent enganyada.

“No. Yo pensaba que iba a ser él mucho de limpiar y mucho de así, porque yo veía que en su casa, muchas veces se lo digo y se lo digo a su madre, a lo mejor hacía la comida, iba a su casa a cenar, su madre trabajaba también, llegaba a las nueve, me hacía un bocadillo, me lo hacía él, y a su madre le recogía su cocinita, lo veía yo todo así muy apañadito, cuando se duchaba la toalla la sacaba y la tendía, la dejaba airear, detalles que yo me pensaba que [...]” (DJT1)

Sembla, doncs, que el rerefons de tot plegat és que mentre elles de seguida van acceptar la corresponsabilització, ells la van viure com una obligació i, rarament, com una responsabilitat. Una obligació que en alguns casos la va imposar la mare de tal manera que la contrapartida ha estat viure l'emancipació com un alliberament de les normes maternes. Tan gran és el rebuig, que no s'accepta a la parella les exigències i les presses per fer el que no es considera imprescindible. Tanmateix, segueixen sense entendre que la preocupació de les dones no és la celeritat en què es fa la tasca, sinó adonar-se'n que cal fer-la.

“Com dirigir: «S'ha de fer això, s'ha de fer allò.» A vegades no els agrada que diguis: «S'ha de fer això.» «Pareces mi madre», que et diuen, bueno, que em diu. Després diu: «Pues espera que em surti de mi.» Dic: «Sí, bueno...» No sé que va passar... No sé què s'havia de fer i vaig pensar: «No diré res.» Van passar no sé quants mesos i al final li vaig dir. I diu: «Bueno, doncs, ja ho farem no sé què.» «Però, tio, quan fa que no ho fem això?» «Bueno, doncs, ja em sortirà.» «Si no t'ho dic jo, no et surt de tu», per exemple, no? Dic: «He estat expressament dos

o tres mesos esperant a veure si et sortia de tu i no ha sortit de tu. Per això t'ho haig d'acabar dient.» Com aquestes coses que sempre esperen que tu els ajudis una mica. Ells dirigeixen una cosa i tu els has d'acabar de dirigir d'una altra.”(DJM1)

Moltes d'aquestes dones saben que el problema no tan sols és de les seves parelles. Les dones de classe treballadora veuen com el seu entorn social els atribueix el paper de mestressa de casa que elles assumeixen sense qüestionar-se, ans el contrari, intenten cercar altres complicitats femenines. En aquest cas, hi ha el risc de culpabilitzar les dones de la manca de responsabilitat masculina dins la llar, quan la causa principal rau en un imaginari col·lectiu que manté la importància del pes simbòlic del model familiar patriarcal.

“Y a parte es que también me sale muy mal, es decir, ¿cómo no le voy a lavar la ropa? Es que se la pondría sucia. O cogería y se la llevaría a casa de su madre. Las personas mayores son más machistas..., y si va su hijo con la camisa sin planchar, y sin su ropa limpia... Pues..., hay que ver la mujer que tienes... Aunque cabe decir que mi suegra me apoya mucho; me apoya mucho porque mi marido es muy cabezón y tiene mucho genio. Es muy bueno, pero tiene mucho genio. Y con su madre también tiene mucho pique. No pueden estar uno sin el otro, tampoco, porque cuando está 2 días sin ir a verla, me llama ‘Y el Antoñito qué?’ ‘¿No ha ido?’ ‘No, es que ya no quiere verme, qué le pasa?’ No pueden estar separados tampoco, porque también son muy iguales.” (DJT1)

En contrast amb això, les dones de classe mitjana són conscients que elles arrossegueuen unes pautes culturals que poden comportar un grau elevat d'exigència dins de la llar. Si bé és cert que aquesta exigència està ben vista en el treball remunerat, no és menys cert que no es reconeix per a un treball devaluat com el TDF. I, per tant, pel qual no caldria tenir aquest grau d'exigència que, en última instància, els provoca malestar.

“Perquè no és que no estigui bé; si ho rumies no és que no estigui bé, simplement que és que no està al teu gust.”(DJMC1)

Es tracta d'una exigència que es pot girar en contra seu. Les seves parelles no estan disposades a tolerar-la o, en tot cas, la utilitzaran com a excusa per deixar de participar.

“Diu: «Jo és que al final ja no faig res!» Diu... «És que, clar, em vaig posar... Vaig començar a ajudar-la a ella a casa...», diu, com estaven junts i que «si li feies el llit o algo i després veies que ella venia i t'ho repassava tot perquè no li agradava». Diu: «Home, això també empenya.» I vaig pensar: «Tío, quina raó que tens!»”(DJT2)

El cas és que aquesta exigència és la que les seves mares utilitzen per mantenir el control de la llar, per no perdre el monopoli femení i, sobretot, una font important d'identitat. És així com les generacions grans no volen acceptar els criteris masculins

a l'hora d'organitzar la casa. Prefereixen el marit que ajuda, perquè se'l pot controlar, que no pas el marit que coopera, perquè perden el dret de dirigir. Pèrdua que a més suposaria un augment del poder patriarcal. És en aquest sentit que sembla possible apuntar la necessitat de repensar el benestar quotidià tot prenent com a horitzó la renovació del contracte social entre gèneres.

“«No, no, no! Ja ho faig jo.» I llavors, em vaig donar compte que les dones a dins de la casa també tenim molt poder, i que tampoc ens agrada que ens agafin aquest poder. A mi m'agrada molt saber que això és el meu espai. La casa és el meu espai, perquè jo puc dir: «Fes-me això, fes allò, fes lo altre», però, en el fons, en el moment en què em treuen aquest poder tampoc m'agrada. I de vegades això no es té clar. En el moment en què em vaig adonar que, ostres!, estaven posant la rentadora quan jo no havia decidit que possessin la rentadora... Des del moment en què tu dones una ideologia als teus fills, perquè la que cria als fills és la dona.”(DGM1)

Però les dones joves de classe mitjana sense càrregues no tenen la necessitat d'ostentar el poder domèstic. A diferència de les seves mares, tenen unes expectatives i un projecte de vida enfocat a l'esfera pública en general i a la carrera professional en particular. Per aquesta raó, consideren que els costos d'aquest poder domèstic són massa elevats i prefereixen renunciar-hi. A més, moltes no es veuen identificades en la figura femenina que reivindica aquest petit o gran poder domèstic. Recordem que elles han crescut amb la il·lusió de la plena igualtat d'oportunitats, de manera que els discursos que remarquen i reclamen les diferències no les atrauen.

La sorpresa d'aquestes dones joves sorgeix quan descobreixen que no estan en posició d'escollir si volen o no seguir sent les responsables principals de pensar i d'organitzar la llar-família. Els costa creure que no són capaces de canviar ni la seva manera de viure i pensar la vida quotidiana, ni la dels seus companys. Davant la impossibilitat del canvi, les alternatives passen per renunciar, confrontar-se o cedir. I els càlculs els fan segons aquestes alternatives. D'una banda, renunciar a “la seva manera” comporta acceptar uns costos per al seu benestar quotidià en general i una pèrdua de temps propi en particular.

“Però, clar, tens un problema quan veus que tu li dediques un temps i que l'altre, pues, no s'ho planteja fins que no són les deu de la nit i ja no hi pots fer res. I acabes menjant cada dia lo mateix. Però bueno.”(DJM2)

De l'altra, confrontar la presència femenina a la masculina suposa mantenir el conflicte obert i, per tant, un cost alt per a la relació de parella.

“No et ve de gust arribar a casa i barallar-te amb la persona amb qui vius i que, de fet, «estàs de puta mare» amb ella, però, clar!, tampoc vols passar per..., perquè et prenguin el pèl.”(DJM2)

Aleshores, per a moltes l'única alternativa passar per renunciar al conflicte i cedir amb resignació. Pensen que, des de tots els punts de vista, la solució més còmoda és assumir la responsabilitat del TDF, és a dir, ser les protagonistes del fer i pensar dins la llar-família. Però no tenen en compte el cost quotidià d'aquesta solució, un cost que es pot mesurar en termes de doble presència i càrrega total de treball. Si bé ambdós aspectes semblen suportables quan no hi ha càrregues rígides de cura dins la llar, ja que com s'explica en el proper capítol aquestes càrregues poden comportar l'esclat del conflicte. En aquest sentit, cal subratllar el pes del factor curs de vida a l'hora d'analitzar la importància del TDF com a factor de benestar quotidià. En qualsevol cas, el relat d'aquestes dones joves evidencia l'esclatxa que separa el discurs i la pràctica de les generacions joves.

“No ho canviaré, ho tinc molt clar. Més val que m'acostumi perquè això no ho canviaré. No sé... Aprendre a viure amb això suposo.”(DJM2)

“¡Es que hay que ver, que yo también estoy trabajando! Pero bueno, luego se relaja.”(DJM1)

“Sí, clar, perquè què has de fer, perquè si passes de tot acabes vivint d'una manera que a tu no t'agrada! Llavorens quasi que és més incòmode, o sigui, prefereixo fer-ho i barallar-me un cop cada dos mesos que no fer-ho i estar dos mesos vivint en plan sense tenir per menjar o... És que és així, vull dir, de vegades arriba a aquests límits. O sense tenir roba neta per posar-me o [...]” (DJM2)

Com en tots els altres àmbits de la vida, el fet de cedir dins l'esfera domèstica comporta, *ipso facto*, la necessitat de justificar l'esmentat comportament, més encara si no coincideix amb l'actitud manifestada. I és aquí on es detecta un retrocés en el discurs de les generacions joves que, de nou, s'apropa al discurs de les generacions grans. El que empeny aquest retrocés és l'èmfasi que moltes dones posen en els aspectes individuals per explicar les seves renúncies. Obviar la marca de gènere implica el risc d'atribuir a un innatisme biològic el que en realitat és una construcció social que obre un escenari desigual.

“O sigui, tenim un gen tonto -tampoc vull generalitzar, perquè segur que hi ha gent que no el té-, però que fa que hem nascut per organitzar, cuidar i no ens el podem treure. I és així, i és que jo ja m'he donat compte que de vegades m'ho busco.”(DJM2)

A les entrevistes, les dones joves de classe mitjana tendeixen a pensar que part del problema rau en un elevat grau d'autoexigència i d'excés de perfeccionisme.

“Clar, com que sóc una persona molt exigent, pues, «em dóna pel sac» que hi hagi gent que no sigui imperativa amb segons quins temes, però bueno.”(DJM2)

“Perquè m’ho busco, pues, perquè no dono temps de que la gent es doni compte de que a una nevera no hi ha menjar o que, no ho sé, o que als gats els falta menjar. Ja m’antifico a això, a que passi això [...]”(DJM2)

“També sóc una mica maniàtica, per això també ho faig jo. Sí, perquè t’he de mentir, si soy así, és veritat.”(DJM1)

En canvi, entre els casos de dones joves de classe treballadora és més freqüent l’autoculpabilització. Mogudes pel mite romàntic del matrimoni i la imatge vocacional de l’esposa que cuida el seu marit, d’entrada no van establir unes regles de joc clares dins la llar. Quan el ritme de la quotidianitat les sobrepassa, ja és massa tard i no es veuen capaces de negociar.

“A lo mejor la culpa también ha sido mía, porque al principio, cuando te casas, lo quieres tener todo: la comida para tu marido, lo que más le gusta, la mesa siempre puesta cuando él llegara [...]”(DJT1)

“También la culpa ha sido mía, porque al principio lo haces todo con más ilusión, y parece que no te costará tanto. Pero luego, con el tiempo, te vas dando cuenta de que somos dos, que yo trabajo, igual que él... Si estuviera en la casa, pues sí, no tendría otra faena que hacerlo todo, aunque el también tendría que ayudar. Pero le he acomodado bastante; también tengo yo la culpa. Aquello de decir que cuando llegara lo tuviera todo listo [...]”(DJTC3)

En aquestes situacions, també cal tenir en compte l’apropiació femenina de l’espai de la llar a l’hora d’explicar les diferents maneres de comportar-s’hi. Com s’ha vist en el capítol anterior, el casament és un moment important del curs de vida per a la generació jove de classe treballadora, de la mateixa manera que ho són els mesos de preparació d’aquest esdeveniment. Els preparatius inclouen moblar i decorar la casa, unes tasques que les dones perceben com a pròpies. En la mesura que és així, cal pensar que les dones parteixen del referent de mestressa de casa i els homes queden exclosos, o s’autoexclouen, de la primera responsabilitat teòricament compartida respecte de la llar. Lògicament, aquesta distribució de tasques pot suposar un precedent per a les relacions que s’hi desenvolupin posteriorment.

“Pero la cuestión era, muebles, corriendo, nos lo dieron en enero, pues mientras fuimos a mirar un sitio al otro, pues nos lo traían a los cuatro meses, no quería comprar figuritas ni cortinas hasta no tener los muebles como iban a quedar o como las quería [...]”(DJT1)

En qualsevol cas, totes les dones de la generació jove acostumen a cercar suport en els seus grups de referència, amb la qual cosa s’acaben reforçant els models culturals dominants.

“Però, clar, penso..., em consola pensar que tothom està igual..., amb les amigues ens ho prenem a conya, vull dir, ja és un tema de cachondeo sempre.”(DJM2)

Quan no el troben, encara accentuen més la individualització del seu problema l'arrel del qual és del tot social.

“Ahí está. Aparte de que... Una cuñada mía lo tiene muy bien, porque si marido es una pasada: la ayuda en casa y con los críos y todo. En cambio yo no lo veo eso. No, mi marido no hace nada. No es que no haga nada; es que por mí que no sabe. O es que como en su casa nunca ha hecho nada... Muchas veces, le dejo la comida, como llego tarde, y le digo: ‘Recógeme la cocina.’ Porque él come al mediodía, le dejo la comida hecho por la noche y eso. Y cuando llego, dice “¿Has visto que te he dejado la cocina recogida?” Y yo: ‘Bueno, si para ti esto es recogido...’ Los platos en la pica i el mantel puesto, y sin barrer y sin nada. Yo por mí que... O al lo mejor me pongo a limpiar y dice: ‘Pues si está limpio, ¿para qué limpias?’ No veo yo que conmigo mi marido ayude.”(DJT1)

Al seu torn, molts homes saben que la millor manera de mantenir el conflicte ocult i evitar la tensió és reconèixer que són un desastre per fer “aquestes coses”. Un reconeixement, cal dir-ho, que no acceptarien per a les seves activitats públiques –siguin professionals, laborals, polítiques o esportives. Els homes entrevistats consideren que algunes de les tasques de la llar-família són incompatibles amb la seva manera de ser, despistats i desordenats. I pensen que les dones són més hàbils perquè tenen més memòria i capacitat d'organitzar. És així com, també, ells atribueixen a trets biològics i personals el fet que sigui la dona qui es faci càrrec de la llista de la compra, de pensar els menjars o felicitar els sogres.

“Ella la hace, que ella es la que lleva el mantenimiento y ella sabe qué productos le va mejor, qué..., pero yo soy el que hago..., porque, mira, porque lo entiendo” (HGT1)

“No, al supermercat hi anem els dos. Jo també compro molta cosa, al súper també hi vaig jo. Li faig la llista i o hi anem tots dos o hi vaig jo.”(DGTC2)

“Però és millor, perquè llavors quan ella es lleva i va més ràpid, neteja i s'organitza més ràpid que jo.”(HJT2)

Fins i tot, alguns homes entrevistats es permeten el luxe d'explicar, amb un somriure a la boca, que la dona els revisa la llista de la compra o que són incapaços de portar l'economia familiar. Com aquell que, en un exercici de falsa modèstia, reconeix i justifica els seus defectes perquè considera que formen part de la seva personalitat. Com aquell que, en última instància, fa una concessió a l'equip contrari, el que popularment es diu “li dona peixet”. Així s'evidencia en una citació ja comentada en apartats anteriors.

“La llista de la compra qui la fa? Jo la faig i ella me la supervisa (rialles)” (HJM1)

“Sí. Això podria resultar que estigués mantenint una..., i jo no ho sabia. (Rialles.) La cosa que no he fet mai i que no em veig capaç de fer és agafar un extracte de moviments de la targeta Visa i comprovar-la. No puc.”(HGM2)

Però més enllà de la incapacitat personal, es tracta d'una incapacitat social promoguda a través de la socialització diferencial per gènere i reforçada durant l'etapa adulta amb la manca de responsabilitats i obligacions dins la llar. És prou sabut que ningú neix ensenyat i que la pràctica és una de les vies per adquirir habilitats i destreses. Aleshores, no és gens estrany que, a més dels dèficits educatius durant la infantesa, la incompetència masculina vers les tasques domèstiques també sigui fruit de la manca de pràctica durant la vida adulta. Aquesta qüestió queda prou clara en el fragment que segueix.

“Mi hija también me lo dice porque hace mucha broma y ‘anda que tenemos veinte años y todavía no has aprendido por qué puerta se entraba a la escuela que estuvimos en no se qué’. Y se ha dado esa circunstancias que algunas veces he tenido que ir por circunstancias de que la madre no ha podido y no sabía por donde y claro como no iba no sabía por donde entrar ni quienes eran sus profesoras ni por donde se entraba. Eso me ha ocurrido alguna vez, y ellas me lo sacan así un poco y no sé.”(HGT1)

Un altre dels factors que explica la manca d'habilitats masculines és la manca de valor social de les tasques que inclou el TDF malgrat que són, com s'ha dit en repetides ocasions, imprescindibles per al benestar quotidià en general i el funcionament de la llar-família en particular. La cura de les relacions familiars, dins de les tasques de mediació²²⁵, és un bon exemple de com la manca de valor masculí topa amb la sobrevaloració femenina.

“¿Y qué te lo recuerda tu mujer, o tus hijas? Sí, mi mujer o mis hijas. Que mañana es mi aniversario. No es que me digan que mañana es mi aniversario y que yo ya me acuerdo porque me dijeran: ayer fue mi aniversario y no me dijiste nada ni me regalaste nada, ni estuviste por aquí. Te fuiste con la gente del partido y nos dejaste aquí y tal. O cosas de esas. Yo por mí me olvidaría.”(HGT1)

En aquest darrer fragment queda explícita la tensió del conflicte quotidià entre l'home i la dona. Ja s'ha vist que, de moment, les generacions joves no estan disposades a assumir els costos de mantenir el conflicte quotidià obert. Segurament, també cal pensar que durant els primers anys de convivència i, sobretot, en absència de càrregues rígides és més fàcil cedir. En canvi, s'observa que entre les generacions més grans, algunes dones de classe treballadora estan cansades de viure una posició de subordinació i d'inferioritat. Una d'elles ha acabat per destapar el conflicte i viu

²²⁵ Tal com s'ha explicat en el capítol tercer, es tracta del conjunt de tasques destinades a la mediació emocional o entre els membres de la família i les tasques de representació conjugal (Carrasquer *et al.* 1998).

sota una tensió constant dins l'àmbit domèstic. Perquè ser capaç de destapar el conflicte, no vol dir ni ser capaç ni disposar dels recursos necessaris per abandonar la llar, per molt dramàtica que resulti la situació. De manera que procurar pel benestar quotidià pot resultar el preu del malestar individual.

“Y ahora, cuando me lleva la contraria, lo que hago en vez de meterme en un rincón a llorar, le planto cara y le digo: ‘Bueno, a ver, ¿qué pasa? ¿Sabes lo que te digo? Que me voy y aquí te quedas.’ Ya se lo he planteado muchas veces; yo creo que una vez por semana se lo planteo. Llegará un momento en que lo tendré que hacer, porque no me lo imagino por la jubilación a mi lado, porque es un... No te deja respirar. No puedo salir, si me tardo cuando voy a comprar: ‘¿Es que había cola o qué?’, es una cosa que no la pierde él ya... Entonces tú te vas dando cuenta de que te has pasado la vida volcada a un ser que ni tan siquiera te sabe valorar y que no sabe decir como mínimo ‘gracias’ por lo que has hecho por mí.”(DGT1)

Algunes dones joves de classe treballadora no han pres consciència del greuge comparatiu que ha marcat la trajectòria de les seves mares i van pel camí de reproduir, exactament, un projecte de vida evocat a la família i al marit.

“[...] sempre m’ha agradat unir la família que estiguem tots units..., aspiracions per a mi no en tinc cap, més aviat és poder estar per ells quan em necessiten [...]”(DGT2)

“Però el meu temps per mi, em preguntes què és el que m’agrada, no t’ho sabria contestar. M’agrada treballar, que és el que m’han ensenyat i cuidar-me sempre d’una altra persona. I no se fer res més.”(DGTC1)

De moment, durant els primers anys de convivència amb la parella neguen qualsevol conflicte. Es mostren comprensives davant el que consideren poca destresa del seu marit, fins a tal punt que no els sembla lícit exigir-los el que elles fan de gust i sense esforç.

“Yo cuando digo que lo hago todo aquí, es porque, no se, me gusta, me gusta hacerlo, hay que hacerlo y lo hago. Y si el no lo hace, tampoco lo puedo obligar, ¿sabes? Pero que el no es machista, de que me toca a mi hacerlo y lo hago. No. Lo que pasa que el ve que yo lo hago con ilusión y con no se, como es cocinar o hacer las cosas y pero no es porque el sea machista, ni mucho menos.”(DJTC2)

En aquests casos, ni tan sols es pot dir que s’ha obert l’esclletxa entre el discurs i la pràctica. El problema d’aquestes dones joves sense estudis sembla ser profund. Il·lusionades per un projecte de vida que té la raó de ser en la família, no són capaces de reconèixer la situació de subordinació en què es troben. Convençudes que el masclisme ha passat a la història o que, en el pitjor dels casos, només existeix en situacions extremes com en la violència de gènere, senten com un privilegi la posició d’inferioritat en què viuen dins la llar-família. En absència d’un autoritarisme

masculí explícit, es veuen en igualtat de condicions a l'hora de prendre decisions però no preveuen que l'explotació també és un mecanisme de desigualtat.

“Nada, nada, nada, nada. A mí nunca me ha hablado mal porque venía enfadado del trabajo o con alguien de la calle.”(La dona de HJTC1)²²⁶

I, moltes, sens dubte, segueixen sent explotades a casa, una situació que ni elles mateixes ni les seves parelles semblen interessades a eradicar. Algunes autores consideren aquesta situació com el resultat d'un salt que va del patriarcat públic al patriarcat privat (Dex, 1988).

“No es que yo sea machista, yo soy el que trabajo fuera porque soy el hombre, no. No, es porque el trabajo que yo ejerzo está muy bien pagado. Si mi mujer ganara 350.000 pesetas al mes, te lo aseguro que el que hacía de comer y el que fregaba el suelo era yo. Y ella lo sabe y es consciente de eso. Que sabe que..., que yo llevaba a las niñas a que le pusieran la vacuna. O sea, que en mi casa no existe machismo. En mi casa existe lógica.”(HJTC1)

“No, mi marido no hace nada. No es que no haga nada; es que por mí que no sabe. O es que como en su casa nunca ha hecho nada... Muchas veces, le dejo la comida, como llego tarde, y le digo: “Recógeme la cocina.” Porque él come al mediodía, le dejo la comida hecho por la noche y eso. Y cuando llego, dice “¿Has visto que te he dejado la cocina recogida?” Y yo: ‘Bueno, si para ti esto es recogido...’ Los platos en la pica i el mantel puesto, y sin barrer y sin nada. Yo por mí que... O al lo mejor me pongo a limpiar y dice: ‘Pues si está limpio, ¿para qué limpias?’ No veo yo que conmigo mi marido ayude. Tiene otras cosas que son muy buenas, ¡por eso me compensa!”(DJT1)

Val a dir que les dones joves de classe mitjana perceben la realitat d'una altra manera. D'entrada són conscients de les relacions de poder establertes entre el seu pare i la seva mare.

“A casa meva actituds machistas n'hi ha cada dia. I mira que el meu pare es un cielo, però jo li dic a la meva mare, totes aquestes formes que té el meu pare és culpa teva, perquè ho has permès sempre, i ara, si vols sortir una mica de la pauta, és una revolució. Fes la revolució! Mira, per exemple, el meu pare, ell, no escull la roba que es posarà al matí, la meva mare des que tenia dinou anys que està amb el meu pare, es van casar quan ella tenia dinou anys, cada matí agafa el traje que toca, la corbata que toca y los zapatos que toca. I està allà puestitos.... Veig que hi ha un ‘desarreglu’ impresionant amb la meva mare, i molta culpa la té ella. I la meva àvia.”(DJM1)

Altrament, saben que la seva situació ha millorat respecte de les generacions anteriors, però també reconeixen que no ha assolit la plena igualtat.

“El meu pare treballa, es lleva i ho té tot fet, tot. I jo veig que clar, ara que la meva germana i jo tenim una relació a part amb un home i tot això, que comentem el dia a dia, sí que noto moltes diferències. Jo ja les havia vist, però

²²⁶ Tot i que l'entrevista es va realitzar a soles amb la persona seleccionada, al final de la mateixa va coincidir amb l'arribada de la seva parella, fet que va allargar la conversa. La riquesa de la informació recollida durant aquests minuts explica per què s'ha optat per incorporar-la en el material d'anàlisi.

ara és que la meua relació amb l'À és que és molt més igualitària, no és igualitària del tot, però molt més igualitària.”(DJM1)

9.5. El risc de la generació jove: la falsa inexistència del TDF

A l'apartat anterior s'ha vist com el procés de socialització i les condicions materials d'existència permeten aprofundir en el coneixement de les manifestacions i vivències d'homes i dones respecte el conflicte quotidià de la divisió sexual del treball. Un conflicte que les xifres han permès visibilitzar, tal com ens mostren els estudis de caràcter quantitatiu (Moreno, 2005; Torns *et al.* 2005). Per aprofundir encara més en aquesta qüestió, cal tenir present les condicions d'aquest conflicte: el contingut i el volum del TDF.

A partir de les entrevistes s'ha comprovat el que ja apunten altres estudis sobre el pes del curs de vida més enllà del pes del factor generacional. A mesura que apareixen les càrregues rígides –la cura de més persones dependents– augmenta el contingut i el volum del TDF. Per aquesta raó, l'arribada de les criatures o la malaltia d'un familiar adult dibuixen un escenari on és més probable viure la tensió del conflicte quotidià. El proper capítol es dedica a aquesta qüestió. El que interessa subratllar ací, per tal de tancar el present capítol, és el canvi generacional respecte del volum i del contingut del TDF. Un canvi que, en bona mesura, pot permetre explicar la contradicció constant entre el discurs i la pràctica de les generacions més joves, i en última instància, els dèficits en la revisió de la divisió sexual del treball dins de les llars.

El cas és que a través de les entrevistes s'evidencia la poca presència de les tasques domèstiques en el dia a dia de les parelles de doble ingrés joves i sense càrregues. El seu estil de vida pràcticament no inclou temps dedicat al TDF, la qual cosa no és sinònim de més temps de lliure disposició personal i, per tant, de més benestar quotidià. Bàsicament, perquè l'escassa presència de tasques evidents dins la llar-família no anul·la les tasques de mediació i *management* familiar. Es tracta d'unes tasques que, com ja s'ha vist, tenen un rostre clarament femení. I, en segon lloc, perquè cal no oblidar que aquest estil de vida de la generació jove sovint comporta clars dèficits en la capacitat de tenir cura de si mateix, aspecte de cabdal importància per al benestar quotidià. Aquests dèficits, que es detecten en el cas dels marits dependents (Picchio, 1992), corren el risc de mantenir-se en el cas de les

generacions joves en la mesura que el TDF segueixi mancat de reconeixement i valor social i econòmic.

La centralitat de la jornada laboral, el suport de la família o els productes que ofereix la societat de consum són factors que els permeten viure, quasi bé, sense cuinar, netejar, planxar o anar comprar aliments i producte de neteja. Les pautes de comportament i hàbits d'aquesta generació responen a uns valors totalment diferents a les dels seus progenitors. Es passen el dia fora de casa, dinen a la feina o van a casa de la mare, estan acostumats a sopar qualsevol cosa freda, compren per Internet i, si poden, tenen una persona que els ve a netejar i planxar. A més, ningú no s'ha de fer càrrec de l'economia domèstica²²⁷ perquè tot està domiciliat. El que d'entrada podria semblar l'estil de vida d'un home solter, on el benestar quotidià el procuren els serveis mercantilitzats, és la realitat quotidiana que es desprèn d'algunes entrevistes a homes i dones de la generació jove que formen parelles de doble ingrés que viuen i treballen dins l'àrea metropolitana de Barcelona.

“Bueno, de cocinar..., ninguno de los dos somos el Arguiñano. (Risas.) Somos más bien de... Como comemos fuera, ella come en casa de su madre, trabaja cerquita... O sea, en casa comida no hay. El sábado se come en casa de su madre y el domingo en casa de la mía. O sea, que, por lo tanto, no se come ningún día. Y luego, cenar, pues lo típico suele ser un bocadillo, un bocadillo frío, o algunos días hay una ensalada, que eso, tanto ella como yo lo podemos preparar. Le toca más a ella que a mí, pero... Y..., más que el otro.”(HJT1)

“Vaig a casa els meus pares. Perquè està a un carrer i casa meva està a tres carrers. No, és conya. És per no dinar sola.”(DJM1)

“No, tres dies a la setmana vaig a dinar a casa dels meus pares, i dos vinc aquí. Els dos dies que vaig a treballar a la tarda, vaig a casa dels meus pares.”(HJM1)

“I la planxa, planxem nosaltres, molt de tant en tant, bastant de tant en tant, ja comprem coses que no s'hagin de planxar.”(DJM2)

“Por internet. Hago la compra de hogar por internet y..., ya..., parece que vamos bastante bien, que..., bastante. Y ya, más de un sábado nos dedicamos a nosotros, ¡eh!”(HJTC1)

“Está domiciliado y llegan y ya está. No tenemos tiempo de mirarlás. Si nos engañan nos engañan. Es muy difícil. Tiene que ser muy gordo el engaño para darnos cuenta porque no tenemos tiempo de mirar.”(DJT1)

Aquest és un canvi en l'estil de vida que comporta un canvi en la concepció del benestar, en la mesura que es prefereix guanyar temps que no pas dedicar una hora a preparar-se un bon sopar. Això sí, millor no entrar a esbrinar si, en el cas d'aquesta segona opció, saben cuinar. La família i el mercat els ofereixen alternatives suficients per seguir menystenint les tasques domèstico-familiars. A més, l'absència

²²⁷ Entesa com el control de tots els pagaments de la llar-família i la gestió dels ingressos i les despeses quotidianes.

de càrregues rígides fa que no sigui tan difícil gestionar la rigidesa i la sincronia pròpies del treball de cura. En el seu cas, el surt més a compte acumular en dies i hores concretes la poca feina de llar fer, que repartir-la assumint el ritme de la constància diària. A les entrevistes queda molt clar com les mares d'aquests joves s'organitzen per tenir-ho tot fet els divendres i disposar del cap de setmana lliure.

“I llavors divendres a la tarda aprofito per anar de compres i per fer tot això. I queda dissabte i diumenge ‘lliures’, molt bé. I llavors va bé perquè es viu bé aquest cap de setmana.”(DGT2)

En canvi, les persones joves entrevistades prefereixen dedicar els dissabtes al matí a la casa, i, si no es fa, cap problema.

“I el tema de la neteja, doncs, els dissabtes.”(DJM2)

“Normalment el cap de setmana ens hi posem entre els dos. Dissabte. Dissabte? Ho fem dissabte o diumenge, i a vegades si ens l’anem por ahí, pues, no ho fem.”(DJM1)

Davant d'aquesta tendència a acumular el TDF durant el cap de setmana, algunes veus parlen del retorn del model patriarcal del cap de família els dissabtes i els diumenges quan desapareix la centralitat de la jornada laboral (Durán-Rogero, 2004; MacInnes-Solsona, 2006). Aquest és un aspecte que en el capítol anterior s'ha detectat pel cas de les persones de classe treballadora de la generació gran. Malgrat que les entrevistes no han permès aprofundir sobre aquesta qüestió per a la generació jove, sí que han permès evidenciar aquest comportament entre la classe treballadora jove durant les vacances. La vivència d'aquest temps varia segons el gènere fins al punt que per als homes és temps de lliure disposició personal, mentre que per a les dones sovint implica més temps de TDF.

“A lo mejor, los 10 días de vacaciones, que estuve limpiando, pero a veces me agobiaba. Yo pensaba, digo, yo en mayo, cojo mis diez días, me limpio el piso a fondo y así en verano, porque yo en verano es cuando tengo que limpiar persianas, limpiar cortinas y limpiar polvo como yo digo. Digo, pues me los cojo antes, lo hago yo y así en verano estoy mis veinte días, no tengo que estar pendiente de esto, los veinte días sí que los paso yo con él. Los cogí en julio.”(DJT1)

“«Las vacaciones, todavía no ha hecho las maletas y ya ha desconectado. Y yo llego, hago las maletas, llego aquí con las niñas, me vuelvo loca, deshago maletas, organizo. Y pasan tres días, me dan jaquecas, una cosa ¿verdad? Y pasan tres días después ya de todo y digo: ‘Huy, si me parece que estoy de vacaciones...’, pero una cosa. Todo lo que le falta a él me sobra a mí.”(Dona de HJTC1)

En qualsevol cas, queda palès que l'estil de vida de la generació jove sense càrregues fa invisible el TDF, sobretot, durant els dies laborables. I, per tant, impedeix l'esclat del conflicte quotidià de la divisió sexual del treball. Tal vegada, es tracta d'un

conflicte que es manté ocult perquè, de ser-hi, hi és. L'escàs contingut i volum de les tasques visibles es reparteix entre tots dos membres de la parella, bo i que aquest repartiment no queda exempt de la marca de gènere, com ja s'ha vist en els paràgrafs anteriors. És més, a les entrevistes també s'ha detectat la tendència a individualitzar les tasques visibles de la llar segons les necessitats generades per cadascú.

“El tema de la roba, cadascú fa la seva roba. Planxar cadascú planxa lo seu.”(HJM1)

Però el cas és que el repartiment del TDF es fa segons les poques tasques visibles i reconegudes pels dos membres de la llar-família. La dimensió material i horària d'aquestes tasques evidents facilita els repartiments al 50 %. És així que la manca de reconeixement i la dificultat d'objectivació de les tasques no visibles explica per què a l'hora de repartir no es distribueix l'organització i la gestió de la llar. Aquestes responsabilitats recauen sobre les úniques persones de la llar que les perceben: les dones. Precisament, aquest és el risc de la falsa inexistència del TDF en les parelles joves de doble ingrés i sense càrregues rígides. Un risc que en cas que s'esdevingui, sens dubte perjudica el benestar quotidià de les dones. Quan hi són les oportunitat i es disposa dels recursos, cap parella jove renuncia a la mercantilització del TDF. Tanmateix, de moment, ni el mercat ni la família assumeixen les tasques de mediació i *management* que, com s'ha vist, defineixen la presència femenina dins l'esfera domèstica. Segons les entrevistes, sembla que elles han decidit cedir en aquesta parcel·la. Però no assumir els costos quotidians de la tensió a l'inici, a la llarga pot suposar-ne un increment exponencial. Aleshores, cal preguntar-se què passa quan arriben les primeres càrregues rígides: les criatures.

10. El temps de cura: un factor de benestar quotidià?

Diversos estudis evidencien que el TDF esdevé una càrrega rígida quan inclou tasques de cura de les persones dependents. Per aquesta raó, el present capítol se centra en l'anàlisi específica del temps destinat a aquest treball, el de cura. D'entrada, cal dir que el fet d'entrevistar persones amb càrregues familiars i sense ha permès evidenciar la importància del treball de cura a l'hora d'analitzar el benestar quotidià. Si bé és cert que l'atenció a les persones dependents constitueix el nucli dur de les problemàtiques quotidianes, cal tenir present que aquestes problemàtiques varien segons la naturalesa de la cura. És a dir, el tipus de persona dependent i el grau de dependència. Per aquesta raó, s'ha considerat oportú separar, a efectes analítics, el temps de cura dels infants del temps de cura dels adults dependents. Com es veurà en el propers apartats, els costos i les recompenses d'una i altra cura tenen poc en comú. A més, mentre la cura dels infants es concreta en l'atenció dels menors, la cura dels adults inclou dependències de caràcter ben divers com ara la vellesa, la malaltia o la discapacitat.

Per tant, en primer lloc s'analitza el temps de cura dels infants i en segon lloc el temps de cura dels adults dependents. Tanmateix, i a partir de la definició de cura proposada en el capítol sisè, s'aborden les mateixes temàtiques per a ambdós tipus de treball: identitat social de la persona cuidadora, naturalesa i condicions de les tasques de cura, costos de la cura sobre la vida quotidiana de la persona cuidadora; ús i percepció dels recursos existents per a la cura; distribució de la cura en les parelles de doble ingrés. Novament, el punt de partida és la doble perspectiva estructural i biogràfica emprada al llarg de tota l'anàlisi.

10.1. El temps de cura dels infants: escollit i finit

La cura dels infants és un dels aspectes que millor permet evidenciar l'estructura sexuada de la vida quotidiana a través de la manera en què homes i dones tenen d'entendre el paper de pare i mare. Des de la dimensió material, la dedicació en temps de les mares acostuma a ser força superior que la dels pares. A més, mentre que el temps de cura masculí és lineal i flexible, el femení és sincrònic i rígid. Però encara més, les diferències augmenten des de la dimensió subjectiva. Per dir-ho ras i curt, el fet de ser mare canvia més la vida que no pas el fet de ser pare. Aquest

canvi s'ha de llegir tant en termes d'organització de la vida quotidiana, com de construcció de la identitat social i personal, o el que és el mateix, des de la doble dimensió ordenadora i orientadora de la trajectòria de la vida quotidiana de les persones entrevistades.

Certament, cal parlar d'un canvi generacional entorn de les representacions socials de la maternitat i la paternitat, si bé sembla possible apuntar que aquest canvi varia segons factors estructurals. I aquí, cal parlar, novament, del pes que exerceixen el gènere i la classe social.

10.1.1. Planificació, costos i renúncies del temps de cura dels infants

Les dones són les responsables principals de la cura dels infants. Per a moltes, i en comparació als seus companys, la dedicació als fills i filles forma part de la identitat i el projecte de vida personal més enllà dels factors generacionals i estructurals. Així s'evidencia en les presentacions que les persones entrevistades fan d'elles mateixes, on les dones solen recordar el seu paper de mares mentre que els homes no el tenen tan present.

“[...] tinc trenta-cinc anys, estic casada i tinc dos nens; un d'un any, que es diu G, i un altre de tres, que es diu A.”(DJMC2)

“[...] tengo treinta años, estoy casada, tengo dos hijos, trabajo de cajera a tiempo parcial y estoy mas liada que [...]”(DJTC3)

“En la actualidad trabajo como albañil, diríamos, paleta, ¿no? Vulgarmente se dice paleta, pero como albañil.”(HJTC1)

“A vera, a casa meva hi havia..., hem tingut negoci tota la vida, «val»? Començant pel meu avi que ja és mort. I aleshores el meu pare va seguir-ho, la meva mare també i a casa hem tingut tots el negoci del peix, no?”(HJMC1)

“Bé, jo puc dir que sóc de Mataró, he viscut sempre a Mataró, i durant la meua vida va ser l'època escolar, després va ser l'època de treball, i m'he anat situant fins que ha arribat un moment que ja estic situat, per dir-ho d'alguna manera, i ja amb l'edat que tinc, ja no espero res més que el dia que em pugui retirar, em pugui retirar.”(HGM1)

“[...] tinc 55 anys, vaig néixer aquí a Mataró, tinc 3 fills, ja sóc àvia, una nena de 3 anys.”(DGTC1)

Aquesta importància del temps de cura de les criatures en la definició de la identitat femenina difereix de la representació que les dones joves es fan del TDF que, com s'ha vist en el capítol anterior, no forma part de la dimensió orientadora de la seva trajectòria de la vida quotidiana. En efecte, la pèrdua de legitimitat social de la domesticitat no inclou la maternitat. Tot i les renúncies professionals que suposa la

maternitat, l'arribada de les criatures sembla que recompensa i realitza aquestes dones, per bé que a diferència de la generació gran, sobretot de classe mitjana, les dones joves tenen clar que aquestes renúncies són un parèntesi en la trajectòria laboral. Però no s'imaginem fins a quin punt el temps de cura i les renúncies laborals poden condicionar, en el futur, el repartiment del treball i les relacions dins de la llar.

La centralitat del temps de cura dels infants en el disseny del projecte de vida de les dones joves no es pot aïllar del context on té lloc. Bàsicament, perquè cal tenir en compte les frustracions i els enganys que formen part dels primers anys de l'etapa adulta d'aquestes dones. Unes frustracions que tenen lloc dins del mercat de treball en la mesura que la seva experiència laboral no gaudeix del mateix reconeixement que l'experiència laboral dels seus coetanis masculins; i uns enganys que es viuen a l'interior de l'esfera domèstica en la mesura que el seu comportament dins la llar topa frontalment amb el comportament dels seus col·legues masculins. En aquest sentit, sembla possible pensar que el fet d'haver de suportar cada dia els dèficits quotidians de la igualtat d'oportunitats formal condueix les dones de la generació jove a recloure's i recrear-se en el que consideren l'única parcel·la femenina de poder i reconeixement dins la societat: la maternitat. Aquest comportament, com molt bé expliquen les dones entrevistades, porta associats una sèrie de costos. Òbviament, aquesta representació de la maternitat es matisa segons factors estructurals, ja que les condicions materials de vida són cabdals per entendre la percepció dels costos associats al temps de cura dels infants.

Ahora, la consciència femenina d'aquests costos segurament és un dels factors clau per explicar la tendència d'aquestes joves a mitificar la maternitat. I, precisament, aquest fet és l'element de canvi generacional més notori. La generació jove crea i projecta moltes expectatives al voltant d'una etapa del curs de vida que les seves mares van viure i van percebre com la norma social que calia seguir.

“Perquè em vaig casar, vaig tenir tres fills, un darrere l'altre. En tres anys i mig vaig tenir tres fills. Tenia 25 anys amb tres fills. No t'ho explico vaig tenir unes calamitats horribles [...]”(DGTC1)

La pressió del rellotge biològic, els desitjos i les expectatives que algunes dones projecten vers la maternitat contribueixen a convertir en mite aquest moment del curs de vida. Si bé és cert que aquest rellotge les pressiona, en cap cas no les obliga a viure la formació d'una família com la seva màxima aspiració. Tanmateix, quan es

pregunta a les entrevistades que no són mares com es veuen en un futur immediat, totes s'hi veuen amb criatures.

“Com et veus d'aquí a cinc anys? Em veig amb un fill o dos. Perquè vull tenir bessons, però això no ho puc escollir, o sí. La veritat és que no he pensat gaire. Em veig a la meva casa nova. I molt bé. Potser amb una altra feina, no amb aquesta i amb un fill o amb un parell. I igual que sempre. No sé, ara estic bé. En família. Em fa una mica de por. Per la responsabilitat. A veure que em fa molta il·lusió, perquè crec que potser ha arribat el moment. Però quan comences a pensar-hi... També és això, abans les dones tenien fills molt abans, no s'ho pensaven tant. I sí que penso quan tingui fills, què m'agradaria que fossin, i m'és igual. Però vull que siguin persones respectuoses. I que tinguin valors, per a mi això és el més important.”(DJM1)

A vegades, però, el moment del curs de vida de la parella s'imposa al rellotge biològic de la dona, la qual cosa pot denotar una certa inferioritat femenina en la presa de decisions dins la parella.

“Però, clar, com que tinc una parella més jove, tota la vida he pensat que, pues, que, clar, que havia de tindre una mica de paciència en això, i com que m'he autoconvençut.”(DJM2)

El citat canvi generacional revela distintes percepcions subjectives al voltant del temps de cura. La planificació i el càlcul dels costos d'aquest temps és la característica principal de com la generació jove es representa simbòlicament la maternitat i la paternitat. Així ho evidencien les reflexions de les persones joves sense càrregues sobre aquesta qüestió. El primer element que cal subratllar en els relats d'homes i dones és la capacitat de decidir quan tenir les criatures. Una capacitat vinculada al context de socialització d'aquesta generació exposat en el capítol vuitè, però subjecte a les seves condicions materials d'existència. De manera que les persones de classe mitjana planifiquen segons la trajectòria laboral.

“Sí. Més endavant. Després de les oposicions. I després ha de fer un temps de prova.”(HJM1)

“En el món laboral? En el meu, més o menys, bueno, a veure, jo encara arrossego que la meva, jo què sé, a la meva feina no hi ha ni una dona catedràtica. Però, clar, això és que això no és lo d'ara; ara suposo que no hi hauria problema. Home, és fotut, si et valoren un currículum i te'l posen al costat del d'un tíu que no té baixes maternals, per exemple, és una mica injust! Però clar... A nivell de feina no em ve bé, però tampoc em ve malament, perquè ara estic allà i en el fons és allò que... Sí, però no. O sigui, sí, però puc esperar. No, però t'ho penses, eh?, dius: «Bueno, va, ara faig no sé què, quants anys tinc, no sé què, no sé quantus», i ho tinc com molt estructurat, no?, que dius: «Bueno, pues, va, tindrè un fill, després en tindrè un altre, després n'adoptaré un...» O sigui, jo ja ho tinc molt muntat, però, clar, de vegades penso: «Bueno, si no et 'dons' pressa, tía, no [...]»”(DJM2)

En contraposició, les persones de classe treballadora planifiquen segons els recursos materials, si bé cal tenir present el que apunta MacInnes (2005) sobre les raons

econòmiques que assenyalen les estadístiques existents. Segons l'autor, aquestes raons tenen més a veure amb l'augment de les expectatives materials que comporta la societat del consum que no pas amb les limitacions materials reals. Sigui com sigui, entre aquest col·lectiu també recau certa pressió social, tal com va succeir durant la joventut dels seus pares i les seves mares.

“Pero si yo tuviese una necesidad o si tuviese una criatura -que todos dicen que con una criatura tienes otra hipoteca- y necesitase que no llego, yo lo haría, ¿no? No tengo ninguna duda... Sí, hombre, sí. La idea no es ni actual, porque actualmente no, pero que sí, en un plazo, no sé, que pueda ser de un año seguro que sí. Porque ya todos los amigos ya tienen hijos. Es que nos van marcando, van delante de nosotros, nos van marcando. (Risas).”(HJT1)

“Ah! A veure, representa que sí, perquè ens agraden. I això és el que ningú entén, que portem quatre anys i pico junts i que no n'haguem tingut encara. Però primer vam dir que... Bueno, acabàvem d'arribar i un temps per a nosaltres, per habitar-nos com a parella i... Ja és prou canvi, doncs, almenys que et puguis conèixer el dia a dia i... Estiguis tranquil·la, no et vingui un peque aquí ara que per més que t'agradi et canvia la vida [...]”(DJT2)

Les conseqüències d'aquesta programació revelen un dels costos que més preocupa la generació jove, la pèrdua de llibertat a l'hora d'organitzar la vida quotidiana de la parella. Coincideix, en aquest cas, que es tracta de dones que tenen molt propera la maternitat en el seu entorn més immediat. I, fins i tot, en diferents moments de la seva vida s'han ocupat de la cura dels infants.

“Llavors, vam dir que, bueno, que ens esperàvem un temps. I suposo que ens hem anat esperant tant, que ara ha arribat un punt que estàs tan bé i els ratos que et veus vols disfrutar nosaltres dos... Llavors, no sé... Al matí ja vas més de cul perquè t'has d'aixecar abans, portar-los a la guarderia o a l'escola, o el que sigui, a la tarda anar-los a buscar... Com ho he vist amb les meves nebodes que les he anat a buscar a l'escola, les he dut a casa seva, les he banyat, les he ficat al llit, perquè la meva germana s'ha anat de viatge.”(DJT2)

“Es que creo que nos hemos acomodado un poco, de irnos adonde nos da la gana y eso. Los sobrinos nos han hecho ver mucho. Yo por mi parte no tengo, por parte de mi hermana, pero por la de él tenemos cuatro, y los veo que no hacen las cosas por los niños. “Vámonos pronto” por los niños... Y al ver todo eso -son bastante bichos también-, yo por mí que nos estamos enfriando cada vez más.” (DJT1)

Certament, algunes de les joves que no tenen criatures són conscients del privilegi de la seva situació actual. Viuen sense responsabilitats i gaudeixen de plena llibertat per fer ús del seu temps de lliure disposició personal, per bé que el valor i la vivència d'aquest temps, novament, difereix segons la classe social. Les dones de classe mitjana valoren la qualitat i les possibilitats de formació que els ofereix aquest temps ple de contingut.

“Ara faig un curs de no sé què, vale, perquè m’ho puc permetre, i ara que no tinc fills, ni res, m’agrada aprofitar-ho. Tenir la possibilitat de fer aquestes coses.” (DJM1)

“[...] per tenir un nen en el sentit que ningú et controla els horaris i fas una mica [...]” (DJM2)

En canvi, les dones joves de classe treballadora posen més èmfasi en el valor econòmic del temps de lliure disposició personal, un temps buit de contingut en tant que destinat a no fer res.

“Sí, tindrè altres... En part em fa pal tenir... Això dels críos, a mi m’agrada molts els nens, però en part em fa pal perquè dic: «Hosti, tot el que jo estalvio és per a mi sola.» Potser sóc egoista ara, però estic tan bé que faig el que vull, tampoc... I el dia que tingui críos penses: «Ostres, tampoc podré fer tantes migdiades i hauré d’anar més de cul!».” (DJT3)

“Hi ha moments que dius, estàs aquí..., jo sé, estàs apalancat en el sofà, estàs apalancat en el sofà, al vespre, a l’hora que arribes i tal, que sopes algo i dius: «Ara una criatura petita aquí al mig?».” (DJT2)

En efecte, les dones entrevistades han pensat més sobre aquesta qüestió que els seus col·legues masculins. La qual cosa deixa entreveure que, fins i tot abans de l’aparició de la càrrega, tenen més interioritzada l’obligació moral de la cura, ja que cau damunt d’elles el pes simbòlic del model familiar patriarcal. Per tot plegat, les dones joves també són les que més tenen en compte els costos i les renúncies que pot implicar el temps de cura de cara al futur. Al costat de la pèrdua de temps de lliure disposició personal esmentada en paràgrafs anteriors, aquests càlculs es fan ressò de les dificultats que la criatura portarà en l’organització de la vida quotidiana. Aquesta reflexió és possible a partir del que en el capítol anterior s’ha descrit com el desengany que produeix la vida en parella. L’experiència acumulada dins la llar els permet saber que no podran comptar amb la col·laboració de les seves parelles. Precisament aquest fet és un dels costos implícits que comporta l’ocultació del conflicte quotidià de la divisió sexual del treball dins la llar, un cost que, tal com es veurà en els apartats següents, emergeix amb l’aparició de les criatures.

“No ho canviaré, ho tinc molt clar. Més val que m’acostumi perquè això no ho canviaré. Voleu tenir fills? Sí. Sí. No, sí. Sí, de vegades no, de vegades sí. No, sí. I no et plantejes que es pot accentuar, això, quan tingueu fills? Clar. Per això lo que et fa pensar que dius: «Hòstia, pues, no sé si passo del tema perquè, clar!, amb què compto?».” (DJM2)

“Ahí está. Aparte de que... Una cuñada mía lo tiene muy bien, porque si marido es una pasada: la ayuda en casa y con los críos y todo. En cambio yo no lo veo eso. No, mi marido no hace nada. Ahí está... El problema también es ése. Tener el crío y ¿a quién se lo dejas? Mi suegra ya tiene cuatro nietos. La pobre tuvo un accidente, está bastante mal, y tiene cuatro. Cada vez que voy a su casa, está reventada. Pero claro, ¿cómo les va a decir a sus hijos que no les cuida, si representa que están en casa sin hacer nada? Que yo no lo veo así. Están jubilados y a mí me dicen: ‘Pues yo me podría ir ahora de excursión, pero ahora,

con los niños...’ No quiero tampoco que me reprochen eso, que me dijeran: ‘Hay que ver... y no me he ido por los niños.’ Me molestaría mucho que me lo dijeran. Mi madre me dice que ya se quedaría, pero tampoco veo una solución de que sea con los abuelos. Si los tengo, no voy a tener más remedio que dárselo a mi madre; pero a lo menos el tiempo de [...]”(DJT1)

A més, totes elles coincideixen a l’hora de destacar el respecte que els suposa la responsabilitat d’educar les criatures. Segons MacInnes (2005), sembla possible explicar aquest fet si es té en compte que els fills i les filles es consideren socialment el futur directe del projecte de vida individual. Aleshores, en el context actual, no és gens estrany que la seva socialització pugui semblar més complexa a les dones de la generació jove.

“I sí que penso quan tingui fills, què m’agradaria que fossin, i m’és igual. Però vull que siguin persones respectuoses. I que tinguin valors, per a mi això és el més important. Sobretot que siguin molt respectuosos amb tothom, solidaris. Tot això sí que ho he pensat. Perquè observes les parelles joves que tenen fills, i a mi em sobta que es tracta aquests fills com si fossin de paper.”(DJM1)

“Me dan mucho miedo los niños en cuestión de la responsabilidad y el hecho de que hoy en día no es como antes. Sí, en algunos sentidos. Bueno, me da miedo la responsabilidad también; pero hoy en día, lo que veo no me gusta nada. Las jovencitas que veo, con 12 y a lo mejor más chicas, las veo muy alocadas y no me gusta nada. Ni tampoco los niños. Me gustaba más antes, que con 12 años aún eras una niña; ahora las veo que quieren ser mujeres y son pequeñas. Y me da miedo de verlas así. Se quieren hacer demasiado grandes.”(DJT1)

En canvi, l’absència de desenganys masculins dins la llar i la no-vivència del malestar quotidià que es desprèn de la divisió sexual del treball expliquen per què els homes mesuren les renúncies i els costos a través de criteris econòmics i de la pèrdua de temps de lliure disposició personal.

“No, el problema no seria aquest. Em fet càlculs i ens en sortiríem. El problema és que ella no té plaça fixa. Aviat tindrà oposicions, esperem que l’any vinent. I a part d’això, encara volem viatjar i gaudir una mica nosaltres. Sempre que podem intentem marxar fora. Suposo que en un parell d’anys ja tindrà plaça.”(HJT2)

“Sí, cada vegada més. No tant com la N, però sí. A mi m’agraden els nens. Però de moment estem bé així. Arribem tard a casa i ara podem fer el que volem. Ara podem sortir a sopar fora o marxar el cap de setmana a la muntanya. Pots desconnectar. En canvi si tens una criatura és diferent. Ara tenim temps per a nosaltres.”(HJM2)

En definitiva, tal com fa notar MacInnes (2005), els projectes de vida de la generació jove estan alliberats de les obligacions tradicionals relacionades amb el model familiar patriarcal. En aquesta tessitura, les persones poden decidir si donen o no prioritat al fet de ser pares i mares, així com el moment en què volen assumir aquests papers al llarg del curs de vida. Una decisió, aquesta darrera, que amb l’avenç de les tècniques de reproducció assistida cada vegada inclou un període de temps més llarg (Durán, 2007).

A partir de les entrevistes es constata que aquesta major capacitat de decisió sobre el temps de cura simplement s'utilitza per ajornar i programar el moment de tenir les criatures. Sobretot, en el cas de les dones per a les quals la maternitat continua formant part del projecte de vida femení. De fet, la planificació dels fills i les filles no és un aspecte nou de la generació estudiada, sinó que ja es tracta d'una qüestió present entre les generacions que la precedeixen. A partir d'aquesta tendència, alguns autors han titllat l'actual grup d'edat 15-16 anys com la primera generació "premeditada" (Comas-Aguinaga, 2006).

En qualsevol cas, les reflexions sobre la maternitat i la paternitat que les persones entrevistades de la generació jove sense càrregues expliquen en el seus relats posen de manifest una percepció del temps de cura dels infants com una elecció i no una norma. Aquesta elecció té en compte el ventall de possibilitats que ofereix la societat actual i, per tant, les renúncies i els costos que pot comportar el temps que cal dedicar a les criatures. Les representacions al voltant d'aquestes renúncies i costos varien segons factors estructurals. Tanmateix, el que sembla possible afirmar és l'existència d'un canvi generacional que afecta el curs de vida: la capacitat de planificació de la generació jove comporta un retard del període de maternitat i paternitat. Aquest fet s'acompanya d'una disminució del nombre de criatures per família que, paradoxalment, comporta un augment de la seva càrrega simbòlica, sobretot per a les dones.

10.1.2. La maternitat: instint, desig o treball?

L'elecció sobre el temps de cura és femenina. Més enllà de perdre els privilegis d'una vida sense càrregues, els homes acostumen a cedir a la dona el fet de prendre la decisió final. Concessió o no, pensen que és a ella a qui se li ha de despertar l'instint maternal. Una atribució que, mal estaria no dir-ho, les dones també viuen com a pròpia. Des d'aquest moment, doncs, l'instint maternal es converteix en un dels arguments més utilitzats per justificar les diferències entre el temps del pare i el de la mare. Efectivament, les identitats de mare i pare es construeixen segons la convicció que existeix l'instint maternal. Els homes i les dones entrevistats així ho pensen.

"En el tema nens, també haig de dir, no sé si és l'instint maternal, ho parles amb altres mares, i sempre és la mare qui tira més de tot, amb els nanos."(DJMC2)

Aquesta situació recorda la descrita per Saraceno (1983) en parlar de la incomoditat que senten alguns homes marits i pares davant d'un model de divisió del treball que els vol absents de la família, sobretot, de la vida quotidiana dels seus fills i les seves filles. La sociòloga italiana apunta que en determinades parcel·les de la vida familiar l'experiència personal de molts homes és muda. És a dir, no poden expressar les seves necessitats amb el llenguatge dominant dins l'esfera domèstica perquè no hi ha referents de l'experiència masculina. A més, no se'ls admet que tinguin determinades expectatives familiars.

Però aquest monopoli de les dones, justificat pels costos femenins del temps de cura dels infants, comporta un doble risc per a l'escenari de la vida quotidiana. D'una banda, pot suposar un retrocés respecte de l'avenç assolit amb el discurs sobre la distribució de tasques dins la llar de la generacions joves. De l'altra, els homes el poden utilitzar per justificar l'instint maternal, tot contribuint a naturalitzar la construcció social de la maternitat. En qualsevol cas, l'anàlisi d'aquests riscos ha de contemplar les diferències de classe en l'elaboració dels discursos.

Així doncs, el discurs de les persones de classe treballadora és més proper al patró cultural de la generació dels seus pares. Es tracta d'un imaginari que imposa el deure moral de la dona respecte de la cura dels fills. En la mesura que, segons aquest patró, les dones joves idealitzen la feminitat de la maternitat, elles mateixes legitimen, i en certa manera alimenten, el model home cap de família i dona mestressa de casa.

“Además pienso que las madres se desenvuelven mejor, aunque ellos puedan cambiar muy bien los pañales, una madre es una madre. No quiero ser machista ni feminista, pero con la delicadeza que sólo tú lo coges, como una sobreprotección que aunque te ayude la madre o la suegra, siempre lo quieres hacer tú, siempre lo quieres coger tú. Siempre quieres estar tú, igual le duele el oído o la barriga y quieres estar tú con el niño.”(DJTC3)

“En mi casa, hoy por hoy, porque lo hemos elegido, yo me dedico a traer dinero a casa, porque, hoy por hoy, el trabajo que yo tengo está mejor pagado o del cual consigo más dinero que el que ella puede conseguir, ¡eh! Porque o eres de congresista o eres..., ya... Me entiendes, ¿no? O eres... la hostia y ganas mucho dinero, o como obrero..., ¿sabes? No sé si me hago entender.”(HJTC1)

En canvi, l'elaboració del discurs és molt més rica i complexa en el cas de les dones de classe mitjana que senten la necessitat de justificar el que a ulls d'un altre pot semblar una desigualtat. El control i la capacitat d'escollir en són les idees principals. No se senten en posició d'inferioritat respecte del marit, ans al contrari, fan gala de la seva autonomia. Tenen molt clar que la maternitat és fruit d'una

decisió personal. L'objectiu final es gaudir-ne i se senten privilegiades de poder-ho fer.

“Perquè estic molt bé, molt bé, i vull dir, és això, i estic orgullosa d’haver demanat l’excedència per la J i per ella, perquè aquests petits moments, per exemple, en JR, la meva parella, no ha vist, per exemple, jo què sé, quan ha començat a gatejar, o quan ha pres la primera cullerada de papilla. Aquestes coses..., és una pena! I l’altre dia em vaig [...]”(DJMC1)

No obstant la sensació de control i llibertat de decisió, aquestes dones no són conscients que al rerefons de les seves decisions persisteix el pes simbòlic de l’imaginari col·lectiu que veu la dona com la màxima responsable de la cura de les criatures. Per molt que elles visquin com una elecció pròpia el temps de cura, aquest porta clarament la marca de gènere. Les dones de classe mitjana entrevistades són portadores d’aquest imaginari i el comparteixen entre iguals. Desaproven el comportament d’aquelles mares que no compleixen i reclamen la recuperació del sentit de la maternitat. Malgrat que intenten desmitificar la vocació maternal reforçant la part pedagògica de la cura, no deixen de naturalitzar el que en realitat és una construcció social.

“De vegades, ho hem parlat més amb altres mares, Potser és més la mare la que cuida més dels fills. S’ha perdut una mica el sentit, el per què es tenen fills. La gent té fills perquè toca. Hi ha poca gent que tingui clar per què volen tenir fills i com s’han d’educar els fills. La gent no pensa gaire. Però és una realitat, ja que la veig, en amistats i en gent. La gent té fills perquè toca tenir fills, i si no els veuen durant la setmana, i els caps de setmana els poden enxufar als avis, doncs no els aguanten.”(DJMC2)

Tanmateix, aquestes dones de classe mitjana són conscients de viure un parèntesi en les seves vides orientades a l’esfera laboral, un parèntesi que elles han sabut assaborir i que altres han preferit escurçar per tal de recuperar abans la seva identitat professional.

“Per a mi ha sigut un luxe, però puc entendre que moltes mares no ho volen, que no ho farien això, perquè prefereixen anar a treballar. Fins i tot, jo conec amigues meves que, de la baixa maternal, se n’han afartat, no estan acostumades a estar a casa i els cau tot a sobre. Prefereixen portar el ritme de feina i, quan acaben, poder estar pels fills. És una feina, unes obligacions.”(DJMC2)

Aquest èmfasi en la capacitat de decisió sobre el temps de cura evidencia de nou el canvi generacional. Com ja s’ha dit, per a les mares d’aquestes dones tenir criatures formava part de la norma. Era el que tocava i cap d’elles, o molt poques, no es plantejaven el fet de no tenir-ne. Actualment, elles decideixen, en primer lloc, si volen tenir fills i, en segon lloc, quan els volen tenir. Però les mares joves tenen una

percepció diferent dels costos i les renúncies que implica la maternitat. Bàsicament, perquè elles parlen des de l'experiència i la vivència d'aquesta fase del curs de vida. Els diners, la identitat professional i el temps són els tres eixos centrals al voltant dels quals articulen les seves demandes. Com és obvi, el primer és comú entre les dones de classe treballadora sense estudis i el segon és propi de les dones amb un nivell d'estudis alt. Mentrestant, el temps apareix com un criteri compartit, una tendència que reforça la seva importància com a factor de benestar quotidià.

“Sí que podria, però, per què? Estaria amargada, no tindria un duro, per anar-me'n enllac, no podria anar amb el nen al parc perquè si em demana aigua, no li podria comprar!”(DJTC1)

“Però és duret. És el que et deia abans, perds la identitat una mica. I més en la situació que estic portant ara.”(DJMC2)

“Por el tiempo, y ¿no?, el tiempo yo creo que tener ya tres hijos yo ya creo que es dedicarte a, o tienes dinero y que te ayuden, creo yo, por que ya con dos o tres ya no paras, no se, creo que es mejor tener dos y tenerlos bien [...]”(DJTC2)

“Sí que ara estic al límit, ho haig de dir, estic bastant, bastant al límit. Ara necessito..., No ara, no, ja fa una mica de temps. Hi ha dies que dic: 'No puc més'. No sé com no m'agafa alguna cosa perquè... Poder estar sola... Necesito una horeta d'estar sola sense haver de pensar que estic al càrrec de ningú, que no tinc ningú a càrrec meu. Però bé, ja vindrà, ja vindrà.”(DJMC2)

Novament, cal fer esment de l'actitud ambígua que mantenen els homes. D'una banda, reproduïxen els imaginaris de la generació gran entorn de la cura dels infants tot apel·lant a lleis biològiques i naturals per justificar les seves absències com a pares. D'altra banda, utilitzen la maternitat com una moneda de canvi a l'hora de negociar el repartiment del temps de TDF. D'aquesta manera, emmascaren la dissonància entre el seu discurs, favorable a la distribució de les tasques dins la llar, i la seva pràctica quotidiana. I, malgrat emparar el seu comportament en l'instint maternal, perceben les decisions femenines sobre el temps de cura com a concessions masculines que els donen dret a no ser exigits.

En definitiva, doncs, la identitat social de la persona cuidadora se segueix definint a partir de l'esquema cultural que veu la dona com la responsable màxima de la cria dels fills i les filles. Es parla de la singularitat dels vincles afectius de la mare i es justifica l'absència del pare durant la cura dels infants. Aquest imaginari social té repercussions clares sobre la quotidianitat en general i el benestar quotidià en particular.

“Yo veo que cuando lo ve a el también se pone muy contenta, pero bueno claro, tu eres la que le da la comida, la que no se, ella te mira con unos ojitos, si se pone muy, si, si [...]”(DJTC2)

10.1.3. Temps de la mare *versus* temps del pare

Les diferències en la identitat social de la mare i del pare s'evidencien quan s'analitza la seva quotidianitat i sorgeixen dues vides totalment diferents: la femenina, centrada en la cura dels infants, i la masculina centrada en el treball remunerat. Així ho evidencia el relat d'aquesta entrevistada que primerament es refereix al seu dia a dia i després al de la seva parella.

“M'aixeco, em dutxo, eh, normalment la J es desperta a aquella..., set i mitja, tres quarts, ja s'aixeca, ja la tinc voltant per aquí, i, lo que ens agrada fer, perquè no li deixo mai mirar la tele, bueno no és que no li deixo mirar, trobo que, que no. Lo que passa que al «dematí», mira, m'agrada, m'agrada i, per exemple, ens posem en el llit, la B ja s'ha despertat, ens posem totes tres al llit, au vinga, aquelles dues en pijama, jo ja estic vestida i tot, li faig l'esmorzar a la J, un entrepanet, o alguna coseta d'aquestes. Aquesta, mentre jo li dono el «bibí» estirades en allí i l'altra mirant el Doraemon.

[en relació amb la seva parella]

És l'enginyer del municipi, però a les tardes com que, com que treballa a l'Ajuntament, treballa pel seu compte, fa projectes pel seu compte. Que ara ho havia deixat aparcat perquè jo finalment li he fet entendre que no tota la vida és treballar, que tindrem menys diners, però que almenys a les tardes poguéssim disfrutar de les seves filles, i, i de nosaltres, i... Perquè al principi era: «Hosti, sí, sí, m'han donat aquest projecte», però si venia, plegava a les tres de la feina, venia en aquí, es fotia a fer projectes, anava a visitar l'un, a visitar l'altre, a presentar projectes i acabava rendit i de vegades se'n anava, començava..., per exemple, acabava de sopar i després es posava a fer coses fins les dotze o la una. I diu: « 'Aviam', perquè vinguis en aquí, i després nerviós», no és com jo, que sóc molt tranquil·la, ell es posa súper nerviós, a la que la nena li diu: «És que, J, tinc feina», dic: «JR, és que no tot a la vida és treballar.»”(DJMC1)

Ben al contrari que les dones, la identitat del pare és secundària per als homes. L'aparició de les criatures no altera la seva disponibilitat laboral, no les perceben com una responsabilitat diària i, per tant, té menors efectes sobre l'organització quotidiana del seu temps.

“El meu marit treballa molt, treballa tot el dia. En teoria plega a les set, però mai són les set. A més, és a Vilassar. Entre que arriba i tot són les vuit. No ve a dinar mai? Intenta venir un dia a la setmana com a mínim, perquè tenen també dues botigues al mercat de la flor, a part del mateix negoci, i els dilluns, dimecres i divendres, el mercat de la flor és quan obren els clients, les floristeries. I comencen a les tres de la tarda, el que passa és que a quarts de tres ja ha d'estar allà. I plega a la una, tot i que mai és la una. Així que dilluns, dimecres i divendres ho té impossible per venir, perquè entre que ve i tot és molt estressant. Vindria per tres quarts d'hora i no compensa, evidentment. Dimarts i dijous, que no hi ha mercat de la flor, són els dos dies, bé, almenys un dels dos dies ve. Ve una mica també pels nens, que sinó els veu molt poc. El pes fort el porto jo, de tot. Perquè no hi ha més temps, per part d'ell. Els caps de setmana intentem compensar-ho.””(DJMC2)

Per aquesta raó, De Singly (1999) apunta que l'aportació del pare és percebuda per les dones com una ajuda i molts homes consideren que la seva dedicació al temps professional és una forma de temps paternal indirecte. Aleshores, segons la vivència masculina, el temps de cura queda reemplaçat pel temps laboral. Que els homes participin poc en l'educació dels fills i les filles no s'explica perquè no tinguin temps, sinó perquè per a ells aquesta tasca no té sentit. Així, el temps maternal transcorre prop de la criatura i el temps paternal transcorre fora de casa.

“A ver..., atabalada, no! Pero estar más pendiente es algo que me gusta!..., para mí no es [...]” (DJTC3)

“Vull dir, a vera, el tenir un crío per una dona és... Potser els homes ens ho agafem amb l'aspecte de dir: «Bueno, jo tinc que anar a treballar», i aleshores els hi deixem més el marrón a la dona, no?, encara, de dir: «Bueno, tu mateixa, tu mateixa, tu mateixa».” (HJMC1)

Per aquesta raó, els homes no són tan conscients del que suposa el temps de cura de les criatures. Moltes de les responsabilitats i les tasques que inclou aquest temps són invisibles per a ells: les responsabilitats no es viuen com a pròpies; les tasques s'assumeixen i s'exerceixen sense la seva presència. A l'altra banda, però, les dones sí que són conscients de tot plegat. No és gens estrany que aquesta qüestió sigui motiu de conflicte dins la llar.

“Sí, sí. Tampoc ell n'és conscient massa. No és que ara em vulgui tirar floretes, però no tothom ho aguantaria. Ja t'ho dic jo, s'ha de viure. T'ho pots imaginar, però quan ho vius és bastant dur. Jo crec que això, i ara tiro cap a les dones, jo crec que un home això no... De vegades, li dic al J: 'M'agradaria que això ho fessis un dia només'. Perquè ell està sol amb els nens tot un dia [...]” (DJMC2)

Però les diferències en la identitat del pare i la mare no són casuals ni naturals, sinó socials. La seva existència s'explicaria pel contracte social entre gèneres que amaga el pacte social keynesià sobre el qual es construeix l'*estat del benestar* (Pateman, 1995). Com s'ha explica en el capítol quart, es tracta d'un pacte implícit amb conseqüències sobre la distribució dels temps i els treballs segons el gènere. Les seves bases apunten la plena disponibilitat i accessibilitat de la dona com a mare enfront de les contínues absències de l'home com a pare. Un pare que no s'està de manifestar el disgust de la seva situació, per bé que no es mostra interessat a desplaçar l'activitat laboral com a eix central de la seva vida.

“Sí que le da cosita esto de no poder estar con la niña, pero, como viene a comer a mediodía, no sé, la disfrutamos el fin de semana, bien!... ¿hay que trabajar, no?” (DJTC2)

És així que, mentre el temps de cura femení ocupa les vint-i-quatre hores del dia, el masculí s'associa als vespres i als caps de setmana. Les mares són el referent diari de

les criatures, la qual cosa implica assumir-ne la cura diària. Aquesta cura té com a escenari la setmana laboral en la qual s'han d'organitzar horaris escolars i laborals. En canvi, els pares són el referent del temps lliure i dels dies festius. Sens dubte, un escenari molt més relaxat, flexible i distès, un escenari on cal articular menys activitats alhora que es disposa de més marge de maniobra temporal. Per tot plegat, els homes gaudeixen de la part alegre del temps de treball de cura: la paternitat pot ser lúdica.

“Aleshores, ella està pues més per anar a portar-los a les tres. A les cinc i mitja els va a buscar, els hi dona el berenar, els dutxa, els arregla, mira la tele amb ells. Vull dir, els viu molt més ella.”(HJMC1)

“Depèn del dia també, però sí, a partir de les set quan jo arribo, normalment els banyo.”(HJMC2)

“Però bueno, algun dissabte ens hem anat, l'E estava cansada i jo he dit: «Pues mira, me'n vaig a fotre una pizza», i a les set i mitja, vuit estic a la primera pizzeria a la Fanalet, que tot són nens, però estem allà, no?”(HJMC1)

Malgrat que a les dones entrevistades de classe mitjana els sembli un privilegi, la vida quotidiana femenina emmascara la divisió sexual del treball, tal com s'evidencia amb la dimensió temporal de la cura. D'una banda, el temps de cura es destina a activitats diferents que elles mateixes valoren amb criteris diferents

“I... Però bueno, em treu molt de pes en quant a les nenes. Per exemple, si estem banyant doncs, per exemple, ell les banya i jo faig el sopar [...]”(DJMC1)

D'altra banda, elles assumeixen el gruix d'hores, la constància i la rigidesa de l'atenció a les criatures. La qual cosa, sens dubte, té efectes sobre el seu benestar quotidià, per exemple, entre altres coses, els manca temps per a sí mateixes.

“Aquestes tres hores, de nou i escaig que arribo a casa fins a tres quarts de dotze, és acabar de fer el dinar; arreglar la casa, perquè amb dos nens queda una mica tot enlaire; si s'ha d'anar a comprar, es va a comprar; si haig de fer algun encàrrec o el que sigui. I de seguida són les dotze. En tres hores gairebé no dona temps per fer res. Aleshores el vaig a buscar, li dono el dinar a l'A i al petit també. El migdia és bastant caòtic i estressant. A les tres el deixo, el porto a l'escola, que ara ho tinc molt bé amb l'escola nova que han fet, els barracons aquests, que estan molt a prop. Al migdia, quan arribo, a les tres i escaig, dedico una mica més de temps al petit i el poso a dormir. Al migdia sí que només tinc dues hores i a les cinc el vaig a buscar. Aleshores és netejar cuina, endreçar i si tinc que preparar alguna cosa ja per al vespre o si tinc una mica de temps per a mi. El poc temps que tinc per a mi és aquesta hora. Aquest dorm, però de vegades no vol dormir. Poder seure i fer migdiada fa molt de temps que no puc fer-ho. Per això et deia que el temps meu és zero.”(DJMC2)

La disponibilitat i l'accessibilitat de les dones pel temps de cura de les criatures són uns dels aspectes centrals que separen el temps de les mares del temps dels pares. Com apunta Zerubavel (1985), allò que més diferencia aquests temps és que els pares

es reserven temps propi, de no accessibilitat per als infants, mentre que el temps de les mares sempre és públic pels altres, d'accessibilitat per als infants i les seves necessitats.

“I ens hem estat tot l'estiu junts i tot..., passa que ara, aquesta última setmana, ell ha estat sol a la muntanya. Se n'ha anat a la muntanya. I jo també anava al meu aire, pensava: «Hosti m'agobiaré, sola, amb les dues nenes...» És que també, és que he tingut sort perquè m'ha tocat la loteria amb aquestes nenes!” (DJMC1)

La dona sempre és mare, l'home és pare quan pot. Ells tenen el privilegi d'escollir quan i com volen dedicar-s'hi; per a elles la cura és una càrrega rígida. I això, indubtablement, implica una relació de desigualtat entre els homes i les dones. Però elles han acceptat acríticament la naturalització de les responsabilitats familiars femenines. I ho han fet fins al punt que n'accepten els efectes perversos i negatius per la seva situació de poder dins la llar. El cas és que les absències paternes durant el dia són el que converteix aquesta figura en quelcom especial i més desitjat per a les criatures. És a dir, tot i que la dona és la cuidadora principal i l'home el cuidador secundari, la rutina de la presència maternal subestima la mare i l'encant de l'absència paterna sobrevalora el pare. Ells ho saben i juguen amb això.

“A mi, encara que ella em digui que no, però jo ho veig així, a mi em fan més cas a mi que a ella. Suposo que això és llei de vida, és normal, perquè em veuen menys, saben que un crit meu val més que els d'ella, no?, per exemple. Això és una cosa que ja et dius: «Ostres! pues mira, els teus fills et respecten i saben que el papa està a casa encara que no hi sigui», no?” (HJMC1)

Les mateixes dones sobrevaloren la implicació dels seus companys perquè la perceben com a voluntària. I subestimen el seu rol com a mares, que atribueixen més a trets individuals que no pas socials.

“M'entens? O, o juga molt amb les nenes. Vull dir, ell ho és molt més que jo. Ara m'he donat compte de que jo sóc com... Jo sóc la mare i la que com si diguéssim, la figura que intenta portar-les, com si diguéssim, pel bon camí no..., com dir-ho, com la persona teòrica. Vull dir, com molt... No sé com expressar-me... Que jo jugo, però, no sé, potser o els nois o en JR són com més juganers i ell és capaç de tirar-se al terra, rebolcar-se i agafar-la i fer-la empenyar i fer-li així, i al final s'ho passa teta i acaba agotada. Jo no, jo sóc més de: «Vinga va, pintem.»”(DJMC1)

Amb tot, no s'adonen que són les víctimes d'aquesta situació, de la mateixa manera que ho van ser les seves mares, tal com s'observa en els seus records d'infantesa on guarden un lloc especial a la relació que van mantenir amb els pares. Aquests records inclouen una imatge idealitzada de la figura paterna que les portava a jugar mentre la mare es quedava a casa.

“A casa el meu pare era un home molt carinyós, molt infantil que estimava moltíssim els seus fills i tota la canalla. Ens va donar una infància divina. Ara m'emocionaria, ara ja és mort, la meva mare queda com la meva mare, però el record més bo que tinc de tota la vida és el meu pare. Era un home d'aquells de la falda i explicar-nos contes i molt, molt..., i excursions. La mare llavors, com que hi havia la meva àvia, s'havia d'estar molt més a casa, i el meu pare amb les seves nenes perquè el meu germà va venir més tard.”(DJMC2)

A mesura que s'avança en la conversa, sorgeixen els costos que la maternitat té sobre la vida de les dones entrevistades. Tanmateix, aquests costos s'assumeixen perquè la cura té un horitzó finit i recompensa.

10.1.4. Quan la cura té un horitzó finit i recompensa

Un dels aspectes que millor es recull a les entrevistes és la plena consciència que les responsabilitats de cura dels infants tenen un horitzó temporal finit. I malgrat la importància de la maternitat en la identitat i el projecte de vida femení, sembla que les dones s'hi recreen perquè tenen la certesa que és una etapa passatgera de la qual es coneix el final.

“És la meva responsabilitat ara, en aquest moment. I va a caràcters; jo puc entendre que hi hagi dones que no ho puguin aguantar, perquè una mica marujilla et sent. Quan em ve això al cap, intento treure-m'ho. Estic fent una tasca, estic assumint la responsabilitat d'educar els meus fills, sé que això és temporal. Evidentment, tota la vida això no ho aguantaria, seria la primera [...]” (DJMC2)

Tant és així que, a vegades, fins i tot es desitjaria allargar la situació.

“Per això, quan vaig tenir aquest em va fer com molta pena dir: “Ah, ja és l'últim, l'últim bebè.” (DJMC2)

“No!... eso es lo que me frena! Pero que volver a pasarlo me encantaría y el ser tan bebé... ha pasado tan rápido, tan rápido!” (DJTC2)

Igual que la percepció de la maternitat està condicionada per la identitat social del pare i la mare, la vivència del seu horitzó, també. De fet, per als homes l'horitzó entra dins d'una continuïtat. En canvi, per a les dones suposa tancar un parèntesi que s'obre amb la sortida del mercat laboral. Aquesta obertura del parèntesi sol coincidir amb el permís de maternitat. Al capítol vuitè ja s'ha vist que aquest permís es pot allargar en funció de les condicions materials d'existència, amb reduccions de jornada o excedències.

“Perquè la maternitat no l'heu compartida? Bueno... No, no, no, no, perquè com que jo també demanava excedència. A la J vaig demanar..., cinc mesos d'excedència. Cinc mesos sense un sou... Déu n'hi do.”(DJMC1)

“Passa que igualment trobo que és molt poc quatre mesos. Vull dir, quatre mesos de maternitat és penós. I depèn de les teves possibilitats, pues, mira, t’allargues [...]” (DJTC1)

En el darrer fragment s’observa que els quatre mesos de permís es consideren insuficients. No es valoren negativament des d’un punt de vista organitzatiu, sinó des de la perspectiva d’unes mares que volen disfrutar de les seves criatures. Per tant, ara que moltes dones poden triar quan volen ser mares, el gaudi es converteix en la raó principal del parèntesi laboral. Cal pensar, però, que aquestes dones se senten pressionades per amortitzar al màxim aquest període com una contrapartida als costos laborals que a la llarga els pot generar, ja que cap d’elles no vol perdre la condició d’ocupada, font d’autonomia personal.

“No, voy contenta, sí. Voy contenta, voy contenta porque como la disfruto por la mañana, ya es, para mí, mi prioridad ahora es disfrutarla y estar con ella lo máximo. Sí, sí, y por la tarde unas horitas pues ya te digo que va bien, salir de ahí un ratito [...]” (DJTC2)

“Sí, jo ara, eh..., fa des de l’any noranta que estic treballant a l’escola d’educació especial d’aquí Mataró, l’Arboç. Lo que passa que era estic de baixa maternal i també me demanaré una excedència per poder disfrutar de la renacuaja? I..., i fa res, ja et dic, ara farà..., a l’octubre farà quinze anys que estic a la feina.” (DJMC1)

“I quan feia tres mesos o així que estava de baixa, vaig començar a espavilar-me i quan va acabar la baixa de maternitat me’n vaig anar a treballar.” (DJTC1)

“Per això el que et deia de la feina, que en part m’ha anat molt bé per trencar, per tenir un matí per sentir-me que sóc alguna cosa més i a nivell professional sentir-te també realitzat.” (DJMC2)

De la mateixa manera que passa amb la distribució del TDF, la flexibilitat laboral de les dones és l’argument principal dels entrevistats per justificar el parèntesi laboral femení front la continuïtat masculina. No obstant això, al darrere d’aquesta justificació cal llegir-hi, novament, el pes simbòlic del model familiar cap de família on la presència dels homes dins del mercat de treball es considera imprescindible.

“Em sembla que ni ho vam parlar. Teníem clar que l’agafava jo, per la seva feina. Potser si ell hagués tingut una feina en què hagués treballat en una altra empresa que no hagués sigut d’ell, que no hagués sigut un negoci propi, potser ens ho haguéssim plantejat. Però amb la feina que té no s’ho pot permetre, bàsicament perquè té ell l’empresa. El seu pare ja està jubilat, però està allà, la seva mare també està allà. Però a nivell econòmic, de comandes, tot això, ho porta ell. És únic i imprescindible.” (DJMC2)

És cert, però, que a les entrevistes es detecten algunes diferències de classe en relació amb aquestes justificacions. Genèricament, s’observa que els homes de classe treballadora preferirien que les seves dones abandonessin definitivament el mercat laboral o, en tot cas, que la seva presència es reduís al màxim per poder

atendre els fills i la casa²³⁰. Contràriament al que solien fer les generacions grans, les dones joves no obeeixen. Sigui per motius materials o per preservar la seva autonomia, renunciïn a quedar-se a casa per cuidar les criatures tal com van fer les seves mares. Algunes de les quals, mal estaria no dir-ho, treballaven en l'economia submergida dins de la llar. Així s'explicita en el fragment següent.

“De qué trabajaban tus padres? Mi padre, en fábricas aquí de M y mi madre, de labores de casa; cuando éramos pequeñas cosía en casa para criarnos.”(DJTC2)

“I a ell també li agradaria que no treballés, eh! A ell li agradaria que m'hagués dedicat..., però s'ha de ser realista. Que t'haguessis dedicat a...? Al nen i a la casa.”(DJTC1)

“No, no creo. Si fuera por mi marido hubiera pedido la reducción de 18. Pero seguiría trabajando 2 o 3 días y tendría que dejar comisiones. Porque entonces no voy a pagar un canguro para los martes. La reducción sería para estar yo con la niña. En el momento que murió mi madre, entre que pierdes a tu madre, estaba descentrada, no sabía cómo me iba a salir con los niños. No veía ninguna posibilidad. Me veía en un tubo. No quería la reducción, no quería dejar lo de comisiones porque no quería ceder en una cosa que me gusta. Y no quiero renunciar ahora que estoy centrada en esto.”(DJTC3)

La duresa que suposa el manteniment del patró patriarcal entre els homes joves de classe treballadora topa amb la subtileza del pare de classe mitjana, que veu en l'al·letament matern la causa que explica la major implicació en la cura de la seva dona.

“Va demanar un mes o dos mesos més d'excedència, permís sense sou, d'aquesta manera tampoc havíem de portar els nens petits a la guarderia i els podíem tenir una mica més temps, perquè també li donava el pit i el fet de donar el pit també condiciona molt els horaris i tot això. És fonamental, sobretot que abans molta gent donava el biberó, i era més fàcil que qualsevol lo pogués donar. El fet de donar el pit és més difícil. És bàsic i fonamental que ho faci ella.”(DJMC1)

En la mesura que aquesta pràctica suposa establir un vincle biològic amb el nadó pot alimentar, mai millor dit, alguns mites entorn de la maternitat.

“El meu fill el vaig criar cinc mesos, però la meva filla va mamar nou mesos. De capritxo. El meu fill va fer 3 mesos només pit i la meva filla va fer cinc mesos només pit. I a partir dels cinc, ja ho disfrutava jo, perquè sabia que no en tindria cap més, i em feia il·lusió i a la nena li agradava, doncs disfruta.”(HJMC2)

El cas és que l'horitzó temporal de la cura dels infants s'allarga tant com fills i filles es decideix tenir. Per bé que a mesura que creix el nombre de criatures, com és obvi, creixen els costos quotidians de la cura que, en última instància, afecten el benestar quotidià de la mare. Tal com mostren els fragments de text que segueixen,

²³⁰ En aquest sentit, cal recordar l'estudi elaborat per l'Instituto de la Mujer (2005) on es recull que un 45,8 % de la població enquestada pensa que és la dona qui hauria d'abandonar l'activitat laboral una vegada neix el primer fill/a.

si per al pare suposa una pèrdua de temps lliure, a la mare li comporta malestar quotidià.

“Però, en canvi, quan tens el segon, també depèn de com siguin els nens, això és molt important, però amb el segon ja no és tan fàcil que una persona sola se’n cuidi dels dos quan són petits. Diguem-ne que casi és necessari que hi siguem tots dos. Per exemple, quan teníem en Miquel podia anar a la piscina o a jugar a bàsquet amb els amics un dia concret. Ara és molt més difícil, no és tan fàcil, per lo que et dic, requereix més esforç tenir-los els dos petits. Han de créixer una mica perquè una persona sola se’n pugui cuidar dels dos. Ja et dic també depèn del cas. En el nostre cas són mogudets i per tant això s’accentua.”(HJMC2)

“Sí, és clar. A més va sortir un nano que de petit era molt bon minyó, però al tenir 1 any, va dir ahí estoy yo i Déu n’hi dó. Llavors va néixer la nena i jo em trobava molt agobiada amb el nen, m’ho remenava tot i feia enfadar la nena. Els primers cinc anys potser van ser els més durs.”(DGMC1)

Tot i percebre la maternitat com una etapa desitjada i escollida, la pràctica quotidiana ofega moltes mares, sobretot, durant el període de baixa o excedència en què veuen com se’ls redueix la vida al món dels nadons. I ho fa fins a tal punt que troben a faltar les relacions adultes i, principalment, el temps per a elles mateixes.

“Més que per fer esport, pel meu temps. La necessitat de tenir el meu temps, relaxar-me una mica No és tan per fer esport com perquè és una hora en què estic sola, nedo, no depenc de ningú. Trobes a faltar una mica això. Ho haig de començar, em costa arrencar... Ahir hagués pogut anar, però estava tan cansada. També és l’esgotament que portes de tot el dia depenent dels altres i amb aquest ritme. Al vespre, el que tens ganes és d’estar tranquil i descansar. Però sé que ho haig de fer per salut.”(DJMC2)

Algunes mares parlen com si la situació de dependència s’hagués invertit: elles depenen del ritme dels fills i filles, per tant, perden el control del ritme personal. En aquest sentit, cal afirmar que la trajectòria de la vida quotidiana s’ordena en funció del temps de cura dels infants. La quotidianitat de les mares és en funció de la mediació que elles mateixes fan del temps dels altres i, especialment, de les càrregues rígides. Per aquesta raó a través de dites càrregues es fa evident la màxima expressió temporal del paper de les dones dins la llar: temps dedicat als altres.

“També és l’esgotament que portes de tot el dia depenent dels altres i amb aquest ritme. Al vespre, el que tens ganes és d’estar tranquil i descansar.”(DJMC2)

“Hay muchos sitios que no puedes ir y muchas cosas que no puedes hacer cuando son tan pequeños. Te vas a dar una vuelta a la Maquinista pero enseguida se cansan, se ponen burros. No puedes entrar en la mitad de los sitios porque lo tocan todo, tiran los muñecos del aparador.”(DJTC3)

En algunes ocasions diuen que no poden més, però de seguida tornen a justificar i recordar les coses positives i sobretot la situació de privilegi que els permet gaudir dels seus fills.

“Pues, sí!..., la verdad es que sí..., entonces ya no tienes ni un momento para nada... pero bien ha sido buena..., muy buena!..., ha sido muy buena desde que nació!...” (DJTC2)

“Yo no tengo momentos de descanso. Durante 5 años, prácticamente las 24 horas pendiente. No me quejo, es muy bonito. Este verano vino un cuñado y nos fuimos al cine. Hacía 4 años que no íbamos al cine. Y antes, cuando estaba mi madre, tampoco lo hacíamos. Sólo una vez fuimos al cine. La verdad es que no dejo a mis hijos con alguien para yo irme por ahí. También se me han quitado las ganas. Supongo que también me voy haciendo más mayor.” (DJTC3)

Però el que és comú entre totes les entrevistades és el caràcter sincrònic del temps dedicat a la cura de les criatures i, consegüentment, la influència que exerceix sobre la resta de temps socials. Principalment, perquè sempre hi és present quan s'assumeix el paper de cuidadora principal. Així ho revelen les següents cites.

“Estaré pensando si los niños duermen bien, mil cosas. Haces más vida social con la gente que tiene hijos porque llevan el mismo estilo de vida que tú: a las 8 en casa...” (DJTC3)

“«Jo sé per què ens n'anem a sopar», quan el deixàvem, perquè el mòbil a la taula, clar, també... sonar el mòbil..., si et sonava per algo ja estaves..., i tota la nit parlant del nen, pues per això agafem el nen, ens n'anem a casa, sopem i...” (DJTC1)

Aquesta sensació de saturació que manifesten moltes mares durant el període de baixa per maternitat la suporten perquè saben que és passatgera, que la reincorporació al mercat laboral retornarà la normalitat. I aquest és un element clau per entendre les diferències entre el temps de cura dels infants i el temps de cura dels adults dependents, aspecte que es tracta amb més detall a l'apartat següent.

“Ara ja començo, el meu cap, vaig molt esgotada i tot, estressada perquè no tinc temps, vaig molt de cul, però el meu ja comença a sentir-se, com que d'aquí a poc disposaré de temps per a mi. I ara ja tinc molt clar que no, perquè començo a veure que ja respiraré d'aquí un temps... ‘No’, ara ja començo..., a disposar de molt temps. Sí, perquè anar a treballar és temps per a mi, encara que... Saps què vull dir?” (DJMC2)

Al costat de la finalització de la baixa o l'excedència, l'escola forma part de l'horitzó temporal de la cura. Òbviament, cap d'aquests dos factors suposa la desaparició de les responsabilitats de la cura, però sí que faciliten una certa estabilitat a l'hora d'organitzar el temps de cura. Durant els primers mesos, o anys, la quotidianitat de la mare és esgotadora, rígida i pendent de la dels altres, entre les quals hi ha la del pare, que segueix pivotant sobre el mercat laboral. En el moment en què les

criatures van a l'escola, que sol coincidir amb la reincorporació de la dona a la feina remunerada, és molt més fàcil organitzar aquesta quotidianitat.

“Clar, com que la J ja m’anava al cole, me n’anava al casal, pues em podia permetre el anar a la piscina. Que sí que me la podia endur i que ja et dic que d’allò, però també necessito temps per a mi.”(DJMC1)

“El vam apuntar al G i va entrar amb catorze mesos, quinze, quinze mesos en Jordi. Catorze? Catorze mesos en J, i el G que ens ha entrat ara amb tretze mesos, o dotze i mig o tretze, sí. Aleshores, els vam entrar amb l’aspecte d’això, de que dius: «Bueno, pues al menos...»Aleshores vam dir: «No, posem-lo ja, l’apuntem ja i anem-hi.» I aleshores va ser quan l’E pues ja es va poder començar a muntar un horari, anar a buscar el nen. Li va donar el pit durant... Però, bueno, això és la maternitat, no?”(HJMC1)

“Els nens encara són petits, tot el tema d’horaris i tot això és encara canviant, estem en un estat transitori, encara no hem arribat a un estat estacionari de dir, cada any és el mateix que l’any passat. Cada any canvien coses encara, pel fet que són petits i així, i per tant no sé què passarà en un futur, quan la cosa s’estabilitzi, sempre hem ajustat, sempre anem ajustant.”(DJMC2)

És molt probable que, aleshores, canviï la percepció del temps i s’ampliï de nou la identitat de les mares.

“Si estigues treballant, els dedicaria el temps amb una..., no em surt la paraula, una energia i amb un estat físic i mental diferent. Potser seria de més qualitat. Perquè ara vaig tan estressada, tan esgotada, que, clar, de vegades estic nerviosa i... M’entens?...Jo crec que quan estigui treballant quaranta hores i tots dos ja estiguin a l’escola... Serà una etapa maca també, perquè estaré fent una cosa que m’agrada, que m’omple i, a la vegada, també m’omplirà molt seguir fent de mare. No sé si entens el que et vull dir?” (DJMC2)

10.1.5. El suport al temps de cura dels infants: entre l’obligació moral de la cura i els recursos materials

Un dels aspectes que més ha canviat en els darrers anys és l’augment de les demandes de serveis d’atenció als infants de zero a tres anys. De moment, aquesta demanda s’ha atès amb una tímida ampliació de l’oferta pública d’escoles bressol i un generós creixement de l’oferta privada que inclou les guarderies tradicionals i les ludoteques. Però aquesta demanda es contradiu amb les preferències manifestades per les persones entrevistades: mares i pares prefereixen tenir els fills i les filles a casa durant els primes mesos i anys. Les mares volen gaudir d’aquesta etapa i als pares ja els està bé. Si bé cal tenir en compte l’obligació moral de la cura que les dones han interioritzat des de la infància i que, sens dubte, condiona les preferències femenines.

“Sí!..., por disfrutarla, y, cuando ella empiece el colegio ya..., porque ahora es muy pequeña!..., y pensé: ‘voy a disfrutar, que esto solo pasa todo una vez o dos en la vida!’... sí..., sí!...” (DJTC2)

A més, cal considerar la influència de dos trets característics de l’escenari català: la debilitat de l’*estat del benestar*, si es compara amb el model escandinau, i el context cultural de tradició familiarista. Ambdós explicarien, en bona part, per què, en un època en què les parelles joves de doble ingrés exploren nous estils de vida, es contínuament recorre a la xarxa familiar a l’hora de cercar suport per a la cura dels infants. El cost econòmic de l’oferta de mercat i la manca de serveis públics converteixen la família en general i les àvies en particular en el recurs més utilitzat per les mares i pels pares joves.

“La iaia, la sogra, la mare, o una canguro, t’ho has de fer com pots.”(HJMC2)

“I després lo que vam tenir que començar és anar fent, pues, lo típic: iaia amunt, iaia avall, o el duia a la botiga.”(HJMC1)

“La niña la llevo a casa mi madre que vive aquí cerca y, entonces me voy al trabajo, entonces ella me puede llamar o subir en cualquier momento porque todo está muy cerca..., hasta las 8!..., porque a las 8 la voy a buscarla y venimos aquí y nada! [...]” (DJTC2)

Fins i tot els homes i les dones que encara no són pares i mares, però que es plantegen tenir criatures, pensen en el recurs de la família com l’opció que els permetrà tirar endavant el seu projecte de vida.

“Perquè les dones ara treballen. Abans no treballaven! Ara els dos treballen i els nens els han de carregar els avis. Des de que la dona ha entrat al món laboral, qui se’n encarrega durant aquella època que estan els dos treballant? És així, i a més el nivell de vida ha pujat tant que es necessiten dos sous pràcticament. Fes-te’n càrrec que ja ningú no vol renunciar a ser relativament independent. És que és impossible, tu ho veus també, no? Si hem de treballar els dos és impossible. Fins i tot tenint les tardes més o menys lliures? Sí, però igualment no pots, també treballes, has de tirar dels avis perquè els horaris no coincideixen.” (HJM1)

“Jo tinc la sort que tinc els meus pares molt a prop, que són molt joves, no tindrà la possibilitat de ficar el meu fill en una escola bressol des del principi ni res. Perquè això sí que ho hem parlat, els meus pares i jo, i l’A, que ells estan disposats a fer-se’n càrrec, fins que nosaltres diguem, ‘ei, ja està’, que això és una sort, també. Perquè també les escoles bressol també és una despesa, i tan petits a mi em fa una cosa.”(DJM1)

És cert, però, que dins d’aquest context, cal aprofundir en les condicions i les percepcions concretes de les parelles. És així com la citació següent posa de relleu la influència de les experiències personals en el moment de prendre una decisió.

“Però també penso que aquest petit, com que hem tingut una mala experiència amb la guarderia... l’A no va entrar a la pública, va anar a la privada, i les guarderies privades són gairebé totes negocis, un negoci econòmic; contracten

poc personal, males condicions, i els nens no estan igual d'atesos que en una pública. Per aquesta mala experiència, hem dit: 'tampoc li passa l'edat, té un any'. L'any que ve sí que volem que vagi a la guarderia, perquè ja li convé, en dos anys és diferent. Però si aquest any ho podem compaginar així, un dia a la setmana jo treballo, però pot estar amb la meva mare i el meu pare, ja és diferent."(DJMC2)

D'altres casos, com ara el d'aquesta dona treballadora, basen la decisió final en un càlcul purament econòmic.

"Porque trabajo dos días y tampoco me soluciona tanto. Los miércoles, si la dejara en la guardería, la tendría que dejar a comer y por lo menos hasta las 5 o las 6 de la tarde, que mi padre los podría cuidar. Porque por las tardes la cuida mi padre y por las mañanas la canguro. Y los martes también la tendría que dejar a comer y hasta las 5 de la tarde. Eso es una pasada. Además dos días en la guardería no me la cogen, ya lo pregunté, tendría que ser todos los días. Y entonces por esos dos días y con la comida me salía por 250 o 300 euros. Es que te sale más a cuenta hacerte una reducción de jornada, hacerte el horario compaginado con tu marido. O sea que la llevo esos dos días con la canguro. Es una persona que ella ya conoce, al haber estado con mi madre. Me cuesta 100 euros. Estoy muy contenta. Tiene más confianza y es una persona solo para ella. La lleva al parque, la lleva a pasear, le da de comer, el trato es más personal. La guardería municipal de acceso 25.000 pesetas. Me parece una pasada. Y yo puedo estar los otros días con ella."(DJTC3)

Finalment, també cal tenir present la influència d'un entorn familiar que mostra la seva disponibilitat per fer-se càrrec de la cura dels infants, com ara aquesta entrevistada que explica com al final preval la voluntat de l'àvia, segurament portadora d'un patró cultural de fortes arrels familiars.

"La mare de l'A, jo no en puc tindre queixa, perquè jo, quan me'n vaig anar a treballar, jo volia posar el nen a una guarderia, no? Que si en tinc un altre, ho faré -la veritat-, però bueno, i ella: «Que no, que no, que no», i el tenia ella. Els meus pares no podien." (DJTC1)

En definitiva, un conjunt de situacions i raons que permeten entendre per què el recurs de suport a la cura més usat durant els primers anys de les criatures és el que ofereix la xarxa familiar en general i les àvies en particular.

"Por la mañana si mi mujer trabaja, o sea, esta semana que no trabaja, que va de tardes, se queda con ella por la mañana, luego a mediodía cuando terminamos de comer, ella empieza a las tres, la llevamos al trabajo, nosotros y entonces llevo a la niña a mi suegra, que se ha quedado sin trabajo y entonces la llevamos a ella. Se queda con ella hasta las siete que yo voy, y entonces me la llevo yo para casa. Y eso, la niña no va a la guardería."(HJTC2)

Per a les àvies, d'entrada és una satisfacció i els fa il·lusió fer-se càrrec dels néts i les nétes, fins al punt que renunciïn a parcel·les de la seva vida per estar disponibles i accessibles sempre que se les requereixi.

“Jo, el dimarts a la tarda, el dedico als meus néts. Jo vaig..., ajudo a la meua filla, i els hi vaig a buscar a la guarderia, els hi banyo i els hi dono el sopar. Perquè m’agrada, estic amb els nens i aixís ella, pues també té una tarda que..., té una tarda a la setmana que treballa i si no, la pot organitzar per fer el que vulgui.”(DGM1)

“Sí, bueno, ara ja ha anat a la guarderia, als dos anys i mig ja la porta a la guarderia perquè la nena ja un terremoto i aleshores ja han d’anar perquè les iaies ja no podem. I ara ja tornarà anar a col·legi, i al col·legi ja hi tornarà la setmana que ve. Pues a les tardes, a les 5 ja plega i aleshores he d’anar-la a buscar, em cuida una mica d’ella, ve la seva mare, se l’emporta i les tardes ja si estic amb ella, m’omple molt.”(DGTC1)

Però a mesura que passa el temps, i les demandes de suport són contínues, comencen a sorgir els costos quotidians del suport a la cura que, en última instància, afecten el benestar quotidià d’aquestes dones adultes. Unes dones que assumeixen la responsabilitat del temps de cura per segona vegada a la seva vida.

“Però cansa, esgota. Hi ha avis que estan esgotats i ho comprenc. Jo aquests 15 dies que la vaig tenir, vaig acabar ben esgotada. Entre el calor i una cosa o una altra..., estava molt il·lusionada de tenir-la però vaig acabar esgotada.”(DGTC1)

Per això, aquesta entrevistada, que exerceix de treballadora social, explica que ha procurat definir i delimitar la seva disponibilitat. Tot i així, dubta de la seva capacitat de mantenir el que teòricament li sembla el més adequat. Novament, sorgeix aquesta esclatxa entre el discurs i la pràctica quotidiana.

“Perquè llavors hipoteques... A vera, jo he hipotecat moltes tardes, eh?, amb els meus néts. I ella sap que qualsevol cosa que té: «Mare!...» Però és quan és una necessitat que es té que quedar a treballar a Barcelona: «Em pots anar a buscar la nena a la guarderia.» Pues, jo hi vaig, i encantada de la vida, eh? Però per sempre no ho sé, no ho sé, eh? T’estic dient una cosa que potser si m’hi trobés, potser ara t’estic dient que no i llavors ho faria com una bleda (Riu).”(DGM1)

És cert, però, que a les entrevistes es recull la preocupació d’algunes dones respecte de l’abús que fan dels seus pares a l’hora de gestionar la cura dels seus fills i les seves filles. Elles mateixes són conscients dels costos quotidians que el suport a la cura genera als avis i a les àvies. Fins al punt que cerquen altres alternatives.

“És que no podien fer res! Sempre estaven lligats amb el nen, sempre. I ara, per lo menos..., jo truco al vespre i no hi són mai!: «Pues no, ens n’hem anat a donar una volta, ens...», estan fent lo que tenen que fer! No lo que feien.”(DJTC1)

“Por ahora le gusta, sobretudo cuando mi mujer va de tarde a trabajar, porque como la niña yo se la dejo a las tres y a las tres y media se duerme la siesta hasta las seis, representa que está con ella una hora y media y no le da mucho jaleo. Hoy sí que le está dando jaleo. Y cuando está todo el día con ella sí que le da jaleo.”(HJTC2)

“Però que tinguis que aguantar lo que tindria que fer un altre, doncs, no. «Llavons», clar, en sortir-me l’oportunitat de canviar i «poguer» estar totes les tardes amb ell, doncs..., ho vaig fer per mi i ho vaig fer pels meus pares.”(DJTC1)

“Aquest, l’havia de deixar més temps amb els meus pares i tampoc volia carregar-los.”(DJMC2)

Igual que les seves filles, moltes mares es mostren comprensives amb les circumstàncies en què es troben. El que no recorden és que algunes d’elles van viure situacions similars sense comptar amb tan de suport i recolzament dins la família.

“Mira, jo durant una temporada... Jo a la meua filla l’he ajudat, perquè la meua filla també està fent la tesi i va fer oposicions -ella treballa a la Generalitat-, va fer oposicions.”(DGM1)

El relat que segueix és un bon exemple d’aquesta manca de consciència de les dones grans entrevistades sobre les dificultats que va comportar, en el seu moment, la cura de les criatures. Naturalitzen el seu passat mentre es preocupen pel present de les seves filles, per bé que aquest dista ben poc de la situació que elles van viure. Primerament, l’entrevistada es fa ressò dels obstacles amb què es troba la seva filla a l’hora de combinar la feina amb la cura de les criatures i, posteriorment, es refereix a la seva pròpia experiència.

“I això que deia, van molt estressats. Segons qui, si treballes aquí a Mataró encara t’ho pots anar..., però si treballes a Barcelona, han d’anar a les set del de matí i tornen a les nou - quarts de deu del vespre. Com es poden refiar d’una criatura, com ho poden pujar una criatura. Això ho trobo una mica exagerat. Però és clar, la feina condiciona, perquè no es troben feines al ‘puestu’ que tu vols, has d’anar en un altre ‘puestu’ i això trobo que el jovent ho teniu una mica negra. A part, també, perquè nosaltres ens ‘aconformàvem’ amb ‘menus’, ‘oju’. I ens quedàvem sempre més aquí, o al ‘menus’ la meua visió era aquesta, no de tanta expansió.

[recordant el seu passat]

Jo tenia 22 anys. Llavors aquí jo ja no podia venir perquè jo m’havia de dedicar a la meua criatura i aleshores va venir ma germana com a suplent, i llavors jo ja em cuidava de la criatura perquè és clar, no tenia ningú més. La meua mare treballava, la sogra vivia a Barcelona i aquí és clar si podia anar fent i desfent..., després tenia 9 mesos aquesta nena i em vaig tornar a quedar embarassada i ja vaig veure que la cosa havia d’anar seguida així i doncs mira estava casa amb tres criatures, el meu marit se n’anava a les 7 del matí i tornava a les 10 quarts 11 del vespre i jo tota sola amb les tres criatures i 25 anys que tenia.”(DGTC1)

Més enllà de les àvies, i els avis en menor mesura, cal parlar de la percepció que algunes dones tenen del temps del pare com un recurs més de suport a la cura. El que pot semblar un cas extrem es repeteix en diverses entrevistes, les quals posen de manifest les desigualtats que genera la cura dels infants. En cap cas aquesta situació no es percep o es valora en termes de desigualtat de gènere, sinó al contrari, es reconeix l’esforç del pare per quedar-se els fills i les filles. Tanmateix, ja s’ha vist anteriorment que quan el pare es fa càrrec de les criatures, el més probable és que la mare estigui fent altres tasques de la llar.

“Però bueno, clar, almenos, amb qüestió de les criatures, d’entretenir-les, de qualsevol cosa, petites coses, sí que ho fa.”(DJMC1)

“Si ella trabaja voy yo con la niña y mi suegra, que también aprovecha y se viene con nosotros. Los viernes nos vamos a comprar al Carrefour. Que trabaja ella, pues nos vamos yo, mi suegra y la niña. Y aprovecha y compra mi suegra también. Las cosas como son. Y si no trabaja, pues viene con nosotros. Y los sábados son para disfrutar. Se acabó. Mi mujer limpia de lunes a viernes, el rato que se levanta que la niña está entretenida, va limpiando. Si no yo paso el trapo sólo, un poquito, porque no se me da maña.”(HJTC2)

En darrer lloc, cal parlar del que es podria considerar suport a la cura indirecta; un suport que es concretaria amb el servei domèstic contractat per les tasques de neteja i manteniment de la llar. Com és obvi, aquest recurs surt a les entrevistes de persones de classe mitjana. És pensat com un recurs per alleugerir el volum i la càrrega de TDF a fi de disposar de més temps per a la cura dels infants. Tal vegada, convé recordar que en tots els casos analitzats és l’home qui el proposa seguint la tendència esmentada en el capítol anterior.

“I al final, en JR va dir: «Jo no t’ajudaré», diu -perquè a ell tampoc li agrada-, diu: «Agafem una dona de fer feines. Tu tot el dia m’estàs dient que no, dic, però agafem-la.» I jo vaig pensar: «Vols dir?» Oh, mira, escolta’m, perfecte. Ara no, no estic agobiada per la casa, cosa que abans m’agobiava molt i si no la «tinguessi», ara encara suposo que m’agobiaria més perquè ara tinc dos criatures.”(DJMC1)

10.1.6. El temps de cura dels infants: nou conflicte quotidià?

L’aparició de les responsabilitats de cura dels infants en les parelles de doble ingrés és un fet que, sens dubte, repercuteix en la quotidianitat de tots dos membres. En els apartats anteriors ja s’ha vist com les repercussions quotidianes en l’àmbit personal tenen clarament la marca de gènere. Cal afegir-hi les repercussions sobre la vida en parella, les quals encara que siguin òbvies, no són menys importants.

Tanmateix, el que crida l’atenció a les entrevistes és l’absència d’una negociació explícita respecte de l’atribució de les noves responsabilitats i, per tant, el risc d’accentuar les desigualtats que s’arrosseguen amb la vida en parella sense càrregues rígides. La novetat i la provisionalitat de les primeres setmanes o l’excés de confiança amb el compromís de l’altre són aspectes que expliquen la manca d’una distribució manifesta del TDF. Per tot plegat, de bon principi es funciona segons el que es considera un repartiment natural i lògic, per bé que basat en la identitat social de la mare i el pare. O el que és el mateix, amb un rerefons que dibuixa la divisió sexual del treball. El problema per a aquestes parelles és que, molt

probablement, aquest repartiment inicial ja no es revisa o, quan es vol fer, resulta més difícil de negociar. En la mesura que aquesta revisió i negociació arriben tard, creix el malestar quotidià de la dona. Aleshores, en alguns casos, apareix el trencament de la parella en l'horitzó.

En aquesta situació, es poden produir els dos conflictes descrits per Bimbi (1999), ambdós deutors de les relacions de poder entre gèneres. El primer gira entorn de les diferències en el reconeixement de necessitats a l'hora de conciliar. Unes necessitats que varien entre homes i dones que es troben en una mateixa situació familiar, i que s'expliquen per les actituds, les percepcions i les responsabilitats vinculades a l'experiència masculina i femenina dins i fora de la llar. El segon tipus de conflicte emergeix al voltant de les expectatives d'homes i dones vers la divisió familiar del treball. Les seves conseqüències s'emmotllen en funció dels règims de benestar. Als països del sud –on el model cap de família hi és fort i les provisions de l'*estat del benestar* dèbils– suposa un augment de divorcis i una disminució de la natalitat. En canvi, als països del nord –on sembla que el model cap de família perd pes i l'*estat del benestar* hi és més fort– es dona un augment de les mares soles.

Les entrevistes realitzades no inclouen el perfil necessari per poder aprofundir en els tipus de conflicte que destapa el temps de cura dels infants. En canvi, però, permeten detectar una nova escletxa entre el discurs i la pràctica. Els homes manifesten la seva voluntat de col·laborar, però ara, a diferència del TDF, tenen molt clar que hi ha responsabilitats exclusives de les mares; responsabilitats que són vistes com el fruit de la vocació maternal de les dones tot naturalitzant desitjos i habilitats.

És així que, passada la provisionalitat dels primers mesos, quan tots dos membres de la parella tornen a estar presents en el mercat laboral, es corre el risc de mantenir les dinàmiques establertes segons l'instint maternal. És en aquest moment on caldria revisar el pacte a fi d'evitar la reproducció de l'assignació de responsabilitats quotidianes vigents durant els primers mesos de vida de la criatura. El problema és que el caràcter implícit d'aquest pacte inicial dificulta la renegociació i, conseqüentment, s'imposa la inèrcia a l'hora d'organitzar la vida quotidiana. Amb el pas del temps, la inèrcia es pot convertir en hàbit i en pauta de comportament. Per tant, es perd l'oportunitat d'establir i inventar un nou model de convivència, diferent del de les generacions anteriors, que es reconeix com a desigual.

Toti i que la cura com a treball segueix recaient majoritàriament sobre les dones, es detecta un canvi generacional en la presa de decisions al voltant de l'educació de les criatures. Els pares i les mares joves de classe mitjana comparteixen i prenen conjuntament les decisions que fan referència a les filles i fills. Sobretot, pel que suposa de transmissió d'un patrimoni cultural i simbòlic en què homes i dones volen ser presents i participar. Aquest fet sovint implica l'aparició d'un pare absent en les altres tasques de la cura de les criatures. Una tendència que es manifesta com a més tímida entre la classe treballadora on la dona segueix, en bona mesura, com la màxima responsable de tots els àmbits que tenen a veure amb les criatures. Tanmateix, per a les dones, el fet de compartir la dimensió educativa de la cura es pot percebre com una interferència masculina inacceptable atesa la pèrdua de monopoli femení que això suposa. En aquest cas, de nou apareixerà el risc de veure com es difuminen els canvis en el discurs de la generació jove els quals, encara que insuficients i incipients, no deixen de ser canvis. Per tot plegat, sembla possible afirmar que entre la generació jove ha disminuït la quantitat de temps de cura en la mesura que es tenen menys criatures i que arriben més tard, però sembla haver augmentat la seva càrrega simbòlica. Aquest increment comporta més satisfaccions però, també, més frustracions i malestar per a les dones.

10.2. El temps de cura dels adults dependents: sobrevingut i incert

Si, com s'ha vist a l'apartat anterior, el temps de cura dels infants és escollit i amb un horitzó temporal finit, el temps de cura dels adults dependents es caracteritza per ser sobrevingut i amb un horitzó temporal incert. És així com la dimensió temporal permet evidenciar les diferències entre ambdós tipus de cura. Aquests són aspectes diferencials de cabdal importància a l'hora d'analitzar el benestar quotidià, en especial el de les persones cuidadores. Les condicions, costos i recompenses de la cura dels adults dependents no tenen res a veure amb les condicions, costos i recompenses de la cura dels infants: el temps de cura de les persones adultes dependents emergeix com un dels factors centrals del malestar quotidià. Principalment, perquè les persones que proporcionen benestar quotidianament ho fan, molts cops, a costa del seu propi malestar. I aquí, en la procuració d'aquest benestar, el protagonisme femení és aclaparador.

10.2.1. Entre l'obligació moral de la cura i la responsabilitat familiar

La família és la principal responsable de la cura de les persones dependents. Al darrere d'aquesta realitat, constatada a les entrevistes, cal llegir-hi una debilitat de *l'estat del benestar* i una empremta cultural de tradició familiar que reforça l'obligació moral de la cura. Com s'ha dit en l'apartat anterior, es tracta de dos trets característics del règim de cura català equiparable amb la resta de països del sud de la Unió Europea (Sarasa-Moreno, 1995; Sarraceno, 1995; Ferrera, 1996; Adelantado *et al.* 2000). D'una banda, malgrat les recents iniciatives legislatives²³¹, cal parlar dels dèficits de l'estat vers les polítiques de protecció a la dependència i suport a l'autonomia personal. De l'altra, cal recordar la importància d'un imaginari social que veu la família com el màxim referent en matèria de cura. Un imaginari que, sens dubte, condiona la identitat social de la persona cuidadora la qual assumeix, amb més o menys resignació, la responsabilitat sobrevinguda. De fet, la identitat social del cuidador/a varia segons els vincles familiars que el lliguen amb l'adult dependent. És així com s'identifica l'esposa, el marit, la filla o la jove cuidadora, entre altres possibilitats.

Seguint la perspectiva emprada en els capítols anteriors, l'objectiu bàsic en aquest cas és analitzar el pes dels factors biogràfics i estructurals sobre el temps de cura de persones adultes dependents. Més concretament, es vol aprofundir en el coneixement dels perfils socioestructurals que hi ha al darrere de les identitats socials de les persones cuidadores, a fi de recollir les seves experiències i significacions subjectives entorn del temps dedicat al treball de cura. I, en última instància, mesurar els costos negatius que aquest temps comporta per al benestar quotidià. Per aquesta raó, es compta amb el relat de dones i homes amb càrregues rígides. És prou sabut que, majoritàriament, la responsabilitat principal d'aquestes càrregues recau sobre les dones; tanmateix, s'ha considerat oportú analitzar què passa quan un home es veu obligat a assumir la cura d'una persona dependent²³².

En qualsevol cas, totes aquestes persones tenen un denominador comú: sempre pensen que estan fent el que toca, que estan complint el seu deure moral. El rerefons d'aquest denominador comú és la interiorització d'un patró cultural que

²³¹ En aquest sentit, cal citar la *Ley de Promoción de la Autonomía Personal y Atención a las personas en situación de dependencia* (39/2006) aprovada el 14 de desembre del 2006 pel Congrés espanyol i l'*avantprojecte de Llei de Serveis Socials de Catalunya*.

²³² La dificultat per trobar homes d'aquest perfil a l'hora de fer les entrevistes constata l'excepcionalitat d'aquestes situacions. Un fet, per si mateix, prou significatiu per l'anàlisi empírica.

suposa percebre la cura del familiar dependent com una responsabilitat pròpia. En la mesura que les persones es consideren responsables, senten l'obligació moral de complir i, alhora, procuren evitar el sentiment de culpabilitat, un sentiment que persisteix més o menys conscientment.

El fet d'entrevistar distints perfils de persones cuidadores ha permès evidenciar aquest denominador comú que les identifica. A totes les entrevistes es posa de manifest, d'una manera o altra, l'obligació moral de la cura. Alguns exemples són:

L'home que cuida l'esposa malalta d'alzheimer:

“O pots pensar que la teva obligació és tenir-ne cura perquè és la teva dona i que l'estimes sigui un vegetal o la persona més maca del món [...]”(HGMC2)

La dona que cuida el marit tetraplègic:

“Igual seguí trabajando ahí, pero... El regidor me había dicho que no me preocupara, que me daría el horario que necesitara para poder estar con la [...] de mi esposo, pero yo siempre predije, desde el primer día del accidente: 'Hoy fue mi último día de trabajo.' Siempre lo tuve clarísimo.”(DGMC3)

L'home que cuida l'esposa malalta d'esclerosi múltiple:

“Hay un cambio total, de la noche a la mañana. Entonces, bueno, pues te tienes que mentalizar y decir: «Bueno, pues tengo que cuidar a esta persona, que es mi mujer.» Lo mismo que si me hubiese ocurrido a mí, yo creo que ella me hubiera tenido que..., que atender.”(HGTC1)

La dona que cuida dels seus pares i de la seva sogra:

“Això altre t'ho haurien de valorar els altres. Tu ho fas perquè ho has de fer.”
(DGMC1)

Ara bé, més enllà d'aquest tret comú entre les persones cuidadores –fruit, com és precís recordar, del procés de socialització que legitima un imaginari col·lectiu construït al voltant de l'ètica de la cura– cal explorar les condicions sota les quals s'assumeix la cura. I aquí, de nou, el gènere i la classe social són la clau de volta per entendre i explicar l'assignació del paper de cuidador/a entre els membres de la família.

Pel que fa al gènere, a les entrevistes s'observa que tots els homes entrevistats de la generació gran amb responsabilitat de cura responen al perfil del marit cuidador. Tots ells han assumit el paper de cuidadors en una situació extrema: quan la relació de parella es converteix en una relació de dependència. De manera que, si decideixen continuar al costat seu, l'única alternativa que els queda és convertir-se

en el responsable màxim de l'atenció i cura que requereix l'esposa dependent. Encara que la nova situació els suposi contradir el patró cultural que venia definint el seu projecte de vida masculí. Un patró que, en tant que homes, els enfocava a l'esfera pública i els considerava els responsables principals de portar diners a casa. Per molt que ells no ho percebin, el rerefons cultural del model familiar patriarcal persisteix en el seu discurs.

“Por lo demás pues no me ha costado mucho trabajo en el sentido de que yo los bares no los..., ni he..., o sea, prácticamente soy hombre de casa, me gusta la casa y no me gusta fuera. Yo estoy más a gusto en mi casa, que no afuera... Cuando ella estaba trabajando y tenía que hacer las cosas de casa y todo esto, pues entonces me decía: «Pues salte tú y te vas dando un paseo.» Digo: «No, si salimos los dos bien, si no, no.» «¡Oh! Pues yo tengo mucha faena aquí.» Digo: «Bueno, pues yo me entretengo en casa haciendo pues lo que sea.»” (HGTC1)

En canvi, quan la persona dependent no és la pròpia parella, en tots els casos analitzats la responsabilitat principal recau sobre una dona. Una dona adulta que, a diferència dels homes de la seva generació, assumeix la cura de familiars menys propers. I ho fa de forma natural, sense qüestionar el procés implícit i les relacions de poder a través del qual se li ha assignat el paper de cuidadora amb tota legitimitat. En aquest cas, les circumstàncies són favorables al que preveu el patró cultural present en els imaginaris d'aquesta generació, és a dir, l'obligació femenina de la cura dels familiars. Tal com apunta Durán (2006), el perfil social del cuidador/a que constitueix el suport bàsic de l'*estat del benestar* espanyol és: una dona entre 50 i 60 anys amb dificultats econòmiques, sense ocupació –o, si la tenia, l'ha abandonat–, que dedica una mitjana de 40 hores a la setmana a la cura de la persona dependent; una responsabilitat que assumeix quasi en solitari, que s'allarga durant molts anys i que té conseqüències sobre el seu benestar –com ara, patologies diverses, manca de temps i por respecte el futur.

El resultat de tot plegat és que en la vida d'aquestes dones conflueixen dos elements que reforcen la responsabilitat de la cura femenina, alhora que no permeten revisar-ne la distribució amb els homes: l'etapa del curs de vida en què es troben i els canvis demogràfics de la societat on viuen. El fragment del discurs d'aquest home de classe mitjana deixa constància del procés d'assignació d'aquesta responsabilitat.

“La meva germana va estar malalta i la M la va haver de cuidar molt, perquè va estar ingressada molt de temps a l'hospital, la M cada dia a l'hospital, jo cada dia a l'hospital... O sigui, la meva M, la M i la meva germana, que no són familiars directes, ni molt menys, o sigui, se'n va preocupar molt, de la meva germana, això sí que..., un altre hagués dit: «Mira, és la teva germana i te'n cuides tu.» Però com que jo treballava, ella se'n va preocupar molt. La meva germana molt contenta de la M perquè la va cuidar sempre. I jo també..., això

em va alliberar molt de poder dedicar-me a altres coses. A la feina...Sí, sí, a la feina.”(HGM1)

La realitat del temps de cura de les persones de la generació gran és el resultat de combinar la tradició cultural familiarista dels països mediterranis i el pes simbòlic del model familiar patriarcal. Ambdós aspectes condicionen la distribució de la responsabilitat del temps de cura i les percepcions subjectives construïdes al seu voltant. De manera que, en última instància, es naturalitza la divisió sexual del treball de cura. Aleshores, com passa amb les tasques evidents del TDF, sorgeixen dues maneres de viure i pensar la responsabilitat vers aquest treball: la femenina i la masculina. Aquesta estructura sexuada de la vida quotidiana és el que permet explicar per què moltes dones se sentirien culpables si no es fessin càrrec dels familiars malalts, tot i que aquests fossin més propers a la seva parella. Tant és així que, a vegades, són elles mateixes les que s'assignen el paper de cuidadores. Bé sigui perquè se'n senten responsables en aquell moment, bé sigui perquè saben que tard o d'hora hauran d'assumir-ne la responsabilitat.

“La meva sogra va venir a viure amb nosaltres quan ella es va quedar viuda. Tenia cinquanta-sis anys, va venir per passar uns dies a casa i no se'n va anar mai més. I fa vint-i-vuit anys que viu amb mi... És l'únic fill, i està a casa perquè jo li vaig dir si es volia quedar, perquè potser el meu marit, bueno, pues hauria assumit que els primers dies de quedar-se viuda ho passaria malament sola però que, bueno, que casa seva era casa seva. Vaig ser jo que li vaig dir si es volia quedar i es va quedar... Llavors, en tot cas, si ella no volia estar sola i jo necessitava ajuda i igualment me la tenia de quedar, com me la tenia de quedar vuitanta anys.”(DGMC2)

D'altres vegades, tot i considerar que la distribució del treball no és justa perquè hi ha altres familiars més propers que l'haurien d'assumir, igualment es fan càrrec dels adults dependents. En aquests casos, quan s'accepta la cura a contràcor, és més evident la manca de capacitat negociadora d'aquestes dones i, en última instància, la seva posició de subordinació respecte a la resta de membres de la família. Per bé que aquesta desigualtat es pot eclipsar amb el traspàs dels poders relacionats amb tot allò que atén l'organització i la gestió de la cura. D'una banda, es deixa en mans d'aquestes dones la responsabilitat, l'organització i la gestió de la cura, de l'altra, s'allibera la resta de membres de la família de qualsevol tasca que hi estigui relacionada.

“Sóc l'encarregada d'una empresa que funciona bé, però l'encarregada cobraria. Jo sóc l'empresa que funciona bé, però no cobro. I a més quan les coses no van bé, m'emporto la bronca, jo. I el teu marit què hi diu? Que faci el que vulgui. Sempre diu: 'mama, té quartos.' Així mateix. Saps què vull dir? La meva sogra havia sigut una persona d'aquests de treballadors, de pagès, d'un poble però que no havia disfrutat mai amb res, treballar, guardar, treballar, guardar. Té uns

diners? I entendre que jo tinc la sogra a casa i que no sóc jo la que ho he de fer tot. La veig aquí. La sort que han tingut aquestes dones, l'any passat [...]” (DGMC1)

S'observa com el marit assigna la responsabilitat automàticament, sense negociació. Però moltes dones no ho perceben d'aquesta manera. Viuen l'assignació com un procés de decisió conjunt que solen justificar bé perquè elles tenen més disponibilitat, o bé perquè se senten responsables del benestar de l'altra persona. És així que s'observa com aquestes dones no tenen consciència crítica respecte de la responsabilitat femenina de la cura.

Tanmateix, cal tenir present que no totes les dones es troben en la mateixa situació. La classe social i la trajectòria biogràfica són dos factors que obliguen a matisar aquesta responsabilitat femenina de la cura. De la mateixa manera que passa amb les tasques de la llar i cura dels infants²³³, les dones de classe mitjana són conscients de la importància del seu treball i per aquesta raó reclamen ser valorades.

“I les hores que jo passo en moltíssimes coses no les veu ningú. Això sí que em dol l'ànima. M'agradaria que algú vingués darrere meu les 24 hores, i veuria el que faig. Després no sé qui m'ho reconeixerà. A vegades la iaia, l'altra no perquè l'hem compartit amb la meva germana, però quan agafem la iaia aquesta i la portem que va tota arregladeta diuen la iaia encara fa goig. Però si al matí hi ha anat algú per si portava pipí o portava caca, qui hi ha anat a veure-la? I qui ha posat la rentadora. I si no ha quedat net i hi tires un raig de lleixiu i ho tornes a estendre? A l'hora d'anar a buscar els bolquers, has anat a comprar uns pantalons perquè vagi més còmode per anar al lavabo. O vas al lavabo i dius però què ha passat aquí? Ella diu: 'Jo ja vaig neta.' En aquell moment, sents aquesta cosa i això és el que la gent no veu.”(DGMC1)

Fins i tot, quan se'ls pregunta per un escenari futur, les condicions materials d'existència permeten explicar per què algunes no es plantegen assumir les tasques més desagradables de la cura. Són les tasques que, històricament, apareixen amb una càrrega social negativa propera a l'imaginari servil, però que en realitat són, o donen, un servei. Aquelles que no tenen massa a veure amb l'afectivitat i la tendresa i molt amb el benestar quotidià de la dependència.

“En principi, si no és per una malaltia que necessiti estar-hi, no. No. El que també no dic mai que d'aquesta aigua no en beuré, perquè jo lo que comprenc, i això sí que ho tinc, que enfronto la feina, enfronto el netejar, enfronto moltes coses, però lo que seria netejar una persona que es fes les necessitats a sobre i lo que sigui, això em sembla que no ho enfrontaria... Perquè, «aviam», pots buscar una persona perquè te'ls vinguin a banyar i vinguin a rentar i lo que sigui. Però és clar, vull dir una persona que necessiti uns cuidados, l'has de netejar al migdia, i al dematí i a la que ets fora ja tenir de fer alguna altra cosa. Llavors això em sembla, no ho he tingut de fer mai, però em sembla que és lo que jo no

²³³ Aspectes tractats en el capítol novè i en la primera part del present.

superaria. Sóc capacitada per a moltes coses i per fer moltes coses i molta feina, i tot lo que em surti, i agombolar tot lo que sigui, però jo crec que per a aquesta activitat no serveixo.”(DGMC2)

Altrament, a partir de les entrevistes es fa palès com la identitat de germana gran esdevé un tret biogràfic clau per entendre la distribució del temps de cura en el si de moltes famílies. El cas és que les filles grans solen tenir més sentit de la responsabilitat, en comparació amb la resta de germans, vers la cura del pare i la mare vells. Malgrat que acostumen a ser les que han tingut una relació més difícil amb els pares i mares, paradoxalment, a la pràctica són les que assumeixen la càrrega de la seva cura en cas de dependència. Però, precisament perquè durant la infantesa els va tocar viure l'època més autoritària i conservadora dels pares, tenen molt assumit el seu deure moral com a filles i, per tant, la lògica temporal de la cura que els és implícita.

“Amb els pares. Jo no vull que els pares només depenguin de mi, perquè som sis, però sí que sóc la filla que estic més amb els meus pares, eh? Però també és perquè jo ho trio, no sé com dir-te, però no per això deixo que els meus germans se'n desentenguin, saps?... Però potser, al ser la gran, sempre he sigut jo i ella no ha protestat. Llavors jo sempre m'he avançat a fer una mica les coses, perquè jo he tingut algun modo també de veure les coses diferents. Vull dir, jo he patit pels meus pares, encara que de vegades, doncs, t'has enfadat o he tingut amb la meva mare...”(DGM1)

“Ara, quan estava a casa, me n'encarregava jo, no venia ningú aquí, només em van ajudar el meu marit i les meves filles, que entre tots fèiem el que podíem. Mentre estava la meva mare a casa, no, però a l'hospital, si que venia la meva germana.”(DGTC2)

Aquesta és una responsabilitat que no poden evitar percebre com a pròpia i, fins i tot, com a natural, per molt que els comporti alguna topada amb la pròpia parella, que veu com la seva companya corre un greuge comparatiu amb la resta de germanes.

“I en quant al meu marit, teníem la... que tenia la seva mare i, vale, alguna vegada hi ha hagut..., no una discussió, eh!, «aviam», no ha sigut cap discussió ni cap dallò. I sí que hi ha hagut els comentaris normals d'una parella de lo que faig jo i lo que fa l'altra, la meva germana. Llavors, això sempre s'ha parlat, però jo sempre li he dit que jo ho faig perquè és la meva consciència. I com que sé que el meu pare les atencions que té a casa no les tindria a dalt, perquè allà és una altra família, i un altre modo de fer i lo que sigui, i allà no li farien, i bueno, doncs que, en fin, jo vaig fer-ho així i jo ho vaig voler així, i com que jo ho vaig voler així, ell no diu res.”(DGMC2)

En qualsevol cas, siguin joves, cunyades o filles grans, les dones entrevistades que avui tenen prop dels 60 anys viuen atrapades entre dos cicles de cura. Socialitzades per complir amb les tasques de la llar-família, poc es podien pensar que els canvis demogràfics les retindrien en la cura dels familiars. Una vegada els fills i les filles ja

se'ls han fet grans, quan teòricament els tocava gaudir d'una etapa adulta alliberada de càrregues, s'han vist atrapades per la cura d'algun familiar adult. De nou, sorgeix la imatge de la "generació sandwich" com aquella que queda atrapada entre la responsabilitat de cura dels seus descendents directes i la responsabilitat de cura dels seus ascendents directes (Torns, 2005). En el millor dels casos, com s'ha mostrat a l'apartat anterior, són el cangur perfecte per als seus néts i les seves nétes. De fet, el progressiu augment de la població dependent troba en elles l'atenció que l'estat és incapaç d'oferir. Tot plegat, els malmet el propi benestar quotidià en un moment en què, teòricament, havia de millorar. Elles són conscients d'ocupar el pitjor esglaó de l'escala generacional, però són poc capaces de capgirar-ne la direcció.

"A vegades dic amb conya: 'quan s'acabin els avis, no em porteu els néts.' Però jo seré d'aquelles tan burres que suposo que els aguantaré. Ho voldrien però, clar, a vegades també dius aquí els posarem la piscineta. Allà que tenim un pati bastant gran. Però, bé, no, que se'ls guardin ells. Però si veiem que tenen feina. Però tampoc haurien de ser d'aquells que t'enxufen la canalla i ells se'n van de vacances... Sobre la marxa, acabes fent coses que no hi comptes."(DGMC1)

"Jo només somio que tinguéssim la sort de viure els anys possibles el meu home i jo, que ja em conformo. Per regla de vida, els avis tenen vuitanta-tres anys, i un dia faltaran. Per regla de vida, els meus fills se'n tindrien d'anar de casa, perquè amb trenta-dos i vint-i-vuit hi ha dies que voldria que ja fossin fora, perquè són com uns «okupes», perquè lo que et donen és feina de robes, que tot són entrades i sortides, i ara ens n'anem i ara venim, i m'agradaria estar potser un ratet també sola [...]"(DGMC2)

És cert, però, que les dones de classe treballadora són menys conscients d'aquesta situació. Com s'ha vist en el capítol anterior, algunes se senten atrapades per unes relacions de poder intergeneracionals que mai no les han afavorides.

"Ui, és que ens trobem com un entrepà. Els meus pares m'han dominat per una cosa, els meus fills de vegades també em dominen per l'altra, i els de la nostra època considerem que estem com un entrepà. Perquè els pares encara ens voldrien dominar però com que ara ja no ens deixem dominar, ara ja som rars. I els fills, de vegades també influencien i també em dominen perquè són així, no? Llavors ens trobem... considera que estic com un entrepà."(DGTC1)

Tanmateix, la seva quotidianitat alimenta l'ideal de la solidaritat intergeneracional. Moltes dones consideren que compleixen amb la seva quota de solidaritat per voluntat pròpia, però no s'adonen que són les úniques que ho fan. Bàsicament, perquè se senten compromeses amb aquesta solidaritat intergeneracional. Aquest és un instrument que la societat els ha inculcat a fi d'ocultar la persistència de la divisió sexual del treball a l'hora d'afrontar les demandes creixents d'atenció a les persones dependents. I és aquest aspecte el que permet posar en dubte la pretesa neutralitat de les condicions d'assignació de a la cura. Són les diferències en les quotes masculines i femenines de solidaritat les que permeten evidenciar la

desigualtat de gènere en la distribució de la cura de les persones grans. Tanmateix, per molt que algunes se senten estafades per aquesta solidaritat perquè no se'n beneficiaran, ni pels antecessors ni pels descendents, igualment la porten a la pràctica.

“Perquè la meva generació..., nosaltres hem fet això amb els avis però si miréssim enrere, les dones que es casaven, una dona o altra, es quedava a viure amb la mare o la sogra. I llavors la vella, que era la iaia, ajudava la jove i després la jove, quan era més gran, s'havia de cuidar de la vella. Era un intercanvi. Jo no he tingut intercanvi. A mi no m'ha ajudat ningú i mira què estic fent. I no de dos, de tres!”(DGMC1)

“Perquè, «aviam», els meus fills, ara en aquest moment, ja no fan lo que jo feia amb els meus pares. Primer, considero perquè són homes. Segona, perquè és una altra generació.”(DGMC2)

Altres, l'intenten transmetre als seus fills i les seves filles. En aquest cas, preval una imatge idealitzada de la cura que subratlla la importància dels vincles afectius. I, s'oblida la duresa d'un treball que elles mateixes estan patint i que, sens dubte, repercuteix sobre el seu benestar quotidià. Malgrat reconèixer la cruesa de la cura, es considera una font d'experiència i de valors per a les generacions més joves.

“Però les meves filles han vist una família unida, que per a mi això és molt important, i jo crec que això també els ensenya a ells a estar units. En una casa s'han d'aguantar coses, perquè quan hi ha gent gran, gent jove i gent del mig, hi ha molts criteris. I quan un diu una cosa, l'altre en diu una altra. Suportar-se, conviure, respectar les persones, que per a mi això és molt important.”(DGT2)

“I a més pels meus fills, haig de dir una cosa positiva és que ho han viscut moltíssim això. Jo ho veig com una cosa molt positiva que hagin viscut aquesta cosa. Perquè això avui dia ja no es viu doncs, una família que més o menys ha funcionat i els avis, havent fet molt poca cosa els meus pares per mi, doncs ens hi hem abocat tots i els fills això ho han viscut molt. Sent joves, un dia estiren l'avi per això, per allò, i si el meu pare està despullat i em venen a ajudar a canviar-li el bolquer.”(DGM1)

Però quan es pregunta a aquestes dones com els agradaria ser ateses en una situació de dependència, són les primeres a renunciar a la cura dels familiars més propers. En primer lloc, i com una nova mostra de la seva entrega als altres, perquè no volen trencar el projecte de vida dels seus fills i filles, ni ser una càrrega per a ningú. I, en segon lloc, perquè perceben un trencament en la cadena de l'esmentada solidaritat intergeneracional.

“Jo penso que sí. Si el meu fill o la meva filla tenen una feina bona, els trenques la vida. A part, els fills ara tenen els fills més grans i et trobaràs que tindràs els pares grans.”(DGMC1)

“I lo que si tinc clar és que els meus fills no faran lo que faig jo pel meu pare ni per la meva sogra, això ho tinc claríssim. Primer, perquè són homes, i, normalment, si es casen, tenen parella i lo que sigui, vull dir, una jove amb aquestes qualitats no hi és. Això ho tinc assumit. I segona que jo, com a persona,

tampoc no els (absorbiré?). Això ho tinc claríssim. I que no em cuidaran, això ja ho sé. Ho tinc assumit. I també tinc assumit que no vull ser la càrrega per a ningú... Lo que sí que ser una càrrega no, no vull ser-ho.”(DGMC2)

“Si, que ella estigués a casa seva, amb la família, que és important. Millor això i no una residència, que han d’anar a toc de xiulet. Jo comprenc que hi hagi gent que no els pot cuidar, però jo no, mentre es pugui, no. A mi m’agrada. I m’agrada que la joventut vingui amb la gent gran; se n’adonen que a la vida no tot és de color rosa. Tots ens fem grans, jo ara també m’aniré fent gran. Tot és un cicle. Ja sé que som pesats, la gent gran, però a mi m’agrada; i jo crec que tenen una altra manera de veure la vida, la gent que ha viscut amb gent gran, amb avis. Tenen més paciència. Ara, hi deu haver de tot.”(DGTC2)

Hi renunciem perquè ningú millor que elles, coneix el contingut i els costos d’una tasca sobrevinguda i un temps incert.

“Y porque es lindo cuando te ves con los hijos o con la familia, que tengan ganas de verte y de tenerte, y no que te vean como un peso, una carga que desgasta. Y sería una pena, para ellos y para uno; porque uno también se sentiría mal.”(DGMC3)

10.2.2. La resignació de la cura sobrevinguda

La primera gran diferència entre el temps de cura dels infants i el temps de cura dels adults dependents és que aquest darrer temps no es programa ni s’escull. Per a la persona cuidadora és un temps i un treball sobrevingut, no desitjat i amb una alta càrrega de costos quotidians. És cert, com s’ha vist a l’apartat anterior, que les condicions materials d’existència i el procés de socialització són factors que tenen molt a veure amb l’assignació i la distribució de la responsabilitat i el treball de cura. Són factors que permeten explicar per què les dones entrevistades perceben la cura de les persones grans com un temps esperat i, alhora, sobrevingut. Esperat perquè així ho preveu l’anomenada solidaritat intergeneracional, tal vegada sobrevingut perquè fins que no arriba, no saben si arribarà. Tot i així, és cert que tant els homes com les dones cuidadores coincideixen a acceptar la cura amb resignació.

“Es asumir las cosas. Hay personas que las asumimos de una manera y otras personas las asumen de otras. Yo me imagino eso.”(HGTC1)

Això sí, una resignació que porta la marca de gènere en la mesura que dones i homes perceben distintament la responsabilitat de la cura. Si aquesta darrera pertoca a les dones, segons el patró cultural del model familiar del cap de família, no hi ha lloc per a la resignació. Tant és així que les entrevistades no fan explícita la seva resignació, sinó que l’omplen de contingut i l’embolcallen d’afectivitat.

“Jo si. Jo no volia deixar la meva mare sola. Ella s’ha sacrificat molt per tots. Jo veia que si la meva mare, de la manera que estava, -perquè ella va quedar molt trista molt de temps: no sortia, només treballava...- la deixava amb el meu avi, el seu sogre, veia que hi hauria tristesa; i ho vaig tenir molt clar, em vaig quedar.”(DGCT2)

“Me di cuenta que hasta ahora estaba luchando, queriendo mantener la vida que tenía antes, y eso es imposible. Entonces, lo que tengo que hacer ahora es aceptar la nueva vida, rogar que me den la invalidez para poder dedicarme a lo que me tengo que dedicar sin perder la cordura y venir aquí a colaborar. Y si puedo ayudar a otros... Y yo no estoy en condiciones de trabajar, de cumplir con un trabajo. Porque cuando trabajo me entrego totalmente, y no puedo entregarme totalmente a nada, porque mi entrega total ahora es mi familia.” (DGMC3)

En canvi, la resignació masculina és un dels elements que millor es percep en les entrevistes dels marits cuidadors. Aquests són uns homes que es resignen a viure una situació que s’escapa del seu itinerari masculí, davant l’absència d’alternatives. Segurament per aquesta raó, es fan ressò de la seva resignació i no cerquen justificacions a la seva situació. Entre altres coses, perquè els seus referents culturals entorn dels estereotips de gènere no els ofereixen cap resposta. Únicament poden recórrer als arguments implícits en el deure moral que comporta el contracte matrimonial, el que popularment es resumeix amb l’expressió “en la salut i en la malaltia”.

“Bueno, pues A es una persona creo que normal. Un trabajador de toda la vida. Mi oficio ha sido chofer, y bueno, y tuve que dejar de trabajar pues para atender a mi señora. Llegó un momento de que ella ya no podía ir al lavabo, y bueno, pues mientras ella podía, bueno, pues yo iba trabajando, pero en el momento que ella me dijo, ella, bueno, pues que hasta aquí ya ha llegado, porque ese día tuve que dejar de trabajar para atenderla. Hay un cambio total, de la noche a la mañana. Entonces, bueno, pues te tienes que mentalizar y decir: «Bueno, pues tengo que cuidar a esta persona, que es mi mujer.» Lo mismo que si me hubiese ocurrido a mí, yo creo que ella me hubiera tenido que..., que atender.”(HGTC1)

“Y como la enfermedad va evolucionando, pues tú te tienes que ir mentalizando poco a poco, porque de golpe no te puedes mentalizar. Porque a ti te lo dicen lo que te pasará. Porque cuando a mí me diagnosticaron la enfermedad de ella, pues ya me dijeron lo que me iba a pasar al final, pero no le di... Otra cosa es que tú te vayas..., que lo metas aquí para mentalizarlo. Para mentalizarlo cuesta más... mentalizar, que te lo digan. Entonces, claro, cuesta. Pero bueno, ahora ya, poco a poco te vas mentalizando. Ya lo ves, lo que hay.”(HGTC2)

En definitiva, les persones cuidadores assumeixen la cura sobrevinguda amb resignació, la qual cosa suposa acceptar una situació que els alterarà la quotidianitat i els “congelarà” el projecte de vida. Aquests aspectes s’analitzen tot seguit.

“Yo soy consciente de que con lo que me toca vivir, mi vida cambió al 100%.” (DGMC3)

10.2.3. Quan el temps de cura es converteix en una condemna

La segona gran diferència entre el temps de cura dels infants i el dels adults dependents és la incertesa temporal d'aquest últim. A l'apartat anterior s'ha vist com l'horitzó temporal finit és un element clau per analitzar el benestar quotidià de mares i pares. Ben al contrari, el caràcter incert de la malaltia esdevé un element cabdal per comprendre i explicar el malestar quotidià de les persones responsables de la dependència adulta, malaltia de la qual es desconeix el ritme d'evolució, però que se sap on acabarà.

“Porque, claro, cuando dicen «esclerosis múltiple», pues ya saben que tarde o temprano quedan en silla de ruedas o luego llega otra fase que ya se quedan en la cama Ningún enfermo muere de esta enfermedad. Mueren porque se les complica, o bien, como no tienen defensas, cualquier virus se la lleva por delante.” (HGTC1)

“No lo puedes hacer, porque la enfermedad igual hoy está bien y mañana no sabes lo que... Porque es una enfermedad que suben y que pegan unos bajones exagerados, no lo sabes. No sabes... Yo qué sé si al día de mañana no me caminará. A lo mejor ni se levanta, ya ni camina. ¡Yo qué sé! Le pega un bajón y ¡ya está! Yo qué sé.”(HGTC2)

Les dones cuidadores, que al seu dia van fer-se càrrec dels fills i les filles, tenen molt clares les diferències en la dimensió temporal de la cura.

“Es una situación que igualmente no va a cambiar. Eso es lo malo de esto. Así como cuando uno tiene hijos y a veces se agobia ‘A ver si este fin de semana se los llevan los abuelos...’, porque es normal; en esto no tienes ese desahogo de decir ‘ya crecerán, y la situación ya cambiará’. Esto no va a cambiar jamás. al contrario, si cambia, será más bien para empeorar.”(DGMC3)

Quotidianament, la manera d'afrontar la incertesa temporal de la cura és viure al dia, organitzar-se sobre la marxa i no fer plans. Una estratègia que altera la percepció del temps de la persona cuidadora en la mesura que veu desaparèixer el futur de l'horitzó temporal de la seva vida. Un horitzó que, altrament, es dilueix en el present.

“La situación. No hay... La situación sí, lo que pasa es que hay que tomárselo como viene. O sea, es una enfermedad que no puedes decir: «El mes que viene haré esto con ella o haré lo otro.». O sea, que tienes que ir al día al día. Así me lo han dicho, nos dijeron, y así voy tirando.” (HGTC2)

“Y mira, y ahora estaremos así, y vete a saber dentro de unos años cómo estaremos. No lo sabemos. Yo siempre digo una cosa, lo que se pueda hacer hoy, no hay que dejarlo para mañana. Porque no sabes lo que te ocurrirá mañana. Y eso sí que lo tenemos muy claro. A raíz de lo que le pasó a ella lo tenemos más claro que el agua.”(HGTC1)

“Me cuesta programar para mucho, me atabalo, cosa que no me pasaba. Yo tenía programado el año, el año siguiente... Ahora no. Pocas cosas, bien hecho, y al día a día, sino, me bloqueo mentalmente.”(DGMC3)

“Doncs què faré? Què faré, no ho sé mai, sobre la marxa. Em surten tres dies, els aprofito, me’n surt un, un. No me’n surt cap, no me’n surt cap, i què he de fer? Agafar-m’ho bé. I de mica en mica, anar buscant ajuda.”(DGMC1)

Es podria dir que la duresa de la cura quotidiana imposa el canvi en la percepció del temps. Acceptar la responsabilitat de cura vol dir renunciar al futur i resignar-se a la rigidesa del present. Aquesta resignació anul·la qualsevol tipus de lament, per bé que no és immune ningú a la nostàlgia del passat. Tot i que mirar enrere no és un tret recurrent entre les persones cuidadores, la dinàmica de l’entrevista els porta a la reflexió i a parlar-ne. Aleshores, inevitablement es tendeix a valorar algunes coses que probablement no es vivien tal i com ara es recorden. Aquest és el cas d’aquest marit cuidador de classe treballadora quan recorda com era la relació de parella abans de la malaltia de la seva dona.

“Yo nada más me dedicaba a trabajar y ella todo lo demás. Ella me consultaba todo, porque siempre nos hemos consultado, nos hemos hablado de todo lo que hacía falta, Y me decía: «¿Te parece bien?», «Sí», «No», «Vale». Pero, en realidad, era ella siempre la que llevaba el timón de la casa.”(HGTC2)

Les renúncies i els costos implícits en la pèrdua del futur com a horitzó temporal són molt elevats per als cuidadors i per a les cuidadores. I, òbviament, són més difícils d’acceptar per a aquelles que tenien un projecte de vida propi i unes expectatives de futur més definides. Aleshores, malgrat l’autoassignació de la responsabilitat de la cura segons el deure moral percebut, pot passar que no s’accepti la situació i s’imagini un futur que mai no serà. N’és un exemple el cas d’aquesta esposa cuidadora de classe mitjana que exercia com a mestra abans que un accident deixés tetraplègic el seu marit.

“Más que el futuro lo que me preocupa es el presente, por lo que se refiere a que todavía no acepto el hecho de privarme de ciertas cosas que yo todavía podría estar haciendo. Las dejé de hacer por decisión propia, pero dentro mío hay como una lucha interna ‘tienes que aceptar esto; esto ya no va a poder ser así’. Y a veces es como que sueñas ‘Si hubiese sido diferente, ahora...’” (DGMC3)

És així com el projecte de vida frustrat, i el malestar que genera, es percep com un tret comú entre les persones entrevistades amb aquest tipus de càrregues rígides. Aquestes persones es troben en una fase del curs de vida on és comú projectar l’horitzó en el futur immediat. Algunes, perquè tot just s’havien alliberat de la cura dels fills i les filles, la qual cosa els obria una segona etapa de la vida en parella. D’altres, perquè ja pensaven en la jubilació i el ventall de possibilitats que els oferia la retirada del mercat laboral. És cert que el primer cas és més comú entre les dones i el segon, entre els homes; aquest és un aspecte que posa un cop més de relleu les diferències de gènere en la percepció del temps. En qualsevol cas, el que interessa

remarcant aquí és com l'assignació de la responsabilitat de cura comporta renunciar a les expectatives i al projecte de vida personal, quan es tenen. Novament, els casos dels marits cuidadors expliciten clarament aquest canvi. Ells han vist com la seva vida deixava de pivotar al voltant de la jornada laboral per centrar-se en allò que sempre els havia estat aliè, el TDF, i allò que mai havien previst: el treball de cura.

Així s'observa en els paràgrafs següents que es corresponen a un mateix marit cuidador de classe treballadora: el primer descriu la vida que s'ha deixat endarrere, mentre que el segon explica la quotidianitat de la cura.

“No, porque tiempo tenía. Porque si yo llegaba a casa y me sentaba, aunque llegase a las siete o las ocho de la noche de trabajar, tenía dos horas o tres que..., cuando me avisaba cuando estaba la cena, cenábamos y ya está. Pero yo no tenía que hacer nada, que yo no me movía para nada. Si no te mueves, descansas. Lo malo es que ahora no te puedes sentar.

[i amb la cura...]

Por la mañana iba a trabajar a las siete, salía a las ocho. Volvía otra vez. Venía a las ocho a casa. La lavaba, la daba de almorzar, la vestía, la llevaba y a las nueve volvía a trabajar. Y así durante un mes y medio.” (HGTC2)

En un altre cas, en què s'ha demanat una jubilació anticipada per poder fer-se càrrec de la esposa malalta, es lamenta no poder respondre el que es considera la seva responsabilitat segons el patró cultural masculí: portar diners a casa. I s'explica com de difícil que ha estat acostumar-se a la nova situació.

“Pero claro, de bien, bien, bien, ¿pues no! Porque claro, yo podría estar trabajando, ¿eh? Podría estar entrando un dinero en casa, en fin podríamos tener..., estar más a gusto de lo que estamos, ¿no? Eso claro que te cuesta. ¡Bastante! Claro, todo el día das vueltas, claro, de ahí viene todo el tinglado de que yo tuve que..., que tomar pastillas para los nervios.” (HGTC1)

De la mateixa manera que es frustra el projecte de vida personal, ho fa també el projecte de vida en parella. En una edat en què molts dels projectes passen per fer-se vell en parella, no es pot pensar en res més que deixar solucionada la situació per si un dia la mateixa persona cuidadora no es pot valer per ella mateixa. Si fins aleshores els projectes de vida no recollien el risc i la possibilitat de situacions problemàtiques, l'experiència viscuda inverteix aquesta concepció, de manera que els cuidadors tenen molt present la possibilitat de veure com la vida dona un gir de 180 graus en un moment. No es fan plans de futur i el projecte de vida passa per resoldre els problemes que vagin sorgint.

“El día a día. Con esta enfermedad no puedes tú decir: «Bueno, voy a hacer esto», porque dentro de un año voy a hacer esto. Eso es raro que lo puedas hacer porque no sabes cómo va a estar ella. Todo depende de la situación que esté

ella. Por ejemplo, voy a poner unos muebles o voy a hacer esto, ¿no sabes cómo lo tienes que hacer! Porque yo la habitación de matrimonio la tenía de una manera y ahora la tuve que cambiar porque ya no saltase de la cama, para que no se hiciese daño. Tuve que cambiar de posición, porque entonces ya a ella la pongo cara a la pared, cara allí para que no se me pueda caer y yo me pongo aquí. Pero llegará el momento que no podré dormir con ella, a lo mejor.” (HGTC1)

“Estic preparat per quan vingui la tempesta, i si ve, doncs a cada moment farem el que calgui. No ho sé, perquè a cada moment veurem la situació. Voler prendre mesures avui pel que no sabem si passarà dintre de 10 mesos... Home, jo estic ben connectat amb tothom, amb els de l'associació, amb la psicòloga, amb la neuròloga. La neuròloga està encantada amb mi perquè és una noia que val molt, i jo, per la meua feina, sóc xerraire, obert, comprensiu i llavors, potser, dintre de la dificultat intento buscar solucions i tocar de peus a terra. I ara ja hem pres les mesures que feien falta, tot va bé, tot funciona. Visc al dia.” (HGMC2)

Per a aquestes persones la fi de la responsabilitat de cura implica la desaparició de la parella i, per tant, un començar de zero o un retorn a la normalitat que no és tal. De moment, la relació de parella ja no existeix, com també ha desaparegut el seu entorn social.

“A ver. Es que no tengo nada. Te quedas sin nada, en una palabra. Tienes pareja, tienes de todo, lo tienes todo, y de golpe y porrazo no tienes nada. En una palabra, tienes una persona, no tienes nada, es que no es nada. Ni para hablar, ni para conversar ni para nada. Es un vegetal. Anda, camina, come, pero es un vegetal, ¡eh! Llega un momento, como ahora, que es un vegetal. Camina y nada más. No hace nada más. La tienes que vestir, la tienes que desnudar, la tienes que hacer de todo. Entonces, ¿en qué te quedas? En nada. La vida social que tenías con los amigos tuyos, con otras parejas que tenía yo, que salíamos, íbamos a bailar, íbamos a cenar, íbamos aquí, eso se ha acabado. Por mucho al principio sí. Al principio: «Ven tú, ven tú.» Pero, al final, llega un momento que ves tú que sobras, que no, eso no es, porque cada uno va con su pareja, va con su matrimonio, con su cosa y eso. Pero ¿ahora que? Todo eso se acaba. La vida social se acaba.” (HGTC2)

En canvi, per a les persones que es fan càrrec dels més grans de la família, la desaparició de les responsabilitats de cura sí que s'identifica amb un retorn a la normalitat. La possibilitat de recuperar la vida anterior, reprendre el projecte vital i assumir de nou el control del temps de si mateix. En definitiva, alliberar-se de les rigideses de la cura sobrevinguda i incerta.

“Ara tenim la il·lusió del retiro i de tornar a fer el que volem, el que ens vingui de gust. De poder passar la porta quan vulguem. No haver de mirar el rellotge ni el calendari, ni [...]” (DGMC2)

“I penses, s'ha mort el papa, t'alliberes, però aquesta alliberació, no sé quan m'ha durat però m'ha durat poc.” (DGMC1)

“I, i me n'en recordo també, una sensació que vaig tenir. I me'n recordaré tota la vida, i penso: «Jo puc explicar-ho, però ningú pot entendre si realment ho ha viscut.» Me n'en recordo que quan el meu avi es va acabar de morir... Me'n recordo que era un dissabte i anava, i anava pel carrer, i em vaig trobar a l'E i em vaig trobar uns amics més. I van dir, diu: «Mira, nosaltres ens n'anem a sopar», diu: «Que vénis?» Dic: «Sí!» I de cop i volta em vaig notar una sensació de

llibertat, ah, dic: «Ostres!» Dic: «Què?» I dic: «És que tinc una sensació de llibertat que mai, mai això ho hauria pogut fer.» Perquè sempre tenia que anar a casa. Vull dir que sempre tenia que anar a casa per ajudar. I poder dir: «Sí, sí, sí. No passo ni per casa.» Sí, sí. I vaig dir: «Quina sensació», i és que realment ningú pot entendre si realment no ha trobat mancança d'això.» (DJMC1)

A més d'incert, el temps de cura dels adults dependents es fa extensiu en els anys i intensiu en el dia a dia —ambdues característiques destacades per altres estudis, com ara Rodríguez Cabrero, 2004; Durán, 2006). D'una banda, s'observa com la persona cuidadora porta arrossegant durant molts anys una responsabilitat que, al seu dia, va assumir sense saber com evolucionaria ni quan finalitzaria.

“Pero en el 88 fue cuando se la diagnosticaron. Y yo hace unos seis años..., que ella iba antes con muletas, luego iba por casa con un andador también y luego ya, pues..., ya cuando me dijo: «Pues ya ni el andador ni nada», entonces ya tuvimos que coger la silla de ruedas y, bueno, y con la silla pues yo la llevo a todos los sitios y..., y ya está, y éste es el plan que tenemos.” (HGTC1)

“Quan ho comences a fer et penses que són dos dies però nosaltres, si ho sumem, portem 9 anys. És molt temps. No és allò que diguis: demà passat, marxem. No.” (DGMC1)

“Sí. Bueno, ahora sabemos... Veíamos que pasaban cosas raras pero ¡claro!, luego, ahora te das cuenta de lo que pasaba, ¿no? Pero siete años. Seis, siete años.” (HGTC2)

“Jo amb la meva sogra hi visc des de fa vint-i-vuit anys junts, i el meu pare en fa nou que es va quedar viudo i el tinc tota la setmana a casa.” (DGMC2)

D'altra banda, el temps de cura és intensiu en un doble sentit: material i simbòlic. El grau de dependència defineix, en bona part, la intensitat de la cura. Tanmateix, cal tenir present que la disponibilitat de la persona cuidadora vers la persona dependent implica la constància d'un temps sense pausa ni porositat. Aquesta plena disponibilitat és altament valorada pel treball remunerat, per bé que subestimada i menystinguda pel treball de cura. Juntament a aquesta característica, apareix l'accessibilitat. Ambdues suposen viure segons els ritmes del malalt i no segons els ritmes propis, de manera que la quotidianitat del cuidador/a pivota sobre la cura de la persona dependent. Paradoxalment, es perd el control de la gestió del temps personal en la mesura que es pateix i es viu la rigidesa de l'horari de la persona malalta.

“Lo primero que hago es darle... la cambio, la lavo, porque lleva paquete -como es natural- y no sé qué es lo que me voy a encontrar, si va meada o cagada - hablando mal. Le tengo que limpiar, lavar, le pongo el pijamilla ya, le doy la merienda, un poco de merienda y le doy unas gotas para... que tiene de medicación. Y luego ya me tengo que poner con la cena de uno, la cena de los otros y preparar [...]” (HGTC2)

“Un any així, amb 3 vegades al dia aquesta diàlisi. Al matí ja començava a les 7, al migdia a les dues, abans d'anar a treballar li tornava a fer, i al vespre, a les 11 de la nit o a les 10 li tornava a fer. Tres vegades al dia. I allò era molt delicat

perquè podia agafar peritonitis, si se li infectava, el que entrava...És que no podíem anar enlloc. Ho havíem de programar tot per estar aquí a les hores.... Llavors ni vacances ni res. La meva mare eren 3 vegades al dia... I si jo em posava malalta, qui li feia la diàlisi? ...” (DGTC2)

“Lo que pasa es que las personas no están 24horas cada día del año con la situación: un día, o un ratito... Y este ratito es todo de alegría, porque viene alguien. Pero el día a día, al subirlo al coche, que a lo mejor se le sale el conector...: tener que bajarlo, volver a arriba, desvestirlo, lavarlo, volver a cambiarlo, volver a bajar, volver a subirlo al coche... Todo eso no lo vive, y en el trabajo tampoco lo entienden.” (DGMC3)

La intensitat de la cura és tanta que, com s'apunta en el fragment següent, la persona cuidadora la pot percebre com una inversió de la relació de dependència, una qüestió que també s'ha vist en el temps de cura dels infants, però que ara apareix carregada de duresa.

“Aquests malalts et creen una dependència..., et creen una cosa, jo sempre dic que tens com un cordó umbilical que t'estira. Ara hi ha la meva mare aquí baix. Jo a vegades em miro el rellotge. I tu et creus que em vindrà de 5 minuts...Jo el divendres em refiava que tenia festa i me'n vaig anar i aquella noia no es va presentar i la meva mare: 'escolta'm!' Sempre marxes amb aquell cordó que tens enganxat allà i que no acabes de desenganxar.” (DGMC1)

“Pues yo, era levantarme, abrir los ojos y atenderle a él. Levantarlo, higienizarlo, hacerle el desayuno y después hacía para mí. Y cuando terminaba para mí ya tenía que pensar en lo que tenía que hacer: las compras, la comida... Y era desde que te levantas hasta que te acuestas como un robot.” (DGMC3)

Però, a més de la intensitat, cal parlar del caràcter sincrònic del temps i el treball de cura, ja que la persona cuidadora sempre té present la seva responsabilitat i li és molt difícil, o pràcticament impossible, desconnectar.

“Sí. No hay ningún día que yo diga... No puedo desconectar, a partir del accidente yo me siento una máquina, que tengo que cumplir con ciertas cosas. Y como tengo que cumplir con estas cosas, no puedo quitar mi mente de ahí.” (DGMC3)

La presència constant de la responsabilitat de cura –la plena disponibilitat i l'accessibilitat– combinada amb als vincles emocionals i socials que lliguen la persona dependent expliquen les renúncies dels cuidadors i les cuidadores a gaudir dels pocs moments de llibertat personal disponibles. Donen comptes de les renúncies a un temps de lliure disposició personal més escàs que en cap altra circumstància social. Però la disponibilitat d'unes quantes hores o dies per a dedicar-se a si mateix no suposen una millora per al propi benestar quotidià si no s'és capaç de desconnectar.

“Aquellas dos horas que quedaba sola, ya estaba padeciendo yo, y ya por la tarde ya venía y me quedaba yo. Luego, ya por la noche tenía que hacer la comida, darle de comer a ella, comer yo y así.”(HGTC2)

“Ens passa, ens passa. Aquest mes d’agost vam buscar una dona que és amiga de la meva mare, i va molt amb la meva mare. I vam fer un horari de bastantes hores amb aquesta dona. Doncs la meva germana i jo hi hem anat cada dia. Si fèiem tres hores, doncs n’hem fet 2 o 1 i mitja. Som tontes nosaltres o què? Però som així. A més jo encara, em sento a vegades malament, perquè sóc la que estic a casa i la que puc fer-ho tot.” (DGMC1)

La sincronia de la cura també s’evidencia amb el fet que moltes de les persones cuidadores se senten imprescindibles per al benestar de l’altre. La responsabilitat és tan extrema que es pensa que l’altre no se’n sortirà davant la pròpia absència, ni que sigui eventual. De fet, es tracta d’una actitud comuna entre els dos marits cuidadors de classe treballadora, la qual cosa fa pensar que respon a la necessitat de donar valor i significat a la seva situació actual, així com justificar les renúncies laborals i l’abandó dels deures i les responsabilitats masculines.

“Porque mi mujer me tiene a mí, y yo le digo a ella siempre, digo: «Tú pídele a Dios que tú te mueras antes y luego yo. Si yo me muero antes o me quedo tonto, que me dé una embolia o lo que sea», digo, «entonces sí que vamos los dos... Yo no sé adónde iremos». Porque, a ver, si ella depende de mí, yo soy el que la cuido, y si a mí me pasa algo, nos tienen que cuidar a los dos, ¡pues vale más que nos peguen un tiro!” (HGTC1)

“Claro, por eso te digo que no es sólo el drama económico por parte de mi mujer. Es lo otro. Entonces, claro, yo tengo que trabajar por narices. Me faltan horas. Porque si mi madre está en una residencia puedes contar lo que pagas por mi madre. Para hacerte una idea [...]” (HGTC2)

Un dels aspectes que es recull a les entrevistes és com el temps de cura altera els cicles temporals socials i individuals. Més concretament, com s’inverteix el ritme i la intensitat de la jornada laboral. En aquest sentit, es constata que el temps de cura de les persones dependents ordena la trajectòria de la vida quotidiana de les persones cuidadores fins al punt que es pot imposar a la lògica temporal del treball remunerat. Malgrat aquesta realitat, socialment se segueix valorant i mesurant el temps de cura des dels paràmetres que li són propis al TTR, la qual cosa explica la manca de valor social i econòmic que envolta la seva presència en la vida quotidiana.

En qualsevol cas, des de la perspectiva del temps de cura, sovint els dies laborables són menys intensos que els caps de setmana, en què és impossible descansar. El cas és que al llarg de la setmana, i segons les condicions materials d’existència, és més probable comptar amb petits respirs: el treball remunerat de la persona cuidadora, els centres de dia on acudeixen les persones dependents, o el suport a la cura informal o formal. Aquests recursos són menys accessibles durant els dissabtes i els diumenges, bé perquè no s’ofereix el servei, bé perquè el seu cost econòmic és més elevat. Uns dies festius respecte el treball remunerat, uns dies laborables respecte el treball de cura. En definitiva, uns dies, dissabtes i diumenges, que solen ser encara

més intensos i rígids en tant que es passen les vint-i-quatre hores del dia al costat de la persona dependent.

“Jo sempre dic que dissabte i diumenge estic de guàrdia i el dilluns és el meu dia de vacances, de descans. Perquè com que és el dia que està amb la filla, doncs si estic molt cansat, me'n vaig a dinar, faig una bona migdiada al cotxe, i intento recuperar-me una mica.” (HGMC2)

“Los fines de semana el montaje es mío; mío y de mis hijos. Claro, si yo quiero o tengo que ir a algún lado, se quedan ellos o si no salen, pues se quedan ellos, sino pues me tengo que quedar yo con ella. Me levanto, desayunar... normal. Le doy de desayunar y si hace buen día, la visto un poco y, según cómo está, pues la saco a dar una vueltecita por aquí, vuelvo para casa, hago la comida. Si estamos los cuatro, hago la comida de los cuatro. Si hay que hacer algo en el piso que corra prisa o la cocina para el fondo, lo que sea, pues por la tarde después de comer me pongo y así. Otra cosa no hay. Pongo la lavadora, recoge la ropa, plancha.” (HGTC2)

Com s'observa en aquest darrer fragment, al costat de les tasques de cura hi ha unes tasques domèstic-familiars que cal seguir atenent. Per a les dones cuidadores –esposes, filles o joves– aquest treball no acostuma a ser un problema perquè estan acostumades a fer-lo. Però per als marits cuidadors comporta assumir unes tasques que, en molts casos, no havien vist, fet ni valorat mai. Recordem que aquests marits formen part d'una generació que va créixer en un context clarament marcat pel patró cultural patriarcal que no va permetre que adquirissin les habilitats i els coneixements necessaris per ser autònoms quotidianament. Novament, la situació de dependència els obliga a sobreposar-se a l'imaginari social que els exclou de les responsabilitats de la llar. Aprendre a fer aquest treball es converteix en una qüestió de supervivència: si no ho fan ells no ho farà ningú.

“¡Hombre, claro! Todo. Yo no hacía nada. Yo ni un vaso de agua para beber. ¿Cómo ha ido? Pues... No es, no es... O sea, no es un proceso, es una necesidad. No es un proceso, la necesidad te enseña. No hay más. Claro. Es que no hay más. O lo haces o revientas, como digo yo. Lo haces o te comes tú solo. Entonces, no come ella, no como yo, no come nadie, o no limpia nadie, o no hace las cosas nadie. Es una necesidad de vida...Claro. Eso se aprende solo. Se coge la cesta y se va a comprar. Y unos días compras mejor y otros días compras peor, pero al final, compras. La cocina unos días te saldrá mejor, otros te saldrá peor. No cocinarás comidas... pero bueno, para salir del paso ya vamos tirando. Claro, porque otra cosa no hay. No vas a poner una cocinera para que cocine.” (HGTC2)

“Hacer tripas de corazón y sí, mira, un día un poquito, otro día otro poquito, hasta que ya, pues bueno, ya estás metido en el ajo, y dices: «Bueno, yo soy el que lo tengo que hacer y yo soy el que tengo que ventilar todo el tinglado.»... que ya lo tengo asumido. Antes, pues sí. Tenías problemas de decir: «Cago en la leche, ahora tengo yo que limpiar la cocina, collons, y la comida», porque a mí me daba asco hasta de la carne cuando la estaba apañando. Y digo: «Me cago en la puta, ¿tengo que yo apañar carne aquí?»” (HGTC1)

Per a aquests homes s'inverteixen totalment els papers i les responsabilitats de la casa, la qual cosa es deixa sentir en la seva nova manera de viure i pensar la llar.

Narren amb detall el seu dia a dia, una quotidianitat que evidencia la possibilitat de canviar la manera de viure i pensar la llar-família. Aquest és el cas d'aquest home que explica què fa des que es lleva fins que va a dormir. Aquest fragment, mal estaria no dir-ho, recorda algun dels fragments citats en el capítol anterior per evidenciar la naturalització de les tasques domèstiques en la quotidianitat de les dones adultes.

“Bueno, desde que me levanto, pues bueno, yo me levanto, me lío a barrer la casa, porque siempre pues hay virutillas, pues yo dejo muchas virutas, y bueno, la barro, limpio el polvo y entonces pues me tomo mis pastillas, me las voy tomando, y luego pues ya, la levanto a ella, vamos al lavabo, luego la lavo, la llevo a la cama, la lavo, le pongo el pañal, porque lleva también pañal y bueno, pues a levantarla y... Almuerzo, bueno, que el jardín está un poco estropeadillo, pues mira, le doy una pasada y mira. Y la perra también la limpio, en fin que..., me voy a comprar, porque, claro, también tienes que ir a comprar. Tengo la tienda ahí cerca, pero bueno, hay otras cosas que las tienes que comprar más para abajo, y las compras y bueno, y a hacer otra vez la comida, y en fin, otra vez el rollo de [...]” (HGTC1)

És igualment interessant veure com els marits cuidadors expliquen amb detall la importància i la complicació d'unes tasques que fins al moment mai no havien reconegut.

“Ella siempre ha sido la que ha llevado todas las cosas de casa. Yo, pues el trabajo, trabajaba y bueno... Claro, claro. Yo que soy... yo que soy una persona muy... con mucha actividad, y siempre voy moviéndome para abajo para arriba, pues de golpe y porrazo te frena, aunque aquí en la casa hay mucha faena también. Hay mucha faena, porque yo soy el que lo hago todo: desde barrer, fregar, la limpieza, la comida, la lavadora. En fin, todo el tinglado que se lleva una casa. Porque, claro, cada día hay que barrer, si hay churrete pues hay que fregarlo. En fin, pues hay que hacer..., limpiar el polvo..., plumazo de cosas que hay. Comprar, todo. Hacerlo todo. ¡Todo! Lo mismo que ella lo hacía antes. Pues ahora lo tengo yo que hacer. Claro esto, esto pues te, te, te acarrea que..., que es lo que yo he dicho, que yo he tenido suerte con que no me gusten los bares [...]” (HGTC1)

Sens dubte, l'experiència d'aquests homes cuidadors invalida i anul·la tota justificació de les desigualtats de gènere que apel·la a lleis biològiques i naturals. Els casos d'aquests marits cuidadors esdevenen una evidència magnífica per negar l'innatisme biològic que, encara molts, atribueixen a les diferències entre homes i dones en relació amb les responsabilitats i les tasques de la llar. Però, de la mateixa manera que permeten desmuntar el mite de l'habilitat domèstica femenina, també posen de relleu que la socialització diferencial per gènere dificulta el canvi en l'estructura sexuada de la vida quotidiana, tot i l'excepcionalitat dels casos. Aquesta dificultat es recull perfectament en una de les entrevistes fetes al marit cuidador de la dona malalta d'esclerosi múltiple. El cas és que, d'ençà que la dona tingué la malaltia,

ell s'ha convertit en l'executor del TDF, mentre que ella en segueix assumint l'organització i la gestió.

“Bueno, pues ella me iba diciendo: «Pues, mira, esta comida la tienes que hacer así de esta manera, o de la otra.» Y así he ido aprendiendo y, bueno, y ya sobre la marcha, ya no le pregunto, ya pues me lo sé, lo que cotidianamente hacemos. Sí. No, pero ella me ayuda mucho. Ella me ayuda a decir: «¡Oye! Hoy, ¿por qué no ponemos esto? ¿O hacemos calabacines? ¿O hacemos berenjena a la plancha? En fin, con un pescado.» Claro, es que me sale más bueno que tú. Claro. El arroz ¿qué? Pues el arroz me sale muy bueno. Hombre, claro... Y los recados y que los médicos, y esto y lo otro. Y ella me ayuda en ese sentido de que: «Hoy me toca a mí el médico» o «tal día me toca el médico, que tenemos que ir al doctor caro, que esto, que lo otro.» Ella me ayuda en este aspecto mucho. Yo para eso tengo más mala memoria. Tendría que coger una agenda y apuntármelo todo.” (HGTC1)

Més enllà d'aquest cas extrem, en la majoria dels casos estudiats es compta amb algun tipus d'ajuda per a les qüestions domèstiques que sempre emergeix amb un rostre femení. Filles que els fan la compra, cunyades que els preparen els dinars o, en els casos en què és possible, servei domèstic que s'ocupa de la neteja²³⁴.

“Sí, sempre hem tingut una senyora que ve aquí al matí, que ve dues vegades a la setmana, que també és de molta confiança, que també hi va haver una època que m'ajudava, abans de començar amb la germana, ella m'ajudava una mica i la vaig utilitzar uns dies com a emergència. Bé, netejar, planxar, i altres coses. Així jo li deixo la roba seca, i ella la planxa, i li poso un paperet 'Hay que coser esto'. Que la vora dels pantalons està descosida, doncs ja li deixo en un paper apuntat, o em truca. Amb aquesta dona tenim molta sort. Però el dinar ens el prepara la germana, que dina amb nosaltres.” (HGMC2)

“Ayer fue el santo de mi nieto, y él viene..., vienen mañana. Viene un par de veces a la semana. Viene el miércoles porque mi hija va a comprar a Carrefour.” (HGTC1)

“Sí, me ayuda una mujer a hacer la limpieza dos veces a la semana dos horas por... Los martes y los viernes me viene una chica a hacer la limpieza, lo más gordo, claro. ¡Es que si no, no llego yo! Voy doblado. A ver. Es que si no, ¿cómo lo haces? Trabajando es imposible. Y vas a comprar, tienes que ir a comprar la comida, ¿eh?, la comida no te viene... Todo lo que hay que hacer lo tienes que hacer, nadie te lo hace.” (HGTC2)

Per als casos en què la responsabilitat de cura és menys intensa, normalment es tracta de persones velles però que mantenen certa autonomia, la situació és molt diferent. En les entrevistes, aquests casos es corresponen a dones que assumeixen la cura dels pares i els sogres a distància. És a dir, aquests segueixen vivint a casa, però són dependents respecte de les tasques domèstiques més bàsiques de la llar. Aleshores, la persona cuidadora veu com augmenta el temps dedicat al treball domèstic-familiar. Aquest és el cas d'aquesta dona de classe mitjana que compta

²³⁴ Parella (2003) parla de la internacionalització de la reproducció per referir-se a aquest darrer fenomen quan, sovint, comporta la contractació de dones immigrades.

amb suficients recursos com per haver d'assumir, únicament, la gestió i l'organització de totes dues llars.

“Mmm..., viu sol, i està amb mi -i està amb mi. Vull dir, durant el dia està amb mi, i va a dormir a casa seva... Diguéssim, ell viu a casa seva, es lleva, fa les seves feines, o lo que tingui que fer, esmorza, lo que sigui, i a dinar, tot l'any, ve a dinar a casa. I llavors, quan se'n va a la tarda, que se'n va als jubilats, o a fer algo, o lo que sigui, o «inclús» a vegades està aquí a la botiga amb mi i llavors quan se'n va, s'emporta el sopar i se'n va a sopar i a dormir a casa seva. Bé, jo li agombolo la roba, jo li arreglo la roba, li envio la senyora de fer feines... És clar, el faltar la meva mare em va canviar a mi, per dir-te en certa manera ell es val per ell, però porto dos cases. Ell vol estar a casa seva perquè té la seva intimitat i vol estar a casa seva, però llavors lo que si està clar que com que està portat i organitzat i menjat variat i tot perquè, doncs, ve a casa, pues ell vol la seva intimitat.” (DGMC2)

“Els meus pares són grans; i llavors, cada dimarts, quan acabo dels nens, vaig a veure els meus pares. Divendres faig la compra, faig... vaig a casa els pares altra vegada, els hi porto la compra, perquè jo hi vaig.” (DGM1)

En definitiva, la incertesa del temps de cura des adults dependents malmet el benestar quotidià dels i les principals responsables de la cura. Unes persones que assumeixen la intensitat material i sincrònica d'un temps de cura que s'estén al llarg del seu cicle de vida. Unes persones que veuen com l'atenció al dependent altera els ritmes i cicles vitals i augmenta la càrrega de treball domèstic-familiar. Aquests aspectes converteixen la cura en una mena de condemna, en un estar lligat de mans i peus les vint-i-quatre hores del dia.

“Y es como una cárcel, pero no hay más. ¿Qué haces? Es una cárcel, ¿eh? Es como una cárcel. A ver quién está en una cárcel veinticuatro horas del día en una cárcel. Tienes que tener una expansión, o algún momento para salir, o algo. Por lo menos, si voy a trabajar, voy y vengo. En las horas que estoy en el trabajo por lo menos si hablas con uno, hablas con otro, haces una cosa u otra, pues la cabeza te se distrae algo. De la otra manera, si estás aquí metido y la ves así, no va la cabeza, te vas «comiendo el coco» tu solo.” (HGTC2)

“Yo siempre dije que él tuvo el accidente, se salvó, quedó tetraplégico, pero yo me morí. Esa es la sensación. Vivo, pero no vivo.” (DGMC3)

“A vegades arribes a un punt que entenc la persona que s'ha fotut un tiro, que s'ha matat. Però arribes a un punt que no vull dir que facis nosa perquè els meus pares no han fet nosa però crees un problema gros als altres [...]” (DGMC1)

10.2.4. Un temps amb costos i sense recompensa: el malestar de la persona cuidadora

El caràcter sobrevingut i incert del temps de cura repercuteix durament sobre les persones cuidadores –Durán (2006) parla de la càrrega temporal de la cura. Malgrat que se sentin responsables de l'atenció al dependent i pensin que estan fent allò que els toca, els costos quotidians de la cura diària són tan elevats que se'ls fa difícil

reconèixer alguna recompensa. Ben al contrari, l'extensió en el temps de la responsabilitat fa patent l'augment del seu malestar quotidià, un fet que no es dona en el cas de la cura de les criatures. En totes les situacions analitzades es parla dels costos temporals de la cura, els quals es concreten en la manca de temps que, com s'ha explicat en el punt anterior, és material i simbòlica.

“Necesito vacaciones, por ejemplo, pero para mí no lo han sido. Lo han sido, sí, porque he estado en otro lado diferente, no me he tenido que ocupar de la limpieza, comíamos afuera... Pero lo que tengo cada día, cada día, lo seguía teniendo. No ha sido desconectar.” (DGMC3)

Bàsicament, perquè totes les hores del dia es dediquen a la persona dependent i, quan seria possible tenir un respir, és impossible oblidar-se de la càrrega. És així que, en el cas que es disposi de temps, sovint s'és incapaç d'aprofitar-lo i d'oblidar la responsabilitat de la cura. De manera que es disposa d'un temps material, però manca la disponibilitat subjectiva de percebre'l com a propi i exempt de càrregues.

L'evidència de tot plegat es troba en les entrevistes de les persones cuidadores on s'observen dos trets comuns; d'una banda, la sensació de no disposar de temps per si mateix, ni per compartir amb altres persones més enllà de la persona dependent; de l'altra, la dificultat per desconnectar d'una situació que els ha absorbit notablement i els ha reduït al mínim les opcions per gaudir del temps de lliure disposició personal. Aquests són dèficits que repercuteixen sobre la capacitat de decisió i de control de la trajectòria de la seva vida quotidiana i, efectivament, esdevenen una font de malestar important.

“Clar perquè abans tot el temps era meu. El temps el perdia amb els meus fills i el meu home. Agafaves els nens, el cotxe i aire, tancaves la porta i s'ha acabat. Ara dius vull fer alguna cosa, i jo què sé què faré. Primer que no puc fer tot el que em dona la gana.” (DGMC1)

“Y cuando puedes haces horas extras. Alguna, pero pocas. Relativamente. Si hay faena, ¡eh! Si hay faena igual hago dos o tres a la semana, o cuatro, no hago más porque tampoco tengo... no tengo tiempo tampoco. Tiempo no... no hay.” (HGTC2)

“De bòlit completament. I no vaig deixar d'anar a treballar cap dia. Primer em vaig aprimar molt, però anàvem fent. No m'ho vaig ni plantejar. A la meua manera, per mi anar a treballar és el que sempre he fet. No vaig plegar mai de treballar, ni quan vaig tenir les filles.” (DGTC2)

En ocasions, s'observa que cada persona cerca una via d'escapament segons les seves possibilitats i preferències. Algunes persones evocuen les poques energies que els queden per recuperar una vella afecció que, per les seves característiques, és possible fer-la a casa, al costat de la persona dependent. De manera que es manté la plena disponibilitat i l'accessibilitat per la cura.

“Y luego, pues, cuando yo ya la acuesto a ella y estoy tranquilo me pongo ahí en mi cuarto, me voy a hacer mis cositas y eso también me relaja, ¿no? Qué va, qué va. Es un problema. Pero bueno, es la que decimos, pues nos tenemos que aguantar. Yo ya te digo, yo suerte al de éste, al hobby ese que tengo, sino estaría loco perdido. Porque es que se acumulan muchas cosas. El juego, o sea, lo que yo hago me sirve de terapia porque claro, yo rato libre que pillo, rato libre que me voy allí. Entonces, pues ya..., ese momento ya, me desconecto Pues entonces todo ese rato, si no tengo que hacer una cosa extra, pues todo ese rato estoy en..., con mi hobby.” (HGTC1)

Altres van al gimnàs o simplement surten a dinar a fora.

“El gimnàs també era una vàlvula d’escape i ara també hi vaig menys” (DGMC1)

“Es que se acaba todo. ¡No hay nada! ¡Nada de nada! Se acaba y ya está. Y no hay más. Y eso para que te entre aquí no te entra de un día para otro. No entra. Eso va entrando poco a poco. ¿Qué hago? Yo me meto en la cama a dormir y ya está. A lo mejor pego cuatro gritos... Pero no con ella.” (HGTC2)

“El dilluns és el meu dia de vacances, de descans. Perquè com que és el dia que està amb la filla, doncs si estic molt cansat, me'n vaig a dinar, faig una bona migdiada al cotxe, i intento recuperar-me una mica.” (HGMC2)

Al costat dels costos temporals de la cura cal afegir-hi els costos físics i psicològics. L’extensió i la intensitat del temps de cura suposa un desgast físic i mental de les persones que n’esdevenen les responsables principals. Un desgast que, tard o d’hora, els acaba passant factura.

“Claro esto, esto pues te, te, te acarrea que..., que es lo que yo he dicho, que yo he tenido suerte con que no me gusten los bares, y ella también. Pero es que aparte de todo eso, estoy tomando pastillas para los nervios. Claro, porque todo eso psicológicamente es, es, es un problema. Y llega un momento de que el saco se llena, como me dijo la doctora, y sí, ¡bueno!, y ya revienta el saco y estuve a punto de coger depresiones y todo. Lo que pasa que dije: «No, no. Aquí no me puedo quedar yo en la cama».”(HGTC1)

“O trobar-te’l que havia caigut al terra i havia anat caminant i tenia mig cos a sota, a sota de l’armari. Vull dir, una situació, ja no solament física, sinó psicològicament molt dura.”(DJMC1)

“Un dia vaig arribar a estar tan esverada que ell i ma filla m’havien d’agafar els dos peus i les dues mans. Allò que estàs a punt d’explotar.”(DGMC1)

“De un par de días. No. No, bajas no. Porque yo cuando tenía eso me daba como una ansiedad, que me parece que falta la respiración y falta de todo, vengo a casa, me meto en la cama y al día siguiente ya estoy... Me desconecto por completo, me meto a dormir y ya... me desconecto. Me meto en la cama y a ver si se me pasa [...] Si un día me tiro en la cama y ya está.”(HGTC2)

En la mesura que sorgeixen els costos de la cura, els cuidadors i les cuidadores es plantegen fins quan seran capaços de resistir. Saben que la situació es pot allargar i per molt que hagin renunciat al seu projecte de vida, hi ha coses que no estan al seu abast.

“Porque yo veo, por ejemplo que yo me iré haciendo mayor. Ahora no soy mayor, pero me siento con 10 años más de los que tengo. A nivel físico y mental.” (DGMC3)

“Hasta que llegue el día, hasta que llegue el momento no lo puedo saber. Tal y como me lo voy planteando ahora, no lo puedo saber..., lo que yo resistiré, mi resistencia física. Porque, claro, hay momentos que la resistencia también va para abajo no va para arriba. No es un año, son siete años que vas usando así. Y cada año ves que se te va quedando en menos. Esto, quieras o no, también afecta; psicológicamente te afecta. No eres el mismo, tampoco. Ni de humor ni de nada. Humor no tienes el mismo, ni mucho menos. El humor se te apaga, parece que no tienes ganas de hacer nada, no tienes ganas de hacer nada. También... Hay momentos también que estás mal, pero hay momentos que hay que sobreponerse porque si no... No ganas nada, tampoco, que me..., que me encierre y me quede sentado y me meta en la cama y me meta la manta o coja una depresión de caballo, tampoco gano nada. No sé si la cogeré algún día, ¿no? No se sabe eso, ¿no?” (HGTC2)

10.2.5. El temps de cura d'adults dependents més enllà de la família

Aquesta tesi doctoral parteix d'un concepte de cura ampli que inclou totes les condicions i formes a través de les quals es fa aquest temps de treball, dins i fora de la llar-família. Per aquesta raó, s'ha considerat oportú tancar el present capítol tot exposant algunes de les qüestions detectades a les entrevistes en relació amb els recursos de suport a la cura d'adults dependents. Aquests recursos, a banda dels que ofereix la família, prenen forma de serveis públics, oferta privada, permisos laborals, transferències monetàries i suport del teixit associatiu.

L'ús d'aquests recursos s'explica, en bona part, segons les condicions materials d'existència i la influència del context que els empara. Més concretament, segons les polítiques de protecció a la dependència i suport a la cura de l'*estat del benestar*. El cas és que, d'una banda, no totes les persones tenen les mateixes possibilitats i capacitats d'accedir a l'oferta de recursos existents. Aquest accés depèn, en gran mesura, de la disponibilitat econòmica, tant de la persona dependent com de la cuidadora. D'altra banda, cal tenir en compte el pes simbòlic d'un imaginari col·lectiu que atribueix a la família la responsabilitat moral del temps de cura. Un imaginari comú en els països del sud d'Europa amb una dèbil oferta pública d'atenció a la dependència. Un context que es caracteritza per l'absència d'una cura socialment organitzada, segons la definició de Daly-Lewis (2000) de *social care* exposada en el capítol quart. És a dir, d'un marc normatiu dins del qual distribuir, assumir i realitzar socialment el treball de cura.

En efecte, la tradició familiarista del context català explica, en gran part, per què el més habitual entre els cuidadors i les cuidadores principals a l'hora de cercar suport és recórrer a l'ajuda d'altres familiars. Aquesta opció respon tant a la confiança i als vincles afectius que uneixen amb la persona dependent, així com, mal estaria no dir-ho, amb l'estalvi econòmic que suposa davant la manca d'una oferta suficient de serveis públic de cura.

“I aquesta dona, la seva germana, ja m'ho va dir ben clar que podia comptar amb ella. M'agradaria poder-li donar més diners, li pago una mica i ella està molt contenta. Li pago cent euros cada setmana. Per a ella és molt, però si jo hagués de pagar algú altre em costaria el doble. Des de les vuit del matí fins a les vuit de la nit que a vegades s'hi està. I li dono el dinar, les pastilles, això ho hauria de pagar molt més car. I a més és la seva germana i li té un aprecí especial.” (HGMC2)

No obstant això, algunes persones rebutgen la possibilitat de comptar amb qualsevol tipus de suport familiar, bé perquè la família no mostra la seva disponibilitat, bé perquè es vol evitar el calvari que un mateix està vivint. Sobretot, si el recurs passa per l'ajuda dels fills i filles. En aquest cas, s'observa que el marit cuidador de classe treballadora no vol que el temps de cura perjudiqui el projecte de vida dels seus descendents directes que, a diferència d'ell, han pogut accedir a la universitat i tenen unes aspiracions laborals per assolir. Aques és un exemple en què les expectatives projectades sobre el projecte vital dels fills i les filles són superiors als costos que li suposa assumir, en solitari, el temps de la cura de la persona dependent.

“A ver cómo nos lo montamos. Claro. Los hijos: el uno farmacéutico, la otra en Montmeló con la panadería. Pues claro, tienen que atender a lo suyo. Sí que vendrá, la criatura, pero no..., lo que no puede estar un día y otro día y otro día aquí, aquí, aquí, porque tiene un hijo y tiene su marido y tiene un negocio. Y el otro tiene un trabajo. ¡Sí que vendrán! ¡Claro que vendrán! Pues lo mismo que vienen ahora. ¿Que luego vengan un poco más? Sí, pero hay que poner algo, porque si nos quedamos los dos en una silla de ruedas [...]” (HGTC1)

Contràriament, algunes de les dones entrevistades que es fan càrrec dels avis i les àvies expliquen com els seus fills i filles –és a dir, els néts i nétes de la persona dependent– els ajuden en moltes de les tasques quotidianes que inclou el temps de cura. Aquestes mares subratllen la col·laboració tant dels nois com de les noies, si bé cal pensar que en moltes ocasions, les mares simplement necessiten força física per moure la persona dependent. En aquest cas, doncs, sembla pertinent pensar en l'eficàcia d'un procés de socialització que ha transmès uns valors i unes normes que reforcen l'imaginari col·lectiu de la solidaritat intergeneracional. Un imaginari que s'imposa a les prioritats i les aspiracions de la generació jove si es té en compte el

que s'ha dit en el capítol vuitè sobre les expectatives i els horitzons de les persones joves entrevistades.

“Carme, hi aniràs? La Carme m'ajudava a posar l'avi a dormir. No gaire perquè eren joves. Ara amb la meua mare, m'ajuden molt, tant un com l'altre.”(DGMC1)

“Però bueno, me'n recordo que a les nou del vespre o jo o el meu germà sempre ajudàvem la meua mare a rentar i ens estàvem una hora rentant-li totes les llagues al meu avi.” (DJMC1)

Pel que fa l'oferta de serveis, el que més es valora en tots els casos són els centres de dia per a les persones grans i els centres de dia per a les persones amb pèrdues cognitives. Es perceben com el recurs perfecte per compartir la càrrega del malalt, sobretot, perquè a diferència de les residències, no es té la sensació d'aparcar i treure's del damunt la persona dependent. El fet que en aquests serveis es treballi professionalment la dependència per tal frenar el procés degeneratiu, i potenciar les capacitats que encara es mantenen, explica la valoració positiva d'aquest recurs. Això sí, aquesta valoració es fa una vegada s'ha usat el servei i s'ha percebut una millora de la persona malalta.

“Res vull dir res en concret, perquè això d'anar a la unitat de respir... S'ho passa molt bé, la veritat és que l'ajuda molt, i he vist una millora del que havíem perdut. Al maig, juny estava molt malament, que gairebé ni podies tenir una conversa amb ella, que barrejava continguts, i ara s'ha recuperat, està molt millor. Està més il·lusionada, està més contenta, es veu més útil perquè fa cosetes, fa música [...]” (HGMC1)

“Sí, por las mañanas. Alguna tarde voy, como hoy; si hay mucha faena, voy a hacer un par de horas, pero como ella no viene hasta las seis o seis y media, hasta las seis y media no viene del hospital de día que la tengo, y por la mañana tengo una chica que me la viene... a las siete y media viene.” (HGTC2)

En qualsevol cas, es tracta d'un element d'una importància cabdal per trencar l'imaginari de la família, i sobretot la dona, com la millor opció per atendre la cura. I fer-ho, en un context marcat per la visió negativa i la no demanda de serveis d'aquest tipus. Aquesta visió troba a faltar l'afectivitat i la tendresa entre el conjunt de competències professionals, les quals la família cobreix amb escreix i, cal dir-ho, es tendeixen a sobrevalorar. Si bé se segueix pensant que l'amor i l'afectivitat són factors que poden ajudar a allargar l'esperança de vida de la persona malalta, també s'és conscient de la importància i la millora que hi ha en l'atenció professionalitzada. D'aquesta manera queda palès que al darrere del temps de cura hi ha un treball que cal desenvolupar. Un treball que com més habilitats i destreses es tenen per assumir-lo més benestar quotidià proporciona a la persona dependent i menys malestar generarà a la persona cuidadora.

“Al principio yo no dejaba que nadie haga nada a Martín, me parecía que le iban a poder hacer mal, que le iban a poner mal algo y se le iba a hacer una llaga. Primero, a él le daba vergüenza, y empecé con eso; luego, que nadie lo iba a hacer tan bien como yo. Pero luego la vida te va enseñando. Me empezaron a venir las personas que me ayudan y perdí eso. El primer día me sentí fatal. Yo estaba en la cocina prácticamente llorando por él: ‘Ay, ¿cómo se sentirá?’ La misma sensación que cuando dejé el primer día a mi hijo en el colegio, igual. Pero después ya no. Son personas muy agradables y hasta me ayudaron a mí, anímicamente. Ahora creo que no podría estar sin ellas.” (DGMC3)

Les valoracions positives vers l’atenció dels centres de dia i la seva repercussió positiva sobre les condicions de vida del cuidador/a principal permeten entendre per què moltes de les queixes i demandes es focalitzen en la millora de l’accés i la disponibilitat d’aquests serveis. Les persones entrevistades critiquen qüestions bàsiques per facilitar la gestió del temps de cura com ara les deficiències en el transport per a les persones amb mobilitat reduïda o la manca d’uns horaris del servei més amplis i flexibles.

Ben al contrari que els centres de dia, els servies d’atenció domiciliària no gaudeixen d’una bona valoració entre les persones cuidadores. La majoria coincideix a remarcar la manca de professionalitat de les persones que hi treballen. Aquesta manca en comptes de millorar les condicions de vida tant del cuidador/a, com del malalt/a, les empitjora. En primer lloc, es denuncia que aquests serveis estan pensats, únicament, per ajudar persones dependents en tant que persones velles. És així que es troba a faltar la manca de la preparació tècnica necessària per tractar persones amb graus de dependència importants. Aquest dèficit repercuteix i perjudica al dependent/a i, de retruc, al cuidador/a. En segon lloc, perquè suposa haver d’ensenyar com “cuidar” la persona dependent, la qual cosa genera manca de confiança vers els serveis. En definitiva, més feina, més preocupacions i més temps, aspectes que no surten a compte al cuidador/a principal.

“I no vam voler. I els estius sempre els passàvem fatal perquè tu plegaves i volies que vingués algú a ajudar-te i buscaves algú i de gent preparada no n’hi ha. I llavors venia algú i veies que li posaven els bolquers i deies: ‘escolta’m!’ Un any ens va venir un noi, un tiarrón. A darrere aquest tiarrón, nosaltres tan nyaques, que el meu pare va agafar uns fongs, i tela marinera el que va costar treure’ls.” (DGMC1)

“Sí, ya me venía una persona una hora cada día. Me venía antes una persona una hora. Una mujer del Ayuntamiento, una hora, pero no. No me convencieron. No le veo, no le veía... O sea, a lo mejor es que tuve mala suerte, ¿no?, pero no la veía capacitada para... para la enfermedad ésta. A lo mejor para un abuelo o lo que sea, sí, pero para llevarla... Además era cuando ella estaba en pleno apogeo, porque ahora está... Ahora es la gloria, porque ya no se mete con nadie ni hace nada, pero a veces ha habido momentos que para ducharla se necesitaban dos personas, porque los nervios..., es nerviosa y decía que no la duchaba ni Dios y no la duchaba ni Dios. Y antes estaba en plan... Y la del Ayuntamiento cuando venía

y cuando le quería poner una cosa no se mojan. Entonces eso no vale para gente que está así, ¡joder!, que está en pleno apogeo. Tiene que ser gente, para mí, gente especializada, que se mojen. Como ellos vienen aquí y cobran lo mismo, son gente fija en el Ayuntamiento, no son gente que... Pero bueno [...]” (HGTC2)

Una queixa que s'estén tant a l'oferta pública com a la privada.

“Pero son empresas que, como toda empresa, van por el dinero. Y a veces te ponen, cuando las personas que tienen que hacer vacaciones o están enfermos, gente que no está preparada. Estas personas que vinieron no estaban preparadas: yo les enseñé qué tenían que hacer y cómo debían hacerlo. Tenían una mínima preparación, pero más para atender a ancianos, no este tipo de caso. Yo se lo enseñé, y son personas encantadoras, y en su tiempo lo han aprendido. Si le pasa alguna cosa a mi marido cuando hay una persona que lo cuida que sabes que no tiene la preparación adecuada, te sientes mal.” (DGMC3)

Tanmateix, les males experiències respecte dels serveis d'atenció domiciliària no treu que les persones cuidadores els segueixin considerant la millor alternativa de suport a la cura. La raó principal és que permeten seguir tenint la persona dependent a casa. Tant és així que, sovint, es prefereix disposar de bons serveis professionals per comptes de transferències monetàries. S'entén que la professionalitat inclou coneixements i preparació tècnica per atendre les necessitats de la persona dependent, així com flexibilitat horària per adaptar-se a la quotidianitat de la persona cuidadora.

“¡Yo el dinero no lo quiero! Si es que yo no pido dinero. Yo lo único que pido es que esté una señora, pues, si tiene que estar ocho horas, pues que esté ocho horas. Pero claro, esto equivale, con la cantidad de enfermos que hay, pues imagínate tú lo que equivale todo esto. Por supuesto, yo me iría a trabajar. Que en vez de ser, por ejemplo, las ocho horas, pues haría cuatro, pero por lo menos. ¡Claro! Y estaría mucho mejor yo y ella estaba atendida, pues igualmente. Porque esa persona, pues, la llevaría al lavabo, la lavaría, la ducharía. De esta manera yo soy el que lo estoy haciendo todo.” (HGTC1)

L'alternativa als serveis de d'atenció domiciliària per a aquells que s'ho poden permetre és la contractació directa de professionals o persones de confiança, una opció que depèn directament dels recursos materials dels quals es disposa.

“Porque, claro, yo he hablado con gente que dice: «Yo sí que lo tengo adaptado.» Pero, claro, ya se ve que esa persona tiene dinero. Pero nosotros no, porque yo siempre he tenido coches de segunda mano, siempre. Ahora, suerte a la paga que le dan a ella, pues hemos podido comprar una camioneta nueva.” (HGTC1)

En qualsevol cas, aquesta opció, més que una bona oferta econòmica, valora la professionalitat i la garantia de continuïtat, unes preferències que cada vegada més topen amb una realitat contrària en tractar-se d'un sector amb molta economia submergida. Les condicions laborals precàries afecten negativament la qualitat del servei i, òbviament, les persones que hi treballen, principalment dones immigrades.

Tanmateix, es tracta d'un dels recursos més emprats en un context com el català on la manca d'una oferta pública de serveis topa amb la manca de professionalitat de l'oferta privada, un context comú dins dels règims de benestar mediterrani, tal com fan notar Bettio-Simonazzi-Villa (2004) amb l'ús del concepte *care drain*.

“El més còmode seria buscar una sud-americana d'aquestes que em vingués 24 hores al dia, els pagues 900 euros, 600 o 600 i pico i si s'entenen, bé i sinó passi-ho bé. Saps què vull dir-te? Però com que jo sóc com sóc, a mi em sap greu. Ara en tenim tres. Una que es queda a la nit, aquesta que ve ara i a darrere en ve una altra. La persona que ve tampoc s'agobia perquè aquí si t'hi estiguessis una estona, ho veus.” (DGMC1)

L'opció de les residències no es recull en cap de les entrevistes a cuidadores de persones grans. En aquest sentit, cal dir que la percepció negativa de les residències geriàtriques fa evident la importància de les raons culturals a l'hora de decidir la distribució de la cura, per bé que cal no oblidar l'escassa oferta de places de titularitat pública i les dificultats econòmiques per accedir a l'oferta privada.

“És que cada vegada que vaig a buscar papers el primer que demanen és la declaració de la renda.” (HGMC2)

Aquesta representació negativa de les residències s'acostuma a construir en funció dels referents i les experiències de terceres persones. Es tracta d'una representació que sovint arrossega la imatge de decadència, despreocupació i abandonament de la persona estimada; la sensació de rentar-se les mans d'una situació que les persones cuidadores viuen i perceben com un deure moral i, sobretot, una responsabilitat personal. Mal que els hi suposi una pèrdua de benestar quotidià.

És així que mentre la bona valoració dels centres de dia suposa un trencament amb els prejudicis anteriors dels cuidadors i les cuidadores de persones amb dèficits cognitius, la càrrega simbòlica negativa que arrosseguen les residències reforça el paper de la família i, per tant de la dona, en la cura de les persones grans. Els fragments que segueixen corresponen a dues dones de classe mitjana que, tot i que disposen dels recursos necessaris per accedir a una residència, prefereixen assumir la cura dels familiars dependents a casa.

“«Aviam», si mínimament és una persona perquè es va fent gran i ara ja no pot valdre's sola, per descomptat no el portaré a una residència. I si he tingut a la meva sogra el tindrà a ell.” (DGMC2)

“Molt dura. Lo que passa que la meva mare no volia portar-lo a la residència. També ens ho deia a nosaltres, què en pensàvem, i jo i el meu germà vam dir que no.” (DJMC1)

Finalment, des del punt de vista de les demandes, totes les persones entrevistades coincideixen a remarcar la manca de serveis d'orientació en el moment en què es diagnostica la malaltia del familiar. El cas és que a diferència de la cura de persones grans, en els casos de malalties i discapacitats sobrevingudes, és comú entre els cuidadors i les cuidadores la sensació de desconcert i solitud. I ho és amb independència de la trajectòria biogràfica i les condicions materials d'existència.

“Pero las cosas creo que están un poco mal organizadas o hay desconocimiento a nivel de Gobierno, institucional [...]” (DGMC3)

Sigui com sigui, la manca de coordinació administrativa dels serveis comporta una pèrdua d'hores a les persones cuidadores les quals, precisament, es troben en un moment del seu curs de vida en el qual el que manca és temps.

“Llavors amb l'assistent social. Cap aquí, cap allà. Tot això són hores perdudes, com amb el meu pare... Pèrdues, moltíssimes, pèrdues de temps. Anant a buscant ajudes, a més aquesta és una altra, que seria un altre debat, una altra història, pensa que no t'ajuden en res, molta parauleta però res. Per la gent gran, i realment no et donen res. Perquè mira que hem mogut coses. Primer volen saber què té l'avi i quan l'avi no arriba, llavors els seus fills. ‘Què teniu? Porteu-me la renda?’” (DGMC1)

A les entrevistes s'observa que una bona manera d'afrontar el buit i la manca d'assessorament i coordinació institucional percebuda és recórrer a les associacions i fundacions especialitzades. Tots els casos analitzats valoren positivament els recursos que ofereix el teixit associatiu. Bàsicament, perquè cobreixen les mancances de l'*estat del benestar* i arriben allà on la família no pot arribar. Les pautes d'orientació inicial i els grups d'ajuda mútua són les claus de volta de la bona percepció d'aquest recurs.

“Sí, cada uno habla de sus problemas, de su enfermedad, de cómo le va, cómo no le va. Pues bueno, se están, pues allí, una hora, hora y media, hablando cada uno de su enfermedad, de su problema. Que el GIMM es como si fuésemos familia, porque allí hay ya bastante gente, pero están tan unidos, todos..., porque yo también voy allí, y..., para llevarla a ella, y entonces en vez de irme y luego volver por ella, pues yo cojo mi hobby y me lío allí también a hacer cositas.” (HGTC1)

No obstant això, qualsevol dels recursos analitzats és percebut com a insuficient per les persones cuidadores si, en última instància, no els permet recuperar, tant com sigui possible, la seva normalitat quotidiana. I, en la majoria d'entrevistes, aquesta normalitat passa per conservar l'activitat laboral, un element de cabdal importància que evidencia la necessitat de permisos laborals més amplis i flexibles. Més concretament, la necessitat de poder controlar i gestionar personalment la flexibilitat del temps dedicat al treball remunerat.

“Para mi sería lo ideal: un trabajo que me diera la flexibilidad de horario de decir ‘voy hoy por la mañana, mañana por la tarde...’ para combinarme las cosas... Eso sería ideal, y un poco idílico. Por eso intento buscar cosas que me llenen, estudios que van un poco con mi manera de ser. En principio puedes pensar ‘Bueno, sí’. Porque vienen a levantar a M, yo al mediodía ya estaría en casa. Pero luego, si tienes que pedir para el médico, no sé si hay un trabajo que es consciente de eso.” (DGMC1)

“Claro, hombre. Si no la empresa... puede ser flexible en el horario que hagas, pero las horas tienes que hacerlas. Además, tienen obligación de dármelas flexibles, ¿eh?, no lo hacen por capricho. No, sí, porque es de ley. Si tengo una persona enferma así, puedo pedir un horario y luego mi horario... es flexible, pues ellos no... tampoco me dicen nada. Nunca me han dicho nada. Me han dicho... Ellos bajaban y me han dicho que hiciese el horario que quisiera y que me lo montase como quisiera, que hiciese las ocho horas como quisiera y ya está.” (HGTC2)

En la mesura que el control del TTR no existeix, el dret de la persona cuidadora pot topar amb el dret de la persona dependent. I, en definitiva, malmetre el seu benestar quotidià, per bé que també es pot donar la situació inversa. És a dir, que la voluntat de la persona cuidadora passi per damunt de les preferències de la persona dependent. El fragment següent n'és un bon exemple.

“Llavors el meu pare estava a casa i jo vaig intentar que es quedés a casa, que aquí va venir quan se'n va anar a casa sol. El vaig tenir tres o quatre dies a casa i un dia després de sopar, me'n recordo que era un dissabte al vespre, pensant-me que era com cada dia per anar a dormir, i un dissabte al vespre em diu que se'n va, però se'n va sense medicaments, sense res. Suposo que l'home va anar rumiant, rumiant durant el dia, i quan va arribar després de sopar va dir que se'n anava. I no va haver-hi manera de retindre'l.” (DGMC2)

El problema és que, sovint, les pèrdues cognitives o les dificultats de comunicació de les persones malaltes, i en menor mesura de les persones grans, impossibiliten la consideració de les seves preferències. Aleshores, l'empremta cultural és tan forta que la persona cuidadora se sent convençuda d'actuar segons els desitjos de l'altra. Segurament, no deixa de ser una manera de cercar la recompensa inexistent per a un temps de cura sobrevingut, incert i esgotador, un temps que, sens dubte, comporta malestar quotidià.

“O es crea la il·lusió que s'està fent el que l'altra persona voldria... I jo trobo que lo millor que li van poder fer... Jo trobo que lo millor que es pot tenir és que al néixer i quan mores estar acompanyat de la gent que t'estimes. I es va morir que jo...i jo el tenia abraçat. I me «n'enrecordo», i m'agradaria, doncs, que tots tinguéssim una mort així i no en una residència i sol.” (DJMC1)

“Suposo que si et veus ja que ets una birria i tens aquella mica de lucidesa i veus que aquell que et cuida és un fill teu, deus tenir un agraïment gros. Però en aquell moment penses jo no voldria trobar-me així.” (DGMC1)

En síntesi, doncs, a partir de les entrevistes s'ha vist com el temps de cura de les persones dependents emergeix com un factor de malestar quotidià. Més encara, les característiques i el contingut d'aquest temps de treball posen de manifest que es

tracta del principal element generador de malestar quotidià en el context de la *societat del benestar*. Quatre són els aspectes que expliquen aquest fet.

En primer lloc, cal parlar de la gran paradoxa del temps de cura en tractar-se d'un temps que proporciona benestar quotidià a costa de malestar quotidià. Efectivament, el temps dedicat al treball de cura ofereix benestar a la persona dependent però genera malestar a la persona cuidadora. Certament, aquesta paradoxa també es pot donar en el cas del TTR i el temps de TDF, però les condicions són ben diferents. D'una banda, cal entendre que el temps dedicat al treball remunerat proporciona benestar a la mateixa persona que n'assumeix la realització, amb independència del contingut d'aquest benestar. D'altra banda, el temps dedicat al TDF també pot proporcionar benestar a la mateixa persona que el realitza i pot proporcionar benestar a la resta de membres de la llar. Tanmateix, i en contraposició al temps de cura, si no s'ofereix aquest benestar a tercers, el sentiment de culpabilitat no envaeix el projecte de vida personal.

En segon lloc, a partir de les entrevistes s'observa que el malestar que genera el temps dedicat al treball de cura acostuma a ser percebut per la persona cuidadora però no esdevé motiu de conflicte obert dins la llar. Malgrat que comporti renúncies i divisió del treball, la càrrega afectiva del temps de cura fa invisible les relacions de poder desiguals sota les quals es realitza i els costos –materials i simbòlics– que genera.

En tercer lloc, a diferència del TTR i el temps dedicat al TDF, les actituds i comportaments davant del temps de cura coincideixen. En aquest cas, no s'obra cap esclatxa que separi el discurs de la pràctica; el pes dels imaginaris col·lectius no esdevé una sorpresa, les persones assumeixen la cura sense contradicció ni manca de coherència amb el seu discurs. Segurament per aquesta raó les renúncies i el malestar que es desprenen del temps de cura no esdevenen motiu de conflicte quotidià. Per damunt de tot, preval la responsabilitat moral de la família i la solidaritat intergeneracional. Aquesta manca de contradicció es dona amb independència dels factors estructurals, ja que la identitat social de la persona cuidadora sembla que està per damunt de la classe i el gènere. Així es comprova en el cas dels marits cuidadors. Per a ells, el trencament del projecte vital que comporta l'aparició del temps de cura és total. Tanmateix, no es qüestionen els canvis que aquest trencament implica per a l'organització i l'orientació de la

trajectòria de la vida quotidiana. Recórrer al destí i a la casualitat els facilita aquesta coherència entre el discurs i la pràctica.

Finalment, en quart lloc, cal dir que les característiques demogràfiques del temps de cura fan difícil analitzar el pes dels factors biogràfics. Bàsicament, perquè el temps de cura de persones dependents coincideix amb la fase actual del curs de vida de la generació gran. Per aquesta raó, totes les persones entrevistades que són cuidadores principals formen part de la generació que va néixer durant la primera etapa del franquisme. Tanmateix, atesa la tendència demogràfica dels països europeus, cal pensar que a curt termini serà possible discriminar la influència que ambdós factors, curs de vida i generació, exerceixen sobre aquest temps de cura.

De moment, només es compta amb el discurs que les persones de la generació jove mantenen al voltant d'aquesta qüestió que, sens dubte, formarà part del seu futur més immediat amb l'inevitable envelliment de la població. Un discurs que, en molts casos, es construeix a partir d'alguna experiència amb el temps de cura viscuda des d'un segon pla –un avi malalt, una tieta amb *alzheimer*, un amic discapacitat, etc. És així que, quan es pregunta a les persones joves què farien davant la cura sobrevinguda es constata l'eficàcia del procés d'aculturació de la solidaritat intergeneracional dins de la família. Una solidaritat que es posaria de manifest a través del discurs però no pas a través de la pràctica, si es té en compte el que apunten altres estudis sobre la baixa participació dels joves en la cura d'altres membres de la família (Durán-Rogero, 2004). En qualsevol cas, sembla possible apuntar que el temps de cura d'adults dependent persistirà com a factor de malestar entre les generacions més joves. El dubte és si la millora d'una oferta de serveis públics serà capaç de contrarestar aquest fort sentiment de responsabilitat que genera l'obligació moral de la cura. Un sentiment que si no es correspon amb la pràctica quotidiana aboca a la culpabilitat i, en aquesta situació, la manca de benestar quotidià està més que garantida ja que al darrere dels sentiments persisteix el temps de treball sobrevingut i incert.

Conclusions

Conclusions

Aquest capítol recull les conclusions de la tesi doctoral. En primer lloc, s'hi recuperen les hipòtesis de la investigació i s'hi presenten les claus centrals d'interpretació teòrica segons els resultats del treball empíric realitzat. Per tant, s'abandona l'especificat de cada tipologia analitzada a fi de validar les hipòtesis; un exercici, el de validació, que no s'aborda amb pretensions de representativitat, sinó amb la intenció de recollir les conclusions principals de l'anàlisi. En segon lloc, es recupera el debat teòric plantejat durant la primera part amb l'objectiu de donar resposta als interrogants suscitats al llarg de la recerca. Es tracta, doncs, d'exposar una síntesi més general de les conclusions tot establint un diàleg entre l'anàlisi empírica i les qüestions teòriques. En tercer lloc, es presenta un balanç de l'estratègia metodològica aplicada amb la finalitat d'avaluar-ne la idoneïtat i l'eficàcia. Finalment, s'apunta una doble reflexió: la primera esbossa una temptativa de possibles mesures d'actuació política segons el que revelen els resultats obtinguts, mentre que la segona dibuixa les línies de recerca que s'obren a partir d'aquesta tesi doctoral.

1. L'anàlisi dels resultats

El present apartat s'estructura a partir de les quatre hipòtesis exposades en el capítol cinquè.

De la generació d'*El carrer estret* a la generació *Rayuela*

La primera hipòtesi apunta que la contradicció entre les dimensions ordenadora i orientadora de la trajectòria de la vida quotidiana mostra la importància del temps com a factor de benestar. Segons el model d'anàlisi proposat, aquesta hipòtesi planteja que la manca d'adequació entre les pràctiques i les representacions dels dominis estudiats —mercat de treball i esfera domèstica— explica la creixent importància del temps com a factor de benestar. A fi de validar aquesta hipòtesi, s'ha tingut en compte la influència del context de socialització a l'hora de formular un projecte de vida, procurar-se una identitat i definir un horitzó temporal. Les expectatives personals i la memòria generacional han estat elements cabdals per dur a terme l'anàlisi.

En primer lloc, cal assenyalar la necessitat d'incorporar la perspectiva generacional a l'hora de validar aquesta hipòtesi atesa la importància del context de socialització en el moment de dibuixar la trajectòria de la vida quotidiana. Aleshores, s'observa que per al cas de la generació gran la coherència entre les dimensions ordenadora i orientadora explica la manca d'una percepció que valori l'aportació del temps al benestar. En canvi, la contradicció entre ambdues dimensions en el cas de la generació jove explica l'emergència d'aquesta percepció social entre alguns dels seus membres. Tot i el caràcter inhabitual dels referents literaris en una investigació com aquesta, s'ha considerat oportú recórrer a dos dels títols que configuren la producció literària castellana i catalana del segle XX per descriure i explicar les trajectòries de la vida quotidiana de les generacions estudiades. No es tracta de fer literatura, sinó de mostrar fins a quin punt la vivència de les contradiccions és generacional.

La realitat social que viu la generació gran, els membres de la qual van néixer durant el quinquenni 1946-50, manté molts punts en comú amb la realitat social que Josep Pla descriu a la novel·la *El carrer estret*. Es tracta d'una realitat en què les aspiracions individuals s'ajusten a les normes fixades per una societat rígida i autoritària. La memòria i les expectatives d'aquesta generació en són testimonis de primer ordre. A través de la memòria es recorda un context de socialització caracteritzat per un sistema polític autoritari i un model familiar fortament patriarcal. A través de les expectatives es constata que aquest context imposa un projecte de vida ben delimitat segons les pautes i els valors de la norma social industrial i la norma social patriarcal. La pràctica quotidiana evidencia com les claus del projecte de vida i l'horitzó temporal coincideixen amb les normes socials vigents durant el seu procés de socialització. En efecte, els patrons *cap de família* i *mestressa de casa* ordenen i orienten la trajectòria de la vida quotidiana.

El projecte de vida en masculí encadena l'escola, l'ocupació i la jubilació, mentre que el projecte de vida en femení encadena l'escola, l'ocupació, el casament i les criatures. El contingut diferencial d'ambdós projectes expliquen les diferents percepcions del temps que els acompanyen; l'ocupació dona continuïtat al projecte de vida masculí des d'una lògica diacrònica i material, la cura segmenta el femení des d'una lògica sincrònica i quotidiana. La marca de gènere de les entrades i sortides del mercat de treball i la doble presència femenina són les conseqüències més visibles de la importància que el treball té a l'hora de percebre el temps.

La naturalització que els homes i les dones de la generació gran es fan sobre aquests projectes de vida explica per què no els viuen amb ambigüitat ni contradicció. Aleshores, el curs de vida succeeix amb la mateixa naturalitat que transcorre la quotidianitat dels personatges d'*El carrer estret*, de manera que, tal com es desprèn de la lectura de Josep Pla, són les petites coses de la vida quotidiana les que donen sentit a l'existència.

Però des d'una perspectiva sociològica, la coherència entre els comportaments i les actituds no ha de fer oblidar que la trajectòria de la vida quotidiana es construeix sobre la base d'unes relacions de poder que, entre altres aspectes, menystenen els temps i els treballs necessaris per a la reproducció de la vida humana. I aquí el gènere i la classe són elements cabdals d'un escenari gens banal —la vida quotidiana. Tanmateix, l'apel·lació a les lleis biològiques, a la tradició i a la força del destí explica per què les desigualtats socials són percebudes com un producte de la naturalesa i la casualitat. Una percepció que, al seu torn, explica per què el malestar quotidià, que tal com es veurà més endavant hi és present, es manté silenciàt, o bé, en el pitjor dels casos, es manifesta a través de la salut: les malalties relacionades amb el cansament físic femení i les depressions que segueixen al procés de jubilació masculí en són bons exemples.

Ben al contrari, la realitat social que viu la generació jove, els membres de la qual van néixer durant el quinquenni 1971-75, s'assimila a l'estructura literària de la novel·la que Julio Cortazar escriu sota el nom de *Rayuela*. Es tracta d'una realitat que genera falses expectatives de llibertat i igualtat en un context que no deixa d'estar regulat per la força de les velles normes socials i condicionat per la rigidesa de l'estructura social. En aquest cas, les expectatives no s'ajusten a les normes, per bé que sí que ho fa la dimensió material de la trajectòria vital. Cal cercar l'explicació de tot plegat en el pes simbòlic dels imaginaris industrial i patriarcal; uns imaginaris obviats pel discurs de la generació jove però presents en la seva pràctica quotidiana.

Certament, el desajust entre els imaginaris, els discursos i les pràctiques té els seus orígens en un context social que, més enllà de la tradició i el destí, promet autonomia personal i igualtat d'oportunitats. Ambdós aspectes són garantits, en principi, pel sistema democràtic i l'*estat del benestar* que desbanquen la societat rígida, programada i autoritària de l'època dictatorial. L'obligatorietat i la gratuïtat de l'escolarització obre nous horitzons d'aspiracions sobre la base de confeccionar un

model propi d'autorealització on hi hagi més espais que el mercat laboral i l'esfera domèstica i més temps que la jornada laboral.

Aquesta tendència a l'alça dels valors de la llibertat i la igualtat durant el procés de socialització de la generació jove explica per què els seus membres perceben un marge de maniobra més gran per a la formulació del projecte de vida i la procuració de la identitat. Genèricament, es pot dir que el canvi que protagonitza aquesta generació jove es caracteritza per considerar com a símbol de privilegi la llibertat d'elecció i no la igualtat d'oportunitats, concebre el projecte de vida de manera menys rígida, fragmentar els horitzons de vida amb la incorporació de nous reptes – alguns dels quals imprecisos, com ara el fet de gaudir de més temps de lliure disposició personal –, diversificar les expectatives davant la pluralitat de possibilitats que ofereix el nou context i construir un discurs on els estereotips tradicionals perden pes.

Si bé és cert que aquest nou context sembla oferir més capacitat d'elecció i llibertat al subjecte en el procés de formació de la identitat, no és menys cert que aquesta capacitat fa augmentar l'ambigüitat i la contradicció de la trajectòria de la vida quotidiana. És aquí, davant d'aquesta paradoxa, on es proposa recórrer al símil literari de *Rayuela*. En efecte, com en el cas de la taula de direccions que Cortazar presenta a l'inici de la seva novel·la per tal que sigui el mateix lector/a qui decideixi per on començar, la generació jove se sent capacitada de decidir sobre les direccions del seu futur. Però, de la mateixa manera que el lector/a de *Rayuela* només té l'opció d'escollir entre les propostes de l'escriptor, les decisions d'aquesta generació estan delimitades per la societat. Els límits de la taula segueixen sent la norma social industrial i la norma patriarcal, mentre que les caselles que conté representen les diferents posicions de l'estructura social. No és estrany, doncs, que en aquesta situació la trajectòria de la vida quotidiana sigui contradictòria.

El manteniment del pes simbòlic de les pautes socioculturals que comporten aquestes normes i el condicionament de l'estructura social explica per què la societat, en principi, policèntrica que viu la generació jove fa més difícil la formulació del projecte de vida i la procuració d'una identitat; per què la fragmentació dels horitzons de vida i la pluralitat de les expectatives no és suficient per trencar amb l'homogeneïtat del projecte de vida de la generació d'*El carrer estret* i encara menys, per superar la linealitat com un tret masculí i la segmentació com un tret femení.

La incorporació d'un concepte més complex de qualitat de vida entre els reptes de l'horitzó de futur és possible en una societat que ha resolt els problemes de subsistència. Però això no evita que aquest nou repte topi amb l'eficàcia del procés d'aculturació industrial, el pes simbòlic dels valors socioculturals inherents en el model familiar patriarcal i els condicionants de l'estructura social. La manifestació més flagrant d'aquest xoc entre llibertats percebudes i normes interioritzades apareix quan es constata que les persones de la generació jove acaben construint el projecte de vida i la identitat sobre les bases del que el seu discurs nega. És així que el temps dedicat al treball remunerat, al TDF i a la cura esdevenen elements centrals per a l'organització de la trajectòria de la vida quotidiana. Es així com l'intent de construir un projecte de vida més enllà dels estereotips tradicionals es frustra. Només els més privilegiats sembla que s'hi apropen.

En efecte, la convivència dels nous valors amb els vells estereotips fa que entrin en contradicció les dimensions ordenadora i orientadora de la trajectòria de la vida quotidiana, més encara quan es constata que el pes dels vells estereotips s'imposa sobre els nous valors. La centralitat de la jornada laboral en l'organització de la vida quotidiana i la importància del temps de cura de les criatures en el projecte de vida femení, dins d'una societat que ofereix moltes més possibilitats, explica per què el temps emergeix com a factor de benestar. I aquí les desigualtats de classe i gènere són cabdals per entendre les diferents vivències d'aquest fenomen.

Les persones que més perceben la importància simbòlica dels valors de la llibertat i la igualtat són les més exigents a l'hora de valorar el seu benestar i, per tant, les que més ressò es fan de les mancances. Però això no vol dir que siguin les que més pateixen aquestes mancances. A diferència de les persones joves de classe treballadora, la classe mitjana amb alt nivell d'estudis gaudeix de més recursos per construir una concepció del benestar més enllà de la base material, la seguretat econòmica i la recerca del prestigi social. Aquesta condició social permet incorporar nous reptes a l'horitzó temporal que tenen a veure amb el benestar personal i quotidià; nous reptes imprecisos com el temps de lliure disposició personal.

En definitiva, cal concloure que la generació d'*El carrer estret* ha viscut, i viu, en una gàbia daurada que sembla no deixar lloc a les contradiccions però sí a les desigualtats. Contràriament, la generació *Rayuela* gaudeix, en principi, d'una llibertat atzarosa on els valors industrials i patriarcals són les regles del destí. Els límits que la mateixa societat imposa a la seva llibertat generen ambigüitat i

contradicció al projecte de vida. Ambdues fan emergir el temps com a factor de benestar. Amb tot, la llibertat atzarosa no sembla proporcionar més benestar quotidià que la gàbia daurada, per bé que cal no oblidar que la gàbia daurada no és immune al malestar quotidià²³⁵.

De la gàbia daurada a la llibertat atzarosa: imaginari, discursos i pràctiques

La segona hipòtesi assenyala el temps de treball com la manifestació més explícita de les contradiccions internes de la trajectòria de la vida quotidiana entre els imaginari, els discursos i les pràctiques. Per tal de validar aquesta hipòtesi, s'ha analitzat la centralitat dels temps de treball —remunerat, domèstic-familiar i cura— en l'organització i l'ordenació de la trajectòria de la vida quotidiana de les persones entrevistades. Aquesta centralitat no s'ha entès només en termes obvis de supervivència, sinó en termes socials i culturals. És a dir, l'objectiu final ha estat esbrinar fins a quin punt el temps de treball és una instància bàsica que estructura, materialment i simbòlicament, la vida de les persones. En concret, la mirada analítica s'ha aturat a estudiar la dedicació a cada un dels temps de treball esmentats, així com la seva importància a l'hora de formular un projecte de vida, procurar-se una identitat i definir un horitzó temporal. Les disponibilitats i les accessibilitats vers aquests temps de treball han estat elements centrals d'aquesta anàlisi. Bàsicament, perquè a través seu es fan visibles els significats subjectius que les persones donen a cada un dels treballs analitzats, uns significats que els predisposen a pensar i actuar d'una manera concreta.

A partir de les entrevistes es constata que els comportaments i les actituds mantinguts al voltant del temps de treball remunerat, domèstic-familiar i de cura fan visibles les contradiccions relatades a l'apartat anterior. Però també es constata que al costat de la influència generacional cal parlar de la influència del curs de vida, de manera que la validació d'aquesta segona hipòtesi permet matisar el contingut de la hipòtesi anterior. A continuació s'aborden amb detall cadascun dels temps de treball analitzats.

Pel que fa al TTR, s'apunta en forma de subhipòtesi que la flexibilització que experimenta el mercat de treball al final del segle XX entra en contradicció amb la

²³⁵ Una vegada explicada la metàfora literària, les conclusions que segueixen es refereixen a cada una de les generacions estudiades a través d'aquests referents literaris. Per tant, la generació gran passa a denominar-se la generació d'*El carrer estret* i la generació jove, la generació *Rayuela*.

norma social industrial que s'acaba imposant en el projecte de vida de la generació *Rayuela*. És a dir, el TTR cada vegada és més incert, inestable i flexible però segueix representant l'eix central al volant del qual s'organitza i s'orienta la vida quotidiana. La trajectòria laboral de la generació *Rayuela* confirma aquesta hipòtesi fins al punt que cal concloure que al llarg dels últims anys han canviat més les pràctiques quotidianes entorn del TTR que no pas les seves representacions socials. S'arriba a aquesta conclusió, sobretot, quan s'analitza el pes de l'imaginari fordista-taylorista entre la generació *Rayuela*, ja que els seus discursos tendeixen a negar la centralitat d'aquest treball. Amb tot, malgrat la pèrdua de rigidesa, certesa i estabilitat de la jornada laboral, el TTR continua exercint de pivot central a partir del qual ordenar i organitzar la trajectòria de la vida quotidiana.

Aquesta pèrdua d'homogeneïtat i seguretat que comporta la introducció del model de la flexibilitat dins del mercat de treball s'intenta emmascarar sota el valor de la llibertat. Però, com molt encertadament apunta Seifert (2004), els canvis que ha sofert el TTR durant els darrers anys comporten el pas de la gàbia daurada a la llibertat atzarosa. És a dir, s'ha passat de la certesa laboral i rigidesa temporal vigent durant l'època daurada del capitalisme a la incertesa laboral i la flexibilitat temporal pròpia de les societats occidentals contemporànies. Dins la gàbia daurada, no hi ha lloc per a la contradicció, ja que el projecte de vida que la societat imposa a la generació d'*El carrer estret* té la garantia de la plena ocupació masculina. El paper de cap de família s'assumeix i s'exerceix perquè el mercat ho permet, el paper de mestressa de casa s'assumeix i s'exerceix amb independència del mercat.

En canvi, la llibertat atzarosa converteix en contradictòries les eleccions de la generació *Rayuela* perquè la capacitat de decisió resta condicionada, simbòlicament, per la norma industrial i, materialment, per la flexibilitat postindustrial. És a dir, des d'una perspectiva simbòlica, es constata l'eficàcia del procés d'aculturació industrial a l'hora de definir el projecte de vida. De manera que, al marge del ventall de possibilitats que la societat ofereix, persisteix la centralitat del TTR al voltant de la qual se ceneixen les decisions: el dilema que aquesta generació afronta als setze anys, entre deixar d'estudiar per treballar o seguir estudiant per tenir un millor treball n'és l'exemple més clar. Des d'una perspectiva material, s'observa que els horaris atípics, els canvis de torn i els contractes temporals limiten el marge de maniobra i fan incert el futur.

Per tot plegat, doncs, cal concloure que el TTR ha passat d'exercir un control rígid a exercir un control flexible sobre la trajectòria de la vida quotidiana. En la mesura que els canvis mai s'esdevenen de cop, aquest dos models conviuen actualment a través de la generació d'*El carrer estret* i la generació *Rayuela*. Efectivament, les transformacions del mercat de treball perjudiquen els col·lectius més febles que hi són presents entre els quals hi ha els joves.

Aquest canvi en la gestió de mà d'obra a través del temps de treball té reminiscències del passat, ja que el control flexible recorda el model de la irregularitat propi de l'època preindustrial, però amb una gran diferència: ara l'ocupació és norma i abans no ho era. Aquesta diferència seria la que explicaria per què les bones solucions tècniques ideades per solucionar el problema de l'ocupació a través del TTR són poc sensibles socialment. L'origen d'aquesta manca de sensibilitat cal cercar-lo en una concepció lineal i material del temps que impedeix percebre'l com un factor de benestar quotidià. Així s'evidencia amb la preferència de la generació d'*El carrer estret* per la jornada partida i la sensació de pèrdua de temps que acompanya la preferència de la generació *Rayuela* per la jornada intensiva. De nou, els més privilegiats, les persones de classe mitjana amb nivell d'estudis alt, s'escapen d'aquesta tendència en mostrar-se més sensibles a la dimensió qualitativa i quotidiana del temps; una sensibilitat que també es detecta entre les dones amb càrregues de cura. A través seu es constata el pes del curs de vida, ja que en el seu cas no és la capacitat de reflexió cultural sinó les condicions materials d'existència l'element que explica la major sensibilitat cap al temps de no treball. Allò que tenen en comú aquests dos casos és l'excés de treball –remunerat per al primer, de cura per al segon– a través del qual es percep el valor quotidià del temps de lliure disposició personal. Allò que els fa desiguals és l'accessibilitat i la disponibilitat vers aquest temps de treball. Aquesta desigualtat es detecta quan es té en compte que, més enllà de les preferències individuals, cal tenir presents les relacions de poder que condicionen les decisions sobre els temps i els treballs.

Precisament, és a partir d'aquests dos elements analítics, la disponibilitat i l'accessibilitat, que es posen de manifest diferents maneres de viure dins la gàbia daurada i diferents maneres d'encarar la llibertat atzarosa. Aleshores, a més de les diferències intergeneracionals, cal parlar de les diferències intrageneracionals fixades pels factors estructurals tal com s'explica més endavant.

Pel que fa al temps de TDF es constata que els discursos de la igualtat d'oportunitats i la llibertat d'elecció entren en contradicció amb el manteniment de la divisió sexual del treball dins les llars. Al contrari del TTR, en aquest cas han canviat més les representacions que les pràctiques, per bé que el pes simbòlic dels vells valors socioculturals segueixen sent el factor que explica la contradicció entre els comportaments i les actituds. En aquesta ocasió, cal parlar de la importància de l'imaginari que atribueix a l'home el paper de cap de família i a la dona el paper de mestressa de casa, una importància garantida a través del procés de socialització diferencial per raó de gènere i visible a través de l'estructura sexuada de la vida quotidiana.

Novament, la contradicció es detecta des de la perspectiva generacional però, a diferència de les hipòtesis anteriors, es manifesta sobretot segons el curs de vida. En efecte, un dels aspectes que millor es percep a partir de les entrevistes és la tendència generacional al canvi de discurs sobre la responsabilitat del TDF i el treball de cura. En el discurs de la generació d'*El carrer estret* perviu amb força el patró cultural del patriarcat; contràriament, la generació *Rayuela* nega discursivament aquest patró.

Però aquesta actitud de negació ben aviat topa amb un escenari quotidià sexuat, una col·lisió que provoca, segon el pes dels imaginaris, l'obertura d'una escletxa: la que separa el discurs de la pràctica. I ho fa tot seguint l'estructura sexuada de la vida quotidiana, és a dir, amb un rostre masculí i un de femení. El primer passa per sobrevalorar la participació en les tasques domèstiques i de cura, així com subestimar el volum de treball a realitzar. El segon passa per cedir davant del conflicte quotidià de la divisió sexual del treball. Per tant, l'escletxa entre el discurs i la pràctica pren direccions contràries segons el gènere: els homes articulen el discurs de la igualtat però no el practiquen; les dones articulen el discurs de la igualtat però fan més del que els toca dins la llar-família. Tanmateix, sembla que la vivència d'aquesta escletxa altera el discurs femení a mesura que s'avança en el curs de vida.

Efectivament, la convivència amb parella i l'arribada de les criatures són un dels moments del curs de vida que posen de manifest les contradiccions entre les dimensions material i simbòlica del TDF i de la cura. La manifestació més explícita d'aquesta contradicció és l'engany que senten les dones de la generació *Rayuela* davant del comportament de les seves parelles dins la llar. L'origen d'aquest engany

es troba en el procés de socialització: si bé les dones de la generació d'*El carrer estret* van ser socialitzades explícitament per ser mestresses de casa, les dones de la generació *Rayuela* se socialitzen en un context d'igualtat d'oportunitats que implícitament transmet els estereotips de gènere.

Aleshores, les primeres interioritzen les responsabilitats considerades femenines tot assumint-les amb naturalitat, les segones qüestionen aquestes responsabilitats que assumeixen amb resignació. En qualsevol cas, l'acceptació de la posició d'inferioritat vers la parella s'explica per aquesta socialització diferencial de gènere que condiciona la manera de viure i pensar dins la llar. En el cas de les més joves, es prefereix assumir major càrrega de treball abans que patir els costos que suposa mantenir el conflicte obert dins l'escenari quotidià. És així que, en aquesta ocasió, la sortida de la gàbia daurada de la generació *Rayuela* comporta el pas de la llar daurada a la convivència resignada. Les úniques alternatives, si no es vol mantenir ocult el conflicte quotidià de la divisió sexual del treball, són la separació i /o la decisió de no tenir criatures.

Contràriament, l'arribada de les criatures tendeix a atenuar el conflicte quotidià entre la generació *Rayuela*. La manca d'hàbit de negociació dins de la parella i la plena disponibilitat de les dones com a mares són els atenuants del conflicte en aquesta fase del curs de vida que coincideix amb la sortida femenina, permanent o intermitent, si n'hi ha, del mercat laboral. Tots aquests condicionants expliquen per què durant els primers mesos de vida de la criatura s'estableixen i s'accepten uns hàbits quotidians, teòricament provisionals, basats en la divisió sexual del treball. Aleshores, a diferència del TTR i el temps dedicat al TDF, les actituds i els comportaments davant del temps de cura coincideixen. En aquest cas no es compleix la subhipòtesi, no s'obre cap escletxa que separi el discurs de la pràctica; el pes dels imaginaris col·lectius no suposen una sorpresa, les dones assumeixen la cura dels infants sense contradicció ni manca de coherència amb el seu discurs.

La subhipòtesi tampoc es compleix per al cas del treball de cura dels adults dependents on les persones cuidadores assumeixen la cura sense contradicció ni manca de coherència entre la pràctica i el discurs. Segurament per aquesta raó les renúncies que es desprenen del temps de cura no esdevenen motiu de conflicte quotidià, però sí font de malestar quotidià. Per sobre de tot, preval l'obligació moral de la família vers la cura i la solidaritat intergeneracional. Ambdós elements serveixen per justificar els desajustos que la responsabilitat del temps de cura

comporta amb les maneres de pensar i viure la vida quotidiana. I ho fan fins al punt que la manca de contradicció es dona amb independència dels factors estructurals, ja que la identitat social de la persona cuidadora sembla estar per sobre de la classe i el gènere. Així s'observa en el cas dels marits cuidadors per qui el trencament del projecte vital que comporta l'aparició de la cura és total; un trencament que no es qüestiona malgrat comportar canvis significatius en l'organització i l'orientació de la trajectòria de la vida quotidiana. Recórrer al destí i a la casualitat els facilita aquesta coherència entre el discurs i la pràctica, sobretot, quan s'assumeixen unes pautes temporals contràries a les que han marcat la seva trajectòria fins al moment. Aquests homes s'han vist obligats a canviar la manera de viure i pensar la vida quotidiana davant una situació extrema. Sens dubte, el seu testimoni deixa constància de la possibilitat i la viabilitat d'una redistribució de la càrrega total de treball entre gèneres.

Tanmateix, en el cas de la cura dels infants, s'observa que una vegada closos els parèntesis laborals de la mare i amb l'expectativa femenina de recuperar l'autonomia professional és quan les dones es pregunten si no serà massa tard per revisar i renegociar el repartiment del temps de treball que hi ha al darrere d'aquests hàbits quotidians. És en aquest punt on, de nou, es fa visible la contradicció i on, de nou, pot emergir el conflicte quotidià. Aquesta situació no es dona en el cas de la cura dels adults perquè les característiques d'aquest treball no ho permeten.

En resum, l'esclatxa que separa el discurs de la pràctica quotidiana de la generació *Rayuela* s'explica pel pes de l'imaginari patriarcal i implica el manteniment del model cap de família dins les parelles de doble ingrés. Tot i el discurs de la igualtat d'oportunitats, l'anàlisi ha evidenciat el manteniment de la divisió sexual del treball. Però la reproducció del model familiar que li és inherent varia segons la classe social, sobretot, si es té en compte el nivell d'estudis. En efecte, mentre que el conflicte quotidià entre les parelles de classe mitjana se centra en les tasques de *management* de la llar-família; el conflicte quotidià de les parelles de classe treballadora se centra en el repartiment de les tasques bàsiques de la llar. Paradoxalment, les dones amb alt nivell d'estudis són les que més ressò es fan del malestar que els produeix el conflicte tot i ser les que menys càrrega total de treball acumulen. La seva queixa posa de relleu la importància del temps com a factor de benestar en la mesura que no es poden desprendre de la responsabilitat d'unes tasques que no ocupen espai però sí temps.

En canvi, la situació de les dones de classe treballadora amb baix nivell d'estudis és molt propera, per no dir idèntica, a la de les seves mares. Però, en el seu cas, amb un nou agreujant: el que es desprèn en veure com confonen el masclisme amb l'autoritarisme més explícit. Confusió que els impedeix reconèixer la seva posició de subordinació dins de la llar en general i dins la relació de parella en particular; una subordinació que, tot i que elles no perceben així, no està mancada de símbols de violència per ser reconeguda, ja que s'evidencia en termes d'explotació del marit vers la muller.

La tercera subhipòtesi planteja que a través de l'articulació dels temps i els treballs de la vida quotidiana es desvelen les contradiccions entre els discursos i les pràctiques d'homes i dones. Bàsicament, perquè la lògica diacrònica i material del TTR s'oposa a la lògica sincrònica i quotidiana dels temps de TDF i treball de cura, de manera que només una de les dues lògiques és la que marca la pauta ordenadora de la trajectòria de la vida quotidiana. I en fer-ho, es posen de manifest les responsabilitats assumides entorn dels diferents temps de treball. La distribució d'aquestes responsabilitats no és casual sinó que té lloc durant el citat procés socialitzador per gènere.

Des d'una perspectiva generacional, es constata que tot i el discurs de la igualtat d'oportunitats de la generació *Rayuela*, la lògica diacrònica del TTR marca la pauta en masculí i la lògica sincrònica del TDF i la cura marca la pauta en femení. En la mesura que la primera lògica comporta una única presència dins del mercat laboral i la segona condueix al règim de doble presència, cal diferenciar els costos quotidians que generen i, per tant, cal parlar de desigualtats. La naturalització de les tasques de manteniment de la llar que condueix a les dones de la generació d'*El carrer estret* a incloure entre els hàbits rutinaris del matí passar l'escombra o la interiorització de les tasques de *management* que condueix les dones de la generació *Rayuela* a pensar en l'organització de la llar, dins i fora de l'esfera domèstica, mostren com la doble presència no és un bon sinònim de doble jornada laboral.

Tot i la dificultat per fer visible la dimensió sincrònica i quotidiana d'aquest temps de treball és possible recomptar-ne les conseqüències en termes de benestar quotidià. Per aquesta tasca, la variable curs de vida esdevé més explicativa que la variable generació. Certament, el malestar es fa visible en aquells moments del curs de vida on apareix la cura, sigui de criatures sigui de persones adultes. Principalment, perquè aquestes tasques de cura de persones dependents no es poden

acumular en determinades hores del dia ni en determinats dies de la setmana. Ben al contrari que el TTR i, cada vegada més, que el temps de TDF si es té present la tendència de la generació *Rayuela* a fer-lo durant els caps de setmana.

Davant l'aparició de les càrregues de cura que comporta el naixement d'una criatura, els homes no perceben la necessitat d'articular temps amb lògiques diferents. I és aquí on més visible es fa l'esclatxa que separa el discurs de la pràctica quotidiana. En el seu cas, la cura no desbanca l'ocupació. En la mesura que el TTR segueix ocupant una posició prioritària dins la trajectòria de la vida quotidiana, el temps de cura es viu sota els paràmetres de la lògica diacrònica i material. Si bé és cert que entre la generació *Rayuela* ha canviat la representació entorn de la figura del pare, no és menys cert que aquesta no s'assimila a la figura de la mare en limitar el seu exercici durant unes hores al dia i uns dies concrets: el pare apareix als vespres i durant el cap de setmana.

En canvi, a diferència del TDF, les dones viuen la cura de les criatures com una responsabilitat femenina i, consegüentment, es troben davant la necessitat d'articular temps amb lògiques diferents. En el seu cas, també es fa visible l'esclatxa que separa el discurs de la pràctica. Des del moment en què no volen compartir els primers mesos de cura, cal parlar d'una actitud contrària a la igualtat d'oportunitats. En qualsevol cas, la cura desbanca l'ocupació i en fer-ho s'imposa la lògica sincrònica i quotidiana: ja no és vàlid acumular per al cap de setmana les tasques de la llar quan hi ha una criatura a qui cada dia s'ha de netejar, vestir i donar de menjar. És així que, a diferència del pare, la mare ha d'estar disponible i accessible dins l'esfera domèstica les vint-i-quatre hores del dia.

Tot i concórrer en la divisió sexual del treball, la cura dels infants es considera com un temps escollit que, malgrat els costos quotidians que implica, sempre recompensa la persona cuidadora. Al contrari de la generació d'*El carrer estret* on tenir criatures forma part de la norma social, la generació *Rayuela* té la capacitat de decidir i planificar sobre aquesta fase del curs de vida. Ara bé, malgrat que el pare i la mare perceben el temps de cura com quelcom desitjat i finit, la seva vivència difereix segons el gènere: per a les dones suposa rigidesa temporal i treball; per als homes comporta flexibilitat temporal i oci. La importància del gènere a l'hora d'analitzar els costos de la cura i les entrades i sortides del mercat laboral posa de manifest que les dones són les més perjudicades pel temps dedicat al treball de cura de les criatures.

La manifestació més flagrant dels costos que genera la lògica sincrònica i quotidiana es troba amb el temps de cura d'adults dependents. Es tracta d'una qüestió on torna a funcionar la metàfora de la gàbia daurada, però en aquesta ocasió és la generació d'*El carrer estret* qui pateix les conseqüències de la llibertat atzarosa. L'envelliment de la població explica per què el moment d'alliberació femenina que representa l'emancipació dels fills i les filles es converteix en un temps d'incertesa: d'una banda, perquè les dones no saben si hauran de cuidar alguna persona gran de la família; d'altra banda, perquè quan la incertesa es defineix, apareix la indefinició de saber fins quan durarà la cura. En aquest moment del curs de vida, la gàbia daurada es remunta a les generacions on la família extensa era la norma i no hi havia ni la incertesa de la cura dels dependents ni l'allargament de l'esperança de vida.

Així doncs, mentre el temps de cura dels infants és escollit i finit, el temps de cura dels adults és sobrevingut i incert. Per aquesta raó, resulta cabdal tenir presents les diferències en la naturalesa del temps dedicat al treball de cura a l'hora de parlar en termes de benestar quotidià de les persones cuidadores. Amb tot, cal afirmar que les dones són les principals responsables d'aquest temps de cura i, consegüentment, les més perjudicades per la seva lògica sincrònica i quotidiana. En aquesta tessitura, cal apuntar que la conciliació no sembla ser la millor solució perquè, tal com evidencien les entrevistes, les dones són les protagonistes d'aquesta qüestió i no pas el problema.

Finalment, en quart lloc, s'apunta que la contradicció entre les dimensions material i simbòlica dels temps de treball condiona la definició del que socialment s'entén per benestar.

Pel que fa al TTR, des d'una perspectiva generacional, es constata la pèrdua d'importància de l'ocupació a l'hora de definir socialment el benestar. Però l'enfocament estructural permet matisar les raons d'aquesta pèrdua entre els membres de la generació *Rayuela*. La classe treballadora cerca el benestar en factors extrínsecs al TTR, concretament, en els béns i serveis que ofereix el mercat. Malgrat que d'entrada la seguretat de l'ocupació no s'associa al benestar, a ningú no se li escapa que per tenir accés al mercat cal tenir ocupació i, si aquesta és de baixa qualitat, cal dedicar-hi moltes hores. És així com les persones de la classe treballadora defineixen un concepte de benestar que crea contradicció dins la trajectòria de la vida quotidiana. Paradoxalment, la llibertat atzarosa els converteix en víctimes de la societat del consum i dependents del TTR.

En canvi, la classe mitjana cerca el benestar a través de factors intrínsecs al TTR en la mesura que aquest s'adeqüi a les aspiracions professionals. Per tant, la seguretat de l'ocupació tampoc no és la clau del benestar, sinó que aquesta resideix, per dir-ho en paraules de les mateixes persones entrevistades, en el fet de *treballar del que t'agrada*. Però la consecució del benestar entès en aquests termes, més encara en un mercat laboral competitiu i flexible, pot implicar llargues jornades laborals, així com disponibilitat i accessibilitat vers el temps de treball assalariat. És així com les persones de classe mitjana també defineixen un concepte de benestar que genera contradicció a l'interior de la trajectòria de la vida quotidiana. La llibertat atzarosa els converteix en víctimes de la societat credencialista i dependents del TTR.

En ambdós casos, el TTR es viu amb un cert malestar fins al punt que el temps de lliure disposició personal esdevé factor de benestar. Però només les persones de classe mitjana semblen ser capaces de reaccionar davant d'aquesta situació. És el cas de les que decideixen treballar menys per gaudir més de la vida. Una decisió exclusiva d'aquella posició social que permet fer un ús no econòmicament racional del temps, una posició que ofereix la capacitat de no viure com a temps buit aquell que s'esdevé fora de la jornada laboral.

Pel que fa al temps de TDF, cal subratllar el pes de la variable gènere. En el cas de la generació d'*El carrer estret* la manca de valor social del TDF a l'hora de definir socialment el benestar es contradiu amb el temps que li dediquen les dones. Ni elles mateixes perceben les tasques domèstiques com a proveïdores de benestar i consumidores de temps de lliure disposició personal. Els homes tampoc no en perceben la importància, però, a diferència de les seves parelles, no hi dediquen temps malgrat que són els màxims beneficiaris del benestar que proporciona. Una tendència que es repeteix en la generació *Rayuela*, per bé que se n'accentuen les conseqüències.

Això és així, bàsicament, perquè al costat del menysteniment social del TDF com a proveïdor de benestar, cal sumar-hi la pèrdua de legitimitat de la figura de mestressa de casa. En un primer moment, les dones d'aquesta generació es representen les tasques domèstiques com un element de convivència i no com una responsabilitat femenina. Però el comportament de les seves parelles explica per què ben aviat es percep com un treball servil símbol de submissió. El fet de cedir davant aquesta submissió genera malestar perquè comporta una desigual distribució de la càrrega total de treball i, simultàniament, aporta benestar perquè ofereix un mínim

de confort dins la llar. La socialització diferencial per raó de gènere no els permet viure sense unes condicions mínimes de benestar proporcionat per les tasques domèstiques. Sobretot, si s'han experimentat períodes en què aquestes tasques no es realitzaven a l'espera que la parella n'assumís la responsabilitat.

En aquest sentit, es constata que l'absència de TDF fa emergir la seva importància pel benestar quotidià. Així ho evidencia el cas dels homes cuidadors de les seves parelles per a qui l'absència de la figura de mestressa de casa fa visible el TDF i la seva aportació com a proveïdor de benestar quotidià. Aleshores, cal afirmar que la manca de qüestionament de la divisió sexual del treball entre els membres de la generació d'*El carrer estret* o l'ocultació del conflicte quotidià que aquesta divisió provoca entre els membres de la generació *Rayuela* dificulta el reconeixement social del TDF. Alhora, aquests dos elements contribueixen a augmentar el malestar quotidià de les dones. No és casualitat, doncs, que aquestes representin un dels col·lectius que més reivindica el temps de lliure disposició personal com a factor de benestar.

Finalment, en el cas de la cura s'observa que el component afectiu que embolcalla aquest treball n'emmascara els costos que genera per al benestar quotidià. En efecte, el valor social de la mare que cuida dels seus fills i filles, de la filla que cuida dels pares o de la jove que cuida els seus sogres justifica el temps de cura però, simultàniament, encobreix el malestar que genera el treball. O, en cas de ser percebut, no esdevé motiu de conflicte obert dins la llar. Malgrat que comporti renúncies i divisió sexual del treball, la càrrega afectiva del temps de cura fa invisible les relacions de poder desiguals sota les quals es realitza i els costos – materials i simbòlics– que genera.

Més que en cap altre cas, el temps dedicat al treball de cura ofereix benestar a la persona dependent a costa del malestar de la persona cuidadora. Certament, aquesta paradoxa també es pot donar en el cas del TTR i el temps de TDF, però les condicions en són ben diferents. D'una banda, cal entendre que el temps dedicat al treball remunerat pot proporcionar benestar a la mateixa persona que l'executa – accés mercat consum, autorealització personal, accés als serveis públics, etc.– i malestar quotidià segons les condicions en què es desenvolupa –estrès, inestabilitat, incertesa, etc. D'altra banda, el temps dedicat al TDF també acostuma a proporcionar benestar a la mateixa persona que el realitza i pot proporcionar benestar a la resta de membres de la llar -menjars, roba, confort llar, etc.– i

malestar quotidià quan es distribueix de manera desigual entre tots aquests membres. Tanmateix, els costos quotidians sembla que sempre són més grans amb el temps de cura, malgrat que la naturalització de la seva responsabilitat sovint dificulti el reconeixement individual del malestar.

El temps: entre el benestar i el malestar

La tercera hipòtesi subratlla la importància dels factors estructurals i biogràfics per interpretar les contradiccions entre les actituds i els comportaments que configuren la trajectòria de la vida quotidiana. Com s'ha vist a través de les hipòtesis anteriors, aquestes contradiccions permeten explicar com i per què el temps esdevé un element de benestar que, vinculat al treball, pot generar malestar. És així que el temps emergeix com a problema i solució als dèficits de benestar quotidià: el temps de treball mostra la cara problemàtica, el temps de lliure disposició personal mostra la sortida del problema.

Segons aquesta idea, no és gens estrany que com més es vol estalviar el temps més escàs es manifesta. Ambdues paradoxes acompanyen la representació social del temps en la societat occidental però no s'esdevenen de forma natural ni casual, sinó segons les relacions de poder vigents. Per aquesta raó, cal tenir en compte que no tots els col·lectius es veuen afectats de la mateixa manera per aquestes relacions ni disposen dels mateixos recursos per afrontar-les. Efectivament, davant d'uns mateixos estímuls històrics es donen formes polars de resposta intergeneracionals i intrageneracionals. De fet, la validació de les hipòtesis anteriors dóna pistes sobre aquesta qüestió. A continuació s'hi entra amb més detall per tal d'exposar les conclusions de les anàlisis estructural i biogràfica.

Respecte a la influència dels factors estructurals apuntats en la primera subhipòtesi —classe i gènere—, d'entrada es constata que el rostre i les representacions del TTR continuen sent, principalment, masculins, mentre que el rostre i les representacions del TDF continuen sent, principalment, femenins. Això no treu que, efectivament, hi han parelles de doble ingrés, és a dir, aquelles en què l'home i la dona són presents al mercat laboral. Si bé quan s'estudien aquestes parelles, tal com ha estat el cas d'aquesta tesi doctoral, s'observa que rarament estan formades per dues jornades completes. O, en el cas de ser així, la disponibilitat i l'accessibilitat vers el TTR

sempre és masculina. I aquí la classe social esdevé un element clau per explicar les contradiccions que desencadena aquesta actitud.

Per a la classe treballadora la disponibilitat és sinònim d'hores extres i manca de control del temps de treball; per a la classe mitjana la disponibilitat és sinònim de prestigi social i control del temps de treball. A més, les satisfaccions extrínseques que la classe treballadora obté de l'ocupació –diners i estabilitat econòmica– expliquen per què les persones que en formen part no es mostren accessibles per al TTR, ans el contrari, tendeixen a separar la feina de la vida. En canvi, les satisfaccions intrínseques que la classe mitjana obté de l'ocupació –realització personal i prestigi– expliquen per què els seus membres es mostren accessibles vers el TTR, per bé que ho fan sota la falsa il·lusió de la flexibilitat temporal, ja que aquesta acostuma a comportar més hores de treball assalariat.

Les raons que expliquen la manca de disponibilitat i accessibilitat de les dones vers el TTR cal cercar-les en l'esfera domèstica on apareix la cara femenina d'aquesta actitud vers el TDF. Elles són presents al mercat de treball i estan disponibles i accessibles per les demandes de la llar-família; unes demandes que augmenten amb el treball de cura. En la mesura que ells no són presents en l'esfera domèstica i estan disponibles i accessibles per les demandes del mercat laboral cal parlar d'un desajust. A més, la jornada laboral masculina contínua sent l'eix central al voltant del qual organitzar la vida quotidiana i el temps dedicat a les tasques domèstiques contínua sent l'ombra femenina d'aquest eix dins de la llar. Una de les conseqüències immediates d'aquest desajust és la desigual distribució de la càrrega total de treball. Aquesta desigualtat suposa acumulació de responsabilitats –laborals i familiars– per a les dones, la majoria de les quals es troben en una situació de doble presència. Aquesta situació afecta negativament el seu benestar quotidià i condiona les seves oportunitats d'accés a altres temps socials. En aquest escenari, la compaginació del TTR, el temps de TDF i el temps de cura apareix com una pràctica obligada de les dones i una problemàtica per als homes. És a dir, les dones acostumen a compaginar els temps de treball, malgrat que això els suposi malestar quotidià i pèrdua de temps per a sí mateixes, mentre que els homes els perceben incompatibles tot preservant temps de lliure disposició personal.

Efectivament, el temps de treball dins l'esfera domèstica condiona el temps de treball dins del mercat laboral. Ara bé, aquest condicionament no és igual per a totes les dones ni per a tots els homes, ja que també depèn de les seves condicions

materials d'existència. En aquest punt, el nivell d'estudis esdevé una variable explicativa central que pren sentits contraris segons el gènere: per als homes comporta més consciència d'assumir responsabilitats domèstiques, per a les dones suposa més consciència de la necessitat de coresponsabilitzar la parella. Aquesta consciència es manifesta en el discurs però no en la pràctica. És així que a més consciència més experiència de contradicció en la trajectòria de la vida quotidiana i viceversa. Tanmateix, cal recordar que l'absència de contradicció no pressuposa l'absència de malestar tal com s'evidencia amb el testimoni de les dones de classe treballadora. En qualsevol cas, però, la consciència de la pròpia situació és condició *sine qua non* per afrontar la subordinació dins la llar.

Seguint aquest camí, sembla com a mínim oportú finalitzar tot recordant els mecanismes que generen aquestes desigualtats. Des d'una aproximació material, aquests mecanismes tenen a veure amb el manteniment de la divisió social i sexual del treball a partir de la qual els més privilegiats segueixen mantenint el control del temps del treball dels menys privilegiats. Els usos del temps no són ni casuals ni naturals sinó que depenen de les relacions de poder subjacents en cada societat.

Respecte a la influència dels factors biogràfics apuntats en la segona subhipòtesi – generació i curs de vida –, cal destacar la tendència generacional al canvi d'actituds i el manteniment de la importància del curs de vida a l'hora de fixar comportaments. La imatge del canvi es troba en el discurs dels homes i les dones de la generació *Rayuela*, que cerca alternatives a les sortides tradicionals del projecte de vida i la identitat social. Es tracta d'una imatge, però, que es difumina quan topa amb la realitat quotidiana d'aquesta generació que, a mesura que avança en les fases del curs de vida, més s'assimila a la generació d'*El carrer estret*.

Com s'ha dit al llarg d'aquest apartat, el pes simbòlic dels imaginaris industrial i patriarcal n'és la principal explicació. El primer, fruit de l'èxit del procés d'aculturació industrial, reforça la centralitat del TTR en l'organització de la vida quotidiana, així com de la lògica mercantil i productivista del temps de treball. El segon fa referència al pes simbòlic del model familiar que atribueix a l'home el paper de cap de família i a la dona el paper de mestressa de casa. Malgrat que aquests imaginaris no troben un reflex fidedigne en la pràctica quotidiana de la generació *Rayuela*, molt sovint s'imposen als seus discursos. Per aquesta raó, sembla possible concloure que han canviat més les maneres de pensar que les maneres de viure, per bé que caldrà esperar veure què passa en el futur de la generació *Rayuela*

per acabar de matisar el pes dels factors generacional i curs de vida. Per tant, la subhipòtesi relativa a dites variables biogràfiques queda, parcialment, pendent de validació empírica.

De moment, cal afirmar que el factor generacional influeix en la determinació de les transicions relacionades amb el treball al llarg del curs de vida. En la mesura que aquestes transicions tenen lloc en edats més avançades, amb comparació a la generació d'*El carrer estret*, s'explica el pes simbòlic dels imaginaris socials que es fa visible a través del curs de vida. De manera que la coherència entre el discurs i la pràctica quotidiana de la generació *Rayuela* es manté fins que s'incorporen al mercat de treball i van a viure en parella. Aleshores, els factors biogràfics exerceixen una influència distinta segons la classe i el gènere.

En primer lloc, el curs de vida determina més la trajectòria de la vida quotidiana de la classe treballadora, ja que disposa de menys recursos per afrontar la norma horària industrial en el moment d'incorporar-se al mercat de treball. En segon lloc, el curs de vida condiciona l'organització quotidiana del temps de treball de les dones, mentre que la generació condiciona el discurs sobre la distribució del temps de treball dels homes. Certament, s'ha iniciat el canvi, però, de moment, les dones continuen sent les més perjudicades en termes de temps i benestar a mesura que avancen en les diverses transicions del curs de vida, sobretot, aquelles que comporten treball de cura.

Els costos personals que implica mantenir el conflicte quotidià de la divisió sexual del treball obert dins de la parella explica la lenta pèrdua del pes simbòlic de l'imaginari patriarcal. Una lentitud a la qual cal afegir els efectes perversos de la maternitat, la fase del curs de vida més desitjada per a les dones de la generació *Rayuela*. Les expectatives projectades vers aquesta etapa sorprenen si es comparen amb les vivències de la generació d'*El carrer estret*, on la maternitat se solia percebre com la norma social a seguir. El canvi generacional en les representacions sobre la maternitat fa palès que la disminució de la càrrega quantitativa de la cura dels infants s'acompanya d'un augment de la càrrega simbòlica d'aquest treball. Sigui com sigui, a les entrevistes s'observa que el monopoli femení del temps i el treball de cura dels infants, a la llarga, pot malmetre el benestar quotidià de les dones. Més encara si es té en compte que l'experiència de les dones de la generació d'*El carrer estret* constata el temps de cura dels adults com un tret biogràfic generacional i femení que té totes les de créixer durant els propers anys.

Les característiques demogràfiques del temps de cura fan difícil analitzar el pes dels factors biogràfics. Bàsicament, perquè el temps de cura de persones dependents coincideix amb la fase actual del curs de vida de la generació d'*El carrer estret*. Per aquesta raó, totes les persones entrevistades que són cuidadores principals formen part de la generació que va néixer durant la primera etapa del franquisme. Tanmateix, atesa la tendència demogràfica dels països europeus, cal pensar que, a curt termini, serà possible discriminar la influència que ambdós factors, curs de vida i generació, exerceixen sobre aquest temps de cura.

De moment, només es compte amb el discurs que les persones de la generació jove mantenen al voltant d'aquesta qüestió que, sens dubte, formarà part del seu futur més immediat atesa la irreversibilitat del procés d'envelliment de la població. Un discurs que, en molts casos, es construeix a partir d'alguna experiència amb el temps de cura viscuda des d'un segon pla —un avi malalt, una tieta amb alzheimer, un amic discapacitat, etc. El record d'aquestes experiències confirmaria l'eficàcia del procés d'aculturació de la solidaritat intergeneracional dins de la família. I, per tant, fa pensar que el temps de cura d'adults dependents persistirà com a factor de malestar entre la generació *Rayuela*. En qualsevol cas, es planteja el dubte de si la millora d'una oferta de serveis públics serà capaç de contrarestar aquest fort sentiment de responsabilitat que genera l'ètica de la cura. És aquesta la solució o el problema de les mancances de l'estat?

L'ètica de la cura com a nucli del problema?

La quarta hipòtesi planteja que l'ampliació de les prestacions socials de l'*estat del benestar* i la possibilitat de mercantilitzar part del TDF i del treball de cura és necessària però no suficient per evitar l'impacte negatiu del temps de treball sobre el benestar quotidià. Principalment, perquè l'augment de l'oferta pública i de mercat no sembla suficient per superar l'ètica de la cura vigent; una ètica entesa com l'obligació moral de la família —majoritàriament dones— d'atendre les necessitats de cura dels membres que en formen part. Les responsabilitats assumides entorn del temps de cura i les representacions socials sobre els recursos existents per donar resposta a aquest treball —escoles bressol, centres de dia, residències, etc.— han estat claus per la validació d'aquesta hipòtesi.

A través de les entrevistes es constata que aquesta ètica de la cura actua com a resistència simbòlica a través de la maternitat i la solidaritat intergeneracional. D'una banda, cal parlar d'una representació idealitzada de la maternitat entre la generació *Rayuela* que subratlla la vocació maternal de les dones i amaga els costos quotidians del temps de treball de cura. En aquest cas, de reificació de la maternitat, les responsabilitats atribuïdes al paper de la mare comporten l'ús dels permisos laborals i el rebuig dels serveis de suport a la cura –les escoles bressol. De manera que, en comptes de distribuir la responsabilitat del temps de cura, aquesta s'acumula en la figura de la mare, una figura que el mercat reforça en tant que consumidora i administradora de béns i serveis relacionats amb la maternitat.

D'altra banda, cal parlar de la solidaritat intergeneracional que presideix l'assignació del treball de cura d'adults dependents, sobretot, entre els membres de la generació d'*El carrer estret*. Aquesta expressió de l'ètica de la cura s'ha d'entendre en un context caracteritzat per la tradició familiarista i la debilitat de l'*estat del benestar*. Aquesta tradició cultural es caracteritza per la importància de les xarxes familiars i de parentiu a l'hora de distribuir les responsabilitats del treball de cura, una tendència comuna entre els països del sud d'Europa amb un estat *del benestar* menys desenvolupat. El manteniment del pes simbòlic del model patriarcal explica per què aquesta distribució recau principalment en les dones de la família. Aleshores, més enllà de la voluntat femenina d'assumir la responsabilitat de la cura, cal tenir present les relacions de poder que es donen dins la família i que generen desigualtat.

Altrament, les reminiscències històriques de la moral catòlica vinculades al compromís del matrimoni, juntament a la solidaritat laica més recent, podrien explicar per què en situacions extremes els homes assumeixen la responsabilitat de la cura: és el seu deure com a marits; és el seu compromís com a companys. Es tracta d'uns casos que invaliden qualsevol explicació biologista sobre la distribució sexuada del treball.

En qualsevol cas, a través de les entrevistes, s'observa que el malestar que provoca el temps de cura d'adults a la llarga comporta un canvi en la concepció dels serveis públics de suport a la dependència; un canvi que converteix aquests serveis en necessaris. Per bé que persisteixen les resistències simbòliques entorn d'aquelles solucions vistes socialment com a contràries a la solidaritat intergeneracional, entre les quals cal destacar les residències.

El caràcter insuficient de l'ampliació de la xarxa d'atenció a la dependència emergeix quan, a partir de les entrevistes, s'observa que la interiorització de l'obligació moral i la responsabilitat de la cura dificulta la percepció del propi malestar del cuidador/a. Aleshores, s'assumeixen els temps i els treballs de cura sense consciència crítica tot pensant que es fa allò que toca. És així com, per evitar el sentiment de culpabilitat que es desprèn del vincle afectiu amb la persona dependent, s'eclipsa i s'oculta el malestar quotidià tot mostrant certes reticències vers alguns dels serveis de suport a la dependència. Si bé és cert que, en algunes ocasions, aquestes reticències es poden veure reforçades per experiències negatives de les persones cuidadores amb l'ús de determinats serveis atesa la seva manca de professionalitat.

Cal dir, doncs, que el retard de l'*estat del benestar* espanyol i català en l'organització social de la cura –si es compara amb els països escandinaus– dificulta, en part, la validació d'aquesta hipòtesi. Bàsicament, perquè els dèficits en la cobertura i professionalització dels serveis d'atenció a la dependència poden alterar l'anàlisi de la importància dels factors culturals propis de la tradició familiarista vigent en aquests contextos. De totes maneres, els resultats obtinguts aporten alguns indicis que apunten el fort pes dels imaginaris socials a l'hora de distribuir la responsabilitat del temps de cura. En cas de ser així, es confirmaria el caràcter necessari però insuficient de l'ampliació d'oferta dels serveis d'atenció a la dependència. No només pel rebuig social que poden despertar, sinó perquè també cal tenir present que, en última instància, sempre ha d'haver-hi algú que s'ocupi de la coordinació i gestió de la cura. I és aquí on, precisament, el manteniment dels imaginaris socials fa pensar que aquest algú seguirà sent una dona de la família. Una idea que es reforça quan s'analitza la informació recollida entorn de la mercantilització del TDF.

Certament, a partir de les entrevistes s'ha vist que l'opció per mercantilitzar el TDF sorgeix quan aquest treball comporta un problema dins la llar, sigui perquè el seu repartiment és motiu de conflicte entre els membres que hi conviuen, sigui perquè apareixen responsabilitats de cura que fan augmentar el volum d'aquest treball. En qualsevol cas, el fet de recórrer al mercat per solucionar les qüestions que fan problemàtica la vida quotidiana i, consegüentment, provoquen malestar, no garanteix una millor distribució dels temps i els treballs. En primer lloc, perquè l'estructura sexuada de la vida quotidiana impedeix la mercantilització de les tasques de *management*, aquelles menys visibles, més difícils de repartir i més

generadores de malestar. En segon lloc, perquè en la mesura que aquesta opció depèn dels ingressos dels membres de la llar, la manca de recursos econòmics suposa el retorn del conflicte quotidià. Si bé és cert que l'estat no intervé en la distribució del TDF, no és menys cert que les tendències observades amb la mercantilització d'aquest treball no es poden obviar a l'hora d'analitzar la distribució de la cura.

2. De l'anàlisi empírica als debats teòrics

La tesi doctoral ha tractat de mostrar la complexitat teòrica que amaga l'estudi de la relació temps, treball i benestar quan s'aborda des d'una perspectiva sociològica. D'una banda, perquè obliga a posar en diàleg diferents debats teòrics fins al moment poc desenvolupats o desenvolupats de manera aïllada dins la sociologia. D'altra banda, perquè hi manquen referents metodològics a l'hora d'abordar-los empíricament. És així que amb la present investigació s'ha volgut contribuir a fer més petit el buit teòric i empíric que prové d'aquesta doble complexitat. Per tal d'avançar en les conclusions, aquest apartat retorna als interrogants principals formulats al final de la revisió teòrica amb la finalitat de sintetitzar les llums i les ombres teòriques que hi aporta la validació empírica.

D'entrada, cal dir que a través de l'anàlisi empírica s'ha evidenciat la validesa del plantejament teòric defensat en el capítol primer: l'aproximació sociològica al temps ofereix una mirada privilegiada per estudiar les relacions socials en general i les desigualtats en particular; alhora que el potencial heurístic d'aquesta mirada augmenta en un context on el temps emergeix com un aspecte de la realitat social vinculat al benestar de les persones. Quins són els elements que expliquen l'emergència del temps com a factor de benestar?

Sens dubte, entre totes les característiques atribuïdes socialment al temps al final del segle XX en destaca una: l'atribut de l'escassetat, una característica que no resta exempta de paradoxa. En primer lloc, perquè com més es vol estalviar el temps, més escàs es manifesta. En segon lloc, perquè l'imaginari social que percep el temps com un bé escàs emergeix en un marc on, en principi, el desenvolupament de la tecnologia fa possible reduir la quantitat d'hores necessàries per realitzar les activitats de la vida diària. Bons exemples en són: l'evolució dels mitjans de transport i comunicació que milloren la mobilitat i la capacitat d'interacció de les

persones; l'aparició i difusió d'electrodomèstics que permeten alleugerir algunes tasques domèstiques; o l'avenç tècnic a la indústria, que redueix el volum de mà d'obra necessària per a la producció.

En aquesta tesi doctoral s'ha defensat que el rerefons d'aquesta doble paradoxa cal cercar-lo en el treball entès en sentit ampli. Començant pel TTR, la millora tecnològica no ha suposat una disminució del volum d'aquest treball, ans el contrari, la tendència històrica a reduir la jornada laboral troba un fre en el tornar del segle XX amb una societat cada vegada més enfocada a l'economia de serveis, un sector que, a diferència de la indústria, segueix sent intensiu en mà d'obra malgrat l'avenç tècnic. Seguint pel TDF, la millora tecnològica tampoc ha suposat una disminució del temps dedicat aquest treball tant perquè les tendències demogràfiques comporten un augment de les necessitats de cura, com perquè les dones segueixen dedicant bona part del seu temps a les tasques domèstiques en absència de responsabilitats masculines.

Contràriament, la societat no ha deixat d'ampliar el ventall d'alternatives per la determinació del projecte de vida i la definició de la identitat. Aleshores, sembla que en un primer moment no hi ha dubte que l'escassetat de temps emergeix quan l'abundància d'oportunitats topa, a nivell individual, amb la manca de temps per dedicar-hi. Però una aproximació més profunda condueix a formular altres explicacions. En aquest sentit, l'anàlisi empírica realitzada ha posat de manifest la importància dels factors simbòlics i materials més enllà de les sumes i restes vers la disponibilitat de temps. Concretament, la importància del pes simbòlic dels imaginaris fordista-taylorista i patriarcal, així com del pes material de la divisió social i sexual del treball; un conjunt de factors garantits per l'eficàcia del procés d'aculturació industrial i el procés de socialització diferencial per raó de gènere.

Certament, durant la industrialització s'estableixen les característiques que han convertit el temps en una institució central i la jornada laboral en el punt de referència de tots els altres temps socials; l'eix central entorn del qual pivota l'organització de la societat en general i la vida quotidiana de les persones en particular. Així doncs, la irrupció de la societat industrial marca un abans i un després respecte la concepció social del temps en la cultura occidental; aquest es vincula al treball remunerat i el binomi resultant es percep com a natural. En aquest context, ningú no qüestiona que les hores i els diners esdevinguin les mesures principals del binomi temps i treball.

Com s'ha exposat al llarg del capítol segon, aquesta centralitat de la jornada laboral en l'organització de la societat explica per què la relació del temps amb el treball remunerat ha estat l'objecte d'estudi predominant dins la sociologia del treball. En aquest sentit, el debat teòric s'ha focalitzat en la reducció de la jornada laboral i l'anàlisi empírica s'ha centrat a estudiar com les transformacions que aquesta —la jornada laboral— experimenta durant les darreres dècades afecten la vida de les persones; una preocupació, aquesta darrera, que s'ha afegit als interrogants plantejats per aquesta tesi doctoral. La diferència ha estat que, per saber quina és la importància del temps de treball com a factor de benestar, s'ha considerat necessari superar el límit metodològic inherent al concepte de jornada laboral: la mesura quantitativa i material del temps quan aquest es redueix a les agulles del rellotge i el seu valor es mesura amb diners. L'adopció d'alguns dels plantejaments teòrics de la perspectiva de gènere ha permès superar aquest límit.

En efecte, les veus preocupades per estudiar les relacions de poder que situen en posició desigual els homes i les dones posen de manifest que la concepció hegemònica del temps industrial invisibilitza l'heterogeneïtat dels temps i els treballs de la vida quotidiana, així com les desigualtats socials que li són inherents. És a dir, unifica i homogeneïtza allò que té components clarament qualitius i heterogenis. Des d'aquest enfocament, l'estudi de la relació temps i treball pren una altra dimensió: el temps esdevé quelcom més que la jornada laboral i el treball quelcom més que l'ocupació. És així com aquesta tesi doctoral ha justificat la necessitat de tenir en compte la dimensió qualitativa dels temps i els treballs necessaris per a la reproducció de la vida humana a l'hora d'analitzar la importància del temps com a factor de benestar.

Si des de la perspectiva laboral s'apunta la desincronització dels temps socials com la causa principal de l'escassetat de temps percebuda i viscuda en la societat postindustrial, des de la perspectiva de gènere se'n subratlla el manteniment de la divisió sexual del treball. Una divisió que persisteix malgrat les transformacions econòmiques i sociodemogràfiques de les darreres dècades però que només es fa visible quan es relaciona l'esfera de la producció i l'esfera de la reproducció. Efectivament, no n'hi ha prou a constatar l'augment de la presència femenina dins del mercat laboral, sinó que cal analitzar les condicions sota les quals s'esdevé i comparar-les amb les masculines. Aleshores, s'observa que la presència de les dones dins del mercat de treball és en funció de les seves responsabilitats domèstiques, mentre que la presència dels homes n'és gairebé del tot independent. Per aquesta

raó es fa necessari visibilitzar els temps i treballs que comporten aquestes responsabilitats domèstiques; unes responsabilitats que situen les dones en posició desigual dins de l'esfera laboral i l'esfera domèstica.

En qualsevol cas, aquesta tesi doctoral s'ha volgut fer ressò d'ambdues aportacions –la de la sociologia del treball i la de la perspectiva de gènere– en la mesura que posen de relleu com, cada vegada més, diversos col·lectius viuen el temps de treball amb malestar. Si bé s'ha considerat que la percepció de l'escassetat de temps no és exclusiva de cap col·lectiu, tampoc no s'ha volgut oblidar que n'hi ha de més perjudicats, tot i que el malestar no sigui compartit entre tots els seus membres. Aquest és el cas de les dones en general i les ocupades en particular, per bé que no totes per igual, la situació social de les quals acumula les pitjors cares de les causes del malestar: la norma horària industrial i el model familiar patriarcal. En aquest punt, queda prou clar que el temps de treball és el problema del benestar, però en aquesta investigació s'ha considerat que la pregunta cabdal és saber què es percep per benestar.

Per respondre aquesta qüestió, en primer lloc ha calgut recórrer als principals corrents teòrics que han abordat la qüestió del benestar en sociologia. Aquest exercici ha posat al descobert un cert buit teòric: les veus especialitzades que s'ocupen del benestar no acostumen a tenir en compte el temps; les que tracten el tema de l'ocupació no solen considerar el benestar, quan ho fan, des d'una aproximació *micro*; i cap dels dos casos anteriors introdueix el treball domèstic i el temps necessari per realitzar-lo com a prioritats. No és gens estrany, doncs, que aquests corrents parteixin d'una perspectiva *macro* a l'hora d'usar el concepte benestar i el mesurin a partir d'indicadors materials i econòmics. Dit d'una altra manera, entenen el benestar com la suma del conjunt de recursos oferts per l'estat i el mercat entre els quals destaquen els diners, l'ocupació i les prestacions socials. Amb tot, tendeixen a definir el benestar en termes de subjecte col·lectiu tot establint un nexa entre la contribució individual a través de l'ocupació i l'aportació de l'estat a través de les prestacions socials. Implícita, i mancada de reconeixement, queda la contribució de la família que actua, al costat de l'estat i el mercat, com el tercer vèrtex del triangle que representen els règims de benestar. En definitiva, una proposta insuficient per donar resposta als interrogants que s'ha plantejat aquesta investigació. Principalment, perquè no permet copsar la importància del temps com a factor de benestar des d'una dimensió qualitativa que tingui en compte el contingut simbòlic i material d'ambdós conceptes.

Així doncs, aquesta tesi doctoral ha cercat altres referents teòrics que permetessin ampliar la perspectiva econòmica i productivista del benestar. Novament, la resposta s'ha trobat en la perspectiva de gènere. La crítica d'algunes especialistes a l'enfocament tradicional dels estudis sobre règims de benestar introdueix un concepte de benestar més ampli; un concepte que reclama l'enfocament *micro* per tal de dissenyar polítiques *macro*. Les propostes que acompanyen aquestes crítiques fan possible la construcció d'un concepte que tingui present els treballs de reproducció de la vida humana i els temps necessaris per dur-los a terme. Una concepció que, a més, demana una anàlisi qualitativa que subratlli aspectes menys econòmics i més en relació amb les necessitats de la vida quotidiana. Entre el conjunt d'aquests aspectes destaca el temps per sobre de l'ocupació i els diners. D'una banda, perquè el progressiu augment de les necessitats d'atenció a les persones dependents fa visible la importància del temps de cura. D'altra banda, perquè la desigual distribució de la responsabilitat d'aquest temps de cura fa visible el reclam d'un temps de lliure disposició personal. És així com la mirada *micro* fa paleses les necessitats *macro*, a saber, que les tasques de cura esdevinguin un repte de l'*estat del benestar*. Sobretot, si es té en compte que aquesta institució incideix en les relacions socials de gènere. I ho fa a partir de l'aparent neutralitat de les seves polítiques que, en realitat, són cegues davant el gènere i la vida quotidiana.

La consideració d'aquestes crítiques ha permès posar atenció especial en les veus que defensen la necessitat de partir del benestar quotidià per repensar l'*estat del benestar*. D'aquesta manera, s'ha considerat necessari entrar a observar què passa dins la vida quotidiana per saber què s'accepta i es defineix individualment i col·lectivament com a benestar. Es tracta d'una proposta que ha procurat superar els límits d'aquelles mirades que no tenen presents les relacions socials que hi ha en el rerefons de la tríada mercat-estat-família. Contràriament, en aquesta investigació s'ha defensat que els vèrtexs que configuren aquesta tríada contribueixen a reproduir la situacions de subordinació i desigualtats socials vigents en la societat. Per això, s'ha fixat la vida quotidiana com l'escenari idoni per estudiar la relació entre el temps, el treball i el benestar.

La consideració d'aquest escenari ha volgut introduir un gir epistemològic a l'hora d'estudiar els tres conceptes principals de l'objecte d'estudi. En aquest sentit, els resultats obtinguts a partir de l'anàlisi empírica mostren com aquest gir ha permès aproximar-se al benestar quotidià tot afavorint-ne un millor coneixement i, simultàniament, obrint nous interrogants per a la investigació. Els capítols vuitè,

novè i desè són un exemple de com l'aplicació empírica d'aquest gir no es redueix a la simple descripció de les activitats del dia a dia, sinó que suposa fixar-se en els temps i treballs necessaris per a la reproducció de la vida humana tot tenint en compte les significacions subjectives que se'n fan les persones. En aquest punt, ha estat possible abordar el darrer dels interrogants plantejats per aquesta tesi doctoral: quina és l'aportació afectiva dels temps de treball –treball remunerat, TDF i cura– al benestar quotidià?

D'entrada, cal respondre que la importància del benestar quotidià es fa palesa, sobretot, quan la vida quotidiana esdevé problemàtica. Més encara, que el caràcter problemàtic d'aquest escenari es fa visible quan es vincula el temps amb el treball des d'una perspectiva qualitativa que té present l'esfera de la producció i l'esfera de la reproducció. Només des d'aquest enfocament és possible observar que les principals fonts del problema quotidià són tres: el TTR, el temps de TDF i el temps de cura. Tres fonts que es manifesten amb continguts i intensitats diverses segons els col·lectius.

En primer lloc, pel que fa al TTR, s'ha vist que la vigència de la norma horària industrial entra en contradicció amb les transformacions que darrerament ha experimentat el temps dedicat al treball remunerat en forma de flexibilitat; unes transformacions que han provocat l'augment dels horaris atípics, la inestabilitat laboral i la temporalitat contractual. Més enllà de la fi del treball pronosticada per algunes veus, perdura la centralitat simbòlica i material de la jornada laboral en l'organització de la vida quotidiana. I ho fa, malgrat l'augment de la incertesa i la variabilitat dels horaris que introdueix el model de la flexibilitat en els sistemes de producció i l'organització del treball. Aquesta situació es viu amb ambigüitat i genera malestar, sobretot, entre els col·lectius més dèbils del mercat laboral: els joves i les dones.

Efectivament, només els més ben situats –homes adults qualificats– disposen dels recursos necessaris per afrontar aquesta nova realitat generadora de malestar tot mantenint el control sobre el temps de treball. A banda d'aquest col·lectiu, s'ha detectat una reacció al malestar entre els joves de classe mitjana que indica una tendència al canvi. Bàsicament, perquè les seves condicions materials d'existència els ofereixen la capacitat d'ampliar, materialment i simbòlicament, els horitzons del projecte de vida més enllà de l'esfera laboral. És en aquest cas on millor s'ha detectat la consciència de la importància del benestar quotidià en termes de temps

de lliure disposició personal. En contrast, els joves de classe treballadora, malgrat que surten més malparats de l'ambigüitat, no disposen dels recursos necessaris per afrontar el malestar i efectuar aquest canvi simbòlic i material. La conseqüència de la seva situació social és que segueixen menystenint la importància del temps pel benestar i sobrevalorant-ne els aspectes materials. De manera que només perceben la importància del temps com a factor de benestar des de la lògica econòmica, és a dir, en forma d'hores extres i acumulació de la jornada laboral per alliberar dies festius.

Un comentari a part mereix l'experiència i la vivència femenina d'aquesta ambigüitat que provoca la convivència de la norma disciplinària industrial i la flexibilització del mercat de treball en general i del temps que li és propi en particular. Quan es relaciona l'esfera de la producció i l'esfera de la reproducció, s'observa que la presència de càrregues de cura també comporta l'ampliació dels horitzons, materials i simbòlics, més enllà de l'esfera domèstica. Però ben al contrari del cas anterior, aquesta ampliació no cerca un augment del benestar personal, sinó que aporta benestar a terceres persones. La qual cosa explica per què el canvi no representa una sortida al malestar; més aviat en reforça l'entrada.

S'arriba així a la segona font problemàtica de la vida quotidiana: el temps de TDF. Si l'origen del problema del TTR es remunta a la divisió social del treball —que també és sexual—, en aquesta ocasió cal parlar de la divisió sexual del treball. La persistència d'aquesta divisió explica per què la vida quotidiana es torna problemàtica per a moltes dones, sobretot les més joves, que inicien la vida en parella. Aquesta tesi doctoral ha mostrat que la davallada del model familiar patriarcal pronosticat per algunes veus és més simbòlic que no pas material. Els dèficits de la davallada material són el resultat de mantenir les pautes socioculturals que atribueixen a l'home el paper de cap de família i a la dona el paper de mestressa de casa; les conseqüències es fan visibles a través del malestar de les dones joves, que se senten enganyades per la societat.

D'una banda, en un context com el català caracteritzat per un *estat del benestar* dèbil, si es pren com a referència el cas escandinau, i de tradició familiarista, perduren les claus del pacte social que s'arrossega des de l'inici de la industrialització. Aquest pacte ha condicionat l'organització social del temps i, en última instància, el benestar quotidià d'homes i dones a través d'unes determinades pautes socioculturals. Aquestes pautes existeixen i es reproduïen tal com prova la

sorpresa de les dones joves que es posen a viure en parella. Unes dones que han crescut en un context favorable a la igualtat d'oportunitats i que, per tant, donaven per descomptada l'abolició d'aquestes pautes. La sorpresa ha estat veure com els col·legues masculins vivien i pensaven la quotidianitat d'una altra manera.

D'altra banda, s'ha vist que aquestes dones viuen una situació d'ambigüitat simbòlica i de doble presència material que prefereixen ocultar. Prefereixen cedir abans que assumir els costos que implica mantenir el conflicte obert dins de la llar. I, mal estaria no dir-ho, les més grans no semblen massa disposades a perdre el monopoli de l'ordre domèstic dins de la llar-família. Tot i que el manteniment d'aquest monopoli sigui a costa de seguir invisibilitzant les tasques imprescindibles per a la reproducció humana. Unes tasques que, com s'ha vist, segueixen mancades de valor i reconeixement social. Fins i tot entre les mateixes dones, bàsicament les de classe benestant i les més joves, que contribueixen a desprestigiar unes tasques tradicionalment associades al servilisme del servei domèstic. En qualsevol cas, quan es pren com a referència l'escenari de la vida quotidiana, s'observa que malgrat l'ocultació del conflicte quotidià, el malestar que genera es fa visible a través del temps.

Tanmateix, no es pot negar una tímida tendència al canvi que, en aquesta ocasió, es fa visible amb la davallada del model familiar patriarcal. Novament, les parelles joves de classe mitjana amb estudis universitaris són les protagonistes d'aquesta tendència. Però l'anàlisi empírica ha mostrat com la responsabilitat que acumulen, tant pel que fa al TTR com pel que fa al temps de TDF, s'esvaeix quan apareixen les tasques de cura.

Certament, la tercera font del problema, no per això menys important, és el temps de cura. De fet, la presència de càrregues rígides, sobretot d'adults dependents, s'ha d'identificar com la font problemàtica principal de la vida quotidiana. En aquest sentit, ha estat útil diferenciar el contingut i el volum del treball domèstic-familiar i el treball de cura a l'hora de copsar i analitzar la importància del temps com a factor de benestar quotidià. Bàsicament, perquè quan el primer inclou tasques de cura es converteix en una càrrega rígida per a la persona cuidadora amb conseqüències sobre la vivència i la percepció del benestar. El cas és que la rigidesa de les tasques de cura pot arribar a ser fins i tot molt més servil que algunes de les tasques bàsiques per a la infraestructura de la llar com ara la neteja o la planxa.

Tanmateix, cal precisar, tal com s'ha posat de manifest amb l'anàlisi de les dades, que les tasques de cura difereixen notablement segons la seva especificitat: el temps dedicat al treball de cura dels infants no té massa a veure amb el temps i el treball de cura de la dependència adulta. En particular, quan aquest darrer cas comporta la cura de persones discapacitades, amb malalties cròniques o persones grans amb molta fragilitat. El temps de cura dels infants acostuma a ser escollit i té un horitzó temporal finit, mentre que el temps de cura dels adults dependents sempre és sobrevingut i incert.

En qualsevol cas, s'ha vist com la responsabilitat del treball de cura condueix a les persones cuidadores presents en el mercat laboral a viure sota un règim de doble presència intens i esgotador. D'altres, es veuen obligades a abandonar la feina i sentir-se encara més aïllades socialment. Costos temporals, físics i mentals evidencien el malestar quotidià de les persones cuidadores. Són aquest conjunt de factors, independents del benestar econòmic, els que obliguen a parlar en termes de benestar quotidià. Un concepte que, cal recordar, aquesta tesi doctoral no ha defensat com a contrari de benestar material, sinó que ha cercat complementar-lo.

A més, ambdues situacions de cura rígida apareixen legitimades per un mateix tipus d'imaginari. En concret, el que destaca la dimensió afectiva d'aquests treballs i n'oculta la duresa quotidiana, especialment el relacionat amb la dependència de persones adultes. Es tracta d'un imaginari on el mites de la maternitat i de la solidaritat intergeneracional no fan altra cosa que reforçar l'obligació moral de la cura i, per tant, la responsabilitat femenina d'aquestes tasques.

3. Balanç de la proposta metodològica

Un dels objectius d'aquesta tesi doctoral ha estat mostrar la necessitat d'abordar l'estudi del temps, el treball i el benestar des d'un enfocament qualitatiu. Més concretament, s'ha justificat l'ús de l'entrevista biogràfica i l'anàlisi estructural com l'estratègia metodològica més indicada per aproximar-se a l'objecte d'estudi plantejat i respondre als principals interrogants teòrics formulats.

En primer lloc, els resultats obtinguts han permès evidenciar la importància de complementar les estadístiques existents i els estudis de caràcter quantitatiu amb aproximacions qualitatives a l'estudi dels temps i dels treballs de la vida quotidiana.

Sobretot, per obtenir una millor aproximació al benestar quotidià. El cas és que l'enfocament qualitatiu ha permès copsar la percepció i l'explicació del contingut, el significat i els aspectes relacionals de la dimensió temporal d'uns treballs –remunerat, domèstic-familiar i de cura– que representen la clau de volta per comprendre i explicar el benestar quotidià. Com s'ha dit en repetides ocasions, aquesta investigació ha considerat que tan important és saber a què dedica el temps una persona com el sentit que dóna en allò que fa.

Si bé és cert que les fonts de dades més reconegudes per investigar la qüestió del temps són els anomenats pressupostos de temps –també coneguts com enquestes d'usos socials del temps–, no és menys cert que els significats subjectius atribuïts al temps, al treball i al benestar són invisibles a les estadístiques. Per aquesta raó, s'ha volgut fer parlar les persones. El balanç d'aquesta estratègia ha estat satisfactori perquè ha permès donar significat a les dades quantitatives que, mal estaria no dir-ho, han estat imprescindibles per al disseny de la mostra teòrica. L'objectiu no ha estat buscar la representativitat estadística sinó la representativitat tipològica a l'hora de validar les hipòtesis. No s'ha volgut donar compte del que passa a tota la població, sinó descriure i explicar algunes tendències que poden observar-se en diferents condicions socials assenyalades com a estadísticament significatives.

D'aquesta manera ha estat possible concretar empíricament la perspectiva estructural, aquella que té en compte les condicions materials d'existència a l'hora de descriure i explicar la realitat social. A més, les dades qualitatives han permès posar de manifest el caràcter material i simbòlic d'uns temps i uns treball bàsics a l'hora de proporcionar benestar. Més concretament, han permès veure com les persones que se'n senten responsables molt sovint ho fan a costa del seu malestar. El fet que aquesta responsabilitat s'adquireixi i es naturalitzi a través del procés de socialització ha permès justificar la combinació de l'anàlisi estructural amb l'anàlisi biogràfica.

Efectivament, en segon lloc, els resultats obtinguts han mostrat l'interès d'incorporar també la perspectiva biogràfica en la recollida i l'anàlisi de les dades. Bàsicament, perquè permet subratllar la importància del procés de socialització en la construcció dels significats subjectius de la vida quotidiana, així com la influència de les normes, les expectatives i els estatus atribuïts socialment a cada fase del curs de vida. És així com s'ha justificat la utilització de l'entrevista biogràfica com la tècnica d'investigació més adequada per captar el caràcter dinàmic de les relacions socials

objecte d'estudi. Una aproximació que, a diferència dels pressuposts de temps o les entrevistes en profunditat, ha permès combinar l'anàlisi transversal amb l'anàlisi longitudinal. És a dir, més enllà d'oferir una fotografia estàtica de l'organització quotidiana del temps, s'ha volgut copsar com aquesta està condicionada pels canvis que esdevenen al llarg de la vida i que tenen a veure amb el treball.

Una menció a part mereix el fet d'emprar una tècnica d'investigació, l'entrevista biogràfica, poc experimentada per l'autora d'aquesta investigació. La manca d'experiència s'ha intentat compensar amb el coneixement teòric sobre la tècnica i una bona preparació prèvia de cada entrevista. Ambdues estratègies han permès afrontar el treball de camp amb els recursos suficients per evitar la improvisació en el moment de posar en pràctica la tècnica. D'aquesta manera, les dades recollides han permès aprofundir, sense problemes, en les raons estructurals i biogràfiques sobre la importància del temps com a factor de benestar quotidià.

Com a conclusió cal dir que un dels potencials atribuïts a la perspectiva biogràfica, el fet que permet concretar el factor edat des d'una doble dimensió que inclou el curs de vida i la generació, ha resultat ser, alhora, una dificultat per a l'anàlisi empírica. El cas és que no sempre ha estat fàcil distingir entre el pes del factor generacional i el pes del factor curs de vida. De fet, és prou sabut que la distinció entre les dades transversals que comparen la realitat de diferents cohorts en un mateix país però en diferents moments i les dades longitudinals que examinen el comportament de diferents cohorts en un mateix país però en diferents moments no sempre és fàcil. L'anàlisi realitzada per aquesta investigació no n'ha estat una excepció, per bé que el model d'anàlisi dissenyat ha fet possible avançar, una mica més, en aquest difícil repte. Certament, la trajectòria de la vida quotidiana s'ha mostrat un terme útil a l'hora de descriure i explicar el contingut de les dades. És així que l'esforç per elaborar, des del debat teòric, una proposta analítica vàlida per a l'aproximació empírica a l'objecte d'estudi ha donat els seus fruits. Les esclertes que han quedat per resoldre s'han recollit en forma de possibles línies d'investigació a desenvolupar amb vistes al futur, tal com s'explica en el següent apartat.

4. Reflexions finals

Aquesta tesi doctoral conclou tot apuntant dues reflexions finals: la primera, amb vistes a les possibilitats d'intervenció política i la segona, amb vistes a recordar les qüestions teòriques de fons defensades i els interrogants que s'obren, o bé queden per resoldre, una vegada finalitzada la investigació.

Sobre les possibilitats d'intervenció política

Pel que el terreny de les propostes, es recupera el darrer objectiu plantejat a la introducció: fer explícites les possibilitats d'intervenció, que revelen els resultats obtinguts, a través d'una temptativa de sondeig per definir des d'on pensar i dissenyar mesures polítiques que tinguin en compte la importància del temps per al benestar quotidià. Respecte aquest objectiu, cal matisar que aquesta tesi no pretén formular receptes concretes sinó, únicament, aportar elements que contribueixin a reflexionar des d'on cal intervenir políticament i, en última instància, indicar els camins d'actuació que semblen desprendre's de l'anàlisi empírica.

D'entrada, cal preguntar-se com cal afrontar la contradicció existent entre els drets i les necessitats del capital i de les persones treballadores, així com la contradicció que es dona entre els drets i les necessitats de les persones dependents i de les persones cuidadores. Aquestes són unes qüestions no gens fàcils de resoldre ja que requereixen revisar les normes socials que han presidit els dos últims segles de la societat occidental: el pacte keynesià entre el capital i el treball i el contracte social entre gèneres. Es tracta d'un requeriment imprescindible en la mesura que els imaginaris industrial i patriarcal apareixen com el nucli dels problemes de la vida quotidiana, alhora que la divisió social i sexual del treball apareix com la manifestació més nítida del malestar quotidià.

No obstant la importància d'aquests factors, sembla que ambdós són fàcils d'ignorar o eclipsar políticament, sobretot, si es té present l'orientació que actualment han pres les polítiques de conciliació o les actuacions destinades a flexibilitzar la jornada laboral. Unes polítiques i unes actuacions que, no per casualitat, sembla que perjudiquen els pitjors situats i afavoreixen els més privilegiats, i no fan altra cosa que reforçar, d'aquesta manera, la centralitat de la jornada laboral en l'organització de la societat i la responsabilitat femenina dins de la llar-família. Per aquesta raó, sembla convenient pensar que si el que es vol és afrontar el nucli del conflicte del

malestar quotidià, s'hauria de procurar el benestar quotidià sense augmentar o crear noves desigualtats. I, per tant, no n'hi hauria prou a mirar el mercat laboral o la família, caldria entrar i revisar la vida quotidiana.

El cas és que les solucions tècniques entorn del temps de treball assalariat no semblen ser suficients per canviar la norma horària industrial. De la mateixa manera, el traspàs de responsabilitats de la família a l'estat i/o al mercat no sembla ser suficient per canviar les pautes socials del patró cultural del patriarcat. És a dir, ni les polítiques laborals existents, ni la major oferta de serveis socials, ni la mercantilització d'una part del treball de cura garantirien, per si soles, la redistribució de la càrrega total del treball entre gèneres. I encara menys, la revisió de les responsabilitats femenines i masculines vers el treball domèstic en general i el de cura en particular.

Aquest conjunt de consideracions s'ha d'emmarcar en un context, com el català, caracteritzat per la tradició familiarista, el pes tradicional del model cap de família i la debilitat de l'*estat del benestar*, si es compara amb altres referents europeus. La combinació d'aquestes tres característiques convertiria, paradoxalment, l'ètica de la cura en problema i solució. És a dir, l'obligació moral de la cura permet afrontar les mancances de l'*estat del benestar* però, alhora, esdevé el principal obstacle quan s'ofereixen alternatives per a la redistribució social de la cura –així ho evidencia, per exemple, el manteniment de les resistències socials vers les residències.

Des d'aquesta perspectiva, algunes possibles pautes d'actuació²³⁶ podrien ser, en primer lloc, la revisió de l'organització social del temps vigent a fi de promoure un canvi que converteixi el TTR en un component més del temps de vida i no en l'eix definitori. Això voldria dir promoure polítiques de temps relatives al món laboral, escolar i de la ciutat –transports, serveis, etc. Unes polítiques que haurien de tenir el marc de la ciutat i el focus de la vida quotidiana en el seu horitzó. Per això seria imprescindible revisar el règim laboral vigent amb dos objectius: en primer lloc, reduir la jornada laboral de forma sincrònica i quotidiana i, en segon lloc, garantir la *confiabilitat* del TTR i els horaris laborals. Es tracta de dues qüestions imprescindibles perquè l'organització de la vida quotidiana no esdevingui un problema i sigui possible procurar-se un projecte de vida.

²³⁶ El conjut d'aquestes propostes recull les formulades en diversos estudis fets pel QUIT sobre aquestes qüestions –uns estudis que, com s'ha citat a la introducció, formen part de l'experiència investigadora de l'autora d'aquesta tesi doctoral. Les evidències empíriques que aporta la present investigació reforcen, en bona part, el sentit i el contingut d'aquestes propostes.

En segon lloc, semblaria indicat desenvolupar polítiques públiques orientades a redistribuir la càrrega total de treball entre els homes i les dones. I fer-ho sense perdre de vista la dimensió material i simbòlica del TDF i el treball de cura, ja que, com s'ha vist en l'anàlisi, la naturalització de la responsabilitat femenina d'aquestes tasques en pot dificultar la redistribució. En aquest cas, la via d'actuació principal seria la que ja s'ha començat a desenvolupar en els contextos espanyol i català: la universalització i la individualització dels serveis d'atenció a la vida diària.

En tercer lloc, caldria impulsar el canvi en les pautes socioculturals. Per fer-ho, caldria desprendre's dels imaginaris industrial i patriarcal tot creant nous referents i nous models socials. En aquest sentit, es compta amb el camí iniciat per algunes persones joves de la generació *Rayuela* que sembla que ofereix una millor sortida a la gàbia daurada de la generació d'*El carrer estret*.

Sobre la reflexió teòrica

Pel que fa la reflexió més de fons, de caràcter teòric, es vol recordar que aquesta tesi doctoral ha procurat avançar en l'ampliació del significat sociològic del benestar a fi de, en última instància, reclamar teòricament el benestar quotidià i evidenciar-ne empíricament l'existència.

En concret, el reclam teòric s'ha formulat sobre la base de tres premisses: la importància del temps com a factor de benestar, la necessitat de fer visible aquest temps a través de tots els treballs imprescindibles per a la reproducció de la vida humana i la introducció de la vida quotidiana com l'escenari idoni per estudiar la relació temps, treball i benestar. Aquestes tres premisses han permès desenvolupar una aproximació *micro* a partir de la qual traslladar l'interès pel benestar material al benestar quotidià; un trasllat que ha permès considerar la importància dels temps dedicats al treball remunerat, al TDF i a la cura a l'hora de descriure i explicar el benestar.

En la mesura que aquest plantejament teòric proposa noves relacions entre conceptes ha calgut acompanyar-lo d'estratègies metodològiques adequades. En aquest sentit, en primer lloc, s'ha considerat oportú reforçar l'argument que defensa la necessitat de combinar l'aproximació quantitativa i la qualitativa per estudiar el temps. És així que s'ha abordat l'objecte d'estudi des d'una perspectiva qualitativa dissenyada sobre la base de dades quantitatives: és a dir, s'ha volgut acompanyar les

dades sobre usos del temps dels significats subjectius que els atribueixen les persones.

En segon lloc, s'ha considerat indicat combinar l'anàlisi estructural amb l'anàlisi biogràfica per aportar més evidència empírica sobre la relació entre el temps, el treball i el benestar dins l'escenari de la vida quotidiana. El cas és que la majoria d'estudis sobre usos del temps subratllen el pes del factor edat però pocs s'aturen a concretar el contingut d'aquesta variable. Contràriament, aquesta tesi doctoral ha defensat que aquest exercici permet millorar el coneixement sobre el benestar quotidià. És així que, en la mesura del possible, s'ha volgut assumir aquest repte metodològic. Per això ha estat cabdal la consideració dels factors biogràfics, específicament, del curs de vida i la generació. El balanç final és doblement positiu: d'una banda, perquè la consideració d'ambdós factors ha permès aprofundir en el coneixement de les vinculacions materials i simbòliques entre els temps i el treballs –així com aquestes vinculacions repercuteixen sobre el benestar–; i, de l'altra, perquè han sorgit noves preguntes per a futures investigacions.

En efecte, les contradiccions entre les actituds i els comportaments que configuren la trajectòria de la vida quotidiana de les persones entrevistades permet avançar en l'explicació de com i per què la relació temps i treball influencia el benestar quotidià. És així que aquesta tesi doctoral conclou tot afirmant que el temps de treball és un factor important per al benestar quotidià, per bé que socialment no sempre es percep com a tal.

Al llarg de l'anàlisi s'ha observat com les persones, especialment les dones, no solen reconèixer el malestar quotidià en què viuen. Aquest oblit del benestar quotidià és la norma social, molt especialment, entre aquelles persones que el fan possible quotidianament a la resta de membres de la llar. En aquest sentit, s'ha vist que la valoració i la percepció del que s'entén per benestar depèn, en bona part, de les condicions materials d'existència i de la trajectòria biogràfica. En la mesura que aquest malestar és invisible dins la pretesa *societat del benestar* que formen part de la banda privilegiada del planeta, emergeix el que s'ha anomenat com la paradoxa del "malestar del benestar"; una paradoxa que es fa visible quan s'entra a mirar què passa dins la vida quotidiana i s'observa que aquesta és un bon reflex de l'estructura social.

Altrament, aquestes conclusions justifiquen la necessitat de seguir desenvolupant estudis com el que s'ha presentat en aquestes pàgines però no només pels resultats

obtinguts sinó, sobretot, per les preguntes que queden per respondre i els interrogants nous que obre l'anàlisi empírica. Efectivament, a partir d'aquesta tesi doctoral sorgeixen, al parer de qui ha escrit aquestes pàgines, quatre possibles línies d'investigació.

En primer lloc, es planteja la possibilitat de desenvolupar noves investigacions que prenguin com a referència les generacions que succeeixen a les estudiades. L'objectiu és saber si les tendències de canvi detectades entorn del contingut material i simbòlic dels temps de treball es reproduïxen i s'accentuen en les generacions més joves. Algunes de les qüestions a respondre són les següents: fins a quin punt el pes del imaginari seguirà obrint una escletxa entre el discurs i la pràctica? O bé, quin és el significat subjectiu que les generacions més joves donen al benestar? El que sembla força obvi és que l'anàlisi longitudinal requereix d'estudis permanents que permetin analitzar el pes del factor generacional.

En segon lloc, s'apunta l'interès de seguir estudiant les mateixes generacions a fi de continuar aprofundint en l'impacte dels canvis que tenen lloc dins dels dominis de l'esfera domèstica i l'esfera laboral sobre la trajectòria de la seva vida quotidiana. Dit en altres paraules, es tracta de seguir analitzant el pes del factor curs de vida. Des d'aquesta proposta, la jubilació es presenta com la transició futura més interessant de la generació d'*El carrer estret*: com aquesta afecta l'organització material i simbòlica de la vida quotidiana? A més, també sorgeix l'interès d'analitzar què passa una vegada desapareix la responsabilitat de cura d'adults dependents entre els membres d'aquesta generació que en el moment de realitzar l'estudi tenien aquesta càrrega. Pel que fa la generació *Rayuela*, es planteja l'interrogant de saber què passarà amb les parelles que encara no tenen criatures quan arribi la responsabilitat de cura, així com què passarà amb el tancament dels parèntesis oberts pel temps de cura dels infants d'aquelles dones que ja n'han tingut. En aquest cas, les qüestions centrals són al voltant de l'ocultació del conflicte quotidià i de la negociació sobre la distribució de les taques domèstiques.

En tercer lloc, es proposa la possibilitat d'estendre l'estudi aquí desenvolupat a altres situacions socials que tinguin en compte diferents condicionants estructurals. Les famílies monoparentals, les persones aturades o les persones immigrades plantegen molts interrogants en aquest sentit. Dins d'aquesta proposta, cal destacar l'interès que desperta el cas dels homes cuidadors. Sens dubte, l'aprofundiment

entorn de la situació social que viuen pot permetre revelar noves vies d'actuació política.

Finalment, la reforma recent del marc legal espanyol i del català al voltant de l'atenció de les persones dependents²³⁷ enceta noves qüestions respecte al temps de treball de cura que, de ben segur, caldrà abordar en un futur immediat. I, en fer-ho, serà possible discriminar la influència que els factors curs de vida i generació exerceixen sobre aquest temps de cura. Alhora, serà possible avaluar l'eficàcia del procés d'aculturació de la solidaritat intergeneracional i respondre a la pregunta que planteja si la millora de l'oferta de serveis públics serà capaç de contrarestar el sentiment de responsabilitat que genera l'obligació moral de la cura.

Amb l'exposició d'aquestes quatre possibles línies d'investigació s'ha volgut posar el punt final d'aquesta tesi doctoral i un punt i seguit a la recerca sociològica interessada en estudiar, des de la vida quotidiana, la relació temps, treball i benestar.

²³⁷ Com s'ha vist al capítol desè, les novetats d'aquest marc legal s'introdueixen amb la *Ley de Promoción de la Autonomía Personal y Atención a las personas en situación de dependencia* (39/2006) aprovada el 14 de desembre del 2006 pel Congrés espanyol i l'*avantprojecte de Llei de Serveis Socials de Catalunya*.

Bibliografia

Bibliografia

- ADAM, B. 1989. "Feminist social theory needs time. Reflections on the relation between feminist thought, social theory and time as an important parameter in social analysis". *Sociological Review*, 37(3): 458-473.
- 1992. "Modern times: the technology connection and its implications for social theory". *Time & Society*, 2(1): 175-191.
- 1995. *Timewatch. The Social Analysis of Time*. Cambridge: Polity Press.
- 1999. "Cuando el tiempo es dinero. Racionalidades de tiempo conflictivas y desafíos a la teoría y la práctica del trabajo ". *Sociología del Trabajo*, 37: 5-39.
- ADELANTADO, J.; GOMÀ, R. 2000. "El contexto: la reestructuración de los regímenes de bienestar europeos". A: J. Adelantado (ed). *Cambios en el Estado del Bienestar*. Barcelona: Icaria-UAB.
- ADELANTADO, J. (ed) 2000. *Cambios en el Estado de Bienestar*. Barcelona: Icaria-UAB.
- AGUINAGA, J.; COMAS, D. 1997. *Cambios de hábito en el uso del tiempo. Trayectorias temporales de los jóvenes españoles*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales-Instituto de la Juventud.
- AGUSTÍ, S. 1964. *Les confessions*. Paris: Garnier Flammarion.
- ÁLVARO-PAGE, M. 1996. *Los usos del tiempo como indicadores de las discriminaciones entre los géneros*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- 1996a. "Diferencias, en el uso del tiempo, entre varones y mujeres y otros grupos sociales". *REIS*, 74: 291-326.
- ALIAGA, C. 2006. "How is the time of women and men distributed in Europe?" *Eurostat Statistics in focus*, 4.
- ALONSO, L. E. 1999. *Trabajo y ciudadanía*. Valladolid: Editorial Trotta.
- 2001. *Trabajo y postmodernidad: el empleo débil*. Madrid: Fundamentos.
- ANTTILA, T. 2004. "Why is it difficult to implement daily working time reductions?" Ponència presentada a: 9th International Symposium on Working Time. Paris
- ANXO, D.; BOULIN, J. Y. 2005. *Working time options over the life course: changing social security structures*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working conditions.
- ANXO, D.; BOULIN, J. Y.; LALLEMENT, M.; LEFÈVRE, G.; SILVERA, R. 1998. "Recomposition du temps de travail, rythmes sociaux et modes de vie". *Travail et Emploi*, 74: 5-20.
- ARBER, S.; GILBERT, N. 1989. "Men: the forgotten carers". *Sociology*, 23 (1): 111-118.
- ARBER, S.; GINN, J. 1992. "Class and caring: a forgotten dimension". *Sociology*, 26 (4): 619-634.
- ARENDT, H. 1995. *De la historia a la acción*. Barcelona: Ediciones Paidós.

- ARROWSMITH, J.; SISSON, K. 2001. "International competition and pay, working time and employment: exploring the processes of adjustment". *Industrial Relations Journal*, 32: 136-153.
- ASTELARRA, J. 2005. *Veinte años de políticas de igualdad*. Madrid: Ediciones Cátedra-Universidad Valenciana-Instituto de la Mujer.
- AZNAR, G. 1994. *Trabajar menos para trabajar todos*. Madrid: HOAC.
- BALBO, B.; MAY, M. P.; MICHELE, G. A. 1990. *Vincoli e strategie nella vita quotidiana*. Milà: FrancoAngeli.
- BALBO, L. 1978. "La doppia presenza". *Inchiesta*, VIII(32): 3-6.
- 1987. *Time to care. Politiche del tempo e diritti quotidiani*. Milà: FrancoAngeli.
- 1991. *Tempi di vita*. Milà: Feltrinelli.
- 2004. "Tempi della vita quotidiana, tempi del sistema di governance". *Quaderni di Teoria Sociale*, 4: 123-138.
- BECK, U. 1998. *La sociedad del riesgo: hacia una nueva modernidad*. Barcelona: Paidós.
- BEECHEY, V. 1994. "Género y trabajo. Replanteamiento de la definición de trabajo". A: C. Borderías; C. Carrasco; C. Alemany (eds). *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*. Madrid: FUHEM-Icaria.
- BELLONI, C. 1986. "La struttura del tempo quotidiano. Una proposta per lo studio dei tempi sociali". A: F. Bimbi; V. Capecchi (eds). *Strutture e strategie della vita quotidiana*. Milà: FrancoAngeli.
- 1994. "Che cos'è il tempo libero?" *Sociologia del lavoro*, 59: 17-32.
- 1996. "Il tempo come dimensione interpretativa dei fenomeni sociali". *Polis*, IX(3): 355-359.
- BELLONI, C.; RAMPAZI, M. 1989. "Introduzione". A: C. Belloni; M. Rampazi (eds). *Tempo, spazio, attore sociale: tredici saggi per discuterne*. Milà: FrancoAngeli.
- BENERÍA, L. 1981. "Reproducción producción y división sexual del trabajo". *Mientras Tanto*, 6: 47-84.
- 1999. "El debate sobre el trabajo no remunerado". *Revista Internacional del Trabajo*, 118(3): 321-346.
- BERGER, P.; LUCKMANN, T. 1996. *La construcció social de la realitat. Tractat de sociologia del coneixement*. Barcelona: Herder.
- BERGMANN, W. 1992. "The problem of Time in Sociology. An overview of the literature on the state of theory and research on the 'Sociology of Time'". *Time and Society*, 1(1): 81-134.
- BERTAUX-WIAME, I. 1993. "La perspectiva de la historia de vida en el estudio de las migraciones interiores". A: J. M. Marinas; C. Santamarina (eds). *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate.
- BERTAUX, D.; BERTAUX-WIAME, I. 1993. "Historias de vida del oficio de panadero". A: J. M. Marinas; C. Santamarina (eds). *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate.
- BETTIO, F. 1998. *Care in Europe*. Brusel·les: European Commission.

- BETTIO, F.; PLANTENGA, J. 2004. "Comparing Care regimes in Europe". *Feminist Economics*, 10(1): 85-113.
- BETTIO, F.; SIMONAZZI, A.; VILLA, P. 2004. "The 'care drain' in the mediterranean: notes on the Italian Experience". Ponència presentada a: European Project GALCA. Roma.
- BIANCHI, M. 1978. "Oltre il doppio lavoro". *Inchiesta*, VIII(32): 7-10.
- 1991. "Lavoro di servizio, lavoro familiare, lavoro di cura". A: L. Balbo (ed). *Tempi de vita*. Milà: Feltrinelli.
- BIELENSKI, H.; BOSCH, G.; WAGNER, A. 1998. *Employment and Working Time in Europe*. Dublin: European Foundation Improvement of Living and Working Conditions.
- 2002. *Working time preferences in sixteen european countries*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- BIMBI, F. 1988. "Differenza, reciprocità, somiglianza. L'identità lungo il ciclo di vita". *Memoria*, 22: 106-122.
- 1995. "Metafore di genere tra lavoro pagato e non pagato. Il tempo nei rapporti sociali di sesso". *POLIS*, IX(3): 379-400.
- 1999. "Measurement, quality and social changes in reproduction time. The twofold presence of women and the gift economy". A: O. Hufton; Y. Hravaritou (eds). *Gender and the Use of Time*. La Haya: Kluwer Law Int.
- BIMBI, F.; CAPECCHI, V. (eds) 1986. *Strutture e Strategie della vita quotidiana*. Milà: FrancoAngeli.
- BLANCO, M.; PACHECO, E. 2003. "Trabajo y familia desde el enfoque del curso de vida". *Papeles de Población-CIEAP/UAEM*, 38: 159-169.
- BOISARD, P. 2002. *Time and work: duration of work*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- 2003. *Time and Work: work intensity*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- 2004. *Working Time Policy in France*. Noisy-Le-Grand Cedex: Centre d'Etudes de l'Emploi.
- BORCHORST, A. 2001. "Still Friendly: Danish Women and Welfare State Restructuring". *Social politics*, 8(2): 203-205.
- BORCHORST, A.; SIIM, B. 1996. "Las mujeres y el Estado del Bienestar avanzado. ¿Una nueva forma de poder patriarcal?" A: A. Showstack Sassoon (ed). *Las mujeres y el estado*. Madrid: Vindicación Feminista Publicaciones.
- 2002. "The women-friendly welfare states re-visited in challenges to gender equality in the nordic welfare state". *NORA Nordic Journal of Women's Studies*, 10(2): 90-98.
- BORDERÍAS, C. 2003. "La feminización de los estudios sobre el trabajo: España en el contexto internacional (1969-2002)". *Sociología del trabajo*, 48: 57-124.
- BORDERÍAS, C.; CARRASCO, C.; ALEMANY, C. (eds) 1994. *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*. Madrid: FUHEM-Icaria.
- BORGHI, V.; LA ROSA, M. 1995. "Tempo, lavoro e processi di globalizzazione. Alcune considerazioni introduttive". *Sociologia del lavoro*, 58: 9-23.

- BORRÀS, V. 1998. *El consumo, un análisis sociológico. La estructura del consumo y los grupos sociales en la región metropolitana de Barcelona*. Barcelona: Cedecs.
- 2001. "De la producció al consum i del consum a la producció". *Revista Catalana de Sociologia*, 15: 141-153.
- BOSCH, G. 1999. "Tendencias y nuevos aspectos de la duración del trabajo". *Revista Internacional del Trabajo*, 118(2): 147-167.
- BOUFFARTIGUE, P. 1996. "¿Fin del trabajo o crisis del trabajo asalariado?" *Sociología del Trabajo*, 29: 91-110.
- 2005. "Division sexuée du travail professionnel et domestique. Quelques remarques pour une perspective temporelle". Ponència presentada a: Seminario europeo 'Tiempos, actividades, sujetos. Una mirada desde la perspectiva de género'. Madrid.
- BOULIN, J. Y. 1992. "L'organisation sociale du temps". *Futuribles*, 237: 239-252.
- 1996. "Las políticas de tiempo de trabajo. El caso de Europa". *Ekonomiaz*, 34: 43-49.
- 1997. "From working time to city time: the case for a single approach to time policies". *Transfer*, 4(4): 723-736.
- 2001. "Working time in the new social and economic context". *Transfer*, 2: 197-209.
- 2003. *As time goes by a critical evaluation of the Foundation's on time*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- BOULIN, J. Y.; HOFFMAN, R. (eds) 1999. *New paths in working time policy*. Brusel·les: European Trade Union Institute.
- BOVONE, L. 1983. *Storie di vita composita: una ricerca sulle scelte esistenziali della generazione di mezzo*. Milà: FrancoAngeli.
- BOYER, R. 1986. *La flexibilidad del trabajo en Europa*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- BRANNEN, J. 2005. "Time and the Negotiation of Work-Family Boundaries: Autonomy or illusion?" *Time & Society*, 14: 113-131.
- BRANNEN, J.; MOSS, P.; MOONEY, A. 2004. *Working and Caring over the Twentieth Century. Change and Continuity in Four Generation Families*. Londres: Palgrave-MacMillan.
- BRULLET, C.; ROCA, C. 2006. *Relcions familiars i autoritat*. Barcelona: Institut d'Infància i Món Urbà.
- CALLEJO, J. 2005. "Percepción de cambios en los tiempos sociales". Ponència presentada a: Seminario europeo 'Tiempos, actividades, sujetos. Una mirada desde la perspectiva de género'. Madrid.
- CARRASCO, C. 1991. *El trabajo doméstico y la reproducción social*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales-Instituto de la Mujer.
- (ed) 2001. *Tiempos, trabajos y género*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- CARRASCO, C.; ALABART, A.; MAYORDOMO, M.; MONTAGUT, T. 1998. *Las mujeres y el Estado del Bienestar: una aproximación al caso español*. Madrid: Instituto de la Mujer.

- CARRASCO, C.; ALABART, A.; COCO, A.; DOMÍNGUEZ, M.; MARTÍNEZ, A.; MAYORDOMO, M.; RECIO, A.; SERRANO, M. 2003. *Trabajo, tiempo y flexibilidad: una cuestión de género*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- CARRASCO, C.; MAYORDOMO, M.; DOMINGUEZ, M.; ALABART, A. 2004. *Trabajo con mirada de mujer. Propuesta de una encuesta de población activa no androcéntrica*. Madrid: Consejo Economico y Social.
- CARRASCO, C.; RECIO, A. 2001. "Time, work, and gender in Spain". *Time & Society*, 10(2/3): 277-301.
- CARRASQUER, P. 2002. "¿En los límites de la modernidad? Trabajo y empleo femenino precario en España". *SISTEMA*, 167: 73-99.
- CARRASQUER, P.; TORNIS, T. 2002. "La doble presència femenina i les necessitats de conciliació". *Diàlegs*, 15: 23-32.
- CARRASQUER, P.; TORNIS, T.; TEJERO, E.; ROMERO, E. 1998. "El trabajo reproductivo". *Papers. Revista de Sociologia*, 55: 95-114.
- CASADO, D.; LOPEZ-CASANOVAS, G. 2002. *Vejez, dependencia y cuidado de larga duración*. Barcelona: Fundació La Caixa.
- CASTEL, R. 1997. *Las Metamorfosis de la cuestión social: una crónica del salario*. Buenos Aires: Paidós.
- CASTELLS, M. 1997. *La Era de la información: economía, sociedad y cultura*. Madrid: Alianza.
- CAVALLI, A. 1985. *Il tempo dei giovani*. Bolonya: Il Mulino.
- 1989. "Tempo, azione, interazione, scambio: appunti di teoria". A: C. Belloni; M. Rampazi (eds). *Tempo, spazio, attore sociale: tredici saggi per discuterne*. Milà: FrancoAngeli.
- CETTE, G.; TADDEI, D. 1994. *Temps de travail, modes d'emploi. Vers la semaine de quatre jours?*. Paris: La Découverte.
- CIRES. 1992. "El uso del tiempo". A: *La realidad social en España*. Madrid: Fundación BBV/BBK-Caja de Madrid.
- 1994. "Familia y uso del tiempo". A: *La realidad social en España*. Madrid: Fundación BBV/BBK-Caja de Madrid.
- 1996. "Familia y uso del tiempo". A: *La realidad social en España*. Madrid: Fundación BBV/BBK-Caja de Madrid.
- CENTRO DE INVESTIGACIONES SOCIOLOGICAS. 1990. *La desigualdad social en la vida familiar y doméstica*. Madrid: Banco de datos del CIS.
- 1996. *De las mujeres y el empleo*. Madrid: Banco de datos del CIS.
- COLECTIVO-IOE 1996. *Tiempo social contra reloj. Las mujeres y la transformación en los usos del tiempo*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales-Instituto de la Mujer.
- COLLINS, R. 1985. *Three sociological traditions*. Nova York: Oxford Universtiy Press.
- COMAS, D.; AGUINAGA, J. 2006. "La generación premeditada". *Temas para el debate*, 138: 23-28.
- CORDONI, E. 1993. "Las mujeres cambian los tiempos". *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 2: 221-237.

- CORNSTEIN, M. 1999. "The Time of Generations". *Time & Society*, 8(2): 249-272.
- CORTESE, A. 1995. "Dimensioni temporali della disoccupazione e traiettorie di diseguaglianza sociale". *Sociologia del lavoro*, 58: 187-221.
- CROFF, B. 1994. *Seules, Genèse des Emplois Familiaux*. Paris: Métailié.
- CROMPTON, R. 1999. *Restructuring gender relations and employment: the decline of the male breadwinner*. Oxford: Oxford University Press.
- CROMPTON, R.; BROCKMANN, M. 2003. "Class, gender and work-life balance". Ponència presentada a: Seminar 'Work, life and the time in the new economy'. Londres
- CHIESI, A. M. 1987. "A ogni lavoro il suo tempo". *Politica ed Economia*, 9: 33-42.
- DALY, M.; LEWIS, J. 2000. "The concept of social care and the analysis of contemporary welfare states". *British Journal of Sociology*, 51(2): 281-298.
- DELPHY, C. 1982. *Por un feminismo materialista: el enemigo principal y otros textos*. Barcelona: La Sal.
- DEX, S. 1988. *Women's attitudes towards work*. Londres: Macmillan Press.
- DUPUY, J. P. 1986. "Il tempo contaminato". A: G. Paolucci (ed) *Il disagio del tempo. La metafora della scarsità di tempo nella vita quotidiana*. Roma: Editrice lanua.
- DURÁN, M. A. 1986. *La jornada interminable*. Barcelona: Icaria.
- 1988. *De puertas adentro*. Madrid: Instituto de la Mujer.
 - 1991. "La conceptualización del trabajo en la sociedad contemporánea". *Economía y Sociología del Trabajo*, 13/14: 8-22.
 - 1995. "Invitación al análisis sociológico de la contabilidad nacional". *Política y Sociedad*, 19: 83-99.
 - (ed) 1998. *The future of work in Europe (gendered patterns of time distribution)*. Brusel·les: Comisión Europea/D.G.V.
 - 2002. "La contabilidad del tiempo". *Praxis Sociológica*, 6: 41-62.
 - 2002a. *Los costes invisibles de la enfermedad*. Bilbao: Fundación BBVA.
 - (ed) 2004. *La aportación de las mujeres a la sociedad y a la economía de la Comunidad de Madrid*. Madrid: Dirección General de la Mujer-Consejería de Empleo y Mujer-Comunidad de Madrid.
 - 2006. "Dependientes y cuidadores: el desafío de los próximos años". *Revista del Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales*, 60: 57-73.
 - 2007. *El valor del tiempo. ¿Cuántas horas te faltan al día?* Madrid: Espasa Calpe.
- DURÁN, M. A.; ROGERO, J. 2004. "Nuevas parejas para viejas desigualdades". *Revista de Estudios de Juventud*, 67: 25-37.
- DURAND, J. P. 2001. "Travail informationnel et flux tendu". A: C. Durand; A. Pichon (eds). *Temps de travail et temps libre*. Brusel·les: De Boeck.
- DURKHEIM, E. 1987. *Les formes elementals de la vida religiosa*. Barcelona: Edicions 62.
- ELDER, G. 1974. *Children of Great Depression: Social Change in Life Experience*. Xicago: University of Xicago Press.

- 1975. "Age differentiation and the Life Course". *Annual Review of Sociology*, 1.
- 1993. "Historia y trayectoria vital". A: J. M. Marinas; C. Santamaria (eds). *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate.
- ELIAS, N. 1989. *Sobre el tiempo*. Madrid: Fondo de Cultura Económica.
- 1995. "Sur le concept de vie quotidienne". *Cahiers Internationaux de Sociologie*, 99: 237-246.
- ESPING-ANDERSEN, G. 1990. *Los tres mundos del Estado del Bienestar*. València: Alfons el Magnànim.
- 1999. *Social Foundations of Postindustrial Economies*. Nova York: Oxford University Press.
- 2000. *Fundamentos sociales de las economías postindustriales*. Barcelona: Ariel.
- ESPUNY, M. J. 1997. "El tiempo de trabajo: la ordenación histórica de una conquista laboral". A: VV.AA. *Anuario de Historia del derecho español (Tomo LXVII-Vol.II)*. Madrid: Ministerio de Justicia-BOE-UNED.
- 2004. "La jornada laboral: perspectiva histórica y valoración jurídica". *Trabajo*, 13: 115-144.
- ESTRADÉ, A. 1989. "El paper social i ètic del treball a través dels temps". *Món Laboral*: 10-17.
- ESTRADE, M. O.; ULRICH, V. 2002. "La réorganisation des temps travaillés et les 35 heures: un renforcement de la segmentacion du marché du travail". *Travail et emploi*, 92: 71-94.
- EUSTAT. 1993. *Encuesta de presupuestos de tiempo. Analisis de la diferencia entre género en el uso del tiempo*. Vitòria: Gobierno Vasco.
- 2000. *Cuenta Satélite de la producción doméstica para la C.A de Euskadi*. Vitòria: Gobierno Vasco.
- FAGAN, C. 2001. *Gender employment and working time preferences in Europe*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- FERRARO, A. 1988. "Qualche lettura e qualche riflessione sul tempo (e sullo spazio)". *Archivio di studi urbani e regionali*, XIX(32): 3-64.
- FERRAROTTI, F. 1993. "Sobre la autonomía del método biográfico". A: J. M. Marinas; C. Santamarina (eds). *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate.
- 1993a. "Las biografías como instrumento analítico e interpretativa". A: J. M. Marinas; C. Santamarina (eds). *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate.
- FERRAROTTI, F. 1991. *La historia y la cotidiano*. Barcelona: Península.
- FERRERA, M. 1996. "The 'Southern Model' of Welfare in Social Europe". *Journal of European Social Policy*, 6(1): 17-37.
- FISHER, M. 1994. "Man-made care: community care and older male workers". *British Journal of Social Work*, 24: 59-80.
- FRAISSE, G. 2000. "Servidumbre, empleos de servicio y democracia". A: M. Maruani; C. Rogerat; T. Torns (eds). *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria.

- FRAISSE, G.; PERROT, M. 1993. "Introducción". A: G. Duby; M. Perrot (eds). *Historia de las mujeres. El siglo XIX*. (Tomo IV). Madrid: Taurus.
- FRASER, N. 1994. "After the Family Wage: Gender Equality and the Welfare State". *Political Theory*, 22: 591-618.
- GAGNON, G. 1993. "Sobre el análisis de los relatos de vida". A: J. M. Marinas; C. Santamarina (eds). *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate.
- GALLINO, L. 1989. "Il tempo ricostruito dell'attore sociale". A: C. Belloni; M. Rampazi (eds). *Tempo, spazio, attore sociale: tredici saggi per discuterne*. Milà: FrancoAngeli.
- GARCÍA RAMÓN, D.; CASANOVAS, G.; PRATS, M. 1995. *Les dones i l'ús del temps a Barcelona. El cas del barri de Sants*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- GARCÍA DÍEZ, S. 2003. "Encuesta de uso del tiempo en España. Aspectos conceptuales y metodológicos". Ponència presentada a: Reunión de expertos CEPAL ' Encuestas sobre Uso del Tiempo'. Santiago de Chile.
- GARCÍA SAINZ, C. 1999. "La carga global de trabajo. Un análisis sociológico". Universidad Complutense de Madrid. Tesis doctoral.
- GARCÍA SAINZ, C.; GARCÍA DÍEZ, S. 2000. "Trabajo no remunerado versus mercantilización. Hacia un reparto de responsabilidades entre hogar, mercado y Estado". *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 17(7-8): 39-64.
- GARHAMMER, M. 1995. "Changes in working hours in Germany". *Time & Society*, 4(2):167-203.
- GASPARINI, G. (ed) 1985. *Tempo e orario di lavoro. Il dibattito in Francia*. Roma: Edizioni lavoro.
- 1989. "Il tempo come vincolo e come opportunità". A: C. Belloni; M. Rampazi (eds). *Tempo, spazio, attore sociale: tredici saggi per discuterne*. Milà: FrancoAngeli.
- 1994. "La trasformazione dei quadri temporali nella società contemporanea: riflessi sul tempo di lavoro". *Sociologia del lavoro*, 56: 33-53.
- 2001. *Tempo e vita quotidiana*. Roma: Laterza.
- GELAMBÍ, M. 2005. "La pràctica local: organització de la introducció de les polítiques de gènere als ajuntaments de Catalunya". A: M. Fuente De La (ed). *Repensar les polítiques de gènere des de l'àmbit local*. Barcelona: ICPS.
- GERSHUNY, J. 1987. "Estilo de vida, estructura económica y uso del tiempo". *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 38: 163-191.
- 1995. "Uso del tempo, qualità della vita e benefici di processo". *Polis*, 3(95): 361-378.
- 2000. *Changing times: work and leisure in postindustrial society*. Oxford: Oxford University Press.
- GERSHUNY, J.; SULLIVAN, O. 1998. "The Sociological Uses of Time-use Diary Analysis". *European Sociological Review*, 14(1): 69-85.
- GHISLENI, M. 2004. "Vita quotidiana e 'mondo naturale'. La sociologia e i suoi mutamenti scientifici". *Quaderni di Teoria Sociale*, 4: 101-117.

- GIDDENS, A. 1981. *A contemporary critic of historical materialism*. Londres: MacMillan.
- 1986. "Il tempo, il lavoro e la città nella società capitalistica". A: G. Paolucci (ed). *Il disagio del tempo. La metafora della scarsità di tempo nella vita quotidiana*. Roma: Editrice lanua.
- 1993. *Consecuencias de la modernidad*. Madrid: Alianza.
- GLENNIE, P.; THRIFT, N. 1996. "Reworking E.P. Thompson's Time, work-discipline and industrial capitalism". *Time & Society*, 5: 275-299.
- GOFFMAN, E. 1987. *La presentación de la persona en la vida cotidiana*. Madrid: H.F. Martínez de Murguía.
- GORZ, A. 1995. *La metamorfosis del trabajo. Búsqueda del sentido: crítica de la razón económica*. Madrid: Sistema.
- GOUGH, I. 1982. *Economía política del estado del bienestar*. Madrid: H. Blume Ediciones.
- GROSSIN, W. 1993. "Technological Evolution, Working Time and Remuneration". *Time & Society*, 2: 159-178.
- GURVITCH, G. 1985. "Il tempo come fenomeno sociale totale. La molteplicità dei tempi sociale". A: S. Tabboni (ed). *Tempo e società*. Milà: FrancoAngeli.
- HALBWACHS, M. 1992. "La memoria colectiva de los músicos ". A: R. Ramos (ed). *Tiempo Y Sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- HAREVEN, T.; ADAMS, J. K. (eds) 1982. *Transitions. The Family and the Life Course in Historical Perspective*. Nova York: The Guilford Press.
- HARTMANN, H. 1980. "Un matrimonio mal avenido: hacia una unión más progresiva entre marxismo y feminismo". *Zona abierta*, 24: 85-114.
- HASSARD, J. 1990. *The Sociology of Time*. Londres: MacMillan.
- HEINEMANN, K.; LUDS, P. 1985. "Coscienza del tempo e controllo del tempo". A: S. Tabboni (ed). *Tempo e Società*. Milà: FrancoAngeli.
- HELLER, A. 1977. *Sociología de la vida cotidiana*. Barcelona: Península.
- 2003. "L'ossessione postmoderna per il tempo". A: G. Paolucci (ed). *Cronofagia. La contrazione del tempo e dello spazio nell'era della globalizzazione*. Milà: Guerini Studio.
- HERNES, H. 1996. "Las mujeres y el Estado del Bienestar: la transición de la dependencia pública a la dependencia privada". A: A. Showstack Sassoon (ed). *Las mujeres y el estado*. Madrid: Vindicación Feminista Publicaciones.
- HIRATA, H.; KERGOAT, D. 2000. "Una nueva mirada a la división sexual del trabajo". A: M. Maruani; C. Rogerat; T. Torns (eds). *Las nuevas fronteras de la desigualdad*. Barcelona: Icaria.
- HOBBSBAWN, E. 1979. *Trabajadores. Estudios de historia de clase obrera*. Barcelona: Editorial Crítica.
- HUFTON, O. 1997. "La investigación europea sobre Tiempo y Género". *Revista Internacional de Sociología*, 18: 83-98.
- HUFTON, O.; KRAVARITOU, Y. (eds) 1999. *Gender and the use of time*. La Haya: Kluwer Law Int.

- INSTITUT D'ESTADÍSTICA DE CATALUNYA. 2005. *Estadística de l'ús del temps. 2002-2003*. Barcelona: Institut d'Estadística de Catalunya.
- INSTITUTO DE LA MUJER. 2005. *Estudio sobre la conciliación de la vida familiar y la vida laboral en España*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- INSTITUTO NACIONAL DE ESTADÍSTICA. 2003. *Encuesta de empleo del tiempo (EET) 2002-2003*.
- IZQUIERDO, M. J. 1988. *La desigualdad de las mujeres en el uso del tiempo*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- JÁUREGUI, R.; EGEA, F.; PUERTA, J. 1998. *El tiempo que vivimos y el reparto del trabajo*. Barcelona: Paidós.
- JAVEAU, C. 1885. "Vie quotidienne et méthode". *Recherches Sociologiques*, 16(2):281-292.
- JEDLOWSKI, P. 2004. "Che cos'è la vita quotidiana?" *Quaderni di Teoria Sociale*, 4: 11-30.
- JEDLOWSKI, P.; LECCARDI, C. 2003. *Sociologia della vita quotidiana*. Bolonya: Il Mulino.
- JESSON, J. 1997. "Who Cares? Gender And Welfare Regimes". *Social politics*, 4(2): 182-187.
- JESSOP, B. 1999. *Crisis del Estado de Bienestar. Hacia una teoría del Estado y sus consecuencias sociales*. Bogotá: Siglo Del Hombre Editores.
- JUNTER, H.; LOISEAU, A.; TOBLER, C. 1999. "Reconciliation of domestic and care work with paid work." A: O. Hufton; Y. Kravaritou (eds). *Gender and the use of time*. La Haya: Kluwer Law Int.
- KERBO, H. R. 1998. *Estratificación social y desigualdad. El conflicto de clase en perspectiva histórica y comparada* Madrid: McGraw-Hill-Interamericana.
- KERGOAT, D. 1994. "Por una sociología de las relaciones sociales. Del análisis crítico de las categorías dominantes a una nueva conceptualización". A: C. Borderías; C. Carrasco; C. Alemany (eds). *La mujeres y el trabajo: Rupturas conceptuales*. Barcelona: FUHEM-Icaria.
- KNIJN, T. 2004. "Commodifying Care: New Risks and Opportunities". Ponència presentada a: Conference of Europeanists 'Europe ans the World. Integrations, Interdependence, Exceptionalism?'. Xicago
- KNIJN, T.; KREMER, M. 1997. "Gender and the Caring Dimension of Welfare States: Toward Inclusive Citizenship". *Social politics*, 4(2): 328-361.
- KNIJN, T.; UNGERSON, C. 1997. "Introduction: Care Work and Gender in Welfare Regimes". *Social politics*, 4: 323-327.
- KOHLI, M. 1993. "Biografía: relato, texto, método". A: J. M. Marinas; C. Santamarina (eds). *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate.
- KREMER, M. 2005. "The Cultural Dimension of Welfare States Ideals of Care and Women's Work". Ponència presentada a: ESPA net Conference. Suïssa.
- KRIEGER, H. (ed) 2003. *Time Use and a New Organisation of Time over working life*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.

- KRÖGER, T. (ed) 2004. *Families, work and social care in Europe. A qualitative study of care arrangements in Finland, France, Italy, Portugal and the UK*. Brusel·les: European Commission.
- LAFARGUE, P. 1990. *El dret a la peresa*. Badalona: Llibres de l'Index.
- LALLEMENT, M. 2005. "Temps, travail, sujet: enjeux et perspectives des transformations contemporaines". Ponència presentada a: Seminario europeo. 'Tiempos, actividades y sujetos. Una mirada desde la perspectiva de género'. Madrid.
- LANDES, D. 1983. *Revolution in Time. Clocks and the making of the Modern World*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- LASEN, A. 2000. *A contratiempo. Un estudio de las temporalidades juveniles*, Vol. 173. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- LAZARSFELD, P.; JAHODA, M.; ZEISEL, H. 1996. *Los parados de Marienthal*. Madrid: Ediciones La Piqueta.
- LE GOFF, J. 1983. *Tiempo, trabajo y cultura en el occidente medieval*. Madrid: Taurus.
- LECCARDI, C. 1996. "Rethinking Social Time: Feminist Perspective". *Time & Society*, 5(2): 169-186.
- LECCARDI, C.; RAMPAZZI, M. 1988. "Progetto e memoria". *Memoria*, 22(X): 75-88.
- LEFEBVRE, H. 1972. *La vida cotidiana en el mundo moderno*. Madrid: Alianza.
- LEGUINA, J. 1981. *Fundamentos de demografía*. Madrid: Siglo XXI.
- LEIBFRIED, S. 1994. "The social dimension of the European Union: In route to positively joint sovereignty?" *Journal of European Social Policy*, 4(4):239-262.
- LEWIS, J. 1992. "Gender and the Development of the Welfare Regimes". *Journal of European Social Policy*, 2(3): 159-173.
- 1997. "Gender and Welfare Regimes: Further Thoughts". *Social politics*, 4(2): 160-177.
- 2001. "The Decline of the Male Breadwinner Model: Implications for Work and Care". *Social Politics*, 3(1): 152-169.
- 2006. "Men, women, work, care and policies". *Journal of European Social Policy*, 16(4): 387-392.
- LEWIS, J. D.; WEIGERT, A. J. 1992. "Estructura y significado del tiempo social". A: R. Ramos (ed) *Tiempo y sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- LINDER, S. B. 1986. "Scarsità di tempo e crescita economica". A: G. Paolucci (ed). *Il disagio del tempo. La metafora della scarsità di tempo nella vita quotidiana*. Roma: Editrice lanua.
- LIVI BACCI, M. 1986. *Introduzione alla demografia*. Tori: Loescher.
- LUHMANN, N. 1986. "La mancanza di tempo e il predominio delle scadenze". A: G. Paolucci (ed) *Il disagio del tempo. La metafora della scarsità di tempo nella vita quotidiana*. Roma: Editrice lanua.

- 1992. "El futuro no puede empezar: estructuras temporales en la sociedad moderna". A: R. Ramos (ed). *Tiempo y sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, Colección Monografías, 129.
- MACINNES, J. 2005. "Diez mitos sobre la conciliación de la vida laboral y familiar". *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 23: 35-71.
- MACINNES, J.; SOLSONA, M. 2006. *Usos del temps i famílies*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona- Regidoria Nous Usos Socials del Temps.
- MAFFESOLI, M. 1989. "The sociology of everyday life". *Current Sociology*, 37(1): 1-16.
- MANDICH, G. 1999. "Ambivalenze dello spazio-tempo". A: C. Leccardi (ed) *Limiti della modernità. Transformazioni del mondo e della conoscenza*. Roma: Carocci.
- MANNHEIM, K. 1993. "El problema de las generaciones". *REIS*, 62(93): 193-242.
- MARGLIN, S. A.; SHOR, J. 1991. *The golden age of capitalism: reinterpreting the postwar experience*. Oxford: Clarendon.
- MARINAS, J. M.; SANTAMARINA, C. 1993. *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate.
- MARSHALL, T. H.; BOTTOMORE, T. 1998. *Ciudadanía y clase social*. Madrid: Alianza.
- MARTÍNEZ FENOLL, J. 1996. *El tiempo de trabajo*. Valencia: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- MARTINS, H. 1992. "Tiempo y teoría en sociología". A: R. Ramos (ed). *Tiempo y Sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, Colección Monografías, 129.
- MARUANI, M. 1991. "La construcción social de las diferencias de sexo en el mercado de trabajo". *Revista de Economía y Sociología del trabajo*, 13-14: 129-137.
- 2005. "Temps, Travail et Genre". Ponència presentada a: Seminario europeo. 'Tiempos, actividades, sujetos. Una mirada des la perspectiva de género'. Madrid.
- MARUANI, M.; ROGERAT, C.; TORNS, T. (eds) 2000. *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria.
- MARX, K. 1972. *Manuscritos Economía y Filosofía*. Madrid: Alianza Editorial.
- 2001. *El capital*. Barcelona: Los libros de la frontera.
- MAUGER, G. 2001. "Les politiques d'insertion: une contribution paradoxale à la destabilisation du marché du travail". *Actes de la Recherche en Sciences Sociales*, 136-137.
- MAYER, K. U.; SHOEPFLIN, U. 1989. "The State and the Life Course". *Annual Review of Sociology*, 15: 187-209.
- MAYNTZ, R. 2000. "Nuevos desafíos de la teoría governance". *Instituciones y desarrollo*: 35-41.
- MÈDA, D. 1995. *Le travail, une valeur en voie de disparition*. Paris: Alto-Aubier.
- MÈDA, D.; ORAIN, R. 2002. "Transformations du travail et du hors du travail: le jugement des salariés sur la réduction du temps de travail". *Travail et emploi*, 90: 23-38.

- MERTON, R. K. 1992. "Las duraciones esperadas socialmente: un estudio de caso sobre la formación de conceptos en sociología". A: R. Ramos (ed). *Tiempo y sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, Colección Monografías, 129.
- MEULDERS, D. 2000. "La flexibilidad en Europa". A: M. Maruani; C. Rogerat; T. Torns (eds). *Las nuevas fronteras de la desigualdad. Hombres y mujeres en el mercado de trabajo*. Barcelona: Icaria.
- MIGUÉLEZ, F. 2004. "La flexibilidad laboral". *Trabajo*, 13: 17-36.
- MIGUÉLEZ, F.; GARCÍA, T.; REBOLLO, O.; SÁNCHEZ, C.; ROMERO, A. 1997. *Desigualtat i canvi. l'estructura social contemporània*. Barcelona: Edicions Proa-Universitat Autònoma de Barcelona.
- MIGUÉLEZ, F.; PRIETO, C. 2001. "Crisis del empleo y cohesión social". *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 19: 223-240.
- MIRALLES, C.; SINTESI, E. 2006. *L'ús social del temps a Barcelona. Informe qualitatiu*. Barcelona: Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona-Ajuntament de Barcelona.
- 2006a. *L'ús social del temps a Barcelona. Informe quantitatiu*. Barcelona: Institut d'Estudis Regionals i Metropolitans de Barcelona-Ajuntament de Barcelona.
- MIRET, P. 2005. "Una visió de la joventut a Catalunya". A: VV.AA. *Estructura social i desigualtats a Catalunya*. (Vol. II). Barcelona: Fundació Jaume Bofill-Editorial Mediterrània.
- MOLTÓ, M. L. 2004. "Las actividades de las mujeres ante el cambio demográfico". *Economía social, empleo y género*, 42: 32-37.
- MOLYNEUX, M. 1994. "Más allá del debate sobre el trabajo doméstico". A: C. Borderías; C. Carrasco; C. Alemany (eds). *Las mujeres y el trabajo. Rupturas conceptuales*. Barcelona: FUHEM-Icaria.
- MONGARDINI, C. 1989. "Il problema del tempo nella società contemporanea". A: C. Belloni; M. Rampazi (eds). *Tempo, spazio, attore sociale: tredici saggi per discuterne*. Milà: FrancoAngeli.
- MONTAGUT, M. 1996. "Las mujeres en el Estado de Bienestar: ¿un vacío teórico?" A: B. Álvarez-Miranda (ed). *Dilemas del Estado del Bienestar*. Madrid: Tecnos.
- MORENO, A. 2004. "El familiarismo cultural en los Estados de Bienestar del sur de Europa: transformaciones de las relaciones entre lo público y lo privado". *Sistema*, 184: 47-74.
- MORENO, L. 2002. "Bienestar mediterráneo y 'supermujeres'". *Revista Española de Sociología*, 2: 41-57.
- MORENO, S. 2003. *La quotidianitat, un nou valor polític? Reflexions entorn l'actual organització del temps*. Barcelona: Fundació Nous Horitzons.
- 2005. "La gestió del temps quotidià: dificultats d'encaix, escassetat i desigualtats". A: VV.AA. *Estructura social i desigualtats a Catalunya*. (Vol. I). Barcelona: Fundació Jaume Bofill-Editorial Mediterrània.
- 2007. *Els usos del temps a Catalunya*. Fundació Jaume Bofill.
- MUNOZ DEL BUSTILLO, R. (ed) 2000. *El Estado de Bienestar en el cambio de siglo*. Madrid Alianza.

- MUÑOZ DEL BUSTILLO, R. 1997. "La economía de la reducción del tiempo de trabajo". *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 10:185-217.
- 2003. *Nuevos tiempos de actividad y empleo*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales.
- MURILLO, S. 1996. *El mito de la vida privada. De la entrega al tiempo propio*. Madrid: Siglo XXI editores.
- MYRDAL, A. 1969. *La Mujer y la sociedad contemporánea*. Barcelona: Península.
- NIEMI, I. 2006. "La armonización de las encuestas de uso del tiempo: la aportación de EUROSTAT". Haciendo visible la economía invisible. Cursos de verano. San Sebastián.
- NOVARA, F. 1995. "Il tempo di lavoro fra cronobiologia e cultura". *Sociologia del lavoro*, 58: 24-41.
- NOWOTNY, H. 1991. "Fare il tempo. Sulla sociologia del tempo di Norbert Elias". *Rassegna Italiana di Sociologia*, XXXII(4): 495-505.
- 1992. "Estructuración y medición del tiempo: sobre la interrelación entre los instrumentos de medición del tiempo y el tiempo". A: R. Ramos (ed). *Tiempo y sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, Colección Monografías, 129.
- 1993. *Tempo privato. Origine e struttura del concetto di tempo*. Bolonya Il Mulino.
- 1995. "L'esperienza del tempo tra modernità e postmodernità: la dimensione temporale dei media". *Sociologia del lavoro*, 56: 54-62.
- O'CONNOR, J. 1993. "Gender, class and citizenship in the comparative analysis of welfare states regimes: theoretical and methodological issues". *British Journal of Sociology*, 33(3):501-518.
- OFFE, C. 1984. *Contradictions of the welfare state*. Londres: Hutchinson.
- 1992. *La sociedad del trabajo. Problemas estructurales y perspectivas de futuro*. Madrid: Alianza.
- OLSON, K. 2002. "Recognizing Gender, Redistributing Labor". *Social politics*, 9(3): 380-410.
- ORLOFF, A. 1993. "Gender and the social right citizenship: state policies and gender relations in comparative research". *American Sociological Review*, 58(3):303-328.
- 1997. "Comment on Jane Lewis's 'Gender and Welfare Regimes: Further Thoughts'". *Social politics*, 4(2): 188-202.
- ORLOFF, A. S. 2006. "From Maternalism to 'employment for all': state policies to promote women's employment across the affluent democracies". A: J. Levy (ed). *The State After Statism*. Cambridge: Harvard University Press.
- PACI, M. 1994. "Tempo, occupazione e benessere". *Sociologi del lavoro*, 56: 9-62.
- PAOLUCCI, G. (ed) 1986. *Il disagio del tempo. La metafora della scarsità di tempo nella vita quotidiana*. Roma: Editrice IANUA.
- (ed) 2003. *Cronofagia. La contrazione del tempo e dello spazio nell'era della globalizzazione*. Milà: Guernini Studio.
- PARANQUE, R. 1969. *La semana de treinta horas*. Barcelona: A. Redondo.

- PARELLA, S. 2003. *Mujer, inmigrante y trabajadora: la triple discriminación*. Barcelona: Anthropos.
- PATEMAN, C. 1995. *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos.
- PELTOLA, P. 1998. "Working time reduction in Finland". *Transfer*, 4(4): 729-746.
- PERULLI, A. 1994. "La crisi del tempo risorsa: una lettura del rapporto tra tempo occupato e tempo libero". *Sociologia del lavoro*, 56: 119-147.
- 1996. *Il tempo da oggetto a risorsa*. Milà: FrancoAngeli.
- 2004. "Vita quotidiana e sociologia figurazionale: suggestioni da Norbert Elias". *Quaderni di Teoria Sociale*, 4: 51-67.
- PFAU-EFFINGER, B. 1998. "Gender Cultures and the Gender Arrangements-A Theoretical Framework for Cross National Gender Research". *Innovation*, 11(2): 147-166.
- PICCHIO, A. 1992. *Social Reproduction: the Political economy of the Labour market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PILLET, G.; LEIMGRUBER, R.; BOURRIT, A. 1986. "Dare il tempo". A: G. Paolucci (ed). *Il disagio del tempo. La metafora della scarsità di tempo nella vita quotidiana*. Roma: Editrice lanua.
- PIORE, M.; SABEL, C. 1990. *La segunda ruptura industrial*. Madrid: Alianza.
- PIOTET, F. 1985. "Las consecuencias de las nuevas formas de empleo en la vida familiar y en la organización social". *Revista Española Investigaciones Sociológicas*, 38(87): 193-216.
- PLANTENGA, J.; SCHIPPERS, J.; SIEGERS, J. 1999. "Towards an equal division of paid and unpaid work: the case of the Netherlands". *Journal of European Social Policy*, 9 (2): 99-110.
- PNUD. 1995. *Informe Sobre Desarrollo Humano 1995*. Madrid: Mundiprensa.
- POVEDA, M. 2006. "'Los lunes al sol' o 'los lunes en casa'. Roles de género y vivencias del tiempo de desempleo". *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 24(2): 85-110.
- PRIETO, C. 2007. "De los cambios en el tiempo de trabajo a su percepción societal y su segmentación social". Conferència a: Doctorat Sociologia del Departament Sociologia de la Unversitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra.
- PRIETO, C.; RAMOS, R. 1999. "El tiempo de trabajo: entre la competitividad y los tiempos sociales". A: F. Miguélez; C. Prieto (eds). *Las relaciones de empleo en España*. Madrid: Siglo XXI.
- PRONOVOST, G. 1989. "The Sociological of Time" *Current Sociology*, 37(3). (Monogràfic).
- PUJADAS, J. 1992. *El método biográfico: el uso de la historia de vida en ciencias sociales* Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas.
- RACIONERO, L. 1988. *Del paro al ocio*. Barcelona: Anagrama.
- RALDÚA-MARTIN, E. 2001. "Comparación internacional de los empleos del tiempo de mujeres y hombres". *REIS*, 94: 105-126.
- RAMOS, R. 1990. *Cronos dividido*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- (ed). 1992. *Tiempo y Sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, Colección Monografías, 129.

- 1997. "La ciencia social en busca del tiempo". *Revista Internacional de Sociología*, 18: 11-37.
- RAMPAZZI, M. (ed) 2002. *L'incertezza quotidiana. Politica, lavoro, relazioni nella società del rischio*. Milà: Guerino.
- RECIO, A. 1997. "Reducción de la jornada laboral y empleo: interrogantes en torno a una consigna ampliamente popularizada". A: J. Riechmann; A. Recio (eds). *Quine parte y reparte... El debate sobre la reducción del tiempo de trabajo*. Barcelona: Icaria.
- 1997a. *Trabajo, personas, mercados*. Barcelona: Icaria-Fuhem.
- 1997b. "Reparto del trabajo y empleo: planteamiento general del problema ". A: J. Riechmann; A. Recio (eds). *Quien parte y reparte...El debate sobre la reducción del tiempo de trabajo*. Barcelona: Icaria.
- 2002. "La jornada laboral una cuestión multiforme". A: A. García-Laso; W. Sanguinetti-Raymond (eds). *Sindicatos y cambios económicos y sociales*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca.
- 2004. "Aspectos económicos de la flexibilidad temporal". *Trabajo*, 13: 59-80.
- RECIO, A.; RECIO, C. 2005. "Les desigualtats en el mercat de treball". A: VV.AA. *Estructura social i desigualtats a Catalunya*. (Vol.II). Barcelona: Fundació Jaume Bofill-Editorial Mediterrània.
- RIECHMANN, J.; RECIO, A. 1997. *Quien parte y reparte...El debate sobre la reducción del tiempo de trabajo*. Barcelona: Icaria.
- RIECHMANN, J. 1997. "Entre el reino de la necesidad y el de la libertad: los conflictos en torno al tiempo de trabajo". A: J. Riechmann; A. Recio (eds). *Quien parte y reparte...El debate sobre la reducción del tiempo de trabajo*. Barcelona: Icaria.
- RIFKIN, J. 1996. *El fin del trabajo. Nuevas tecnologías contra puestos de trabajo: el nacimiento de una nueva era*. Barcelona: Paidós.
- RODRÍGUEZ-CABRERO, G. 1999. *La protección social de la dependencia*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales-Instituto de Migraciones y Servicios Sociales.
- 2004. *El Estado del Bienestar en España: debates, desarrollo y retos*. Madrid: Editorial Fundamentos.
- RUBERY, J. 1997. "What do women want from full employment?" A: J. Philpott (ed). *Working for full employment*. Londres: Routledge.
- RUBERY, J.; SMITH, M.; FAGAN, C. 1998. "National Working-Time Regimes and Equal Opportunities". *Feminist economics*, 4(1): 71-101.
- SAINSBURY, D. 1994. *Gendering Welfare States*. Londres: Sage.
- SÁNCHEZ, C.; LLÀCER, H. 2005. "El repartiment del treball domèstic i familiar" *Estructura social i desigualtats a Catalunya*. (Vol. I). Barcelona: Fundació Jaume Bofill-Editorial Mediterrània.
- SÁNCHEZ DE LA YNCERA, I. 1993. "La sociología ante el problema generacional. Anotaciones al trabajo de Karl Mannheim". *REIS*, 62(93): 147-192.
- SANTOS ORTEGA, A. 2006. "'Generación flexible': Vivencias de flexibilidad de los jóvenes parados". *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 24(2): 63-83.

- SARACENO, C. 1983. "Il tempo nella costruzione dei ruoli e identità sessuali". *Rassegna Italiana di Sociologia*, XXIV(1): 105-130.
- 1986. "Uomini e donne nella vita quotidiana. Ovvero: per una analisi delle strutture di sesso della vita quotidiana". A: F. Bimbi; V. Capecchi (eds). *Strutture e strategie della vita quotidiana*. Milà: FrancoAngeli.
- 1986a. *Età e corso della vita*. Bolonya: Il Mulino.
- 1989. "La struttura temporale della vita". A: C. Belloni; M. Rampazi (eds). *Tempo, spazio, attore sociale: tredici saggi per discuterne*. Milà: FrancoAngeli.
- 1995. "Familismo ambivalente y clientelismo categórico en el Estado del Bienestar italiano". A: S. Sarasa; L. Moreno (eds). *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- 1996. "La división laboral en la familia y la identidad de género". A: A. Showstack-Sassoon (ed). *Las mujeres y el estado* Madrid: Vindicación Feminista Publicaciones.
- SARALEGUI, J. 1997. "Proyecto del Instituto Nacional de Estadística para la encuesta europea de Empleo del Tiempo en España (EET) Eurostat". *Revista Internacional de Sociología*, 18: 193-204.
- SARASA, S.; MORENO, L. (eds) 1995. *El Estado del Bienestar en la Europa del Sur*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- SCOTT, J. W. 2000. "La mujer trabajadora en el siglo XIX". A: G. Duby; P. Perrot (eds). *Historia de las mujeres en Occidente*. Madrid: Taurus.
- SCHUTZ, A. 1973. *Las estructuras del mundo de la vida*. Buenos Aires: Amorrortu.
- SEIFERT, H. 2004. "Flexibility through working time accounts: reconciling economic efficiency and individual time requirements". Ponència presentada a: Simposium 'Working Time for Working Families: Europe and the United States'. Washington
- 2004a. "Changing patterns of working time in Germany- From shorter working hours to more flexible work schedules". *Trabajo*, 13: 81-96.
- SENNETT, R. 2000. *La Corrosión del carácter: las consecuencias personales del trabajo en el nuevo capitalismo*. Barcelona: Anagrama.
- SENSAT, N.; VARELLA, R. 1998. "Las políticas dirigidas a las mujeres: la acción pública para la igualdad entre los sexos". A: R. Gomà; J. Subirats (eds). *Políticas públicas en España: contenidos, redes de actores y niveles de gobierno*. Barcelona: Ariel.
- SERRANO, A. 1998. "Representación del trabajo y socialización laboral". *Sociología del Trabajo*, 33: 27-49.
- SHOWSTACK SASSOON, A. 1997. "Comment on Jane Lewis: Gender and Welfare Regimes: Further Thoughts". *Social politics*, 4(2): 178-181.
- SILVERA, R. 1998. "Les femmes et la diversification du temps de travail: nouveaux enjeux, nouveaux risques". *Revue Française des Affaires Sociales*, 3: 71-88.
- SIMMEL, G. 2002. *Cuestiones fundamentales de sociología*. Barcelona: Gedisa.
- SIMONEN, L. 1999. "Work, Care and Women's Time in the Welfare State". A: O. Hufton; Y. Kravaritou (eds). *Gender and the use of time*. La Haya: Kluwer Law Int.

- SINGLY DE, F. 1999. "Le care familial. Une construction sociologique des temps maternal et paternal". A: O. Hufton; Y. Kravaritou (eds). *Gender and the use of time*. La Haya: Kluwer Law Int.
- 2001. "Charges et charmes de la vie privée". A: J. Laufer; C. Marry; M. Maruani (eds). *Masculin-féminin: questions pour les sciences de l'homme, sciences sociales et sociétés*. Paris: Peresses Universitaires de France.
- SMITH, A. 1996. *La riqueza de las naciones*. Madrid: Ediciones Pirámide.
- SOROKIN, P. A. 1985. "Il tempo socio-culturale". A: S. Tabboni (ed). *Tempo e società*. Milà: FrancoAngeli.
- SOROKIN, P. A.; MERTON, R. K. 1992. "El tiempo social: un análisis metodológico y funcional". A: R. Ramos (ed). *Tiempo y Sociedad*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas, Colección Monografías, 129.
- STRATIGAKI, M. 2004. "The cooptation of gender concepts in EU policies: the of work and family". *Social politics*, 11(1): 30-56.
- SUE, R. 1994. "Tra il lavoro ed il tempo libero: l'emergenza di un tempo di utilità sociale". *Sociologia del lavoro*, 56: 63-77.
- SULLIVAN, O. 2000. "The Division od Domestic Labour: Twenty Years of Change?" *Sociology*, 34(3): 437-456.
- SZALAI, A. 1972. *The Use of Time: Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries*. La Haya: Mouton.
- TABBONI, S. 1985. "Il tempo e lo spazio nella teoria sociologica". *Rassegna Italiana Di Sociologia*, XXVI(4): 569-596.
- 1989. *La rappresentazione sociale del tempo*. Milà: FrancoAngeli.
- 2001. "The Idea of Social Time in Norbert Elias". *Time & Society*, 10(1): 5-27.
- TADDEI, D. 1996. "El debate actual sobre la reducción y reorganización del tiempo de trabajo". *Ekonomiaz*, 34: 21-29.
- THOMAS, C. 1993. "De-constructing concepts of care". *Sociology*, 27(4): 649-669.
- THOMPSON, E. P. 1979. *Tradición, revuelta y conciencia de clase*. Barcelona: Crítica.
- THOMPSON, P. 1993. "Historias de vida en el análisis del cambio social". A: M. Marinas; C. Santamarina (eds). *La historia oral: métodos y experiencias*. Madrid: Debate.
- TORNS, T. 1995. "Mercado de trabajo y desigualdades de género". *Revista de Relaciones Laborales*, 6:81-92.
- 1997. "Los servicios de proximidad: algunos interrogantes sobre un nuevo yacimiento de empleo femenino". *Revista de Treball Social*, 147:40-47.
- 2000. "Paro y tolerancia social de la exclusión: el caso de España". A: M. Maruani; C. Rogerat; T. Torns (eds). *Las nuevas fronteras de la desigualdad*. Barcelona: Icaria.
- 2001. "Entre l'atur i el temps parcial: noves maneres per a una vella desigualtat?" *Revista Catalana de Sociologia*, 15: 27-40.
- 2002. "La perspectiva de la vida quotidiana en les polítiques públiques". *Barcelona Societat. Revista d'informació i estudis socials*.

- 2003. *Les polítiques de temps: un repte per a les polítiques de l'Estat del Benestar*. Barcelona: Fundació Nous Horitzons.
- 2004. *La situació laboral de les dones a Catalunya*, Vol. 143. Barcelona: Fundació Rafael Campalans.
- 2005. "De la imposible conciliación a los permanentes malos arreglos". *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 23: 15-33.
- TORNS, T.; BORRÀS, V.; CARRASQUER, P. 2004. "La conciliación entre la vida laboral y familiar: ¿un horizonte posible?" *Sociología del Trabajo*, 50:111-138.
- TORNS, T.; BORRÀS, V.; MORENO, S. 2004. *La vida quotidiana: exploració d'un marc conceptual i d'una proposta d'indicadors*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- TORNS, T.; BORRÀS, V.; MORENO, S.; DUARTE, M. 2005. *La elaboración de la encuesta de población activa no androcéntrica (EPA-NA) en municipios de la provincia de Granada*. Diputación de Granada.
- TORNS, T.; BORRÀS, V.; MORENO, S.; RECIO, C. 2006. *Les polítiques de temps: un debat obert*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona-Regidoria Nous Usos Socials del Temps.
- TORNS, T.; MIGUÉLEZ, F. (eds) 2000. *Temps i ciutat*. Barcelona: Consell Econòmic i Social de Barcelona.
- TORNS, T.; MIGUÉLEZ, F.; BORRÀS, V.; MORENO, S.; RECIO, C. 2006. *Noves organitzacions del temps de treball. Balanç d'actuacions a la Unió Europea*. Barcelona: CESB-Ajuntament de Barcelona.
- TORNS, T.; MORENO, S. 2005. *De l'Estat del Benestar al benestar quotidià*. Barcelona: Institut Català de les Dones.
- TORRABADELLA, L.; TEJERO, E.; LEMKOW, L. 2001. *Mujeres y lucha cotidiana por el bienestar*. Barcelona: Icaria.
- UNGERSON, C. 2000. "Thinking about the Production and Consumption of Long-term Care in Britain: does gender still matter?" *Journal of Social Policy*, 29(4): 623-643.
- VALDIVIELSO, J. 2001. "La sociedad del tiempo liberado". Universitat de les Illes Balears. Tesi doctoral.
- VALIENTE, C. 1997. "¿Algo más que "ganadores de pan"?: El papel de los hombres en el ámbito familiar en España (1975-1996)". *REIS*, 79: 221-243.
- VALLES, M. 1997. *Técnicas cualitativas de investigación social. Reflexión metodológica y práctica profesional*. Madrid: Síntesis.
- VAN ZONNEVEL, H. 1996. "La Comisión Europea ante la reducción del tiempo de trabajo". *Ekonomiaz*, 34: 50-55.
- VARJONEN, J. 1998. *Metodología para una cuenta satélite de producción doméstica*. Vitòria: EUSTAT.
- VEBLEN, T. 1974. *Teoría de la clase ociosa*. Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- VILLOTA, P. (ed) 1998. *Las Mujeres y la ciudadanía en el umbral del siglo XXI*. Madrid: Editorial Complutense.

- WALBY, S. 1986. *Patriarchy at work : patriarchal and capitalist relations in employment*. Cambridge: Cambridge Polity Press.
- WARREN, T. 2000a. "Diverse breadwinner models: a couple-based analysis of gendered working time in Britain and Denmark". *Jornal of European Social Policy*, 10 (4): 349-371.
- WATSON, T. 1995. *Trabajo y sociedad: manual introductorio a la sociología del trabajo industrial y de la empresa*. Barcelona: Hacer.
- WEBER, M. 1987. *Ensayos de sociología contemporánea*. Madrid: Taurus.
- WHIPP, R. 1987. "A time to Every Purpose: An Essay on Time and Work". A: P. Joyce (ed). *Historical Meanings of Work*. Cambridge: Cambridge U.P.
- ZERUBAVEL, E. 1985. *Ritmi Nascosti*. Bolonya: Il Mulino.
- ZOLL, R. 1994. "Un nuovo modello di redistribuzione del tempo". *Sociologia del lavoro*, 56: 88-100.

Annexos

Annex I. Justificació estadística de la mostra tipològica

Aquest annex inclou la justificació quantitativa de la mostra tipològica dissenyada pel desenvolupament del treball de camp qualitatiu. Tal com s'ha comentat a l'apartat 7.2.1. del capítol setè, s'han tingut en compte fonts d'informació secundàries i primàries. Respecte aquestes darreres, s'han utilitzats dues bases de dades: les estadístiques d'ús del temps sobre Catalunya extretes de l'*Encuesta del Empleo del Tiempo* (2002-2003) que realitza l'INE amb mostra significativa d'IDESCAT i el *Panel de Desigualtats Socials a Catalunya* (2001-2005) realitzat per la Fundació Jaume Bofill. A continuació es presenten, de nou, els eixos estructurals definits pel disseny de la mostra tipològica, si bé en aquesta ocasió la definició s'acompanya d'algunes dades estadístiques que els mostren com a significatius. No es tracta d'oferir una aproximació exhaustiva de caràcter quantitatiu a l'objecte d'estudi, sinó de reforçar els criteris de decisió mostral. Per això, es parteix dels resultats obtinguts en altres estudis quantitius sobre aquesta qüestió (Moreno, 2005-2007). D'aquesta manera s'evidencia la necessitat de combinar l'aproximació quantitativa amb l'aproximació qualitativa.

1r eix: lloc de residència

El lloc de residència expressat com l'indicador que permet definir el context rellevant per a la recerca, en aquest cas, l'àmbit urbà. D'aquesta manera, l'univers d'anàlisi s'ha limitat a les persones residents en l'espai geogràfic de l'àrea metropolitana de Barcelona, sense definir prèviament una localitat determinada. Es considera que les característiques de qualsevol ciutat dins d'aquesta àrea inclouen els canvis econòmics i sociodemogràfics de les darreres dècades que tenen a veure amb l'emergència del temps com a factor de benestar quotidià. El cas és que es considera que la influència d'aquestes transformacions sobre les persones que habiten en un entorn urbà és ben diferent de la que poden experimentar les persones que habiten en contextos d'àmbit rural i/o en espais geogràfics amb menys densitat de població i menys intensitat d'activitat.

Taula A1. Distribució temporal de les activitats diàries en un dia mitjà segons àmbit territorial

	Àmbit Metropolità	Comarques Gironines	Camp de Tarragona	Terres de l'Ebre	Àmbit de Ponent	Comarques Centrals	Alt Pirineu i Aran
Cura personal	11:23	11:35	11:46	11:45	11:35	11:25	11:37
Treball remunerat	2:54	3:20	2:55	2:32	2:48	3:16	3:35
Estudis	0:39	0:44	0:22	0:25	0:35	0:33	0:28
Tasques llar i família	2:58	2:37	2:59	3:18	3:12	3:00	2:48
Treball voluntari i reunions	0:11	0:08	0:10	0:12	0:10	0:12	0:10
Vida social i diversió	1:14	1:04	1:04	1:11	1:16	1:14	0:51
Esports i activitats a l'aire lliure	0:49	0:41	0:48	0:39	0:45	0:51	0:55
Aficions i jocs	0:18	0:15	0:19	0:16	0:18	0:19	0:15
Mitjans de comunicació	2:08	2:24	2:20	2:25	2:11	1:52	2:12
Trajectes i ús del temps no especificat	1:19	1:06	1:13	1:13	1:04	1:13	1:06

Elaboració pròpia. Font: Estadística de l'ús del temps sobre Catalunya. 2002-2003. IDESCAT-INE

2n eix: gènere

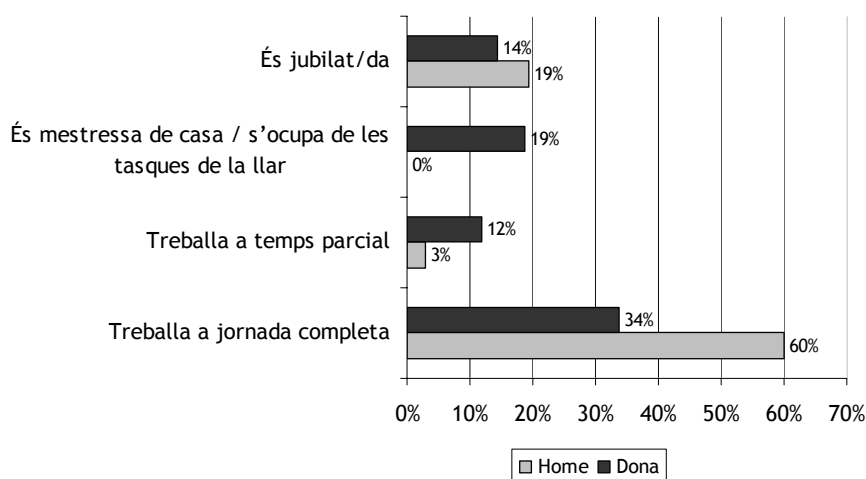
El gènere és el concepte que permet entendre com totes les característiques socials i psicològiques que ens fan ser masculins i femenins són construccions socials, per més que edificades sobre diferències biològiques. En aquest sentit, la perspectiva de gènere recorda que les desigualtats entre homes i dones són la causa d'un procés socialitzador diferent per raó de gènere. I, per tant, que no són producte d'un innatisme biològic. És així que, d'una banda, s'entén el gènere com un eix posicionador de les relacions socials entorn del treball i, d'altra banda, com l'eix fonamental dels processos de socialització a través dels quals es construeix el projecte de vida, les expectatives, els valors, les actituds, els imaginaris i s'assumeixen les responsabilitats entorn del treball.

Taula A2. Distribució temporal de les activitats diàries en un dia mitjà segons gènere (hores:minuts)

	Homes	Dones	Total
Cura personal	11:28	11:27	11:27
Treball remunerat	3:52	2:07	2:59
Estudis	0:33	0:42	0:38
Tasques llar i família	1:39	4:14	2:58
Treball voluntari i reunions	0:09	0:14	0:12
Vida social i diversió	1:16	1:10	1:13
Esports i activitats a l'aire lliure	0:57	0:41	0:49
Aficions i jocs	0:26	0:11	0:18
Mitjans de comunicació	2:20	2:01	2:10
Trajectes i ús del temps no especificat	1:20	1:13	1:16

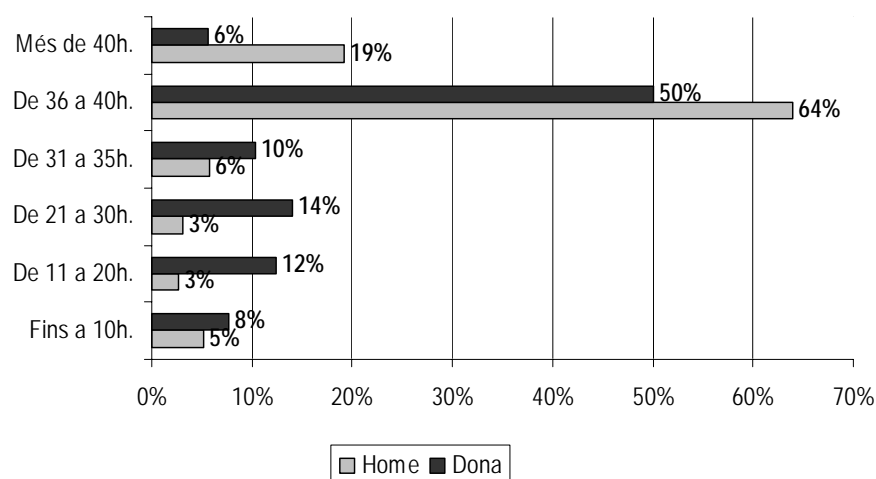
Elaboració pròpia. Font: Estadística de l'ús del temps sobre Catalunya. 2002-2003. IDESCAT-INE

Gràfic A1. Situació respecte l'activitat laboral segons gènere

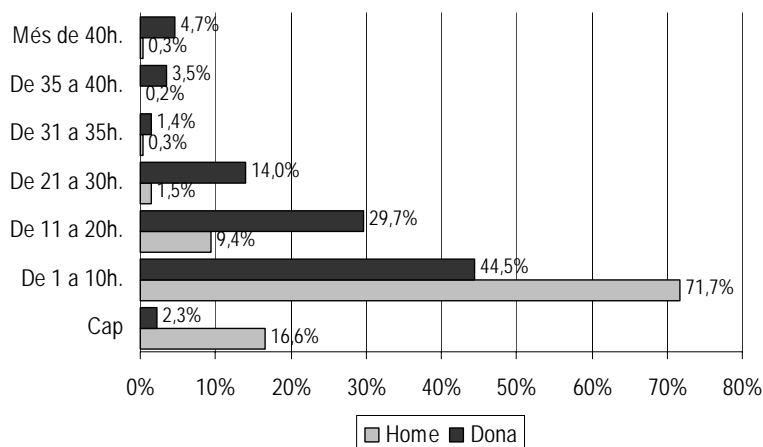
Elaboració pròpia. Font: Panel de Desigualtats Socials de Catalunya (PAD)- Fundació Jaume Bofill any 2003.

Gràfic A2. Jornada laboral oficial segons gènere

Elaboració pròpia. Font: Panel de Desigualtats Socials de Catalunya (PAD)- Fundació Jaume Bofill any 2003.

Gràfic A3. Hores de treball domèstic-familiar dies laborables segons gènere

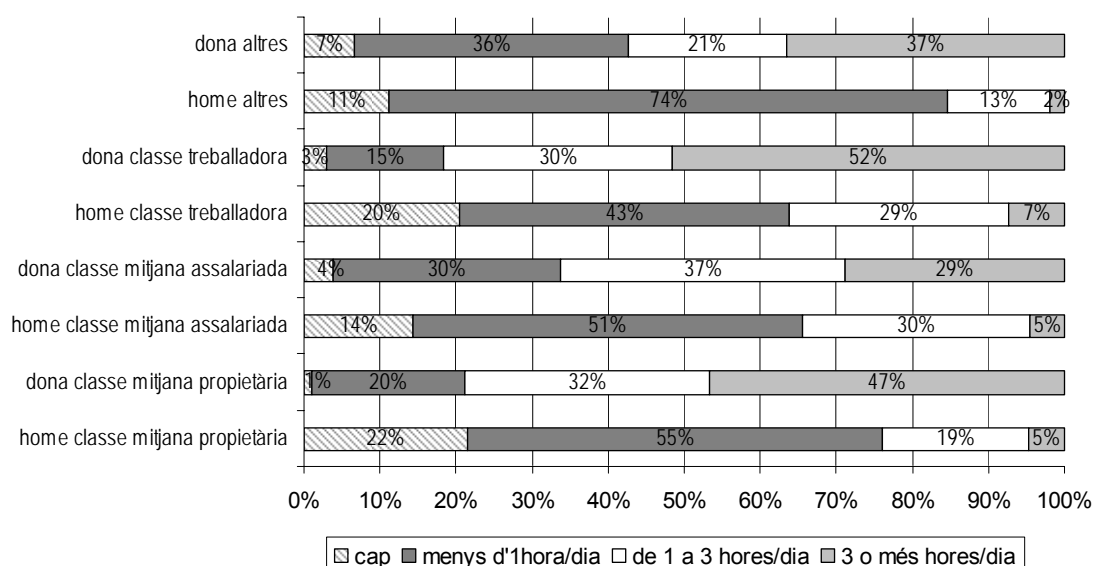

Elaboració pròpia. Font: Panel de Desigualtats Socials de Catalunya (PAD)- Fundació Jaume Bofill any 2003.

3r eix: classe social

La classe social com un eix posicionador de les relacions socials i econòmiques relatives a l'àmbit de la producció i, per tant, una variable clau per analitzar les característiques del TTR. En concret, s'ha optat per fer operativa la classe social a través de la categoria sociolaboral i el nivell d'estudis, tot seguint la taxonomia d'EUROSTAT. Així, la classe mitjana inclou les persones directives, professionals, tècniques i empresàries mitjanes o petites amb estudis secundaris o superiors, mentre que la classe treballadora inclou les persones empleades i treballadores sense estudis, estudis primaris o secundaris. S'observa, doncs, que aquest eix requereix entrevistar únicament persones ocupades, bàsicament, perquè el model d'anàlisi obliga a obtenir dades sobre el TTR.

Gràfic A4. Hores/dies laborables treball domèstic-familiar segons classe per gènere

Elaboració pròpia. Font: Panel de Desigualtats Socials de Catalunya (PAD)- Fundació Jaume Bofill any 2001-2002

Taula A3. Hores de treball domèstic-familiar dies laborables segons nivell d'estudis i gènere

Hores	Sense estudis		Estudis primaris		Estudis secundaris		Estudis universitaris	
	Home	Dona	Home	Dona	Home	Dona	Home	Dona
Cap	33,6%	2,2%	19,9%	1,8%	13,5%	3,7%	7,5%	1,3%
De 1 a 10h.	50,7%	22,6%	66,4%	31,1%	77,5%	61,0%	81,7%	65,9%
De 11 a 20h.	13,2%	36,7%	11,3%	33,8%	6,7%	22,1%	9,3%	25,9%
De 21 a 30h.	1,3%	19,7%	1,9%	21,3%	1,5%	7,1%	1,1%	5,7%
De 31 a 35h.	--	2,5%	0,2%	2,0%	0,4%	,9%	0,4%	0,3%
De 35 a 40h.	0,7%	8,2%	0,2%	3,1%	--	2,3%	--	0,9%
Més de 40h.	0,7%	8,2%	--	7,0%	0,4%	3,0%	--	--
TOTAL	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%

Elaboració pròpia. Font: Panel de Desigualtats Socials de Catalunya (PAD)- Fundació Jaume Bofill any 2003.

Taula A4. Distribució temporal de les activitats diàries en un dia mitjà segons nivell d'estudis (hores:minuts)

	Sense Estudis	Estudis primaris	Estudis secundaris	Estudis superiors
Cura personal	12:37	11:57	11:06	11:09
Treball remunerat	0:41	1:33	3:38	4:13
Estudis	0:08	0:59	0:38	0:22
Tasques llar i família	3:54	3:03	2:50	2:34
Treball voluntari i reunions	0:18	0:15	0:09	0:09
Vida social i diversió	1:24	1:13	1:12	1:06
Esports i activitats a l'aire lliure	1:02	1:00	0:43	0:38
Aficions i jocs	0:12	0:22	0:17	0:20
Mitjans de comunicació	2:54	2:32	1:58	1:49
Trajectes i ús del temps no especificat	0:47	1:00	1:23	1:34

Elaboració pròpia. Font: Estadística de l'ús del temps sobre Catalunya. 2002-2003. IDESCAT-INE

Taula A5. Distribució temporal de les activitats diàries en un dia mitjà segons relació amb l'activitat laboral (hores:minuts)

	Actius			Inactius
	Ocupats	Aturats	Total	
Cura personal	10:51	11:57	10:56	12:09
Treball remunerat	5:31	0:14	5:09	0:02
Estudis	0:09	0:51	0:12	1:12
Tasques llar i família	2:18	3:54	2:24	3:41
Treball voluntari i reunions	0:06	0:10	0:07	0:17
Vida social i diversió	1:03	1:29	1:05	1:23
Esports i activitats a l'aire lliure	0:36	0:53	0:37	1:03
Aficions i jocs	0:13	0:29	0:14	0:23
Mitjans de comunicació	1:38	2:39	1:43	2:46
Trajectes i ús del temps no especificat	1:30	1:19	1:30	0:58

Elaboració pròpia. Font: Estadística de l'ús del temps sobre Catalunya. 2002-2003. IDESCAT-INE

4t eix: tipus de llar

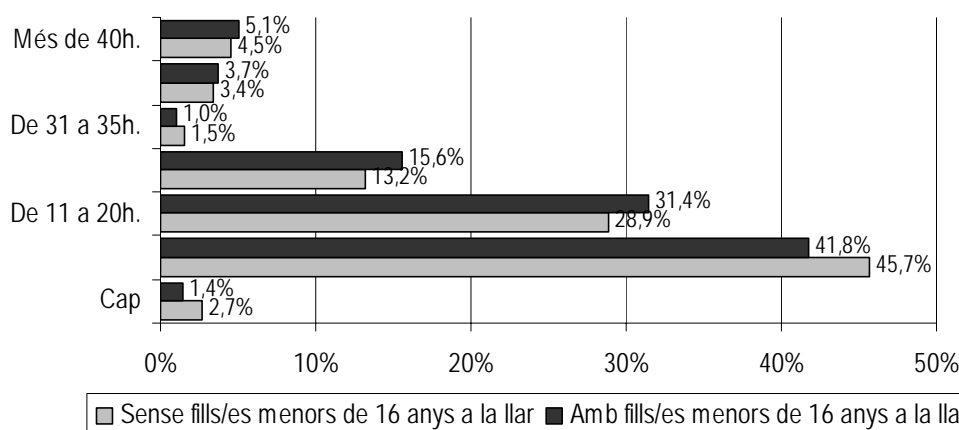
Respecte del tipus de llar s'ha optat per entrevistar exclusivament persones que viuen en parella dins d'una mateixa llar. Tot i la importància creixent del ventall del tipus de llars i les formes de convivència distintes a la família nuclear tradicional, s'ha volgut limitar l'anàlisi al que es podria considerar el tipus de parella convencional. Precisament, perquè és el que millor permet aprofundir en el coneixement del sentit i l'abast del canvi vers les relacions de gènere entorn del temps de treball en general i el TDF i de cura en particular. Ambdós aspectes es consideren cabdals per entendre i explicar el malestar quotidià que viuen moltes dones joves i adultes dins de l'àmbit geogràfic escollit per a l'estudi.

Taula A6 Jornada laboral oficial segons presència de fills/es a la llar menors de 16 anys i gènere (hores/setmana)

Número d'hores	Home		Dona	
	Sense fills/es menors de 16 anys a la llar	Amb fills/es menors de 16 anys a la llar	Sense fills/es menors de 16 anys a la llar	Amb fills/es menors de 16 anys a la llar
Fins a 10h.	5,3%	5,1%	9,7%	4,6%
De 11 a 20h.	3,9%	0,5%	11,8%	13,1%
De 21 a 30h.	3,9%	1,9%	10,1%	19,9%
De 31 a 35h.	4,6%	7,5%	9,5%	11,6%
De 36 a 40h.	64,8%	62,8%	53,0%	45,6%
Més de 40h.	17,3%	22,1%	5,8%	5,2%
TOTAL	100%	100%	100%	100%

Elaboració pròpia. Font: Panel de Desigualtats Socials de Catalunya (PAD)- Fundació Jaume Bofill any 2003.

Gràfic A5. Hores de treball domèstic-familiar dies laborables dones segons presència menors de 16 anys a la llar (hores/setmana)

Elaboració pròpia. Font: Panel de Desigualtats Socials de Catalunya (PAD)- Fundació Jaume Bofill any 2003.

Taula A7. Distribució temporal de les activitats diàries en un dia mitjà per tipus de llar segons composició (hores:minuts)

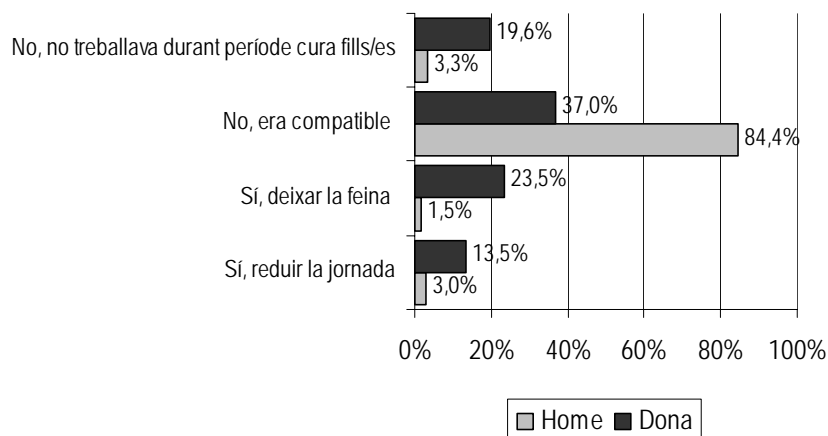
	Unipersonals	Parella sense fills i altres	Parella amb fills i altres persones	Monoparentals i altres persones	Altres tipus de llars
Cura personal	11:54	11:44	11:16	11:32	11:48
Treball remunerat	1:34	2:39	3:13	3:00	3:25
Estudis	0:10	0:10	0:49	0:58	0:04
Tasques llar i família	3:27	3:00	2:57	2:49	2:27
Treball voluntari i reunions	0:19	0:18	0:08	0:08	0:16
Vida social i diversió	1:42	1:14	1:07	1:17	1:16
Esports i activitats a l'aire lliure	0:59	0:58	0:44	0:38	0:47
Aficions i jocs	0:11	0:13	0:21	0:16	0:09
Mitjans de comunicació	2:35	2:33	1:58	2:04	2:38
Trajectes i ús del temps no especificat	1:05	1:06	1:22	1:14	1:05

Elaboració pròpia. Font: Estadística de l'ús del temps sobre Catalunya. 2002-2003. IDESCAT-INE

5è eix: curs de vida

El curs de vida entès com l'eix que diferencia la durada i el contingut dels temps i els treballs socialment atribuïts al moment cronològic en què viu una persona. S'entén com una seqüència ideal d'esdeveniments que els individus esperen experimentar i de posicions socials que esperen ocupar a mesura que avancen al llarg de la vida, una seqüència que influeix en el contingut, les significacions i les responsabilitats de la trajectòria de la vida quotidiana. Com s'explica en el capítol sisè, aquesta investigació s'interessa per l'etapa adulta del curs de la vida definida segons una sèrie de transicions en els dominis del mercat de treball i de l'esfera domèstica-familiar. En aquest sentit, es destaquen les transicions relacionades amb les càrregues de cura com a criteri de selecció per la definició de la mostra. En concret, s'entén que la presència o absència de càrregues de cura és una variable fonamental per analitzar la importància del temps de treball de cura com a factor de benestar quotidià. Més específicament, es considera càrrega la cura de menors de 10 anys i la cura de persones adultes dependents.

Gràfic A6. Canvis en la vida laboral per ocupar-se fills/es segons gènere

Elaboració pròpia. Font: Panel de Desigualtats Socials de Catalunya (PAD)- Fundació Jaume Bofill any 2004.

Taula A8. Tipus de jornada laboral abans i després del naixement primer fill/a segons gènere

		Sense fills/es 1ª Onada 2001 - 2002	Amb fills/es 4ª Onada 2005
Home	Treballa a jornada completa	83,3%	89,5%
	Treball a temps parcial	--	2,6%
	Altres	16,7%	7,9%
	Total Home	100%	100%
Dona	Treballa a jornada completa	81,1%	50%
	Treball a temps parcial	2,7%	31,6%
	Altres	16,2%	18,4%
	Total Dona	100%	100%

Elaboració pròpia. Font: Panel de Desigualtats Socials de Catalunya (PAD)- Fundació Jaume Bofill any 2001- 2002 i 2005.

Taula A9. Situació laboral segons absència/presència cura d'adults i gènere

		Sense cura d'adults 2 ^a Onada 2003	Amb cura d'adults 3 ^a Onada 2004
Home	Treballa a jornada completa	100%	100%
	Altres	--	--
	Total Home	100%	100%
Dona	Treballa a jornada completa	66,7%	56%
	Treballa a temps parcial	20,8%	8%
	És mestressa de casa/s'ocupa de les tasques de la llar	8,3%	24%
	Altres	4,2%	12%
	Total Dona	100%	100%

Elaboració pròpia. Font: Panel de Desigualtats Socials de Catalunya (PAD)- Fundació Jaume Bofill any 2003-2004.

Taula A10. Hores treball domèstic-familiar dies laborable segons curs de vida i gènere

	Hores/ dies laborables	Sense fills/es 1 ^a Onada 2001-2002	Amb fills/es 3 ^a Onada 2004
Home	Cap	11,4%	11,5%
	De 1 a 10h	82,9%	80,8%
	De 11 a 20h	5,7%	7,7%
	De 21 a 30h	--	--
	De 31 a 35h	--	--
	De 36 a 40h	--	--
	Total Home	100%	100%
Dona	Cap	8,1%	2,9%
	De 1 a 10h	70,3%	51,4%
	De 11 a 20h	13,5%	25,7%
	De 21 a 30h	5,45	17,15
	De 31 a 35h	--	--
	De 36 a 40h	2,7%	2,9%
	Total Dona	100%	100%

Elaboració pròpia. Font: Panel de Desigualtats Socials de Catalunya (PAD)- Fundació Jaume Bofill any 2001- 2002 i 2005.

6è eix: generació

La generació considerada com l'eix que permet diferenciar grups demogràfics de cohorts delimitats per compartir unes mateixes condicions d'existència, materials i socials, en el procés de socialització. Per tant, en aquest cas l'edat és l'indicador. D'una banda, es considera que la vivència compartida d'experiències influeixen les normes, els valors i les actituds de la trajectòria de la vida quotidiana. D'altra banda, s'entén que la generació modula les expectatives, les normes i els estatus atribuïts a cada etapa del curs de la vida. Per això es considera oportú analitzar les experiències de dues posicions generacionals que s'han fet adultes en un context social i històric ben diferenciat. Per a la comparació d'ambdues posicions generacionals s'adopta una doble perspectiva d'anàlisi interessada en les diferències intergeneracionals i intrageneracionals. En aquest sentit, un dels objectius de la

investigació és analitzar si a l'interior de cada posició generacional es configuren connexions i unitats generacionals amb relació al temps com a factor de benestar quotidià.

Taula A11. Distribució temporal de les activitats diàries en un dia mitjà segons edat (hores:minuts)

	Menys de 25 anys	De 25 a 44	De 45 a 64	65 anys i més
Cura personal	11:33	10:54	11:14	12:46
Treball remunerat	1:54	4:39	3:21	0:06
Estudis	2:58	0:11	0:03	0:01
Tasques llar i família	1:00	3:07	3:33	3:43
Treball voluntari i reunions	0:02	0:05	0:18	0:22
Vida social i diversió	1:34	1:00	1:05	1:27
Esports i activitats a l'aire lliure	0:51	0:36	0:47	1:12
Aficions i jocs	0:43	0:13	0:12	0:13
Mitjans de comunicació	1:48	1:42	2:12	3:24
Trajectes i ús del temps no especificat	1:31	1:29	1:12	0:41

Elaboració pròpia. Font: Estadística de l'ús del temps sobre Catalunya. 2002-2003. IDESCAT-INE

Annex II. Guió de les entrevistes biogràfiques

Orientacions per l'entrevista

I. Presentació personal

Si et sembla, podríem començar amb una breu presentació personal, és a dir, em podries explicar qui és (el nom de la persona) ?

Quants anys tens (*edat*)?

Estàs casat/da o vius en parella? Des de quant? (*estat civil*)

Tens fills/es? Quant/es? Quines edats tenen? Viuen a casa? Des de quan? (*càrrega infants*)

Vius al barri on vas néixer? Has viscut en altres ciutats/barris/països? (*lloc de residència*)

Quina és la teva situació actual (si no li surt espontani proposar situacions com ocupat/da, aturat/da, pre-jubilat/da, estudiant, feines de la llar...)? (*situació laboral*)

La teva situació actual inclou més d'una d'aquestes situacions?

Quins estudis vas realitzar? Quan els vas acabar? (*nivell educatiu*)

Tens germans/es? Quants/es? Quines són les diferències d'edat? Quin lloc ocupes entre ells/es?

Respecte el teu pare i la teva mare, quants anys tenien quan vas néixer? Estan vius? Quin estudis tenen (o tenien) ? De què treballaven o treballen? Sempre han fet el mateix? Quina és la seva situació laboral actual? Quina relació mantens amb ells? Viuen sols? Amb qui viuen? Per què? I els teus sogres? (*càrrega adults dependents*)

II. La infància

Aprofitant que parlem del teu pare i la teva mare, podries explicar-me algunes coses de la teva infantesa...

On vivies (ciutat/poble, centre/perifèria, lloguer/propietat)?

Vas néixer allà? (*lloc de naixement*)

Quan hi vas arribar? El teu pare i la teva mare van néixer allà? Quan hi varen arribar? I el teu avi i la teva àvia?

Amb qui vivies (pares, avis/es, germans/es, tiets/es, altres...)? Com descriuries les persones amb qui vivies? Què feien les persones amb qui vivies? Quina relació tenies

amb elles? Quina relació tenien entre elles? *(es tracta d'indagar en les relacions de poder i autoritat dins de la família)*

Com era un dia normal per a tu? Qui et despertava? Qui feia l'esmorzar? Com anaves a l'escola (a peu, cotxe, transport públic)? Amb qui hi anaves (sol/a, germans/es, acompanyat per..) ?

Et quedaves a dinar (mai, sempre, a vegades)? Qui feia el dinar a casa? Dinàveu tots junts?

Amb qui jugaves? Què feies després de l'escola? Qui t'ajuda a fer els deures? T'agradava anar a l'escola? Els estudis t'anaven bé? Qui anava a parlar amb els professors/es? Qui es preocupava pels estudis a casa? Et castigaven? Qui? Per què? I els teus germans/es?

Qui feia el sopar? Sopàveu junts?

Teníeu servei domèstic? Ajudaves a casa? Què feies? Qui et deia el que havies de fer? I els teus germans/es? Per què penses que hi havia diferències (en el cas que les relati)? *(es tracta d'indagar, a través del record del dia a dia, el paper de tots els membres de la llar en relació l'organització, distribució i responsabilitat del treball domèstic i el treball de cura durant la infantesa de l'entrevistat/da)*

I recordes com passaves els caps de setmana? Què feies el dissabte? I el diumenge? Amb qui estaves? I a les vacances? I el teu pare? I la teva mare? Feien treball remunerat durant el cap de setmana? I treball domèstic-familiar? I treball de cura? *(explorar l'ús i contingut del temps durant els dies " festius"*

III. L'adolescència

Una vegada finalitzada l'escola obligatòria, tens _____ anys.

Què fas aleshores? Continues estudiant?

- Si: Què? Per què? Objectius, projectes, aspiracions? Treballes durant aquest període? De què? Per què?
- No: Per què (raons econòmiques, familiars, falta d'interès, no m'agrada...)? Què fas? Treballes? De què? Què suposa per tu deixar d'estudiar ?

Prens la decisió només tu? Què en pensen els teu pare i la teva mare? Pensen els dos el mateix? A qui escoltes més? I els amics i amigues? Qui t'aconsella? Per què prens aquesta decisió? Quins eren els teus projectes? Tenies projectes alternatius? Per què? Des de quant? Amb qui en parlaves? Què fan els teus amics i amigues de l'escola? I els

teus germans i germanes més grans? *(explorar quines són les persones més influents i de referència alhora de prendre decisions que, de ben segur, marcaran la seva trajectòria posterior).*

Com era un dia normal per a tu? Qui feia l'esmorzar? Com anaves a l'institut/feina (a peu, cotxe, transport públic)? Amb qui hi anaves (sol/a, germans/es, acompanyat per..)?

Et quedaves a dinar (mai, sempre, a vegades)? Qui feia el dinar a casa? Dinàveu tots junts?

Què feies després de l'institut/feina? Amb qui? *(temps lliure)*

Qui feia el sopar? Sopàveu junts? Teníeu servei domèstic? Ajudaves a casa? Què feies? Qui et deia el que havies de fer? Hi estaves d'acord? I els teus germans/es? Per què penses que hi havia diferències (en el cas que les relati)? *(es tracta d'indagar, a través del record del dia a dia, el rol de totes les persones de la llar en relació l'organització, distribució i responsabilitat del treball domèstic i de cura durant l'adolescència de l'entrevistat/da)*

I recordes com passaves els caps de setmana? Què feies el dissabte? I el diumenge? Amb qui estaves? Tenies alguna "feineta"? Quina? Per què? Estudiaves? Tenies responsabilitats de casa? Quines? Per què? I la resta de persones que vivien amb tu? Quines? Per què? I a les vacances? I el teu pare? I la teva mare? *(explorar l'ús i contingut del temps durant els dies "festius")*

IV. La joventut

En cas de seguir estudiant... vas a la universitat? Aleshores tens _____ anys

- Si: Què estudies? Per què? Objectius, projectes, aspiracions? Durant aquest període, també treballés? De què? Per què? Que representa per a tu anar a la universitat?
- No: Per què? ((raons econòmiques, familiars, falta d'interès, no m'agrada...))? Què fas? Treballes? De què? Què suposa per tu no anar a la universitat?

Prens la decisió només tu? Què en pensen el teu pare i la teva mare? Pensen els dos el mateix? A qui escoltes més? I els amics i amigues? Qui t'aconsella? Per què prens aquesta decisió? Quins eren els teus projectes? Tenies projectes alternatius? Per què? Des de quant? Amb qui en parlaves? Què fan els teus amics i amigues de l'institut? I els teus germans i germanes més grans? *(explorar quines són les persones més influents i de referència alhora de prendre decisions que, de ben segur, marcaran la seva trajectòria posterior).*

Com era un dia normal per a tu? Com anaves a la universitat (a peu, cotxe, transport públic)? Amb qui hi anaves?

Et quedaves a dinar (mai, sempre, a vegades)? Qui feia el dinar a casa? Dinàveu tots junts?

Què feies després de la universitat? Quines activitats (esportives, culturals, militàncies)? (*temps lliure*) Per què ho feies? Amb qui?

Qui feia el sopar? Sopàveu junts?

Teníeu servei domèstic? Ajudaves a casa? Què feies? Algú et deia que ho havies de fer? Hi estaves d'acord? I la resta de persones? Per què penses que hi havia diferències (en el cas que les relati)? (*es tracta d'indagar, a través del record del dia a dia, la gestió quotidiana del temps, tant de treball com de no treball, des de la perspectiva subjectiva de l'entrevistat/da.*)

I recordes com passaves els caps de setmana? Què feies el dissabte? I el diumenge? Feies treball remunerat? I feines de la casa? Per què? Amb qui estaves? I a les vacances? (*explorar l'ús i contingut del temps durant els dies "festius"*)

Què representa per a tu el final de la universitat? Aleshores tens _____ anys

V. Trajectòria laboral

Per tant, comences a treballar amb _____ anys.

Em podries reconstruir les etapes més importants de la teva trajectòria laboral fins avui? Primera experiència laboral, "feinetes" o treball remunerat (qualsevol tipus és vàlid)? Per què (raons i objectius)? Descripció (tipus de treball)? Quina edat tenies? Quantes "feinetes" has tingut? Quants treballs amb contracte? Característiques d'aquestes (temps complert/parcial, jornada contínua/partida, contracte indefinit/temporal, horari regular/irregular, sou/preu fet, rigidesa/flexibilitat)? Lloc de la feina (el mateix barri/ciutat)? Desplaçaments (a peu, cotxe, transport públic)? Disposaves de permisos laborals? Els utilitzaves? Per què? Feies hores extraordinàries (voluntàries/involuntàries)? Per què?

Valoració de les feines? del salari? de l'horari? (*significat del treball remunerat*)
Raons dels canvis de feina (voluntaris/ involuntaris)? Com afecten els canvis a la teva vida personal? Has viscut períodes d'atur? Quan? Per què? Com afecta a la seva vida?

Estratègies per sortir de la situació? Recursos per sortir de la situació? Has viscut períodes d'inactivitat? Quan? Per què (casament, cura infants, adults, estudis...)? És una decisió voluntària? Com afecta a la seva vida? Estratègies per sortir de la situació? Recursos per sortir de la situació? (*interessa captar sobretot les causes de la inactivitat - precarietat, estudis, responsabilitats domèstiques i de cura...-*).

VI. Trajectòria personal vida adulta

Paral·lela a la trajectòria laboral, quina ha estat la teva trajectòria personal (parella, amiat, residència, afeccions, militàncies, fills/es, adults dependents...)

Em podries reconstruir les etapes més importants de la teva trajectòria personal com a persona adulta fins avui? Quan vas començar a viure en parella? Quants anys tenies? Què feia la parella? Canvis de residència? Propietat o lloguer? Canvis de parella? Com us organitzàveu a casa? Penses que era una bona organització? Què feies? Per què? Què feia l'altre? Per què? Quins records tens d'aquesta època?

Quan vas tenir el primer fill/a? I el segon? I el tercer?... Què va representar per a tu? Va influenciar la teva vida laboral (abandó, temps parcial, permís) ? Per què? Vas tornar a treballar? I la teva parella? Ho tornaries a fer? I la teva vida personal? Renúncies a coses? I la teva parella? Ho tornaries a fer? (*cost*)

Com us organitzàveu a casa? Qui planificava el dia a dia? Què feies? Per què? Què feia l'altre? Per què? Què t'agradava més fer? Per què? Que no t'agrada fer? Per què? Comptàveu amb l'ajuda de familiars, amiatats, associacions? Recursos públics? Serveis privats (escoles bressol o semblants)? Servei domèstic?

Respecte l'educació dels fills/es, qui se n'ocupa? Per què? Qui els ajuda a fer els deures? Qui parlava amb el professorat? Recordes problemes per compaginar els horaris escolars i els laborals? Penses que vas transmetre als teus fills/es els mateixos valors que et van transmetre a tu el teu pare i la teva mare? Quins si? Quins no? Per què? I la teva parella? Com els reben ells/es? La situació és la mateixa amb tots els fills/es?

Durant aquesta època, disposaves de temps per a tu? A què el dedicaves? Per què? Com era un dia normal per a tu? I recordes com passaves els caps de setmana? Què

feies el dissabte? I el diumenge? Feies treball remunerat? I feines de la casa? I les vacances?

VII. El temps de treball domèstic i el temps de treball de cura

Em podries descriure breument com és un dia normal per a tu actualment? Què et falta en aquest dia? Què et sobre? Què és allò que no pots prescindir de fer? Què es allò que pots prescindir de fer? (*responsabilitat*)

Respecte les feines de casa, com us organitzeu? Penses que és una bona organització? (*organització*) Qui planifica el dia a dia? (*planificació*) Què fas tu? Per què? Què fa l'altre? Per què? Què fan els fills/es? Per què? (*execució*) Què t'agradava més fer? Per què? Que no t'agrada fer? Per què? Compteu amb l'ajuda de familiars, amistats, associacions? Recursos públics? Serveis privats? Servei domèstic? Quants dies? Quantes hores? Què fa? Des de quan? Per què? Quan li pagueu? (*suport*)

Respecte la cura de l'adult -o l'infant net/a- , qui és (relació familiar, amiat)? (*identitat social*) Des de quan el cuides? (*càrrega extensiva*) Per què? Quantes hores al dia? (*càrrega intensiva*) Qui més se'n fa càrrec (familiars, amistats, associacions)? Per què? I la teva parella? Ho trobes bé? (*accessibilitat/ responsabilitat*) Compteu amb servies públics? I privats? Servei domèstic? Quants dies? Quantes hores? Què fa? Des de quan? Per què? Quan li pagueu? Xarxes relacionals? Per què? (*suport*) Qui organitza la cura? Com ho fa? Quan ho fa? Has renunciat a fer alguna cosa per atendre aquesta persona (laboral o personal)? Per què? Permís laboral? Ho trobes bé? Et sents atrapat per aquesta situació? (*cost*) Saps fins quan l'hauràs de cuidar?

Què fas els caps de setmana? El dissabte? I el diumenge? Treball remunerat? Feines de la casa? Cura adults -infant-? I les vacances?

Dificultat compaginar vida laboral i personal ? Et sents atabalat/da per les tasques que has de fer cada dia? Què no pots fer? Què no faries? A la feina penses en les coses de casa? Penses sovint que et fa falta temps ? Per a què? En què t'agradaria dedicar més temps? Sents que controles la teva vida? I el teu temps? Si poguessis escollir, què preferiries: treballar més i guanyar més, treballar menys i guanyar menys o igual que ara?

VIII. Valoració i balanç situació actual

Finalment, per acabar, m'agradaria que fessis una mica de valoració global de la teva trajectòria i una mica de projecció de futur...

Com valores la teva trajectòria personal? Satisfacció? Quins canvis destacaries positivament? I quins negativament? Quines facilitats has tingut? Quines dificultats? El paper del pare i de la mare? Has vist acomplertes les teves expectatives d'infantesa, adolescència i joventut? Quines sí? Quines no? Per què? T'agrada el teu estil de vida? Et manca alguna cosa (temps, diners, amistats...)? Et sents obligat/da a fer alguna cosa? Et sents lliure de decidir i organitzar la teva vida? Si poguessis retrocedir en el temps, penses que prendries les mateixes decisions que has pres fins ara? Quines sí? Quines no? Per què? Per què les vas prendre?

(es tracta d'esbrinar la satisfacció amb la vida que porta i la valoració de les decisions que ha pres)

Valoració en funció d'altres persones de la teva edat? I de l'altre sexe? I en relació amb les generacions actuals (especificar la del 71-75 que probablement es correspon a la d'algun dels seus fills/es) En què han canviat les maneres de viure? Què en penses? Seguiran canviant? *(insistir en el paper de la dona i l'home)*

Com seria un dia ideal per a tu? I un cap de setmana? I unes vacances? T'importa el passat? I el futur? Quin paper juguen (passat i futur) en les teves decisions actuals? Què és el més important per a tu (fills, parella, feina...)?

IX. El futur

Quins desitjos de canvi tens? Plans? Projectes? Expectatives? Qui impliquen? De què depenen? Dificultats? Facilitats? Avantatges i inconvenients? Com et veus en un futur proper (cinc anys) ?

Què desitjaries pel futur dels teus fills/es? Per què? Coincideix amb el que ells/es desitgen? Estan encaminats en aquesta direcció? Per què? Amb quins inconvenients es troben? I amb quines ajudes i avantatges? *(preguntar pel futur dels fills/es pot ajudar a veure quins són els imaginaris frustrats i realitzats del projecte de vida i les construccions simbòliques relatives a aquest)*

Annex III. Les fitxes de les entrevistes biogràfiques

Les dones de la generació d'*El carrer estret*

Codi		DGT1	
Dades personals			
Nom	Juani	Edat	55 anys
Nivell d'estudis	Primària incompleta		
Categoria professional	Curs inserció laboral	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Casada amb tres fills majors d'edat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Familiar nuclear	Germans/es	La petita de sis germans
Pare	Porter d'escala	Escola	Nacional
Mare	Mestressa de casa	Relacional	Amigues fàbrica
Dades entrevista			
Data realització	4/10/05	Duració entrevista	2h 5 minuts
Resum	<p>La Juani és filla d'un poble andalús i arriba a Catalunya amb els seus pares de ben petita, amb quatre anys. S'instal·len en una ciutat de la segona corona de l'Àrea Metropolitana de Barcelona. Avui encara hi viu. Els records d'infantesa de la Juani són molt durs. El pare treballant tot el dia, la mare cosint a casa i fent-se càrrec de sis fills. Ella va a l'escola fins que pot entrar a treballar en una fàbrica amb 13 anys. S'hi passa 16 hores al dia de dilluns a dissabte. Amb 23 anys, es casa pensant que compra la seva llibertat, vol marxar de casa els pares i fer el que li vingui en gana. Tanmateix, es troba amb un marit força més grans que ella i molt autoritari. Durant tots aquests anys que porta al seu costat, s'ha sentit completament anul·lada i privada de llibertat. Mai ha pogut fer el que ha volgut, i, si alguna vegada ho ha intentat, el seu marit no li ha permès. Han tingut tres fills que ella ha pujat sense l'ajuda del marit. A més, sempre ha estat entrant diners a casa. Bàsicament, netejant i cosint a casa. En el moment de l'entrevista es troba recuperada d'una depressió que ha arrossegat durant tres anys. Va arribar un dia que no va poder suportar-ho més. Ara, bo i que segueix amb el marit, està decidida a canviar el rumb de la seva vida. Està fent un curs d'inserció laboral per a dones que li ha obert noves portes, perspectives i il·lusions. Ara, el seu problema més gran és la manca d'autonomia, econòmica i moral, respecte el marit.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	13 anys	La posen a treballar a una fàbrica
	Sortida/entrada mercat de treball	24 anys	Naixement primer fill
		26 anys	Comença a treballar de nou a la fàbrica
	Canvi lloc de treball	16- 23 anys	Canviava de fàbrica en funció del sou
		32 anys	Tanca la fàbrica i es posa màquina a casa
		37 anys	Torna a treballar en una altra fàbrica
		42 anys	Tanca la fàbrica i es fa autònoma màquines a casa per poder fer-se càrrec fill petit es posa a netejar cases
	47 anys	Es posa a netejar cases	
Canvi condicions laborals			
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	23 anys	casament
	Anar a viure amb parella	23 anys	
	Naixement criatures	23, 26, 34 anys	
	Cura persones adultes dependents	48 anys	Embòlia marit
Moments decisius	Primera comunió	10 anys	
	Emigra Andalusia	13 anys	
	Moren els pares	41 anys	
	Li publiquen llibre	41 anys	

Codi		DGT2	
Dades personals			
Nom	Lourdes	Edat	55 anys
Nivell d'estudis	Primària completa		
Categoria professional	Administrativa	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Casada amb un fill major d'edat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	
Pare	Fuster	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Treballadora gènere de punt	Relacional	Amigues escola
Dades entrevista			
Data realització	16/09/05	Duració entrevista	1h 35 minuts
Resum	<p>La Lourdes és la única filla d'una família de treballadors, el pare fuster i la mare al gènere de punt. De la infantesa conserva un bon record tant de casa com de l'escola. Estudia fins els 15 anys i, acabada la primària, es posa a treballar com administrativa en una empresa. Avui encara hi treballa. Durant tots aquests anys, l'empresa ha canviat de nom i estructura però ella hi segueix fent el mateix. Li agrada la seva feina i mai s'ha plantejat canviar. Es va casar amb 20 i pocs anys i al cap de poc va tenir el seu primer i únic fill. Actualment, el seu fill de 29 anys encara viu a casa i a ella ja li sembla bé. Ell i el seu marit treballen junts com a lampistes. Ella, a part de la seva feina, s'ocupa de la comptabilitat de l'empresa familiar. La Lourdes sempre s'ha ocupat de totes les tasques de la casa i no veu perquè no hauria de ser així. Anys endarrere, la seva mare es va posar malalta i ella la va estar cuidant. Si un dia la seva sogra no es pot valdre per a ella mateixa i algú se n'ha d'ocupar, la Lourdes ho farà.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	15 anys	No volia estudiar i als pares els anava bé que comencés a treballar
	Sortida/entrada mercat de treball		
	Canvi lloc de treball	34 anys	Tanca l'empresa i se n'obra una altra on segueix treballant
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	25 anys	casament
	Anar a viure amb parella	25 anys	casament
	Naixement criatures	27 anys	
	Cura persones adultes dependents	50 anys	Accident mare un any de recuperació
Moments decisius	1er comunió	8 anys	Un dels moments més feliços de la seva vida
	Els pares li regalen un cotxe	21 anys	
	L'embaràs	27 anys	El viu amb molta felicitat

Codi		DGM1	
Dades personals			
Nom	Montse	Edat	58 anys
Nivell d'estudis	Diplomada en Infermeria i llicenciada en Treball Social		
Categoria professional	Assistent social	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Vídua amb dues filles i un fill majors d'edat i ajuntada de nou		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa urbana	Germans/es	La gran de sis germans
Pare	Empresari tèxtil	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Mestressa de casa	Relacional	Activa políticament anys 60 i 70
Dades entrevista			
Data realització	21/10/05	Duració entrevista	1h 40 minuts
Resum	<p>La Montse és la germana gran de sis, fet que li ha marcat tota la vida. De petita, ella va ser qui va viure l'època més autoritària dels pares i així ho recorda. Va estudiar la primària completa i després la varen obligar a posar-se a treballar. Li hagués agradat seguir estudiant. Es va casar amb 20 anys amb un home força més gran que ella. Ho va fer perquè se l'estimava i perquè volia marxar de casa els pares. Aleshores, va deixar de treballar perquè el seu marit tenia un negoci que així ho permetia. D'aquesta manera, la Montse va poder fer allò que sempre havia volgut, estudiar i aprendre coses noves. Amb el temps, es va llicenciar en infermeria i, més tard, en treball social. Entremig, va tenir tres criatures. Quan aquestes varen créixer una mica i ella va acabar les dues carreres es va posar a treballar en el camp del que havia estudiat. Als 40 anys es va separar del marit. Per la Montse va ser com començar de nou, ella amb els tres fills en plena adolescència. Per poder tirar endavant econòmicament, durant molt temps va estar mantenint dues i tres feines alhora. Per bé que sempre dins del seu camp. Amb els anys s'ha anat estabilitzant econòmicament i s'ha quedat com assistent social. Les filles i els fills s'han independitzat i ella viu amb una altra parella. Sempre li ha interessat molt conèixer i descobrir coses noves. I mai ha parat de fer-ho. Els seus pares són vius i, malgrat que viuen sols, cada vegada tenen més dificultats. La Montse és qui s'encarrega d'organitzar els germans per atendre'ls amb el que cal. I, confessa que és la que se'n sent més responsable.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	15 anys	Decisió pare
		28 anys	Torna a estudiar
		33 anys	Torna a estudiar
	Sortida/entrada mercat de treball	23 anys	Adaptar horaris cura fills/es
		31 anys	Finalitza estudis i entra a treball infermera
		33 anys	Millor ubicació problemes compaginació
Esfera domèstica i familiar	Canvi lloc de treball		
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	21 anys	
	Anar a viure amb parella	21 anys	
	Naixement criatures	22,23 i 28 anys	
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Viatge índia	38 anys	Classe ioga
	Separació	42 anys	Problemes alcohol marit
	Mort ex-marit	45 anys	
	Nova parella convivència	55 anys	

Codi		DGTC1	
Dades personals			
Nom	Pepa	Edat	55 anys
Nivell d'estudis	Primària incompleta		
Categoria professional	Botiguera en una parada mercat de comestibles	Càrregues de cura	Néta de 3 anys
Situació familiar	Casada amb dues filles i un fill majors d'edat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	La gran de quatre germans
Pare	Escriptent	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Parada menjar mercat	Relacional	Amigues escola
Dades entrevista			
Data realització	6/09/05	Duració entrevista	2h 10 minuts
Resum	<p>La Pepa és la germana gran d'una família de 4 germans, tres noies i el noi. El seu pare treballava en el tèxtil i la seva mare al mercat. De ben petita es va fer càrrec dels germans menors. Als 14 anys la van posar a treballar amb la mare als matins i a les tardes anava a cosir. El mateix que van fer totes les seves germanes excepte el nen, que els pares li van oferir estudiar però ell no va voler. La Pepa es va casar als 21 anys i, poc després, va tenir seguits els seus tres fills, dues noies i un noi. Durant aquesta època, va deixar de treballar per poder fer-se càrrec de les criatures mentre el seu marit seguia treballant. Després, una vegada es van fer més grans, va tornar al mercat a la mateixa parada on avui encara treballa. Actualment, viu amb el seu marit, les filles i el fill ja s'han independitzat, al mateix pis de lloguer de quan es van casar. Es fa càrrec de la seva néta a les tardes i durant les vacances. Li agrada però cada vegada la cansa més físicament. Tot i així, reconeix que la seva vida passa per atendre els altres, per mantenir unida a la família i cuidar-la. Li agradaria plegar de treballar però la situació econòmica no li permet. Als 40 anys, va plantar cara per primera vegada a la seva mare i va intentar trencar amb la relació autoritària que havia mantingut amb ella i el seu pare des de petita.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	14 anys	Decisió pares
	Sortida/entrada mercat de treball	23 anys	Amb el naixement de la segona filla
		30 anys	Torna a treballar a la parada
	Canvi lloc de treball		
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	21 anys	casament
	Anar a viure amb parella	21 anys	
	Naixement criatures	22,23 i 25 anys	
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Mor de l'àvia	35 anys	Li havia fet de mare i l'havia ajudat amb els fill/es

Codi		DGTC2	
Dades personals			
Nom	Berta	Edat	57 anys
Nivell d'estudis	Primària completa		
Categoria professional	Encarregada de producció d'una empresa tèxtil	Càrregues de cura	La sogra que viu a casa per problemes de salut
Situació familiar	Casada amb dues filles majors d'edat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa i després família monoparental amb avis	Germans/es	Una germana més gran
Pare	Teixidor (mor als 52 anys)	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Teixidora	Relacional	Grup excursionista
Dades entrevista			
Data realització	11/10/05	Duració entrevista	1h 50 minuts
Resum	<p>La Berta és filla d'una família de teixidors, tant el pare com mare. De la infantesa en té una imatge dura i, alhora, feliç. Dura per l'època i feliç per la família. Tot i que el seu pare va morir de jove, amb 52 anys. La Berta estudia fins els 15 anys quan es posa a treballar en la secció administrativa d'una fàbrica tèxtil. Avui encara hi treballa, bo i que ara n'és l'encarregada de producció. Li agrada la seva feina i mai s'ha plantejat deixar-la. Viu amb el seu marit i la seva sogra a la mateixa casa on va néixer. Quan es va casar, li va fer llàstima deixar la mare sola, vídua de jove, i li va plantejar al seu marit de quedar-se allà. Quan va tenir les filles, va comptar amb l'ajuda de la seva mare que li va permetre seguir treballant. Més tard, la mare va caure malalta i la Berta en va ser la cuidadora principal. La germana gran, que viu en una altra ciutat, se'n va despreocupar força. Durant un any, va estar atenent a la seva mare i treballant. Tot i l'estrès que li va causar aquesta situació es sent feliç d'haver-se dedicat a la seva mare i avui ho tornaria a fer. Ara, des de fa poc, per problemes familiars la sogra està a casa. Tot i que no s'hi entén massa, l'accepta perquè pensa que la família s'ha d'ajudar mútuament.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	15 anys	Decisió mare perquè la germana gran tampoc havia estudiat
	Sortida/entrada mercat de treball	35 anys	L'empresa tanca i al cap de sis mesos torna a obrir
	Canvi lloc de treball		
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	21 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	21 anys	Casament i es queda a viure amb la mare vídua i el sogre de la mare
	Naixement criatures	23 i 24 anys	
	Cura persones adultes dependents	Diversos moments al llarg de la vida	Malalties sogre de la mare, mare i sogra
Moments decisius	Coneix el seu marit	15 anys	Festegen 5 anys, dos dels quals ell està a la mili
	Mor pare	17 anys	La mare li fa viure un any de dol
	Mor àvia	19 anys	

Codi		DGMC1		
Dades personals				
Nom	Carme	Edat	55 anys	
Nivell d'estudis	Diplomada en infermeria			
Categoria professional	Administrativa	Càrregues de cura	La sogra malalta Alzheimer i la mare amb el maluc trencat	
Situació familiar	Casada amb un fill i una filla majors d'edat			
Dades biogràfiques				
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	Tres germans i ella és la mitjana	
Pare	Treballador al tèxtil	Escola	Escola Privada - Catòlica	
Mare	Mestressa de casa	Relacional	Grup excursionista	
Dades entrevista				
Data realització	6/09/05	Duració entrevista	2h 50 minuts	
Resum	<p>La Carme és filla de classe treballadora dedicada al tèxtil, tant el pare com la mare. És així com ella i els seus germans creixen amb l'atenció diària dels avis, bo i conservar un bon record dels moments que passava amb els pares. Estudia la primària completa i als 15 anys es posa a treballar com administrativa. Gaudeix molt d'aquesta etapa de joventut que comparteix amb un grup d'excursionistes format per nois i noies. A més, milita en diverses mogudes de l'època. Als 23 anys es casa. Aleshores deixa de treballar i es posa a estudiar infermeria. Durant 10 anys viu intensament la vida de parella amb el seu marit. Als 32 té el primer fill i, dos anys més tard, la primera filla. Fins al moment, mai ha exercit d'infermera, tot i que va treballar alguns anys a l'hospital amb altres tasques, perquè en el moment en què ho podia fer es queda embarassada. Llavors, es dedica a cuidar de les criatures i quan aquestes són més grans es fa càrrec de l'administració de l'empresa del seu marit. Una empresa petita que compta amb ells dos i un treballador. Fa nou anys, la Carme comença a cuidar vells de la família i, avui, encara no ha parat. Primer, el seu pare malalt d'Alzheimer, la cura del qual comparteix amb la germana. Una vegada mor el pare, cau malalta la sogra. La mala relació del marit amb les germanes provoca que la Carme es faci càrrec, i aquesta vegada sola, de la sogra també malalta d'Alzheimer. Fa un any, la seva mare va caure i es va trencar la cadera, els anys impedeixen operar-la i actualment té dificultats de mobilitat. Per tot plegat, la Carme fa nou anys que viu pendent dels altres. Ara, només té ganes de jubilar-se i recupera la vida en parella. La filla ja no viu a casa i el fill no tardarà a marxar.</p>			
Transicions del curs de vida				
Domini	Transicions	Edat	Motiu	
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	15 anys		
	Sortida/entrada mercat de treball	25 anys	Deixa la feina i comença a estudiar infermeria	
		28 anys	Entra a treballar a l'hospital	
	Canvi lloc de treball	31 anys	Deixa l'hospital i ajuda al seu marit amb la comptabilitat de l'empresa més flexibilitat per l'embaràs i els fills	
	Canvi condicions laborals			
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	22 anys	Casament	
	Anar a viure amb parella	22 anys		
	Naixement criatures	32 anys i 34 anys		
	Cura persones adultes dependents		46 anys	Pare demència
			52 anys	La sogra Alzheimer
		53 anys	Mare es trenca el maluc	
Moments decisius	Coneix el seu actual marit	19 anys		
	Mor pare	51 anys		

Codi		DGMC2	
Dades personals			
Nom	Rosa	Edat	55 anys
Nivell d'estudis	Primària completa		
Categoria professional	Propietària de dos petits comerços de roba infantil	Càrregues de cura	El pare de 80 anys i la sogra de 93 anys
Situació familiar	Casada amb dos fills majors d'edat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	Germana més petita
Pare	Venda ambulant	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Venda ambulant	Relacional	
Dades entrevista			
Data realització	30/09/05	Duració entrevista	2h 30 minuts
Resum	<p>La Rosa és la filla gran d'una família dedicada a la venda ambulant des de sempre, sobretot el pare, la mare es feia més càrrec de la llar-família. La Rosa va estudiar la primària completa. Als 15 anys tenia molt clar que es volia posar a treballar amb els seus pares. I així ho va fer. Primer amb la venda ambulant. I, després, als 16 anys, li obren una botiga. Ella i la seva mare són les responsables del negoci mentre que el seu pare segueix amb la venda ambulant. A diferència de la Rosa, la seva germana petita mai vol saber res dels negocis dels pares. Aspecte que condicionarà de sempre la seva relació. Ella mantindrà molt més contacte amb els pares i assumirà el paper de germana gran. La Rosa mai ha deixat de treballar. Es casa amb 21 anys, al cap de poc té el primer fill però segueix fent-se càrrec de la botiga. Amb el segon fill tampoc deixa de treballar més enllà dels 15 dies de rigor. Això sí, sempre ha comptat amb l'ajuda de la seva mare i la seva sogra. Una sogra que viu amb ella des de fa vint anys, en el moment de quedar-se vídua. Actualment, a part de la sogra també es fa càrrec del seu pare que va enviuadar fa quatre anys. Però a diferència de la sogra, el pare només passa el dia a casa de la Rosa i a les nits se'n va al seu domicili. Tot i així, és ella qui s'encarrega de la neteja i la roba del pare. A més, els seus dos fills majors d'edat, 28 i 32 anys, encara viuen a casa. Tot i que la Rosa és la principal responsable de les tasques de la llar-família és una apassionada de la seva feina. A més de la casa, viu per a les botigues des de fa 40 anys. Unes botigues a les quals hi dedica molt de temps, esforç i il·lusió. Tanmateix, la condició de propietària li permet disposar de flexibilitat i recursos econòmics per a gestionar el temps de treball domèstic i familiar.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	15 anys	Decisió personal
	Sortida/entrada mercat de treball		
	Canvi lloc de treball	16 anys	S'incorpora en el negoci familiar
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	21 anys	casament
	Anar a viure amb parella	21 anys	casament
	Naixement criatures	22 i 23 anys	
	Cura persones adultes dependents	29 anys 48 anys	Sogra vídua Pare viu
Moments decisius	Canvi vivenda (de pis a casa)	40 anys	
	Mort de la mare	46 anys	

Codi		DGMC3	
Dades personals			
Nom	Maria	Edat	55 anys
Nivell d'estudis	Llicenciada en magisteri i Màster en psicomotricitat		
Categoria professional	Professora d'Educació infantil	Càrregues de cura	Marit amb tetraplegia
Situació familiar	Casada amb tres fills majors d'edat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	Sis germans
Pare	Empresa tèxtil	Escola	
Mare	Mestressa de casa	Relacional	
Dades entrevista			
Data realització	19/10/05	Duració entrevista	1h 50 minuts
Resum	<p>La Maria va néixer a Argentina en el si d'una família de molts germans on el pare treballava i la mare es feia càrrec de la llar-família. Es va posar a treballar als 14 anys i va ser una vegada casada que la situació econòmica li va permetre deixar de treballar i estudiar magisteri. Durant aquells anys estudiava i es feia càrrec dels seus tres fills. Un cop arribada a Catalunya, comença a treballar en una escola bressol municipal, primer com educadora i després com a directora. Li agrada la seva feina i viu, amb el marit i els tres fills, en un poble de la segona corona de l'Àrea Metropolitana de Barcelona. En el moment de l'entrevista la Maria és la cuidadora principal del seu marit que es va quedar tetraplègic en un accident de cotxe. Des d'aleshores, li canvia radicalment la vida. Passats els primers mesos es reincorpora a la feina, però la manca de flexibilitat laboral i la poca comprensió dels seus companys, junt amb la nova situació familiar, la fan caure en una depressió. El procés d'adaptació és difícil, es canvien tres cops de lloc de residència i a ella li costa acceptar que no podrà recuperar la seva vida anterior. Els seus tres fills són majors d'edat i estan independitzats des de fa tres anys. Actualment, compta amb el suport de la seva mare que, des de l'accident, viu amb ella. Amb el temps, el seu marit ha aconseguit portar una vida força normal fins el punt que s'ha reincorporat al seu antic lloc de treball. En canvi, la Maria sap que no recuperarà la normalitat, pendent de la cura del seu marit no es veu capacitada per a tornar a la feina, sobretot, perquè sap quines són les condicions que allà li ofereixen.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	14 anys	Decisió personal
	Sortida/entrada mercat de treball	23 anys	Acaba magisteri i comença a treballar en una escola
		50 anys	Invalidesa
	Canvi lloc de treball	35 anys	Emigra d'argentina
		36 anys	Per poder fer-se càrrec fills
	Canvi condicions laborals	37 anys	Troba feina en una escola
46 anys		Accident marit	
Esfera domèstica i familiar		46 anys	Baixa laboral
	Emancipació llar família d'origen	20 anys	casament
	Anar a viure amb parella	20 anys	
	Naixement criatures	21, 22, 23,25 anys	
	Cura persones adultes dependents	45 anys	Tetraplegia marit per accident
Moments decisius	Emigra d'Argentina a Barcelona	35 anys	

Els homes de la generació d'*El carrer estret*

Codi		HGT1	
Dades personals			
Nom	Toni	Edat	58 anys
Nivell d'estudis	Primària incompleta		
Categoria professional	Treballador impremta	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Casat amb dues filles		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	Una germana més gran
Pare	Jornaler	Escola	Escola pública
Mare	Servei domèstic	Relacional	Amistats feina i partit
Dades entrevista			
Data realització	28/09/05	Duració entrevista	1h 47 minuts
Resum	<p>El Toni és fill d'Almeria d'una família nombrosa on el pare treballava i la mare s'ocupava de la casa i els vuit fills. El Toni va anar a l'escola fins que es va posar a treballar amb 13 anys en un forn de pa. Va estar-hi treballant durant vuit anys fins que va decidir deixar-ho tot i anar a Catalunya. Sempre s'havia sentit limitat al poble on vivia i atret pel que passava a la ciutat, a nivell social i polític. És així que arriba a Catalunya amb vint i pocs anys. Les xarxes socials li permeten establir-se ràpidament i comença a treballar. A més, ben aviat entre en contacte amb moviments antifranquistes on sempre hi militarà. Fins i tot, està a la presó durant uns mesos. Al cap de poc de sortir-ne es casa amb una mestra catalana i comença a treballar en l'impremta on està encara ara. La seva dona ha estat qui sempre s'ha ocupat de la casa i les criatures. Ell sempre ha dedicat molt de temps a la militància en moviments socials i partits polítics. Tan és així que a casa sempre li han reclamant més atenció. La qual cosa l'ha cohibit en més d'una ocasió i en certs moment li molesta.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	13 anys	Necessitaven diners a casa
	Sortida/entrada mercat de treball	21-22 anys	Servei militar
		25-27 anys	Presó per propaganda il·legal
		27 anys	Atur i treball informal
	Canvi lloc de treball	23 anys	Primera feina a Barcelona
		23 anys	Millorar condicions sou
24 anys		Millorar condicions sou	
29 anys		Entrar a treballar al sindicat	
Canvi condicions laborals	56 anys	Passa a dependre d'una altra empresa dins la mateixa feina	
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	23 anys	Immigració
	Anar a viure amb parella	30 anys	Casament
	Naixement criatures	33 i 37 anys	
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Servei militar	21-22 anys	
	Emigra d'Almeria a Catalunya	23 anys	
	Compra pis	50 anys	

Codi		HGT2		
Dades personals				
Nom	Pere	Edat	57 anys	
Nivell d'estudis	Primària incompleta			
Categoria professional	Transportista	Càrregues de cura	No	
Situació familiar	Casat amb una filla			
Dades biogràfiques				
Tipus llar	Família monoparental extensa	Germans/es	El petit de cinc germans	
Pare	Mort	Escola	Privada - Catòlica	
Mare	Servei domèstic i màquines tèxtil	Relacional	Poques relacions	
Dades entrevista				
Data realització	12/09/05	Duració entrevista	3 h	
Resum	<p>El Pere és el menor de cinc germans que es queden orfes de pare de molt petits. Les dificultats econòmiques de la mare per tirar endavant provoquen que el portin a ell en una residència. Mai hi va voler anar i se'n va escapar més d'una ocasió. De manera que amb 8 anys aconsegueix viure de nou amb la seva mare i es posa a treballar del que sigui per portar diners a casa. Bo i així, no deixa de ser un noi conflictiu. Durant tota la joventut treballa i surt molt a les nits. Cap als 30 anys comença a treballar de transportista i poc després la seva mare cau malalta. Ell, que encara viu a casa de la mare, se'n fa responsable juntament amb la seva germana. Quan la mare mor, comença a sortir amb una de les infermeres que l'havia estat cuidant i poc després es casen. Aleshores, canvia completament, deixa de sortir a les nits i es cuida de la seva dona. Amb el temps ha anat aprenent a fer coses de casa però pensa que la seva dona mai en té prou. Que sempre li exigeix més. Al cap d'una parell d'anys de casats tenen una filla. Pel Pere, és el millor que li ha passat al món i es desvia per ella. Li sap greu que no vulgui estudiar i per això està disposat a fer el que sigui per convèncer-la. Actualment, segueix treballant de transportista al mateix lloc de sempre. Li agrada la feina però no està disposat a fer més del que li toca segons li paguen.</p>			
Transicions del curs de vida				
Domini	Transicions	Edat	Motiu	
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	8 anys	Necessitaven diners a casa	
	Sortida/entrada mercat de treball	34 anys	Es queda sense feina	
	Canvi lloc de treball		9 anys	Aprendre ofici fuster
			12 anys	Millorar condicions sou
			16 anys	Millorar condicions sou
			34 anys	Troba feina + feinetes
	Canvi condicions laborals	53 anys	Deixa les feinetes	
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	33 anys	Casament	
	Anar a viure amb parella	33 anys		
	Naixement criatures	35 anys		
	Cura persones adultes dependents			
Moments decisius	Internat	5-8 anys		
	Coneix la seva esposa	33 anys		
	Compra primer cotxe	26 anys		

Codi		HGTC1	
Dades personals			
Nom	Jose	Edat	59 anys
Nivell d'estudis	Primària incompleta		
Categoria professional	Pre-jubilat	Càrregues de cura	Esposa malalta esclerosis múltiple
Situació familiar	Casat amb un fill i una filla majors d'edat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	Vuit germans
Pare	Treballador agrari	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Servei domèstic	Relacional	Associació suport cura
Dades entrevista			
Data realització	5/10/05	Duració entrevista	1h 50 minuts
Resum	<p>En Jose és fill d'un poble andalus on hi passa la infantesa. Va a l'escola fins els dotze anys, quan comença a treballar en el <i>cartijo</i> per a portar diners a casa, una família de vuit germans. Coneix la seva dona al poble i al poc temps arriba a Catalunya en busca de feina. Arriba amb el seu futur sogre i, una vegada establitzats, tornen al poble a buscar les dones. Treballa en el món del tèxtil i la construcció fins que comença a fer de xofer. La seva dona també treballa, primer en fàbriques i més tard a casa amb les màquines de cosir. A més, ella es fa càrrec de les dues criatures i de totes les tasques de casa. El Jose mai fa res a casa fins que diagnostiquen la malaltia a la seva dona. Des d'aleshores, la seva vida ha anat canviant fins avui, en què no té res a veure amb el passat. Poc podia pensar que es veuria obligat a acceptar una pre-jubilació amb 52 anys per poder atendre a la seva dona i la casa. Al principi li va costar molt acceptar la situació, sobretot el fet de perdre la feina. Amb el temps s'hi ha anat acostumant i ha aconseguit establir-se unes noves pautes i hàbits de vida. El que més li preocupa actualment és que passaria amb la seva dona si un dia ell falta.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	12 anys	Necessiten diners a casa
	Sortida/entrada mercat de treball	52 anys	Pre-jubilació per atendre esposa
	Canvi lloc de treball	20 anys	Canvi residència
		20 anys	Millorar condicions sou
		25 anys	Millorar condicions laborals
Canvi condicions laborals	45 anys	Tanca empresa	
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	20 anys	Emigració
	Anar a viure amb parella	25 anys	Casament
	Naixement criatures	29 i 30 anys	
	Cura persones adultes dependents	32 anys	Malaltia esposa
Moments decisius	Emigració Jaén a Catalunya	20 anys	Emigració Jaén a Catalunya
	Casament	25 anys	Casament

Codi		HGTC2	
Dades personals			
Nom	Pedro	Edat	60 anys
Nivell d'estudis	Primària completa		
Categoria professional	Planxista indústria	Càrregues de cura	Esposa malalta Alzheimer
Situació familiar	Casat amb un filla i una filla		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	Un germà més gran
Pare		Escola	
Mare	Mestressa de casa+feinetes	Relacional	
Dades entrevista			
Data realització	17/10/05	Duració entrevista	1h
Resum	<p>El Pedro és fill d'una família de treballadors de Barcelona on el pare treballava i la mare s'ocupava de la llar-família. Els records de la infantesa són d'una època de postguerra. Ell comença a treballar amb 14 anys mentre segueix estudiant a les nits. Però als 16 ho deixa. Aleshores canvia de feina i entra al món del metall d'on encara no ha sortit. Als 26 anys es casa i al cap de dos se'n va a viure en un poble de la segon corona de l'Àrea Metropolitana de Barcelona per qüestions de feina. Doncs el fan encarregat de producció. La seva dona deixa de treballar amb el primer fill. És així que ell no s'ocupa de res de la casa ni de la quotidianitat de les criatures. Durant molts anys la seva vida es limita a anar a treballar, fer hores extres i passar el cap de setmana amb la família. Quan el Pedro té 53 anys diagnostiquen un Alzheimer a la seva dona i tot canvia. El procés degeneratiu és ràpid i això l'obliga adaptar-se constantment a noves situacions. Es veu obligat a renunciar al càrrec laboral que té perquè no s'hi pot dedicar tal com requereix. Aleshores accepta una categoria inferior per a poder disposar de més temps i cuidar de la seva dona. Amb poc temps es converteix en el principal responsable de la casa. Actualment els seus dos fills viuen amb ell, però tenen les seves feines i no tenen temps per ajudar-lo. El Pedro tampoc ho vol. Entre l'hospital de dia i el servei d'atenció domiciliària privat es va organitzant. No pot deixar de treballar perquè són serveis que s'han de pagar, però tampoc ho voldria perquè és la seva única via d'escapament. Des de fa set anys es sent com si estigués tancat en una presó.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	14 anys	Necessitaven diners a casa i combina els treball amb els estudis a la nit
	Sortida/entrada mercat de treball		
	Canvi lloc de treball	16 anys	Millorar condicions sou
	Canvi condicions laborals	42 anys	El fan encarregat de l'empresa
Esfera domèstica i familiar		56 anys	Baixa categoria per cura esposa
	Emancipació llar família d'origen	26 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	26 anys	
	Naixement criatures	27 i 37 anys	
	Cura persones adultes dependents	53 anys	Alzheimer esposa
Moments decisius		54 anys	Dependència mare
	Canvi residència de Barcelona a Premià	41 anys	
	Malaltia esposa	53 anys	

Codi		HGM1	
Dades personals			
Nom	Jordi	Edat	57 anys
Nivell d'estudis	Estudis secundaris		
Categoria professional	Tècnic informàtic autònom	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Casat amb un fill major d'edat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	Una germana gran
Pare	Ferrer	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Treballadora fàbrica tèxtil	Relacional	Amistats joventut
Dades entrevista			
Data realització	2/09/10	Duració entrevista	2h 20 minuts
Resum	<p>El Jordi és fill d'una família de treballadors on el pare era ferrer i la mare treballava en el tèxtil. La seva àvia vivia amb la família i era qui es cuidava dels quatre germans, dos dels quals varen morir durant la infantesa. Estudia la primària i als 14 anys entra a treballar en un despatx, per bé que segueix estudiant comptabilitat als vespres. Des d'aleshores és qui s'encarrega de l'economia de casa, i administra els diners del pare i la germana gran. Canvia un parell de vegades de despatx fins que comença a treballar en una gran empresa de màquines d'escriure que més tard evolucionarà en el món de la informàtica. És aquí on adquireix els coneixements tècnics que després li permetran muntar el seu propi negoci de serveis informàtics amb un antic company de feina. De la seva joventut recorda especialment la mili i el dia que es va comprar el seu primer cotxe. Es casa amb vint-i-set anys i al cap de poc tenen el seu primer i únic fill. Llavors, la seva dona deixa de treballar per fer-se càrrec del nen i la casa. En aquell moment, el Jordi engega l'empresa que passarà per alguns alts i baixos fins que s'estabilitza fins el dia d'avui. Actualment, però, s'ha venut les seves accions i porta la comptabilitat com autònom. Ho ha fet pensat ja en la jubilació. La seva germana gran va ser qui es va cuidar dels pares quan aquests es varen fer vells i no es valien per ells mateixos. Explica que va ser així perquè la seva germana era soltera. Amb els anys, la seva germana també va caure malalta i, en aquesta ocasió, va ser la seva dona qui se'n va fer càrrec. Ara, els seus sogres estan cada vegada més dèbils i ha decidit adequar un pis sota el seu perquè la seva dona els tingui a prop i els pugui cuidar.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	14 anys	Per portar diners a casa
	Sortida/entrada mercat de treball	21-23 a.	Servei militar
		26 anys	Atur
	Canvi lloc de treball	17 anys	Millorar condicions sou + sobresou en una altra empresa
		23 anys	Torna del servei militar i segueix en la mateixa empresa i la pluriocupació
		27 anys	Tanca empresa i busca una altra feina
		29 anys	No tenia projecció en la feina, canvia per categoria i sou
		39 anys	Oportunitat per engegar empresa pròpia
57 anys	Es ven la seva part de l'empresa i passa a ser autònom		
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	30 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	30 anys	
	Naixement criatures	34 anys	
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Gestiona compra casa mare	20 anys	
	Servei militar	21-23 a.	
	Es compra primer cotxe	23 anys	

Codi		HGM2		
Dades personals				
Nom	Esteve	Edat	57 anys	
Nivell d'estudis	Llicenciat en dret			
Categoria professional	Advocat	Càrregues de cura	No	
Situació familiar	Casat amb un fill i una filla majors d'edat			
Dades biogràfiques				
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	Un germà més petit	
Pare	Peó empresa industrial	Escola		
Mare	Treballadora fàbrica tèxtil	Relacional		
Dades entrevista				
Data realització	8/09/05	Duració entrevista	3h 20 minuts	
Resum	<p>L'Esteve és fill d'un poble de la segona corona de l'Àrea Metropolitana de Barcelona on hi va viure tota la seva infantesa. Pare i mare treballadors, va créixer al costat dels avis, i només als caps de setmana es veia amb els pares. Els records que conserva són la vida del poble on tothom es coneixia. Als 13 anys comença a treballar a l'estiu en una fàbrica de mitges i des d'aleshores ja no para. Combina la feina amb els estudis als vespres i així ho fa fins accedir a la universitat per majors de 25 anys. On inicia econòmiques i, passat un any, es passa a dret. Fins que no acaba la carrera treballa en el despatx d'una fàbrica tèxtil. Una vegada llicenciat entra a treballar com a advocat en una entitat bancària. Es casa amb vint i pocs anys, mentre encara estudiava. La seva dona treballa fins que tenen el primer fill. Llavors ella deixa la botiga on treballava per cuidar-se de la criatura i enllaça amb la filla. Durant l'infantesa dels seu fill i filla, l'Esteve combina els estudis amb la feina i, per tant, està molt poc a casa. Una vegada acaba els estudis i entra fix a l'entitat, obre un despatx propi per les tardes. I així fins a data d'avui. Paral·lelament sempre ha seguit estudiant, li agrada i no ho vol deixar de fer. De manera que a casa mai s'hi ha estat massa, la seva dona és qui ha assumit la responsabilitat de les tasques i la cura dels fills. Actualment el fill i la filla encara viuen amb ells. A l'Esteve li preocupa el seu futur, i per això manté el despatx de les tardes obert. Per si un dia els seus fills el volen continuar, ja que els dos han estudiat dret. La mare de la seva esposa està en una residència des de fa anys. La decisió es va prendre davant els malentesos familiars, per bé que ell mai s'hi ha volgut posar. El seu fill està estudiant a la universitat i encara viu amb ells.</p>			
Transicions del curs de vida				
Domini	Transicions	Edat	Motiu	
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	13 anys	Necessitaven diners a casa	
	Sortida/entrada mercat de treball	21-22 a.	Servei militar	
	Canvi lloc de treball		14 anys	Millors condicions sou i segueix estudiant
			15 anys	Millors condicions sou
			16 anys	Millors condicions sou
			28 anys	Millorar condicions sou i categoria
Canvi condicions laborals	30 anys	Millora categoria es llicència en Dret		
		42 anys	Obre un despatx d'advocats (tardes), segueix treballant a la Caixa (matins)	
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	22 anys	Casament	
	Anar a viure amb parella	22 anys		
	Naixement criatures	26 i 29 anys		
	Cura persones adultes dependents			
Moments decisius	Coneix la seva esposa	17 anys		
	Servei militar	21 anys		
	Casament	22 anys		
	Llicenciat en Dret	30 anys		
	Coneixement filosofia Zen	54 anys		

Codi		HGMC1	
Dades personals			
Nom	Miquel	Edat	55 anys
Nivell d'estudis	Estudis secundaris		
Categoria professional	Negoci comercial i pastisseria	Càrregues de cura	Esposa malalta d'Alzheimer
Situació familiar	Viudo amb una filla major d'edat i tornat a casar		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	Una germana més petita
Pare	Empresari	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Mestressa de casa	Relacional	Comunitat cristiana
Dades entrevista			
Data realització	27/10/05	Duració entrevista	1h 40 minuts
Resum	<p>En Miquel és fill d'una ciutat de l'interior de Catalunya on hi va viure fins que es va casar amb vint i pocs anys. És el gran de tres germans d'una família benestant on el pare tenia una empresa i la mare s'ocupava de la casa i les criatures. Finalitzat el batxillerat es va posar a treballar en un despatx i després de la mili es va casar amb una dona mestre d'escola. Aleshores, el seu sogre li va ensenyar l'ofici de comercial i ell va heretar l'empresa. Varen venir a viure a Barcelona una vegada va néixer la seva única filla. Passats uns 15 anys la seva dona va morir i ell es va fer càrrec de la casa i la filla. Però ben aviat varen anar a viure amb una comunitat catòlica. Allà va conèixer la que ara és la seva dona, separada amb un fill i una filla. Al poc de viure junts van diagnosticar la malaltia a la seva dona. Al principi ell no es feia a la idea i tenia problemes amb el fill d'ella. Amb el temps, va veure que calia adaptar-se a la nova situació i buscar solucions. Després d'estar uns mesos apartat de la feina ha aconseguit organitzar la cura de la seva dona. Compta amb recursos econòmics i l'ajuda de familiars (la filla i germana de la seva esposa i la seva pròpia mare). Tant és així que actualment torna a treballar a ple rendiment en el seu negoci de comercial, tot i que assumeix part de la cura de la seva dona.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	18 anys	Acaba estudis batxillerat
	Sortida/entrada mercat de treball	21-22 anys	Servei militar
	Canvi lloc de treball	22 anys	Crisi sector on treballava i entra al negoci familiar sogre
		25 anys	Canvi lloc residència
	Canvi condicions laborals	50 anys	Té dos negocis un de comercial i una pastisseria
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	24 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	24 anys	
	Naixement criatures	25 anys	
	Cura persones adultes dependents	53 anys	Alzheimer esposa
Moments decisius	Coneix la primera esposa	18 anys	
	Canvi de residència de Figueres a Barcelona	25 anys	
	Suïcidi de la seva dona	48 anys	
	Canvi residència de Barcelona a Masnou	49 anys	
	Coneix la seva segona esposa	50 anys	
	Es casa amb la segona esposa	53 anys	

Codi		HGMC2	
Dades personals			
Nom	Oscar	Edat	56 anys
Nivell d'estudis	Llicenciat en Econòmiques i Màster en gestió empresarial		
Categoria professional	Empresari	Càrregues de cura	Filla amb síndrome de Down
Situació familiar	Casat amb dos fills i dues filles majors d'edat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	Un germà més petit
Pare	Negoci pastisseria i restauració	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Mestressa de casa	Relacional	Diferents cercles amiatat
Dades entrevista			
Data realització	4/10/05	Duració entrevista	1h 40 minuts
Resum	<p>L'Oscar és el segon fill d'una família benestant d'una ciutat de la segona corona de l'àrea Metropolitana de Barcelona. De sempre la família ha tingut un negoci familiar on hi treballava la mare i el pare. La seva infantesa va ser al costat del servei domèstic de la família i l'àvia. En manté un bon record al igual que de l'escola. Després de l'escola va fer el batxillerat i el pre-universitari. De manera que amb 18 anys va entrar a la universitat per estudiar econòmiques. Una vegada finalitzada la carrera va marxar mig any a Anglaterra per estudiar anglès. Quan va tornar es va posar a treballar en el negoci familiar al costat del seu germà. Els dos varen introduir canvis per modernitzar l'empresa i avui encara hi treballen. Es va casar amb 27 anys i la seva dona va deixar el despatx on treballava per incorporar-se al negoci familiar fins que va néixer el primer fill. De les quatre criatures, la darrera té síndrome de Down. La seva situació econòmica els ha permès portar-la a centres educatius especialitzats. Per l'Oscar mai ha estat una càrrega bo i que explica com la seva dona n'ha assumit la responsabilitat de la cura.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	25 anys	Es llicencia i entra a treballar al negoci familiar
	Sortida/entrada mercat de treball		
	Canvi lloc de treball		
	Canvi condicions laborals		
	Altres	18-25 anys 30-40 anys 52 anys	Va a la universitat i un cop llicenciat se'n va mig any a Anglaterra per aprendre anglès Membre consells administració varis Curs IESE
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	27 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	27 anys	
	Naixement criatures	28,29,30,31 anys	
	Cura persones adultes dependents	31 anys	Filla amb síndrome de Down
Moments decisius	Servei militar	21 anys	
	Mor pare	46 anys	

Les dones de la generació *Rayuela*

Codi		DJT1		
Dades personals				
Nom	Mari	Edat	30 anys	
Nivell d'estudis	Primària completa			
Categoria professional	Fornera	Càrregues de cura	No	
Situació familiar	Casada			
Dades biogràfiques				
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	La mitjana de quatre germans	
Pare	Transportista autònom	Escola	Pública	
Mare	Mestressa de casa	Relacional	Amistats escola i barri	
Dades entrevista				
Data realització	14/10/05	Duració entrevista	2h 10 minuts	
Resum	<p>La Mari és filla d'immigrants espanyols que varen arribar a Catalunya als anys 70. De pare i mare treballadors. De petita ella i la seva germana eren els encarregades d'ajudar a la mare amb les coses de casa, mentre que el seu germà no tenia cap responsabilitat. Una vegada acabada l'EGB comença a estudiar BUP però ho deixa perquè no li agrada i es passa a FP. Al cap d'un any deixa definitivament els estudis perquè es vol posar a treballar i guanyar diners. És així com amb 16 anys comença a treballar en una màquina tèxtil. Durant quatre anys està treballant aquí i ajudant al bar que el seu pare obre. Al cap del temps tanca la fàbrica i entra a treballar en una altra. Aleshores comença a estalviar per a poder pagar l'entrada d'una hipoteca amb el seu promès. Dos anys més tard es casen i se'n van a viure el pis que tenien ja comprat. Al principi de viure plegats ella es preocupa d'atendre al seu marit, ara se'n penedeix perquè diu haver-lo mal acostumat. Fa tres anys que treballa en un forn de pa al torn de matí vuit hores al dia sis dies a la setmana. El seu marit treballa de transportista al torn de nit, de manera que no es veuen en tot el dia. No es planteja canviar de feina perquè no pot aspirar a res, i pensa que per anar a treballar en una altra forn ja està bé en aquest. Volen tenir fills però no acaben de trobar el moment, pensa que s'han acomodat i no vol perdre qualitat de vida.</p>			
Transicions del curs de vida				
Domini	Transicions	Edat	Motiu	
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	13 anys	Estudia i treballa	
		16 anys	Vol guanyar diners	
	Sortida/entrada mercat de treball			
	Canvi lloc de treball		17 anys	Troba feina fàbrica on guanya més
			24 anys	Tanca la fàbrica i comença a treballar en una altra fàbrica
		28 anys	Entra al forn per millors condicions laborals	
	Canvi condicions laborals			
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	24 anys	Casament	
	Anar a viure amb parella	24 anys		
	Naixement criatures			
	Cura persones adultes dependents			
Moments decisius	El dia del seu casament	24 anys		
	Canvi del pis a la casa	26 anys		
	Malaltia ull	28 anys		

Codi		DJT2		
Dades personals				
Nom	Mireia	Edat	33 anys	
Nivell d'estudis	FP Grau superior			
Categoria professional	Administrativa	Càrregues de cura	No	
Situació familiar	Casada			
Dades biogràfiques				
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	La mitjana de tres germans	
Pare	Mecànic tèxtil	Escola	Privada - Catòlica	
Mare	Administrativa fins que té les criatures i mestressa de casa	Relacional	Amigues escola	
Dades entrevista				
Data realització	18/10/05	Duració entrevista	3h 30 minuts	
Resum	<p>La Mireia és la segona de tres germans, dues noies i un noi. El pare era mecànic tèxtil i la mare s'ocupava de la casa i les criatures. Conserva un bon record de la seva infantesa, sobretot de les hores que es passaven jugant al carrer. El seu germà sempre ha estat el mimat de casa i la seva germana l'estudiosa. Als 15 anys va entrar a treballar als caps de setmana en una pastisseria per guanyar diners i s'hi va quedar 12 anys. Durant molt de temps va estar estudiant i treballant alhora, però la mort del que aleshores era el seu promès li va fer perdre la il·lusió. És així com va deixar tot just començar la carrera de magisteri que avui encara no ha acabat. I, com va entrar a treballar a jornada completa a la pastisseria. Fins que va decidir que tenia ganes d'un canvi laboral, dins del mateix sector. Llavors ja tenia una altra parella. El canvi no va anar bé i al poc temps va deixar la feina. Es va estar un any treballant del que li sortia fins que finalment va entrar a treballar com a secretària en el consultori mèdic on està ara. Paral·lelament, i arran d'una discussió familiar als 30 anys amb el seu pare marxa de casa. Primer de lloguer i després es compra un pis amb el seu promès. Comencen a viure junts al cap de dos anys. Ella és qui s'ocupa de la casa perquè té més flexibilitat laboral. També es fa càrrec dels seus nebots tres dies a la setmana. Li agradaria tenir fills però també té ganes de seguir gaudint de la vida en parella sense càrregues.</p>			
Transicions del curs de vida				
Domini	Transicions	Edat	Motiu	
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	15 anys	Estudia i treballa tardes i caps de setmana	
	Sortida/entrada mercat de treball			
	Canvi lloc de treball		27 anys	Millora horari i dies de festa
			28 anys	La despatxen i entra una altra pastisseria
			29 anys	Millora la feina i les condicions
	Canvi condicions laborals			
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	30 anys		
	Anar a viure amb parella	30 anys		
	Naixement criatures			
	Cura persones adultes dependents			
Moments decisius	Mor parella adolescència	18 anys		

Codi		DJT3	
Dades personals			
Nom	Ester	Edat	33 anys
Nivell d'estudis	Diplomada en Relacions Laborals		
Categoria professional	Administrativa departament de personal empresa	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Casada		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	La tercera de quatre germans
Pare	Empresa tèxtil	Escola	Escola Privada - Catòlica
Mare	Empresa tèxtil	Relacional	Amistats escola
Dades entrevista			
Data realització	20/09/05	Duració entrevista	2h 10 minuts
Resum	<p>L'Ester és filla d'una família benestant que pateix la crisi del negoci familiar. La mitjana de quatre germans, tres noies i un noi, mai ha tingut una bona relació amb la seva mare. Ella ho atribueix als problemes econòmics que els va tocar viure durant la seva adolescència de la qual no en conserva massa bon record. A diferència del seu germà, les tres noies de la casa se'ls exigia molt més tant a dins com a fora. Als 16 anys es posa a treballar en un despatx per entrar diners a casa i ho combina amb els estudis de batxillerat. Combinació que marcarà tota la joventut fins que finalitzi la carrera de relacions laborals. Aleshores, farà les proves per entrar a treballar en el departament de personal d'una entitat financera, el seu lloc de treball actual. La feina li agrada molt fins que sorgeixen problemes que la fan perdre la il·lusió i malpensar de la gent. Paral·lelament, als 29 anys se'n va a viure amb unes amigues i des d'aleshores millora la relació amb la seva mare. Al cap d'una any es compra un pis i es casa. A l'inici la convivència va ser una mica difícil perquè els dos arrossegaven manies, ella del pis d'amigues i ell del pis de separat. Amb el temps han trobat la manera de respectar-se. De bon principi ella tenia molt clar que per poc que preferia sortir a sopar una nit menys al mes però tenir servei domèstic per a la neteja de la casa. I així ho fan actualment. La resta se la reparteixen amb la seva parella, bo i que ella és conscient que l'organització és cosa seva. Li agradaria tenir fills però li fa mandra.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	16 anys	Estudia i comença a treballar a l'estiu en una gestoria on es queda durant l'any
	Sortida/entrada mercat de treball		
	Canvi lloc de treball	26 anys	Per millorar les condicions laborals un cop acabada la carrera
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	29 anys	Se'n va de casa a viure amb una amiga per problemes amb la mare
	Anar a viure amb parella	30 anys	
	Naixement criatures		
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Canvi de lloc de residència	8 anys	
	Mor de l'avi	19 anys	
	Problemes a la feina	31 anys	
	Es casa	31 anys	

Codi		DJM1	
Dades personals			
Nom	Alba	Edat	30 anys
Nivell d'estudis	Llicenciada en periodisme i ciències polítiques		
Categoria professional	Tècnica departament benestar social administració pública	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Viu en parella		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	La gran de dues germanes
Pare	Negoci llibreria	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Mestressa de casa	Relacional	Diferents cercles d'amistat
Dades entrevista			
Data realització	13/09/10	Duració entrevista	2h 15 minuts
Resum	<p>L'Alba és nascuda a Madrid, bo i que durant la seva infantesa va viure en diferents indrets del món arran de la feina del seu pare. La seva mare, germana i ella anaven allà on la feina del seu pare el requeria. L'Alba conserva un bon record d'aquesta època, bo i que reconeix que li va agradar establir-se definitivament a Catalunya als 16 anys. Malgrat que al principi li va ser una mica difícil, considera que va ser molt bo assentar-se en una ciutat durant l'adolescència. Des de petita tenia clar que volia estudiar periodisme i així ho va fer, però la carrera la va decebre una mica. Per cobrir les mancances que considerava que tenia va estudiar una segona carrera, ciències polítiques. Un cop finalitzades, de seguida li va sortir una feina de periodisme. La va acceptar tot i que implicava marxar a viure en una altra ciutat lluny d'on vivia. Així va ser com amb 24 anys se'n va anar amb la seva parella. Va estar durant un any treballant a la redacció d'un diari pràcticament set dies a la setmana moltes hores al dia. Passats un any, i davant una nova oferta de feina en la mateixa ciutat, va decidir que volia tornar i buscar alguna cosa més tranquil·la. Es van instal·lar a casa dels seus pares i al cap de poc li va sortir la feina a l'administració pública com a personal laboral. Al poc temps, els va tocar un pis de lloguer de protecció oficial i va poder reprendre la vida en parella. Actualment gaudeix de la feina que té bo i la incertesa del futur. A casa, reconeix que ella fa més que el seu company però que mai deixa sobrepasar un límit. Es planteja tenir fills i s'acaba de comprar un pis.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	24 anys	Acaba la segona llicenciatura i troba immediatament feina
	Sortida/entrada mercat de treball		
	Canvi lloc de treball	25 anys	Millorar qualitat de vida segons horaris i ubicació feina
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	24 anys	Se'n va a viure a Andorra per feina amb la parella
	Anar a viure amb parella	24 anys	
	Naixement criatures		
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Viu dos anys a Argèlia	10 anys	Feina pare
	Compra pis	30 anys	Oportunitat

Codi		DJM2	
Dades personals			
Nom	Sara	Edat	30 anys
Nivell d'estudis	Doctora en biologia		
Categoria professional	Investigadora i professora d'universitat	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Viu en parella		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	La petita de dues germans
Pare	Periodista	Escola	Privada - Laica
Mare	Deixa de treballar amb el naixement de la 1 ^a criatura	Relacional	Amistats de diferents llocs
Dades entrevista			
Data realització	7/10/05	Duració entrevista	2h 10 minuts
Resum	<p>La Sara és la segona filla d'una família benestant, el pare periodista i la mare ocupada amb la casa i les criatures. Conserva bons records de la seva infantesa, adolescència i joventut. Estudia en escoles privades fins que entra a la universitat a estudiar biologia. Allà descobreix un món que desconeixia, li agrada el que estudia i l'ambient de la universitat. Acabada la carrera li sorgeix la possibilitat de demanar una beca pre-doctoral. És així com sense plantejar-s'ho massa inicia una carrera acadèmica que avui encara no ha finalitzat. Doctora des de fa uns dos anys, explica els costos personals de fer una tesi, i les incerteses laborals que segueixen una vegada s'ha llegit i la beca ha finalitzat. Apassionada de la seva feina sol treballar unes deu hores al dia. Des de fa tres anys viu amb la seva parella. Al principi, quan ella encara tenia la beca, treballava els caps de setmana en un bar de copes per poder arribar a final de mes. Ara la seva situació econòmica ha millorat. Viuen en un pis de lloguer i ella cada dia es passa dues hores i mitja en transports públics per anar i tornar de la feina. La distribució de les feines de la llar és el punt feble de la seva relació. Per ella va ser una sorpresa comprovar que els homes joves no són tant moderns com sembla. Tot i així ella té molt clar quin és el límit i fins on està disposada a cedir. Vol tenir fills biològics però primer en vol adoptar un.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	14 anys	Estudia i fa feinetes a l'estiu
		22 anys	Comença a col·laborar a un grup de recerca del departament de la universitat sense cobrar mentre acaba la carrera
		23 anys	Beca doctorat i als caps de setmana restaurant
	Sortida/entrada mercat de treball		
	Canvi lloc de treball		
	Canvi condicions laborals	27 anys	Contracte associada + contracte recerca
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	28 anys	
	Anar a viure amb parella	28 anys	
	Naixement criatures		
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Adolescència difícil	12 anys	
	Primer "noviet"	16 anys	
	Estada breu universitat EEUU	25 anys	
	Llegeix Tesi Doctoral	29 anys	

Codi		DJTC1	
Dades personals			
Nom	Raquel	Edat	32 anys
Nivell d'estudis	FP Grau Mitjà		
Categoria professional	Peixatera	Càrregues de cura	Fill de 4 anys
Situació familiar	Casada amb un fill menor		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear però durant la setmana viu amb els avis	Germans/es	1 germà més petit
Pare	Mecànic màquines tèxtils	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Comptable	Relacional	Amigues escola
Dades entrevista			
Data realització	26/9/05	Duració entrevista	2h 30 minuts
Resum	<p>La Raquel és la filla gran d'un pare treballador industrial i una mare comptable. La seva infantesa la va passar a casa dels avis durant la setmana perquè els pares no se'n podien fer càrrec. Va estudiar l'EGB i una vegada acabada es va posar a fer mòduls però ella volia deixar d'estudiar. Aleshores, va néixer el seu germà petit. Als 16 anys va deixar d'estudiar i va estar una època sense fer res, cuidant del seu germà petit. Fins que va començar a treballar en un supermercat. Als 23 anys es va comprar un pis amb la seva parella i es van casar als 26. Per a poder pagar la hipoteca, el cap de setmana ella anava a rentar plats al restaurant on treballava el seu marit. Al cap de poc varen tenir el seu fill. Al principi comptava amb la seva sogra i els seus pares per a ocupar-se del nen quan ella treballava, més tard li va sortir l'oportunitat de canviar de feina i millorar l'horari. És així com va començar a treballar de peixatera. Ella és qui s'ocupa de totes les tasques de casa i de la cura del fill, ho torba injust però s'hi resigna, pensa que la societat és així i que ella no ho podrà canviar. Viu pendent dels diners, li preocupa no arribar a final de mes i no poder disposar d'un mínim de comoditats: aire condicionat, mòbils... Reconeix que s'han equivocat amb l'educació del seu fill perquè li han permès masses coses i el que més desitja pel seu futur és que estudiï.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	18 anys	Ni estudia ni treball
	Sortida/entrada mercat de treball	19 anys	1 er feina
	Canvi lloc de treball	26 anys	Tancament empresa anterior
		28 anys	Millorar condicions laborals contracte i sou
		31 anys	Millorar cond. laborals cura criatura
Canvi condicions laborals	32 anys	Millorar cond. laborals cura criatura	
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	26 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	26 anys	
	Naixement criatures	28 anys	
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Neix germà petit	14 anys	El cuida força
	"Novio" adolescència	16-19 a.	
	Compra primer pis	23 anys	
	Compra segon pis	30 anys	

Codi		DJTC2	
Dades personals			
Nom	Fina	Edat	32 anys
Nivell d'estudis	Primària completa		
Categoria professional	Esteticient	Càrregues de cura	Filla nou mesos
Situació familiar	Casada amb una filla menor		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	La petita de quatre germanes
Pare	Treballador fabrica tèxtil	Escola	Pública
Mare	Mestressa de casa	Relacional	Amigues escola
Dades entrevista			
Data realització	29/09/05	Duració entrevista	1h 26 minuts
Resum	<p>La Fina és la petita de quatre germanes. Filles de pares andalusos que arriben a Catalunya als anys 70. La seva mare sempre es va ocupar de les criatures i la casa procurant ensenyar a les seves filles tot el que calia per a ser una dona. Finalitzada l'EGB, la Fina es va posar a estudiar en una escola privada un curs d'esteticient, era l'únic que li agradava. Al cap d'un any li varen comprar el que li calia i va començar a treballar pel seu compte. Més tard, va passar a treballar per una perruqueria on avui encara treballa. El seu marit és el fill de la propietària i actual perruquer del negoci. La Fina explica com el millor que li ha passat a la seva vida ha estat casar-se i tenir la nena. Tot i tenir la seva feina, la seva vida gira entorn el marit i la filla de nou mesos. Des de que ha nascut, treballa a mitja jornada i segueix ocupant-se de totes les tasques de casa. Ella explica amb naturalitat que ho fa perquè li agrada. Confessa que a vegades li agradaria canviar de feina però que li fa por. No s'atreveix. Li agradaria tenir molts fills però preveu que la situació econòmica només li permetrà tenir dos o tres criatures més. Viuen en una casa de propietat que varen comprar força abans de casar-se.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	14 anys	Estudia i treballa
	Sortida/entrada mercat de treball	16 anys	Acaba estudis i segueix treballant
	Canvi lloc de treball	31 anys	Baixa maternitat
	Canvi condicions laborals	31 anys	Reducció jornada cura criatura
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	28 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	28 anys	
	Naixement criatures	31 anys	
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Comença a sortir amb el seu marit	21 anys	
	Compra pis amb la parella	26 anys	

Codi		DJTC3		
Dades personals				
Nom	Sònia	Edat	30 anys	
Nivell d'estudis	FP grau mitjà			
Categoria professional	Caixera supermercat	Càrregues de cura	Fill 5 anys i filla 2 anys	
Situació familiar	Casada amb dos fills menors			
Dades biogràfiques				
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	1 germà més petit	
Pare	Taxista	Escola	Pública	
Mare	Mestressa de casa i feinetes	Relacional	Diferent cercles d'amistat	
Dades entrevista				
Data realització	7/10/05	Duració entrevista	2h	
Resum	<p>La Sonia és filla de classe treballadora i ha viscut sempre en un poble de la segona corona de l'Àrea Metropolitana de Barcelona. Conserva un bon record de la seva joventut, que va dedicar a sortir i passar-ho bé. No li va agradar mai estudiar i per això es va posar a treballar de seguida que va poder. Durant un temps, va provar de ser cantant professional però no se'n va sortir. Va estar treballant tres anys en un despatx fent feina administrativa. Ho va deixar perquè li va sortir una oferta al poble on vivia. Tal vegada, no li va sortir bé perquè les condicions laborals de la feina eren pèssimes. Quan es va casar va deixar aquesta feina per buscar alguna cosa millor. I és així com va entrar a treballar al supermercat on està ara. Al poc de casar-se es va quedar embarassada del primer fill i va demanar reducció de jornada. Una reducció que avui encara conserva. Treballa 18 hores la setmana, la qual cosa li permet cuidar-se de les criatures i la casa. Li agrada la seva situació actual, tot i que a vegades troba a faltar les bogeries de joventut. El seu marit li planteja que deixi de treballar però ella vol conservar la feina perquè li dóna part d'autonomia i li permet desconnectar.</p>			
Transicions del curs de vida				
Domini	Transicions	Edat	Motiu	
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	18 anys	Deixa d'estudiar perquè li surt feina	
	Sortida/entrada mercat de treball			
	Canvi lloc de treball		21 anys	Canvi feina per condicions laborals (contracte i sou)
			23 anys	Canvi feina per condicions laborals (contracte i sou)
			24 anys	Canvi feina per condicions laborals (contracte i sou)
			25 anys	Canvi feina condicions laborals criatures
	Canvi condicions laborals	26 anys	Reducció jornada cura criatura	
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	25 anys		
	Anar a viure amb parella	25 anys		
	Naixement criatures	26 i 30 anys		
	Cura persones adultes dependents	29 anys	Mare malalta càncer	
Moments decisius	Compra pis	28 anys		
	Mort de la mare	29 anys		

Codi		DJMC1	
Dades personals			
Nom	Judit	Edat	35 anys
Nivell d'estudis	Estudis secundaris		
Categoria professional	Auxiliar d'educadora social	Càrregues de cura	Filla de 3 anys i filla de 4 mesos
Situació familiar	Casada amb dues filles menors		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família monoparental més avis	Germans/es	1 germà més gran
Pare	Representant mobles	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Infermera	Relacional	Diferents cercles d'amistat
Dades entrevista			
Data realització	13/09/05	Duració entrevista	2h 13 minuts
Resum	<p>La Judit ha crescut al costat de la seva mare que es va separar quan ella era molt petita. Ella i el seu germà pràcticament no coneixen el pare. La seva mare és infermera i durant la infantesa varen passar moltes hores amb les avis. En conserva un bon record, sobretot dels estius que passaven junts amb la mare. Mai li va agradar molt estudiar però va anar fent a l'institut fins que a tercer de BUP li va sortir una oportunitat de feina i no s'ho va pensar. Va entrar a treballar fent els menjadors i les permanències d'un centre educatiu per a nens i nenes discapacitats. Avui encara hi treballa. Li apassiona la seva feina, mostra d'això són els nombrosos cursos de formació que ha anat fent per millorar la seva capacitat tècnica. Quan ella tenia 18 anys, van diagnosticar Alzheimer al seu avi. Amb la família varen decidir que se'n farien càrrec i així va estar durant dos anys ajudant a la seva mare en la cura de l'avi. Durant un any va estar vivint amb la seva parella a casa la mare perquè no tenien suficients diners per emancipar-se. Finalment, als 30 anys es varen comprar un pis i se'n hi varen anar a viure. Fa quatre anys va néixer la primera filla que va voler gaudir al màxim per això, i gràcies a la feina del seu company que és enginyer, va agafar una excedència d'un any. Ara fa el mateix amb la segona filla. Ella assumeix el pes de la casa i la cura de les nenes, però compta amb servei domèstic. Es troba en un moment feliç en què està gaudint de les seves filles.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	20 anys	
	Sortida/entrada mercat de treball	31 anys	Baixa maternitat
		35 anys	Baixa maternitat+ excedència
	Canvi lloc de treball		
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	30 anys	
	Anar a viure amb parella	30 anys	Compra pis
	Naixement criatures	31 i	
		34 anys	
Cura persones adultes dependents	26-27 anys	Cura avi	
Moments decisius	Mort de l'àvia	14 anys	
	Mort de l'avi	27 anys	

Codi		DJMC2	
Dades personals			
Nom	Elena	Edat	35 anys
Nivell d'estudis	Llicenciada en educació social		
Categoria professional	Educadora social administració pública	Càrregues de cura	Dos fills de 3 i 1 anys
Situació familiar	Casada dos fills menors		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	1 germà més gran
Pare	Mecànic màquines tèxtil	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Modista	Relacional	Diferents cercles amistat
Dades entrevista			
Data realització	27/09/05	Duració entrevista	2h 5 minuts
Resum	<p>L'Elena és filla de classe mitjana. El seu pare era mecànic tèxtil i la seva mare es feia càrrec de la casa i les criatures, ella i el seu germà. Conserva un bon record de la seva infantesa i, sobretot, de les hores que es passava al carrer jugant. Una vegada finalitzat el COU no tenia clar què volia estudiar i se'n va anar un any als EEUU a fer <i>d'aur pair</i>. Al tornar no es va acabar d'adaptar i va decidir anar-hi de nou a estudiar. Tanmateix, en aquesta ocasió l'experiència no va ser tant bona i al cap de dos mesos tornava a ser a casa. Aleshores, es quan va decidir estudiar educació social i, efectivament, la carrera no la va decebre. Durant aquesta etapa universitària combinava els estudis amb la feina. Cap al final, varen traslladar al seu pare a una altra ciutat i ella podia viure amb la seva parella a casa dels pares. Acabada la carrera va començar a treballar d'educadora en una institució. Allà hi va estar quatre anys fins que varen canviar la política d'empresa i ella s'hi va començar a sentir malament. Paral·lelament ja vivia en parella en un pis de propietat i estava esperant el seu primer fill. Les circumstàncies varen fer que deixés la feina, prèvia denúncia per <i>mobbing</i>, i es pogués dedicar a la cura del seu fill. Passats els anys, va arribar el segon fill. Ella seguia en aquesta situació, però havent guanyat el judici. Va decidir no buscar feina fins que el petit fos una mica més gran. I és així com l'Elena actualment ha començat a treballar dos cops per setmana com educadora social d'un petit ajuntament. Confessa que ja tenia ganes de tornar a treballar tot i que es sent una privilegiada per haver pogut dedicar-se 3 anys als seus fills. Tanmateix, explica la sensació d'ofec que en alguna ocasió li ha produït la llarga baixa per maternitat. I com la feina del seu marit no li ha permès fer el que ella faria amb molt de gust.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	18 anys	Estudia i feinetes
	Sortida/entrada mercat de treball	31 anys	Baixa maternitat
		32 anys	Baixa mobbing
		33 anys	Atur (aprofita cura fill)
		34 anys	Torna a treballar
		20 anys	Se'n va als EEUU <i>Au-pair</i>
	Canvi lloc de treball	21 anys	Torna EEUU feinetes
		22 anys	Marxa als EEUU
		22 anys	Retorna EEUU
		23 anys	Treballa i estudia
		28 anys	Dues feines (una pràctiques profes.)
		29 anys	Canvi dues feines per millorar pràctiques professionals
		29 anys	Feina professional
Canvi condicions laborals	31 anys	Reducció jornada cura criatura	
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	22 anys	Marxa als EEUU a fer <i>Au-pair</i>
	Anar a viure amb parella	29 anys	
	Naixement criatures	32 i 34 a.	
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Estada als EEUU	21-22 a.	Experiència vital
	Problemes laborals	32-33 a.	<i>Mobbing</i>

Els homes de la generació *Rayuela*

Codi		HJT1	
Dades personals			
Nom	Jorge	Edat	32 anys
Nivell d'estudis	Primària completa		
Categoria professional	Comercial	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Casat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	El mitjà de tres germans
Pare	Comercial	Escola	Pública
Mare	Treballadora empresa tèxtil	Relacional	Amics escola i barri
Dades entrevista			
Data realització	9/09/10	Duració entrevista	2h 21 minuts
Resum	<p>El Jorge és fill de pares immigrants del sud d'Espanya que arriben a Catalunya els anys 70. Des de que ell era petit, el seu pare treballa de comercial i la seva mare s'ocupa de la casa. És el petit de tres germans, mai li va agradar estudiar i als 17 anys va deixar l'FP que havia començat per posar-se a treballar i guanyar diners. Va entrar a l'empresa on treballava el seu pare, primer al magatzem i, una vegada es va treure el carnet de cotxe, de transportista. Amb els anys es va anar fent un lloc a l'empresa fins avui que n'és comercial. Es sent satisfet de la seva progressió professional i li agrada treballar del mateix que fa el seu pare. Tot i que la relació actual és una mica freda des de que es va separar de la seva mare. Després de la mili, va començar a sortir amb la dona que ara és la seva esposa. Durant dos anys varen estar treballant en dues feines per a poder estalviar per l'entrada del pis. Ara, fa un any que s'han casat i que hi viuen. Li agrada la seva feina tot i que treballa unes 50 hores a la setmana. A casa, hi són ben poc, pràcticament només hi van a dormir i per això diu que no tenen molts problemes amb la distribució de les tasques de la llar. Es plantegen tenir fills i no pensa que sigui una càrrega molt gran, almenys és el que veu amb els seus amics que ja en tenen.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	15 anys	Estudia i treballa
		17 anys	Deixa d'estudiar per treballar més
	Sortida/entrada mercat de treball	19 anys	Servei militar
	Canvi lloc de treball		
	Canvi condicions laborals	19 anys	Passa de mosso de magatzem a comercial
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	29 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	29 anys	
	Naixement criatures		
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Coneix la seva esposa	18 anys	
	Servei militar	19 anys	S'ho va passar molt bé
	Separació pares	19 anys	
	Compra pis	25 anys	Aprofitar preu mercat pujant
	Pluriocupació	25-27	Per pagar entrada pis
	Casament	29 anys	

Codi		HJT2	
Dades personals			
Nom	Miquel	Edat	29 anys
Nivell d'estudis	Primària completa		
Categoria professional	Polícia local	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Casat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	Una germana més gran
Pare	Treballador fàbrica tint	Escola	Pública
Mare	Dependent botiga comestibles	Relacional	Amistats bàsquet
Dades entrevista			
Data realització	20/10/05	Duració entrevista	1h 25 minuts
Resum	<p>En Miquel és fill de família treballadora, pare ferrer i mare botiguera al mercat. De petits, l'àvia era qui es feia càrrec d'ell i la seva germana. Va estudiar fins a EGB i als 14 anys va plegar, tenia molt clar que no volia seguir estudiant. Va estar un parell d'anys fent el romanço i als 16 anys va entrar a treballar en una parada del mercat. Treballava 12 hores al dia però era feliç perquè li agrada l'ambient del mercat i guanyava diners per a comprar-se coses. Als 18 anys se'n va anar a fer la mili i diu que allà va aprendre a fer el vago. Tot i així, al tornar va seguir treballant a la parada. A partir dels 24 anys comença a estalviar amb la seva parella per a comprar-se un pis i moblar-lo, als 27 anys ja ho tenen tot, es casen i se'n van a viure junts. Paral·lelament, comença a treballar com a policia local d'un poble petit i al cap del temps guanya la plaça de funcionari. La seva esposa és qui el va animar a fer el canvi. Ara ell se'n sent orgullós i confessa viure molt millor que abans, quan s'havia de llevar a les 3 del matí cada dia. Li agrada la feina, sobretot, perquè no és cansada. A més, explica que sempre s'havia sentit atret pels cosos jeràrquics i militars. Respecte les coses de casa, diu que s'ho divideixen amb la seva parella, tot i que ell prefereix que li diguin què ha de fer. Es sent afortunat pel ritme de vida que porta, especialment quan mira als seus pares i veu que ell té un pis en propietat, dos cotxes i mil comoditats a casa.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	16 anys	No volia estudiar
	Sortida/entrada mercat de treball		
	Canvi lloc de treball	16 anys	Se li acaba contracte
		17 anys	El seu pare li diu que si no estudia ha de treballar
		18 anys	Canvi feina per sou
Canvi condicions laborals	26 anys	Canvi feina per horari	
Esfera domèstica i familiar	Canvi condicions laborals	29 anys	Passa de ser interí a tenir una plaça fixa
	Emancipació llar família d'origen	27 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	27 anys	
	Naixement criatures		
Moments decisius	Cura persones adultes dependents		
	Servei militar	18 anys	
	Coneix la seva esposa	20 anys	
	Compra pis	24 anys	
	Casament	27 anys	
El dia de "graduació" dins del cos policial	28 anys		

Codi		HJM1	
Dades personals			
Nom	Andreu	Edat	33 anys
Nivell d'estudis	Llicenciat en informàtica		
Categoria professional	Tècnic informàtic	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Casat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	Un germà més petit
Pare	Gerent empresa tèxtil	Escola	Escola Privada
Mare	Mestressa de casa	Relacional	
Dades entrevista			
Data realització	5/9/10	Duració entrevista	2h 40 minuts
Resum	<p>L'Andreu és fill de classe mitjana on el pare treballa en una empresa i la mare es fa càrrec de la casa. Recorda una infància molt còmode i feliç amb el seu germà. Va estudiar EGB i en el moment de decidir BUP o FP recorda que hi havia els que volien guanyar diners i feien FP per deixar d'estudiar i els que sabien, com ell, que el millor era seguir estudiant. És així com va anar fent, sense tenir massa clar què és el que volia fer, però convençut que havia d'estudiar una carrera. Al final, es va decidir per informàtica. Li va agradar i mai ha tingut problemes per trobar feina. D'entrada va estar treballant sis mesos en una empresa moltes hores i amb massa responsabilitat, va veure que això no és el que volia i va fer les proves per entrar ne una entitat financera. El varen agafar i avui encara hi és. Li agrada la feina i l'horari que li permet disposar de temps per a les seves coses. Des de fa 4 anys està casat i viu en un pis de propietat. La seva companya en el moment de l'entrevista acabava de fer un canvi de vida professional, ho havia plantat tot per començar de nou. Ell confessa sentir-se incapaç de fer un canvi d'aquest tipus, prefereix la comoditat del que ja es coneix. A casa s'ho divideixen tot al 50% fins el punt que cadascú es planxa la seva roba. Volen tenir fills però encara no s'ho han plantejat seriosament.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	16 anys	Estudia i feinetes a l'estiu
		18 anys	Estudia i treballa tarda
		24 anys	Dues feines per agafar experiència d'informàtic i guanyar diners per anar a fer la <i>mili</i>
	Sortida/entrada mercat de treball Canvi lloc de treball	25 anys	Torna de la mili
		26 anys	Millorar el contingut de la feina
		27 anys	Canvi de contracte de prova a contracte fix a la Caixa
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	29 anys	
	Anar a viure amb parella	29 anys	
	Naixement criatures		
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Servei militar	24 anys	
	Compra casa	32 anys	

Codi		HJM2	
Dades personals			
Nom	Xavi	Edat	30 anys
Nivell d'estudis	Llicenciat en geologia		
Categoria professional	Geòleg	Càrregues de cura	No
Situació familiar	Viu en parella		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	Fill únic
Pare	Autònom manteniment piscines	Escola	Escola Privada
Mare	Comerç llenceria	Relacional	Diversos cercles amitat
Dades entrevista			
Data realització	27/10/05	Duració entrevista	1h 20 minuts
Resum	<p>El Xavi és fill únic. El seu pare i la seva mare sempre han treballat, el seu pare en el món del tèxtil i la seva mare en el món del comerç. Mai han tingut problemes econòmics i recorda una infància feliç al costat dels seus pares. De sempre va tenir clar que volia estudiar una carrera. Tot i que va haver de repetir la selectivitat quan va entrar a la universitat es va apassionar pel que estudiava, la geologia. L'any anterior va tenir l'oportunitat d'assistir d'oient a biologia, la qual cosa li va permetre decidir-se amb més seguretat. Als 19 anys coneix la que ara és la seva dona, segons ell el millor que li ha passat a la vida. Quan acaba la carrera troba una feina de treballs verticals que l'obliga a passar la setmana fora de casa i que no s'apropa massa al que ell ha fet, però decideix agafar-la. Bàsicament perquè pensa que no pot dir que no a una feina i perquè vol guanyar diners per anar a viure amb la seva promesa. Al cap de sis mesos, li surt l'oportunitat d'entrar en un despatx de geòlegs a la ciutat on viu. Evidentment, no s'ho pensa dues vegades. Paral·lelament comença a viure amb la seva parella. Actualment, segueix treballant al despatx de geòlegs i bo i que treballa moltes hores, gaudeix de la seva feina. A casa, com que la seva parella disposa de més temps és qui s'encarrega del pes de les tasques. En aquest sentit, reconeix que s'acomoda en aquesta situació, però no dubta en afirmar que si un dia canvia la situació ell canviarà d'actitud. Volen tenir fills, però reconeix que és ella qui en té més ganes. Malgrat tot, cap dels dos vol perdre la llibertat que ara tenen com a parella sense càrregues.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	23 anys	Fi carrera
	Sortida/entrada mercat de treball		
	Canvi lloc de treball	24 anys	Millora feina (contingut)
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	25 anys	
	Anar a viure amb parella	25 any	
	Naixement criatures		
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Conèixer la seva parella actual	19 anys	

Codi		HJTC1	
Dades personals			
Nom	Tano	Edat	35 anys
Nivell d'estudis	Primària completa		
Categoria professional	Paleta	Càrregues de cura	Dues filles de 4 i 1 anys
Situació familiar	Casat amb dues filles menors		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	El cinquè de set germans
Pare	Propietari bar	Escola	Pública
Mare	Treballadora empreses tèxtil	Relacional	Amistats escola
Dades entrevista			
Data realització	26/09/05	Duració entrevista	2h 10 minuts
Resum	<p>El Tano és fill d'una família de la immigració interior que arriba a Catalunya amb quatre dels seus set germans. Ell és un dels que neix a Catalunya. El seu pare el recorda sempre treballant i a la seva mare cuinant, netejant i cuidant dels fills amb l'ajuda de les germanes grans. Quan va acabar l'escola el seu pare el va posar a treballar al bar de la família com havien fet tots els germans més grans. Fins que als 16 anys ja podia buscar una feina a fora i així deixar la plaça del bar pel següent germà. Aleshores comença a treballar en una fàbrica tèxtil on amb el temps el fan encarregat. Allà s'hi estarà 15 anys fins que la fàbrica tanca. Llavors ja estava casat i tenia una filla. Amb la seva dona havien decidit que ella deixava de treballar per dedicar-se a la família i ell portava els diners a casa. Tanmateix, es troba a l'atur i sense feina. A través d'un familiar aconsegueix entrar en una cooperativa de construcció i això li canvia de nou la vida. Actualment ja tenen dues filles i no en pensen tenir més, bàsicament perquè econòmicament no s'ho poden permetre. Viuen en un pis de compra prop de casa dels pares de la seva esposa tal i com ella va preferir. A ell li agrada la seva feina i es sent responsable de portar diners a casa. Per això sempre que pot fa hores extra o feinetes extres.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	13 anys	Necessiten diners a casa
	Sortida/entrada mercat de treball	30 anys	Dos mesos atur
	Canvi lloc de treball	16 anys	El germà petit es posa a treballar al negoci familiar i ell entra a una fàbrica
		17 anys	Millorar condicions (sou i contracte)
		18 anys	Millorar condicions (sou i contracte)
		20 anys	Millorar condicions (sou i contracte)
		30 anys	Millorar condicions de sou + feinetes
	30 anys	Troba feina	
Canvi condicions laborals			
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	27 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	27 anys	
	Naixement criatures	30 i 34 anys	
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Casament	27 anys	

Codi		HJCT2	
Dades personals			
Nom	Manel	Edat	32 anys
Nivell d'estudis	Primària completa		
Categoria professional	Mecànic	Càrregues de cura	Filla d'un any
Situació familiar	Casat amb una filla menor		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	El vuitè de deu germans
Pare	Treballador sector metal·lúrgia	Escola	Pública
Mare	Mestressa de casa	Relacional	Amistats escola i barri
Dades entrevista			
Data realització	19/10/05	Duració entrevista	1h 25 minuts
Resum	<p>En Manel és el vuitè de deu germans d'una família d'immigrants espanyols, per bé que ell va néixer a Catalunya. La seva infantesa la recorda caòtica en una casa amb dues habitacions on calia fer torns per a menjar. Va estudiar fins els 14 anys i va plegar per posar-se a treballar. Aleshores comença a fer feinetes del que sigui. Als setze anys coneix la que ara és la seva esposa. Es casen als 29 anys i diu que aleshores li canvia la vida. Sempre havia pensat que faria el boig fins casar-se. Un cop casat, deixa de fumar i sortir i es dedica a treballar i estar amb la parella. Ho veu com el cicle natural de les persones. Viu en un pis de compra i es sent afortunat perquè el varen comprar quan els preus eren molt més assequibles que ara. Abans de casar-se, va estar uns mesos a l'atur i va ser aleshores quan va començar a treballar al taller mecànic del seu sogre on avui està. Li agrada la feina i des de que ha nascut la seva filla no va a treballar els dissabtes. Tot i així, la seva dona ha estat sense treballar fins ara per a cuidar de la nena. Ara que ella ha tornat a treballar compten amb l'ajuda de la sogra i ell assumeix més responsabilitats. En el moment de l'entrevista tot just porten deu dies amb el nou horari familiar i ell manifesta sentir-se força atabalat. Tanmateix, quan explica amb més detall el què ha de ser, s'observa que bàsicament es dedica a entretenir la nena fins que arriba la mare. El que més preocupa al Manel és arribar a final de més i no entén com s'ha posat tot tant car.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	15 anys	Guanyar diners
	Sortida/entrada mercat de treball	19 anys	Servei militar
		24 anys	Sis mesos atur
	Canvi lloc de treball	16 anys	Millorar condicions contracte
		17 anys	Millorar condicions sou
	24 anys	Troba feina	
	Canvi condicions laborals	18 anys	Li fan contracte
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	29 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	29 anys	
	Naixement criatures	30 anys	
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Casament	29 anys	

Codi		HJMC1	
Dades personals			
Nom	Mauri	Edat	32 anys
Nivell d'estudis	Estudis secundaris incomplets		
Categoria professional	Propietari peixateria	Càrregues de cura	Dos fills de 4 i 1 anys
Situació familiar	Casat amb dos fills menors		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família extensa	Germans/es	Una germana més petita
Pare	Propietari peixateria	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Propietària peixateria	Relacional	Diferents cercles amistats
Dades entrevista			
Data realització	8/10/05	Duració entrevista	2h 5 minuts
Resum	<p>En Mauri és el fill d'una família de peixaters. El pare i la mare hereten dels avis dues peixateries. Les mateixes que ara porta el Mauri. De petit, va créixer al costat dels avis que vivíem amb la família a casa. Ell i la seva germana es passaven el dia amb l'avi i l'àvia mentre els pares treballaven tot el dia. Recorda una infantesa bona, tant amb la família com a l'escola. Amb 16 anys, a meitat del BUP el Mauri decideix que vol deixar d'estudiar i posar-se a la peixateria a treballar. La decisió està condicionada per dos factors; no es veu capaç d'obtenir la nota que vol per fer periodisme i la botiga de peix li agrada, sap el que és i s'hi vol dedicar. És així com es posa a treballar a la botiga. Actualment, n'és el referent màxim, ha modernitzat i ampliat el negoci que comparteix amb el seu pare. Paral·lelament, als 27 anys es casa amb la seva promesa de tota la vida i se'n van a viure a un pis de propietat que hereten de la família. Al cap de dos anys tenen el seu primer fill. La seva esposa, al casar-se deixa la feina que tenia i esposa a treballar al negoci familiar. De manera que quan neix el primer fill, ella disposa de flexibilitat per a fer-se'n càrrec. En Mauri en cap moment deixa de treballar, ell es sent el responsable del negoci. Un negoci que l'obliga a llevar-se cada dia a les 3 de la matinada per anar a Mercabarna i passar-se el dia fora de casa fins a les 9 o 10 del vespre. Al cap de tres anys neix el segon fill. En Mauri pensa que ja està bé poder dedicar poc temps als seus fills perquè és de més qualitat. Li apassiona la seva feina, es sent feliç fent-la i no la canviaria per res.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	17 anys	Volia entrar al negoci familiar
	Sortida/entrada mercat de treball		
	Canvi lloc de treball		
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	27 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	27 anys	
	Naixement criatures	28 i 31 anys	
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Servei militar	18 anys	
	Casament	27 anys	
	Ampliació negoci	31 anys	

Codi		HJMC2	
Dades personals			
Nom	Roger	Edat	32 anys
Nivell d'estudis	Llicenciat en enginyeria		
Categoria professional	Enginyer en empresa familiar	Càrregues de cura	Dos fills de 4 i 2 anys
Situació familiar	Casat amb dos fills menors d'edat		
Dades biogràfiques			
Tipus llar	Família nuclear	Germans/es	El gran de dos germans
Pare	Propietari empresa plastificacions	Escola	Privada - Catòlica
Mare	Administrativa i deixa de treballar cinc anys per cuidar dels fills	Relacional	Diferents cercles d'amistat
Dades entrevista			
Data realització	4/10/05	Duració entrevista	1h 40 minuts
Resum	<p>En Roger és fill d'una família benestant amb negoci propi. De petit, recorda que el seu pare treballava tot el dia fora de casa i la mare es cuidava d'ell i del seu germà. Varen canviar dos vegades de ciutat per qüestions de feina fins que es varen establir definitivament on encara viuen els seus pares. Tenia molt clar que volia estudiar una carrera, mai va plantejar una altra opció. Quan va ser el moment, es va decantar per enginyeria perquè sempre s'havia sentit atret per aquest món. Els anys d'universitat varen ser intensos i en conserva un bon record. Acabada la carrera es va posar a treballar a l'empresa familiar, on tenia la garantia de fer el que li agradava i disposar de certa flexibilitat. A diferència de companys seus que varen entrar en grans empreses internacionals. Ell es sent afortunat perquè, tot i que la seva feina és més apassionant, hi dediquen moltes hores. En Roger no va fer la mili, sinó que va preferir fer el servei social substitutori una vegada finalitzats els estudis. Es va casar amb 25 anys i se'n van anar a viure a la ciutat on vivia la seva esposa, en un pis de compra. Al cap d'un any varen tenir el primer fill. Tot i que disposava de la flexibilitat laboral del negoci propi, va ser la seva esposa qui es fa fer càrrec de cuidar-lo. Bàsicament, perquè la seva feina encara li oferia més flexibilitat. Al cap de dos anys, amb el segon fill es va repetir l'estratègia. En Roger ha continuat estudiant i dedicant temps a la seva formació sempre pensant en millorar l'oferta de l'empresa. A part, també li agrada dedicar temps a les seves aficions personals, fotografia i música, per bé que es queixa que des de que té el segon fill la cosa ha canviat substancialment i és difícil trobar temps per a un mateix.</p>		
Transicions del curs de vida			
Domini	Transicions	Edat	Motiu
Mercat de treball	Escola/mercat de treball	18 anys	Estudia i fa feinetes
	Sortida/entrada mercat de treball	25 anys	Treballa i acaba el projecte de fi de carrera
	Canvi lloc de treball		
	Canvi condicions laborals		
Esfera domèstica i familiar	Emancipació llar família d'origen	25 anys	Casament
	Anar a viure amb parella	25 anys	
	Naixement criatures	28 i 30 anys	
	Cura persones adultes dependents		
Moments decisius	Canvi municipi	14, 18 i 24 anys	
	Casament	25 anys	